QAZAQSTAN RESPUBLIKASYNYŃ BILIM JÁNE ǴYLYM MINISTRLIGI
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

M.ÁUEZOV ATYNDAǴY OŃTÚSTIK QAZAQSTAN MEMLEKETTIK ÝNIVERSITETI
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ М.АУЭЗОВА

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQTANÝ»

RESPÝBLIKALYQ GYLYMI JÝRNALY

РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

REPUBLICAN SCIENTIFIC JOURNAL

SHYMKENT
2019

QAZAQSTAN RESPÝBLIKASYNYŃ BILIM JÁNE ǴYLYM MINISTRLIGI
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
M.ÁUEZOV atyndaǵy OŃTÚSTIK QAZAQSTAN MEMLEKETTIK ÝNIVERSITETI
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени М.АУЭЗОВА

«QAZAQTANÝ»

respýblıkalyq gylymı jýrnaly
республиканский научный журнал
republican scientific journal

IV nomer 2019 jyly 12 jeltoksanda
Kornekti qoǵam jane memleket qairatkeri
Turar Rysqulovtyń
125 jyldyǵyna ótken
«QAZAÓ ELINIŃ UMYTYLMAS ULY TULǴALARY»
halykaralyq gylymi konferencıasyna arnalǵan

IV номер посвящен международной научной конференции
«НЕЗАБВЕННЫЕ
ВЕЛИКИЕ ЛИЧНОСТИ КАЗАХСКОЙ НАЦИИ»
приуроченной к 125-летию
выдающегося общественного и государственного деятеля
Турара Рыскулова
проведенной 12 декабря 2019 года

IV ussue dedicated to
the International Scientific Conference,
timed ted to the 125th anniversary of the
«NATIONAL SPIRIT – BATYRS OF THE GREAT STEPPE»
outstanding public and state leader Turar Ryskulov
held on 12th December 2019

12 желтоқсан
декабря
december

ШЫМКЕНТ, 2019
SHYMKENT, 2019

ISBN 978-9965-03-932-4
УДК 378 : 008
ББК 74.58
Q 18

IV nomer 2019 jyly 12 jeltoksanda ótken Kornekti qoǵam jane memleket qairatkeri Turar Rysqulovtyń 125 jyldyǵyna arnalǵan
«QAZAÓ ELINIŃ UMYTYLMAS ULY TULǴALARY» halykaralyq gylymi konferencıasyna arnalǵan

IV номер посвящен международной научной конференции
«НЕЗАБВЕННЫЕ ВЕЛИКИЕ ЛИЧНОСТИ КАЗАХСКОЙ НАЦИИ»
приуроченной к 125-летию выдающегося общественного и государственного деятеля
Турара Рыскулова проведенной 12 декабря 2019 года

IV ussue dedicated to the International Scientific Conference,timed ted to the 125th anniversary of the **«NATIONAL SPIRIT – BATYRS OF THE GREAT STEPPE»** outstanding public and state leader Turar Ryskulov held on 12th December 2019

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:
Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы ОҚМУ ректоры, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі.
Редакциялық алқа мүшелері: Нұрманбетов Қ.Э.- з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ бірінші проректоры, Сүлейменов Ұ.С. – т.ғ.д, профессор, Ғылыми-жұмыс және инновациялар жөніндегі проректордың м.а., Мәжитов С.Ф. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі «Интеллект Эксперт» халықаралық әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулерді ықпалдастыру институтының бас директоры, Қапалбекұлы Н.– жазушы, «Бәйдібек баба» республикалық қорының Президенті, Тұрғараев Б.Т. – з.ғ.д., «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры, Қабылдинов З.Е. – т.ғ.д., профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, Шаяхметов Н.У. – т.ғ.д., профессор, Л.Гумилев атындағы ЕҰУ Еуразиялық зерттеулер кафедрасының меңгерушісі, Артықбаев Ж.О. - т.ғ.д., профессор, Л.Гумилев атындағы ЕҰУ «Археология және этнология» кафедрасының профессоры, Енсенов Қ.А. – т.ғ.к., доцент, ҚРБжҒМ Ғылым комитетінің «Мемлекет тарихы институты» бас ғылыми қызметкері, Джурсунбаев Б.А. – т.ғ.к., ТарМПУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, Қойгелдиев М.Қ.- т.ғ.д., Абай атындағы ҚҰПУ профессоры, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан тарихшылар ассоциацияның төрағасы, Кәрібаев Б.Б. - т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі, ҰҒА корреспондент-мүшесі кафедрасының меңгерушісі, Нұржанов А.Ә. - т.ғ.к., профессор, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Жұмағулов Б.С. – т.ғ.к., профессор Абай атындағы ҚҰПУ, Тарих және құқық институтының директоры, Тұрсун Х.М. – т.ғ.д., Қ.А.Яссауи атындағы ХҚТУ «Тарих» кафедрасының профессоры, Қожа М. – т.ғ.д., Қ.А.Яссауи атындағы ХҚТУ «Тарих» кафедрасының доценті, Әбубәкіров С.Ә. – т.ғ.к, ОҚМПУ «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер» кафедрасының доценті, Исабек Б.Қ. – т.ғ.к., ОҚМПУ «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер» кафедрасының доценті, оқу және оқу-әдістемелік жөніндегі бірінші проректоры, Мырзахметов М.М.- ф.ғ.д.,М.Әуезов атындағы ОҚМУ «Абайтану» ғылыми орталығының директоры, Жанысбекова Г.А. - т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ «Қоғамдық сананы жаңғырту» жобалық кеңсесінің басшысы, Есеналиев А.Е. –з.ғ.к., доцент М.Әуезов ат. ОҚМУ «Қазақстан халқы Ассамблеясы» арнайы кафедрасының меңгерушісі, Тлеубердиев Б.М. – филолог.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ «Филология» факультетінің деканы, Орынтаев Ж.Қ. – з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ «Заңтану және халықаралық қатынастар» факультетінің деканы, Әжібеков Қ.Ж. – п.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ «Педагогика және мәдениет», Қалыбекова А.А. – п.ғ.д, М.Әуезов атындағы ОҚМУ «Жалпы педагогика және музыкалық білім» кафедрасының профессоры, Мәжінбеков С.А. – философ.ғ.к. М.Әуезов атындағы ОҚМУ - «Тәрбие жұмысы және жастар саясаты» департаментінің директоры, Авизова А.Қ. – т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының профессоры, Анефияев Д.Ә. - М.Әуезов атындағы ОҚМУ заң бөлімінің меңгерушісі, Кәрібаев С.Ө. – т.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі, Қоңыратбаев О.М. - т.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ «Мұхтартану» ғылыми орталықтың жетекші қызметкері, Отарбаева Г.К. – т.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚМУ «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі, Әлібек С.Н.- т.ғ.д., профессор, ОҚМУ колледжінің директоры, Джунисбаев С.М. - т.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚМУ «Тарих және этнология» ғылыми орталығының директоры, Мынбаев Н. - т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ «Тюркология» ғылыми орталығының директоры, Камалдинов Р.А. – т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ стратегиялық даму және сапаны басқару департаментінің директоры, Шабанов Е.И.- т.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚМУ«Халықаралық қатынастар және кеден ісі» кафедрасының доценті, Серкебаев М.К. – т.ғ.к., доцент, жауапты редактор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ Ғылыми-зерттеу басқармасының директорының м.а., Торгаутова Ш.А. - тарих магистрі, техникалық редактор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ Ғылыми-зерттеу басқармасының бас маманы.
ISBN 978-9965-03-932-4
@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2019

КІРІСПЕ СӨЗ
ПРЕДИСЛОВИЕ

Дария Пернешқызы Қожамжарова
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры

Құрметті конференция қонақтары және қатысушылары!

Сіздерді, Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті ұйымдастырған Қазақстан Республикасының «Тәуелсіздік күні» - Ұлттық Мерекенің қарсаңында, Қазақстанның XX ғасырдағы Кеңестік кезеңде экономикалық және әлеуметтік дамуына, Түркі халықтардың рухани бірлігін сақтауға, Орта Азия елдерінің мемлекеттік жүйесін құруында еңбегін сіңірген, Тәуелсіздік идеясын бастап, Есімі ұрпақ жадында мәңгілікке айналған - Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері - ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ 125 жылдық мерей тойына «ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ҰМЫТЫЛМАС ҰЛЫ ТҰЛҒАЛАРЫ» халықаралық ғылыми конференциясына қош келіпсіздер!

Конференцияның мақсаты: Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылғы 12 сәуірдегі «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» және 2018 жылы 20 қарашадағы «Ұлы Даланың жеті қыры» бағдарламалық мақалаларын іске асыру. Елбасымыздың Қазақ Елінің геосаяси, экономикалық және мәдени саласындағы өркендеуге бағытталған стратегиялық жоспарларын іске асыруға біздің ортақ бірліктегі жұмысымыз.

Өз заманында «Халықтың көзі, құлағы һәм тілі» бола білген, Кеңес Үкіметінде өмірі мен мемлекет қызметінде республиканың әлеуметтік-экономикалық жағдайын қалыптастыру және дамыту кезеңде Тұрар Рысқұловтың рөлі мен орны бөлек.

Ашаршылықпен күресіп, тоталитарлық жүйесін жою жолында, қазақ интеллегенциясының көзқарастарында тәуелсіздік үшін күресті, Түркістанның саяси дамуының маңыздылығын, Қазақстан мен Орталық Азияның халықаралық деңгейін өсірген – Тұрар Рысқұлов.

Осыған орай, конференция жұмысында бірнеше міндеттер қойылды: көпшілік қауымға Тұрар Рысқұловтың индустриалды және әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани дамуындағы идеялары туралы қосқан үлесімен таныстыру, тарихтағы ақтаңдақтарды қайта қалпына келтіру ретінде терең зерттеулерді жүргізу; атақты тарихи тұлғалардың және қаһармандардың өмірі мен қызметі жайлы мағлұматты жандандыру және тарату жұмыстарын отандық және шетел ғалымдарымен бірігіп зерттеулерді

жүйелендіру; қазіргі тарихтағы, әдебиеттегі, музыка, театр және бейнелеу өнерінде ұлт тұлғалар бейнесінің маңызды галереясын жасау жұмыстарын қолға алу.

Конференция «Тұрар Рысқұлов: қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі»; «Қазақстан әлеуметтік-экономикалық дамуы: тарихы мен қазіргі кезеңі»; «Түркі әлемінің зерттеулері: Еуразияның мәдени-тарихи мұрасы» атты бағыттарға жұмысы бөлінді.

Бүгін, Тұғыры Биік, күллі Түркі жұртына мәшһүр, Әлем мойындатқан ардақты мемлекет тұлғасы – Тұрардың рухына Тағзым еткен Тәуелсіз Еліміз - 125 жылдық мерейтойына арналған іс-шараға шетел және республиканың түкпір-түкпірінен құттықтау лебіздер толастамауда.

«Nur Otan» партиясының облыстық филиалы, Шымкент қаласының әкімдігі, Түркістан облысы, Түлкібас ауданының әкімдігі, Қазақстан Халқы Ассамблеясы конференция жұмысына қолдау көрсетті.

Университеттің ұйымдастырылуымен Тұрар Рысқұловтың ұрпақтары - Мәскеу қ., Владимир Рысқұлов, Алматы қ., Адель Рысқұлова, Түлкібас ауданы Тұрар Рысқұлов ауылынан Мұратәлі Төлепбергенұлы арнайы шақырды.

Іргелі тарихи зерттеулердің географиясы кеңейуі бәрімізге қуанышты. Ортамызда бауырлас Өзбекстан, Қырғызстан мемлекеттерінің ғылыми зерттеу институттары мен орталықтарының бір топ арнайы ғалымдары мен өкілдері белсенді жұмыс атқаруда.

Республикамыздың Өскемен, Павлодар, Орал, Нұр-Сұлтан, Алматы, Қызылорда, Түркістан, Тараз, Шымкент және т.б., қалалардан ғалымдары мен жазушылар өз зерттеулерімен бөлісті.

Алматы қ., Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының әкімшілігі, «Тұрар Рысқұлов», «Шерхан Мұртаза» қоғамдық қоры, «Жеті жарғы» және «Қожаберген жырау» қайырымдылық қорларының өкілдері де белсенділігін көрсетті. Алматы облысы Талғар ауданының мұражайы, Түлкібас ауданының «Тұрар Рысқұлов» атындағы мұражайы, Шымкент қ., «Отырар» кітапханасы көрмелерін ұйымдастырды.

Сонымен қатар, университетіміздің Ғылыми-жұмыс және инновация құрылымдары - «Ғылыми-зерттеу басқармасы», «Мұхтартану», «Рухани Жаңғыру» «Археология және этнология», «Түркітану» ғылыми-зерттеу орталықтары өз үлесін қосып, «Тұрар және Түркістан» монографиясын жарыққа шығарды.

Еліміздің ірі қоғам және мемлекет қайраткерлері, жас ғалымдар, Шымкент қаласының білім басқармасы, Шымкент қаласы мен Түркістан облысының орта және арнаулы кәсіптік мекемелердің педагог-зертеушілеріде бүгін ортамызда.

Бүгін барша әлем мойындап, үлкен беделге ие болып, дамыған мемлекеттердің қатарына енгелі отырған Тәуелсіз Қазақстанның тарихы күрделі кезеңдерден тұратыны белгілі. Қазақ халқы өз тарихында аса ауыр саяси, әлеуметтік-экономикалық процестерді басынан кешірді. Ең ауыр кезеңнің бірі – XX ғасырдың алғашқы жартысы болғаны күмәнсіз. Сонау нәубетті жылдары әрбір қазақ шаңырағын шайқалтқан ашаршылықта соның куәсі.

Осы сәтте өмірі тартыстарға толы, халқымыздың аман алып қалу жолында, қазақ халқының болашағы жарқын аспаны ашық болуы үшін күресіп, тәуелсіздік пен бейбіт өмірді аңсап кеткен, қазақ ұлты үшін ғана емес, барша түркі жұрты үшін еңбек еткен Ұлы Мемлекет Қайраткері – «ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ҰМЫТЫЛМАС ҰЛЫ ТҰЛҒАЛАСЫ» - ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ МӘҢГІ ЕЛ есінде... Ұлы мұраттар жолында асыл азаматтарымыздың арқасында қол жеткізген Тәуелсіздікті біз әрқашан мақтан тутып, қастерлей білуге тиістіміз. Еуразия жүрегінде, өркениеттердің ұштасқан орталығында талай ұлт пен ұлыстың қызырлы мекеніне айналған Ұлы Далада азат елдің азаматы аталғаныңа асқан бақыт жоқ. Тәуелсіздіктің тал бесігінде тербеліп, қыран құсы қалықтаған көк аспанымыздың астында бақытты, ынтымақты, берекелді ғұмыр кешуге тілектеспін.

Тәуелсіздік күні құтты болсын! Конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ
ПОЗДРАВИТЕЛЬНОЕ СЛОВО

Тұрашбеков Нұрбол Әбдісаттарұлы

Түркістан облысы,
Түлкібас ауданының әкімі

ӘЛЕМДІК ДЕҢГЕЙДЕГІ ҚАЙРАТКЕР – ҰЛЫ ТҰЛҒА

Түркістан облысының Түлкібас жері – исі қазақтың мақтанышына айналған, Алаштың жоғын жоқтап, мұңын арқалаған, қазақ халқының ұлы перзенті, қоғам және мемлекет қайраткері Тұрар Рысқұловтың атақонысы.

Сондықтан болар Түлкібас ауданын заманымыздың заңғар жазушысы Шерхан Мұртаза: «Тұлпарлар туған жер, сұңқарлар қонған жер» деп тектен-тек айтпаса керек. Алаштың жоғын жоқтап, мұңын арқалаған Тұрар Рысқұлов Жетісу облысында (қазіргі Алматы облысы) бостандық пен теңдік жолында талмай күрескен қазақ отбасында дүниеге келгені баршамызға аян. Әкесі Рысқұл Жылқыайдарұлы 1859 жылы Сырдария облысы, Черниеев уезі, Майлыкент болысында (қазіргі Түлкібас ауданы) туылған. Қазіргі таңда Түлкібас өңірінде Т.Рысқұловтың туысқандары тұрады. Ауыл қарияларының айтуынша Т.Рысқұлов 2 мәрте ата-бабасының туған жеріне ат басын бұрып, көмек берген.

Талай аласапыран дәуірді бастан кешкен халқымыздың артта қалған көне тарихына көз жіберсек, есімі елге ұран болған мемлекет және қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың әлемдік деңгейдегі қайраткер – ұлы тұлға екендігін аңғарамыз. Сөзімізді академик М.Қозыбаевтың тұжырымымен өрбітсек, «Тұрар Рысқұловты осы уақытқа дейін ұлтшылдық аясында қарап келген концепция жалған. Тұрар Рысқұловтың әлем тарихындағы тұғыры биік, жұлдызы жарық. Оның Дж. Нару (Үндістан), Ата түрік Мұстафа, Кемал Паша (Түркия) қатарындағы қайраткер екендігі күмән тудырмайды. Тұрар Рысқұлов Советтік шығыстың көсемі ғана емес, бүкіл дүниежүзілік ұлттық қозғалыстың көсемдерінің бірі» деп баға берді.

Осылайша халқының бақыты үшін қыруар еңбек етіп, аянбай тер төккен асыл азаматты отаршыл, озбыр саясат өзхалқына жау етіп көрсетіп, тәжірибесі молайып, кемеліне келген шағында мерт етті. Бірақ, қазақ халқы, Түлкібастық жерлестері оның есімін ұмытқан жоқ. Бүгінде еліміздегі бірнеше қала, ауылдардың көшелері, жоғары оқу орындары мен мектептері, аудан мен ауыл атаулары Т.Рысқұловтың есімімен аталып, ескерткіштер бой көтерген. Оның жарқын көрінісін өз ауданымыздан да көруге болады. Т.Рысқұловтың 100 жылдығына орай Түлкібас ауданының орталығына, орталық көшеге, аудандық мұражайға Тұрар Рысқұловтың есімі берілді. Аудан орталығындағы Т.Рысқұлов атындағы тарихи-өлкетану мұражайы жұмыс атқаруда. Сол сияқты «Жанкент» шағын ауданындағы «Тұңғыш Президент» саябағына ескерткіш, «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» күре жолының бойына, Т.Рысқұлов атындағы орта мектептің алдына, аудан әкімшілігінің алдына көрнекті ескерткіш орнатылды. Тарих беттеріне үңілсек 1912 жылы Орынбор-Ташкент теміржолының Арыс-Бішкек «Жетісу тармағы» темір жол құрылысын салу кезінде Түлкібас жерінде Мұхамеджан Тынышбаев жас Тұрар Рысқұловпен кездесіп, келешегіне жол ашып, ірі қоғам қайраткері болуына септігін тигізген. Ұлы тұлғалар қиын

кезеңдерде де бір-біріне қолдау білдірген. Сондықтан келешек ұрпаққа өнеге, асыл азаматтарымызға құрмет көрсету мақсатында тоғыз жолдың торабы Түлкібас станциясына қос тұлғаның мүсіні ауданымыздың 90 жылдығына орай орнатылды.

Мемлекет және қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың 80, 100, 125 жылдығы кең көлемде аталып өтілді. Тарихи тұлға – Тұрар Рысқұловтың есімі туған елімен мәңгі бірге жасайды және жасай бермек. Таулар алыстаған сайын биіктей береді дегендей оның есімі әр қазақтың жүрегінде жалындай тұра беретін болады.

Есімі елге мәлім асыл азаматтарды ұлықтау, құрмет көрсету ұдайы жалғасын таппақ.

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІСТІҢ БАЯНДАМАЛАРЫ
ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ

Оразалы Сабден
доктор экономических наук, профессор, академик НИА РК,
Президент Союза ученых Казахстана,
Лауреат Государственной премии РК, Алматы, Казахстан

ТУРАР РЫСКУЛОВ – ВЫДАЮЩИЙСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ

Говоря о личности Турара Рыскулова, необходимо отметить, что он родился в семье крестьянина-шаруа, с детства испытывал нужду, рано лишился матери и в подростковом возрасте остался без отца, сосланного на каторгу в Сибирь за убийство ненавистного ему волостного правителя. Это нам известно из художественного фильма «Қараш-Қараш», снятого по мотивам произведения великого писателя МухтараАуэзова [1]. Большую роль в его жизни сыграл дядя, который увез его из родных мест и дал ему возможность получить образование, подарил ему «путевку» в большую жизнь.

Маленького Турара всегда отличало стремление к образованию. Еще до революции он поступает в Ташкентский педагогический институт. Несмотря на все препятствия, возводимые местными колониальными властями, по решению Министерства просвещения Петербурга, ему позволили продолжить обучение. Надо отметить, что в нем с ранних лет зародилось обостренное чувство справедливости, ненависть к унижению чести и достоинства человека.

В течение полувека в туземных массах, безмерно жестоко угнетаемых царской властью, - пишет Т.Рыскулов, - постепенно нарастало возмущение, гнев и ненависть к этой самой власти. Т.Рыскулов активно участвует в восстании 1916 г. [2]. Именно тогда он освоил свои первые «уроки жизни» (о чем он позднее напишет в своей книге «Восстание туземцев Средней Азии в 1916 г.»), закалился и созрел как борец за справедливость. В это время Т.Рыскулов показывает себя как руководитель масс, который не побоится, если надо, выйти со всеми и на улицу, и на политическую демонстрацию, а если возникнет необходимость, встанет и на баррикады. Ко времени Февральской, Октябрьской революций он уже сформировался как опытный революционер. В 1917 г. он создает «Революционный союз киргизской (казахской) молодежи» [3].

В 1917-1920 гг. – годы формирования Т.Рыскулова как активного сторонника Советской власти – он становится членом РСДРП (сентябрь 1917г.), интенсивно работает в гуще казахских масс, руководит работой Советов, проводит Первый уездный съезд казахских депутатов, на IV Чрезвычайном съезде Советов Туркестанской республики избирается в состав ЦИК. В 1918 г. в октябре он был назначен комиссаром здравоохранения Туркестанской республики, в ноябре – председателем Чрезвычайной комиссии по борьбе с голодом в Туркестанской республике. В марте 1919 г. Т.Рыскулов избирается председателем и членом Мусульманского бюро Коммунистической партии Туркестана. В свои 25 лет он был незаурядной личностью - целеустремленный человек с высокой работоспособностью и самоотдачей, дальнозоркий стратег, вольнодумец, бесстрашный борец за правду и справедливость [4,5,6,7,8,9].

На всех своих постах-назначениях Т.Рыскулов работал самоотверженно, не жалея ни сил, ни времени. Тому свидетельством документальные хроники, согласно которым председатель Комиссии по борьбе с голодом Т.Рыскулов «… выбрал правильную точку зрения и … первоочередной задачей поставил спасение голодающих детей путем организации детских приютов и колоний для сирот и беспризорников» [10].

Таким образом, активная работа на различных участках советского строительства сформировала Т.Рыскулова как руководителя, государственного деятеля не только для Туркестанской республики, но и для зародившегося единого федеративного государства.

Государственная деятельностьТ.Рыскулова (1920-1937гг.) – одна из малоисследованных, интересных страниц его жизни. На этом посту он быстро и эффективно реализует меры по экономическому возрождению края на основе новой экономической политики, перестройки культуры и быта с учетом традиций и обычаев. Возглавляя правительство Туркестана, он сумел добиться многого: велась культурно-просветительская работа среди местного населения, дехканству выделялась помощь зерном (12,5 млн. пудов), скотом (20 тыс. голов), проводились

земельно-водные и налоговые реформы. В результате уровень жизни и экономическое положение бедняцко-середняцкой части, составляющей основной контингент кишлаков, стали значительно улучшаться.

В связи с переходом к НЭПу национальный вопрос был включен в повестку дня на XII съезде РКП(б). Выступление Т.Рыскулова на съезде по национальному вопросу поражает глубиной знания проблемы и своей правильной постановкой.

В условиях НЭПа, по мнению Т.Рыскулова, национальный вопрос приобрел острый характер в связи с развитием торгово-ростовщического капитала в отсталых национальных окраинах, что, в свою очередь, породило возможную реставрацию феодальных отношений.

Т.Рыскулов обращает внимание на то, что во многих республиках бывших окраин не хватает промышленного пролетариата, а основная масса состоит из отсталого крестьянства. Поэтому он выступает за сосредоточение средств производства на месте дислокации источников сырья. «Мы в своей теоретической постановке говорим, – отмечал он, – что царизм отличается от Советской власти тем, что при царизме царский капитал, в частности, центральная текстильная промышленность, превращал окраины в главный источник сырья и не давал местной туземной промышленности возможности развиваться, а наоборот, всячески, во всех отношениях, поддерживал их отставание» [11].

В связи с этим Т.Рыскулов ставит вопрос об экономическом районировании, ибо именно оно как раз преследует цель создания и прикрепления к промышленным центрам соответствующих сельских местностей и вообще сельского хозяйства. При осуществлении этой меры, во-первых, создается пролетарская база, во-вторых, облегчается выработка самого сырья, добываемого на окраинах, в-третьих, укрепляется связь города с деревней. Все это он убедительно обосновывает анализом социально-экономического развития Туркестана.

Т.Рыскулов, проводя экономическую оценку положения крестьян в Туркестане, делает вывод, что условия ведения хозяйства сельскими жителями края требуют наделения их землей и доступа к поливной воде. В Средней Азии было развито поливное земледелие. При непосредственном участии Т.Рыскулова был создан Среднеазиатский сельскохозяйственный банк. Туркестанская АССР, Бухарская и Хорезмская народные советские республики участвовали в нем на паритетных началах. Правление банка находилось в Ташкенте, его отделения – в Бухаре и Хиве. Главная задача банка – организация кредитной кооперации и помощь дехканству в развитии сельскохозяйственного производства [12,13]. Ссуда выдавалась в основном на восстановление хлопководческих и скотоводческих хозяйств. *Все эти проблемы присущи и нашему времени.*

Одной из главных проблем, которой Т. Рыскулов уделял особое внимание, были финансы. Он говорил, что без разрешения финансового вопроса невозможно выполнение других социально – экономических задач. Нельзя ждать денежных средств из Центра, Туркестан должен сам обеспечивать себя налоговыми поступлениями. Призывал бороться с дефицитом бюджета, подчеркивая, что «... доходы не покрывают даже одной трети средств (расходов). Значит, необходимо сократить расходы или половину государственного аппарата. Отсутствие учета и надзора за нашими доходами требует принятия мер, то есть целесообразно взять на учет все ценности республики, которые находятся в ведении Центра. Назрела необходимость передачи их части Туркестану. Внутренний заем тоже важный вопрос».

Актуально звучит этот тезис и в нашей сегодняшней действительности, когда продолжается мировой кризис: сокращение расходов, приведение их в соответствие с доходами, бюджетные взаимоотношения республики и регионов, сокращение раздутого аппарата управления в РК, т.е. необходимо перейти на строгий режим экономии во всем [4,14].

В 1923 г. Т.Рыскулов вместе с Я.Э. Рудзутаком создал в Туркестанской республике таможенный союз с Иранской республикой. В 1923 г. были созданы экономические союзы между Туркестанской, Бухарской, Хорезмской республиками.

С 1924 г. начинается новый этап в жизни и деятельности Т.Рыскулова, теперь он выходит на международный уровень, в качестве представителя Коминтерна он был направлен на работу в Монголию. Во время пребывания там, наряду с политическими вопросами (он принимает участие в разработке первой Конституции МНР), занимается и экономическими проблемами страны. Интересен тот факт, что в 1925 г. при активном участии Т.Рыскулова (в составе делегации Монголии он участвовал в данном мероприятии под фамилией «Қазақбай») начали налаживаться

дипломатические отношения Монголии с Китаем.Об этом мне поведали монгольские коллеги еще в 1993г. при посещении страны во главе депутатской делегации Верховного Совета Казахстана[15].

Сейчас весьма важно уделить внимание к Восточной цивилизации, возрождению Великого Шелкового пути, где большой Туркестанский регион имеет особую роль в истории цивилизационного развития мира.

После возвращения из Монголии Т.Рыскулов активно включается в дискуссию о социально-экономических процессах в ауле.

В 1926 году Т.Рыскулов назначается заместителем Председателя Совнаркома РСФСР и оказался единственным представителем восточных народов в правительстве. Становится руководителем Комитета содействия строительству Турксиба (1927-1930 гг.), начальником Главного управления коммунального хозяйства (1930-1931 гг.), главой Комитета промысловой кооперации и кустарной промышленности (1932-1934 гг.).

В 1930-1934 гг. возглавляет Экспортное совещание Российской Федерации. Как наиболее компетентного человека Т.Рыскулова утверждают Председателем Постоянного хлопкового совещания при Совнаркоме СССР (1926-1930 гг.).

1927-1930 гг. – время напряженной работы Т. Рыскулова по координации деятельности различных ведомств, правительств и общественности республик Средней Азии по строительству Туркестано-Сибирской железной дороги. Комитет содействия, возглавляемый Т.Рыскуловым, практически стал настоящим штабом этой гигантской стройки[16].

Комитет содействия ясно представлял себе, что одним из главных результатов строительства Турксиба должно быть создание на местах большого отряда рабочего класса Казахстана, в особенности кадров рабочих-строителей и железнодорожников-эксплуатационщиков. Было введено процентное ограничение ввоза рабочей силы из других районов. Принят курс на максимальное использование местной рабочей силы, при этом разрешен ввоз только той части квалифицированной рабочей силы, которую нельзя завербовать на месте.

Таким образом, роль Турксиба в создании кадров рабочего класса Казахстана, в особенности национальных кадров железнодорожников, была огромна. Если за 1927-1934 гг. общее число железнодорожников выросло в 3,5 раза, то казахов среди них – в 14,6 раза.

После успешного завершения этой грандиозной стройки первой пятилетки ВЦИК и СНК РСФСР оценили большую значимость строительства Турксиба под руководством заместителя Председателя Совета народных комиссаров РСФСР Т.Рыскулова и отметили его титанические усилия, потраченные на строительство.

Будучи зам. Председателя Совнаркома РСФСР, Т.Рыскулов занимался многими вопросами - возглавлял специальную правительственную комиссию по организации и руководству работой, связанной с переводом промышленных предприятий на непрерывное производство с целью повышения производительности труда. На протяжении всей своей руководящей деятельности Т.Рыскулов оказывал активное содействие интеграционному процессу экономик Казахстана и России. Он участвовал в 296 заседаниях Совнаркома РСФСР, 34 раза председательствовал на заседаниях правительства Российской Федерации, подписал 2070 постановлений Совнаркома РСФСР. Если вдуматься, невольно поражаешься – это какая сила воли, какой недюжинный талант нужен человеку, чтобы все это осилить? Ведь на этих заседаниях участвовали и дискутировали виднейшие Российские ученые, генералы и производственники. Перед ними вести собрания и аргументированно доказывать суть решения различных проблем и с чем он вполне справлялся. Для этого нужно быть действительно неординарной личностью. Он же активно готовил и проверял эти постановления. Так, в 1926 г. по его инициативе вышло постановление СНК РСФСР о создании природного заповедника Аксу-Жабаглы в Южном Казахстане, в 1931 г. – о создании Наурызымского заповедника в Костанайской области и в 1935 г. – о реорганизации Ильменского заповедника на Урале. Если учитывать, что все вопросы, которые поднимались в республике, утверждались в Москве, то несомненно приходишь к мысли, что Т.Рыскулов оказывал большое содействие развитию образования и науки. Так, при его поддержке в 1929 году были открыты Казахский педагогический институт (ныне КазНПУ им Абая), ветеринарный институт, пединституты в Ташкенте, Бишкеке, и Туркестанский университет (г.Ташкент, САГУ). Т.Рыскулов принимал также участие в открытии Коммунистического университета трудящихся

Востока (КУТВ) в г.Москве. Он курировал институты востоковедения и учебные заведения Москвы и Ленинграда, выступал в МГУ и других университетах. Сам ездил по всем стройкам первой и второй пятилеток, бывал в длительных командировках. Об этом свидетельствуют многочисленные записи о его поездках. Например, он почти 2 месяца ездил по районам Повольжья, Волгодону, Сталининграда и отмечал в свои записках где, как и что развивать, запускать в использование. В частности развитию Сталининграда сравнивал с развитием г. Чикаго и дал ряд предложении. Все эти материалы находятся в архивах...

В 1932-1934 гг. Рыскулов возглавлял Комитет кустарной промышленности и промысловой кооперации при ЭКОСО РСФСР. Комитет на местах создавал своеобразные мини-фабрики, заводы, которые выпускали широкий ассортимент как промышленных, так и продовольственных товаров для трудящегося и его семьи. Можно сказать, что эти мини-фабрики, заводы являлись своеобразными малыми предприятиями, то есть, говоря современным языком, представляли малый и средний бизнес.

Промысловая кооперация сыграла роль во внешнеэкономических связях Советского Союза, активно заготавливая для экспорта пушнину, лес и другие экспортные товары.

В 1930-1934 гг. Т.Рыскулов возглавлял Экспортное совещание Российской Федерации. По предложению Т.Рыскулова в 1933 г. была проведена специализация предприятий, работавших на экспорт (в сегодняшнем понимании речь шла о конкурентоспособности). Особое внимание он уделял заготовкам пушнины, льна и лесоматериалов для поставки их за рубеж, следил за качеством продукции. «Одно количественное выполнение плана еще недостаточно, иной раз качество решает все, а погоня за одним количественным показателем не дает в результате нужного валютного эффекта. Таков опыт финнов сегодня», - писал он [17].

Будучи очень занятым человеком на посту зам. Председателя Совнаркома РСФСР, он много думал о родном Казахстане, из писем от родных, он знал о чаяниях своего народа, о том, как он выживал в трудные времена великого голода и об откочевках казахов [18].

Глубоко переживая страшные, трагические результаты сплошной коллективизации для коренного населения Казахстана, проводимой под руководством Голощекина, Т.Рыскулов пытался убедить И.В. Сталина и его окружение в необходимости смены курса, но безрезультатно. На приеме у И.Сталина он ставит на рассмотрение ЦК ВКП(б) ряд задач по предотвращению голода, откочевке казахов и предлагает меры по их выполнению. **Об этом свидетельствуют 3 письма Сталину, главной идеей которых является сохранение генетического фонда казахской нации. В итоге, шаг за шагом ему постепенно удалось привлечь внимание Сталина к данной проблеме.**

Он еще в 1926 году писал: «Кто установил и на каком основании, что казахский народ целиком должен перейти и перейдет в оседлое земледельческое положение? Тенденция развития в эту сторону будет, но завершится в далеком будущем, а пока, естественно, условия и возможности развития говорят несколько об иных соотношениях».

9 марта 1933 г. он снова пишет И.Сталину докладную записку, добивается его приема по этому вопросу. Вот некоторые выдержки из этой докладной, касающиеся данных о размерах откочевок казахов и их положении: [19]

Он добивается рассмотрения этого вопроса и выдвигает ЦК ВКП(б) ряд предложений для предотвращения голода, откочевок казахов, в частности: «1) трудоустроить казахов по линии промпредприятий и в сельском хозяйстве; 2) выделить голодающим, обязав Комзаготскот, 400 тыс. пудов хлеба; 3) пересмотреть план оседания казахов, так как 30 млн.руб. трудоучастия для населения непосильно, в связи с убылью трудоспособных и рабочего скота; 4) обязать Казкрайком в месячный срок представить в ЦК разработанный план мероприятий по дальнейшему устройству откочевников-казахов, а также план развития животноводства в Казахстане (ввиду продолжающейся убыли скота в крае и бесхозного состояния животноводства); 5) предложить ЦУНХУ СССР произвести в текущем году перепись населения и состояния хозяйств основных казахских районов, а также… произвести учет посевных площадей по окончании весеннего сева в тех же районах».

Т.Рыскулов посылает письма, телеграммы не только Казкрайкому ВКП(б), Казсовнаркому, но и правительственным органам Киргизской и Башкирской АССР о прекращении откочевок казахов, об оставлении их на рабочих местах.

Последнее ответственное задание, которое выполнял на посту зам. Председателя СНК Т.Рыскулов: он был введен 18 января 1937 г. в редакционную комиссию для выработки окончательного текста Конституции РСФСР. В состав комиссии были избраны М.И. Калинин, С.К. Орджоникидзе, председатель СНК РСФСР Д.Е. Сулимов, Т.Рыскулов и другие. Т.Рыскулов, к сожалению, не смог внести в Конституцию свои реформаторские идеи, так как он стал жертвой власти личного режима, созданного Сталиным.

Т.Рыскулова мы больше знаем как выдающегося государственного, политического деятеля. Еще одна грань этой неординарной личности – его **экономическое наследие, практическая деятельность** по развитию народного хозяйства.

При непосредственном участии Т.Рыскулова закладывались основы промышленности и транспорта государств Средней Азии и Казахстана, получило развитие хлопководство.

Необходимо отметить, что, находясь на посту зампреда СНК РСФСР в течение одиннадцати лет, он занимался вопросами хозяйственного строительства на всей обширной территории советского государства, и это доказывает высокую экономическую эрудицию Т.Рыскулова. Тому свидетельством выступают все распоряжения и постановления СНК, подписанные Т.Рыскуловым. Во время строительства Турксиба «он выступал на страницах центральной и местной печати как ученый-экономист, глубоко анализировавший вопросы роста грузооборота по Турксибу между Средней Азией, Сибирью, Казахстаном и Киргизией, влияние этого грузооборота на социально-экономическое развитие указанных районов и республик, рассматривал, в частности, Среднюю Азию как экономический район с ярко выраженным хлопковым направлением в хозяйстве, а Сибирь – район, способный поставлять большие запасы хлеба и фуража, леса и природных ископаемых. При этом выделял Казахстан и Киргизию в качестве районов со смешанным типом сельскохозяйственного производства (земледелия и скотоводства). Интересны наблюдения Т.Р. Рыскулова о развитии сибирской промышленности, в особенности металлургической и химической. Все это он освящал в своей книге **«Турксиб»**, опубликованной в 1930 году, в многочисленных статьях, в предисловиях к книгам – Н.Грига «На Турксибе», З.Островского «Великая магистраль (о делах и людях Турксиба)» [20].

Особое место в деятельности Т.Рыскулова занимает практическое решение проблем региональной экономики. **В целом им было опубликовано более 250 трудов, в числе которых – «Джетысуйские вопросы», «Турксиб» «Казахстан», «Киргизстан».**

В этих трудах он одним из первых дает цельную характеристику экономической истории и экономической географии Казахстана и Киргизии.

Монографическая работа Т.Рыскулова «Казахстан» является фундаментальным трудом. В этой работе показано состояние республики в 20-е гг. XX века, развитие скотоводства, промышленности, торговли, транспорта, финансовое состояние, его подчиненность федеративному плану.

Общее количество населения Казахстана составляло около 6553600 чел., из которых на долю сельского населения приходилось около 92%, а на долю городского населения – 8%, часть которого также занималась сельским хозяйством.

Т.Рыскулов с большой тщательностью исследовал экономику Казахстана 20-30 гг. XX века. Многие вопросы, рассмотренные в монографии «Казахстан», созвучны с нашим временем.

В работе «Киргизстан», крупном, обширном труде, опирающемся на архивные документы, опубликованные источники и статистические материалы, также показаны колонизаторская политика царской России, роль Октября, образование Киргизской АССР, хозяйственное положение того времени.

Таким образом, Т.Рыскулов еще в то время уже ясно давал понять, что имеет место экономическое закабаление Средней Азии с целью использования дешевого минерального сырья и рабочей силы. И, по существу, Средняя Азия была сырьевым придатком Российской империи. Во времена Союза использовались, в первую очередь, именно сырьевые богатства Казахстана. Да и сейчас ведущими в экономике остаются именно сырьевые отрасли. Цель современного Казахстана – используя современные технологии, развить до высокого уровня и другие сектора экономики и вывести Казахстан в число наиболее конкурентоспособных государств мира.

Целая полоса истории какой огромный вклад внес Т.Рыскулов в становлении и развитии промышленности, сельского хозяйства, и социальной сферы жизни России. Об этом отдельный разговор.

Эти работы Т.Рыскулова свидетельствуют о его скрупулезном, титаническом труде при исследовании экономических проблем и их практической реализации.

Многие исследователи творческого наследия Т.Рыскулова поражаются его высокой трудоспособности, гражданской смелости. Ведь он, возглавляя Туркестанский ЦИК, был **автором идеи о переименовании Туркестанской Республики и Туркестанской компартии в Тюркскую республику, Тюркскую компартию.** Его главная идея – это создание Конфедерации тюркских народов, которая должна была объединить все республики центральноазиатского региона. По его предложению было принято решение на краевой конференции КП Туркестана с одобрения важнейших деятелей РСФСР В.Куйбышева, Я.Рудзутака, Ф.Голощекина и др. Т.Рыскулов, как незаурядная личность, смог убедить вышеназванных известных политиков России и заставить их понять важность данного шага.

Позднее В.И. Ленинпредвидев весьма серезные политические перемены, отклонил это решение, оценив его как возрождение пантюркистских идей. Но мировоззренческая позиция Т.Рыскулова была свободна от панисламизма и пантюркизма.

Чувствуя в нем сильного руководителя и политика, преданного идее, В.И.Ленин решил приблизить Т.Рыскулова к себе, и использовать его огромный потенциал в Москве, в качестве зама И.Сталина. Проработав в течение 11 лет на посту зам.председателя Совнаркома РСФСР, Т.Рыскулов внес огромный вклад в развитие Казахстана, Средней Азии и России в целом.

В окружении Т.Рыскулова было много людей РСФСР и Среднеазиятских республик среди них представителей первого поколения Казахской интеллигенции, которым он оказывал моральную поддержку и содействие. Это: **С.Асфендияров, А.А. Диваев, М.О. Ауэзов, М.Багысбаев, К.Сарымолдаев, Ю.Абдрахманов, Т.Жанузаков, Д.А.Кунаев, К.И. Сатпаев, М.Мырзагалиев, С.Мендешев, Х.Досмухамедов, Ж.Досмухамедов, К.Жаленов, М.Есболов, М.Тынышбаев, К.Тыныстанов, М.Жумабаев, А.Досжанова, Н.Нурмаков, М.Жылысбаеви** многие другие.

Однако, как и у всех людей высокого полета, на его жизненном пути встречались и такие люди, которые завидовали его карьерному росту и пытались смешать его с грязью. Да и сегодня среди нас встречаются такие, которые не разобравшись в сути деятельности Т.Рыскулова, не испытав тех трудностей, которые ему пришлось пережить, не побывав на его месте и не потрудившись на благо своего народа, мыслят предвзято, однобоко и втаптывают его доброе имя в грязь, позоря свою нацию. Чтобы критиковать такого незаурядного человека, надо самому быть как Т.Рыскулов или, хотя бы, попытаться добиться такого же уровня и положения, какого достиг Т.Рыскулов благодаря своему уму, таланту и самоотверженному труду.

Хочется сказать, люди, давайте сегодня не будем унижать великих Алашординцев, цвет нашей нации, своими нелепыми рассуждениями и обвинениями со своей «невысокой колокольни»! Каждый человек имеет право на ошибку, и мы тоже, порой даже взрослые степенные люди, совершаем ошибки и не всегда признаемся в своей неправоте, боясь чьего-то осуждения, непонимания. Не говоря уже о том, чтобы прямо, не боясь попасть в опалу, и, не дай бог, как следствие, лишиться привилегий и материальных благ, сказать правду вслух, как это в свое время делал Т.Рыскулов, пожертвовав своей жизнью ради процветания своей нации и народа. Уместно будет начать с себя и задать главный вопрос себе, а что я лично сделал для процветания своего суверенного государства, какова моя гражданская позиция на просходящее вокруг и что я оставляю на будущее потомкам? Вот что нас должно волновать сегодня!

А теперь, в свете вышенаписанного, хочется привести примеры отзывов известных государственных деятелей РСФСР из окружения В.И.Ленина и И.В.Сталина, которые дали достойную оценку Т.Рыскулову:

В.Куйбышев в письме секретарю ЦК РКП(б) Е.Д.Стасовой от 9 августа 1920г., информируя об участии и роли Т.Рыскулова в советском строительстве в Туркестанской республике, дает ему следующую характеристику: «Рыскулов – незаурядная фигура и может обратиться в Москве в недюжинного коммуниста. Поэтому полагаем необходимой его поездку в Москву в распоряжение ЦК» [21].

«Активность, независимость суждений, – пишет известный российский ученый **В.М. Устинов**, – умение моментально оценить ситуацию, спрогнозировать возможное развитие событий привлекают к Т. Рыскулову симпатии леводемократических элементов, особенно казахской молодежи» [22].

В характеристике (от 20 ноября 1922г.), данной секретарем ЦК Компартии Туркестана **М.С.Энштейном** на председателя Совнаркома Туркестанской республики Т.Рыскулова, сказано, что он является одним из наиболее выдающихся партийных работников, с именем которого связана целая полоса в истории развития Советской власти и Коммунистической партии в Туркестане[20].

Характеризуя Т.Рыскулова, **М.В.Фрунзе** считал его крупнейшим представителем мусульманских коммунистов, который помимо ума обладает большой энергией и недюжинным характером.

Исследователь его политической биографии **В.М. Устинов** подчеркивает: «Рыскулов был настоящим революционером высокой квалификации. Это не хлипкий, не резонирующий интеллигент, а человек действия, у которого полная гармония слова и дела. Он и теоретик-ученый, и практик-прагматик - у него все данные, чтобы быть политическим руководителем, руководить движением народных масс»[12].

Несмотря на интернационализм и на, в большинстве своем российское, точнее, русское окружение, в котором он работал многие годы, Рыскулов был настоящим казахом, патриотом.

В окружении близких людей и родных Рыскулов заражал всех своими планами, идеями, мыслями. Его личность покоряла своей волей, целеустремленностью. Он обладал каким-то неведомым гипнотическим воздействием на людей, подчиняя их своему уму и своей энергии. Рыскулов представлял собой редкостное явление человека жизненной воли, соединяющего фантастическую веру в революцию, в социализм, с неменьшей верой в себя, в свою внутреннюю силу и убежденность.

После таких высказываний видных государственных деятелей невольно задаешься вопросом, а что интересно говорили о своем соратнике Т.Рыскулове вожди советской власти В.Ленин и И.Сталин? Почему Сталин держал Т.Рыскулова почти 11 лет своим замом, а потом жестоко расправился с ним, отправив его на расстрел как врага народа. И почему он этого не сделал сразу, а ждал целых 11 лет. Много тайн и вопросов, на которые мы сегодня, увы, пока не нашли ответов, но несомненно, «все тайное когда-нибудь становится явным» и мы, надеюсь, в недалеком будущем узнаем всю правду.

Т.Рыскулов на посту заместителя И.Сталина, несмотря на колоссальную физическую загруженность и активное участие в социально-политической жизни РСФСР, успел опубликовать свыше 250 книг, монографий, статей. Это насколько надо быть гениальным, почти сверхчеловеком, чтобы успевать все? Количество его научных трудов, написанных в то время, сравнимо с тем количеством, которое написал сам В.И.Ленин. Феноменально, но факт.

Академик **М.К. Козыбаев** в своем исследовании жизнедеятельности Т.Рыскулова написал следующее: «В 20-е годы одной из проблем, волновавших известных наших соотечественников, являлась политика игнорирования Центром территориальных особенностей и национальных интересов Казахстана.Такие видные деятели, как Т.Рыскулов и С.Садуакасов мужественно, не думая о своей дальнейшей участи, изо всех сил пытались противостоять этой политике Центра и поплатились своими жизнями» [26].

«В любом случае, - пишет академик, - звезда Т.Рыскулова на небосклоне мировой истории ярка и величественна. Нет сомнений, что он в одном ряду с такими политическими деятелями, как Сун-Ят-Сен (Китай), Дж.Неру (Индия), Мустафа Кемал-паша (Ататюрк). Рыскулов является не только вождем Советского Востока, но и одним из вождей мирового национального движения» [23,24].

Талас Омарбеков
тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

жанындағы ғылыми орталықтың директоры, Қазақ Ұлттық Ғылым Академиясының Құрметті академигі

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ: «ҰЛТШЫЛ АУЫТҚУШЫЛЫҚҚА» АЙЫПТАЛҒАН ЖӘНЕ ҰЛТТЫ ҚОРҒАҒАН КҮРДЕЛІ ТАҒДЫР

Тарихи деректерге үңілсек, кеңестік тоталитарлық жүйе «ұлтшыл ауытқушылыққа» және түрікшілдікке айыптаған қайраткерлер қатарынан қазақтар — Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов бастаған алаш қозғалысы қайраткерлерін, Түркістан автономиясының көсемі Мұстафа Шоқайды, Башқұрт ұлт-азаттық қозғаласының көсемі Ахмет Зәки Валидиді, татар коммунистерінің басшысы Мірсаид ***Сұлтанғалиевті,*** өзбектер — ***Акмал*** Икрамов ***пен*** Низами ***және*** Файзолла Ходжаевтарды, қазақ Тұрар Рысқұловтарды, түркімен Қайғысыз Атабаевты, әзірбайжан Нариман Наримановты және т.б. кеңестік түркі халықтарының қайраткерлерін көреміз.

Ал енді осындай айыппен жазалау науқандарының басты себептері, алғы шарттары неде дегенге келер болсақ, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, оның бастауында төңкерісшіл большевиктердің көсемі В.И.Лениннің өзі тұрғанын көреміз.

1920 жылы мамыр айында В.И.Ленин Т.Рысқұловтың "Түрік Республикасын құру" туралы тезистерін қабылдамай тастады. Т.Рысқұловтың тезистерінде негізі Түркістан болып табылатын "Түрік Кеңес республикасын РСФСР құрамында құру" ұсынылды. Бұл ресупбликада болашақта құрылатын түркі республикаларының конфедерациялық мемлекетінің алғы шарты ретінде ұсынылды. Мұнда мемлекеттік тіл — түркі тілдері, ал басқарушы саяси ұйым — "Түрік халықтарының коммунистік партиясы" болып табылатын еді. Сондай-ақ республиканың өзінің мұсылман-түрік әскері де құрылуы тиіс болды.Ленин мен Сталинді мұндай талаптар ғана емес, әртүрлі кеңестік түркі қайраткерлері ұсынып отырған ұлттық егемен республикалар құру идеясы және олардың бұрынғы тарихи тәжірибесімен сабақтасып жатуы шошытты. Мысалы, Т.Рысқұлов ұсынған Түрік республикасын құру идеясы келешектегі түрік мемлекеттерінің конференциясына апаратын жол еді. Кезінде Түркістан автономиясын ұйымдастырған Мұстафа Шоқайдың арманы да осындай (бірақ әрине кеңестік емес) конфедерациялық мемлекет болатын[1].

Кеңестік түрік қайраткерлерінің В.Ленинмен арадағы қайшылықтары, текетірестері 1920 жылдың маусым-шілде айында тағы да тереңдей түсті. Шілденің 12-де В. Лениннің Коммунистік Интернационалдың II конгресіне арналған ұлт және отар елдер мәселесіне байланысты тезистерін Т.Рысқұлов, Н.Ходжаев, А.Байтұрсынов, Ә.Ермеков, З.Валиди, Х.Юмағұлов өткір сынға алды[2]. Бұлар В.Лениннің тезистеріндегі бұрынғы отарлаушы елдің пролетариатының жаңа кеңес өкіметі жағдайында бұрынғы отар ел еңбекшілерін азат ететіндігі, панисламизмге қарсы күрестің қажеттігі тәрізді тұстарына келіспеді.

Т.Рысқұлов бастап қол қойған осы құжатта кеңестік түрік зиялылары былай деп шегелеп жазды: "... Жергілікті кедейлерді еуропалық қоныстанушылар көмегімен азат ету үшін коммунистерді жіберу — бұл дегенің осы коммунистерді бұлдіру болып шығады. Мұндай коммунистер, сөз жоқ, панисламизмге қарсы күрес жүргізетін болады, жергілікті кедейлерді өзара қырқыстырады, жергілікті коммунистерді ірітетін болады, таптықтың орнына ұлттық алауыздықты қолдайды, сондықтан коммунистік жұмыс үшін социал-миссионерлер қолайсыз" (архивте көрсетілген).

Мұндай саяси көзқарас өмір шындығын бейнелей тұрса да, В.Ленинге де, И.Сталинге де жақпады. Біртіндеп Т.Рысқұлов, Н.Ходжаев, З.Валиди, А.Байтұрсынов жауапты қызметтерінен босатылды. Бірақ мұндай қысымға түркі халықтарынан шыққан саяси қайраткерлердің біразы іштей немесе ашық наразы болды. Бұлардың ішіндегі ең көрнектісі татар коммунистерінің көсемі Мірсаид Сұлтанғалиев еді. Ол әсіресе Мәскеудегілердің Т.Рысқұлов пен З.Валидиді жергілікті жерлердегі басшылық жұмыстардан босатуын қателік ретінде қабылдады[3].

Дегенмен де, Заки Валидидің басмашылар қатарына кетуі бұл жағдайда ғана емес, кейбір кеңестік татар-башқұрт коммунист қайраткерлерінің оның Башқұртстанды жеке республика етіп құру идеясын қолдай қоймағандығынан болғанын да аңғарар едік. М.Сұлтанғалиев болса, бұл кезде біріккен Татар-Башқұрт республикасын құру үшін күресіп жүрген еді. Саяси көзқараста

[1]Шоқай М., Шоқай М. Естеліктер. - Стамбул, 1996.

[2] Ресейдің қазіргі заман тарихы құжаттарын сақтау және зерттеу орталығы, 5-қ., 3-т. 23-26 п.п.

[3]Сұлтангалиев М. Статьи. Выступления. Документы. - Казань, 1992. 359, 382-383 бб.

едәуір алшақтықтары бола тұрса да И.Сталин М.Сұлтанғалиевті А.Заки Валидимен және сол арқылы басмашылықпен тығыз байланыста деп әрқашан күдіктенді және бұл туралы ол Т.Рысқұловқа оңашада айтып, оларды сақтандырған. Ал Т.Рысқұлов болса өз кезегінде мұны оңашада М.Сұлтанғалиевке құпиялап ескерткен [4].

Сондай-ақ, М.Сұлтанғалиев 1923 жылы 28 мамырда түрмеден Орталық бақылау комиссиясының мүшелеріне және Сталин мен Троцкийге жазған хатында өзінің башқұрт коммунисі Агдимов арқылы Түркістандағы басшылық қозғалысын басқарып жүрген З.Валидимен байланыс орнатуға тырысқанын және мұны негізінен оны кеңестік саяси жұмысқа қайтару үшін жасағанын мойындайды. "Мен, — дейді, ол, — және де мынаған сенімдімін. Егерде біз оны (З.Валидиді — Т.О.) кеудеден итермелемеген болсақ, бүкіл Шығыстағы коммунистік партияның адал қызметкерлерінің бірі болып шығар еді [5].

И.Сталин М.Сұлтанғалиевтің мәселесін РКП(б) Орталық Бақылау Комиссиясының партия коллегиясына қойып, оны партиядан шығарып, қамауға алды. Оны қуғындау арқылы И.Сталин "ұлтшылдықтың", "ұлттық ауытқушылықтың" өмірде шынында да бар екендігін өзінше дәлелдеп бақты. Бірақ әлі де ұлт коммунистері арасында М.Сұлтанғалиевпен пікірлес беделді қайраткерлердің болуы және И.Сталиннің өзінің дара билігінің орныға қоймауы М.Сұлтанғалиевті түрмеден де, өлімнен де құтқарады. Бірақ бұл уақытша жағдай еді.

Ал енді М.Сұлтанғалиевтің көзқарасында И.Сталинге не ұнамады дегенге тоқталық. Сол жылдардағы көптеген партия қайраткерлері және В.Ленинның оңбай қателескені және дүние жүзілік революцияның бола қоймайтыны айқындала бастады. Енді М.Сұлтанғалиевтің және оған пікірлес ұлттық қайраткерлердің ойынша Кеңестер Одағының алдында екі жол ғана тұрды: алғашқысы — НЭП, яғни жаңа экономикалық саясат арқылы қайтадан буржуазиялық мемлекеттер жолына түсу, екіншісі — империалистік мемлекеттер соққысынан талқан болып күйреу.

Осындай жағдайда М.Сұлтанғалиев аман қалудың жолы ретінде КСРО-ның шығысында "мемлекеттік капитализмге негізделген халықтық- демократиялық Тұран мемлекетін құруды" ұсынды. Бұл идеяның ол негізінен екі түріне тоқталды. Алғашқы түрі — кеңестік Шығыс республикалары Федерациясы; екіншісі — кеңестік шығыс республикаларының шығыстағы басқа шетелдік республикалармен бір мемлекетке кіруі. Кейінірек қайтадан тұтқындалып тергеуде болған кезінде, 1929 жылы 27 ақпанда, ол өзінің идеясының үшінші түрін ұсынды.

Бұл бойынша Кеңестер Одағының шығысында ұлттық-кеңестік аймақта осы одақ құрамына бірдей құқықпен кіретін төрт ірі республика құру көзделді. Оның алғашқысына Орал-Еділ Кеңестік Социалистік республикасы жатты. Оның құрамына Башқұртстан, Татарстан, Чувашия және т.б. кіруі тиіс еді; екінші республика — жалпы Кавказ Федеративтік Кеңестік Социалистік республикасы. Оның құрамында Кавказдағы барлық ұлт республикалары: Солтүстік Кавказ облыстары, Дағыстан, Қалмақ облысы, Кубань-Қаратеңіз бойы түгел болуы керек; үшінші — одақтық бірлік ретінде — Қазақстан жеке республика болады; төртінші — Орта Азия немесе Тұран республикасы. Оның құрамы Өзбекстаннан, Түркіменстаннан, Қырғызстаннан, Тәжікстаннан тұрады. Бірақ бұлардың бәрі оған тең құқылы, федеративтік негізде енуі тиіс[6]. Әрине, мұндай, таптық емес, ұлттық және этникалық ерекшеліктерге баса мән беріп, республикалар құру жоспары сол тұстағы большевиктік басшылыққа мүлде ұнамады.

Т.Рысқұловтың ұлтшыл ауытқушылыққа айыпталуы осы Мірсәйіт Сұлтанғалиевтың қуғындалуымен тікелей байланысты. Большевиктер партиясы орталық комитетінің ұлттық республикалар мен облыстардың жауапты қызметкерлерімен өткізген төртінші кеңесінде (9-12.VI.1923ж) партияның басшысы Иосиф Сталин Сұлтанғалиевты ұлтшыл ауытқушылыққа айыптай келе, сонымен бірге Рысқұлов Тұрарды , Сұлтанбек Қожановты және Акмал Икрамовты осы мәселеге байланысты сынаған болатын. Бұл жиналыс большевиктер партиясының ұлт мәселесіне қатысты XII съезінің шешімдерін жүзеге асыру шараларын қарады. Онда Сұлтанғалиевтың «пантюркизмге және панисламизмге ауытқығаны»,«басмашылықты идеологиялық тұрғыдан қолдағаны» әңгіме болған болатын. Тұрар туралы айтқанда Сталин оның Сұлтанғалиевпен пікірлестігін және онымен идеялық тұрғыдан жақындығын атап көрсетті. Осы, аталған кеңесте Тұрардың өзін ақтап алу үшін өз пікірін айтқаны және белгілі. Алайда, Сталинның

[4]Сұлтангалиев М. Статьи. Выступления. Документы. - Казань, 1992. 339 б.
[5]381 б.
[6]"Известия ЦК КПСС", 1990. №9. 82 б.

сөзімен айтқанда Тұрардың Сұлтанғалиевке байланысты сөйлеген сөздері жағымсыз ауыр әсер қалдырды. Мұндайда әрине, Тұрар Рысқұловтың 1919 ж. Каспий теңізінің арғы жағындағы түркі халықтарын Түркістан Түрік Республикасы автономиясына біріктіруді ұсынғаны, яғни түрікшіл пиғыл танытқанытағы да еске түскені белгілі. Сондықтанда басқаларға қарағанда Тұрардыңөзінің аталмыш кеңесте сөйлеген сөзінде Сұлтанғалиевтың пантюркистік ауытқушылығын теріске шығаруы аса қиын болды. Бұл туралы кезінде Мұстафа Шоқай өзінің «Акмал Икрамов – против советской власти» атты еңбегінде атап көрсеткен болатын. Онда ол Сталинның осы кеңестегі сөзін сөзбе-сөз келтіреді. Онда мынадай жолдар бар: «-хорошо говорил, по моему мнению, товарищ Ходжанов; не дурно говорил товарищ Икрамов, но я должен отметить одно место в речях этих товарищей, место, наводящее на размышления. Оба они сказали, что между Туркестаном нынешним и Туркестаном царским нет никакой разницы, что только вывеска изменилась, что Туркестан остался прежним, таким же, каким он был при царе.

-Товарищи , продолжает Сталин, если это не обмоловка, если это продуманная речь и если это сказанно с полным сознанием, то нужно сказать, что в таком случае басмачи правы, а мы не правы... Если Туркестан в самом деле есть колония, как при царизме... если это верно, не понимаю почему вы не ушли сами в басмачество»[7]. Мұстафа Шоқай осы мәселеге байланысты өзінің көзқарасын былай деп білдіреді:«Ленин тірі болғандықтан партияның ішінде әлі де ішкі партиялық демократия, өзін-өзі сынау мүмкін еді. Оның айтуынша Сталин де Орталық Комитеттің басқа да жауапты қызметкерлері де ол кезде ерекше әулие адамдар емес еді. Оларды партиялық жолдастықпен сынау мүмкін болатын еді. Сондай-ақ олар да, өздерінің кейбір кемшіліктерін мойындаудан бас тартпайтын еді. Сталинның сынын сондықтан да осылай қабылдау керек. Бірақ кейініректе, яғни 30-жылдардың ортасына қарай Сталин партияның көсеміне ғана емес құдайына айналды. Ал бұрын айтылып келген интернационализм идеялары енді нағыз ұлыорыстық шовинизмге ұласты. Міне осындай ахуал Сталин кінәлаған, ішінде Тұрар да бар бірқатар тарихи тұлғаларды«халық жауына» айналдыруды оңайлатты. ТРысқұловты пантюркизмге кінәлауға байланысты мәселеде Мұстафа Шоқайдың мынадай пікірі бар: «Ескі Ресейдің мұсылмандар аймақтарының бәріне қарағанда Түркістан және қырғыз (қазақ) облыстары пантюркизмнің және панисламизмнің ықпалына азырақ ұшыраған болатын»[8]. Бұдан шығатын қорытынды: аталған аймақтардағы пантюркизм мен панисламизмнің Кеңестік билік үшін қауіптілігі туралы айтылып жүрген әңгімелер шын мәнінде негізсіз болып табылады. Рысқұловты кәналаған кезде бүгінгі зерттеушілер оның 1924 жылы 29 сәуірде «Ақжол» газеті туралы Сталинге жазған және 1934 ж. 15 желтоқсанда оның Сталин мен Кагановичке жазған құпия хаттарын дәлел ретінде келтіреді. Алғашқы хатты кейбір зерттеушілер 1925 жылы 29 мамырда Сталинның «Ақжол» журналы туралы хатына негіз болған деп біледі. Шын мәнінде Т.Рысқұлов өзінің осы хатында И.Сталинге «Бірлік туы» және «Ақжол» газеттері туралы айта келе «Ақжол» газеті – М.Дулатовтың перзенті, Алашордашылардың органы бұрынғы«Қазақтың» жалғасы деп атап көрсеткені рас. Бұл туралы кезінде тарихшы профессор Көшім Есмағамбетов те атап кеткен еді. Оның айтуынша Мұстафа Шоқай «Ақжол» газетін жүйелі түрде алып тұрған[9].Біздің ойымызша «Ақжол» газетіне байланысты Мәскеуге түскен арыздарға сәйкес И. Сталин осы газет туралы Т.Рысқұловтың пікірін сұраған. Ал Рысқұлов болса әрине, бұл мәселеде бұлтармай шындықты айтуы керек еді, солай болды да. Шындығында да Т.Рысқұловтың жоғарыдағы «Ақжол» газеті туралы пікірі ащы болса да шындық екені қазіргі тарихта мойындалған. Бұл жердеғ біздің ойымызша, Т.Рысқұловты ұлттық мүддені және ұлттық интеллигенцияны қаралаушы сатқын ретінде біржақты айыптауға ешбір негіз жоқ деп ойлаймыз. Өйткені, И Сталин бұл газет туралы басқалардың да пікірлерін сұрастырды. Мысалы, 1925 ж. 29 мамырында РК(б)П ОК баспасөз бөлімінің меңгерушісі Н. Варейкис Қазақ өлкелік партия кимтетіне жазған хатында: «Ақжол» газетінің «саяси жағынан ұстамсыз» газет болып табылатынын сынаған болатын.

Ал И.Сталиннің осы жылдың 29 қазанында бұл басылымның шоқаевшыл ақгвардияшыл баспасөз материалдарын еске түсіретін нақты атап көрсеткен болатын[10]. Бұл айтылғандардан

---

[7]Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: 12томдық Алматы: Дайк-Пресс, 2014, 10 –том, 190 б.
[8]Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық Алматы: Дайк-Пресс, 2014, 2 –том, 138 б.
[9]Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық Алматы: Дайк-Пресс, 2014, 1 –том, 245 б.

[10]Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық Алматы: Дайк-Пресс, 2014, 1 –том, 244 б.

шығатын қорытынды Т.Рысқұловты «Ақжол» газетін бірден-бір жалғыз әшкерелеуші ретінде көрсетудің артықтау екендігін айта кеткеніміз жөн. И.Сталиннің «Ақжол» газеті туралы хаты бір адамның дайындап берген материалы негізінде емес, Орталық комитетке Түркістан мен Қазақстаннан келіп түскен әр түрлі арыз шағымдарды тексеру негізінде дайындалған болатын[11]. Ал енді Т.Рысқұловтың екінші 1934 жылғы жоғарыда аталған хатына келетін болсақ, мұндаТ.Рысқұлов профессор Көшім Есмағамбетов келтіргендей,өзінің Алашордамен байланысына қатысты мәселе бойынша пікір білдірген еді. Осы құжатта Т.Рысқұлов 1918 ж. орта кезінде С.Аспандияровтың үйінде Түркістандағы Алашорда бөлімі болып табылатын «Бірлік туындағы» қазақ интеллигенциясының 30-40 шақты басшылары жиналды, оған мен,і тағы басқа 6-7 большевикті шақырды,-деп ашық айтқан еді[12].Осы Т.Рысқұловтың екінші хатын ұлтшыл интеллигенцияны сталиндік режимге ұстап беру деп санайтын зерттеушілер де бар.

Мұндайда шын мәнінде мынаны ескеруіміз керек: 1933 жылға дейін, яғни Голощекин Қазақстанда басшылық қызметте болған кезеңде өлкелік партия комитетінің басшылығы «рысқұловшылдық» дегенді шығарып, оны түрікшілдікпен және Алашордамен байланыстыруға барынша тырысып бақты. Осыған байланысты Т.Рысқұлов жоғарыда айтқанымыздай, Сталин мен Кагановичке арнайы хат жазып, өзін-өзі ақтап алуға барынша күш салды. Оның үстінде осының алдында ғана Алаш қайраткерлеріне екі мәрте сот процестері болып, оларда Алаш қозғалысының қайраткерлерінің басқа қазақ интеллигенциясымен байланысы қарастырылған еді.1928 жылдың орта шенінен бастап бұрынғы Алаш қозғалысына қатысқан қайраткерлер жаппай тұтқындала бастады. Осы жылдың соңында "ұлттық ауытқушылыққа" айыпталып, М.Сұлтанғалиев бастаған 76 ұлттық қайраткерлер тұтқындалды[13]. Олардың бәрі 1930 және 1931 жылдары әртүрлі мерзімдерге бас еріктерінен айрылып, айдауға жіберілді. Бұларға, сондай-ақ Қазақстанда осы мерзімде қудаланған 44 алаш қозғалысы қайраткерлеріне де Түркістандағы басмашылықпен, З.Валидимен байланыс жасамақ болды, КСРО- ны құлату үшін жасырын контрреволюциялық ұйымдар құрды деген жала жабылды[14].

Партияның XVII съезінен кейін, яғни 1934 жылдан бастап, "ұлттық ауытқушылықпен" күрес жаңа қарқын алды. Осы съезге дейін-ақ 13 өлкелік партия ұйымдары осындай айыппен 800-ге тарта адамды партиядан шығарып үлгерген еді[15]. Мұның бәрі Т.Рысқұловтың көз алдында болып жатты.

Ал енді Т.Рысқұловтың өмірбаянында шынында да Алаш қозғалысы қайраткерлерімен оның астыртын және ашық байланыста болғанын көрсететін дәлелдер баршылық болатын. Т. Рысқұловтың кезінде, А.Байтұрсыновпен, З.Валидимен, Ә.Ермековпен бірігіп В, Ленинге хат жазғаны белгілі. 1920 ж. Бакудегі шығыс халықтарының съезіне бара жатқан жолда поезд вагонында өзінің бақташының киімін киіп алып жасырын түрде Тұрар Рысқұловпен кездескенін Зәки Валиди өзінің естеліктерінде айтқан еді. Ол: «Тұрар Рысқұловты көре алмайтынбыз. Өйткені оны үкімет мұқият қадағалайтын еді. Дегенмен Дінше сияқты сенімді адамдар арқылы ол бізге хабар жіберіп, тапсырма беріп отыратын еді» деп жазды.

БұлТұрар Рысқұловтың Түркістанда Мұсылман бюросын басқарған кезеңі болатын. Осындай жағдайлар Т.Рысқұловтың іштей ұлтшылдарға тілектес болып, мүмкіндігінше оларды қолдағанын айқын байқатады. Біздің ойымызша, Т.Рысқұловтың ұстанымы социализмнің мүдделерін ұлттық мүддемен ұштастыруды көздеді. «Ұлттық социализм» немесе «ұлттық коммунизм» идесы 1918 ж. қаңтар айында В.Лениннің Ташкент коммунистеріне жолдаған жазбасынан бастау алған еді. Осы бағыттағы Т.Рысқұловтың көзқарасы да, 1920 ж. 17-20 қаңтар күні шақырылған Түркістан коммунистік партиясының 5 конференциясы мен Мұсылман бюросының төтенше 3-конференциясында жасаған баяндамаларымен үндес болып табылады. Т.Рысқұловты кінәлаушылар айтылғандарға қосымша, оның Алашордаға байланысты газетте жарияланған мақаласын алға тартады. Бұл мақаланың мақсаты шын мәнінде Алашорданы және

---

[11]Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. 141-қ, 1-т., 479 "А"-іс, 1-2 п.п.

[12]Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық Алматы: Дайк-Пресс, 2014, 1 –том, 243 б.

[13]"Известия ЦК КПСС", 1990.№9. 82-83 б.

[14]Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. 141-қ., 17-т., 489-іс, 40 п.

[15]"Известия ЦК КПСС", 1990.№9. 79 б.

оның қайраткерлерін айыптау емес, кеңестік жүйенің басшы қызметінде отырған қайраткердің өзіне әртүрлі айыптар тағып жатқан большевиктік ортада өзін қуғын-сүргіннен арашалап алу үшін жасаған тактикалық қадамы еді. Т.Рысқұловтың кеңестік жүйедегі басшылық қызметтегі осындай күрделі тағдырын зерттеушілер, біздің ойымызша, айтылғандарды ескере отырып қарастырулары керек.

Мынаны да ұмытпағанымыз жөн: саяси қуғын-сүргіннен құтылу үшін Тұрар Рысқұлов кеңестік жүйенің өзін айыптаушы партиялық саяси органдарына тосқауыл боларлықтай бұлтартпас дәлелдер келтіруі керек болды. Сондықтан да ол, өзінің жазған мақалаларында, сөйлеген сөздерінде шындықтан қашанда ауытқымауға тырысты. Өйткені, өтірікке, жалғандыққа, екіжүзділікке құрылған сталиндік тоталитарлық басқару жүйесін тек шынайы дәлелдермен, ащы шындықты айту арқылы ғана тежеуге болатын еді. Алайда, басқа да сол заманның жергілікті ұлттан шыққан көптеген мемлекеттік саяси қайраткерлері тәрізді Т.Рысқұловта бәрібір,«ұлттық ауытқушылыққа» айыптаудан құтыла алмады. Мұның соңы қалай болғаны бәрімізге белгілі.

Мұның басты себебі оның өзінің туған халқына жақын болуында жатыр. Айтарымыз,Т.Рысқұловтың Кеңес Үкіметі жылдарында орын алған екі үлкен ашаршылықта да биліктің емес, халықтың жағында болғаны белгілі. Тұрар өзінің «Революция и коренное население Туркестана» атты Ташкенттен 1925 жылы шыққан еңбегінде Туркестанды билеген большевиктердің жергілікті қазақтарға деген көзқарасын сынаған болатын. Мұнда ол, Түркестан большевиктерінің басшысы Тоболиннің пікірін келтіреді. Ол былай деп жазған еді: «Товарищ Тоболин на одном из заседаний ТУРЦИК-а заявил прямо, что «кригизы, как экономически слабые с точки зрения марксистов, все равно должны будут вымереть; поэтому,-для революции важнее средства тратить не на борьбу с голодом, а тратить на поддержку лучше фронтов». Осы шовнистік пікірді Т.Рысқұлов өзінің еңбегінде сынаған болатын. Т.Рысқұловтың осы деректерін пайдаланған шетелдегі Мұстафа Шоқай мұсылмандарды атып жатыр, қырып жатыр, тонап жатыр деген оның пікірлерін өзінің еңбегінде жазды. Т Рысқұловтың жазып отырғандары әрине, оның өзінің көзімен көргендері еді. Осы ашаршылық кезінде Рысқұловтың аштыққа қарсы комиссияның төрағасы болғаны белгілі. Мұстафа Шоқай оның 1919 ж. наурыз айында кеңестердің VII-төтенше съезінде сөйлеген сөзін мысалға келтіріп, халықтың үштен біріне жуығының әсіресе көшпелі халықтың көп қырылғанын атап көрсетті[16]. Осыған байланысты Т.Рысқұловтың 1931-33 жж. қазақтарды аштықтан қорғап Сталинге жазған хаты еріксіз еске түседі. Онда ол, өзінің алғашқы ашаршылық кезіндегі ұстанымдарын ары қарай жалғастырған еді. Бұл мәселеге байланысты мұрағат қойнауларында деректер өте көп. Өйткені кезінде Мәскеудегі Тұрар Рысқұловтың арнайы тапсырмасымен Қазақстан басшылығы Үкімет жанынан шаруашылықтық орналастыру комитетін құраған болатын. Оның өкілдері қазақтар босып кеткен Кеңестер Одағының аймақтарында жұмыс жасап, босқындар санын анықтаумен және оларды Қазақстанға қайтарумен айналысты. Босқындар саны Тұрар Рысқұловтың Иосиф Сталинге жазған екінші хатында да әртүрлі аймақтар бойынша нақты көрсетілген. Сонымен бірге Батыс Сібірдегі, орта Еділдегі, Қырғызстандағы, Орталық Азиядағы қазақ босқындары туралы мәліметтерді сол аймақтың басшылары да Мәскеуге және Қазақстанға жолдаған ресми және жедел хаттарында нақтылай түседі. Олардың бәрін тарихи салыстырмалы түрде талдар болсақ, 1932 жылдың 1 ақпанына дейін 1млн 500 мың адамның босқыншылыққа ұшырағанын байқар едік. Бірақ босқыншылық 1933 жылдың шілде айына дейін созылды. Қазақстан Үкіметінің 1933 жылға Мәскеуге берген ресми мәліметтеріне қарасақ, 1931-1933 жылдары Қазақстан бойынша ауыл халқының саны – **2 млн 600 мың** адамға кеміген. Бұл негізінен қазақ қожалықтарына қатысты. Жылдар бойынша қарастырар болсақ, 1930-1931 жылдары (маусым айындағы есеп) ауыл халқы мал санақтары бойынша 759 мың адамға кемісе, 1931-1932 жылдары 1 млн 887 мың адамға, 1932-1933 жылдары 733 мың адамға, **барлығы - 3 млн 379,5 адамға** кеміген. Атап көрсетер бір нәрсе, бұл мәліметтер қайтыс болғандарды да, босқындарды да қамтиды. Яғни мұрағат қойнауындағы деректерде аштық құрбандары мен тірі қалған босқындар сандары көбіне бірге көрсетіледі.

Осы ауыр ахуал Т.Рысқұловты И.Сталиннің өзіне тікелей хат жазуға мәжбүрледі. Өзінің жеке басына төніп тұрған қауіпті жағдайға қарамастан ол ұлт тағдыры үшін осыған барды. Әрине,Т.Рысқұлов кеңестік жүйедегі лауазымды қызметте отырған адамдардың бірі болғандықтан,

[16]Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық Алматы: Дайк-Пресс, 2014, 3 –том, 289-291 бб.

коммунистік партия саясатын қолдауы керек болды. Ол Орталық комитет бағытына қарсы шыға алмайтынын, шыққан күнде де қолдау таппайтынын білді. Сол себепті Сталиннен бастап, басшылықта отырған адамдардыңұстанымдарының дұрыс еместігіне біртіндеп олардың өздерінін көздерін жеткізуге тырысты. Отырықшыландыру саясаты тек бізде жүргізілген жоқ, ол Якут елінде, Қалмақ елінде, Қырғызстанда дажүргізілді. «Оларда біздегідей ашаршылық неге болмады?» деген заңды сұрақ туады. Онын себебі — басшылықта сол аймақтың жағдайын білетін, халыққа жандары ашитын адамдар отырды. Қырғызстанды қырғыздар басқарды. Біздің ойымызша, Қазақстанда Ф.Голощекиннін орнында Т.Рысқұлов басшылықта отырған болса, елде мұндай ашаршылық болмас еді. Өйткені, Т.Рысқұлов қашанда бірінші орынға қазақ халқының тағдырын қойды. Қазақ халқынын жартылай көшпелі екенін, алдындағы малын алып қойғанда қазақтың аштан қырылатынын жақсы түсінді.1932 жылы 17 қыркүйекте Мәскеу «Қазақстанның ауыл шаруашылығы, онын ішінде мал шаруашылығы туралы»қаулы қабылдады. Бұл қаулының қабылдануына мұрындық болған — Т.Рысқұлов. Өйткені Рысқұлов осынын алдында ғана И.Сталинге Қазақстандағы мал шаруашылығының жағдайы туралы алғашқы хатын жазды. Ораз Исаевтын Сталинге 1932 жылдын тамыз айында жазған хаты да Тұрар Рысқұловтың ықпалымен жазылды. Өйткені О.Исаев пен Т.Рысқұловтың хаттарынқарасаңыз, оларда негізіненмал шаруашылығы мәселесі, Қазақстанда мал басының кемігені айтылады. Аталған қаулы да дәл осылай аталады. Мал шаруашылығы мәселесін көтере отырып, Т.Рысқұлов орталықтың Қазақстанға көмек ретінде 2 миллион пұт астық беруіне қол жеткізді. 1933 жылы наурызда Қазақстанға басшы болып келген Л.Мирзоян жұмысын Т.Рысқұловпен ақылдаса отырып жүргізді. Архивте Т.Рысқұловтың Л.Мирзоянға жазған хаты мен жеделхаттары сақталған. Оларда аш қазақтардың ауыр жағдайларын жақсартуға байланысты ұсыныстар айтылған. Т.Рысқұдовтың ықпалымен Л.Мирзояннын 1933 жылы наурыз айында И.Сталинге жазған хаты бар, осы хатта ол тағы ашаршылықты тоқтатуға қосымша көмеккеастық сұрайды.

Хаттарда келтірілген мәліметтерді салыстырсақ, Л.Мирзояннын хаты да Т.Рысқұловтын ықпалымен жазылғанын байқай аламыз.Т.Рысқұлов Мәскеуде, Қазақстан халкының жағдайын жақсарту үшін қолынан келгеннің бәрін жасады. Ал енді Қазакстанда алапат ашаршылықты И.Сталинге ашық мәлімдеп, оны тоқтатуға тікелей мұрындық болған— Тұрар Рысқұловтың өзі. Осыны ұмытпауымыз керек.

Кабульдинов Зиябек Ермуханович
доктор исторических наук, профессор,

директор Института «Истории и этнологии им.Ш.Ш.Валиханова»

МАССОВЫЕ ОТКОЧЕВКИ НАСЕЛЕНИЯ ИЗ РЕСПУБЛИКИ И РОЛЬ ТУРАРА РЫСКУЛОВА В СПАСЕНИИ ГОЛОДАЮЩЕГО КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ (В НАЧАЛЕ 30-Х ГОДОВ XX ВЕКА)

Голод 1931-1933 годов унес жизни почти четырех миллионов граждан Казахстана (от 42 до 70% граждан республик, преимущественно-казахов), абсолютная часть которого нашла свою гибель на территории республики: умирали в юртах и зимних жилищах, закрывая своих опухших и ослабевших детей в могильных ограждениях и юртах; в поисках спасения массами умирали на дорогах; находили последнее пристанище на улицах городов, в окрестностях крестьянских селений, у рудников и заводов. Некогда мужественный и честолюбивый народ переживал самую настоящую катастрофу.

В спасении голодающего казахского населения огромная роль принадлежит видному государственному деятелю КазССР и СССР Т.Рыскулову, который не раз обращался к руководству СССР с целью принятия экстренных и точечных мер…

Мы до сих пор не сумели провести хотя бы приблизительные подсчеты умерших от голода своих соотечественников, также как и не сумели установить их имена, места проживания, обстоятельства и условия, в которых произошла одна из самых страшных трагедии степи, как это сделали украинцы. Более того, в Украине провели подворные описи и установили имена почти 4 миллионов человек. Более того, в каждой области издали «Черные книги», с упоминанием их имен, фамилии, отчеств, причин смерти, мест рождения и кончины.

В те годы в среднем в одной семье рождалось от 11 до 13 детей. Выживал практически только один, в основном, мальчик – для продолжения рода как это было принято в степных традициях. Умирающих детей оставляли на родовых мусульманских кладбищах, внутри запертых оградок, заведомо зная, что они погибнут в пути. Были случаи их утопления в озерах с привязыванием камней на шее детей. Как бы кощунственно не звучало «лишних» детей, участь которых была предрешена, сознательно резали на мясо, чтобы дать возможность выжить самим или единственному сыну!?...

Преступность политики И. Голощекина - цареубийцы в Казахстане состояло и в том, что он не сумел и не хотел оперативно предпринимать никаких эффективных мер по спасению вымирающего казахского населения, оставив их наедине с собой с возникшей проблемой. Потомкам великих кочевников оставалось либо умирать, либо спасаться «откочевкой», но без скота и имущества: домашняя живность была отобрана, или «пошла по нож», а имущество или домашний скарб невозможно было захватить с собой.

Поэтому, к примеру, с осени 1931 года на территорию приграничных с Казахстаном областей России массами стали устремляться потоки голодного казахского населения. Массовые откочевки были одной из форм коллективного протеста и сопротивления казахов политике строительства колхозов и единственно правильным выходом с целью избежать голодной смерти [Аяган Б.Г. и др., 2013, с.228].

По неполным подсчетам современных исследователей республику в эти годы покинули около 1 миллиона наших соотечественников [Сыдыков Е.Б., 2010, с.4]. Вот как описывает один из случаев миграции казахов из Иртышского района Павлодарского округа в Омск через Русскополянский район одна из свидетельниц этих событий АсылбековаЗылихаСартымбеккызы, уроженка аула Каратал Алаботинского совхоза Русско-Полянского района Омской области (1928 года рождения-авт.): «Мы были очевидцами ужасной картины зимы 1932 года, когда рядом с аулом шли длинные вереницы голодных казахов, направлявшихся в Омск. В те дни стояли сильные морозы и бураны. А после окончания бурана мужчины аула быстро выходили на эту дорогу и по черным точкам определяли и находили трупы людей из Казахстана и собирали для того, чтобы быстро похоронить. Трупов было множество, которых старались быстро предать земле: в противном случае их тотчас съедали голодные волки. Что примечательно перед смертью умирающие снимали с себя всю свою одежду и падали. Тела их быстро набухали. Часто от матерей отставали дети и также умирали. У матерей не было ни сил, ни возможностей

возвращаться за отставшими детьми» [Полевые материалы автора, Омская область, Русско-Полянский район, Алаботинский совхоз 1991].

К примеру, значительная часть казахов Северного и Северо-Восточного Казахстана и Центрального Казахстана в поисках спасения двинулась в сторону Западной Сибири, двигаясь вниз по Иртышу на пароходах, через железные дороги, а также в пешем порядке. В последнем случае многие умирали по пути, в том числе и на территории сопредельных сибирских территорий. Вот как об этом докладывалось в спецсводкеполномоченного представительства ОГПУ по ЗабСибкраю «О бегстве казаков из Казахстана на территорию Запсибкрая» от 23 января 1932 года: «с …1931 года наблюдается бегство казаков из Казахстана в смежные с Казахстаном районы Запсибкрая. За последнее время это бегство приняло массовый характер…прибывшие казаки не имеют никакого имущества, нигде не работают, и подавляющее большинство голодает. Широко развито нищенство, употребление в пищу мяса павших животных…Имеются смертные случаи от истощения» [ПАНО (Партийный архив Новосибирской области),ф.3, оп.2, д.389, л.1-3].

В официальной сводке численность переселившихся казахов на территорию Западной Сибири или «ЗапСибкрая» насчитывала около 50 тысяч человек, но по нашим предположениям, на самом деле их было больше чем как минимум в 18-20 раз. Почему же идет сокрытие действительной численности переселенческого казахского населения?

Во-первых, почти до 1933 годавласти на местах имели четкую инструкцию по массовому обратному их выселению в Казахстан, видя в каждом голодном переселенце классового врага. Поэтому вынужденные мигранты, а также лица их приютившиеся, старались искажать реальное их количество. Об этом свидетельствует одна из директив райисполкома Волчихинского района Запсибкрая от 26 мая 1931 года: «Райисполком предлагает в трехдневных срок выявить всех кулацко-зажиточных, подкулачников и других хозяйств, проживающих на территории нашего сельсовета, как не более два года приехавших из Казкрая, и выслать их через Михайловский сельсовет на старое местожительство в пределы Казкрая». Здесь же содержались инструкции по поводу запрета принимать их в колхозы [ПАНО (Партийный архив Новосибирской области),ф.3, оп.2, д.389, л.1-3]. Как можно было относить к категории кулаков и подкулачников тех, кто в пешем порядке, без скота и имущества прибывал в Западную Сибирь с целью элементарно не умереть с голоду?

Во-вторых, абсолютное большинство переселившихся казахов не имели на руках документов, что создавало определенные трудности при проведении подсчетов прибывшего населения из Казахстана. Паспорта появляются чуть позже, особенно среди кочевого и полукочевого населения, к тому же имевшего традицию скрывать точное количество своих детей, боясь сглаза.

В-третьих, переселенцы находилось в состоянии мобильности и быстрого передвижения, стараясь быстро найти более сносные условия для выживания и работы.

В –четвертых, имели случаи массовой гибели казахского населения. На территории «Сибкрая» многие дороги, особенно зимой были устланы трупами умерших от мороза и голода людей. Они нередко умирали от голода и холодов на улицах городов и крестьянских селений. Были и случаи убийств казахов некоторыми шовинистически настроенными местными жителями, распространявшими ложные слухи о том, что будто казахи поедают детей сибиряков. Поэтому точно и единовременно зафиксировать численность казахов было весьма тяжело.

В - **пятых**, среди переселенческого казахского населения свирепствовали различные заболевания, которые препятствовали процедуре их точного учета.

В-шестых, в сфере подсчета численности населения среди статистов существовали серьезные упущения и недоработки.

В - седьмых, цифра в 50 тысяч откочевников была озвучена Т. Рыскуловым еще в 1932 году. Это были его предположительные данные. Массами стали устремляться и до конца 1932 года, и в следующем голодном 1933-м. А эта цифра потом стала перекочевывать в различные монографии и учебники.

Куда же направлялось вынужденные мигранты, «гонимые голодом»? В первую очередь, они шли в немногочисленные казахские аулы Западной Сибири, к своим соотечественникам, близким и дальним родственникам. Но сибирские аулы несколько сот тысяч голодных казахов принять просто никак не могли. Сами в это время переживали процесс борьбы с

байством, лишением избирательных прав и обобществления скота. Население сибирских казахских аулов, как минимум, увеличивались в разы. Голодные переселенцы всеми правдами и неправдами старалась закрепляться именно в аулах своих соплеменников. Вдовы с охотой выходили замуж в качестве вторых, третьих жен, выдавая себя за близких родственников. Некоторые выдавали малолетних своих дочерей за великовозрастных местных жителей, другие старались устраиваться в качестве домашней прислуги. Многие выменивали последнее золото, серебро и другую драгоценность на куски хлеба.

На территории региона из числа «откочевников» постепенно даже создавались новые поселения-колхозы, например, в Омской области в Исилькульском районе таким образом был создан аул –колхоз «Бакабас» (в ходе экспедиции 1991 года информаторы сообщали, что голодных казахов местные жители с жалостью почему-то называли «бакабасами» («людьми с головами лягушек»-авт.)), а в Таврическом (Молотовском)- «Агыс» и «Жана уйым», Борисовском – «Наймандар», в Любинском (Горьковском)- «Бельсенды» и так далее. Население таких новых хозяйств быстро росло, так как они охотно принимали своих голодных родственников и соотечественников. Например, несколько десятков обессилевших соплеменников из Иртышского района Павлодарского округа (области) принял в свой колхоз его председатель, руководитель одного из ведущих хозяйств Запсибкрая, обладатель переходящего Красного знамени МамыновИмангали из колхоза Каратал Русскополянского района [Полевые материалы автора, Омская область, Таврический район, , 1991 г.].

Во-вторых, казахские мигранты устремлялись в города Западной Сибири (Новосибирск, Славгород, Барнаул, Бийск, Омск), пытаясь устроить детей в детские дома, а сами - найти сносную работу и жилье, что бы ни было выжив в тяжелейших условиях. К примеру, только в одном Славгороде насчитывалось около 6 тысяч казахов, а остальные 4 тысяч расселились в этом же районе в сельской местности. Всего – 10 тысяч человек [Спецсправка Секретного-политического отдела ОГПУ о ходе коллективизации и массовых выступлениях крестьянства в 1931 г.-январе-марте 1932 // Мусагалиева А.С.,2011, с.114.].

Небольшая группа казахов доходила даже до Иркутска и Читы, нанимаясь в крестьянские селения в качестве пастухов и домашней прислуги на разные поденные работы как это было еще в царское время.

В- третьих, спрос на рабочую силу был очень высок на шахтах, рудниках и строительстве железных дорог.

В-четвертых, передвигаясь в глубь Западной Сибири они оказывались в разных крестьянских деревнях. К примеру, в феврале 1932 году в селениях одного только Ключевского района проживало около 5 тысяч казахов, в Баевском- 1500, Ребрихинском-2500,Алейском-3000)ПАНО (Партийный архив Новосибирской области),ф.3, оп.2, д.389, л.14-15).

Какие же проблемы ждали переселенцев из Казахстана на новом месте, в Западной Сибири?Все станции Западной были переполнены голодными казахами. Значительную часть переселенцев отказывались принимать в местные колхозы и совхозы из-за существования установки местных советско-партийных властей о немедленном их обратном возращении. В городах, на шахтах и рудниках их ждали неудовлетворительные условия проживания в плохо обустроенных общежитиях и квартирах. Зачастую как и в царское время их старались обсчитывать при выдаче заработной платы. Им предоставляли низкооплачиваемые и низкоквалифицированные работы. Казахов из-за незнания русского языка нередко не принимали на работу. Здесь свирепствовали различные болезни: оспа, туберкулез, чесотка, брюшной и сыпной тиф. Существовала острая нехватка продовольствия и недостаток детских домов. Довольно большие размеры имела детская беспризорность. Не хватало одежды и обуви. К примеру, не совсем было завидным положением и шахтеров, например, из Кузнецка. Так, 27 июня 1932 года в информационной сводке краевой прокуратуры и краевого суда имелись следующие строки: «В промышленных районах края вскрыты факты поставления рабочих –казаков в худшие условия материально-бытового обслуживания по сравнению с русскими рабочими, а также факты грубого обращения с казаками. Так, в Ленинске, главным образом на шахте «7 ноября», работает до 500 человек казаков…казаки находились в исключительно скверных жилищных условиях, ютясь в одной небольшой комнатке по 16-17 человек, без всякой мебели. Столовая неоднократно оставляла часть рабочих-казахов без обеда…» [ГАНО, ф.47,оп.5,д.162, л.35-40].

Из-за всего этого нередко гибли десятки и сотни детей и взрослых. К примеру, за два месяца январь-февраль 1932 года в одном Ключевском районе погибло от голода и холода 29 человек. Так, 16 февраля в селе Ключах в артели «Красный Октябрь» была обнаружена полузамершая казашка и на вопрос: «Почему ты решилась замерзнуть?», она ответила : «мне голодной все равно погибать, да и притом меня из русских никто на квартиру переночевать не пустил». 20 февраля в управление Ключевского районного управления милиции привезли 4 трупа умерших казахов. Село Николаевка. Один казах ходил проситься на квартиру. Его никто не пустил. Он зашел в пустую холодную избу, лег, уснул и замерз. Село Васильчук. Из села пошли в другое село два казака. Вышли за село, сели отдохнуть. Видимо, обессилили и были обнаружены мертвыми» [ПАНО (Партийный архив Новосибирской области),ф.3, оп.2, д.389, л.Л.14-15]. Или же по состоянию на 5 марта 1932 года в одном только Славгородском районе Запсибкрая на почве болезней и голода было официально зафиксировано 117 случаев смерти откочевников [ПАНО (Партийный архив Новосибирской области),ф.3, оп.2, д.389, л.Л.14-15].

Но самое ужасное было то, что прибывшее казахское население нередко подвергалось не только психологическому и моральному насилию, но и рукоприкладствам и даже убийствам, за которые не всегда адекватно наказывали местные народные суды и не совсем добросовестно выявляли преступников районные прокуроры и начальники районных отделений милиции. Такой участи в большей степени подверглась та часть казахов, которая расселялась среди крестьянского населения небольшими группами. Несмотря на нередкие случаи благосклонного отношения к казахам, в крестьянских селениях, да и в городах процветал самый махровый «великодержавный шовинизм» (официальный термин того времени –З.К.), с которым пытались бороться преимущественно высшие партийные деятели Забсибкрая. Так, 28 сентября 1932 года Председатель КрупинскогоРайКК-РКИ сообщал: «Прошу проверить работу кассационной коллеги Крайсуда, которая потакает шовинистам. Вот факт: помдиректора совхоза «Овцевод» Попов, давший распоряжение о сожжении целого казахского аула, нами исключен из партии. Нарсуд приговорил к 5 годам лишения свободы, а Крайсуд отменил решение и дал лишь 6 месяцев принудработ» [ПАНО, ф.7, оп.1д.265, лл.87-88]. Кстати, случаев сожжения целых казахских аулов даже в царское время мы не встречали, за исключением периода подавления восстаний казахов карательными отрядами.

А вот что явствует из обзора краевого управления милиции Западной Сибирии о состоянии уголовной преступности от 26 октября 1932 года: «Купинский район. 28 октября на территории совхоза «Овцевод», в 7 километрах от хутора совхоза, в степи обнаружено 9 трупов убитых казаков: 3 трупа мужчин в возрасте от 20 до 45 лет, труп мальчика в возрасте 12 лет, труп второго мальчика без головы, два трупа мальчиков-один в возрасте 3-4 лет, второй -13-14 лет, два трупа женщин-казачек» [ГАНО, Ф.47, оп.5, д.163, л.163, ЛЛ.81-82]. Позднее проводилось расследование и виновные местные крестьяне были наказаны.

Негативное отношение со стороны местного населения к прибывшим казахам было практически повсеместным. Вот как об этом писал краевой прокурор: «На Алейском вокзале заведующий нанес побои и оскорбление казаку и выгнал его в шею из буфета…В Баевском районе крестьяне жестоко избили казаков… В Ребрихинском районе имеется ряд случаев избиения казаков… Дела эти являются типичным проявлением великодержавного шовинизма. Избиения, в основном, внешне без причины- бьют потому, что это казаки» [ПАНО (Партийный архив Новосибирской области),ф.3, оп.2, д.389, л.л.8-13].

Что же делалось со стороны местных властей для предотвращения подобных вещей? Конечно же принимались меры по обузданию этого позорного и дикого явления. Так, по итогам всего 1932 года в крае за великодержавный шовинизм было привлечено к уголовной ответственности 273 человека [ГАНО, ф.47, оп.5, д.170, л.101-104].

Если учесть, что местные власти, правоохранительные органы, местные и краевой суд скрывали массовые случаи проявления негативного отношения к голодным переселенцам со стороны местного населения, то станет понятным какие размахи принял так называемый «великодержавный шовинизм».

В то же время и были случаи более гуманного и человеческого отношения к переселенцам, искренне помогавшим переселенцам из Казахстана. В этом плане заслуживал всякого уважения попытки, например, руководства Любинского района Омской области

организованно помочь прибывшему голодающему населению. Так, были предприняты активные меры по устройству их в совхозы, обязав директоров совхозов выдавать им продовольственные пайки, обеспечивая снабжение промышленными товарами. Местное заготовительное зерно должно была выдать 300 центнеров хлеба вновь прибывшим переселенцам. Все сельские советы и колхозы района обязывались организовать сбор средств для оказания помощи казахам, а также принятия экстренных мер по их трудоустройству. Все учреждения получили строгое предупреждение, чтобы прекратить всякие безобразия, связанные с невыплатой зарплаты, продпайка, гонений и «выталкивании» казахов. Более того, «ввиду того, что за последнее время в с. Любино и других населенных пунктах участились случаи преследования казахского населения, как-то избиения детей и насмешки со стороны хулиганов-молодежи, предложить…в суточный срок провести расследования, судив виновных показательным судом». Более того, были приняты меры по открытию детских садов для детей казахов, отдельных казахских колхозов, организованной выдачи одежды [ГАНО, ф.47, оп.1, д.1645, л.146-147] .

Со временем, и казахов стали уважать за трудолюбие, терпеливость и открытость. Постепенно развеялись ложные слухи о том, что якобы голодные казахи поедают детей местных крестьян. Бригады строителей- казахов, часто вызывали на соцсоревнование коллективы из числа местного русского населения, ежемесячно перевыполняя планы более чем на 100% [ПАНО , ф.7, оп.1, д.247, л.495-496].

Со стороны простого населения были слышны и слова искреннего сочувствия к трагедии казахов. Так, колхозник украинец У. Дробатенко из Павлоградского района Омского округа писал Председателю ЦКК РКИ Я. Рудзутаку о страшном голоде в Казахстане: «Рядом у нас – 10 километров Казахстан, там еще «лучше» обстоит. По дорогам только-только одни кости с человека, и детишки оставлены в юртах. Живыми их червь расточает. Мы проехали 120 верст, и живых только встретили три человека. Все кости переварили, и брошено все имущество, и разошлись кто-куда» [ПАНО, Ф.7, оп.1, д.267, Л.82-83].

В 1933 году Запкибкрай стал принимать экстренные и действенные меры по кардинальному решению проблем откочевников. Так, 15 апреля 1933 года вышло долгожданное постановление Совнаркома СССР за подписью В. Куйбышева (кстати, В.Куйбышев по данным казахских шежире считается, потомком крещенных казахов.) «О мероприятиях по оказанию помощи откочевавшим казакам в средневолжский, Западно-сибирский края и Киргизскую АССР». Тогда было отпущено в Западную Сибирь 200 тонны проса для казахов. Было дано указание обеспечить централизованного обеспечение местами в детских домах для 1 тысячи детей, а также продолжить меры по трудоустройству казахов. До 25 мая 1933 года было предписано открыть детские дома в Новоомске на 120 человек, Славгороде-100 человек, Алейске-100, Сталинске-100, в Прокопьевске-60 [ГАНО, ф.895, оп.1, д.107, л.29-30].

Отрывались школы для детей казахов. Привозилась учебная литература из Казахстана. Со временем жизнь у переселенцев постепенно налаживалась. Даже проводились праздники. Например, в 1934 году кемеровские казахи рудника «Кемерово» провели праздник «Трактор – той», на которую собралось около 2000 казахов, где приняли участие и русские. Кроме выступлений и пафосных речей, здесь была организована продажа книг журналов и газет. Играл духовой оркестр, проводились национальные игры игры и спортивные состязания. Состоялось премирование лучших рабочих. А на праздник было отпущено 2050 рублей [ГАНО, ф.47, оп.1, д.1865, л.388].

В июле 1935 года самым лучшим в крае сельсоветом был признан БауржансорскийСлавгородского района, где было коллективизировано 92 % хозяйств или 136 хозяйств. План сева первыми в районе перевыполнили именно колхозники этого сельсовета -на 110,9 %. Вся сельхозтехника была досрочно отремонтирована. Падежа телят - нет, а ягнят всего лишь 3%. Имелись две фермы- 54 голов скота и овец -160. Сено заготовлено впрок, а руководил этим успешным хозяйством -Кунаев. Постановлением Президиума Запкрайисолкома казахский колхоз получил Переходящее Красное знамя [ГАНО, ф.47, оп.1, д.2151, л.287].

Одним из известных личностей города Ленинск-Кузнецк Кемеровской области был Каирбек Скаков. Он, как и другие его земляки, оказался здесь в самые трудные годы голода, был вынужден мигрировать из Баянаульского района на территорию Кемеровской области. Его семья не только выжила на второй родине, но и вернулась оттуда закаленными, образованными и

воспитанными на лучших сибирских традициях. Его дети выросли на извечных принципах трудолюбия и честности, справедливости и порядочности, прямоты и честолюбия, присущей жителям сурового шахтерского края. Именно труд во имя выживания сделал сибирских казахов - откочевников теми, кем они стали. Сам Каирбек Скаков стал кавалером орденов Красного Знамени и Красной Звезды, после Великой Отечественной войны вплоть до 1973 года служил о органах внутренних дел в г.Ленинск-Кузнецк, был уважаемой в городе и области личностью: со временем одну из улиц этого российского города назвали его именем. Он был членом бюро горкома, неоднократно избирался депутатом городского и областного советов народных депутатов. При этом всего лишь был простым милиционером, дослужившись до звания старшего лейтенанта [Экспресс К, Астана,2013, с.3]. В августе 1934 года часть казахов стала возвращаться на историческую родину, но другая-осталась в Западной Сибири, составляя сегодня почти 200 тысяч местного населения.

Итак, пребываниеоткочевников на территории Западной Сибири в самые тяжелые годы сыграло свою положительную роль. Спаслись десятки тысяч наших соплеменников, избежав практически уготованной на родине голодной смерти. Постепенно на пути массового проявления так называемого «великодержавного шовинизма» был поставлен жесткий заслон. Активное изучение русского языка, получение и овладение новыми рабочими специальностями, самоотверженный труд помогли нашим соотечественникам быстро адаптироваться на новом месте. И сегодня некоторая часть более чем 200 тысячного казахского населения Западной Сибири является потомками тех казахов, кто бежал туда в поисках спасения.

С целью увековечения памяти умерших от голода в Казахстане предлагаем:

1) Провести подворные описи и изучения архивных материалов с целью установления имен умерших от голода.В каждой области и районном центре издать «Черные книги».
2) На основе местных, городских, областных, центральных и зарубежных архивов издать серию сборников архивных материалов.
3) Организовать историко-этнологические экспедиции среди казахского населения областей Казахстана, собрав воспоминания живых свидетелей голода и издавать в виде книг...

Раджабов Кахрамон Кенджаевич
доктор исторических наук, профессор,

руководитель сектора «История Узбекистана советского периода
(1917 – 1991 гг.)» Института истории Академии Наук
(г.Ташкент) Республика Узбекистан

ТУРАР РЫСКУЛОВ О ВООРУЖЕННОМ ДВИЖЕНИИ ПРОТИВ СОВЕТСКОГО РЕЖИМА В ТУРКЕСТАНЕ

После разгрома[17] правительства Туркистон Мухторияти оставшиеся в живых 200 джигитов Кичик Эргаша[18] продолжали в течение 4 дней (21 – 25 февраля 1918 г.) изнурительную борьбу. Но, не выдержав натиска превосходящих сил Красной армии они вынуждены были отступить в село Бачкир, находившееся в 20 км от Коканда. Здесь, укрепив оборону, они продолжали сражаться против красногвардейских отрядов. Так, в последнюю декаду февраля 1918 года было положено начало почти двадцатилетней вооруженной борьбе туркестанцев против советской власти и большевистского режима. Вслед за Кокандским уездом с центром Бачкир, ставшим первым опорным пунктом вооруженного сопротивления туркестанцев, факел борьбы подхватил в Скобелевском уезде бывший начальник Маргиланской милиции Мухаммад Аминбек Ахмадбеков – Мадаминбек.

К марту 1918 года в Ферганской долине действовало свыше 40 отрядов самостоятельных курбаши[19]: в окрестностях Маргилана – Шермухаммадбек и Нурмухаммадбек; в Наманганском уезде – Аман Пахлавон, Кабул, Сотиболды Казы, Рахманкул; в окрестностях Оша – Халходжа; в Андижанском уезде – Ахунжон; в окрестностях города Андижана – Парпи; в селе Бувайда Кокандского уезда – Ишмат, в селе Урганжи – Умар Чоли, в селе Найманча – Айбола, в Узгене – Джанибек Казы, в Наукате – Мухиддинбек и другие[20].

Уже осенью 1918 года под предводительством Кичик Эргаша действовало 70 отрядов курбаши численностью от 20 до 1800 джигитов в каждом. В октябре того же года войско курбаши Эргаша насчитывало 15 тыс. человек[21]. Как отмечает Б. Хайит, в 1918 году под началом Эргаша было 18 тысяч джигитов (в некоторых источниках – 20 – 24 тыс.), Мадаминбека – 5 тыс., Шермухаммадбека – 6 тыс., Халходжи – свыше 3 тыс., Амана Пахлавона – свыше 2,5 тыс., Парпи – 3,6 тыс., Мухиддинбека – 4,5 тыс., Нурмухаммадбека – 3,8 тыс., Джанибека – примерно 5,7 тыс. джигитов[22]. Таким образом, под началом 9 крупных предводителей в движении участвовало свыше 52 тыс. человек.

С самого возникновения этого движения официальными кругами советского Туркестана и России были предприняты решительные меры по его очернению. Первоначально оно оценивалось как проявление бандитизма. В советских официальных документах и прессе 1918 – середины 1919 г. участники вооруженного сопротивления именовались не иначе как «банды», «шайки разбойников и бандитов». К середине 1919 года в официальных советских кругах сформировалось стойкое понимание этого явления как цельного контрреволюционного антинародного движения свергнутых революцией классов, движения баев и мулл. С этого времени сначала в прессе, а затем и в официальных документах стали широко использоваться термины «басмачи», «басмачество». Эти термины фальсифицировали сущность и природу этого движения, принижали его значение и были направлены на его дискредитацию, ставили вровень с такими понятиями, как «бандитизм»,

---

[17]Об этом смотрите: Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор: Р.Я. Раджапова. –Ташкент: «Шарк», 2000. – С. 164 – 243.

[18] В соответствии с новыми данными можно отметить, что в советской исторической науке смешивалась информация о двух личностях под именем Эргаш. В действительности в Кокандском уезде действовали однофамильцы, которых для различения в соответствии с их ростом само население называло Кичик Эргаш (Маленький Эргаш) и Катта Эргаш (Большой Эргаш). Более полные сведения о двух Эргашах даны в работах Б. Хайита и Ш. Яссавия.

[19] В прошлом так называли начальника местной полиции В освободительном движении «курбаши» стали именоваться руководители отрядов ополченцев. Причем если первоначально это звание присваивалось руководителям крупных боевых формирований, то очень скоро так стали называться и предводители более малочисленных отрядов.

[20]A. Zeki Velidi Toğan. Bügünki Türk ili (Türkistan) ve yakın tarihi. –İstanbul, 1947. –S. 388.

[21]Архив Аппарата Президента Республики Узбекистан (ААП РУз), ф. 60, оп. 1, д. 49, л. 3 об.

[22]BaymirzaHayit. „Basmachi“. NationalerKampfTurkistansindenJahren 1917 bis 1934. –Köln, 1992. –S. 88.

«разбойничество»[23]. Традиция воспринимать «басмачество» как бандитизм ведет свое начало еще с царских времен. Архетип «злого преступника», «вора и грабителя», родившийся в то время, был усилен советской пропагандой. В то же время в самом туркестанском обществе так называемые «басмачи», всегда воспринимались как народные мстители и заступники, о них слагались легенды и песни[24].

Сами участники движения идентифицировали себя как борцы за свободу, освободители своей Родины от завоевателей, защитники своей земли, веры, народа. «Это – движение истинных патриотов, - с гордостью отмечал один из ведущих руководителей движения за независимость в Ферганской долине Шермухаммадбек, - возникшее как борьба за независимость всего Туркестана. Это движение – за освобождение родины Тимура, Улугбека, Навои от господства Москвы»[25].

Лозунги вступивших на путь вооруженной борьбы: «Туркестан – родина туркестанских народов. Изгоним врага с родины»; «Подлый враг должен быть изгнан из страны. Туркестан – наша родина!»; «Туркестан освободят от врага туркестанцы!»; «Богатство, жизнь жертвую за веру и родину» и многие другие[26] - отражали не только этнические стереотипы восприятия туркестанцами власти большевиков, но и раскрывали сущность возникшего движения – вооруженного движения за освобождение своей родины, её независимость и самостоятельность – истиклолчилар харакати.

Несомненно, что движение за независимость «началось с разгрома правительства Туркестанской автономии»[27]. Но это событие, определив начало движения, было лишь его поводом. Основные причины его возникновения были более глубокими и коренились в последствиях завоевательной политики царизма и установленного на земле Туркестана колониального режима. До 1917 года на земле древнего Турана национально-освободительное движение оставалось постоянным фактором его общественной жизни. Насильственная ликвидация национального правительства Туркистон мухторияти была воспринята туркестанцами как еще одно проявление попрания их национальной гордости. Они, получив доказательства отсутствия возможности мирным путем осуществить свое право на самоопределение и независимость, вынуждены были взяться за оружие, встать на путь вооруженной борьбы, чтобы защитить свое естественное право на свободу.

Утверждения же, запущенные в ход советскими официальными кругами Туркестана и России с конца 1919 – начала 1920 года и всецело воспринятые советскими историками, о том, что причинами этого движения являлись первые «социалистические» преобразования советской власти Туркестана и России в экономической, политической и духовной сфере, ошибочная политика ферганских и туркестанских большевиков в первые годы советской власти, а также развязанная в ответ на возникновение движения за независимость политика террора советских органов и воинских формирований против мирного населения в Фергане – не соответствовали истине, фальсифицировали истинную сущность движения. В действительности названные факты лишь придавали движению за независимость на отдельных этапах особую остроту и массовый размах. Незыблемой идеей, пронизывающей движение на всем его протяжении (февраль 1918 – середина 30-х годов) была идея борьбы за национальный суверенитет и независимость Туркестана.

---

[23] Слово «басмачи» происходит от древнетюркского «босмоқ» (нападать). Термином «басмачи» среди населения назывались преступные элементы, не имеющие никакого отношения к военным группировкам. Вместе с тем не противоречит логике обозначение этим термином захватчиков чужих земель.

[24] До 1917 года в Ферганской долине самостоятельную борьбу против царского правительства в крае вели небольшие отряды под руководством Кичик Эргаша, Мадаминбека, Шермухаммадбека, Азима, Махкамходжи и других. Хотя они и не были так знамениты, как Намаз Ботир, действовавший в Самаркандской области в начале века, однако приобрели известность среди народа своей отвагой. Большинство этих народных мстителей, пройдя через тюрьмы и ссылки царской России, уже в начале 1918 года (еще в период правительства Туркистон мухторияти) были в оппозиции к советской власти и вели против нее вооруженную борьбу. Пронизанные духом ислама и национальной идеей, политические и социальные мотивы выступлений этих соединений по своей сути отличались от действий небольших групп, существовавших до 1917 года. – Подробно об этом см.: Центральный государственный архив Республики Узбекистан (ЦГА РУз), ф. Р-17, оп. 1, д. 336, л. 224 – 228; ф. 149, оп. 1, д. 108, л. 161 – 164.

[25] «Эрк» (Ташкент), 19 – 26 февраля 1992 г.

[26] Яссавий Ш. Туркистон аччиқ ҳақиқатлари //«Эрк», 6 – 13 февраля 1992 г.

[27] ЦГА РУз, ф. Р-17, оп. 1, д. 90, л. 329.

Несмотря на его подъёмы и спады, изменение состава его участников, привнесение вторичных интересов в движение и целую совокупность объективных и субъективных факторов, влиявших на расстановку его сил, основная цель движения оставалась неизменной – независимость Туркестана.

Как по своим движущим силам, так и по организационным основам оно было общенародным движением, охватившим все социальные слои и группы населения. Основной движущей силой движения за независимость в Ферганской долине были дехкане, поденщики, чайрикеры, ремесленники и сапожники. По утверждению одного из советских руководителей Туркреспублики, в движении за независимость «участвовали дехкане и ремесленники», к ним присоединилось большинство жителей городов: выходцы из состоятельных слоев – торговцы, баи, духовные лица – ишаны, муллы, дервиши[28]. В состав участников движения входили и представители интеллигенции – общественные деятели Туркестана, политики с практическим опытом борьбы за независимость Родины. В основном это были выходцы из джадидского движения[29].

Колониальная политика советской власти в Туркестане стала причиной резкого недовольства среди руководителей управленческого аппарата Туркестанской АССР. Сначала национальные коммунисты хотели использовать «октябрьские идеи» для достижения процветания своих народов. Однако они стремились адаптировать эти идеи к характерным особенностям Туркестанского региона[30].

В объединении национальных руководящих кадров важную роль играли Турар Рыскулов (1894 – 1938) и возглавляемое им Туркестанское Мусульманское Бюро Краевой Туркестанской Компартии (март 1919 – январь 1920 гг.). Национальные коммунисты Туркестана заняли лояльную позицию по отношению к военным силам, находившимся в оппозиции против советской власти. Они не боялись разоблачать насильственную и грабительскую политику Красной армии по отношению к местному населению. В этом отношении заслуживает внимания позиция Турара Рыскулова.

Среди красноармейцев не существовало элементарной воинской дисциплины. Красная армия, состоявшая из случайных и, в подавляющем количестве, преступных элементов, поначалу, вместо того, чтобы сражаться против повстанческих отрядов, занималась насилием и грабежом местного населения. Об этом председатель Мусульманского бюро Туркестанского края Т.Рыскулов писал следующим образом: «Красная армия в период ее формирования составлялась из ненужных и даже преступных элементов. Особенно в результате активной деятельности отрядов в Фергане не пришлось долго ждать последствия деятельности таких отрядов…»[31].

Повстанческие отряды, боровшиеся за независимость Туркестана и воевавшие против насилия большевиков и против грабежа Красной армии находили среди местного населения постоянную помощь и поддержку. Повстанческое движение боролось не только за независимость, но также оно защищало многовековые восточные традиции, исламские верования и обычаи тюркских народов региона.

Наряду с активизацией военных операций Красной армии против вооруженной оппозиции, для того, чтобы посеять разногласие среди повстанческого движения и раздробить его на мелкие группы СНК Туркестанской АССР и командование Ферганского фронта применяли и политические средства. СНК и Туркестанский ЦИК 7 мая 1919 г. объявили амнистию всем повстанцам, сложившим оружие. 9 мая было принято обращение «К мирному мусульманскому населению Ферганы», в котором молодежь, воевавшая в группах курбашей, агитировалась сложить оружие и вернуться домой. В мае 1919 г. была создана и отправлена в Ферганскую долину Чрезвычайная специальная комиссия во главе с председателем СНК К.Е. Сорокиным. В состав этой комиссии были включены председатель Мусульманского Бюро РКП(б) Туркестанского края Турар Рыскулов, народный комиссар по делам национальностей Туркестанской АССР Хаккул

[28] ЦГА РУз, ф. Р-17, оп. 1, д. 89, л. 95.

[29] Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор: Р.Я.Раджапова. – Ташкент: «Шарк», 2000. –С. 164 – 168.

[30] Раджабов К., Хайдаров М. Туркистон тарихи (1917 – 1924 й.). –Ташкент: Университет, 2002. –С. 60.

[31] АА ПРУз, ф.60, оп. 3, д. 6, л. 3.

Хусанбаев, Низомиддин Ходжаев, а также народный комиссар просвещения В.И.Билик и другие[32].

Турар Рыскулов, побывавший в Ферганской долине в составе этой комиссии, ставший свидетелем жестокости и кровавой расправы Красной армии и дашнаков над местным населением, так раскрывает страшную правду в письме, отправленном из Андижана 11 мая 1919 г. к председателю ЦИК Туркестанского края А.А.Казакову: «… во всех событиях Ферганской области красной нитью проходит провокаторская работа армянской партии «Дашнакцутюн». Отряды Красной армии, на местах борьбы с разбойниками занимались сплошным пьянством, продавали оружие и патроны тем же разбойникам (в особенности армяне), выезжая в уезды, грабили мирные кишлаки, обвиняя последних в укрывательстве разбойников. Армяне сплошь производили изнасилования девушек-сартянок, рубили детей и женщин. Всё это действовало на религиозный фанатизм и чувства мусульман и они отторгнутые бежали и присоединялись к шайкам разбойников.

…В Андижане мы получили сообщение, что в отряде Плотникова два красноармейца (один – русский, другой – армянин) ворвавшись в саклю сарта в кишлаке при родителях изнасиловали девушек…

В Андижане установили, что армяне привозили много сартянок из кишлаков и превратили их в собственную вещь. Много и других сторон провокаторских действий этого народа, от которых может восстать все мусульманство. Еще характерный факт. На общем собрании мусульманских комитетов г. Скобелева один из мусульман, подвергшийся неоднократно насилиям армян, рассказывал с плачем, видело все собрание, как армяне рубили невинных мусульман жалея пуль, насиловали женщин тут же, со злостью говоря: «Пусть Аллах поможет вам, если он сильней» (издевательство над религией). Славная наша Красная армия сыграла очень плохую роль. Хотя после приезда тов.Сафонова произошел большой перелом среди армии, но элементы провокаторствующие остались, например, армяне, которых в одном Андижане до 600 человек вооруженных, до сего времени не разоружены…

Не только в уездах, но даже в городах подлинной Советской власти не существует. В Скобелеве целые исполкомы и учреждения занимались пьянством. Уездный исполком нами распущен и организован ревком…

…Партийная организация засорялись разными недостойными элементами, которые много наделали вреда (пьянство, взяточничество были обычными явлениями). Дорого досталась, тов.Казаков, нам Советская власть»[33].

Характерно, что Т. Рыскулов в своем письме, когда он ведет речь о вооруженных повстанцах, которые боролись против Советской власти и красной армии, сознательно не использует термин «басмачи». С точки зрения занимаемой служебной должности он был вынужден называть их «разбойниками».

В сентябре 1919 г. на IV Чрезвычайном съезде Компартии Туркестана во время обсуждения национальной проблемы Турар Рыскулов по поводу отношения красной армии к оппозиции и мирному населению подчеркнул следующее мнение:

«Мусульманские коммунисты подвергаются гонениям, их не допускают в Советские органы, их считают просто «шпионами» басмачей-разбойников и отказывают в оружии, а басмачи, в свою очередь, режут этих коммунистов в старых городах, уводят их десятками в свой лагерь под названием «четвертый номер» (название списка рабочих в Учредительное собрание).

В результате всего этого, мы наблюдаем разорение массы кишлаков, разрушение старых городов Намангана, Оша, Андижана и разорение всей Ферганы.

Для иллюстрации привожу текст приведенного в исполнение приказа начальника отряда Гуща (перед разрушением Намангана).

«Приказ Самаркандского боевого отряда мусульманскому населению гор. Намангана, 4 апреля 1919 года. гор. Наманган.

Товарищи рабочие мусульмане Наманганского уезда!

---

[32] Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана (сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов). Ч. I. 1917 – 1919 гг. –Ташкент: Узбекгосиздат, 1925. –С. 91-93; Он же. Собрание сочинений. В 3 томах. Т. 1. –Алматы: Казахстан, 1997. –С. 169 – 171.

[33] ЦГА РУз, ф. 17, оп. 1, д. 14, л. 74-75; ААП РУз, ф. 60, оп. 1, д. 49, л. 5; Ражабов К. «Совет хокимияти бизга кимматга тушди» (Турор Рыскулов мактуби) //Ёш куч. – 1991. - № 11. –С. 20-21.

…Оперирующие банды в Ферганской области и в городе Намангане, под пролетариата, как не имеющая никаких полномочий от такового, следовательно, она и не может защищать интересы всех нас, ибо она состоит из баев, русских капиталистов, офицерства и прочих негодяев.

В силу вышеизложенного и в интересах спокойствия и сохранения в целости имущества пролетариата, а также для того, чтобы дать возможность начать свои работы в виду наступления весны, приказываю наманганскому населению немедленно выдать всех разбойников, без различия национальности, ведущих вас против законной власти, избранной народом. Предупреждаю, что если в течение 24 часов со времени опубликования сего приказа не прекратите стрельбы и не будут выданы вами разбойники, то все вы, и женщины ваши, вместе с разбойниками будете сметены с лица земли.

Командир Самаркандского Боевого отряда Гуща.

Адъютант отряда Бусверов».

Ферганскую действительность доподлинно характеризует председатель комиссии ТуркЦИКа по ферганским делам т. Сорокин в своем докладе III партийному съезду: «Число разбойников растёт, кажется нам, что все население представляет разбойничью шайку. Наши партийные товарищи подозревают весь мусульманский пролетариат. На таких взглядах строится вся линия поведения в отношении туземного населения. В некоторых местах мусульмане организовали партийные дружины, но их разоружили…».

Вот слова одного из руководителей туркестанского пролетариата, сказанные всего лишь три месяца назад»[34].

Из приведенного выше текста видно, что Турар Рыскулов ещё в 1919 г. не торопился очернить (обвинить), наоборот, он разоблачал действия красной армии и дашнаков, занимавшихся в Туркестанском регионе грабежом и населением. Конечно, это его смелые высказывания не нравились представителям центра[35].

Турар Рыскулов в своей известной книге раскрыл состояние Ферганской долины в 1917-1919 годах. По мнению автора, шовинистическая и колониальная политика представителей советской власти в Ферганской долине и вообще в Туркестанском крае, не считавшаяся с интересами местного населения и поправшая их достоинство, привела к возникновению и усилению освободительного движения. Он характеризует положение в Ферганской долине, сложившееся после установления советской власти, когда каждый день уничтожались десятки тысяч человек, как предел, за которым возможно исчезновение целой нации. Свидетельства Т.Рыскулова – одного из видных государственных деятелей Туркреспублики, приведенные им в книге, об ужасах, которые творили в Фергане части Красной армии и армянские дашнаки, поражают и сегодня своей жуткой жестокостью[36].

Т. Рыскулов в своих высказываниях о положении в этом вопросе открыто показывает, что «от мусульман отбирает все, и не только отбирают, но и убивают их. Наши солдаты вместо защиты несут грабежи и убийства, они убивают, скрывая следы. В кишлаках население терроризировано и бежит. И растут шайки разбойников. Но быть может, возразит кто-нибудь, это – не партия, а Красная армия чинит насилия. Но партия стоит во главе. Во главе всех органов власти стоят тоже товарищи партийные, но они не принимают никаких мер для улучшения положения. Под их покровительством всюду процветает пьянство и безобразия, и конечно, партия несет на себе вину за это»[37].

Т.Рыскулов не боялся открыто высказываться о своих взглядах на повстанческое движение не только на собраниях разного уровня в Ташкенте, Андижане, Скобелеве (Фергана), но и на собраниях высшего уровня в столице СССР – Москве. Например 8 – 12 июня 1923 г. на IV совещании ответственных сотрудников национальных республик и областей ЦК РКП(б), когда

---

[34] Мусбюро РКП(б) в Туркестане. 1, 2 и 3 Туркестанские краевые конференции РКП(б) 1919 – 1920 гг. /С введ. тов. Рыскулова. –Ташкент: Туркгосиздат, 1922. –С. 58 – 59.

[35] Раджабов К.К. Взгляды Турара Рыскулова на повстанческое движение в Туркестанском регионе (1918 – 1924) //Турар Рыскуловтын 100 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. –Туркістан, 2005. –С. 50 – 55.

[36] Раджабов К.К. Истиклолчилик харакати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918 – 1924 гг.). Автореф.дисс…канд.ист.наук. –Ташкент, 1995. –С. 5.

[37] Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. –С. 100.

речь зашла о «басмачестве», он дал следующую оценку повстанческому движению: «Это движение еще не кончилось, оно существует вот уже шесть лет. Во время появления Энвер-паши это движение достигает наивысшего своего развития…

Что касается басмачества, то нужно подчеркнуть, что без восстановления хозяйства басмачество уничтожить военным нажимом нельзя»[38].

Подытоживая, необходимо подчеркнуть, что известный государственный и политический деятель Турар Рыскулов стремился дать объективную оценку повстанческому движению в Туркестанском регионе[39], на которое было наложено клеймо «басмачества». Если обобщить оценки Турара Рыскулова по этому вопросу, то следует подчеркнуть, что в своих произведениях он был близок к выводу о том, что Советская власть приняла в качестве наследия царскую колониальную политику, и вооруженная борьба против советского режима, установленного большевиками в Туркестанском регионе является национально-освободительным движением.

Тұрсұн Хазретәлі Маханұлы
тарих ғылымдарының докторы, профессор.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ ГЕРМАНИЯҒА САПАРЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРЛАРЫ

Тұрар Рысқұлов Түркістан Автономиялы республикасы үкіметінің басшысы ретінде 1923 жылдың күзінде Германияға сапармен барғаны белгілі. Бұл сапар БК(б)П Орталық Комитетінің келісімімен жоғары деңгейде ұйымдастырылған ресми сапар болатын. Сапардың басты мақсаты Түркістан мен Бұхарадан Германияда оқып жүрген студент жастардың жағдайына және екі ел арасында осындай жұмыстарды жалғастыру мүмкіндігін қарастыру болды.

Сапар барысында үкіметтік деңгейдегі қабылдаулардың, кездесулердің болғандығы жөнінде дерек жоқ. Тұрар Рысқұловтың өзі де түрлі жазбаларында ондай қабылдаулар жөнінде дерек қалдырмаған.

Өзбек ғалымы Шералы Турдиев «Улар Германияда уқиған едилар»[1] деген көлемді еңбек жазған. Түркістан Республикасы үшін аса қажетті мамандықтар бойынша шетелге оқуға студенттер жіберу мәселесі Ағарту халкомы деңгейінде бірнеше рет көтерілген. Бұхара Халық Республикасының басшылары Файзулла Қожаев, Фитрат тарапынан да осындай бастамалар көтеріліп, соңында Түркістан Республикасымен бірге осы мәселе шешімін табады. Нәтижесінде 1922 жылдың соңында Түркістан мен Бұхарадан 70-ке жуық әртүрлі жастағы жігіттер мен қыздар Германияның түрлі қалаларына оқуға аттанады. Олардың таңдаған мамандықтары өлке үшін маңызды салаларды қамтыды. Атап айтқанда, ауылшаруашылығы, тоқымашылық, химия, электортехника, былғары өңдеу, фалсафа, педагогика, медицина мамандықтары еді.

Ф.Қожаев шәкірттерді Германияға алып баруды бұхаралық зиялы Абдувахид Бұрханов пен Германиядан келген татар зиялысы Әлімжан Идрисиге және А.Ф.Каменскийге тапсырады. Бұхарада медресе бітіріп, Түркия, Германияда болып келген Әлімжан Идриси Германияға баратын шәкірттердің басшысы болып тағайындалады.

Бұхара мен Түркістаннан Германияға оқуға барған жастарға Сыртқы істер халкомының орынбасары Чичерин және басқалар арқылы стипендия, сәлем-сауқат жіберіліп тұрған. Сонымен бірге олардың тұрмыстық жағдайы, оқу барысымен қатар саяси идеялық көңіл-күйлері де кеңестік билік тарапынан жіті қадағалауда болған.

Шәкірттердің оқуын жалғастыруына байланысты Ф.Қожаев, Фитрат, Түркістан Үкіметінің төрағасы Т.Рысқұловтар көп көмек көрсетіп тұрған. Әйтсе де, Түркістанда басшылық қызметтерде

---

[38] Тайны национальной политики ЦК РКП. Стенографический отчет секретного IV совещания ЦК РКП, 1923 г. –Москва, 1992. –С. 25, 121.

[39] Раджабов К.К. Взгляды Турара Рыскулова на повстанческое движение в Туркестанском регионе (1918 – 1924) //Турар Рысқуловтың 100 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. –Түркістан, 2005. –С. 55 – 56.

болған европалық қайраткерлер жастардың Германияда оқуларын жалғастыруларына қарсылық жасап, оларды елге қайтаруға мүдделі болды. Мысалы, В.Куйбышев 1922 жылдың соңында Германияға жіберілген жастарды қайтарып, оларды Мәскеуде оқытуды қатты талап еткен, ал оған Ф.Қожаев қарсылық білдірген [1, 15 б.]. Бұл жағдай ресми орындарда да көтеріліп, оның соңы 1923 жылы Түркістан Халкомкеңесінің төрағасы Т.Рысқұловтың түркістандық және бұхаралық студенттердің хал-ахуалымен танысу мақсатында Германияға баруына ұласты. Осы сапарының мақсаты туралы Т.Рысқұлов 1923 жылдың 2 желтоқсанындағы мақаласында [2] «Германиядағы ортаазиялық студенттердің жағдайымен танысу және олардың оқуын жалғастырудың жағдайы мен қажеттілігін анықтау» болғандығын жазады. Осы сапарында Т.Рысқұлов студенттердің таңдаған мамандықтары Түркістан өлкесі үшін аса зәру мамандықтар екендігіне көз жеткізеді және олардың өз оқуын ықыласпен оқып жүргендігін, елге қайтып, алған білімдерін халық пен мемлекеттің игілігіне жұмсауға құлшынып жүргендігін де атап көрсетеді. Тұрардың мақаласынан Германиядағы студенттер арасында 4 қазақ бар екендігі айтылады. Сонымен қатар, Германиядағы елшілікте болған кездесуде Елшілік жанынан студенттерге басшылық жасайтын өкілдік ашу қажеттілігін айтып, «осындай құрылымдық өзгерістер іске асса студенттердің әлдеқандай теріс ықпалға еріп кету қаупі жойылады» деген қорытынды жасайды.

Үкімет басшысының осындай қорытындысына қарамастан 1924 жылы Германияға барған Орта Азия Мемлекеттік университетінің ректоры Мейерсон Германиядағы студенттермен кездесіп, оларды саяси сынақтан өткізеді және олардың басшысы Әлімжан Идрисиға сенімсіздік білдіреді. Ал келесі жолғы сапарында ортаазиялық студенттердің оқуын Германияда емес, Кеңес Одағында жалғастыруларын қатаң талап етеді.

Германияда білім алып жатқан жастар Европаның ғылымы мен мәдениеті, озық технологиялары жайлы қазақ, өзбек басылымдарында мақалалар жариялап тұрған. Сондай мақалалардың бірін «Ақ жол» газетіне Шеген деген бүркеншік есіммен Ғазымбек Бірімжанов «Білім керек (Германиядан келген хат)» деп 24 сәуір 1923 жылы жариялаған екен.

Осындай мақалалардың бірін Әбдірахман Мұңайтбасов «Ақжолдың» 1923 жылғы 4-қыркүйектегі санында «Қолдан былғары жасау» деген атпен жариялады. Былғары өңдеудің жоғары технологияларын тәптіштеп баяндаған бұл мақаланың да танымдық маңызы зор еді.

Германияда оқып жүрген студенттерге материалдық жәрдем жасау жөнінде Түркістанда көп жұмыстар атқарылған. Өзбек бауырлармен бірге қазақтар тарапынан да осындай жұмыстардың атқарылғандығын «Ақ жол» газетінде жарияланған мақалалардан көре аламыз. Мысалы, «Германияға кеткен қазақ студенттеріне жәрдем» деген атпен ақмешіттік Жәнәбіл Нұрман «Ақ жолдың» 1923 жылғы 23-маусымдағы санында «Студенттерге жәрдем керек» деген атпен, сол сияқты С.Асфендияров, А.Байтасов, М.Жұмабаев, И.Тоқтыбаевтар 1923 жылғы 27-мамырдағы санында «Германиядағы оқушыларда ұмытылмасын!» деген және дәл осындай тақырыппен «Ағайын» деген бүркеншік есімімен 1924 жылдың 27-ақпанында мақалалар жарияланған.

Т.Рысқұловтың Германияға сапары ресми биліктің жоспарына сай орындалғанына көз жеткіздік. Дегенмен, жастарды елге қайтаруға байланысты мәселелер толастамады, олардың үстінен қадағалау күшейе түсті. Қайраткердің осы сапарының салдары өзі үшін өте ауыр болды. Ең алғашқы сынақ, Т.Рысқұловтың Германия сапарының қаржылық есебі түрінде көрініс берді. РГАСПИ қорларында Т.Рысқұловтың Германияға сапарына қатысты бірқатар құжаттар сақталған. Осы құжаттардың дерегінде мынадай мәліметтерге кез боламыз: Т.Рысқұловқа осы сапары үшін 20 мың алтын ақша немесе 2 мың червонец бөлінген. Ол американ долларына ауыстырылғанда 9500 құраған.

Осы қаржының жаратылуы жөнінде Т.Рысқұлов сапардан оралған соң құзырлы органдарға жазбаша есеп береді. Қаржының басым бөлігі студенттерге стипендия ретінде таратылған және Шығысқа қатысты кітаптар, Халық комиссарлар кеңесіне қажетті кеңсе құралдары, Ағарту халкомы үшін микроскоп сияқты тауарларға жұмсалған. Осы есепке қарап отырып Т.Рысқұловтың фотограф және кинооператорлар жалдағандығын аңғарамыз [3]. Демек, Германияда түсірілген кино-фото құжаттар архивтерде сақталуы әбден мүмкін.

Қысқасы, Германияға сапарына жұмсалған қаржы жөнінде көтерілген даңғазаға наразы болған Т.Рысқұлов 1923 жылдың 18 желтоқсанында Сталин мен Рудзутактың атына хат жазып, өзінің әрбір қадамын аңдыған бұндай әрекетке наразылығын танытады [4]. Т.Рысқұловтың

Германияға сапарының ең үлкен салдары «Үлкен террор» кезінде оның шетелдегі пантүркішіл ұйымдармен байланысын айғақтайтын дәлел, дәйек түрінде көрініс тапты. Ол қамауға алынғаннан кейін жүргізілген алғашқы тергеулерінің бірінде, атап айтқанда 1937 жылдың 3-шілдесіндегі тергеу хаттамасында «Осының бәрі менің Германияға сапарымнан басталды» дей келіп, «шетелге студенттер жіберудегі мақсат эмиграциядағы пантүркішіл ұйымдармен байланыс орнату болғандығын, сол үшін де баратындар қатарына ұлтшыл жастар таңдалғандығын» көрсетеді. Сол студенттер қатарында Ғазымбек Бірімжановтың есімі ерекше аталады [5, С.341].

Мәскеуде биліктің жоғары эшелонында қызмет істеген қазақ ұлттық саяси элитасы өкілдері - Н.Төреқұлов, Т.Рысқұлов, С.Қожанов, Н.Нұрмақовтардың «Үлкен террордағы» айыпталуы 1937 жылдың 8 маусымындағы КСРО Ішкі істер халық комиссариаты Мемлекеттік қауіпсіздік Бас басқармасының «кеңеске қарсы пантюркистік ұлтшылдық ұйымдар туралы» циркуляр хатымен байланысты. Ол хат осы жылдың көктемінде Орта Азия мен Татарстан республикаларында ұлт зиялыларын тұтқынға алу науқаны негіз нәтижесінде жазылды. Циркуляр хатта соңғы кезде шығыс республикалары мен облыстарда кеңеске қарсы астыртын жұмыс жасайтын ұлтшылдық элементтердің белсенділігі артып отырғандығы айтылған [5, С.148]. Олардың қызметі танымал «Алашорда», «Муссават», «Милли-Фирка», «Милли-Иттихад» ұйымдарымен байланыстырылады. Осындай айыптаулармен Т.Рысқұлов 1937 жылдың 21 мамырында тұтқынға алынды [5, С.149]. Н.Ежовтың жолдама хатымен ұсынылған олардың тергеу хаттамаларымен Сталиннің өзі тікелей танысып, тиісті нұсқаулар беріп отырған. Демек, саяси қуғын-сүргіннің жойқын үйірімінен алаштық, ұлтшылдық идеясына тартылған ұлттық элита құрамынан ешкімнің де аман қалуы мүмкін емес еді.

Т.Рысқұловтың тергеу хаттамасымен мұқият танысқан Сталин пантюркистік ұйым дегенге тартылғандардың фамилиясын қоршап қойып отырған. Ол белгі – «тұтқындау» дегенді білдіретін еді. Сталин Рысқұловтың хаттамасындағы 17 фамилияға осындай белгі қойған [5, С.135-160].

Тергеушілер пантюркистік ұйымдардың Кеңес өкіметіне қарсы іс-әрекеттерін әсірелегендігі соншалықты ол тіпті сандыраққа айналып кеткен. «Біздің пантюркистік ұйым толық мағынасында біртіндеп Герман фашизмінің Кеңес Одағындағы барлау агентурасына айналды. ...Менімен және Мәскеудегі Герман елшілігімен байланыс Төреқұлов пен Хакимов арқылы іске асты» [5, С.359] деген сандырақ мойындауға бір басына қайсарлығы жетіп артылатын Т.Рысқұловтың психологиялық және физикалық қысымсыз қол қоюы мүмкін емес еді. Сол кезде қамауға алынған қайраткерлерді тергеудің қатаң тәртібі қалыптасты. Тергеудің адам құқын аяққа таптап, өрескел жүргізілгендігі өз алдына, «қажетті» показаниясын алу үшін тергеушіні ұрып-соғу тәсілі қолданылды. Бұл жөнінде тұтқынға алынып, әртүрлі мерзімге кесілгендер ғана емес, жаппай қуғын-сүргін кезінде заңдылықты бұзғандығы үшін айыпталған НКВД қызметкерлері де куәлік етеді. Тергеуде «физикалық ықпал ету» тәсілін қолдану жөнінде Сталиннің де жазбалары сақталған. Бүкілодақтық Атқару Комитетінің хатшысы И.С.Уншлихттың тергеу хаттамасымен танысқан Сталин «...Уншлихтты Польша агенттерін айтпағандығы үшін ұрып-соғыңдар» деп Ежовқа қатаң тапсырма берген [5, С.137].

Тұрар Рысқұлов 3 шілде 1937 жылғы тергеу хаттамасында Рыковтың Мәскеу мен Орта Азиядағы және Қазақстандағы шетелдік елшіліктермен байланыс орнату туралы ұсынысынан соң бірін-бірі алмастырып, Геджас-Аравияда КСРО өкілетті елшісі болып қызмет істеген Төреқұлов және Хакимовпен кездескендігін, ол екеуінің Германия, Жапония және Түркияның барлау органдарымен ертеден байланыста болғандығын айтады[5, С.351]. Саяси қуғындау аппаратының мүлтіксіз және жоспарлы түрде жасаған тергеушілер алдына келген айыпталушының кез-келген байланыстарын өз қалауларына сай бұрып алатындығы және мойындататындығы белгілі.

Осы айыптаулардың табан тірейтін дәйегі Т.Рысқұловтың 1923 жылғы Германияға сапарына қатысты болды. Жоғарыдағы аталған Т.Рысқұловтың тергеу хаттамасы барлығы 25 парақты құраған болса, оның үш парағында оның осы сапарында студенттермен жүргізген агентуралық жұмыстары, Германия сыртқы барлау қызметімен кездесулері, Түркістанға неміс өнеркәсібінің концессияларын орналастыру, Кеңес Одағынан бөлінген жағдайда Түркістан мен Қазақстанның Германия протекторатына көшуі және т.б. туралы өзара келіссөздерді құрайды.

Т.Рысқұловтың тергеу хаттамасындағы Түркістан мен Қазақстанда жұмыс істеген пантюркистік ұйымдар «неміс барлау агентурасына айналды» деген көрсету тергеушілердің кішкене детальдан үлкен конструкциялар жасайтын «шеберлігімен» үлкен айып болып

тұжырымдалды.

Қайта құру жылдары саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мақсатында НКВД архивының қорларымен жұмыс жасаған «Яковлев комиссиясының» тыңғылықты жұмыстарының барысында Ежовтың Сталинге арнайы жолдама хаттарымен жіберілген тергеу хаттамаларының арасында Н.Төрекұловтың, Н.Нұрмақовтың тергеу хаттамалары жоқ. Олардың көрсетулерінде тергеушілердің айыптауға құрылған конструкцияларына тиянақ болатын маңызды ақпараттар болмаған. Содан да болуы керек, Одақ көлемінде кең ауқымды қамтыған тергеу процестерінің соңын күтпей-ақ 1937 жылы Н.Нұрмақов 27 қыркүйекте, Н.Төрекұлов 9 қарашада ату жазасына кесілді. Ал Т.Рысқұлов пен С.Қожановты пантүркшілдік ұйымның басшылары ретінде 1938 ж. 8 ақпанына дейін Бутырка түрмесінде ұстап, Мәскеуде тергелген ұлттық элитаның ең соңынан үкім шығарған.

Т.Рысқұловтың Германияға сапарының себептері ізгі мақсаттарды көздегенімен тоталитарлық биліктің қуғындау саясаты барысында оның салдары жеке өз басы үшін ғана емес, өзге де тұлғалар үшін қасіретке айналды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Турдиев Ш. Улар Германияда уқиған едилар. -Т.: 2006. – 256 б.
2. Туркестансая правда, 2 декабря 1923 года
3. РГАСПИ. Ф.17, оп.84, д.526, Л.78-80
4. РГАСПИ.ф.17, оп.84, д.527, Л.200
5. Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин. НКВД и репрессии 1936-1938 гг. –Москва: РОСПЭН. 2010.

Әлібек Сейдехан Нұрмаханұлы
тарих ғылымдарының докторы,
«Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының профессоры,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ МАҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ – ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР

Ұлтымыздың арғы-бергі тарихында есімі ұрпақ жадында мәңгі сақталған, көрнекті мемлекет қайраткері деңгейіне дейін көтерілген бірегей тұлғалар аз болмаған. Ал кеңестік тар кезеңде тарих сахнасына шығып, қазақ халқының ғана емес, күллі Орта Азияның мемлекеттік жүйесінде ерекше құбылыс саналған тұғыры биік тұлғаның бірі Тұрар Рысқұлов болатын.

Жалпы Тұрар сынды тағдырлы тұлғалар турасында сөз қозғағанда, зерттеушілеріміз көбіне-көп олардың ұлттың ұлы мұраттарына мейлінше адалдық танытуына, мемлекеттік мәселеде принципшілдіктен таймауына, реформаторлығы мен жаңашылдығына баса мән береді. Өйткені азамат жолы – қашанда ар жолы. Мұхтар Әуезовше айтсақ, олар ар жазасының бар жазадан ауыр екендігін жан-жүрегімен түйсінген, тағдыры қыл үстінде тұрса да, туған халқының кеудесін ешкімге бастырмаған, намысын таптатпаған. Тұрар да осындай тұлға.

Демек, Елбасымыздың «Тұрар Рысқұловтың асыл аруағына тағзым етіп, атын ардақтағанда біздің ойымызға оның ел үшін еткен ең ересен, ең ірі, ең қасиетті еңбегі алдымен оралады. Қазақ даласында айдың-күннің аманында, қазан ұрмай, қар жаумай-ақ келген нағыз нәубет – алапат ашаршылық тұсында Рысқұлов тұлғасының шын мәнінде ұлы екені айқын көрінеді... Осы ұлы еңбегі үшін Қазақ елі Тұрар Рысқұловтың атын мәңгі-бақи ардақтап өтетін болады!» [1] деуі де оның түркі жұртына қалтқысыз қызмет еткенін, риясыз еңбек сіңіргенін айғақтай түседі десек, артық айтқандық емес.

Жалпы Тұрар Рысқұловтың өнегелі өмірі мен қоғамдық қызметі, қайраткерлік тұлғасы кеңес дәуірінде де, кейінгі тәуелсіздік жылдарында да аз зерттелген жоқ. Бұл үдеріс әлі де жалғасу үстінде. Мерзімдік басылымдарда, диссертациялық, монографиялық зерттеулерде негізінен, бірінші кезекте оның саяси көзқарасына үлкен мән берілгені белгілі. Оның шебер ұйымдастырушылық және іскерлік қабілеті көп жағдайда елеусіз тасада қалып қойғанын да айтуымыз керек. Осы тұрғыдан алғанда біз осы аталмыш мақалада оның ғибратты ғұмырының

беймәлім тұстарын тағы да бір тарихи деректер мен ресми құжаттар негізінде ой елегінен өткізе келе бүгінгі күнде де мәні жоғала қоймаған бірқатар мақалаларын талдап-таразылауды жөн көріп отырмыз.

1917-1918 жылдары Т.Рысқұлов қазақ еңбекшілдерінің арасында белсенді үгіт-насихат жұмыстарын жүргізе отырып, талантты ұйымдастырушы ретінде көзге түседі. Әулиеата уезіндегі Меркеде революциялық жастар ұйымын құруда белсенділік танытады. Ол кезде мұндай ұйымдар санаулы ғана болатын. 1918 жылдың сәуірінде бірқатар депутаттардың ұсынысы бойынша ол Әулиеата Кеңесі атқару комитетінің құрамына ендіріліп, төрағаның орынбасары қызметіне тағайындалады [2]. Осы қызметте жүріп ол 1916 жылғы көтеріліс кезінде Қытай ауып кеткен қазақтардың елге қайта оралуына, олардың жұттан қалжыраған халық арасында аштан қалмауына жағдай жасап, оларды тамақтандыратын тіректер ашады. Ол жерде аш адамдарға жаны ашитын қыметшілердің болуын қадағалап, сол қызметшілердің құрамына мән бере отырып, бақылау жасаған. Осымен қатар ол, Әулиеата мұсылмандары – қазақ, қырғыз, өзбек, татарлардың арасында кәсіподақ құру жұмысымен де айналысады. Осы кәсіподақтардан сайланған депутаттар мен қазақ кедейлерінің бірауызды қолдауымен 1918 жылы 16 маусымда өткен Әулиеата Кеңесінің уездік құрылтайында Т.Рысқұловты атқару комитетінің құрамына қайта сайлап, төрағаның орынбасары қызметінде қалдырады [3].

Осы қызметке алғаш рет тағайындалған кезде ол, небәрі 24 жатса болатын. Мұндай жаста жауапты қызмет атқару Т.Рысқұловтың ерекше қабілетті адам болғандығын көрсетеді. Түркістан Кеңестік Социалистік Автономиялы Республикасының құрылғандығы туралы Түркістан Кеңестерінің 1918 ж. 30 сәуірде өткен съезінде жарияланып, оның құрамына Бұқар әмірлігінен басқа бүкіл Орта Азия мен Қазақстанның Жетісу және Сырдария облыстарының кіргендігі мәлім. Орта Азия мен Қазақстанның Оңтүстік өлкелерін қала мәдениетін дамытқан, сауда-саттықпен айналысқан, отырықшы-егінші халықтар, соның ішінде жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақтардың мекендегендігі тағы белгілі. Ал, Орта Азияның түркілер мекендеген солтүстік бөлігі, яғни Сыр бойы мен Ташкент, Сайрам аймағы, ортағасырлық архивтік құжаттар мен тарихи әдебиеттерде Түркістан аталып, осы аттас этно-саяси және әкімшілік-территориялық аймақтың атауы пайда болған [4]. Бұл аймақ түркілерінің өздеріне тән экономикалық, рухани, мәдени ерекшеліктері мен дүниетанымдық көзқарасы, яғни менталитеті қалыптасқан болатын. Осындай түркістандық ортадан шыққан Т.Рысқұлов, Орталықтағы Кеңес өкіметі жүргізген ұлт саясаты мен осы өкіметтің Түркістанда бекіп, нығаюы үшін өте таптырмас ұлттық кадр және болашағы зор саяси тұлға болды. Т.Рысқұловтың болашағынан мол үміт күткен Түркістан Республикасының басшылары, оны 1918 ж. күзінде болған Түркістан Кеңестерінің VI құрылтайында Орталық Атқару Комитетінің құрамына мүшелікке сайлап, ОАК-нің аппаратында қызмет істеуге ұсынады. Ол орысша еркін сөйлеп, жаза білетін, аяқталмаған жоғары білімі бар және ислам дінін ұстанған ортадан шыққан шешен, әрі дарынды ұйымдастырушы болғандықтан оған 1918 ж. желтоқсанда өткен Түркістан компартиясының II конференциясында қабылданған шешім бойынша өлкелік партия комитетінің жанынан ұйымдастырылған Мұсылман бюросын басқару сеніп тапсырылады [5].

Бұл өз кезегінде Түркістан Республикасы Кеңестерінің Орталық Атқару Комитетінің аппараты мен Компартиясының басшылығындағы жауапты қызметтер Тұрар Рысқұловтың қатардағы жай адам емес, ерекше қабілетті үлкен ой иесі екендігін көрсетеді. Өзіне сенімді интеллектуал, түркі халықтарының бірлігін көксейтін, біртұтас Түркістан идеясын қолдайтын азамат ретінде Т.Рысқұлов өзі басқаратын Мұсылман бюросын, республикадағы мұсылман коммунистердің барша партиялық және қоғамдық қызметтерін іс жүзінде басқаратын орталыққа айналдыруға тырысты. 1918 ж. қарашасында өткен Шығыс коммунистерінің Бүкілресейлік I құрылтайы, біртұтас партия ұйымдарының ішінен ұлттық секцияларды құру туралы шешім қабылдаған болатын. Т.Рысқұлов 1919 ж. мамыр айында өткен Түркістан компартиясының III құрылтайында жасаған «Ұлттық секциялар туралы» деп аталатын үлкен баяндамасында секциялардың құқын парткомитет пен партия ұяларының құқығымен теңестірілуін, секциялардың құрылтайлар мен партия қажеттеріне сайланатын өз өкілдерін өз еркінше сайлау құқығына ие болуын талап етті, оның талабы бойынша осындай мазмұндағы шешімдер қабылданды [6].

Бұл резолюцияда, секциялар өз жұмысында тек арнаулы Мұсылман бюроларына бағынышты болып, осыларға ғана есеп беретіндігі туралы тармақ болды. Осындай резолюцияны

қабылдау барысында ол, әр түрлі ұлттармен қалай жұмыс істеу керектігі туралы мәселеде өз көзқарасының дұрыс екендігін табанды түрде қорғап, дәлелдей білді. Т.Рысқұловтың өз көзқарасын табанды түрде қорғап, осының нәтижесінде ұлттық секциялар құқығының теңеліп, кеңеюі, олардың тек Мұсылман бюроларына ғана есеп беретіндігі туралы тармақтың енгізілуі, оның көптеген құрылтай делегаттарының қолдауына ие болуын қамтамасыз етті. Делегаттар Т.Рысқұловтан қабілетті де жігерлі басшыны көріп, оны өлкелік партия комитетінің құрамына мүше етіп сайлау арқылы үлкен сенім көрсетті. Т.Рысқұлов Мұсылман бюросын басқарып, оны басшы органға айналдыруға тырысқан әрекетімен Орта Азиядағы қазіргі бірнеше тәуелсіз мемлекеттердің территориясын алып жатқан Түркістан Республикасы қалың бұқарасының көсеміне айналды. Пікіріміз дәлелді болуы үшін, Түркістан Республикасын «Түрік Кеңестік Республикасы» деп ал, Түркістан Компартиясын Түрік компартиясына айналдыруға тырысқан Рысқұловтың сол кездегі қарсыласы болған Түрік компартиясының мүшесі М.В.Фрунзенің пікірін келтірейік: «Крупнейшим представителем этих мусульманских коммунистов из киргиз является Рыскулов... помимо ума, обладает большой энергией и недюжинным характером» [7].

Осылай деп көрсете отырып, М.В.Фрунзе оны мұсылман коммунистерінің өте ірі өкілі санап, өлкедегі қалың бұқараның басшы көсемі болғандығын мойындаған. Т.Рысқұлов 1919 ж. наурызында Түркістан Кеңестері Орталық Атқару Комитеті төрағасының орынбасары болып, ал, 1920 жылдың 21 қаңтарында Түркістан Орталық Атқару Комитеті төрағасы И.А.Апиннің Москваға басқа қызметке ауысуына байланысты оның орнына төраға болып сайланады [8]. Түркістан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы болып Орта Азия халықтары өкілдерінің арасынан басқа емес Т.Рысқұловтың шығуы өлкедегі қалың бұқараның бірден-бір көсемі болғандығын дәлелдейтін тарихи факті. Уақытша болса да Орта Азиядағы үлкен республиканың заң шығарушы және атқарушы биліктері шоғырланған Түркістан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы болып сайланған кезде оның жасы небәрі 25-те болатын. Осындай жастығына қарамастан ол Түрік комиссия мүшесі М.В.Фрунзе секілді атақты қолбасшыдан, осындай беделді үлкен адамнан қаймықпай пікірсайысқа барып, республика мен оның компартиясының атауын өзгерту мәселесінде өз көзқарасының дұрыс екендігін дәлелдеуге тырысқан. Мұндай ерлікке кез-келген басшы бара бермейді, мұндай қадамға тек жігерлі де табанды басшы ғана барады. Осы 25 жасының өзінде-ақ ол мемлекет қайраткері дәрежесіне көтерілді. Бұдан кейінгі ол атқарған РКФСР-дың Ұлттар жөніндегі халық комиссарларының екінші орынбасары (1920 ж. 24 тамыз) және Түркістан Республикасы Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы (1922 ж. 8 қазан) қызметтері, т.б. оның мемлекеттік деңгейдегі басшы бола алатын үлкен ой иесі екендігін дәлелдей түседі.

Түркістан Республикасы ХКК-нің төрағасы қызметінде ол өзін шаруашылықты жүргізе алатын экономист ретінде танытып, 1923 ж. 5-9 наурыз аралығында Ташкентте өткен Орта Азия республикаларының Экономикалық конференциясында жасаған баяндамасында Түркістан, Бұқара және Хорезм республикаларының ортақ суландыру жүйесін қалпына келтіріп, осының нәтижесінде ауыл шаруашылығын көтеру арқылы экономикалық күйзелістен шығу жоспарын ұсынады [9]. Экономикалық күйзелістен шығу үшін халық шаруашылығының негізгі саласы – ауыл шаруашылығын өркендету керек болатын. Осыны түсінген Т.Рысқұлов ХКК-нің төрағасы қызметімен қатар 1922 жылдың күзінде ауыл шаруашылығымен байланысты Жер шаруашылығы комиссариатының басқарма мүшесі және осы комиссариат құрамындағы Су шаруашылығы басқармасының төрағасы болып сайланып, ауыл шаруашылығын көтерудің тізгінін тікелей өз қолына алады. Осындай қажырлы басшылықтың, 1923 ж. 1.587352 десятина жер суландырылып, 1922 ж. 52000 жерге ал, 1923 ж. 170000 десятина жерге мақта егіліп, 1921 ж. әр десятина мақта танабынан алынған 25-30 пұт өнім орнына 1923 ж. 70-100 пұт өнім алынған [10]. Бұдан бөтен республиканың өнеркәсіп пен сауда айналымы 1922 ж. 59 млн. сомнан 1923 ж. 133-293 млн. сомға жетіп, 5 есе өскен [11]. Т.Рысқұлов басқарған бір жарым жыл ішінде республиканың халық шаруашылығының барлық саласы жанданып, ішкі өнімнің өсуі байқалады.

Т.Рысқұловтың 1922 ж. күзінде Түркістан Республикасы үкіметінің төрағасы болып тағайындаулына байланысты кейбір зерттеушілер саяси тұрғыда көп мән береді. мысалы: Т.Рысқұловтың қоғамдық – саяси және мемлекеттік қызметінің түркістандық кезеңін зерттеген О.Қоңыратбаев былай деп жазады: «...Т.Рысқұлов сынды саяси қайраткерге қажеттілік туған кезде оны қайта Түркістанға жіберуге мәжбүр болды»[12]. Орталықтағы Кеңес үкіметінің басшыларына

Түркістан үкіметінің төрағасы етіп тағайындау үшін, сөзуарлықпен айналысатын саяси қайраткер емес, шаруашылықты жүргізе алатын, істің көзін білетін экономист басшы керек болатын. Түркістан Республикасының басшылығында Г.Сафаров, А.Рахымбаев, И.Қыдыралиев, Н.Ходжаев секілді саяси қайраткерлер аз болған жоқ, бірақ Т.Рысқұлов олардан жоғары тұрды. Осы себепті, Орталықтағы Кеңес үкіметінің басшылары тікелей экономикамен айналысатын үкіметтің төрағалығына сөздің емес істің адамы – Т.Рысқұловты таңдады. ХКК-нің төрағалығына Т.Рысқұловты таңдауда саяси астар мен қажеттілік болған жоқ, тек қана экономикалық тиімділікті мақсат тұтқан кадрлық таңдау болды. Осындай экономикалық тиімділікті мақсат тұтқан кадрлық таңдау, оны Б(б)КП ОК-нің ұсынысы бойынша 1926 ж. мамыр айының соңында РКФСР ХКК төрағасының орынбасары қызметіне алып келеді [13].

Оның экономист ретінде іскерлігі мен ұйымдастырушылық қабілеті осы қызметте табан аудармай қатарынан он екі жылдан астам уақыт еңбек еткен кезде бар қырынан таныла түсті. Түркістан мен Сібір аралығын байланыстыратын темір жолдың салынуы өзінің туған елі мен өлкесіне қаншалықты экономикалық пайда мен әлеуметтік жеңілдіктер әкелетінін жақсы түсінген ол РКФСР ХКК төрағасының орынбасары қызметімен қатар өзіне сеніп тапсырылған Түрксіб құрылысына қолдау көрсететін комитеттің жұмысын жандандырып, құрылысқа тәжірибелі инженер-теміржолшы М.Тынышбаевты тартады. Түрксіб темір жолының құрылысы межеленген төрт жылдан бір жыл бұрын 1930 ж. мамыр айында өте қысқа мерзімде аяқталады. Түрксіб құрылысы тарихында Т.Рысқұловтың экономист ретінде қажырлы еңбегінің, ұйымдастырушылық қабілетінің және іскер басшылығының іздері жатыр. Дәлелді болу үшін БОАК мен РКФСР ХКК-нің Түрксіб құрылысының аяқталуына байланысты қабылдаған қаулысынан үзінді келтірейік: «... Следует отметить значительную работу, проделанную Комитетом содействия строительству Турксиба при правительстве РСФСР под руководством заместителя Председателя Совета Народных комиссаров РСФСР тов. Рыскулова Т.Р» [14]. Осылайша Кеңес үкіметі Т.Рысқұловтың Түрксіб құрылысын мерзімінен бұрын аяқталуындағы ерен еңбегін ерекше атап көрсеткен. Орта Азияның экономикасын жақсы білетін ол, 1926-1930 жылдары Тұрақты Мақта Кеңесінің жұмысын басқара отырып, ірі мақта шаруашылықтарының іргетасы қалануының және олардың өнім өндіру жолына түсуінің басы-қасында болды.

Демек көрнекті мемлекет қайраткері Т.Рысқұловтың ұйымдастырушылық, іскерлік қабілеттерін елеп-екшей отырып оның, біріншіден, Түркістан өлкесінде автономиялы республиканың дамуына сүбелі үлес қосқан қайраткер; екіншіден, 1922-1924 жж. аралығында Түркістан Республикасын экономикалық күйзелістен шығарып, даму жолына түсірген іскер басшы, экономист бола отырып Орта Азия мен Қазақстанның қазіргі заман тарихында өте жас мемлекет қайраткері дәрежесіне көтерілген ірі тұлғаға айналғанын атап көрсетуге болады.

Осы тұста жаңа үкіметтің орнығып, өркендеуіне білім-білігінің арқасында өлшеусіз үлес қосқан қайраткердің сол кезеңдегі мерзімді басылымдардың ішінде ең беделдісі саналатын «Ақ жолда» жарық көрген мақалаларына тоқталып өтсек дейміз.

Жалпы 1920 жылдың 7 желтоқсанынан бастап «Жаңа өріс» басылымы негізінде Түркістан Орталық партия комитетінің баспасөзі ретінде ашылған «Ақ жолдың» кеңестік биліктің идеологисын насихаттай жүріп, ұлттық мәселелерді де батыл көтергені көпке аян. Сол себепті де 20-шы жылдардың бедерінде «Ақ жол» жайлы айтылған сындар аз болмаған. Яғни, алғаш жарық көре бастаған тұста 3000 данамен, 1921 жылға қарай 3500 данамен оқырмандарға жол тартқан газет батырақ, қосшыларды ұйымдастырып, олардың жоғын жоқтаумен бірге, кооперация, оқу-ағарту, әйел теңдігі, жастар, жер, ел ішіндегі ұрлық-қарлық, пара, жалақорлық секілді т.б. түрлі көрністерді де аяусыз әшкерелеп, сын садағына іліп отырды. Темірбек Қожакеевше айтқанда, «Ақ жолдың» ұстанған бағытына күдікпен қарап, «алаш», «ұлт» деген сөздерді көрсе «ойбай, аттаныңдар», «сақ болыңдар», «ұлтшылдар бас көтеріп жатыр» деп аттандаушылар, басылымды төңкеріске қарсы көзқарастағы газет деп күстаналаушылар да аз болмады [15]. Солай бола тұра «Ақ жол» Алаш зиялылары мен кеңестік билікке қалтқысыз қызмет атқарған ірі мемлекет және қоғам қайраткерлерінің де ұлт мүддесі жолында басын біріктіруге бар күшін салды, оларды алалап, бөлмеді, газет бетінен қос тараптың да еркін пікірталасқа баруына мол мүмкіндік беріп отырды.

Т.Рысқұлов та өз заманында «Халықтың көзі, құлағы һәм тілі» бола білген «Ақ жолда» тікелей қызмет атқармағанымен,ұлттық мәселелерге келгенде үнсіз қалмады, ұдайы қалам тартып

отырды. Тіпті, төбе ағасы болып С.Қожановпен бірге істегенТүркістан Республикасының Кіндік Атқару Комитетінің әр жылдарда шығарылған қаулы-ережелерінен де ұлт мәселесіне келгенде қайраткерлеріміздің тұтаса бірігіп, ел қамы жолында аянып қалмағаны анық байқалады. Мысалы, жоғарыда аталған комитеттің 1922 жылы 15 қарашада шыққан №140 жер-суларды қарау реті туралы ережеде жергілікті халықтың мүддесі мейлінше қорғалған.

Ал «Талапқа» совнаркомның істеген көмегі» атты мақаласында Т.Рысқұлов ел арасында сауатсыздықты жою, білім дәнін егу, өнерді насихаттау мақсатында құрылған бағыты - айқын, бағдары – анықұйымның қаражат қолбайлау болғандықтан талапқа сай жұмыс жүргізе алмай отырғанына қынжылады. Яғни, қайраткер бұл ұйымның лекция, диспуттар ұйымдастырудан арыға бара алмай отырғанын ашып айта келе жергілікті халықтың мәдени ұйымдарына көмек беруді совнаркомның міндетіне алып, бұл турасында арнайы қаулының қабылдануына да мұрындық болады. «Талаптың» таяу жылдарда жүзеге асыратын меже-міндеттерін де нақтылап, айқындап береді. Яғни, Түркістан аймағында қазақ-қырғыздардың тұңғыш кітапханасын ашу жайында баяндама жасау Х.Досмұхаммедов пен С.Оспановқа, әлі де болса дұрыс жолға қойылмай отырған жаңа кітаптарды қазақшадан орысшаға, орысшадан қазақшаға аудару ісіне, олардың өз деңгейінде басылып шығуына «Талаптың» атынан белсене араласуды И.Тоқтыбаевқа жүктейді [16].

Мұнан бөлек Т.Рысқұловтың жер-су мәселесіне қатысты мақалалары да жетерлік. «Жер десе дірілдемей болмайды. Жер мәселесі – негізгі өмір мәселесінің ең зоры» деп Әлихан Бөкейханов айтқандай, Т.Рысқұлов та бұл мәселеге байыппен үңіліп, Жаңа жер заңы бойынша ұлт айырмашылығына қарамай барлық азаматтардың жер алуға тең құқылы екенін де қаперде ұстап, бабадан қалған байтақ жердің ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетпеуін арыдан ойлап, орнықты пікір білдіреді. Сондай-ақ «Жетісу мәселесі» мақаласында аймақтың түрлі салаларындағы түйткілдерді тізбелеп шығады да, әсіресе, оқу-ағарту жұмыстарының оңалмай отырғаны жөнінде:«...Жетісуда халық ағарту істерінің халі өте нашар. Облыста қанша мектептер бар екенін ағарту бөлім білмейді. Қырғыз-қазақтар арасында қай түрлі мектептер ашуына түсінбейді. Бұл мәселе туралы салынып қойылған жол-жоба да жоқ сияқты. Халық ағарту комиссариатының барлығы да сезілмейді.

Мектептердің үйлері бар да,кітаптары, үй аспаптары жоқ. Балалар киімсіз һәм аш. Балалардың көбі кедейлер балалары, әке-шешесі бар балалар үйлерінен жалғасып тұратын болса керек. Білім алу балалардың талаптары өте зор көрінеді. Қыстақтарда һәм ауылдарда ағарту істерінің һәлі ауыр. Онда да мұғалімдер, кітаптар жоқ. Соңғы уақытта ашылған курстарда екі-үш ай оқыған шала мұғалімдер ауылдарға барып, мектеп ашуға қаражат жинап алып, қашып кетеді екен. Алматы үйезінде бір қырғыз-қазақ болысының уәкілдері келген жас мұғалімнің мектеп ашуға халықтан бірнеше ондап қой жинап алып, қашып кеткенін бізге арыз етті»[17],-дей келемұндай әлеуметтік мәселелердің жергілікті үкіметтің жауапсыздығынан екендігін алға тартып, уездік және үлкен қыстақтарда болмаса, ел ішінде газет-журнал дегеннің емге жоқ екенін де ашына айтады. Былайша айтқанда, бұл мақаланың көтерген жүгі өте ауыр. Яғни, мақаланы түйіндей келе автор қазақ қыстақтарында мектептер ашу, олардың шығындарын көтеру және ағарту істерін жүргізу туралы ешнәрсе істелмегенін тайсалмай жергілікті жұртқа жеткізеді,ұлттың жанайқайына үн қосуға, ортақ іске үлес қосуға шақырады.

Сонымен қатар «Қырғыз-қазақ арасында ұрлық көбейген. Ұрлықты кәсіп қылып алған ұрлар да, аштықтан, мұқтаждықтан ұрлық қылып жүргендер де бар. Халық арасында пара алумен күресуде де ешнәрсе істелмеген» [18] деп қазақы болмысқа жат әрекеттердің дендей еніп, ұлтты рухани тірегінен, ділінен ажырату үдерісі тоқтаусыз жүріп жатқанына алаңдаушылық білдіреді.

Ал осы мақалалары газеттің бірнеше номеріне шығып отырған. Осы көсемсөзінде Т.Рысқұлов жаңа сайланған ауылнай, болыстардың өз қаражат шығындарын елден алып жүргенін, ауыл арасында көп жерлерде милиция әкімдері, исполкомдармен санаспайтын өз басына кіндік үкімет болып кеткендігін, халыққа жоқ салықтар салып, пара алатындарды жауапқа тарту керектігін т.б. мәселелерді қозғайды [19]. Оған қоса ол кеңестік биліктің жергілікті жерде орнығуына септеседі делінген түрлі ұйымдардың да жұмысы көңіл көншітпей отырғанына тоқталып, «Қосшы» ұйымының жұмысы жайлы да пікір білдіреді. Расында да қоғам қайраткерінің «Қосшының» көп жерлерде өз комитет бастықтары өте нашар болып, міндетті жұмыстарын атқара алмайтын көрінеді.Кей жерлерде саяси тапшылық һәм өнім арттыру жұмыстарын жүргізетін

«Қосшылар» сауда жағына шамалы көбірек әрекет етіп кеткен. Кейбір жерлерде «Қосшылар» ұйымдары жалғыз қағаз жүзінде ғана бар. «Қосшылар» кіндік комитетінің жер-жердегі өз ұйымдарына басшылық жүргізіп тұрғаны да көрінбейді [20] дегеніне ой жүгірте отырып, бүгінгі аты бар да, заты жоқ қоғамдық ұйымдар қызметінің де «Қосшыдан» айырмашылығы шамалы екенін аңғарғандай боласыз.

«Ақ жолдан» бөлек Т.Рысқұловтың «Еңбекші қазаққа» да зор еңбегі сіңді. Яғни, 1926 жылы «Еңбекші қазақтың» жауапты редакторы болған ол негізінен әлеуметтік – саяси мәселелерді қозғап, редакцияға келіп түскен хаттарды да саралап-талдап отырған. Бұл пікірімізге оның осы басылымда 1925 жылы 17 қазанда шыққан «Жастардың хатына жауап» атты мақаласы дәлел бола алады. Мұнан бөлек оның осы ел газеті – «Еңбекші қазақта» жарық көрген «Баспасөз туралы», «Күншығыс елдеріндегі кинонын міндеті», «Көшпелі аудандарда мал өсіру кәсібіне көңіл қойылсын» т.б. мақалаларының да маңызы бөлек. Мұнан бөлек қайраткердің жазбаларын «Поволжская правда», «Коммунальное дело», «Қызыл Қазақстан» сынды газет-журналдар бетінен де табуға болады [21].

Сонымен қатар Т.Рысқұловтың Голощекиннің ұжымдастыру жұмыстарының нәтижесіз болып, халықты ашаршылыққа ұшыратқанына да қатты күйзеліп, Сталинге 3 рет хат жазады. Тіпті оның қабылдауында да болып, бұл мәселенің қаралуына қол жеткізеді.Нәтижесінде қазақтарды өнеркәсіп орындарына жұмысқа орналастыру, мал дайындау комитетін міндеттеп, ашыққандарға 400 мың пұт астық бөлу, жергілікті ұлтты отырықшыландыру саясатын қайта қарау, мал басының күрт кеміп кетуіне байланысты бұл саланы дамытуды жедел қолға алу, халық санағын жүргізу т.б. ұсынылады [22].

Яғни, ол ел басына күн туған сын сағатта бұғып қалмай, батыл қадамдарға барады. Біздіңше, көптеген зерттеушілердің «Т.Рысқұлов тікелей араласпаса, миллионнан аса қазақ ашаршылықтан тірі қалмас еді» деген пікірлерінің өзі оның ұлт мүддесі жолында теңдесіз ерлік жасағанын айғақтай түседі. Дегенмен осындай ірі тұлғаға «ұлтшыл», «пантүрікшіл», «панисламшыл», «халық жауы» деген жалған айыптар тағылып, 1937 жылы 21 мамырда Кисловодскіде тұтқындалады да, 1938 жылы 10 ақпанда Мәскеудегі Лубянкіде ату жазасына кесіледі. Оған тағылған айыптауларға келсек, В.Куйбышев Рысқұловтың партияның Шығыс саясатын жүргізуге аса қауіпті адам екендігін ескертсе, В.Фрунзе оның буржуазиялық көзқараста болғандығын айтады [23].

Демек, Тұрар Рысқұлов сынды тұғырлы тұлғаның қазақ тарихындағы орны, қайраткерлік қызметі мен рухани мұрасын әлі де болса тереңірек зерттеу бүгінгі және болашақтағы басты міндеттеріміздің бірі болып қала береді.

Рыскулов Владимир Владимирович
родной внук Турара Рыскулова, пенсионер,
выпускник историко-филологического факультета Института стран Азии и Африки
при Московском государственном университете имени М.В.Ломоносова,
Москва. Российская Федерация

ТУРАР РЫСКУЛОВ И ЕГО ОКРУЖЕНИЕ

В биографии Турара Рыскулова особый интерес представляют люди, с которыми ему довелось работать и которые оказали или могли оказать влияние на него как человека, так и государственного деятеля.

В 1917г. Аулие-Атинский Совет взял власть в свои руки без вооруженного сопротивления. Это был итог работы большевиков, которой руководил Турар Рыскулов. Но когда на уездном съезде Советов в 1918г. обсуждалась большевистская резолюция по упразднению старых административных учреждений и созданию новых советских органов, меньшевики выступили против перемен. Степан Хмелевский, фельдшер Аулие-Атинского военного гарнизона поддержал выступавшего в прениях Турара Рыскулова. Большинством голосов съезд поддержал резолюцию, предлагаемую Рыскуловым. На съезде был избран исполнительный комитет в составе 16 человек. Половину членов исполкома по настоянию Т. Рыскулова и С. Хмелевского, составляли представители коренной национальности. Председателем исполкома по рекомендации Рыскулова был избран Хмелевский. Т. Рыскулов стал его заместителем. С. Хмелевский много сил и энергии отдал установлению и укреплению Советской власти в Аулие-Ате и уезде, восстановлению и развитию народного хозяйства и здравоохранения.

В марте 1919г. Турар Рыскулов, к тому времени председатель Центральной комиссии помощи голодающим ТАССР, выступил с докладом на **VII** чрезвычайном съезде Советов Туркестанской АССР. *В работе съезда принял участие П.А. Кобозев, член Особой временной комиссии ЦК РКП(б) и СНК РСФСР по делам Туркестана. За период работы в республике он уделял внимание культурному развитию края: способствовал организации начальных школ, школ ликвидации неграмотности (особенно на узбекском языке), изданию газет, сохранению Драматического театра, созданию Музея искусств, организации Туркестанского народного университета.*

С марта 1919г. по июль 1920г. Т. Рыскулов возглавлял Мусульманского бюро ЦК КП(б) Туркестана. Среди его членов был А.М. Мухитдинов, будущий председатель ЦИК Бухарской Народной Советской Республики и председатель Совнаркома Таджикской АССР.

2 мая 1919г. Т. Рыскулов, К.Е. Сорокин и С. Турсунходжаев в составе Чрезвычайной комиссии Краевого комитета Компартии Туркестана и ТурЦИКа по борьбе с басмачеством выезжают в Фергану, разоружают дашнаков, после чего Мадамин-бек, Хал-Ходжи и другие руководители басмачества переходят на сторону Советской власти.

В ноябре 1919г. в Ташкент прибыла специальная Комиссия ВЦИК и СНК РСФСР по делам Туркестана. В состав Турккомиссии были включены Ш.З. Элиава (председатель), М.В. Фрунзе, В.В. Куйбышев (заместитель председателя), Г.И. Бокий, Ф.И. Голощекин, Я.Э. Рудзутак. Совместная работа с нею обогатила Т. Рыскулова неоценимым политическим и государственным опытом. В дальнейшем он дал высокую оценку деловым и личным качествам Рудзутака и Куйбышева (1). В 1923г. Рыскулов вместе с Рудзутаком создал в Туркестанской республике таможенный союз с Иранской Республикой (2).

В январе 1920г. Турара Рыскулова избирают председателем ЦИК Туркестанской республики. На III краевой конференции мусульманских организаций, проходившей под руководством Т.Рыскулова, и на V краевой конференции Компартии Туркестана он предложил впредь именовать Туркестанскую Советскую Социалистическую Республику Тюркской Советской Республикой, а Компартию Туркестана - Компартией тюркских народов. «Члены Турккомиссии Ш.З. Элиава и В.В. Куйбышев приняли проект. Я.Э. Рудзутак возражал, Ф.И. Голощекин колебался». Прибывший в Ташкент член Турккомиссии М.В. Фрунзе заявил о принципиальном несогласии с позицией Элиавы и Куйбышева. После бурной дискуссии проект Т. Рыскулова был отвергнут (3).

Отстаивая свою позицию, 17 мая 1920г. Рыскулов, во главе делегации, выезжает в Москву, представляет в ЦК РКП (б) докладную записку, а затем доклад со своими предложениями. 23 мая

1920г. Рыскулов вместе с заместителем председателя ТурЦИКа Н.И. Ходжаевым и ответственным секретарем ТурЦИКа Г.Г. Бех-Ивановым представляет в ЦК РКП (б) «Проект положения о Туркестанской Автономной Советской Республике Российской Социалистической Федерации» (4).

24 мая 1920г. с Рыскуловым и Ходжаевым встретился Ленин. 25 мая 1920г., состоялось заседание Политбюро ЦК РКП (б) по туркестанским вопросам. На заседание были приглашены и принимали участие в работе руководители Турккомиссии Ш.З. Элиава и Я.Э. Рудзутак, председатель ТурЦИКа Т.Р. Рыскулов. Но понадобился еще почти месяц работы специальной комиссии в составе Г.В. Чичерина, Н.Н. Крестинского и Ш.З. Элиавы для подготовки решения ЦК партии по туркестанским вопросам (5). 13 и 22 июня 1920г. Политбюро ЦК РКП (б) вновь рассматривает проекты решения по туркестанским вопросам. Ленин, внимательно изучив все документы, делает существенные поправки. "Необходимо, на мой взгляд, - писал он 13 июня 1920г., - проект т. Рыскулова отклонить, проект комиссии принять…» (6). Рекомендации Ленина легли в основу решения ЦК партии от 29 июня 1920г. «Об основных задачах РКП (б) в Туркестане».

Находясь в Москве, Рыскулов получил возможность прочитать подготовленный Лениным «Первоначальный набросок тезисов по национальному и колониальному вопросам» для II конгресса Коминтерна. 16 июня 1920г. Т. Рыскулов вместе с Н. Ходжаевым от Туркестана, А.Валидовым и Х.Юмагуловым от Башкирии и А.Байтырсуновым и А.Ермековым от Киргизии (Казахстана) пишут «Добавления к тезисам товарища Ленина по колониальному и национальному вопросам представителей коммунистов: Башкирии, Туркестана и Киргизии» (7).

По возвращении из Москвы 18 июля 1920г. на заседании Краевого комитета Компартии Туркестана он сложил с себя обязанности члена Крайкома и председателя ТурЦИКа. Подали в отставку и его соратники по работе в Мусульманском бюро Компартии Туркестана. Но ЦК РКП (б) и Турккомиссия не осталось безучастным и к Рыскулову. 14 апреля 1920г. М.В. Фрунзе писал В.И. Ленину: «Крупнейшим представителем этих мусульманских коммунистов из киргиз (казахов – В.Р.) является Рыскулов… так как помимо ума, обладает большой энергией и недюжинным характером» (8). Член Турккомиссии В.В. Куйбышев в своем письме от 9 августа 1920г. писал секретарю ЦК РКП (б) Е.Д.Стасовой: «Рыскулов – незаурядная фигура и может обработаться в Москве в недюжинного коммуниста… Поэтому полагаем необходимой его поездку в Москву в распоряжение ЦК» (9).

24 августа 1920г. Т.Р.Рыскулов назначается вторым заместителем народного комиссара по делам национальностей РСФСР И.В. Сталина. Ранее по рекомендации ЦК партии Т. Рыскулова направляют на I съезд народов Востока в Баку. Его речь 5 сентября 1920г. получила высокую оценку со стороны участников съезда. По воспоминаниям секретаря ЦК РКП (б) Е.Д.Стасовой, с большим вниманием и теплотой отнесся к Т.Рыскулову Г.К.Орджоникидзе (10). О том впечатлении, которое произвела на делегатов страстность и убежденность Рыскулова, писал в своих мемуарах А.И.Микоян (11).

В декабре 1920г. Т.Рыскулов, по предложению ЦК партии, посылается уполномоченным Наркомнаца в Азербайджан. Здесь он плодотворно работает с председателем СНК Н. Нариманов, председателем ЦИК М. Гаджиевым, первыми секретарями ЦК Компартии Азербайджана Г.Н.Каминским и С.М.Кировым.

В декабре 1921 г. Т.Рыскулов передает дела своему заместителю С.Джурабаеву и возвращается в Москву, в аппарат Наркомнаца, где работает вторым заместителем наркома, членом Большой и Малой коллегий. Первым заместителем в то время был Г.И.Бройдо, ректор Коммунистического университета трудящихся Востока. Одновременно с Рыскуловым, в 1920-1922 гг., здесь работают председатель Центрального бюро коммунистических организаций народов Востока при ЦК РКП(б) М.Х. Султан-Галиев, бывший зампред советского правительства Латвии О.Я. Карклин, ученый-востоковед М.П. Павлович, бывший
нарком финансов и нарком иностранных дел Азербайджана М.Д.Гусейнов, представитель Башкирии в Наркомнаце Ш.А.Манатов, Крымской АССР Ш.Н.Ибрагимов, Туркестана М.С.Исеев, исполкома Области немцев Поволжья Г.Г.Клингер и другие.

14 мая 1922г. И.В.Сталин в телеграмме, направленной Г.К.Орджоникидзе в Ташкент, писал: "… баловать туркестанских комиссаров незачем, они этого не заслужили, последние два года показали, что они все вместе взятые ниже Рыскулова, против возвращения которого не возражаю"

(12). В сентябре 1922г. ЦК РКП (б) ввел Т.Рыскулова в состав Средазбюро ЦК РКП (б) (13), затем он был назначен Председателем СНК Туркестана. Он работает с председателем Экономического Совета ТАССР - заместителем председателя СНК Н.А.Паскуцким, председателем Малого СНК Н.Айтаковым, наркомом просвещения А.Сергазиевым, труда М.М. Бреттом, здравоохранения Л.О.Гельфготом, социального обеспечения А.А.Горбуновым, РКИ Г.Хамутхановым, почт и телеграфов Л.П.Дорофеевым, юстиции Б. Дадабаевым, наркомом земледелия и председателем ТурЦИКа И.Хидыралиевым.

Тогда же начинается многолетнее противостояние Т. Рыскулова с сыгравшим впоследствии роковую роль в его судьбе С. Ходжановым, в то время заместителем председателя ТурЦИКа.

На XII съезде РКП (б) 23 апреля 1923г. Рыскулов выступил в прениях по национальному вопросу (14). Делегаты съезда избрали его кандидатом в члены ЦК РКП (б).

4 февраля 1924г. Политбюро ЦК РКП (б) рекомендует Т.Рыскулова на работу в Исполком Коминтерна. 15 апреля он назначен помощником (заместителем) заведующего секцией Среднего Востока Восточного отдела ИККИ(15). Позднее он становится заместителем заведующего Восточным отделом ИККИ(16).

6 октября 1924г. он прибывает в Монголию в качестве уполномоченного ИККИ. В Урге (ныне Улан-Батор) он работает до июля 1925г. Т.Рыскулов составил проекты Конституции страны, решений о финансовой и хозяйственной политике, новой программы и устава МНРП.

Весной 1925г. в составе делегации Монголии Рыскулов побывал под именем Касыкбай в Китае для переговоров с генералом Фын Юйсяном о транзитных поставках оружия из СССР (17).

Нужно упомянуть о серьезном личном и политическом конфликте Турара Рыскулова с бурятом Элбек-Доржи Ринчино, командированным в Монголию Дальневосточным секретариатом Коминтерна в 1921г. в качестве советника правительства, но к тому времени уже занимавшим посты Предвоенсовета Монголии, члена Президиума ЦК МНРП и члена Президиума правительства. Ринчино поддерживал советский полпред в Монголии А.Н. Васильев, который знал Рыскулова по Туркестану и был его недругом (18). Обстановка настолько накалилась, что 15 июня 1925г. на закрытом заседании ЦК МНРП было принято решение отправить Рыскулова и Ринчино в Москву (19).

6 июля 1925г. для разбора этого дела в Ургу приехал Г.Н.Войтинский. В своем письме руководителю Восточного отдела ИККИ Ф.Ф. Петрову (Раскольникову) от 9 июля он изложил суть конфликта между Рыскуловым и Ринчино:

"Целью посылки нами тов. Рыскулова в Монголию было углубить работу партийного строительства в Монголии, больше демократизировать государственный строй и постепенно освободить монгол от влияния Ринчино". Далее он отмечал, что в процессе работы Рыскулов встретил сопротивление Ринчино в проведении необходимых мероприятий, которое "вытекает из его националистических и панмонголистских настроений и народнической идеологии, прикрытых революционной фразой". При этом Рыскулов применял "слишком крутые методы работы в самом ЦК, приемы давления авторитетом Коминтерна на некоторых членов ЦК и т.д. Этими ошибками в полной мере воспользовался Ринчино, который свои принципиальные разногласия с Рыскуловым прятал за вопросами личными" (20).

Резолюция ЦК МНРП от 8 июля 1925г., отмечая положительные результаты работы Т. Рыскулова в Монголии, все же посчитала конфликт между ним и Ринчино неразрешимым и постановила "...просить Коминтерн об отзыве т. Рыскулова и присылке вместо него другого представителя, а т. Ринчино направить в Москву" (21). Вскоре отбыл из Монголии и Васильев (22). Вместе с тем нарком по иностранным делам СССР Г.В. Чичерин, отзываясь о работе Т. Рыскулова в Монголии, в августе 1925г. писал Я.Х. Петерсу: «Его политическая линия в общем глубоко правильна и должна быть нами поддерживаема» (23).

31 мая 1926 года Т. Рыскулов назначен третьим заместителем председателя Совета Народных Комиссаров РСФСР. В тот момент его возглавлял член Политбюро ЦК ВКП (б) А. И. Рыков, совмещавший эту должность с постом председателя СНК СССР. В 1929-1930 г.г. на посту главы российского Совнаркома его сменил кандидат в члены Политбюро ЦК С.И. Сырцов. С 1930 по 1937 г. председателем был член ЦК и Оргбюро Д.Е. Сулимов. Этот период характеризовался стабильностью кадров высшего руководства СНК РСФСР, который в 1930 г. вынужденно покинули те, кто открыто выступил против Сталина.

Первым заместителем председателя СНК РСФСР в 1928 – 1930 гг. был секретарь ЦК партии А.П. Смирнов, вторым в 1924-1930 г.г. – председатель Госплана РСФСР А.М. Лежава. В 1930 - 1931 гг. одним из заместителей был Н.М. Янсон, в дальнейшем народный комиссар водного транспорта СССР. В 1930 – 1937 гг. первым заместителем был член ЦК, бывший второй секретарь ЦК КП (б) Украины Д.З. Лебедь. Турар Рыскулов становится вторым заместителем. Он проработал на своем посту дольше всех - с 31 мая 1926 по 21 мая 1937 г. (11 лет). Здесь его окружали такие известные партийные и государственные деятели, как наркомы юстиции РСФСР Д.И.Курский и Н.В.Крыленко, внутренних дел А.Г.Белобородов и В.Н.Толмачев, легкой промышленности К.К.Стриевский и К.В.Уханов, торговли Н.Б.Эйсмонт, внутренней торговли Л.М.Хинчук, финансов В.Н.Яковлева, пищевой промышленности С.С.Лобов, земледелия А.И.Муралов, коммунального хозяйства Н.П. Комаров, просвещения А.В.Луначарский, А.С.Бубнов, а также заместитель наркома просвещения Н.К. Крупская.

На заседании Совнаркома от 7 января 1927 г. было принято решение создать Комитет содействия Семиреченской железной дороге при СНК РСФСР. Возглавил его Турар Рыскулов, его заместителем стал председатель правления железных дорог А.Б.Халатов. Начальником строительства был бывший анархист В.С. Шатов, инженерами - потомственный дворянин П.В.Березин и бывший премьер-министр Туркестанской (Кокандской) автономии М.Т.Тынышпаев (24).

Строительство Турксиба способствовало началу индустриализации. «Особенно близко Турар Рыскулов сотрудничал с председателем Совнаркома Казахской АССР Н. Нурмаковым, вместе с которым претворял в жизнь программу индустриализации» (25).

В.М. Устинов в своей первой книге о Т.Рыскулове пишет, что его коллегами по работе и сподвижниками были «герой Октября и гражданской войны Алиби Джангильдин, революционер и ученый С.Д.Асфендияров, основоположники казахской советской литературы Сакен Цитруллин и Мухтар Ауэзов. Турар Рыскулов пользовался огромным уважением у своих соратников по Туркестану А.Икрамова — первого секретаря ЦК Компартии Узбекистана, Ф.Ходжаева — председателя СНК Узбекской ССР, А.Рахимбаева — первого секретаря ЦК Компартии Таджикистана, Ю.Абдурахманова — первого секретаря ЦК Компартии Киргизии, К.Атабаева — председателя СНК Туркменской ССР; А.Ярмухамедова — одного из полководцев Красной Армии в Средней Азии» (26).

Доклад не ставил своей целью освещать семейную жизнь Турара Рыскулова, однако следует упомянуть о двух его замечательных родственниках. Это мужья сестер его второй жены Надежды Константиновны Пушкаревой: председатель западного отделения Алаш-Орды Джаганша Досмухамедов и начальник Главного управления Водного Хозяйства Средней Азии и Казахской АССР, член Госплана СССР, латыш-большевик с дореволюционным стажем Август Иванович Поднек.

Подавляющее число лиц, упомянутых в докладе, было необоснованно репрессировано и впоследствии реабилитировано.

Ходжикова Сауле Кулахмедовна
исполнительный директор
Республиканского историко-просветительского общества «Адилет»
Алматы, Казахстан

ДЕТИ «ВРАГОВ НАРОДА»

Приступая писать статью, я долго не решалась и не знала с чего начать свой рассказ. К счастью, выход нашелся. Им стала небольшая любительская фотография, которая находилась в семейном архиве моего отца, заслуженного деятеля искусств КазССР **Кулахмета Ходжикова**. Фотография была снята мужем младшей дочери выдающегося государственного деятеля 20 века **Турара Рыскулова Риды** - Робертом Маметжановичем Абдуллиным. На снимке запечатлен важныймомент лета 1959 года, когда вся семья **Рыскуловых-Исенгуловых** собралась в его доме по случаю рождения дочери Адели. Это фото сейчас впервые выходит в свет и мы постараемся рассказать обо всех героях этого уникального снимка, судьбой которым была уготована тяжелая участь гулаговцев. Итак, по порядку.

Слева направо: Шамиль ТубековичИсенгулов, Мариам МаджитовнаТокжанова, жена ГаббасаТокжанова, узница АЛЖИРа - подруга Азизы, Рашид Тубекович Исенгулов, Рида ТураровнаРыскулова, Сауле Тураровна Рыскулова, мать Роберта Валентина Михайловна Утмасина, супруга Шамиля Прасковья (Полина) Яковлевна Исенгулова (Жирякова), Азиза Тубековна Рыскулова (Исенгулова). Саида Алиевна Исенгулова (Минеева), супруга Рашида и Кулахмет Конгырходжаевич Ходжиков.

Каким образом в кругу Рыскуловых и Исенгуловых оказался мой отец станет понятным читателюпозже.В действительности, во многих событиях, как показала жизнь, мой скромный и малообщительный папа, будет играть определенную роль и быть связующим звеном в цепи родственных и других отношенияхмежду многими людьми.На мой взгляд, родные и близкие репрессированных находили между собой негласное понимание и сближались друг с другом каким-то внутренним чувством общего родства их трагических судеб.

Лауреатник и ЦОКС

Из всех искусств для на важнейшим является кино.
В.Ленин

Молодая **Рида Рыскулова**выйдя замуж за Роберта Аблуллина, жила в его доме по улице Пролетарской (ныне Зенкова). А по соседству от них за углом по улице Кирова (ныне Богенбай батыра), жили мы, в знаменитом доме «Лауреатнике». Знаменит был этот дом тем, что, во время войны здесь жили, приехавшие в эвакуациюв Алма-Ату мастера советского кино из «Мосфильма» и «Ленфильма»: Эйзенштейн, Пудовкин, братья Васильевы, Ромм, Бабочкин, артисты Жаров, Целиковская, Жаков и другие. На базе этих прославленных киностудий в Алма-Атев 1942 году была создана Центральная объединенная киностудия ЦОКС. В неётакжевошла только что созданная, (фактически на бумаге) Алмаатинская киностудия художественных и документальных фильмов. Киностудия ЦОКС стала, своего рода, идеологическим фронтом в Великую Отечественную войну и на ней снимались фильмы, которыев то время, были очень необходимы бойцам, сражавшимся на фронтах. Они поднимали им настроение, их боевой дух, лечили их моральные и физические раны. И так случилось, чтомоему отцу посчастливилось попасть на эту киностудию. Кулахмет Ходжиков стал первым художником постановщиком, кто

бок о бок проработал с прославленными кинорежиссерами страны на этой знаменитой киностудии. Позже после окончания войны и реэвакуации «Мосфильма» и «Ленфильма» на родину на базе ЦОКСа была создана отечественная киностудия, которая самостоятельно стала выпускать национальные фильмы. Алмаатинская киностудия художественных и документальных фильмы, в дальнейшем «Казахфильм», стала крупным культурным центром, где трудились многие мастера казахского кино. Среди них были также другие герои нашего рассказа - ведущий режиссер дубляжа **Надия Тубековна Чумбалова**, жена дяди моей мамы **Гульжаужар Чумбаловой** и младшая сестра супруги Рыскулова **Азизы Тубековны,** и кинооператор **Искандер Тынышпаев**, сын лидера алашардинского движения, инженера-путейца **Мухамеджана Тынышпаева.**

После окончания войны и отъезда ЦОКСа на родину, отцу была выделена в этом доме квартира. Я помню, как часто мимо нашего дома проходила с мужем молоденькая Рида. Оба они выглядели красивой супружеской парой. Лучистые, как у ее мамы, глаза Риды светились счастьем. На ее лице всегда была доброжелательная улыбка. Она бережно несла на руках конверт с новорожденной дочкой. Никто и никогда не смогбы по внешнему виду этой молодой девушки предположить, какие страшные мучения пришлось перенести ей, дочери Турара Рыскулова в раннем детстве. Но об этом позже. Причина же близости моего папы с семьей Рыскуловых заключалась не только в соседских отношениях. Трагические события политических репрессий, которые пережила наша семья Ходжиковых, а также многие другие семьи, стали одной большой общей бедой.

Кулахмет и Искандер - сыновья «врагов народа»

В 1941 году мой отец записался добровольцем на фронт. Он прошел военную подготовку и перед самой отправкой на фронт был отпущен в кратковременный отпуск домой. Здесь в Алма-Ате папа встречает Левина, своего педагога по стажировке в Ленинграде, которую он проходил в 1934-1936 годах как художник-сценограф в художественной студии при Большом драматическом театре имени М. Горького. Моисей Зеликович Левин сообщил, что ЦОКС крайне нуждается в казахских художниках для съемок фильмов на национальную тему, и повел его к Эйзенштейну – художественному руководителю новой студии. Несмотря на возражения отца, Сергей Михайлович Эйзенштейн убеждает его и руководство республики в необходимости освобождения Кулахмета от фронта. ЦОКС добивается, чтобы Правительство Казахстана выделило Ходжикову бронь. Надо сказать, что Сергей Михайлович помог не только одному молодому казаху, сыну «врага народа» Кулахмету Ходжикову. Спас он от гибели многих талантливых людей, например, сценаристов Войнова, репрессированного Ермолинского и других. В то время многие из состава ЦОКСа пострадали от сталинских репрессий. Позже папа будет участвовать в создании первых национальных кинолент, азатем - фильмов киностудии «Казахфильм» таких, как «Меня зовут Кожа», «Алдар косе», «КызЖибек». А одним из первых фильмов, на котором отец работал в содружестве с мосфильмовцами, был фильм-концерт «Под звуки домбр», где снялась и моя мама первая казахская пианистка и музыковед Гульжаухар Чумбалова. Наверное, тогда, на съемках фильма-концерта, сошлись и поженились мои родители. Свадебная вечеринка была скромной. Время было тяжелое. Шла война. Присутствовали только близкие друзья: мамина подруга по музучилищу, которая работала тогда уже в кино **ДаригаТналина**.(В 1938 ее сестра Загфи была также репрессирована и арестована.Её сослали на три года в КарЛаг за своего мужа Алибаева Абата, работавшего редактором Казгосиздата), и друг братьев Ходжиковых Искандер Тынышпаев. Родители друзей – **Коныpходжа Ходжиков**и Мухамеджан Тынышпаев были тоже большими друзьями и соратниками. В 1919 году вместе входили в первое национальное Временное правительство Туркестанской (Кокандской) Автономии. Мустафа Чокаевбыл избран президентом Автономии, Тынышпаев М. являлся премьер-министром Правительства, а мой дед Ходжиков К. – ответственным секретарем. После свержения Автономии Мухамеджан и Конырходжа вдвоем покинули Коканд. Затем после ее разгрома и распада Алашорды, в 1921-1922 годах преподавали в Киргизском институте народного образования или Киринпросе в Тащкенте. Позже будут активно работать в новых условиях на различных участках строительства молодой республики. Дружбу своих отцов продолжали их сыновья - известные

казахские кинематографисты: Кулахмет и Султанахмет Ходжиковы и Искандер Тынышпаев. В содружестве, ими были сняты несколько замечательных кинолент.

Турар и Мухамеджан

Добрые отношения существовали у Тынышпаева и с Рыскуловым также. Они сложились еще в ранние годы, когда Мухамеджан Тынышпаев помог молодому Турару материально, что сыграло важную роль в его судьбе и возможно, дало старт карьере молодому революционеру. Рыскулов никогда не забывал об этом и, в свою очередь, также платил семье М.Тынышпаева взаимностью. В знак уважения Тынышпаеву, он назвал своего первенца Искандером, в честь сына Мухамеджана – Искандера-ага. Когда они приехали в Ташкент, Тынышпаевы жили по улице Долинская 17, а Рыскулов со своей супругой, по-видимому, с Надеждой Константиновной Пушкаревой и сыном от предыдущего брака Искандером (Шуриком) поселился рядом,по соседству по улице Долинская 15.Ихдобрые отношения, вызывали раздражение у партийного руководства. В 1929 году Тынышпаев с семьей переехал в Алма-Ату, они жили в трехкомнатной квартире по ул. Красноармейской (Панфилова) и Комсомольской(Толе би). Первая супруга Мухамеджана и мать Искандера Гульбахрам Чалымбекова к тому времени умерла. Рыскулов, приезжая в Алма-Ату, всегда останавливался в квартире Тынышпаева, спал в его кабинете, на что Голощекин высказывал большое недовольствотем, что Рыскулов живет у алашординца Тынышпаева.

Турар очень тепло относился к Искандеру. Отец Искандера Тынышпаев-старший, будучи инженером-технократом, в свое время блестяще окончивший С-Петербургский институт инженеров путей сообщения, мечтал о том.чтобы и его сын стал инженером технарем. В 1927 году Искандер Тынышпаев, видимо, не без помощи Рыскулова, поступает в Политехнический факультет на электромеханический факультет в Ленинграде. Но учеба здесь его не привлекала. Искандер Тынышпаевснимается на «Ленфильме» в фильме «Голубой экспресс» в роли китайца и с этого момента влюбляется в кино. В результате, он бросает политехнический институт и поступает на 2 или 3 курс ВГИКа. Затем его студента ВГИКа Турар Рыскулов посылает в Алма-Ату и привлекает к организации Казахского отделения Всероссийского треста «Востоккино», призванного производить документальную кино летопись освобожденного Востока. И начиная с этого момента, Тынышпаев-младший связывает свою судьбу с документальным, а затем и игровым кино. Уникальные кинокадры строительства стройки века, проекта самой длиной железнодорожной магистрали –Турксиба, задуманного и осуществленного Тураром Рыскуловым, были сняты кинооператором Искандером Тынышпаевым. Непосредственное строительство железной дороги было поручено Рыскуловым первому казахскому инженеру-путейцу Мухамеджану Тынышпаеву.

Искандер ага рассказал мне что, его отец не оставался равнодушным и к его личной жизни Турара. Неудачные браки, оставленныена его попечение, дети, вызывали озабоченностьу Мухамеджана Тынышпаевича. По-человечески, он сочувствовал Турару. Рыскуловбыл большим авторитетом в средемеждународного коммунистического движения. Большого мнения о нем была и партийная элита страны. Фрунзе, Орджоникидзе и даже Сталин выделяли его из числа деятелей Средней Азии и Казахстана. Онидавали высокую оценку его интеллекту и уму, как единственному человеку среди национальных кадров. Конечно же, Рыскулов - один из выдающихся политических деятелей, занимавший высокие посты: Заместителя Председателя Совнаркома РСФСР- на протяжении более десятка лет, что по длительности пребывания на высокой государственной должности явилось своеобразным рекордом в области государственного управления; а также Полномочного Представителя Коминтерна и многих других больших должностей, несомненно, нуждался в верной и достойной спутнице жизни, которая разделила бы его сверх напряженную активную жизнь государственного мужа.

В один из дней, Мухамеджан Тынышпаев вызвал сына и между ними состоялся примерно такой разговор: «Искандер, надо женить Турара и чтобы она была настоящей женой твоему«дяде»». «Почему, я, а не Вы, папа?». (В семье Тынышпаева было принято, называть родителей на «Вы».К Рыскулову дети обращались, как «дядя».). «Потому что ты знаешь много хороших девушек». Действительно, Искандер пользовался большим успехом у женщин, он был

завидным женихом и многие красивые девушки «числились» его невестами. В их числе была и Азиза Исенгулова.

Семья Азизы Исенгуловой

Азиза Исенгулова была дочерью врача-ветеринара русского казачьего войска Тубека Исенгулова. Мать Тубека рано осталась вдовой и её по казахскому обычаю хотели отдать замуж за брата умершего мужа. Но независимая по характеру она отказывается от насильственного брака и с грудным ребенком на руках тайно сбегает из Узун-Агача, пешком добирается в город Верный (ныне Алматы), где устраивается жить во дворе губернатора. Приемный отец Тубека, приютивший беглецов, служил конюхом и дворником у губернатора. Тубек, выросший при дворе губернатора, сдетства знал повадки лошадей, умел за ними ухаживать. Он выучился с местными детьми, закончил школу, что позволило ему по разверстке поступить в Казанский университет на ветеринарный факультет.

После окончания университета, Исенгулов становится дипломированным врачом ветеринаром, возвращается служить в Семиречье. Затем ТубекИсенгулов женится на красавице из Кульджи, татарочке Арифе Минеевой.

Арифа Минеева и ТубекИсенгулов, ветеринарный врач. Джаркент. Семиреченская обл.

В их семье родятся четверо детей: Азиза, Рашид, Шамиль, Надия. Ареол обслуживания Исенгуловым конной армии, простирался на огромные расстояния от северо-запада Семипалатинска до южных границ Казахстана. Исенгулову спешно справляется со своими обязанностями и он дослужится до чина полковника. Он был один из немногих, если не единственным ветеринарным врачом казахом в царской армии, кто был удостоен высокого чина. Исенгуловы бывали в С-Петербурге, где участвовали на приемах и балах. На одном из них Арифу Минееву признали первой красавицей. Но вскоре Тубек умирает, дети остаются без отца, с матерью Арифой Атауловной.

Самая старшая по возрасту Азиза принимает ответственное решение - идти по стопам своего отца. Она поступает учиться на ветеринарного врача.

Сватовство Азизы

По желанию отца Искандер Тынышпаев приступил к сватовству. Он выкрал из альбома Азизы её фотографию и показал Рыскулову. Турару она сразу очень понравилась. Белокожая, с большими карими глазами, со стройной фигурой Азиза унаследовала черты своей матери, слывшей в Кульже и за ее пределами первой красавицей, а статностью она пошла в своего отца. «Где она сейчас? Чем занимается?» глядя на фотографию, стал расспрашивать Искандера Рыскулов. «Она сейчас учится на 2 курсе ветеринарного института». И далее Искандер подробно рассказал о семье Исенгуловых. В итоге, смотрины Исенгуловой Азизы прошли успешно, тогда, прихватив свой любимый фотоаппарат, с которым он никогда не расставался, Искандер направился к Азизе, делать предложение выйти замуж за Рыскулова.

Азиза в то время находилась на практике в Кокчетаве. Узнав о приезде Искандера Тынышпаева, она вышла к нему на встречу. «Я приехал тебя сватать!» - с ходу, выпалил прямолинейный Искандер. «За себя, что ли?» - насмешливо спросила Азиза. «Нет, я от тебя отказываюсь. Выходи замуж за Турара Рыскулова. Это очень большой человек!» «Не знаю…» в нерешительности произнесла Азя. «Мой папа велел тебе выйти за него». Она была не знакома с Тураром и возможно, не знала о нем. Турар Рыскулович уже много лет жил в Москве и работал там заместителем председателя Совнаркома РСФСР и к тому времени он был разведен и имел детей.

Уже позже, после освобождения и выхода Азизы Тубековны и самого Искандера Мухамеджановича из лагерей, он тоже в 1938 году был осужден на 10 лет, когда они вновь встретились, она спросила его. «Почему ты выдал меня за Рыскулова?». «Потому что ты была чистой, из очень порядочной и хорошей семьи» - ответил Тынышпаев Искандер. Рыскулов потом шутил, когда в гости к ним приходил Искандер: «Наш главный құда (по-казахски, сват) пришел. Угощайте его!». Так со слов Искандер ага состоялось сватовство Азизы Исенгуловой за Турара Рыскулова.

Для начала, чтобы познакомиться поближе Рыскулов пригласил Азизу в Москву. Он, соблюдая дистанцию, долго и тактично ухаживает за ней. Водит по театрам и ресторанам, они бывали в цирке. Турар Рыскулович понимал, что между ними большая разница в возрасте, ждал, когда она привыкнет и полюбит его. Более того, он не скрывал этого и даже успокаивал Азизу, что, в случае, если это помешает ей выйти за него, человека намного старше ее и она не решится на брак с ним, обещал отступиться и сохранить дружеские отношения. Вернувшись, домой Азиза сообщила семье о ее решении выйти замуж. Но она поставила Турару одно условие, что вся ее родня будет жить с ней вместе. Человек слова, Турар предоставил свой персональный вагон и увез всю семью Азизы в Москву, где они стали жить вместе с его детьми Майей и Искандером (Шуриком).

В 1933 году появилась на свет Сауле, а в 1937 через сорок дней после его ареста родится дочь Рида, которую Турар никогда не увидит.

Мать Арифа Минеева с детьми Исенгуловыми: слева направо Шамиль, Азиза, Надия, Рашид. Москва. 1935

1937-1938 годы

1937-1938 годы стали черной полосой в истории Казахстана и всего советского народа. Началась печальная эпоха – вторая волна сталинских политических репрессий в СССР. Пошли повальные аресты. Одни за другими пустели дома, квартиры, исчезали целые семьи. Людей забирали без суда и следствия в тюрьмы и отправляли в лагеря. Сотни тысяч людей в одночасье оказались «врагами народа». Им предъявлялись нелепые обвинения в шпионаже в пользу Японии, антисоветской пропаганде, террористической деятельности, контрреволюционных преступлениях, диверсиях. Массово объявлялись анархисты, диверсанты, троцкисты, правые, левые, меньшевики и эсеры. Националисты и белоэмигранты и т.д. Квартиры и имущество конфисковались. В тюрьмы отправлялись также ни в чем не повинные женщины и дети.

Политические репрессии коснулись и нашей семьи. Арестовали почти всех родных и знакомых Ходжиковых. Мои родители отец Кулахмет Ходжиков и матьГульжаухарЧумбаловастали детьми «врагов народа».

В январе 1938 г. был арестован отец папы Конырходжа Ходжиков, 15.02.1938 г. он был осужден, приговорен к ВМН (высшей мере наказания) и расстрелян. В 1957 году Ходжиков Конырходжа был реабилитирован посмертно. Видный общественный и государственный деятель, ученый-краевед, блестящий знаток истории, культуры и языков среднеазиатских народов, он выступил в свое время реформатором и организатором школьного образования в Казахстане и Средней Азии и был известен не только в дореволюционном Казахстане, но и во всем Туркестанском крае. В 1912 на чагатайском написал «Алиппе» - первый букварь для новометодной школы, в том же году историческую поэму к 300-летию Дома Романовых. В 1917 г Конгырходжа Ходжиков входил в первое национальное правительство «Туркестанская Автономия», где был ответственным секретарем. Во время размежевания республик, именно, Ходжиков выдвинул лозунг: «А не пора ли, казахам называться казахами, а не киргизами!» и предложил переименовать Ак-Мечеть в будущую столицу республики - Кзыл-Орду. Перед арестом в 1936 году работал в публичной библиотеке, занимался формированием фонда редких книг. К сожалению, арест и расстрел деда прервали его планы и много созидательных предложений и дел оказались не осуществлёнными.

Ранее ареста деда, в 1937 был арестован старший брат моего отца, **Ходжахмет Ходжиков** - талантливый график, плакатист, первый казахский художник, учившийся на курсах ВХУТЕМАСА в Москве. Он был осужден на 10 лет с отбыванием срока в Заполярном круге. Как известно там, в Заполярье круглый год стоит полярная ночь. Температура воздуха зимой доходит до 40-45-50 градусов мороза. Ходжахмет работал прорабом-мастером на строительстве дорог в тундре. После 6 лет каторжных работ, тяжело заболев, был отпущен домой, как безнадежно больной, умирать. Благодаря усилиям семьи, матери Латипы и брата Кулахмета, боровшихся за его жизнь, прожил еще около 10 лет. Однако, скончался в расцвете сил в 43 года, не успев реализовать свой мощный талант.

На моего отца, который был старшим после арестованного Ходжахмета, легло клеймо сына «врага народа» и он находился под домашним надздором органов. К нам каждый вечер приходил офицер НКВД и сидел у нас до ночи, следя за отцом. Папу долгое время никуда не принимали на работу. Ему порой приходилось с остальными младшими братишками-подростками, детьми наших арестованных родственников (Ходжановых, Дивеевых и др.), которые жили у нашей бабушки Латипыходить разгружать на станции вагоны, чтобы заработать какие-нибудь средства на еду.

В 1937 году из г. Ташкента в г. Москву вызвали зятя **Султанбека Ходжанова,** где он был расстрелян в первой пятерке партийного руководства Казахстана. Конырходжа Ходжиков и Султанбек Ходжанов доводились зятьями. Они были женаты на родных сестрах **Лятипе и Гулямдам Мунайтбасовых-Лапиных**. В тюрьму забрали, а потом отправили в АЛЖИР как жену «врага народа» Гулямдам. Квартиру отобрали, а маленькие сыновья, Нурлан и Арстан, были отданы в детский дом (позже Латипа-апа заберет племянников к себе). Ранее был арестован и выслан вместе с семьей старший брат Латипы, **Абдрахман Мунайтбасов.** Как жена «врага народа» помещена в тюрьму и сослана в лагерь «АЛЖИР» ее племянница **Рабига Лапина,** жена выдающегося государственного деятеля **Санжара Асфендиярова,** который также был расстрелян в 1938 г. Арестовали также и расстреляли ее сводного брата, полпреда Совнаркома КазССР в Москве **Шакира Дивеева.** а его жену Фатиму Кадыровну тоже заключили в АЛЖИР. Все друзья и знакомые, которые составляли цвет общества, были интеллигентными и образованными людьми, вдруг оказались «врагами народа». Разум отказывался воспринимать это.

Рыскуловы и Чумбаловы

Среди родных моей мамы Гульжаухар Чумбаловой был репрессирован её дядя – **Касым Чумбалов,** первый казах механик-авиатор. Мама с Касымом были почти ровесники и были очень дружны. Его также арестовали и отправили в Ухтимжимский лагерь НКВД СССР. Маме вместе с её дядей **Таиром Чумбаловым** было разрешено отправлять ему передачи.

Касым и Гульжаухар Чумбаловы.1936.

Сохранились свидетельские документы, которые в настоящее время демонстрируются в экспозиции музея политических репрессий в «Жаналыке» под Алматой – месте самого большого массового захоронения в Казахстане. Там, по приблизительным данным, тайно расстреляно и захоронено около 4500 невинных жертв.

Заместитель наркома здравоохранения КАССР Мажит Чумбалов. 1923-1928 гг

В 1938 году был также репрессирован ее двоюродный дед знаменитый медик, замнаркома здравоохранения, организатор аптечного дела и противочумных станций **Мажит Чумбалов.** Турар Рыскулов и мамин дядя, профессор **Таир Чумбалов** доводились друг другу свояками, были зятьями, тоже были женаты на родных сестрах - Азизе и Надие Исенгуловых

Турар Рыскулов, муж Азизы Таир Чумбалов, муж Надии

Сестры Исенгуловы. 1970 год.
Слева направо:ветеринарный врач АзизаТубековна Рыскулова и ее сестра кинорежиссер «Казахфильма»НадияТубековнаЧумбалова

АЛЖИР - 26-ой точка спецотделения Карлага НКВД

Счастливая семейная жизнь Рыскуловых оборвалась в страшный 1937 г. 21 мая 1937 года арестовали Рыскулова Т. Через два месяца, 26 июля 1937 в Москвеза брали младшего брата Азизы, двадцатилетнего **Шамиля Исенгулова**. – щофера транспортного отдела ЦИКа СССР и ВЦИКа. Он был арестован по делу Рыскулова и осужден на 5 лет, которые он отбывал в Ухтинском лагере Коми АССР. Работал в леспромхозе шофером. Возил лес с лесоповала на склады в город Ухту. Шамиль Тубекович был очень одаренным человеком. Самостоятельно выучился игре на различных музыкальных инструментах. Играл настолько превосходно, что его приняли играть в оркестр Леонида Утесова. Он мог стать отличным музыкантом. Но репрессии и арест,

Шамиль Тубекович Исенгулов, узник У.И.Л.Н.К.В.Д.

которым он несправедливо подвергся,исковеркали его жизнь. Как я слышала в детстве, мы часто бывали в гостеприимном доме дяди Таира и тети Нади, я помню его и его супругу тетю Пану, с которой он приехал из заключения, Шамиль заступился за свою сестру, когда шел обыск и конфискация вещей Рыскулова.Он сказал людям из НКВД, что многие вещи, которые они забрали, принадлежат самой Азизе. Они куплены на ее собственные средства, поскольку она самостоятельно зарабатывала, работая ветеринарным врачом. Такого заявления органы не могла простить. Он тут же стал первым родственником, арестованным вслед за Рыскуловым. Из Ухтинского исправительного лагеря Шамиль Тубековичвышел больным иморально опустошенным.

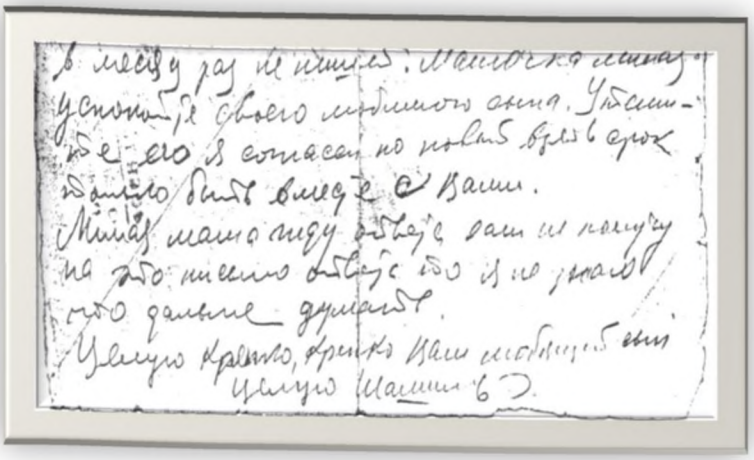
Вслед за Шамилем Исенгуловымарестовали старшего сына Турара Рыскулова недавнего школьника, семнадцатилетнего Искандера, тоже «проявившего чрезмерное рвение» - он посмел,интересовался судьбой своего

арестованногоотца. Шурика сослали в Онеглагерь, где он заразился тяжелой формой туберкулеза легких. В 1939 году его освободили, как безнадежно больного и отправили умирать домой. В том же году он
вернулся в Москву, на следующий год скончался. Ему едва исполнилось двадцать лет.

Искандер (Шурик) Рыскулов.Москва. 1924

скучая по своим родным,писал ей из своего заключения: «Мамочка, милая успокойте своего любимого сына.Утешьте его я согласен по новой взять срок только быть вместе с Вами».

(Пунктуация сохранена, как в оригинале). Арифа Атауловна просидела лагередолгие восемь лет. Онаскончалась в возрасте пятидесяти восьми от кровоизлияния мозга. В этом же лагере находилась её дочь Азиза, но встретиться им не удалось.

Ужасная участь ареста не миновала и старшую дочь Рыскулова, восьмилетнюю Майю. Её органы обвинили в том, что она не донесла на своего отца - «врага народа», и поместили в детдом тюремного типа с колючей проволокой на окнах. Как писала Сауле Тураровна, её в четырехлетнем возрасте забрали вместе с Майей и отправили в Дубчанский детский дом в Одесской области. Дети голодали, Майя, как старшая, водила младшую сестренку за руку в столовую, где они просились помыть посуду, чтобы получить какую-нибудь еду. Когда девочки заболели золотухой, их поместили в подвал и обмазывали дегтем. У Сауле болезнь протекала тяжелее. Она была покрыта вся болячками. В подвале крысы сгрызли подол ее чесучового платья и принялись грызть корки на её голове. Майя, выздоровевшая раньше, продолжала приходить к Сауле в подвал и просовывала ей в решетку печенье. Истошные вопли страха и отчаяния долго еще бередили душу Сауле и сохранились в её памяти на всю жизнь. Позже из приюта Майю заберет Надежда Константиновна Пушкарева, а Сауле - жена дяди Рашида, Саида Алиевна.

После войны в 1949 годутакже как и ее старший брат Шурик, Майя начала интересоваться в компетентных органах судьбой своего отца, за что, как «социально опасный элемент» она вновь получила пять лет ссылки и была отправлена в далекий Казахстан. Сауле, в начале войны в 1941 году вновь попала в детдом в Челябинской область. Только в конце войны, через пять лет ей разрешат жить в семье дяди Рашида, который, как родственник репрессированных навсегда лишился карьеры - должности и работы дипломированного авиационного инженера, окончившего престижный Московский авиационной институт. Но окончательно Сауле заберет к

себе самая младшая из сестер Исенгуловых – Надия Тубековна Чумбалова. Именно, она станет для неё ангелом хранителем и практически заменит ей мать. Надия Тубековна привезет с собой из Москвы Сауле в солнечную Алма-Ату. Будет отмывать, кормить, лечить душу и тело девочки.

После ареста бабушки Арифы в апреле 1938 года наступил черед жены Рыскулова Азизы Тубековны. К ней, видимо, органы проявили «гуманность», поскольку она была на последнем месяце беременности, её оставили в конце длинной очереди арестов домочадцев Рыскулова. Но, как только Азиза Тубековна родила, через месяц с лишним, её незамедлительно арестовалии с грудным ребенком на руках отправили, как ЧСИР, в печально известный лагерь АЛЖИР, Здесь, в АЛЖИРе, в бывшей 26 точке спецотделения Карлага НКВД, сидели жены и сестры государственных деятелей, военачальников, писателей, артистов и многих других известных и малоизвестных людей. Их было сотни тысяч.

До трех лет малышка Рида находилась при матери. По правилам ИТЛ, исправительно-трудового лагеря грудные дети находились в отдельных яслях–бараке, куда матери ходили кормить детей по определенным часам. Но,по достижению трех лет,всех детей отбирали у матерей и отправляли в различные детдома. Большего изуверства над людьми трудно себе представить! Несчастные матери от горя и отчаяния сходили с ума, кончали собой. Самой одиозной и печальной славой в Карлаге слыл детприемник под названием «Мамочкин дом» с «Мамочкиным кладбищем».Бедные дети находились в кошмарных условиях содержания. Голод, холод, болезни. К примеру, многие малыши еще не умели есть самостоятельно. Грубые воспитатели на скорую руку запихивали им еду в рот, которую детки не успевали прожевать и проглатывать. Они не доедали, все время были голодные. Все постоянно ходили грязные и обмоченные. Многие болели, партиями умирали. Зимой в Карагандинской области земля сильно промерзала, было трудно закапывать умерших. Трупики собирали в бочках из под керосина и так они стояли до весны.

Трехлетнюю Риду, поместили в Осакаровский детдом. Обстановка была такой же ужасающей. Тот же голод, страх, грязь, болезни, вши. Учуть подросшей Риды завшивленность была настолько запущенной, что в ранках от расчесов от вшей в волосах девочки завелись черви. Когда она расчесывалась, черви сыпались с ее головы. За малую провинность детей наказывали, помещали в мокрые подвалы, туда же клали больных детей. Голодающие дети собирали и ели мышиный, крысиный помет. Спали по два ребенка на одной кровати. Однажды, девочка, с которой Рида спала в одной кровати, не проснулась. Она умерла от голода. Два дня она лежала мертвой, её считали спящей.

Когда Азиза Рыскулова прибыла в лагерь, как рассказывала мне Гулямдам Ходжанова, все женщины ходили поглядеть на нее. Но из-за уважения к Азизе Тубековне, сама она этого открыто не делала. Чтобы не смущать, чтобы Азиза не увидела и не узнала ее, Ходжанова делала это тайком. Позже Гулямдам назначили пасти скот. При случае она передавала Азизе молоко, для маленькой дочери. Однажды с Гулямдой Ходжановой произошел несчастный случай. Взбесился бык, который стал раскидывать вокруг себя всех и напал на нее. Для усмирения быка вызвали Азизу Рыскулову, которая работала ветеринарным врачом. Апа замерла от страха за Азизу, но та спокойно подошла со стороны к быку, и он утихомирился через минуту-другую.

В лагере от животного пострадала также наша няня, Дивеева Фатима-апа. Она отсидела восьмилетний срок в Акмолинском отделении Карлага, Дивеева, жена Полномочного Представителя Совнаркома в Москве, разъезжавшая по стране с супругом в отдельном представительском вагоне, в АЛЖИРе чистила туалеты и управляла лошадью, развозившую лагерное дерьмо. Однажды лошадь неожиданно тронулась, телега с груженой бочкой переехала ей ногу, после чего она постоянно у нее болела. Большая вмятина на ступне осталась на всю жизнь памятным увечьем. Но Фатима-апа никогда не рассказывала и не жаловалась на свою лагерную жизнь. Единственное, о чем она сокрушалась, что ее любимый «старик» не дождался выхода из заключения. Она верила в то, что нарком Дивеев скончался от разрыва сердца, узнав о своей невиновности. Эту, придуманную в стенах НКВД сказку, о якобы естественной смерти заключенных, я слышала неоднократно.

В гостях у КулахметаХоджикова в доме бывшем «Лауреатник» в Алма-Ате,1960-е. Слева направо: ДивееваФ.К.узница АЛЖИРа, Ходжиков К.К. художник-постановщик «Казахфильма», сын «врага народа», Рыскулова(Исенгулова) А.Т. узница АЛЖИРа, Пушкарева О.К. жена Дж.Досмухамедова, сестра второй жены Т. Рыскулова - Пушкаревой Н.К.

К примеру, говорили, что и наш дед Ходжиков К. умер от бронхиальной астмы. Тетя Азя приходила навещать Фатиму-апа к нам домой. В лагере между ними были добрые отношения. Сталинские репрессии прошлись как каток по судьбам почти всех членов семей осуждённых, сломали им жизнь. В семье Рыскулова «дети, выросшие без родной матери», как писала Сауле Тураровна, «несли лишь воображаемый её образ. Мать долгие годы не видевшая своих детей, вообще не представляла их повзрослевшими. Мы, две сестры встретились фактически, не знакомыми. Начался период узнавания друг друга, привыкания. Долгое время мы не могли произнести слово «мама». Наконец, я, как старшая, начала его выговаривать, но называла маму только на «Вы». За мной последовала сестра. Разве это не трагедия?».

Многие родственники и знакомые отвернулись. Таких как они, не принимали в вузы, выпускников школ лишали под всякими предлогами медалей, поступившим в вузы, не давали общежитий. Сауле поступала на химический факультет университета. Сдала на отлично экзамен. Но один из членов приемной комиссии зачеркнул, написанное без ошибок ее сочинение и поставил 4. Тоже, самое, было с физикой. И только заступничество и хлопоты мамы лучшей подруги по школе– Фани Вульфовны Дрейцер, работавшей в райкоме партии заведующей отделом пропаганды и агитации, помогло ей поступить в медицинский институт. Сауле Тураровна с отличием закончила медицинский институт, защитила докторскую степень, стала крупным ученым биохимиком, академиком МАИН. Рида Тураровна прекрасный знатоком английского языка, долгие годы проработала в московском Интуристе.

Все дети Турара Рыскулова, несмотря на величайшие трудности и испытания.которые выпали на их долю, остались достойными наследниками своего великого отца, беззаветно их любившего!

Көлбай Адырбекұлы
журналист, жазушы,
Халықаралық «Түркістан» газетінің қызметкері Алматы, Қазақстан

БАЙЖАРАСОВ ПЕН ШӘРІПОВ НЕДЕН ЖАЗЫҚТЫ БОЛДЫ?

Тұрар Рысқұлов – мемлекет және қоғам қайраткері, саяси күрескер, ұлттық тұлға. Сталиндік репрессияның құрбаны. 1937 жылы 21 мамырда Кавказ өңіріндегі Кисловодскіде «халық жауы» айыбымен тұтқындалып, 1938 жылы 10 ақпанда Мәскеудегі Лубянкіде атылған. 1956 жылы ісі КСРО Жоғарғы сотының әскери бөлімінде қайта қаралып, жабылған жаладан толық ақталды. Содан бері де ол туралы мерзімдік басылымдарда қаншама зерттеу мақалалар мен ғылыми кітаптар жарыққа шықты. Алайда сол мақалаларда жазылған ой-тұжырымдар әрқалай. Бірі оның сан қырлы қайраткерлігін жоғары бағаласа, бірі бұрынғы таңылған айыптарды қайталап, тағы да қаралаумен келеді. Бұдан ұлттық тұлғаға репрессияның әлі күнге жалғасып келе жатқанын көреміз. Енді соған нақты дәлелдер келтірейік.

1960 жылы 19 қазанда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің органы «Социалистік Қазақстан» газетіне тарихшы Рахманәлі Байжарасовтың «Тұрар Рысқұлов» атты көлемді мақаласы жарияланды. Мақалада Рысқұловтың саяси қызметі мен ұлт үшін сіңірген еңбегі айтылған. Орталық Комитеттің идеология бөліміндегілердің талғамына бұл мақала кері әсер етті. Олар «Мақалада тарихи фактілер бұрмаланып, шын мәнісінде тарихта Рысқұловтың ондай еңбектері болмаса да, оны партия мен халыққа үлкен еңбек сіңірген адам деп көрсетілген. Сөйтіп газет «Тұрар Рысқұлов» атты мақаланы жариялап, өрескел қате жіберді».

Мақаланың өрескел қателігі мен қоғамға зияндылығын партия идеологтары қалай талдап көрсеткен? Жалпы Тұрар Рысқұлов шындығының мәні неде?

Идеологтардың пайымдауынша Рысқұлов кеңес органдарында ірі қызметтерде істеп жүріп, Коммунистік партияның ұлт республикаларында жүргізген саясатына ұзақ уақыт бойы қарсы шықты. Реакциялық «пантюркистік» идеясымақтарын тықпалаған. Өзінің марксизм-ленинизмге жат көзқарастары мен жікшілдік әрекеттері арқылы Рысқұлов Түркістан мен Қазақстанның партия ұйымының жұмыстарына үлкен кесел келтірді.

Рысқұловтың саяси бейнесін сипаттайтын тағы бір мысал Түркістан компартиясының өлкелік комитеті жанындағы Мұсылман бюросы 1919-1920 жылдары оның бастауымен нағыз жікшілдік күрестің орталығына айналды. Ұлтшылдардың ықпалымен Мұсылман бюросы өзін Түркістан компартиясының өлкелік комитетіне қарсы қойып, қате шешімдер қабылдады. Ұлт аудандарындағы партия ұйымдары бір орталыққа бағынған біртұтас Коммунистік партияның ажырамас құрамды бөлігі болып табылады деген VIII партия съезінің нұсқауына қарамастан, Рысқұлов өзінің пікірлестерімен бірге «Түрік коммунистік партиясын» құруды уағыздаумен болды. Ол басқарған ұйым партия құрылысында пролетарлық интернационализмнің лениндік принциптерін «пантюркизм» мен «панисламизмнің» реакциялық идеясымақтарымен алмастыруға, сөйтіп Кеңестік Шығыс халықтары коммунистік авангардының қалыптасуына қарсы шығып бақты.

Ол «Түрік компартиясын» құру керек деген ұран көтерумен қатар оның жақтастары Түркістан мен Қазақстан халықтарының мүддесіне жат «Түрік республикасын» ұйымдастырмақшы болды. Мұның өзі іс жүзінде Шығыстағы ұлт республикаларын Кеңестік Россиядан бөліп әкету деген сөз еді. Өйткені пролетариат көсемі Владимир Ильич Ленинның үйретуінше: «Ұлтшылдық жолына түскен адам, сөз жоқ өзінің ұлтын, өзінің ұлттық жұмысшы қозғалысын Қытай қорғанымен қоршап алу ниетіне дейін барады. Ондай адам әрбір қалада, қалашықта, селода жеке қорғандар салуға тура келетіндігіне еш қынжылмайды. Ондай адам өзінің бөлу және ыдырату тактикасымен барлық ұлттардың, барлық нәсілдердің, барлық тілдердің пролетарларын жақындату және біріктіру десе ұлы өсиетті түкке асырмай тастайтынына қынжылмайды». Ия, Ленин осылай деген.

Міне, сондықтан да Коммунистік партия өз дамуының барлық кезеңдерінде жоғарыда айтылғандай ұлтшылдық көзқарастар мен талаптарға қарсы батыл күресіп келеді. Бүкілроссиялық Орталық Атқару комитеті мен РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің Түркістан істері жөніндегі комиссиясы жергілікті еңбекші бұқараның негізгі мүдделері мен мұраттарын, партия мен Кеңес өкіметінің саясатын дәйектілікпен жүзеге асыра отырып, «Түрік республикасы» дегенді құру

жобасына үзілді-кесілді түрде қарсы шықты. 1920 жылы 24 ақпанда «Түріккомиссияның» мәжілісінде Михаил Фрунзе осы мәселе жөнінде Рысқұловтың көзқарасын қатты сынап, әңгіме «түрік ұлтын әдейі қолдан жасау» туралы емес, Түркістан АССР-і түрінде Түркістанның территориялық автономиясын сақтап, нығайту туралы ғана болуы мүмкін деп атап көрсетті. М.В.Фрунзенің пікірін «Түріккомиссияның» басқа мүшелері де қолдаған.

1920 жылы 8 наурызда РКП(б) Орталық комитеті «Түріккомиссияның» орыс, мұсылман коммунистерін, сондай-ақ бұрынғы әскери тұтқындардан шыққан шетел коммунистерін біртұтас өлкелік партия ұйымы етіп біріктіру жөніндегі шараларын мақұлдады. «Түркістанның территориясында, – делінген РКП(б) Орталық Комитетінің шешімінде. – Орталық Комитет басқарған біріңғай Компартия болуға тиіс». Бірақ, осыдан кейін де Рысқұлов іс жүзінде дегенінен қайтпай, 1920 жылғы майда троцкийшілдердің және басқа да оппортунистердің көмегімен өзінің теріс ойларын жүзеге асыру мақсатында тағы да әрекеттеніп бақты.

1920 жылы маусымда Тұрар Рысқұлов контрреволюциялық Алаш Орданың лидері Ахмет Байтұрсыновпен және кейіннен басмашыларға қосылып кеткен башқұрт ұлтшылы З.Валидовпен бірге Коминтерннің екінші конгресіне арналған Лениннің ұлт және отар мәселелері жөніндегі данышпандық тезистеріне «пантюркистік» қосымшалар жасамақ болып әрекеттенді. Бұл қосымшалар шын мәнісіне келгенде партиямыздың ұлт мәселесіндегі сара жолына қарсы шыққан буржуазияшыл ұлтшылдардың платформасы еді. Мұнда Қазан төңкерісінің интернационалдық сипаты жоққа шығарылып, буржуазияшыл ұлтшлдыққа кешірім беру туралы талаптар қойылды.

Орта Азия республикалары мен Қазақстандағы социалистік құрылыс ісіне партиямыздың басшылық жасауына, патша өкіметінің бұрынғы отарларында социализмнің жеңіп шығуын мүмкін ететін орыс жұмысшы табының көмегіне қарсы шыға отырып, Рысқұлов және оның сыбайлас ұлтшылдары меншевиктер мен эсерлердің ізінше партияның басшылығын және Шығыс халықтарына орыс пролетариатының жасаған қалтқысыз туысқандық көмегін бұрынғы отарлық саясаттың жалғасы деп көрсетпекші болды.1960 жылы 12 қарашада болған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті бюросының мәжілісінде С.Имашев басқарған идология бөлімі қызметкерлері жоғарыда айтылған мәселерлерді кеңінен қозғап, 1956 жылы Жоғары соттың әскери коллегиясы бар жаладан ақтаған Тұрар Рысқұловты қайта қаралады. Мәжіліс хаттамасының соңында

«...Т.Рыскулов до последнего времени своей деятельности не признавал ленинскую идею о некапиталистическом пути развития ранее отсталых стран и в том числе Казахстана, твердил о наличии предпосылок пролетарской революции в самом Казахстане, что по существу означало отрицание роли Октябрьской революции и русского рабочего класса в победе Советской власти и строительстве социализма в Казахстане. Фракционная деятельность Т.Рыскулова и его националистические взгляды неоднократно осуждались в решениях ЦК ВКП(б), партийных организаций Туркестана и Казахстана. Казахский Крайком ВКП(б) 9 мая 1936 года в своем решении о партийной пропаганде указывал на необходимость разоблачения националистических группировок и в том числе «рыскуловщины». В настоящее время в империалистических странах Запада пантюркистские взгляды Рыскулова используются казахскими, узбекскими, туркменскими и др. националистическими элементами – изменниками Родины в качестве идейного оружия в их грязной борьбе против советского строя, национальной политики КПСС.

ЦК КП Казахстана постановляет:

1.Осудить действие редакции газеты «Социалистік Казахстан», связанное с публикацией статьи «Турар Рыскулов» как неправильное, наносящее большой вред идеологической работе парторганизации республики и делу интернационального воспитания трудящихся. 2.Освободить т. Шарипова К. От обязанностей редактора и члена редколлегии газеты «Социалистік Казахстан».

Ал Р.Байжарасовтың үстінен іс қозғалып, қатаң жазаланды. Осылай Тұрар Рысқұловқа ауыр айып қайта тағылды. Бірақ Тұрар Рысқұловтың ұлтқа, халыққа сіңірген еңбегін жақсы білетін сол кездегі көптеген коммунистер мен қарапайым жандар Орталық Комитетке өздерінің бұл шешімімен келіспейтіндерін білдіріп, арнайы хаттар жолдаған. Алайда сол жылдан бастап Рысқұлов туралы апарат құралдары мақалалар жариялаудан біржола тыйылып, тек оның 80 жылдық қарсаңында ғана Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюро мүшесі Асанбай Аскаровтың ықпалымен Тұрар Рысқұловтың саяси қызметтеріне оң көзқарас қайта қалыптасып, әділ шешімдерге жол ашылды.

Мұхтар Қазыбек
Қазақстан Жазушылар
одағының мүшесі, тұрартанушы, Алматы, Қазақстан

ТҰРАРҒА ҚАТЫСТЫ ҚҰПИЯ ҚҰЖАТТАР

Рысқұловтың өмірі мен мемлекеттік қызметіне қатысты бізге беймәлім деректер мен құжаттар, архив материалдары әлі де аз емес, себебі Тұрардың күні бүгінге дейін толық библиографиялық көрсеткіші жасалынған жоқ, ал бұл істі жүйелі түрде қолға алатын кез де, уақыт та жетті. Сондай құжаттар Рысқұловтың қазақ жері аумағының қалыптасуына қатысты, оны іске асыруға байланысты көтерген мәселелері болса, екіншісі шығыс елдеріндегі кино өнерін дамытуға қатысты Рысқұловтың практикалық іс-шаралары мен жасаған шешімдері.

Тұрар Рысқұловтың қызметтік кездерін шартты түрде: Ташкенттік, Мәскеулік, Монғолиялық кезеңге бөліп қарайтын болсақ, 1926 жылдың 31 мамыр айында РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары қызметіне тағайындалып, 1937 жылы мамыр айында Кисловодскіде халық жауы ретінде жазықсыз тұтқынға алынып, 1938 жылы атылғанға дейінгі 11 жылдық мемлекеттік аса жоғары лауазымдық қызмет атқарған жылдардағы істеген жұмыстарына тікелей байланысты аса бай әрі мол құжаттар дестесі, бұлар Ресейдің әр түрлі архивтерінде сақтаулы, олардың негізгі бөлігін Мәскеулік тұрартанушы, профессор В.М.Устинов Рысқұлов туралы ғылыми еңбектерін жазу барысында іздеп, тауып, пайдаланып, ғылыми айналымға түсірген еді. Алайда шаң басып жатқан материалдар аз еместігін Мәскеулік ғалым да атап көрсеткен болатын.

Т.Рысқұлов РСФСР Халкомкеңесі төрағасының орынбасары қызметімен қатар, басқа да шаруашылық пен комитеттердің жұмысына жетекшілік етті. Соның ішінде Коммуналдық шаруашылық бас басқармасына (1930-31), эксперттік кеңес пен қоғамдық тамақтануға көмектесу кеңесіне (1930-1934), РСФСР-дің ЭКОСО жанындағы ұсақ өнеркәсіп және кәсіпшілік кооперация комитетіне (1932-1934) басшылық етті. Осы салаларға қатысты Т.Рысқұлов көтерген мәселелер бойынша құжаттар қолымызда жоқ. Ал бұл құжаттар Рысқұлов қызметінің көп қырларын аша түседі.

Демек, Рысқұлов басшылық еткен салалар бойынша мол құжаттар іздеушісін күтіп тұр деп санаймыз.

Т.Рысқұловқа қатысты аса маңызды архив құжаттарының ішінде оның 1926 жылы Мәскеуде өткізген ұлт өкілдерінің жеке кеңесі, бұл V бейресми ұлт кеңесі аталған жиын материалдары Мәскеулік тұрартанушы В.М.Устиновтың көмегімен 1990 жылдары едәуір қаржыға сатып алған болатынбыз.

Т.Рысқұлов өзі тікелей атсалысып өткізген кеңес – КСРО мемлекеті ыдырап тарағанға дейін құпия түрде сақталынып келді, оған ешкімнің де пайдалануға мүмкіндігі жоқ болатын. Міне осы аса құпия түрде сақталынып, ешбір жерде, ресми деректерде аталынбай тыйым салынған құжаттар топтамасы негізінде кезінде біз Ғаппар Маймақовпен бірлесіп, 1999 жылы «Санат» баспасынан «Құпия кеңестер» деген атпен көлемі 20,0 баспа табақ еңбек жазып жарияладық, оған алғы сөзді академик Кеңес Нұрпейісов жазған болатын. Бұл кеңестің құжаттарын мына материалдар құрайды:

1. БОАК (ВЦИК) төралқасы жанындағы ұлттар бөлімі және РСФСР Халком кеңесі төрағасының орынбасары Рысқұлов жолдастың бастамасы бойынша шақырылған ұлт өкілдерінің – БОАК және КСРО Орталық Атқару Комитеті мүшелерінің және басқа да ұлттық аймақтар өкілдерінің жеке кеңесінің хаттамасы. 2 бет.
2. «РСФСР-дің, РСФСР құрамындағы ұлттық республикалар мен облыстық органдардың құрылысы жөніндегі Комиссия. (ВКП(б) ОК Саяси Бюросы 3. VI. 1926г. бекіткен). 1 бет.
3. Автономиялы ұлттық республикалар мен облыстар мәселесі бойынша кеңеске қатысқан адамдарды тіркеу қағазы (барлық қатысушы жолдастар – ВКП (б) мүшелері). 2 бет.
4. Жеке кеңестің стенограммасы. 134 бет.
5. Жоба. РСФСР, Автономиялы республикалар мен облыстардың құрылысы. (ВКП(б) ОК Саяси Бюросы Комиссиясының тезистері). 13 бет.
6. Жоба. Ұсыныс. С.Асфендияров. 3 бет.
7. Құпия. Курц жолдас ұсынған жоба. Қарар. 3 бет.

8. Құпия. АССР-дағы партия және совет құрылысы. (Рысқұлов шақырған ұлт өкілдері кеңесіне Самурский жолдастың тезисі мен ұсынысы). 8 бет.

9. Құпия. Ұсыныс. БОАК (ВЦИК) Төралқасы жанындағы ұлттар бөлімі және РСФСР Халкомкеңесі төрағасының орынбасары Рысқұлов жолдастың бастамасы бойынша шақырылған ұлт өкілдерінің – БОАК және КСРО Орталық Атқару Комитеті мүшелерінің және басқа да ұлттық шет аймақтар өкілдерінің жеке кеңесі. 9 бет.

10. Құпия. Мәлімет. Ұлт өкілдерінің Орталық Комитетке ұлт саясатын автономиялы республикалар мен облыстарда және шағын ұлттар арасында нәтижелі жүргізуді шешуі үшін қойған мәселелерінің жиынтығы. 3 бет. Барлығы 178 архивтік бет.

Рысқұловтың қай мәселені болмасын батыл, тайсақтамай, ашық қоя білетін принципті қайраткер екенін көрсететін бұл бірден-бір құжат. Ұлт мәселесі, әсіресе, КСРО-да аса күрделі шетін мәселе болатын, себебі бұрын отар ел болып келген, отаршылдықтың қаматынан ұзақ уақыт арыла алмаған, езілген, даму жағынан артта қалып қалған халықтар Кеңес үкіметі орнағаннан кейін, Ресей патшалығының кемсітушілік саясатынан бірден арыла алған жоқ, мұндай жағдайда Т.Рысқұлов, сондай-ақ ұлт республикаларынан тарих сахнасына көтерілген басқа да қайраткерлер өз ұлтының саяси, рухани бостандыққа қол жеткізуі жолында өмірлерін күреске арнады, әсересе экономикалық жағынан тым артта дамымай мешеу қалған республикаларға мұны бірден еңсеру, іске практикалық тұрғыдан орнықтыру оңайға түспеді. Т.Рысқұлов бұратана халықтың ең кедей жігінен шыққан, зорлық-зомбылықты, нәсілдік кемсітушілікті өз көзімен көріп, әділетсіздікті, адам құқын аяққа таптауды өмір жолы мысалынан айқын сезінді. Ол үшін халқын саяси бостандыққа жеткізу – басты мақсат болды, осы жолда өмір бойы күресті. Ол өскен қоғамдық орта, нәсілдік кемсітушілік, ұлт мәселесін тереңірек әрі жан-жақты зерттеп білуге, айналысуға мәжбүр етті. Ұлт мәселелерін практикалық тұрғыдан, конституциялық тұрғыдан шешілуіне барынша күш-қайрат жұмсады, ұлттық қайшылықтарды, езілген халықтардың азаттық жолындағы арпалысы мен күресін, қозғалысын саралап, теориялық тұрғыдан жинақтауына, оны іс жүзіне асыруына себеп болды.

Біз сөз етіп отырған Т.Рысқұлов өткізген ұлт өкілдерінің жеке кеңесінің материалдары, онда күн тәртібіне қойылған мәселелер дестесі, РСФСР құрамындағы автономиялы республикалар басшылары, Халком Комиссарлары төрағаларының, Атқару Комитеттерінің төрағаларының, өкілдерінің және басқа да қайраткерлердің ұлт мәселесіне, оның шешілмей жатқан өзекті мәселелерін жан-жақты қарастыру бағытындағы терең, пайымды ұсыныстары, басқа да қажетті материалдардың саяси, экономикалық, конституциялық тұрғыдан жоғары дәрежеде қойылып, практикалық ұсыныстар алу үшін өткізілген бұл жеке кеңестің тарихи тағылымы өте мол. Рысқұлов өткізген ұлт өкілдерінің жеке кеңесі, V ұлттық кеңесін шақыру қажеттігін барынша батыл қойып көтерді. Кеңесте ұлт мәселесінің шешімін таппай келе жатқаны ашық айтылып, орын алып отырған келеңсіздіктер барынша объективті түрде қамтылды. Сталинге ұлт мәселесін бұлай көтеру әрине ұнамады, себебі кеңесте сөйлеген кісілер сталиннің ұлт саясатын ашық сынға алды. Жеке кеңес материалдарының Орталықтың, дұрысы Сталиннің нұсқауымен Автономиялы республикаларда талқыланып, онда көтерілген мәселелердің жоққа шығарылуы, Рысқұлов және оның төңірегіндегі Кеңеске қатысқан қайраткерлердің іс-әрекеттерін жөнсіздік, қате деп тану, ұлт өкілдері кеңесінің орынсыз шақырылған деп санау, оларды қателік жасады деп айыптау науқанына айналды.

Қазақстан, Татарстан және тағы басқа да автономиялы бірлестіктерде Рысқұлов өткізген кеңес талқыланып, айыпталды, тіпті ашықтан ашық қараланды. Т.Рысқұловтың жеке бастамасымен өткен кеңестің зиянынан басқа пайдасы жоқ деп бағаланды. Қазақстан өлкелік партия комитетінің жауапты хатшысы тура осындай позицияда, жеке кеңесті, оны өткізушілерді сынға алып, саяси айып тақты. Ол қаралау кеңесіне негізінен белгілі қазақ қайраткерлерін пайдаланды, солардың аузымен кеңес көтерген мәселелерді айыптап жоққа шығарды.

Орталық Т.Рысқұловты моральдық-психологиялық тұрғыдан сағын сындырып, илеп алғысы келді, жеке кеңесті оны ұйымдастырушыларды жаппай қаралау – соның айқын нәтижесі. Бор кемік қайраткер болса, бірнеше автономиялы бірлестіктердің әділетсіз, объективсіз, орынсыз қаралауын көтере алмай, саяси аренамен мүлде қош айтысып кетер еді. Рысқұлов сыннан сынып, Сталиннің қаһарынан бүгіліп қалмай, рухы қайта түлей түсті, ол бұрынғыдан да батыл, дүниежүзілік маңызы бар масштабты жұмыстарға басшылық жасап, өзін жаңа ғасыр биігінен тұлға ретінде көрсетіп,

таныта да мойындата да білді.

Рысқұлов өткізген маңызы аса зор жеке кеңестің көпшілік оқырман түгілі маман тарихшылардың өзі де әлі де біле бермейді, 1999 жылы біздің Ғ.Маймақовпен бірігіп шығарған кітабымыздың тиражы небәрі 2000 дана болатын. «Құпия кеңестер» деп аталатын бұл еңбек шыққанда дүниеге келген бала бүгінде мектепті бітірді, қазіргі таңда бұл кітап кітапханаларда жоқ.

1926 жылдың қараша-желтоқсан, ақпан айларында автономиялы республикалар басшылығымен сынға алынған Рысқұлов өткізген кеңес құжаттары Мәскеу, сондай-ақ автономиялы республикалар архивінде сақталуда. Біз осы ұлт өкілдерінің жеке кеңесінің толық құжаттарының сақталынған нұсқасын сақтап келеміз, оның әрбір бетінің екінші жағында «рассекречено» - «құпиясыздандырылған» деген штамп басылған, себебі ол материалдар «құпия» болып 70 жылдай архив қойнауында сақталынып, Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің рұқсатымен ғана пайдалануға рұқсат етілді. Бұл бейресми кеңес шын мәнінде жасырын күйде қалды, бірақ ол кеңес жұмысына қатысқан қайраткерлердің бәрі дерлік қызметінен алынып, шеттетілді, құдалауға түсті, тағдыр тәлкегіне ұшырады. Әсересе Қазақ өлкелік партия комитетінің жауапты хатшысы кеңес жұмысын жоққа шығаруға бар күш-жігерін, әдіс-айласын аямады.

1926 жылы желтоқсан айында Қызылорда қаласында Голощекин өткізген кеңестің құжаттары да республика архивінде құпия түрде сақталынып келді, бұл кеңес туралы материалдар кейінгі тарихшылар еңбектерінде аталынбады да, ол туралы ғалымдар жақ та ашпады. Т.Рысқұлов өткізген жеке кеңес құжаттарының қысқаша тарихы осындай, ал бүгінде Тұрарды даттап орынсыз сын айтушы сыңаржақ пікірдегі мамандар да кезінде Одақты, Орталық Комитетті дүр сілкінткен, үрей туғызған бұл кеңес жөнінде ауыздарына құм толтырып алғандай үнсіз. Оның басты себебі мынау: 1923 жылғы ұлт мәселесіне арналған IV кеңестен кейін, арада үш жыл салып, 1926 жылы «РСФСР-дің, РСФСР құрамындағы автономиялы республикалардың құрылысы» туралы ВКП(б) ОК Саяси Бюросы Комиссиясы құрылды, мақсаты автономиялы бірлестіктердің мемлекеттік құрылысын дамыту, Орталықпен ара қатынасты нақтылау жұмыстарын жүргізу болатын. Комиссия мемлекеттік құрылыстың көптеген салалары бойынша жұмыс істеді. Міне өзі де Калинин басшылық еткен осы Комиссияның мүшесі болып табылатын Рысқұлов Саяси Бюро құрған Комиссияның жұмысына қажетті материалдарды алу мақсатымен екі күнге созылған жиынды шебер пайдалана білді. Кеңесті өткізу туралы Калининмен келісіп те алды. Алайда, игі мақсат көздеген ұлт өкілдерінің кеңесіне баға мүлде теріс берілді. Кеңесті, онда талқыланатын мәселелерді ғылыми, құқықтық негізде жоғары деңгейде өткізуді, құжаттарды қысқа мерзімде даярлап бітіруді, олардың партиялық тұрғыдан саяси сауатты әзірленуін Рысқұлов өте шебер қамтамасыз ете алды. Жеке кеңес құжаттары, оның стенограммасы өте сауатты жасалынған, мұндай материалдар, әрине, сирек әрі ғылыми сипаты да жоғары болып табылады. Ұлт мәселесіне қатысты көптеген өткір проблемаларды осы жиында Тұрар ашық көтеріп, түйіткілді мәселелердің саяси түйінін объективті шеше білу жолдарын ұсынды. Аса маңызды жиынның күн тәртібін іріктеп, анықтап белгілеуде, көтерілетін мәселелер дестесіне назар аударуда Тұрар саяси кемелдік, теориялық дайындығы жоғары мемлекет қайраткерлерінің жаңа типті тұлғасын да көрсете білгенін айқын байқайсыз. Рысқұлов ұлт мәселесін езілген халықтар мүддесімен, халықаралық жұмысшы қозғалысымен мемлекеттік деңгейде көтере білген, ол ұлт мәселесін теориялық және практикалық тұрғыда терең игерген, терең ой толғайтын, ізденімпаз әрі жан-жақты білімді қайраткер ретінде ашық мойындалды. Мұны баса айту қажет. Өйткені XX ғасырда Тұрар көтерген ұлт мәселелері күні бүгінге дейін өзінің өзектілігін жойған жоқ, оны Одақ ыдырағаннан кейін тәуелсіздігін алған елдер мысалынан айқын көре аламыз.

Ұлт мәселесіне қатысты қордаланып қалған мәселелер жиынтығы дер кезінде шешіліп отырмаса, ұлттық қайшылыққа, шовинизм мен ұлтшылдыққа алып келіп соғатыны мәлім. Кез келген ұлттың саяси тұрғыдан Тәуелсіздікке ұмтылуы заңды нәрсе, сол жолда ол күреседі, түпкі нәтижеге қол жеткізуге ұмтылады. Ұлттың өзін-өзі билеуіне қол жеткізуі, ұлттық кадрлар даярлауға, мемлекеттік органдарда жұмыс істейтін ұлт мамандарын оқытып, жетілдіруде ұлт зиялыларының алатын орны ерекше. Қазақ елінде Рысқұлов типтес ұлт кадрларының көптеп өсіп-жетілуіне мүмкіндіктердің есігі айқара ашыла бермеді. Кедергі көп болды, езілген елге үстемдік етуге ұмтылушылар аз болмады. Кеңес үкіметі тұсында бұл саяси мәселе күрес үстінде жүргізілді. Өйткені сырттан билік жүргізуге ұмтылушылық басым болды. Тұрардың өткізген жеке кеңесінің

түпкі мақсаты шағын халықтардың, ұлттардың өз елін өзі басқаруына қол жеткізу болатын. Рысқұлов ұлт мәселесі ең бір нәзік әрі күрделі мәселе екенін терең талдап, оны шешу жолдарын қарастырған қайраткер болды.

Ұлт мәселесінің көптеген проблемалары Сталиннің өзін де сескендірді, ол аса сақтық жасады, сондықтан да оған Рысқұлов өткізген ұлт өкілдерінің жеке кеңесі ұнамады, ол өзінің жүргізіп отырған саясатының қайшылыққа тіреле бастағанын да сезді, батыл шешімдер жасауға асықпады, «байсалдылық» танытты, соның салдарынан жер көлемі жағынан да ең ірі республика 1936 жылға дейін Одақтас республика құрамына өте алмады. Ал ұлт өкілдерінің жеке кеңесіне қатысушылар 1927 жылы Қазақстан Одақтас республикаға айналуы тиіс деп мәселе қойды, кейбір автономиялы облыстар, автономия республика мәртебесіне ие болу керек деді. Бұл, әрине, өте өткір әрі батыр қойылып талап етілген мәселелер болатын, ұлт тағдырын ойлаған қайраткерлер өз елінің өзге елдермен терезесі тең болуын көкседі.

Т.Рысқұловтың 1926 жылғы 12-14 қарашада өткізген Ұлт өкілдерінің жеке кеңесін талқылап, Қазақстанда бірнеше кеңес өткізген Голощекин ұйымдастырған жиынның да құжаттарының жоғарыда аса құпия түрде сақталғанына тоқталдық.

Голощекин өткізген кеңес материалы «Қазөлкелік Партия Комитетінің бюросы, ВКП(б) Бақылау Комиссиясының Төралқасы және Халық Комиссарлары Кеңесі мен Қазақ Атқару Комитетінің 18.XII.1926 жылғы біріккен жиналысының стенограммалық есебі. Ұлт өкілдерінің – БОАК-тың және КСРО Атқару Комитеті мүшелерінің Мәскеу қаласында өткізген кеңесі туралы» деп аталады. Стенограмма материалының көлемі 71 бет. Құпия. Қайтарылуға жатады. Рысқұлов, Досов, Калинин, Сталин, Молотов, Косиор, Зелинский, Хатаевич, Рыков жолдастарға және ОК хатшыларына деп сиямен жазылған. Хатқа ВКП(б) Қазақ өлкелік партия комитеті бюросының хатшысы Пятницкийдің қолы қойылған.

Қазақ өлкелік партия комитетінің жауапты хатшысы Голощекин Қызылорда қаласында өткізген жиналысқа барынша даярланды, алдымен ҚазЦИК-тің төрағасы Ж.Мыңбаевты нысанаға алды, жер-жебірін алып, әбден сілкілеп, Мәскеуде өткен кеңеске неге қатысасың, келісіп алмайсың ба деп шүйлігіп, қатысушыларды әбден сілкілеп, басын идірді. Голощекин жиналысты әбден ойластырылған сценарий бойынша өткізді: арнайы екі баяндама дайындалды, бірін Нұрмақов жасаса, екінші баяндаманы өзі жасап, жиында отырған кісілерге барынша ықпал етіп, өзінің ыңғайына қарай сөйлеуге, жарыс сөзде өзін қолдауға қол жеткізді. Қазақты қазақтың қолымен қаралаудың айқын әділетсіз үлгісін көрсетті. Нұрмақов, Мыңбаев, Исаев, Сұлтанбеков, Жангелдин, Құлымбетов, Лекеров, Саматов, Жандосов, Тоқжанов, Мырзағалиев, яғни он бір қазақ қайраткерлері Рысқұлов өткізген ұлт өкілдерінің кеңесін талқылауға қатысып, сөз сөйледі, бір өкініштісі сол, қазақ қайраткерлерінің ауызбіршілігі жоқтығын, олардың бәрі жиналып келгенде бір ғана Голощекиннің аузына қарап, соның ыңғайын бағып, сөз сөйлеп, Рысқұлов кеңесін мақұлдап қолдау түгілі, орынды сын-пікір де білдіре алмағаны құжат материалдарынан айқын көрінеді. Голощекиннің бір өзі ғана қазақ қайраткерлерін Рысқұловқа қарсы айдап салды, бұл біздің қазақ интеллигенциясының билік басында өз пікірін ашық, принципті түрде айта алмаған бейшаралық күйдегі қалін көрсетеді. Жиналыста екі-ақ адам ғана Рысқұлов өткізген ұлт өкілдерінің кеңесін жамандап сөйлемепті, оның бірі – Мырзағалиев болса, екіншісі – Жандосов болатын. Олар ұлттық кеңес шақыру қажеттігін дұрыс деп санады. Ал басқалар Т.Рысқұловтың кеңес өткізгені қате, қажеті жоқ еді деп жазғырды, тіпті саяси айып тағуға дейін барды, тіпті автономиялы республикадан Қазақстанды Одақтас республикаға айналдыру қажет пе деп көкіді.

Т.Рысқұлов сияқты аса ірі мемлекет қайраткеріне оның туған жеріндегі отандас қайраткерлердің ұйымдаса қарсы шығуы – қазақ зиялыларының, билік басындағылардың, тіпті қазақ ұлтының трагедиясы деуге болады.

Шындықтың алдында бүгежектеп, иеніп айта алмау – қандай сорақылық десеңші, Рысқұловқа қарсы шыққан Голощекин ұйымдастырған осы топ ішіндегі қайраткерлер қазақ халқын баудай түсіріп, қырғынға ұшыратқан қазақ өлкелік партия комитетінің жауапты хатшысының күштеп отырықшыландыру, «Кіші Октябрь» саясатына да қарсы шығуға дәрменсіз, қауқарсыз болып шықты. Осындайда Б.Момышұлының «мың қойды бір арыстан басқарса, мың қой арыстанға айналады, ал мың арыстанды бір қой басқарса, мың арыстан қойға айналады» деген ащы шындықты бейнелеп айтқан сөзі еріксіз еске түседі. Голощекиннің жеке билікке қол жеткізуі қазақ қайраткерлерінің өзіндік келбетін, күрескерлік қасиетін соншама төмендетіп жібергенін анық

көрсетті, ашық пікір айту айдалада қалды. Тарихта қайталанатын жағдайлар кездесіп отырады, 1987 жылы Г.Колбин Қонаевты сынауға, оған қара күйе жағуға арналған пленум өткізіп, кілең қазақ обком хатшыларына бұрынғы республика басшысын жаппай жамандатқызып, теріс қоғамдық пікір қалыптастыруға барынша жанталасты. Бұл жолы да қазақ обком хатшылары жаппай өшіге, бейне бір ала алмай жүрген кегі бардай Қонаевты, оның төңірегіндегілерді сынап, соларға қолдан ұйымдастырылған кінәні артты.

Голощекиннің жиыны республикада жұмыс істеп жүрген жергілікті қайраткерлердің бәрін ықтырып тастады, оның бүкіл іс-әрекетінен менің айтқаныммен жүрмесең, сен де Рысқұловтың кейпін киесің деген сес жатты. Сөйтіп Т.Рысқұлов өткізген жеке кеңес Қазақстан басшылығы тарапынан қолдау таппады, қайта барынша қате, жаңылыс, шалыс қадам, саяси қателік ретінде теріс бағаланды.

Ал шындап келгенде бір ғана Рысқұловтың өзі бүкіл автономиялы республикалардың мүддесіне, ұлт тағдырына, ұлт мәселесіне қатысты шешілмей қордаланып, қайшылыққа алып келе жатқан проблемаларды дер кезінде көтеріп, қоғам дамуының демократиялық бағытпен жүру қажеттігін ашық қойса, автократиялық режим бұған үзілді-кесілді қарсы шықты, жаңа пісіп-жетілген мәселелерді күшпен басып тастап отырды. Рысқұлов өткізген ұлт өкілдерінің жеке кеңесінің тағдыры осыны айқын көрсетті.

Автономиялы республикаларда өткізілген жиналыстарда Рысқұлов өткізген жеке кеңес орынсыз, қате, жөнсіз деп саналып айыпталғанымен, Тұрар мұндай адам тағдырын тәлкекке айналдыратын айыптаулардың қателігіне терең талдау жасап, қорытынды шығара білді. Ол өзі көтеріп отырған мәселе бәрібір шешімді талап ететінін, өзінің дұрыс бағытта тұрғанын түсінді. Қайраткерді өлтіріп жіберетіндей айыптаулар Тұрарды қайта жандандырып, бұрынғыдан да батыл қадамдар, ірі іс-қимылдар жасауға жұмылдырды. Т.Рысқұлов жеке адамның одақта билікті бір қолына жинақтап алғанын, оған қарсы күрестің формаларын өзгертуді, жолдарын жетілдірудің қажеттігін дер кезінде жан-жақты қарастырып, түсіне білді әрі оған қарсы тұра білді.

1923 жылы РКП(б) ОК өткізген IV ұлт кеңесінде бір ғана адамның – татар қайраткері Мирсаид Сұлтанғалиевтің жеке басы бүкіл одақ көлемінде үлкен мінберден партияның бас хатшысы Сталиннің атынан сынға алынып, жермен-жексен етілсе, Т.Рысқұлов өткізген жеке кеңесте бұл нысанаға Т.Рысқұловтың өзі ілікті, оған автономиялы республикалар тарапынан тағылған айып та өте ауыр еді. Тұрар өзі өткізген кеңесі үшін әділетсіз қараланды. Ұлт мәселесі тарихта көптеген басшылардың тағдырын тәлкек етіп, басын жалмағаны мәлім. 1923 жылы М.Сұлтанғалиевке төнген қауіп, енді 1926 жылы шығыстан шыққан жалынды да алғыр, стратегиялық міндеттерді көре білетін ірі тұлға Т.Рысқұловтың басына төнді. Бұл қатерді төндірген, оның басына қара бұлтты үйірген Сталиннің жеке басы болатын.

Тұрар өткізген кеңеске берілген қате бағалардың астары мен зардабы өте ауыр болатын, оны жиналыстың тұншықтырылуынан көреміз.

Ал шын мәнінде Тұрар ұйымдастырып өткізген жеке кеңес оның саяси-теориялық тұрғыдан өскенін де нақты байқатты. Ол өткізген жиын ұлт мәселесінің ірі теоретигі екенін замандастарына мойындатты. Тұрартанушы мәскеулік ғалым, профессор В.М.Устиновтың 1995 жылы Алматыға келген сапарында Тұрарға қатысты айтқан мына пікірінің өміршеңдігін байқаймыз. Устинов: «Тұрар Рыскулович қайраткерге тән барлық параметрлері бойынша алғанда Сталиннен кем емес еді, ал ол ұлт мәселесінің терең білгірі ретінде одан әлдеқайда жоғары тұрды. Оның Қазақстанға бірінші басшы болып келе алмау себебіне біз долбар жасамай-ақ қояйық - деген-ді. Одан әрі бір кездері бір мемлекеттің азаматтары болып келген біздер тағдыр еркімен енді бөлек мемлекеттің азаматы болып шыға келдік. Устинов Тұрар Рысқұловтың 1920 жылы ТурЦИК-тің төрағасы қызметінде Түрік Республикасы, Түрік Компартиясын құру жөніндегі шешімге қол жеткізіп, оған Лениннің санкция бермегенін айта келе, қазіргі реалды жағдайда 1920 жылғы Т.Рысқұловтың көтерген мәселесі дұрыс еді. Оған Ленин жол бергенде Орталық Азия мен Қазақстанның доңғалағы мүлдем басқаша дөңгелер еді. Сол кездің өзінде Рысқұлов көрегендік жасады», - деген-ді оның өмір жолы мен қызметін талдай келе. Рысқұловтың Лениннің алдына Түркістан Республикасы туралы қойған баяндамасына Ленин «по-моему проект Рыскулова отклонить» деген бұрыштама қойған. Рысқұловқа қатысты Лениннің бұрыштамасына қарап, Тұрар саяси қате жасады деп айыптап келдік. Ал бұл саяси қате емес, ұлттың өзін-өзі басқару талабы, дербестігі үшін күрес болатын. Осы «саяси қателік» Тұрардың соңынан өмір бойы қалмай қойды, ол «халық

жауы» болып атылып, ақталғаннан кейін де бұл «саяси қате» кітаптан-кітапқа, мақаладан-мақалаға көшіп отырды. Ол «қателік» 1972 жылға дейін Рысқұловтың соңынан жабысып қалмайды.

Тұрар сияқты халықаралық деңгейде танылған қайраткерді, көсемді тануға қатысты құпия болып келген құжаттар – мол мәлімет, материал болып табылады, оны дұрыс саралап, талдап беріп, жас ұрпаққа тарихи шындықты баяндау – аса қажет нәрсе деп білеміз.

Қазақ өлкелік партия комитеті ұйымдастырған қаралау жиынында Тұрардың өткізген жиналысына қатысты: тенденциялық бағыт ұстанған, ол партияның ұлт саясатын іс жүзіне асырудағы практикалық жетістіктерін жоққа шығарады. «Бұл жиналыстың қауіпті уклонын табанды түрде теріске шығарамыз, республика пікірін тек оның партия комитеті мен үкіметі ғана білдіре алады» деп сыңаржақ қате пікір жасалды. Алайда уақыт мұндай саяси науқанға айналдырылған жиындар шешімінің әділетсіз екенін, ұлт өкілдерінің шыққан талантты жеке қайраткерлерге жала жауып, негізсіз, жазықсыздан-жазықсыз қаралау екенін көрсетіп берді, бұл жеке басқа табынудан туындап жатқан аса қауіпті репрессиялық шаралар болып табылады.

Алайда Т.Рысқұлов бұл жеке кеңеске байланысты қаралауға ұшыраса да, жазалауға ұшырай қоймады. Арада үш-төрт ай өтпей жатып-ақ Тұрар кезінде Совет Одағында Днепрострой, Волга-Дон құрылысынан кейін үшінші құрылыс атанған Түркістан-Сібір темір жолын салуға тікелей атсалысуға тартылды. Ол РСФСР Халкомкеңесі жанынан құрылған «Түркістан-Сібір темір жолын» салуға көмектесу жөніндегі комитеттің төрағалығына бекітілді, бұл қоғамдық негізде жұмыс істеген комитет болды. Тұрар аталған комитеттің алғашқы пленумын 1927 жылы 22 ақпанда өткізіп, қауырт жұмыстың тізгінін бірден қолына алды. Бұл атақты құрылыс мерзімінен 1 жыл екі ай бұрын аяқталып, Түркістан мен Сібір арасында темір жол байланысы іске қосылды. Мұндай алып құрылысқа басшылық ету Тұрардың беделін бұрынғыдан да көтере түсті.

Т.Рысқұлов 1938 жылы халық жауы ретінде жазықсыз жала жабылып атылды, оның есімі қуғын-сүргінге ұшыраған қайраткерлерді ақтауға байланысты 1956 жылы заңды түрде ақталғанымен, ресми түрде ақталынбай келді, баспасөз беттерінде саяси қате жіберген, пантюркист, панисламист деген «жапсырма» қалмай-ақ қойды. Міне осындай жағдайда «Социалистік Қазақстан» газетінің бір бетіне журналист Рақымалы Байжарасовтың «Тұрар Рысқұлов» деген мақаласы 1960 жылы жарық көрді. Мақаланы республика басшылығы, партияның Орталық Комитеті теріс қабылдап, «Социалистік Қазақстанда» жарияланған аталмыш мақалаға байланысты бюрода қарап, аса қауіпті қаулы қабылдады. Сөйтіп СОКП ОК Саяси Бюросының құрған саяси қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтарды ақтау жөніндегі шешімнің болғанына қарамастан, Қазақстан КП ОК бюросы 1960 жылы 12 қарашада арнайы қаулы қабылдады. Қаулыда: «Қазақстан КП ОК «Социалистік Қазақстан» газетінің редакциясы Р.Байжарасовтың «Т.Рысқұлов» атты мақаласын жариялай отырып, өрескел саяси қате жібергенін атап көрсетеді. Мақалада тарихи әдебиеттерде және партиялық құжаттарда бар Рысқұловтың жеке басына қатысты берілген бағаға қайшы оның атына тарихта болмаған әлдебір сіңірген еңбектері жапсырылып көрсетілген, сонымен қатар, оның жікке бөлуге бағытталған антипартиялық қызметі мүлдем көмескілендірілген, оның ұлтшылдық және пантюркистік қатесі мен көзқарасы баяндалмаған. Шын мәнінде Т.Рысқұлов Түркістан мен РСФСР-де жоғары лауазымды қызмет атқарып, Коммунистік партияның ұлт республикаларында жүргізген саясатына қарсы ұзақ уақыт бойы күрес жүргізіп келді, реакциялық пантюркистік идеяны насихаттады.

... 1919-1920 жылдары Мұсылман Бюросының төрағасы, ТурЦИК-тің төрағасы, Түркістан Халкомкеңесінің төрағасы болып жұмыс істеп жүріп, РКП(б)-ге қарсы Түрік Компартиясын құруға қол жеткізді. Түрік Республикасын құру іс жүзінде шығыстағы ұлттық республикаларды кеңестік Россиядан қол үздіру болатын, партияның және Совет үкіметінің Түркістандағы саясатын жүргізіп отырған. Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің (ВЦИК) және Халкомкеңесінің Түркістан комиссиясына қарсы принципсіз күрес жүргізді.

1920 жылы шілде айында Т.Рысқұлов контрреволюцияшыл Алашорда көсемі А.Байтұрсыновпен және кейіннен басмашыларға жағына өтіп кеткен башқұрт ұлтшылы З.Валидовпен бірге Лениннің атына хат жолдайды, бұл хат шын мәнінде біздің партияның ұлт мәселесіндегі басты бағытына қарсы күрестегі буржуазиялық ұлтшылдардың негізгі платформасы болып табылады. Бұл хатта Т.Рысқұлов және басқалар Лениннің Коминтерннің Екінші Конгресіне арналған ұлттық және отарлаушылық мәселелері жөніндегі даналық тезистеріне өршелене қарсы шықты, Совет үкіметінің саясатын царизм саясатымен теңестірді, ал Түркістанда жұмыс істеп

жатқан орыс коммунистерін патшаның отарлаушыларымен теңестірді, Орта Азия мен Қазақстан халқын әлеуметтік және ұлттық езгіден орыс жұмысшы табы мен орыс коммунистерінің көмегінсіз азат ету мүмкіндігі туралы «идеяны» ұсынды.

...Мұның бәрін біле отырып, «Социалистік Қазақстан» газеті Т.Рысқұловты ірі революционер және де қазақ халқының ұлттық батыры етіп көрсетуге дейін барған мақаланы жариялады, бұл тарихи шындықты дөрекілікпен бұрмалау болып табылады.

... Қазақстан КП Орталық Комитеті «Социалистік Қазақстан» газеті редакциясының іс-әрекетін саяси тұрғыдан дұрыс емес әрі қате деп санайды, республикамыздың қырық жылдық тойының қарсаңында Қазақстанның Совет үкіметі жылдарында социалистік құрылыстағы ұланғайыр жетістіктерін, СОКП-ның Лениндік ұлт саясатын жүзеге асырудағы тамаша жемістерін, халықтардың мызғымас достығы мен совет халқының қаһармандық істерін мүмкіндігінше көбірек әрі тереңірек насихаттаудың орнына газет ұзақ жылдар бойы партияның басты бағытына қарсы күрес жүргізіп келген ірі ұлтшыл-уклонистердің бірінің қызметін насихаттауда қате бағыт ұстанған.

... Газет редакциясы мен редактор жолдас Шәриповтың тікелей өзі принципсіздік әрі саяси көрсоқырлық көрсеткен, кейбір жекелеген жағымсыз көңіл-күйдегі, артта қалған адамдардың ықпалына түсіп қалған».

Біз үзінді келтірген Қазақстан КП Орталық Комитеті бюросының қаулысы аса ірі мемлекет қайраткері Тұрар Рысқұловты 1938 жылдан кейін екінші рет қаралады, сөйтіп қазақ халқының біртуар азаматы туралы баспасөз беттерінде материалдардың жарық көрінуіне тыйым салынды десе де болады. Газеттің бас редакторы майдангер журналист Қасым Шәрипов қызметінен алынып жазаланды, ал материалды шығаруға қатысы бар қызметкерлердің бәрі де жазадан құтылып кете алмады.

Сөйтіп 1960 жылғы 12 қарашадағы ОК бюросы қаулысының қаһарына ұшырап, саяси көрсоқыр атанып қалмас үшін бұл тақырыпқа қалам тартудан қаламгерлер тартынып қалды. Ал үрей тудырған мұндай қаулыға кім қарсы тұрмақ? Ешкім де. Дәрменсіздік жағдай 1972 жылға дейін созылды.

Қазақ халқы үшін бүкіл өмірі мен қызметін арнаған тұлғаға қатысты қаулыны жоюды, сөйтіп Тұрарға қатысты барлық айыптауларды алып тастау үшін екінші бір Рысқұлов типтес қайраткер аренаға шығуға тиіс еді. Ондай талантты қайраткер шықты да. Ол кім дейсіз ғой? Жамбыл, Алматы, Шымкент облыстарын 25 жылдай басқарып, тарихта терең із қалдырған қайраткер, ғалым, жазушы Асанбай Асқаров болатын. Асқаров Алматы облысын 1965-1978 жылдар аралығында тамаша басқарды. Алматыны әлемдегі ең сұлу, әсем қалалардың қатарына қосып, көркейтіп кеткен Асқаров Т.Рысқұловтың қызметін терең зерттеп білген еді, әсересе СОКП жанындағы Жоғары партия мектебінде оқыған жылдары Тұрарға қатысты құпия құжаттармен мүмкіндігі болғанша танысып шыққан. Ол Қазақстан КП ОК бюросының 1960 жылғы 2 қарашадағы қаулысын қайта қарау үшін республика басшысының алдына жан-жақты негіздеп қойып, жоғары деңгейдегі арнайы мемлекеттік комиссия құрғызады. Комиссия құрамында: оның төрағасы Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының председателі С.Ниязбеков, мүшелері – Қазақстан КП ОК идеология жөніндегі хатшысы С.Имашев, Алматы облысы партия комитетінің хатшысы А.Асқаров кіреді. Бұл мемлекеттік комиссия түбегейлі жұмыс жасады, Т.Рысқұловқа қатысты барлық материалдар алынып, сарапқа салынды. Тұрар Рысқұловтың қызметін жан-жақты ашып көрсету үшін жинақталған материалдар негізінде арнайы құжат даярланды. Ол «Тұрар Рысқұловтың өмірі мен қызметі туралы анықтама» - «Справка о жизни и деятельности Турара Рыскулова» деп аталады. Көлемі 62 бет. Асанбай Асқаровтың тікелей араласуы нәтижесінде 15-20 беттік емес, 62 беттік, шағын кітап көлеміндегі анықтама жазылды. С.Ниязбеков, С.Имашев, А.Асқаров қол қойған «Тұрар Рысқұловтың өмірі мен қызметі туралы анықтама» Қазақстан КП ОК бірінші хатшысы Д.А.Қонаевтың атына 1972 жылы 26 желтоқсан айында жіберілді. Анықтаманың соңында «Қазақстан КП ОК бюросының 1960 жылғы 12 қарашадағы қаулысын қайта қарау керек деп санаймыз» делінген. Содан кейін барып қана Т.Рысқұлов республикада саяси тұрғыдан ақталды деп санаймыз. Осы үш қайраткердің ынтымақтаса жұмыс істеуінің нәтижесінде Рысқұловқа қатысты қаралау, орынсыз саяси айыптаулар алынып, тұрартануға, оның бейнесін көркемдік тұрғыдан игеруге жол ашылды.

1974 жылы «Турар Рыскулов» деген қылтанақтай қалтаға салып жүретін кітапша шықты.

Бұл алғашқы жаңалық еді. Көрнекті жазушы Ш.Мұртазаға Рысқұлов туралы роман жазуға жол ашылды. Т.Нұртазин «Тұрардың аты» деген романын жазды, ғылыми еңбектер жазылып, мақалалар жариялана бастады.

Бірақ Тұрарға қатысты кедергілер күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқанын түсіну қиын. Соңғы жылдары оны «сексот», «доносщик», «қазақ халқының мүддесін сатқан», «алашорда қайраткерлерін қуғын-сүргінге ұшыратудың құқықтық негізін жасаған» және т.б. көпірме, жала, күйе жағуға, тарихтағы рөлін төмендетіп көрсетуге бағытталған тенденциялық материалдар жазыла бастады, ұлы тұлғаның аруағымен алысушы құркеуделер, кеудемсоқтар шыға бастады. Ондайларға да жауап қайырып, соққы беретін кез келген сияқты.

Тұрар туралы құпия құжаттар тереңірек арнайы зерттеп, талдай түсуді қажет етеді, ал ондай белгісіз материалдар аз емес.

Бекбосынова Р.Н.
Т.Рысқұлов атындағы №16 орта мектептің
тарих пәнінің мұғалімі,музей жетекшісі.
Тұрар Рысқұлов ауылы, Талғар ауданы, Алматы облысы, Қазақстан

ТАЛҒАРДАН ШЫҚҚАН ТҰҒЫРЛЫ ТҰЛҒА

«Ел үшін туар ер озар» демекші, қазақ халқының маңдайына біткен біртуар тұлғаларының тағылымды өмір жолдары мен көрнекті ерен еңбектері ел тарихының беттерінде алтын әріптермен жазылып қана қоймай, мәдениетіміз бен рухани құндылықтарымыздың берік болуына ықпал етуде. Бар өмірін болашақ ұрпақтарының жарқын және азат өмір сүруіне арнаған ұлы тұлғалардың есімдері мәңгілік сақталары анық. Қазақ халқының осындай елін сүйген ардақты азаматтарының бірі де бірегейі – Тұрар Рысқұлов

Тұрар Рысқұлов туралы сөз қозғалғанда ең алдымен оның шыққан жері, кіндік қаны тамған топырағы, ата-тегі, өскен ортасы қызықтыратыны сөзсіз. Тұрар 1894 жылы 26 желтоқсанда бұрынғы Верный уезі Шығыс Талғар болысы Бесағаш деген тау арасындағы шағын елді мекенде дүниеге келген. Бесағаш Талғар қаласынан солтүстік-шығысқа қарай тіке тау ішіне бойлаған үлкен жолдың сол жағындағы бұрышта орналасқан шағын елді мекен. Кезінде Т.Рысқұлов атындағы кеншардың ірі қара бордақылайтын және жылқы бағатын фермасы болған.Кеншарға 1975 жылы бұрынғы «Алматы» колхозы екіге бөлінген кезде, 2-ші бөлімшесіне Т. Рысқұловтың есімі берілді.Осы кезден бастап Тұрар ең алғаш дүние есігін ашқан ауыл Т.Рысқұлов есімімен аталатын болды.

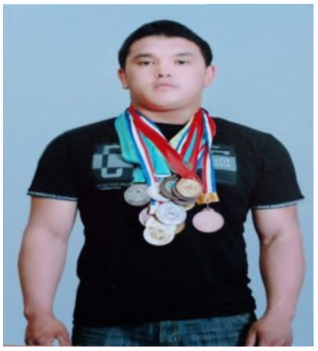
1983 жылы ауданның спорт саласына басшылық еткен азаматтардың бастама көтеруімен Т. Рысқұловтың құрметіне алғаш грек-рим күресінен турнир өткізді. Оған демеушілік көмекті Т. Рысқұлов атындағы колхоз атқарды. Бұл турнир дәстүрлі сипатқа ие болып, жыл сайын өткізіліп тұратын болды. Бірнеше жылдан соң турнир біртіндеп республикалық деңгейге көтеріліп, тәуелсіздік жылдары оған еліміздің барлық өңірлерінен палуандар келіп бағын сынады. Т.Рысқұлов ауылының белсенді азаматтары 30 жылдан астам уақыт бойы осы турнирге қолынан келетін қолдауынаямайкөрсетіп келе жатыр. Рысқұлов ауылындағы мектебімізден бұл турнирде топ жарған көптеген чемпиондарымыз шықты. Мысалы, Ахметов Рахат Қазақстан Республикасының спорт шебері дәрежесіне дейін көтеріле білді. Турнир жеңімпаздары арасындаЖаркенттің тумасы Теңізбаев Нұрбақыт 2016 жылы Бейжин олимпиадасында күміс медальға ие болып, ел намысын абыроймен қорғады.

1994 жылғы Республикалық турнир. Ортада Сәуле Тұрарқызы.

Қазақстан Республикасының спорт шебері Ахметов Рахат

1984 жылы Т. Рысқұловтың 90 жылдық мерейтойына байланысты сол кездегі мектеп директоры Турлиева Сания апайдыңбастамасымен ТұрарРысқұловқа арнап жеке бұрыш ашылды.Тұрар Рысқұлов отбасымен байланыс орнатып, әр кез мектепте, Әзиза апайдың үйінде оқушылармен кездесулер өткізіліп тұрған. 1988 жылы Әзиза Тубекқызы қайтыс болған соң, әкесінің туған жерінде ұйымдастырылған кездесулерге Сәуле Тұрарқызы келіп тұрды. Ол 1994 жылы Республикалық турнирдің құрметті қонағы болып, спорт сайысының салтанатты ашылу сәтіне қатысты. 1994 жылы Тұрар Рысқұловтың 100 жылдық мерейтойы алғаш рет бүкілреспублика көлемінде аталып өтті.Сол 1994 жылы біздің мектебімізге Тұрар Рысқұловтың есімі беріліп, мектеп директоры Солтанқұлова Ханымның ұйымдастыруыменмузей ашылды. Мұражайдың ашылуына Рахымжанов Дүйсеке, Бөрібаев Дәулетбай тағы басқа ұстаздар ат салысты. Мұражайдың ашылусалтанатына Сәуле Тұрарқызы қатысып,мұражайға құнды фото-документтер табыс етті.

Сәуле апай өкесі туралы бейнекұжаттармен таныстыруда
Сауле Тураровна знакомит учащихся с фотодокументами.

Сәуле Тұрарқызы №16 орта мектеп оқушыларының концертін тамашалап отыр.
Сауле Тураровна слушает концертную программу учащихся СШ№16

Әлиза Рысқұлованың №16 орта мектеп оқушыларымен кездесуі.
Встреча учащихся СШ№16 с Алисой Рыскуловой.

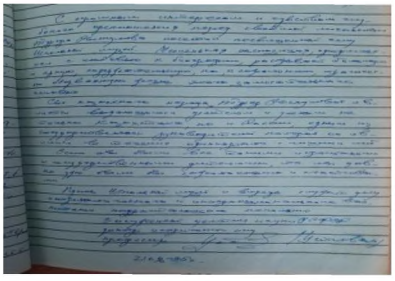
2010 жылы Рысқұлов атындағы мектеп директоры Бекбосынов Матанға тарих пәнінің мұғалімі ретінде музейді қайта жаңартып жасауды маған және мектеп кітапханашысы Ахметова Гүлжан екеумізге тапсырды.Музейдің күрделі жөндеу жұмыстарын мектебіміздің түлегі, Тұрар Рысқұлов турнириніңжеңімпазы, кейіннен ұйымдастырушыларының бірі, Гүлжанның ұлы Ахметов Алмат абыроймен орындап шықты. Көптеген ізденіс жұмыстарының барысында мұражай 2011 жылдың мамырында заманауи талаптарға сай толығымен қайта жасалынды. Оның салтанатты ашылу рәсіміне саналы ғұмырын Т. Рысқұловтың өмірі мен қызметін зерттеуге арнаған тарихшы О.М. Қоңыратбаев, сондай-ақ Абай атындағы ҚазҰПУ-дың қызметкерлері академик Т.С. Садықов атындағы кафедраның меңгерушісі Т.Ә. Нұрпейісов және ҚазҰПУ-дың жанындағы Магистратура және PhD докторантура институты директорының орынбасары С.Қ. Шілдебай, танымал режиссер Е. Рақышевжәне Тұрар Рысқұловтың немересі Аделя келіп қатысты.

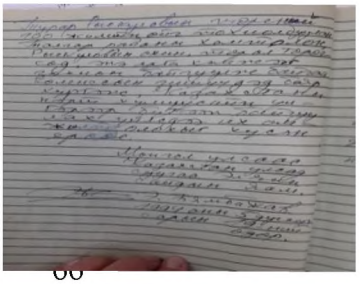

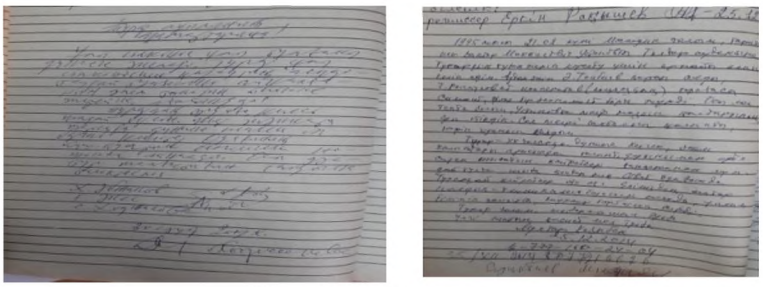

Музейдің ашылу сәтінен көрініс.
Рысқұлова Аделя және Саят Жансүгіров

Рысқұлов музейі өз есігін көпшілікке ашқан сәттен бастап, оны көруге, экспонаттармен танысуға асық болған адамдарың саны күн сайын артты.Музейдің құрметті қонақтары арасында Т.Рысқұловтың өмірі мен қызметіне іргелі зерттеу еңбегін арнағанресейлік тарихшы-ғалым,профессор М.В. Устинов,Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, Ұлттық Ғылым академиясының академигі Х.М. Әбжанов, «Мұхаммед Қайдар Дулат» қоғамдық қорының басшысы, жазушыМ. Қазыбек, абайтанушы, профессорМ. Мырзахметов, Т. Рысқұловтың Түлкібастағы музей директоры Л. Махмұтов, Рысқұловтың немересі Аделяныжеке атап өтуге болады. Олар музейдің «Ізгі тілектер» кітабына өз қол қолтаңбаларын қалдырған.

Музей қонақтарының қолтаңбалары
(1-ші тұрған тарихшы ғалым В.И.Устиновтың қолтаңбасы)

Білім іздеуші жастар өздері туып-өсіп келе жатқан ауылдың тарихын білгісі келетіндігі сөзсіз. Осындай мақсатта мектеп оқушылары Қалибек Айтолқын, Ынтымақ Малика менің жетекшілігіммен Тұрар Рысқұловтың өмір жолын зерттеп ғылыми жұмыс жазып аудандық, облыстық сайыстарға қатысып, Рысқұловтың өмірі мен қызметі туралы тың деректер тауып, өз жұмыстарын ойдағыдай алып шықты

Биылғы жылдың мамыр айында аудандық мәдениет және тілдерді дамыту бөлімінің басшысы Бегенбаева Фарида Мамырбекқызының басшылығымен Тұрар Рысқұловтың кіндік қаны тамған жері Бесағаш елді мекенінде арнайы белгі қойылды.

Рысқұл ауылындағы мектепте қайраткер бабамыздың өмір жолын насихаттауда түрлі іс-шаралар тұрақты түрде ұйымдастырылып өткізілуде.

Бүгінгі таңда музей аудан көлемінде Тұрар Рысқұловқа қатысты өткізілетін іс-шаралардың басты ұйытқысы болып отыр. Т. Рысқұловтың 125 жылдық мерейтойына байланысты музей Талғардыңтумасы, жас тарихшы-ғалым Жүнісбаев Алмастың Ресей және Өзбекстан архивтерінен алған тың әрі құнды тарихи құжаттарымен және суреттермен толықтырылды.

2019 жылы Талғар ауданында Т. Рысқұловтың 125-жылдық мерейтойын атап өтудің айлық іс-шараларының аясында Талғар аудандық кітапханасында Т. Рысқұловқа арнап «Түнгі кітапхана» ұйымдастырылды. Оған Талғар ауданының зиялы қауымы, құрметті азаматтары, ақын-жазушылары, оқушы жастар қатынасты. Бұл кеште Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкерлері, тарихшы-ғалымдар С. Шілдебай мен А. Жүнісбаев архивтерден табылған тың мәліметтер мен әлі жарияланбаған тарихи құжаттардың негізінде Т. Рысқұловтың өмірі мен қызметіне тоқталып, әлі де аз зерттелген тұстарына жеке тоқталды. Есімдері аталған жас ғалымдар өздеріне үлкен ғылымға жол ашып, тарихшы кәсібінің қыр-сырын үйреткентұрартанушы ұстазыОрдалы Қоңыратбаевтантәлім алғандығын мақтан тұтса, біз өз ауданымызда ғылым жолында жүрген А. Жүнісбаев сияқты дарынды да ізденімпаз жастардың бар екендігіне қуанамыз.

Биылғы жылы 6-шы қарашада мектеп ұжымы облыстық «Өлкенің сырлы тарихы» атты сайыста Тұрар Рысқұлов мұражайын таныстырып,жүлделі екінші орынға ие болып қайтты.

«Талғардың қыранысың,
Шырқалар жыр-әнісің,
Еңіреп өткен елім деп,
Қазақтың Тұрарысың», - деп талғарлық ақынымыз Мұса Жанәділов жырлағандай ұлтым деп туған ұлтжанды азаматтың туған жерінде Тұрардың ізбсарларының өсіп келе жатқанына кім кепіл.

1 СЕКЦИЯ
ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ: ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ ТУРАР РЫСКУЛОВ: ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

УДК 94(574)

Аманжолова Д.А.
д.и.н., профессор, ведущий научный сотрудник ИРИ РАН, г. Москва, РФ

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТУРАРА РЫСКУЛОВА В ЕВРАЗИЙСКОМ КОНТЕКСТЕ

Аннотация. Политическая биография Т.Р. Рыскулова рассматривается в контексте развития евразийского социально-экономического и культурного пространства СССР как поликультурного общества и государства. Обращается внимание на деятельность Рыскулова как государственного деятеля РСФСР, сыгравшего важную роль в реализации ряда крупнейших проектов социального развития, экономической модернизации и укрепления межкультурных коммуникаций представителей разных народов СССР. Евразийская реальность – один из фундаментальных факторов влияния на социально-экономическое, политическое, культурное, нравственное развитие и функционирование постсоветских государств, прежде всего – России и Казахстана. На евразийском пространстве исторически сложились и сохраняют непреходящее значение богатые и разнообразные практики хозяйственного обмена и сотрудничества, межкультурных коммуникаций, кооперации и солидарности в решении самых сложных задач государственности, модернизации социально-культурной жизни народов континента.

Ключевые слова: Т.Р. Рыскулов, евразийская интеграция, СССР, модернизация, социально-экономическое и культурное развитие.

Евразийский дискурс как комплекс идей содержит богатый творческий потенциал для анализа и решения многих важных проблем. В частности, евразийская парадигма зиждется на понимании, признании и уважении фундаментального в прошлом и в современных условиях обстоятельства – перманентно растущей и динамичной по форме и содержанию культурной сложности социальных групп и отдельных личностей. К тому же, взаимное пересечение и наложение культурных компонентов отдельных групп и индивидуумов в тех или иных конкретно-исторических условиях заставляет обратить внимание на тонкую нюансировку их мотивации и действий, солидарностей и лояльностей, противоборства и компромиссов. Основоположники евразийства показали пример такого подхода, отстаивая непреходящее по ценности единство в многообразии народов и культур европейско-азиатского геокультурного пространства [1].

Евразийская реальность – один из фундаментальных факторов влияния на социально-экономическое, политическое, культурное, нравственное развитие и функционирование постсоветских государств, прежде всего – России и Казахстана. На евразийском пространстве исторически сложились и сохраняют непреходящее значение богатые и разнообразные практики хозяйственного обмена и сотрудничества, межкультурных коммуникаций, кооперации и солидарности в решении самых сложных задач государственности, модернизации социально-культурной жизни народов континента.

Евразийская парадигма предполагает реализацию таких важнейших положений, как этнокультурное многообразие и богатство как естественный фон бытования государств и обществ; комплиментарность (дополнительность) разных типов ландшафта и симбиоз связанных с ними разных сообществ людей; открытость миру и конструктивному сотрудничеству, в т.ч. с Западом; синтез компонентов тюркской, исламской, славянской и западноевропейской цивилизаций; экономический прагматизм; взаимовыгодная интеграция; межцивилизационное и широкое поликультурное сотрудничество; сильное и умное государство как главная сила, действующая в пространстве.

Понимание объективного значения этих положений определяет деятельность выдающихся политиков прошлого и современности. Как известно, евразийская идея с новой силой актуализировалась после распада СССР. Инициатором создания качественно нового евразийского сообщества стран выступил Президент РК Н.А. Назарбаев, подчеркнув, в частности: «Казахстан – уникальное государство в Азии, в котором переплетаются европейские и азиатские корни. Представители разных народов составляют единство в многообразии. Сочетание разных культур и традиций позволяет нам впитывать лучшие достижения европейской и азиатской культур», Востока и Запада.

Место Казахстана особенное – страна расположена «в сердце евроазиатского материка» [2].

Как справедливо отметил Президент РФ В.В. Путин, «сложение природных ресурсов, капиталов, сильного человеческого потенциала позволит Евразийскому союзу быть конкурентоспособным в индустриальной и технологической гонке, в соревновании за инвесторов, за создание новых рабочих мест и передовых производств.

… наш интеграционный проект выходит на качественно новый уровень, открывает широкие перспективы для экономического развития, создает дополнительные конкурентные преимущества. Такое объединение усилий позволит нам не просто вписаться в глобальную экономику и систему торговли, но и реально участвовать в процессе выработки решений, задающих правила игры и определяющих контуры будущего.

Убежден, создание Евразийского союза, эффективная интеграция — это тот путь, который позволит его участникам занять достойное место в сложном мире XXI века. Только вместе наши страны способны войти в число лидеров глобального роста и цивилизационного прогресса, добиться успеха и процветания». При этом «дальнейшее углубление евразийской интеграции позволит повысить благосостояние наших граждан, будет способствовать сохранению культурной, исторической и социальной общности народов стран Союза» [3].

Выводы и предложения глав самых крупных постсоветских стран основаны не только на потребности в адекватных сложным условиям постиндустриальной действительности. Это подтверждается поступательной логикой развития ЕАЭС, расширением его состава и ростом успешно реализуемых проектов, способствующих более успешному и взаимовыгодному сотрудничеству всех участников. Не менее важно, что фундаментом такой интеграции служит богатый и поучительный исторический опыт.

Достаточно обратиться к одной из самых незаурядных фигур начала XX века, выдающемуся государственному деятелю СССР, Казахстана и России – Т.Р. Рыскулову (1894-1938). В его гражданской позиции и практической общественно-политической деятельности евразийские идеи получили прямое воплощение, несмотря на вполне объяснимое отсутствие в трудах и высказываниях выдающегося сына казахского народа прямых отсылок к самому понятию «евразийство» или его характеристикам. Достаточно обратиться к географии «трудовых маршрутов» Т.Р.Рыскулова, чтобы увидеть, как быстро в достаточно молодом возрасте он учился искусству работать в режиме открытого диалога, компромиссу и сотрудничеству, соединению общих принципов и самобытной специфики регионов и культур: 1917-1920, 1922-1923 – Туркестан; 1920 (возраст - 26 лет) – Москва (зам.Наркомнаца), Баку (председатель Президиума комм. фракции I съезда народов Востока); 1920-1921 - полномочный представитель Наркомнаца РСФСР в Азербайджане. В начале 1920-х гг. Рыскулов – один из организаторов Коммунистического университетов трудящихся Востока и национальных меньшинств Запада, руководил Петроградским и Московским институтом живых восточных языков; 1924 – 1925 (возраст: 30-31 год) – работа в Исполкоме Коминтерна, Монголия и Китай; 1926-1938 – Москва. Здесь масштабы и география деятельности Рыскулова получили новый евразийский масштаб через

руководство и участие в крупнейших модернизационных проектах: Хлопковый Комитет, Комитет содействия строительству Турксиба, Главное управление коммунального хозяйства при СНК РСФСР, Экспортное Совещание РСФСР, Совет содействия общественному питанию при СНК РСФСР, Комитет кустарной промышленности и промысловой кооперации при ЭКОСО РСФСР

Труды, выступления и статьи Т.Рыскулова помогают увидеть евразийский контекст его деятельности и осмыслить злободневный характер многих идей и предложений, которые выдвигались в конкретных социально-политических и экономических обстоятельствах. Межкультурные контакты, считал он, прямо и глубоко повлияли на антропо- и культурогенез казахов: в 1926 г. он подчеркивал: «Казахский народ подвергся большому смешению с другими народами, и среди него можно встретить самые разнообразные типы (от чисто монгольского до арийского)» [4, с. 155].

Оставаясь с начала и до конца своей карьеры коммунистом, Рыскулов активно поддерживал вдохновляющие идеи международного единения народов на началах социальной справедливости и мира: «Ведь мы тоже верим, что человечество постепенно шло и идет от патриархального к мировой коммуне, мы тоже хотим, чтобы эксплуатация человека человеком, нации нацией не уничтожалась половинчато, хотим, чтобы мы (Восток) вместо того, чтобы служить яблоком раздора между различными сильными мира сего быть членом мировой федерации коммун и обменивать без пошлины свое сырье за европейские фабрикаты через мировой Совнархоз» [5, с. 272-273].

В трудах Т.Р. Рыскулова можно найти немало ярких и обоснованных положений, обосновывавших необходимость и преимущества народов Центральной Азии, объединенных в советских республиках – Казахстане, Киргизии, Узбекистане, Таджикистане, Туркмении. Среди них стоит выделить следующие: 1) Все … крупные и мелкие группы тюрков тесно связаны между собой общими мировоззрением, правосознанием, языком и бытовыми условиями. 2) Связность производства и интересов отдельных областей Туркестана; 3) Единство хозяйственной политики служит залогом благоприятных результатов; 4) Интересы охраны границ, внешней торговли; 5) Вместе противостоять влиянию разжигателей национального шовинизма.

Работа в Монголии ознаменовалась не только участием в становлении государственности монгольского народа, но и серьезными размышлениями о перспективах и взаимных выгодах международного сотрудничества народов Евразии. В 1925 г. «монгольский народ … получил возможность … решать важнейшие государственные вопросы, закреплять собственными руками достигнутые завоевания и независимое, равноправное с другими народами существование. … Промышленно-хозяйственное развитие СССР в будущем … находится в прямой связи с развитием скотоводства Монголии. …Нужно перейти к более широкой системе идейного и практического сотрудничества в этой области» (1925) [4, с. 108-118].

Еще большее место занимали в его деятельности актуальные и сегодня проблемы обеспечения баланса интересов, полномочий и предметов ведения разных по уровню развития и объективным условиям функционирования экономик регионов СССР. На заседании комиссии Политбюро ЦК ВКП(б) «Строительство РСФСР, национальных республик и областных органов в составе РСФСР» в 1926 г. он отмечал: «… центр тяжести вопросов в нашей национальной политике переносится сейчас на хозяйственный фронт, потому что... в политическом отношении у партии линия твердая и также твердо проводится. Но эта политическая линия именно не всегда реализуется в хозяйственных и советских мероприятиях по линии аппарата управления. По линии межхозяйственной есть тоже стремление всячески обойти нужды окраин. Эти стремления, конечно, бросаются в глаза. Сейчас в экономической политике основное место занимают вопросы индустриализации страны, вопросы о построении социализма в одной стране и в этих

вопросах как-то национальные окраины не учитываются совершенно. Даже некоторые ответственные товарищи говорят, что какая там индустриализация может быть в этих национальных окраинах. ...

Фабрики и заводы надо усиливать в центре РСФСР, а окраины будут выполнять роль поставщика сырья. Это пахнет, конечно, кое-каким известным духом, но во всяком случае не пахнет задачей построения социализма в нашей стране и действительной индустриализацией для укрепления Советской власти, и это никоим образом не отражает, конечно, линию нашей партии...».И далее: «...аппарат действительно не приспособлен к тому, чтобы понять, что делается на самом деле в окраинах, какие процессы там происходят и т.д. Бывают случаи, когда руководители аппарата даже не знают, какие национальности где живут. Чиновничий элемент настроен националистически, и великодержавный национализм идет именно оттуда. Когда какой-нибудь спец обсуждает, скажем, например, план железнодорожного строительства, он не только подсчитывает цифры, но он под скорлупой спеца думает о политических вещах. Особенно, если это касается национальной окраины».

В 1927 г. Комиссия пошла навстречу некоторым наиболее принципиальным требованиям автономий, которые горячо отстаивал Т.Рыскулов. Среди них особо следует выделить следующие. При планировании народнохозяйственного развития предлагалось «с возможной полнотой» учитывать их интересы, а объединенным наркоматам – внимательнее изучать их запросы и усилить руководство местами.

Правительству РСФСР надлежало разрешить вопросы о создании госбюджетов АССР, уточнении бюджетных отношений с ними, в т.ч. с учетом удельного веса отдельных автономий в экономике федерации и более справедливого распределения средств на культурные и хозяйственные нужды, ориентируясь на среднюю по РСФСР норму. Ставился вопрос и о создании предприятий в регионах с сырьевой базой. Это была, по существу, реакция на претензии представителей КАССР.

Назначение Т. Рыскулова председателем Комитета содействия постройке Турксиба не было случайным. Будучи заместителем председателя СНК РСФСР с июня 1926 г., он с самого начала дискуссии по строительству железной дороги был ее активным сторонником. Неоднократно выступал на страницах общесоюзной периодической печати («Проблема Семиреченской ж. д.» // Правда. 1926. 30 октября и др.), на заседании Президиума Госплана СССР 6 ноября 1926 г.

Постановление СНК РСФСР «По вопросу о постройке Семиреченской ж. д.» от 2 марта 1927 г. было подготовлено специальной Комиссией под председательством Турара Рыскулова, созданной 4 февраля 1927 г. правительством России. Первоначально в состав Комитета содействия при СНК РСФСР входило 18 человек, но вскоре число его членов превысило 50. Работой Комитета между его пленарными заседаниями руководил Президиум (9, потом 11 чел.) во главе с Т. Рыскуловым.

При формировании состава Комитета Турар Рыскулов особое внимание уделял привлечению к его работе профессионалов. Среди приоритетов, выделявшихся им при строительстве Турксиба, - всестороннее изучение прилегающих к магистрали районов с целью определения основных направлений их социально-экономического развития; выбор наиболее выгодных направлений трассы на южном и северном участках дороги; формирование национальных кадров рабочих, привлечение на стройку и ограничение ввоза рабочей силы извне; выбор места для железнодорожной станции Алма-Ата-1 и т. д.

Турксиб стал крупнейшим для своего времени евразийским проектом, который не потерял своего значения и по сей день. Сошлемся на мнение Т.Рыскулова: «Самая длинная во всем мире из железных дорог, построенных за последние 17 лет» (1935 г.); «Соединяет реальным путем экономически тяготеющие друг к другу районы Средней Азии, Казахстана и Сибири»; оказывает «мощное влияние на все хозяйственно-культурное

развитие этих регионов путем использования их природных богатств»; имело «большое влияние на усиление … торговли между СССР и Западным Китаем»; дает возможность снабжать хлебом и лесом Среднюю Азию и Казахстан с учетом интересов торговли с восточными странами и отказа от дорогого завоза из центра и севера СССР; позволяет интенсифицировать разработку лесных массивов Западной и Восточной Сибири, облегчить выполнение внутренних и экспортных планов для северных и центральных районов СССР [4, с.213-218].

Отвечая за организацию общественного питания в РСФСР, Рыскулов также сыграл выдающуюся роль в этой сложнейшей социальной области, прямо касавшейся жизни и быта каждой семьи. Планомерная организация общественного питания началась в годы первой пятилетки. Были построены в крупнейших городах гигантские фабрики-кухни, а более мелких — цехи общественного питания, классический тип заготовочной организации общепита.

Готовые блюда для доставки в заводские столовые и полуфабрикаты для доставки в магазины кулинарии способствовали значительной экономии времени в домашнем хозяйстве.

Говоря в терминах той эпохи, развитие общепита «способствовало перестройке быта … и освобождению населения, особенно женщин, от домашней кухни. Оно давало возможность женщине активно участвовать в общественной и культурной жизни общества».

Общепит на предприятиях и особенно в школах (дореволюционная школа не знала горячих обедов) позволил обеспечить полноценное питание во время рабочего дня и учёбы, создать нормальный режим для здоровья.

В настоящее время весьма злободневным является опыт работы Т.Р. Рыскулова по организации жилищного и коммунального строительства. Эти стороны его биографии до сих пор серьезно не изучены. «Жилищное строительство связано одновременно с коммунальным благоустройством», - справедливо подчеркивал он в разгар индустриализации [4, с. 198].

Обратим внимание на базовые принципы, выделенные Рыскуловым в организации этих сфер: прямая связь с индустриализацией; исключительная роль в закреплении кадров и производственных успехах; концентрация усилий на отсталых регионах (Урал и Сибирь); централизованное руководство, рациональная эксплуатация и удешевление строительства, единство двух отраслей; сочетание ресурсов кооперации и государства; соответствие интересам трудящихся.

Не менее перспективно и поучительно выглядят и положения, которые Рыскулов отстаивал как руководитель Экспортного совещания РСФСР: связь экспорта с ростом народного хозяйства и расширением его потребностей; изыскание новых экспортных статей; работа на опережение; учет потребностей мирового рынка; отказ от кампанейщины, системный подход с привлечением широкой общественности и научных сил; инициатива, энергия, капиталовложения [4, с. 198-200].

Подводя итог краткому обзору деятельности и идей Т.Р. Рыскулова в евразийском контексте, выделим ключевые компоненты, определяющие его роль в развитии советского евразийского единства: взаимосвязь личных, политических позиций и функциональных приоритетов; умение видеть и решать социальные, экономические и культурные проблемы в контексте задач всесторонней модернизации народов СССР; учет региональной специфики и внешнеполитических аспектов политической, хозяйственной и культурной деятельности; интернационализм; гражданская ответственность; адаптивность; верность базовым ценностям народов Евразии – патриотизм, трудолюбие, коллективизм, милосердие, взаимопомощь, конструктивное сотрудничество и др.; гуманизм.

В постсоветских государствах особенно остро воспринимается возрастающая

степень транскультурного контекста, в котором мы живем, объективно складывающаяся смешанная и множественная идентичность. Это, наряду с богатством нашего исторически заданного культурного ландшафта - не обреченность, а важное достижение, которое можно и должно использовать во благо общества и каждого его гражданина. В т.ч., чтобы помочь молодежи менее болезненно адаптироваться к новым геополитическим, международным социально-культурным факторам, которые усиливают взаимозависимость стран и народов, ставят их перед сложнейшей проблемой оптимального встраивания в динамично развивающееся мировое сообщество при сохранении этнокультурной идентичности и уникального отечественного опыта гражданственности. Жизненно необходима оптимизация и мобилизация имеющихся образовательных, социальных и культурных ресурсов для содействия современной молодежи в формировании жизнеобеспечивающих качеств, в т.ч. патриотизма и гражданской ответственности, креативности, профессионального владения технологиями кросс-культурных коммуникаций, умения организовать свой досуг на основе здоровых нравственных представлений.

В этой связи есть острая потребность в политической деятельности, образовательной практике и воспитательной работе широко и активно использовать позитивный опыт жизнедеятельности выдающихся представителей народов Евразии, среди которых достойное место по праву занимает Турар Рыскулов.

Список литературы

1 См., к примеру: Вернадский Г.В. Начертание русской истории. М., 2002; Трубецкой Н.С. История, культура, язык. М., 1995; Савицкий П.Н. Континент Евразия. М., 1997; Русский узел евразийства. Восток в русской мысли. Сборник трудов евразийцев. М., 1997; Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. М., 1989; Его же. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. М., 1993 и др.

2 Известия. 1994. 11 марта.

3 Новый интеграционный проект для Евразии — будущее, которое рождается сегодня // Известия. 2011. 3 октября; http://www.kremlin.ru/events/president/news/56663 (дата обращения: 5.11.2019).

4 Рыскулов Т.Р. Избранные труды. Алма-Ата: Казахстан, 1984. 259 с.

5 Рыскулов Т., Ходжаев Н., Валидов А., Юмагулов Х. Добавления к тезисам тов. Ленина по колониальному и национальному вопросу – представителей коммунистов Башкирии, Туркестана и Киргизии. 1920 г. // Россия и Центральная Азия. 1905-1925 гг. Караганды, 2005. 495 с.

Түйін: Тұрар Рысқұловтың Саяси өмірбаяны КСРО-ның еуразиялық әлеуметтік-экономикалық және мәдени кеңістігінің көп мәдениетті қоғам және мемлекет ретінде дамуы тұрғысынан қарастырылады. Рысқұловтың РСФСР мемлекет қайраткері ретіндегі қызметіне назар аударылады, ол КСРО-ның әр түрлі халықтарының өкілдерінің әлеуметтік дамудың, экономикалық модернизацияның және мәдениаралық байланысты нығайтудың бірқатар ірі жобаларын жүзеге асыруда маңызды рөл атқарды. Еуразиялық шындық - посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттердің, ең алдымен Ресей мен Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени, адамгершілік дамуы мен қызметіне әсер етудің негізгі факторларының бірі. Еуразия кеңістігінде мемлекеттіліктің және континент халықтарының әлеуметтік-мәдени өмірін модернизациялаудың күрделі міндеттерін шешудегі байыпты және алуан түрлі экономикалық алмасулар, ынтымақтастық, мәдениетаралық байланыстар, ынтымақтастық пен ынтымақтастық тарихи дамып, өзінің маңыздылығын сақтап келеді.

Abstract: The political biography of T. R. Ryskulov is considered in the context of the development of the Eurasian socio-economic and cultural space of the USSR as a multicultural society and state. Attention is drawn to Ryskulov's activities as a statesman of the RSFSR, who played an

important role in the implementation of a number of major projects of social development, economic modernization and strengthening of intercultural communications of representatives of different peoples of the USSR. Eurasian reality is one of the fundamental factors of influence on the socio-economic, political, cultural, moral development and functioning of the post-Soviet states, primarily Russia and Kazakhstan. In the Eurasian space, rich and diverse practices of economic exchange and cooperation, intercultural communications, cooperation and solidarity in solving the most complex tasks of statehood and modernization of the socio-cultural life of the peoples of the continent have historically developed and retain their enduring importance.

УДК.12.02.574(13).4

Айтай Б.С. Тилеукулов Г.С.
т.ғ.к., аға оқытушысы, ОҚМПУ Шымкент, Қазақстан
т.ғ.к., М. М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

БІРТҰТАС ТҮРКІСТАНҒА ОРТАҚ ҚАЙРАТКЕР ТҰЛҒА ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ

Түйін: Мақалада Тұрар Рысқұловтың түркі халықтарының тарихнамасына қосқан үлесі туралы мәселелер зерттелген. Биыл айтулы тұлға Тұрар Рысқұловтың туғанына 125 жыл. Тұрар Рысқұловтың мұрасы және ол туралы естеліктер әлі толық жинақтала қойған жоқ. Өзбек, түрік, татар-башқұрт, моңғол тілдеріндегі зерттеулер мен естеліктерді жинақтау және оны жариялау ісі «Рухани Жаңғыру» бағдарламасының аясындағы кезек күтірмейтін істің бірі. өзбек, түрік, орыс, татар-башқұрт, моңғол тілдеріндегі деректерден, оның тек қазақ үшін ғана емес бүкіл түркі тектес халықтарға ортақ тұлға болғандығына көз жеткізуге болады. Әсіресе, өзбек халқы үшін де ол көрнекті қайраткер болғандығына сол дәуірдің құжаттары куәлік етеді. Әсіресе, Рысқұловтың 1919-1920 жылдар-дағы Ферғана жазығындағы жағдайды тексеру және үйлестіру төтенше комиссиясының мүшесі ретінде атқарған қызметі қазіргі өзбек тарихнамасында айтарлықтай орын алған.

Кілт сөздер: Мұсылман бюросы, Түркістан Жумхурияты (Республикасы), тарихнама, түркі халықтар, зерттеулер, құрбашы

Биыл айтулы тұлға Тұрар Рысқұловтың туғанына 125 жыл. Тұрар Рысқұловтың мұрасы және ол туралы естеліктер әлі толық жинақтала қойған жоқ. Өзбек, түрік, татар-башқұрт, моңғол тілдеріндегі зерттеулер мен естеліктерді жинақтау және оны жариялау ісі «Рухани Жаңғыру» бағдарламасының аясындағы кезек күтірмейтін істің бірі.

Дүрбелеңге, айтыс-тартысқа толы XX ғасырдың 20-30 жылдарында халқына қызмет жасаған ұлтымыздың мемлекет қайраткерлерінің ішіндегі күрделі тұлғалардың бірі - Тұрар Рысқұлов. Ол жөнінде өзбек, түрік, орыс, татар-башқұрт, моңғол тілдеріндегі деректерден, оның тек қазақ үшін ғана емес бүкіл түркі тектес халықтарға ортақ тұлға болғандығына көз жеткізуге болады. Әсіресе, өзбек халқы үшін де ол көрнекті қайраткер болғандығына сол дәуірдің құжаттары куәлік етеді. Сол кезеңдегі бұқаралық ақпарат құралдарына жариялаған мақалалар және Ташкент, Қоқан, Әндіжан қалаларында мұрағаттағы құжаттар негізінде ғылыми зерттеу жұмысын жасаған өзбектің белгілі тарихшылары Қ.Ражабов, М.Хайдаров, Р.Т.Шамсутдинов, С.С.Ағзамхужаев және жазушылары М.Хужаев, Я.Дадабаев Рысқұловтың өзбектің белгілі қайраткерлерімен бірге иінін тіреп еңбек еткендігін жан-жақты көрсетеді. Әсіресе, Рысқұловтың 1919-1920 жылдар-дағы Ферғана жазығындағы жағдайды тексеру және үйлестіру төтенше комиссиясының мүшесі ретінде атқарған қызметі қазіргі өзбек тарихнамасында айтарлықтай орын алған. Олар Т.Рысқұловтың Қоқандағы оқиғалардың бел ортасында жүргенін көрсете отырып, атқарған қызметіне оң бағаларын береді. Елеулісі сол жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған «Өзбекстан тарихы» атты көп томдық оқулыққа Рысқұловтың 25 жасында Тұраткомның жергілікті халықтан шыққан тұңғыш төрағасы

болғандығы және оның қызметі туралы мәліметтер енгізген[1].Иә, ол 1918 жылдың қазан айынан бастап Түркістан Компартиясы Орталық Атқару Комитетінің (ТурАтКом) денсаулық сақтау халкомы және аштықпен күрес комиссиясының бастығы қызметіне тағайындалып,ТүрАткомның Төрағасы лауазымына дейінгі атқарған қызметі көрсетілген. Ол өзінің пролетар текті турашыл мінезімен жергілікті халықтың қолдауына тез ие болды. Ол туралы Туркомиссия мүшесі, Түркістан майданының қолбасшысы М.В.Фрунзе Ленинге «Түркістандағы жағдайды баяндау» туралы хатында Рысқұлов Тұрар мен оның орынбасары Низам Хужаевты Түркістан өлкесіндегі мұсылман коммунистерінің ішіндегі, халық соңынан еретін беделді өкілдер деп көрсеткен, ал Тұрарға «..ақылынан бөлек, үлкен күш пен қайратқа және көркем мінезге ие» [2] деп мінездеме беріпті. Дәл осындай пікірді кеңес өкіметі тұсында-ақ өзбек тарихшылары Ш.С.Зиямов, Р.А.Нуруллин өз еңбектерінде көрсетіпті[3]. Олар Т.Рысқұловтың 1919 жылы 31 наурызда Түркістан Компартиясы Орталық Комитеті жанынан татардың көрнекті қайраткері Мырсаид Сұлтанғалиевтің нұсқауымен құрған Түркістан Мұсылман бюросының (Мұсбюро) төрағасы ретінде атқарған қызметіне зор баға берілген. Бір жылда Мұсбюроның 7 секциясын ұйымдастырады. Рысқұлов Мұсбюроға жергілікті ұлт өкілдерін көптеп тартады. Түркістан Компартиясы Орталық Комитеті мен Түркістан Атқару комитетін Мұсбюромен санасатын жағдайға келтіреді. Рысқұлов бар мәселені жергілікті тұрғындар мүддесі тұрғысынан шешіп отырған. Мұсбюроның 1919 жылы мамырда Т.Рысқұлов және А.Алиев, С.М.Эфендиев, Н.Қожаев, Т.Қожаев секілді төтенше өкілдерінің қатысуымен өткен алғашқы отырысында орыс коммунистерінің жергілікті халыққа қатысты ұстанған саясаты сынға алады. Бұл орталықтағы кеңес өкіметіне жақпай Түркомиссияның құрылуына себеп болған еді[4]. Дәл осы растау пікірді Қ.Ражабов та көрсеткен[5]. Өзбекстан Республикасы Білім беру министрлігінің Тарих институтының бөлім бастығы тарих ғылымдарының докторы, профессор Kahрамон Ражабов Түркістан өлкесіндегі 1918-1932 жылдардағы басмашылар қозғалысының тарихын зерттеушісі ретінде өзбек елінде танымал ғалым. Ол Кеңестік тарихнаманың «Түркістан ұлт-азаттық қозғалысын» - «басмашылар қозғалысы», қарулы күресін - «басмачество», ал басшыларын «курбаши-басмачи» деп атап, ұлттық бірлік идеясының мәні төмендетіліп тарихи шындық, оқиғалар өрескел бұрамаланғандығын атап көрсетеді[5].

1918 жылдың көктемінен бастау алған Ферғана жазығында 40 қа жуық дербес қурбашылар өлкедегі ұлт-азаттық қозғалысты өрістетіп жіберді. Олардың Ергаш дейтін ірі курбашысында 20 мың қол, Мадаминбекте -5 мың қол, Көр Шерматта - 6 мың қол, Қалқожада - 3 мың, жалпы 9 ірі курбашыда 52 мыңнан астам қарулы қол болған. Оларға антисоветтік күштер, атап айтқанда, орыс ақгвардияшылары, ағылшын империалистері, татар – башқұрт және жас түріктер қайраткерлері байланыс орнатып, оларға қару-жарақпен көмек қолын созды. Алғашында, курбашылардың бірқатары, атап айтсақ, Ергаш пен Мадаминбек кеңес өкіметі жағында жұмысшы-шаруалар өкіметіне қызмет етуге ықылас білдіріп, тіпті милиция бөлімінің бастықтары болып қызмет жасады. Олардың кеңес өкіметіне қарсы қаруларын кезеугесебеп болған ең басты оқиға 1917 жылы 27-29 қарашада Қоқан қаласында «Шуро Исламия» (Ислам Кеңесі) партиясы ұйымдастырған 4-ші төтенше өлкелік мұсылман халықтарының құрылтайында Түркістан Жумхурияты (Республикасы) және оның үкіметін құрылды. 1918 жылы ақпанда большевиктеросы өкіметке қарсы Қоқанда 35 мың адамның өмірін жалмаған қандықырғын ұйымдастырады. Әсіресе, армяндардың мұсылмандарға көрсеткен жауыздығы шектен шығып кеткен болатын. «Большевиктерге қатты ызаланған жергілікті атқамінерлер Түркістан жумхуриятын қорғауды Қоқан милициясының бұрынғы бастығы кіші Ергашқа тапсырады. Ол Ферғананың барлық курбашыларының әміршісі болып сайланады. «Басмашылар» деп аталған қозғалысының күшейгені сонша, тіпті өлкеде большевиктерге өз билігін орната

алмау қаупі төнді», [6] деп жазады Рустамбек Шамсутдинов «Әндіжан тарихының очерктері» атты еңбегінде.

1919 жылдың күзінде Ферғана уақытша автономиялық үкіметі құрылды. Тап осындай туындаған қиын ахуалдан соң қурбашылар мен большевиктік өкімет арасында бейбіт келіссөздер жүргізе алатын жергілікті ұлт өкілінен шыққан мәмілегер большевик қажет болды. Өзбек жазушысы Мансурхужа Хужаев көрсеткендей, ол Т.Рысқұлов болатын[7]. Ол әмір - қурбашы Мадаминбекпен (Мұхаммед Амин бек) Рысқұловтың құпия түрде кездескенін жазады. Ол бұл кездесуді сол кездегі ОГПУ дің қызметкері болған кісінің ауызынан есіткенін көрсете отырып, жаңа дерек ретінде көрсетеді. Кездесу 1919 жылы құпия жағдайда өткен. Марғұландық қурбашы Мадаминбекпен жүргізген келіссөз өңірде елеулі деңгейде тұрақтылық орнатты. 1920 жылы 6 наурызда Ескі Марғұлан қаласында Мадаминбекпен бейбіт келіссөзге қол қойылады. Ендігәрі Мадаминбек кеңестер билігін қорғаушысына айналды. Есесіне большевиктер ислам шариғатының сақталуына,барлық мұсыл-мандарға ислам қағидасымен өмір сүруге кепілдік берген. Дегенмен, «1920 жылы мамырда кеңестер жағына өткен Мадаминбекті Көр (*Соқыр-Б.А.*) Шермат (Шермұхамедбек) пен Қалқожа (Қалхужа) келіссөз жүргізу кезінде өлтіріп тастады. Қызылдар жағындағы бірқатар қурбашылар мен басмашылар қайтадан ұлттық-мұсылмандық күресшілер жағына өте бастады»,-деп көрсетті тарихшы Қ.Ражабов өзінің «Мадаминбек» дейтін рисоласында[8].

Рысқұловтың қурбашыларды қарсыласуды қойып, бейбіт жолмен большевиктік биліктің «Ұлттар декларациясына» сүйене отырып, Федеративтік Түркістан мемлекетін құруға шақырғандығы – қалыптасқан саяси жағдайда аса зор мүмкіндік болғандығын тарихшылар С.Ағзамхужаев[9] Р.Шамсутдинов[10], та көрсетеді. 1920 жылдың 12-18 қаңтарында өткен Мұсбюроның III және Түркістан компартиясының V сиезінде Рысқұлов өз жақтастарымен бірге «Түркістан Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының» атын «Түрік Республикасы» деп, ал «Түркістан компартиясының» атын «Түрік компартиясы» деп ауыстыруды күн тәртібіне енгізіп, құрылуы көзделген республиканың өзіне тән конституциясының, экономика, қаржы, әскери және сыртқы істер салаларының тәуелсіз болуы мен тұрақты түрік-мұсылман армиясының құрылуын, мұсылман емес қарулы күштердің республика аумағынан шығарылуын көздеген ұсыныс басым көпшілік дауыспен қолдау тауып бекітіледі. Рысқұловтың Ресей құрамындағы бүкіл түркі халықтарын саяси жағынан біріктіретін Түрік Республикасын құруға шақыруы Мәскеу үкіметін қатты үрейлендірген болатын. Иә, Рысқұлов пен орынбасарлары С.Турсынқожаев, Н.Хужаевтар басмашылардың өлкедегі ірі күш екендігіне және олар бейбіт өмірге көшсе алдағы уақытта Мәскеуді олармен санасатынхәлге келтіруге болатындығына көздерін жеткізуге тырысқан. Олардың талабымен 1919 жылы 16 шілдеде армяндардың «Дашнакцутюн» ұлттық партиясы таратылды. Олардан қарулар тартып алынды[11]деп жазды Рысқұлов.

Тұрардың образын көркемфильмге алғаш шығарған Өзбек елі екенін айта кету керек.1987 жылы«Өзбекфильм» киностудиясы «Уполномочен революцией» деп аталған 3 сериялы көркем фильм жасады[12]. Көрнекті революционер В.В.Куйбышевтің Түркістандағы кезеңі туралы түсірілген осы фильмде Рысқұлов образы Мұсбюроның Төрағасы қызметінде көрінеді. Оны өзбек актері Шұхрат Ергашев өзбек қайраткері ретінде бейнелейді. В.Куйбышев Рысқұловтың саяси қызметіне оң бағасын берген. 1920 жылы 9 тамызда орталық комитет хатшысы Е.Д.Стасоваға жазған хатында «Рысқұлов-сирек кездесетін тұлға және ол Мәскеуде көрнекті коммунист болып істеп кете алады...» [4] депті. Иә, Рысқұловты өлкеден орталыққа алып кету ұсынысы Куйбышевтен шықты. Себебін көрсете кетейік, Рысқұловтың 1920 жылы ақпан-мамыр айларында РКП (б) ОК-іне бағынатын, орталығы Ташкенттен басқарылатын біртұтас Түркістан Республикасын құру әрекеті тарихи шындық. Ол дұрыс та батыл қадам болатын. Бірақ оның бұл

ұсынысына алғашқыда Түркомиссия мүшелері В.В.Куйбышев, Ш.З.Элиава «атын ауыстыруға болар» деген секілді қолдап сөз сөйлейді, ал Ф.И.Голощекин бейтарап қалады, Я.Э Рудузутак қарсы шыққан болатын. 1920 жылы 22 ақпанда Түркомисияның тағы бір мүшесі, Колчакты жеңген даңқты колбасшы Фрунзе Ташкентке келді. Рысқұлов көтерген мәселелер қайта талқыға түседі. Рысқұловтың Түркі Республикасы мен түркі компартиясын құру және дербес Түркістан қарулы күштерінің болуы секілді бірақатар ұсыныстарына қарсы пікір білдіреді[2].

Рысқұлов пен өзбектің көрнекті революционері Низам Хужаевқа 1920 жылы 24 мамырда Ленинмен кездесудің сәті түседі. Олар "Түркістан Республикасы жағдайының жоспары туралы" баяндамасын тапсырады. Рысқұловтың бүкіл мақсат-мұраты осынау батыл баяндамасынан көрінеді. Бірақ, Ленин бұған қарсы болады. Осыдан кейін ол ТүркАтКомның Төрағасы қызметінен өз еркімен кетеді. Түркістан өлкесінің 5 республикаға бөлінуіне Рысқұловтың қарсы болғаны тарихи шындық екендігін өзбек тарихшылары да растап отыр. Лениннің қазасына барған сапарында осы мәселені орталық комитетте қайта көтермек болады. Бірақ бұл межелеу мәселесін оның қатысуынсыз-ақ шешіп жіберген еді.Осыдан кейін Рысқұлов Түркістан Республикасы Атқару комитеті төрағасы қызметінен өз еркімен кету жөнінде Орталық аппаратқа арыз берген[13].

Орталық Азияны ұлттық республикаларға бөлшектеу – кеңестік режімнің ең үлкен табысы. Ал осы республикалар ішінде Орталық Азияда түрік нәсілінде емес, парсы тілді республика ретінде Тәжік КСР-ін құру Мәскеудің Рысқұловтың бұл аймақты толықтай Түрік Республикасына айналдыру идеясына берген үлкен соққысы болатын. Жас большевик Рысқұловтың Ташкенттегі 1919-1920 жылдардағы кезеңі осылай күреске толы өтті. Ол мұнда әртүрлі ұлттық және діни партиялар мен қозғалыстардың өкілдерімен қарым-қатынас жасауына тура келді.

Рысқұлов Орта Азиядағы мақта мәселесіне қатысты, яғни оны игеріп қана қоймай, шикізатты өңдеу жолдарын да көрсеткен баяндамалары мен мақалалары Ташкенттен 1921-1926 жылдары өзбек тілінде шығып тұрған «Қизил Узбекистон», «Туркистон» газеттерінде үзілмей басылып отырған. Ол мақтадан тауарлы өнім шығару үшін республикаларда өндірістік орындарын ашу керектігін тілге тиек еткен. Оның Түркістан Республикасындағы ролі мен ықпалы ерекше болатын. Түркомиссия мүшелері оның алғырлығына, өр мінезінен именетін. Сескенетін. Содан қауіптенген Орталық аппарат оны Мәскеуге шақырып, Наркомнацқа қызметке қойды.

Өзбек тарихшылары Ш.З.Зиямов пен Р.А.Нуруллин Тұрар Рысқұловты кеңестікОрта Азия елдерінен шыққан бірінші тарихшылар қатарына жатқызады[3].Тұтқындалар алдында Ялтада дем алып жүрді. «Революция и коренное население Туркестана»[11] деп аталған еңбегін толықтырып Түркістан тарихына қатысты көлемді еңбек жазып жүргенін бірнеше мәрте өз жазбаларында еске алады. Тарихи сол еңбегін Ялтада дем алып жатқанда аяқтау алдында тұрғандығын да жазыпты. Ол туралы тұрартанушы, белгілі жазушы Ш.Мұртаза ағамыздың соңғы жылдары естеліктерінде де айтады.

Қорыта айтсақ, Рысқұловтың өзбек тарихнамасында Түркістан Атқару комитеті жанындағы Мұсылмандар Бюросының төрағасы, кейіннен Түркістан Орталық Атқару комитетінің төрағасы, Ферғана жазығындағы жағдайды тексеру және үйлестіру төтенше комиссиясының мүшесі ретінде атқарған қызметі туралы өзбек тіліндегі деректер өз алдына зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Узбекистон тарихи. Олий Уқув Дорилфунуни учун. III томлик.Т.1997. III -том.415 б.
2. Фрунзе М.В. Статьи и воспоминание. / под.ред. Архангельский. Вл. Изд-во. «Молодая гвардия».- Москва.-1970. - 412 стр.; Устинов В.М. Служение

народу (Партийная и государственная деятельность Т.Рыскулова). Алматы: «Казахстан», 1984. – 231 с.

3. Зиямов Ш.С, Нуруллин Р.А. Турар Рыскулов Общественные науки в Узбекистане. Ташкент.-1988.; История гражданской войны в Узбекистане / отв.ред:Х.Ш.Иноятов.-Ташкент: Фан, 1970.-Т.2.-362 с.

4. Куйбышев В.В. ПСС.в 3 томах.- Москва. Изд-во. Политичекой литер-ы.-1977.

5. Ражабов Қ. Хайдаров М. Туркистон тарихи (1917-1924). Ташкент. «Университет». 2000. 168 б.

6. Шамсутдинов Р.Т., Исхоқов А.А. Андижон тарихидан лавқалар. «Шарх» нашриети. АК. Тошкент. 2013.-592 б.

7. Хужаев М. «Шермухаммадбек қурбоши.Тарихи роман. Т.: Шарқ,-2008.- 304 б.

8. Ражабов Қ. Мадаминбек (рисола). «АВИ Матбуот». - 2011.-40 б.

9. Ағзамхужаев С. Туркистон Мухторияти: милий демократик давлатчилик қурилиши тажирибаси. — Тошкент: «Маънавият-ФАН».-2000.

10. Шамсутдинов Рустамбек. Узбекистонда советларнинг қатағон сиесати ва унинг оқибатлари. (1 китоб).-«Шарқ» нашр. Тошкент.-2012

11. Рыскулов Т. «Революция и коренное население Туркестана», Ташкент, 1925. (глава «Что делали дашнаки в Фергане»). ТШЖ-3 томдық.I том. А.-1997.

12. Худ. Фильм «Уполномоченный революцией». Произ. «Узбекфильм» 1987 г. В 3-х серии./ реж. З.Ройзман.

13. Қоңыратбаев О. «Тұрар Рысқұлов. Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі». Алматы.- 2004.

Аннотация: В статье рассматривается деятельность Турара Рыскулова в период его работы в Туркестанской Автономной Советской Социалистической Республики по современной узбекской историографии. 1918г. V сьезд Советов Туркестана заявил об образовании Туркестанской Автономной Советской Социалистической Республики. В октябре 1918 на 6-м Туркестанском съезде Советов Турар Рыскулов избирается в составе ТуркЦИКа, назначается наркомом здравоохранения Туркестанской республики, заместителем председателя, председателем ЦИК Турк. Республики. Мусулманское бюро Туркестан-ского Крайкома РКП (б) возглавил Турар Рыскулов. Этот периоды его деятельности изучены киргизскими, татарскими и монгольскими историками. Высоко оценили его работы особенно узбекские историки.Онивнимательно изучили его деятельностив попытках и стремлениях создания «Тюркской Советской республики». Активность, целеустрем-ленность Турара Рыскулова получили высокую оценку со стороны узбекских исследователей.

Abstract: The article discusses the activities of Turar Ryskulov during his work in the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic on modern Uzbek historiography. 1918 The Fifth Congress of Soviets of Turkestan announced the formation of the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic. In October 1918, at the 6th Turkestan Congress of Soviets, Turar Ryskulov was elected as part of the TurkCIK, appointed by the People's Commissar of Health of the Turkestan Republic, deputy chairman, chairman of the CEC Turk. Republic. The Muslim Bureau of the Turkestan Regional Committee of the RCP (B.) Was headed by Turar Ryskulov. This period of his activity was studied by Kyrgyz, Tatar and Mongolian historians. Especially Uzbek historians highly appreciated his work. They carefully studied his activity in the attempts and aspirations of creating the "Turkic Soviet Republic". The activity and determination of Turar Ryskulov was highly appreciated by Uzbek researchers.

УДК 01

Ураков Д.Дж., Отарбаева Г.К., Мусакулова Г.И.
т.ғ.к., доцент, М. Улугбек атындағы Ұлттық университет, Ташкент, Өзбекістан Республикасы
т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
т.ғ.к., аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Казахстан

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ – ТҮРІКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ САЯСИ ЕГЕМЕНДІГІ ЖОЛЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Түйін: Мақалада тарих және археология ғылымдарының докторы, профессор, Түркіменстан Ғылым Академиясының академигі, көрнекті археолог және тарихшы-шығыстанушы М.Е. Массонның Қазақстан ескерткіштерін зерттеуде, Орта Азия мен Қазақстан археологиясының дамуында, Шымкент қаласының мұражай ісінің қалыптасуына қосқан үлесі көрсетілген.

Ғалым ортаазиялық қалалардың тарихи географиясы мен археологиялық топографиясын, жергілікті сәулет, бейнелеу және қолданбалы өнер тарихын, нумизматика, тау-кен ісі мен металлургия тарихын, Орта Азияның гидрологиясы мен метеорологиясын зерттеуге зор үлес қосқаны туралы баяндалған.

Қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің қайта өрлеуі, егемендік пен тәуелсіздіктің нығаюы жағдайында халықтың тарихы мен мәдениетіне деген ескі догматикалық көзқарасты қайта қарауға мүмкіндік ашылды.

Бұл процеске көптеген ғасырлар бойы жинақталған рухани және материалдық құндылықтардың басты қоймасы болып табылатын мұражайлар елеулі үлес қосады..

Кілт сөздер: Қазақстан ескерткіштері, археология, мұражай жұмысы, тарихи география, Орталық Азия қалалары, жандандыру, өзін-өзі тану

1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс пен одан кейінгі саяси оқиғалар Т.Рысқұловты демократиялық интеллегенцияның алдыңғы шоғырынан өсіп шыққан революционер ретінде қалыптастырды. 1916 жылдың 25 маусымдағы патша жарлығына қарсы қарулы көтерілістер болып жатқан кезде ол Әулиеата уезіндегі көтерілісті ұйымдастырушылардың бірі болып, Мерке ауданында әрекет етіп жүрген халық батыры Аққөз Қосанұлы бастаған көтерілісшілердің іс-әрекетіне ұйымдық сипат беріп, саяси бағыт-бағдар сілтейді. 1917 жылы ақпандағы буржуазиялық-демократиялық төңкерістен кейін Т.Рысқұлов Ташкенттегі оқып жатқан мұғалімдер институтын тастап, Әулиеата уезінің Мерке ауданына келіп бостандық, тендік, тәуелсіздікті мақсат еткен «Қазақ жастарының революциялық одағын» құрады. Әулиеата уезінде Кеңес өкіметін орнатуға белсене қатысады. 1917 жылдың қыркүйек айында РСДЖП-ның мүшелігіне өтеді [1].

1918 жылы қарашада Т.Рысқұлов Түркістан АКСР Кеңестерінің VI сиезіне қатысып, Орталық Атқару Комитетінің құрамына сайланып, ТүркОКА-ның аппаратына қызметке ауысады. Қазақ-орыс қатынастарын реттеу, ұрлық, тонаушылықпен айналысқандарға тойтарыс беру, Әулиеата уезінің экономикалық жағдайын жандандыру сияқты мәселелерді шешуге тікелей араласады. Уездік Кеңестің сан түрлі қызметін ұйымдастыра отырып, Т.Рысқұлов бұрынғысынша негізгі күш-жігерін ашаршылықпен күресу ісіне бағыттайды.

1917-1918 жылдары Қазақстанда аштық етек алып, Әулиеата уезінде халықтың жағдайы өте ауыр халде болған сәтте саяси және ұйымдастырушылық белсенділігімен танылған Т.Рысқұлов 1918 жылдың сәуірінде Әулиеата депутаттар Кеңесі атқару комитетінің төрағасының орынбасарлығына, ал шілде айынан бастап төралығына сайланады. Ол аштықты ауыздықтауда күш-жігерін жұмсап, уездік төтенше комиссия ұйымдастырып, ашыққан елді-мекендерде тамақтандыру пунктерін ашады, көктемдегі егіс жұмыстарын ұйымдастыру, қазақ кедейлерін көктемгі егіске қажет тұқыммен, құрал-сайманмен қамтамасыз ету сияқты жұмыстарды атқарады. Ал мамыр айында қазақ еңбекшілерінің уездік сиезін өткізеді. Уездегі бірқатар антиКеңестік кулак көтерілістерін

басуға қатысады.

1918 жылы күзде Т.Рысқұлов Түркістан Республикасының Денсаулық сақтау халық комиссары болып тағайындалды. Аштықпен күресе отырып, халық арасында кең тараған жұқпалы ауруларды жою ісін ұйымдастыру, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатысып, Қытайға ауып кеткен жерінен қайта оралған босқын қазақтарға азық-түлік көмегін көрсетуге күш салады. Т.Рысқұлов Түркістан АКСР аштықпен күресу жөніндегі Төтенше Орталық Комиссиясының қызметінде жүріп орасан жұмыстар жүргізді. 1919 жылы наурызда Түркістан Республикасы Кеңестерінің төтенше VII-ші сиезінде Т.Рысқұлов Түркістан Орталық Атқару Комитеттер төрағасының бірінші орынбасары болып сайланады. Осы жылдың көктемінде Түркістан коммунистерінің Мұсылман бюросы құрылып, Т.Рысқұлов оған төрағалық етеді. Оның басшылығымен Мұсбюро дербес ұйымға айналды және Орталықтың өктемдігі мен зорлығына қарсы дәйекті түрде күрес жүргізді, тәуелсіздік жолында және байырғы халықты өзін-өзі билеуге тартуда едәуір жұмыс атқарды. Алайда, В.И.Ленниннің және оның Түркістандағы өкілдерінің араласуы Мұсбюроның белсенділігін басып тастайды. Коммунистік ұйымдардың басын біріктіруді желеу еткен большевиктер ақырында Мұсбюроны жойды, ал Тұрар мен оның айналасындағы оларға пантүрікшілдік мен ұлтшылдық ауытқушылық айдары тағылды [2].

Ол жергілікті халық өкілдерін қоғамдық-мемлекеттік істерге тарту, сауатты мамандар дайындау, республика экономикасын дағдарыстан шығару, сұрапыл аштықпен күрес, ұлттар арасындағы алауыздықтарды бәсендету мәселесінде ұтымды саясат жүргізіп, халық игілігі үшін қызмет атқарады. Батылдығы, белгіленген шараларды жүзеге асырудағы ыждақаттылығы, жеке басының кіршіксіз адалдығы, халық игілігі үшін атқарған сан салалы қызметі арқасында Т.Рысқұлов орасан зор беделге ие болды.Т.Рысқұлов Түркістанда мекендеген барлық түркі тілдес халықтардың көшбасшысы болды. 1920 жылдың қаңтарында Түркістан Автономиялы Республикасының Орталық Атқару Комитетінің төрағасы болып сайланып, күллі Түркістанды басқарған қайраткер деңгейіне көтеріледі.

Мемлекет ісіне белсене араласа жүріп, бай саяси тәжірибелер жинақтап, ол өзінің саяси қайраткер дәрежесіне көтере білді. Жоғарғы үкіметтің сенім артуымен 1924-1925 жылдары ол Коминтерніннің Монғолиядағы Халық-Революциялық партиясына көмек көрсету жөніндегі өкілі болып жұмыс істеді және осы елді демократияландыру жолындағы реформаларды жүзеге асыруға қатысты. Оның ұсынысы бойынша мемлекет астанасы – Урга қаласы Улан-Батор («Қызыл батыр») болып аталады. 1920 жылы желтоқсанда Тұрар Рысқұлов РКФСР Үлт істер жөніндегі Халық комиссарының екінші орынбасары болып тағайындалды, одан кейін бір жыл бойы осы комиссариаттың Әзірбайжандағы уәкілі болып қызмет істейді. Ал 1922 жылдың күзінде Түркістан АКСР-нің Халық комиссарлар Кеңесінің төрағалық қызметіне тағайындалады.

Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік аймағының көптеген салалы экономикасының дамуына үлкен үлес қосты. Оның бастамасы бойынша мал шаруашылығы, егіншілік, мақта өсіру мен жер суландыру сияқты ауыл шаруашылығын қалпына келтірудің бірінші кезектегі міндеттері шешілді. РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасының орынбасары бола отырып, ал Түрксіб темір жолы, Қарағанды көмір бассейні, Балқаш мыс комбинаты, Семей ет комбинаты құрылыстарына аса көңіл бөлді. Т.Рысқұлов қандай қызметте болсын әрқашан да бар талант, жігерімен еңбек етуге күш салды. Республикамыздың өркендеп алдыңғы қатарлы елге айналуын көздеді. Ол жауапты партия мен мемлекет қызметтерін атқара жүріп, ұлттық-мемлекеттік, шаруашылық және мәдени-құрылыс мәселерін шешуге белсене қатысты [3, 17б.].

Ұжымдастыру нәтижесінде Қазақстандағы 40 млн мал саны 4,1 млн-ға дейін кемиді. Елді аштық жайлап, жұқпалы аурулар тарады. Елдегі қалыптасқан жағдайды, үкімет тарапынан жіберіліп жатқан өрескел қателіктерді айтып Т.Рысқұлов И.В.Сталинге,

қазақ өлкелік комитеттерінің бірінші хатшысы Л.Мирзоянға бірнеше хат жолдайды.Ал 20-шы жылдардың аяқ шенінде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру науқанын бастап, зорлық, күштеумен қазақ халқын отырықшыландыруға кірісті. Зорлап отырықшыландыру барысында бұрмалаушылық, асыра сілтеушілік орын алып, өрескел қателіктер жіберілді. Ф.И.Голощекиннің 1925-33 жылдары Қазақстандағы басшылығы тарихымыздағы 20-30 жылдардағы қоғамдық-саяси өмірдің күрт өзгеруіне әкеліп соқты. Ол «Кіші Қазан» саясатын И.В.Сталиннің қолдауымен байлар мен орта шаруалардың мал-мүлкін тәркілеуден бастады.

XX ғасыр басындағы саяси оқиғаларды, әлеуметтік-экономикалық жағдайды қамтиды. Тұрар қаламынан туған патша өкіметінің отарлау саясатының зардаптары, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс барысы, аштық мәселесі, Кеңес өкіметі кезіндегі саяси, мәдени, әлеуметтік жағдайлар, қазақ интеллегенциясының қоғамдағы орны және тағы басқа ғылыми зерттеулері оның білікті тарихшы екендігін көрсетеді. Әсіресе оның «Революция и коренные население Туркестана» (1925), «Қазақстан» (1926), «Восстание туземцев Средней Азии в 1916 году» (1927), «Турксиб» (1930) сияқты күрделі еңбектері Түркістандағы революция барысы, жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын анықтап беретін тарихи маңызды еңбектер болып табылады. Осындай аса үлкен де жауапты қоғамдық-саяси қызмет атқарумен қатар Т.Рысқұлов шығармашылық мәселелермен де шұғылданып, ғылыми жұмысқа да белсенді араласты. «Еңбекші қазақ» газетінің редакторлық қызметін атқарды. Оның оннан астам іргелі кітаптары 200-дей, мақалалары, баяндамалары, 100-ге тарта тезистері мен хаттары бар. Тұрардың бұл ғылыми еңбектері Қазақстан тарихында баға жетпес құнды дерек болып табылады. Өйткені, оның еңбектері тарих саласымен тығыз байланысты, ежелгі Қазақстан тарихынан бастап [4, 36б.].

1920 жылы 20-27 қаңтар аралығында Ташкент қаласында болып өткен ТКП V конференциясы мен Мұсбюроның төтенше III конференциясы түрік халықтарының тарихында маңызы терең әрі Түркістан Республикасының тарихында зор рөл атқарған оқиға болды. Шығыс халықтарының комуннистік ұйымдары өткізген I сиезде қабылданып, РКП(б) VIII сиезінде бекітілген шешімге сәйкес, 1919 жылы 14-31 наурыз аралығында Ташкент қаласында болып өткен Түркістан коммунстік партиясының II конференциясы «...партияның мұсылман бөлігіндегі партия жұмысына басшылық пен ұйымдастыруды» жақсарту үшін ТКП ОК жанынан Мұсылман бюросын (Мұсбюро) құру туралы шешім қабылдады. Мұсбюро құрамына: Тұрар Рысқұлов (төрағасы), Н. Қожаев, Ю. Алиев, Ю. Ибрагимов және А.Мұхитдинов кірді. Орыс большевиктерінің шовинистік пиғылы мен отаршылдық саясатына қарсы құрылған Мұсбюро өзінің алдына қойған мақсаты мен істеген қызметінде патшалық Ресей тұсындағы Мемлекеттік Думаның жанындағы Мұсылман бюросының жалғасы іспеттес еді.

Осы конференцияларда тұтас Түркістан мемлекетін құру идеясын ұсынған. Т. Рысқұлов басқарған Мұсбюро жеңіске жетті. Осы конференция шешімімен ТКП ұлттық секциялары біріктіріліп, ол «Түрік халықтарының коммунистік партиясы» (ТХКП) деп өзгертілді.

Бұл тезистер Тұрар Рысқұлов даярлаған нұсқада III Мұсконференцияда толығымен қабылданады. Бұл түрікшілдік қозғалыстың тарихында бұрын – соңды болмаған, тұтас Түркістан идеясын жүзеге асырудың нақты қадамы болған тарихи құжат болатын. Партия саласы бойынша істі біршама реттеп алғаннан соң, Тұрар Рысқұлов өзінің негізгі идеясын іске асыру әрекетіне кіріседі. Ол – Түркістан Республикасын «Түрік Кеңес Республикасына» айналдыру идеясы болатын. Мұсбюроның төтенше III конференциясының 25 қаңтарда өткен мәжілісінде Тұрар Рысқұлов «Түркістан Республикасының автономиялылығы туралы тезистерін» талқылауға ұсынды.

Түріккомиссиясының отаршылдық пиғылын анық сезінген Т.Рысқұлов басқарған

Мұсбюро өзінің әрекетін тактикалық жағынан өзгерте бастады. РКП (б) ОК және Түріккомиссияның шовинистік пиғылы мен отаршылыдқ саясатына қарсы қорғаныстық идеология ретінде түркішілдік бағыт, яғни тұтас Түркістан идеясы таңдап алынды. Оны жүзеге асырудың жолы ретінде төмендегідей екі бағыт белгіленді:

.Түркістанда өмір сүріп жатқан халықтарды түрік идеясына біріктіру арқылы республиканы құқықтық жағынан түрік халықтарының республикасына айналдыру. 2.Республиканы мекендеуші түркітілдес халықтардың жеке-жеке ұлттық республикаларын құра отырып, оларды түрік конферациясына біріктіру. Бұл екі бағытта да көптегентеген жұмыстар жүргізілді. Мұсбюроның талап етуімен 1919 жылы қараша айында Түркістан Республикасының ұлт істері жөніндегі халық комиссариатының құрылымында үлкен өзгерістер болып, өзбек, түрікмен, қырғыз(қазақ) және т.б. мұсылман бөлімдері жойылды да, орнына тұтас түрік бөлімі ұйымдастырылды [5, 87б.].

Біз бұл жерден Т.Рысқұловтың алдымен ұятшыл, содан кейін түркішіл болғандығын көреміз. Сол кездегі ірі саяси, экономикалық әрі мәдени-рухани орталықтардың бірі болған Ташкент қаласын Қазақстанның астанасына айналдыра отырып, шашылып жатқан қазақ жерлерін біріктіру идеясы сол тарихи кезеңде ең ұтымды идея болатын. Саны жағынан түрік халықтары арасында Түркия түріктерінен кейінгі екінші орынды иеленетін және Ә.Бөкейхан айтқандай «мәдениет жолында бізден де төмен» өзге Түркістандық түріктердің арасындағы ең сауатты, көзі ашық халық ретінде қазақтардың бұл орынды иеленуі әбден орынды болар еді. Қазақстанның астанасы ретінде Түркістан өлкесінің орталығында орналасқан Ташкент қаласыынң ұсынылуы Т.Рысқұлов тарапынан жасалынған, нақты мақсатқа бағындырылған әрі өзге түрік халықтары тарапынан дәл сол кезеңде қолдануға ие болған әрекет болатын.Жоғарыда атап көрсетілген екі бағыттың алғашқысын жасырын қалдырған Т.Рысқұлов, 1919 жылы күз айларында, негізінен, ұлттық республикалар құрамына өз халықтарын біріктіру мәселесін қолға алды. 1917 жылы өткен екінші жалпы қазақ-қырғыз сиезі күн тәртібіне қойған қазақ жерлерін біріктіру мәселесін ары қарай жылжытқан Т.Рысқұлов біріккен қазақ жерлерінің астанасы ретінде Ташкент қаласын белгілеуді талап еткен еді. Себебі қазақ халқының жартысынан астамы Түркістан өлкесін мекендейтін, сондай-ақ көшпелі қазақ аймақтарына қарағанда халқы тығыз орналасқан, шаруашылықтың түт-түрі дамыған Түркістанға қарасты қазақ жерлері арқылы өзге қазақ жерлерін әкімшілік жағынан басқару, шаруашылығы мен мәдени-тұрмыстық өмірін ұйымдастыру ана ғұрлым онай болар еді. Екіншіден, Ташкент қаласын Қазақстанның астанасына айналдыра отырып, қазақ жерінің астанасын тұтас түрік конфедерациясының да орталығы болуын қамтамасыз ету арқылы қазақ ұлтының алдыңғы қатарлы жетекші ұлт болуын қалыптастыру болатын.

«Қазіргі социалистік құрылыс кезінде тнрриториялық қана емес, сондай-ақ ұлттардың арасындағы шекаралық белгілерде бірте-бірте жойылатын уақытта, Түркістанның бес облысының шегінен тұратын географиялық шекарасы қандай да бір тұйықталған шекара деп саналмай, қайта Түрік Кеңес Республикасының құрамына мүшелікке өткісі келе жаңа республикалардың қабылдауына мүмкіндік бар деп есептелсін». Кейін Мұсбюроның төтенше мәжілісінде Т.Рысқұлов «Түркістан Республикасының автономиялығы туралы» баяндамасын оқып, «Түркістанның автономиялығы туралы тезистерін» талқылауға ұсыныс жасайды. Енді осы тезистердің тұтас Түркістан идеясына қатысты ең өзекті 4-бабына тоқтала кетейік. Бұл бап тұтас Түркістан мемлекетін құруға негіз қалайтын ең өзекті бап болып табылады. Ал 6-бап мазмұн жағынан 4-бапқа жақын әрі коммунистік интернационализм мен үгіт арқылы түркішілдік идеясын бүркемелеуге тырысушылығымен айқындалады. Онда: «Еңбекшілер мен қаналған халықтарды интернационалды жолмен біріктіру мақсаты үшін түрік халықтарының: татар, қырғыз (және қазақ), башқұрт, өзбек және т.б. болып бөлініп, жеке ұсақ республикалар құруға ұмтылу идеясын коммунистік үгіт жолымен жою және бір

тұтастық мақсаты үшін РСФСР құрамына кіретін басқа түрік халықтарын территориялық белгілеріне қарай өзара біріктіруге ұмтылу керек», - делінген болатын. Бұл бапта тұтас Түркістан идеясын жүзеге асырудың жолы ретінде белгіленген екі бағытта қарай қамтылған еді.

Бұл конференциялардың барлық шешімдері жоққа шығарылып, жағдай бұрынғы қалпында өзгеріссіз қалатыны жарияланды, яғни Түркістан Республикасы РСФКР құрамындағы автономиялы республика немесе нақтырақ айтқанда, Ресейдің ішкі облыстары дәрежесіндегі әкімшілік-аумақтық бірлестік, ал ТКП РКП (б) құрамындағы небары облыстық комитет құқығын ғана пайдалана алатын бөлімше болып қала беретінін мәлімделді. Осы шешімді наурыз айының соңында ресми бекіткен РКП (б) ОК Т.Рысқұлов идеясын іске асыртпай тастады. Жауаптың кешіктірілуінен Т.Рысқұлов қатты мазасызданып, ақпан айының басында В.И.Лениннің атына жаңа жедел хат жолдайды. Бұған жауап ретінде 1920 жылы 22 ақпанда М.Фрунзе мен оның бас штабы Ташкентке келеді. М.Фрунзе өзінің Ташкентке келуіне байланысты жариялаған бұйрығында: «Социализм атынан Түркістандағы жолдастарға жәрдем беру үшін орталықтан келген әскери күштерді құттықтаймын», - деген еді. Конференциялар аяқталысымен-ақ Т.Рысқұлов оның шешімдерін бекітуді өтініп, РКП (б) ОК – не хат жолдайды. Орталық бұл шешімді өте салқын қабылдап, ұзақ уақыт жауапсыз қалдырады. Ал 1920 жылы 23 ақпанда толық құрамда жиналған Түріккомиссия мәжілісінде М.В.Фрунзе ТКП V конференциясы мен Мұсбюроның төтенше III конференциясының шешімдерін «пантүрікшілдік», «панисламшылдық» және «буржуазиялық-ұлтшылдық» шешімдер ретінде барынша қаралады [6, 434б.].

Осылайша Кеңестік Ресей империясы Түркістан өлкесін өзіне толық бағынышты отар ретінде сақтап қалды. Егемендік идеясының жаршысы болған Мұсбюро саяси жеңіліске ұшырағанымен, оның идеясы өшкен жоқ. Ол эмиграцияда жүрген М.Шоқай, А.З.Уәлиди, А.Ысқақи, В.Каюм, Б.Хайт және т.б. сынды түрік мұғажырлары тарапынан кең қолдау тауып, өзінің заңды жалғасын тапты. Бүгінгі таңда да біртұтас Түркістан идеясы мыңдаған түрік зиялылары мен қайраткерлері үшін қасиетті әрі болашағы бар идея ретінде өмір сүруде. Сондықтан Мұсбюро мен Т.Рысқұловтың тарихи қызметі халық жадында мәңгі сақталмақ. 1920 жылы мамыр айында Т.Рысқұлов В.И.Лениннің қабылдауында болып, егемендік идеясын жүзеге асыру жолында соңғы әрі шешуші әрекетін жасайды. Бірақ В.И.Ленин «Түрік Кеңес Республикасын» құру туралы идеяны қабылдамай тастады. Ал идеяны көтерген Т.Рысқұлов пен оның Мұсбюродағы жақтастары 1920 жылы 18 шілдеде отставка жариялауға мәжбүр болды.

Тұрар түркітілдес халықтардың конфедерациясын жариялы түрде ұсынып, экономикалық-саяси жақтан тәуелсіз болуды армандаған. Қанаушылықты, отаршылдықты, шовинизмді, ұлттық саясатты бұрмалаушылықты орталық үкіметке ашық жеткізген. Ол шаруашылықтың барлық саласына ұтымды ұсыныстар айтты. Біз әлі күнге Тұрардың айтқандарын қайталап жүрміз...»

Ұзақ жылдан бері елімізде тұлғатану, қазақтану жүйелі түрле жолға қойылмаған. Соның бір дәлелі – Тұрар Рысқұлов өмірі мен шығармашылығының толық зерттелмей жатқандығы. Әйтпегенде Тұрар әлемдік деңгейдегі ірі саясаткерлердің қатарынан әлдеқашан орын алар еді. Айталық, Мұстафа Кемал Ататүрік 1923 жылы Түркия Республикасын құрса, Тұрар 1919 жылдың өзінде Түркістан Республикасының құрамындағы Сырдария облысы, Жетісу облысын Қазақстанға қосып, Ташкент қаласын бүкіл түркілерді шоғырландыратын астана жасауды, соның негізінде Түркия Республикасын құруды айтқан. 1921 жылы Әзірбайжан компартиясының III сиезінде сөйлеген сөзінде Тұрар Рысқұлов Ататүрік бастаған ұлт-азаттық көтерілісін қолдады сол кезеңде Тұрар Азия құрлығындағы Қытай, Үндістан секілді мемлекеттердегі көтерілістің келешегін болжап, жеңіске жететінін айтып кеткен [2, 87б.].

1919-1934 жылдар аралығында Т.Рысқұлов жауапкершілігі шектеулі серіктестік немесе акционерлік қоғам құру арқылы шағын және орта бизнесті дамыту туралы бірнеше рет мәселе көтерген. Сондай-ақ экономикалық дамуымыздың базалық негізі геологиялық басқарманы құруды 1928 жылы ұсынды. Соның нәтижесінде қазба байлықтар ашылып, экономикамыз жан- жақты дамыды. Ол – әлемдік, ортаазиялық, ресейлік бірнеше экономикалық одақтың негізін қалаушы. Соның бірі – 1923 жылы Ян Эрнест Рудзутак екеуі ұсынған Иран Республикасы мен Түркістан Республикасының арасындағы кедендік одақ. Сол жылы Бұқара, Хиуа, Түркістан Республикасының арасында да экономикалық одақ құрылды. Біз қазір Ресей, Белорусия, Қазақстан арасындағы кедендік одақты құрып отырмыз.

Ол сол арқылы Еуропа мен Азия халқын жақындастыруды көздеді. 1926 жылы ұлттық республикаларды, өлкелерді индустрияландыру тұжырымдамасын әзірледі. Үлкен өндірістік орталықтардың айналасында қосалқы шаруашылық құруды Тұрар 1930 жылы айтса, біз Астана, Алматы және басқа өндірістік ірі қалалардың төңірегінде азық-түлік белдеуін құруды кейін қолға алып отырмыз. Осыдан-ақ оның шарушылықты ұйымдастыруда қаншалықты көрген басшы болғандығын байқауға болады.Ұлттық Республикалардың тағдырын ойлаған Тұрар 1923 жылы Ресей коммунистік партиясының XII сиезінде ұлттық-одақтық Кеңес құруды, ұлттық республикаларды экономикалық аудандау керектігі туралы баяндама жасады. 1924 жылы еуразиялық идеяны ұсынғанда Т.Рысқұлов болатын.

Рысқұлов басшылық қызметте жүргенде 1920 жылы Түркістан үкіметінің шешімімен Ташкентте Қырғыз-қазақ институты ашылса, 1924 жылы Мәскеуде Шығыс халықтарының университеті шаңырақ көтерді. 1928 жылы Алматыда Қазақ университеті, 1929 жылы малдәрігерлік институты, 1930 жылы ауылшарушылық институты ашылады.

Қазақ елінің тәуелсіздік үшін күрес тарихындағы Т.Рысқұловтың осы еңбегі қазірге дейін айтылмай келе жатыр. Т.Рысқұлов 1936 жылы Орталық Атқару коммитетінің тұрған кезінде және Ресейдің Совнарком төрағасының орынбасары қызметін атқарған кезде Қазақстан мен Қырғыстанның одақтық Республика болуына ықпал етті. Бұл оның еліне сіңірген зор еңбегі деуге болады. Өйткені Қазақстан одақтық республикалық дәрежесіне жетпегенде Башқұртстан, Татарстан, басқа автономиялы республикалар сияқты Ресей Федерациясының құрамында қала берер еді. Өзінің сотталар алдындағы соңғы сөзінде Т.Рысқұлов Қазақстан мен Қырғыстанның одақтық республика болуын мақтанышпен айтып кеткен.

Халықаралық дәрежеде қызымет атқарған қайраткеріміздің оқыған, сапарда болған, еңбек еткен елдеріне экспедиция ұйымдастырылмапты. Қазақтан шыққан саясаткердің Бейжіңде болып, Қытай мен Моңғолияның арасында дипломатиялық қатынасты жақсартқаны 1923 жылы Берлиндегі студенттердің хал-жайын біліп, «Германиядағы біздің студенттер» деген мақал жазғаны да назардан тыс қалуда. Жалпы, Тұрар өмірі туралы көлемді фильм түсірілсе де, артықтық етпес еді.Тұрар Орта Азия зиялыларының Мәскеуде білім алуына, өсіп жетілуіне тікелей ықпал етті. Н.Нұрмақов, С.Мендешев, Д.Қонаев, М.Сұлтанғалиев, Қ.Сәтбаев, Ю.Абдрахманов, Т.Айтматов, Ж.Досмұхамедов, Х.Досмұхамедов, С.Аспендияров, М.Әуезов,Ә.Диваев, т.б. азаматтарға көптеген қамқорлық жасады.Әлихан Бөкейхановты абақтыға жапқанда Сұлтанбек Қожанов екеуі Сталинге телеграмма жазып, Әлиханның абақтыдан босауына атсалысты. Сол кезеңде бүкіл Алаш зиялылары Т.Рысқұлов, Нәзір Төреқұлов, Сұлтанбек Қожанов сияқты белгілі тұлғалардың төңірегіне Ташкентке шоғырланды. Ол 1922-1924 жылдар аралығында Халел Досмұхамедов басқарған «Талап» қоғамына да қаржылық көмек көрсетіп, ғылымды дамытуға үлес қосты. Шындығында, қазаққа, жалпы түркі халықтарына қыруар еңбек сіңірген Тұрар есімі бұл күнде көптеген еленбей жатқаны өкініште-ақ. Тіпті Тұрардың атында музейде де жоқ екен. Мәскеуде, Тәшкентте, Бішкекте, Бакуде, Қазанда,

Ұланбатырда, басқа шетелдердің архивтерінде Тұрардың кемінде 20 томнан асатын еңбегі жатыр. Солардың басы-аяғы жинақталмаған. Шетелдегі қайраткер тұрған үйге ескерткіш-тақта орнатылмаған. Тіпті өзіміздің Алматы мен Астана да Тұрардың монументалды ескерткіші жоқ [7, 11б.].

Тұрар Рысқұлұлы – халқымыздың маңдайына біткен жарық жұлдызы, кесек тұлғалы, дара саяси қайраткерлерінің бірі. Елінің бостандығы мен тәуелсіздігін, түрік тілдес халықтардың бірлігі мен ынтымағын аңсаған парасатты да зиялы азамат. Қазақтардың терезесін басқа ұлыстармен тең ету жолында жанын салған қайсар күрескер ол. Ел басына күн туғанда ұлтын қызғыштай қорғаған асылдың сынығы. «Ештен кеш жақсы» дегендей бүгінде біз Тұрар сияқты ардақты тарихи тұлғалардың қадіріне енді ғана жете бастағандаймыз. Тұрар өмірі – оның кейінгі ұрпақтарының рухын жандандыратын үлкен мектеп. Уақыт жылжыған сайын бұл мектептен алатын тағылымымыз қомақты да салмақты бола түсер. Саясаттың сай-саласында халық уақытша көз жазып қалған тарихи тұлғалардың туған ортасына қайтып оралу жолдары күрделі-ақ. Тұрар Рысқұлұлының ғұмыры қандай қат-қабат қиыншылыққа толы болса, оның ардақты атын жөн-жосықсыз қаралайтын жаладан, аяусыз баттастыра жағылған қара күйеден арылту ісі де сондай қиын. Ол 1957 жылы қағаз жүзінде ресми ақталғанымен, «Алашшыл», «түрікшіл», «ұлттық мүдде» деген ұғымдардан қатты тітіркенетін әкімшіл-әміршіл жүйенің идеологиялық функционерлері Тұрардың өмірбаянын зерттеуді жолға қоймақ түгіл, оның есімін ауызға алдырмау үшін қолдан келгендерін істеп бақты.

Осындай қолдан жасалған кедергілерге қарамастан қалың қазаққа Тұрар тұлғасының жаңа қырларын Шерхан Мұртаза дер кезінде таныта білді. Тұрардың қайта оралуына Шерханның «Қызыл жебе» романының алғашқы кітаптары жол салып берді десек қателеспеспіз. 1938 жылы жазықсыз, тоталитарлық жүйенің құрбаны болған Тұрардың бейнесі аға ұрпақтың есінде қаз-қалпында сақталғанымен халықтың кейінгі толқыны ол туралы шындықтан шала-шарпы хабардар еді. Міне сондықтан да Тұрар Рысқұлұлының өз халқы алдында атқарған қыруар еңбегінің жан-жақтылығын, ауқымдылығын шынайы ашып көрсеткен жазушы Шерхан Мұртаза шығармасы орны бөлек туынды. Ал Шерханның өзіне келсек, ол алғаш рет Тұрар есімін ақтауға әрекеттенген Рахымалы Байжарасов қарт екендігін қайталаудан бір жалыққан емес.

Әрине, бүгінде Рахымалы ақсақалдың «Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің басшы қызметкерлерінің үрейін тудырып, оларды әжептәуір дүрліктірген «Социалистік Қазақстандағы» (1960, 19 қазан) мақаласын оқығанда бар, оқымаған да бар. Тұрардың ардақты есімін жаңғыртуға ұмтылған, содан өзі де қуғын көріп көз жұмған қажырлы Рахымалы қарияның аруағына бас ию ләзім. Дегенменде осы көптеген ойға жетелейтін қайғылы жайды талай насихаттап, Р. Байжарасовтың ерлік ісіне тиіетi әділетті бағасын беруді өзінің азаматтық борышы санаған Шерхан Мұртазаның турашылдығын қалай мойындамассың [8, 14б.].

Шоқтығы биік арыстарымызды бүгінгі болмысымызды тиісінше бағалай алмауымыздың басты бір себебі – авторлардың өздерінің өресінің тарлығы, зерттеушіліктің солақай, және кемшін түсіп жатуы. Сондықтан да болар, бүгінгі шығармашылықта кейде тарихта болған нақты адамнан гөрі суреткердің қиялынан туған жалған кейіпкерлер шындыққа анағұрлым жақынырақ тұрып, оқырмандарға тартымды келеді. Қазақ тарихнамасында өткенге сыншыл көзбен қарау дәстүрінің іргетасын қалағандардың бірі Рысқұлұлы Тұрар еді. Осы игі дәстүрді Тұрардан сәтті қабылдап, оны лайықты түрде жалғастыра білген Шерханның Тұрар жайындағы шығармаларына үлкен батылдық, еркін ой, сыншылдық тән.

«Қызыл жебе» романының қолымызға тиген төрт кітабында Тұрардың өнегелі өміріне байланысты оқиғалар желісі нақты тарихи деректерге сүйеніп өрбиді. Романның беттері автордың тақырыпты көркем сөз шебері – жазушыдан гөрі, құбылыстың мән-

маңызын, себеп-салдарын терең талдап саралайтын білгір зерттеуші – ғалымдарға тән тыңғылықтылықпен зерделегенін айғақтайды. Шерхан пайдаланған кейбір архив құжаттарының түпнұсқалары маман-тарихшыларға да үлгі боларлықтай асқан ыждағаттылықпен талданып, ой елегінен жанжақты өткізілген деуге толық негіз бар. Шерхан «Қызыл жебе» арқылы қазақ әдебиетіне бірегей ғұмырнамалық соны шығарманы ғана емес, сонымен бірге тарихи-танымдық мәні зор зерттеу дүниені де ала келді. Сөзіміз дәлелді болуы үшін нақты деректерге жүгінелік. Тұрардың өз ел-жұрты алдында сіңірген еркше еңбегі, ерен ерлігі неде? деген сұраққа Шерхан; «миллиондаған халықты апаттан аман алып қалу үшін жеке басын қатерге тігіп, ұлы қайрат көрсеткен оның өмірінің екі кезеңі дер едім» дей келе өз шығармасында 1918-1919 жылдардағы Түркістанда және 1932-1933 жылдардағы Қазақстандағы үлкен аштықта халқын қорғаштаған Тұрардың жанқиярлық қызметін айрықша бөліп көрсетеді. Бұл жерде Шерхан объективті шындықты, Тұрардың азаматтығының, күрескерлігінің ең биік зерделі бедерін айна-қатесіз байқай білген [9, 65б.].

Иә, елдің бәрі Шерхан емес. Осынау ел басына күн туған тұстағы Тұрардың қайсар тұлғасын көмескілеп көрсеткендер де бар. Мысалы, осы біз үшін айрықша маңызы бар мәселе жайында Тұрар өмірін арнайы зерттеген мәскеулік партия тарихшысы В. Устиновқа құлақ қойсақ, мұндай «ұсақ мәселеге көңіл бөлмеуге де болады екен. Т. Рысқұлұлының қызметіне арналған көлемді монографиясында ол 1932-1933 жылдардағы сұрапыл зұлмат үстінде Тұрардың өз жұртына арашашы болғанын назарына да ілмей, Т. Рысқұлов Қазақстанда қалыптасқан жағдайды білу үшін бір топ қызметкерлерді жіберді дегендей атүсті пікір айтуға ғана жараған. Тұрар туралы тарихи шындықты қалпына келтіруде, оны әділетсіз саяси айыптаулардан ақтауда Шерхан көркем әдебиеттің құдіретін мейлінше таныта білген. Шерхан романының алғашқы үш кітабы төрткүл дүниенің текетіресіп қарсы тұрған кезінде (ақтар-қызылдар, қанаушылар, қаналушылар, дос-дұшпан, капиталистік-социалистік әдебиетте: жағымды және ұнамсыз кейіпкерлер деген түсініктер берік орныққанда психологтар мұның бәрін сәбилердің ойлау тәсілі деп те атайды) жарық көрді. Партия идеологтары кезінде тоталитарлық жүйе жаңадан қалыптаса бастағанда Тұрарды «ұлтшыл уклонист», «пантүркішіл», «Рысқұловшыл» оппортунистік ағымның (жіктің, топтың) басшысы» деген әртүрлі айдарлар тағып қуғынға ұшыратса, кейіннен әміршіл-әкімшіл жүйе әбден орныққанда оны «нағыз большевик», «қажырлы революционер», «адал лениншіл» деп марапаттап Тұрарды өздерінің коммунистік тәрбие беру ісіне қажетті тұлға ретінде пайдалануға тырысып бақты.

«Аққа құдай жақ» деген аталы сөз бар. Нақты тарихи деректерге сүйене отырып, Шерхан озбыр әкімдер мен олардың жергілікті жандайшаптарының Тұрарға таққан «ұлтшыл», «халық жауы» деген айыптарының мүлде негізсіздігін, халқымыздың шын жауы Голощекин және Сталин тәрізділер сондай-ақ олардың ірілі-кішілі қолшоқпарлары екендігін қалтқысыз дәлелдеді. Шерханның романында кейіпкерлерді тапқа бөліп жіктеу жоқ, әлеуметтік тегі жат деп жазғырылғандардың ішінде большевик фанатиктерінен сана-сезімдері әлдеқайда биік тұрған қандастарымыздың аз көрініс бермейтіні де сондықтан. Бұл кейіпкерлерді бүгіндері жалпыадамзаттық (таптық емес) көзбен саралайтын болсақ, олардың «шолақ белсенді» коммунистерден әлеқайда еңселі де шоқтығы биік тұлғалар екенін аңғарар едік.

«Қызыл жебенің» алғашқы үш кітабы жарық көргенде, сыншылар Шерхан жалынды большевиктің партия солдатының бейнесін жасады деп сан-саққа жүгірте әңгімелеген болды. Тарихтағы Тұрар мен романдағы Тұрар туралы ақиқатты уақыт атты әділ, әрі қатал төреші алда да айта жатар. Десек те, бүгінгі күні басы ашық, айқын нәрсе, біздіңше, Шерхан сомдаған Тұрар бейнесі өмірлік мақсатында бірінші кезекке большевизмді де, революцияны да, ленинизмді де емес, өз халқының, өз ұлтының, түрік қандастарының мүддесін бәрінен де биік қойып, сол үшін басын қатерге тіккен алаш

азаматы. Партиялылық деген Тұрардың түсінігінде өз халқына пайдалы қызмет ету еді. Ол басты мақсат – отаршылдықтың бұғауынан қазақ халықының босанып шығуы оңай іс еместігін жақсы сезінді. Бұл жолда туысқан халықтарға (өзбек, қазақ, қырғыз, түрікмен, тәжік, қарақалпақ) адал берілген, қандас халықтардың өз ішінен шыққан ортақ партия – түрік коммунистік партиясы керек деп ойлады. Бұл партия, Тұрардың ойынша, ең басты игі мұратқа – Қазақстан мен Орта Азия еңбекшілерін өз мемлекетінің шын мәніндегі қожаларына айналдыру жолындағы күреске жұмылуға тиіс .

Саяси жағынан алғанда Шерханның Тұрар жайындағы шығармалар жүйесінің (романы, пьесасы, әңгіме, очерктері) арқауы коммунист Тұрар емес, халқының жанашыры осы игі мақсат үшін коммунист, өз ұлтының қамқор перзенті болған Тұрар дер едік. Сайып келгенде, Тұрар большевиктер партиясының мүддесі үшін емес, туған халқының арман-тілегі, болашағы үшін өзін-өзі өртеп, өзгеге жылу берді. Ш. Мұртазаның Тұрар тақырыбындағы ірілі-кішілі әр жанрда жазылған туындыларын қай жағынан сараласаңыз да олардың талай ғылыми мақалаларға және олардан да зор зерттеулерге өзек боларлық кесек ойларға жетелейтіні даусыз. Біз бүгін, жоғарыда аталған себептерді еске ала отырып, Шерхан шығармаларындағы кейбір тарихи тұлғалардың саяси келбетіне қысқаша тоқтағанды жөн көрдік.

Кейіпкерлердің саяси қайраткерлігі, түр-сипаты Тұрармен қарым-қатынаста ашылады. Бұл қатынас, шартты түрде алсақ, мынадай жүйемен жасалған: әке мен бала (Рысқұл – Тұрар, Тұрар – халық, Тұрар – Ленин, Тұрар – Сталин, Тұрар — Голощекин, Тұрар – шовинистер, Тұрар – Түркомиссия, Тұрар – басмашылар қозғалысы, Тұрар – Моңғолия т. б. Бұл қатарлардан оқырманды әсіресе Қызықтыратын Жанша Досмұхамедов, Мұстафа Шоқай, Әубәкір Диваев, Мұхтар Әуезов, Санжар Асфендияров, Сұлтанбек Қожановтардың есімдерімен байланысты жайттар. Әрқайсысы дербес зерттеу объектісіне айналайын деп тұрған жеке тақырыптық тың тұлғалар бұлар. Енді өзіміз келтірген жүйедегі Тұрардың басқалармен қарым-қатынасын аша түссек.

Тұрар – Ленин. Тұрар өмірде де, Шерханның романында да Ленинмен ортақ түсінікке, бір түйінге келе алған жоқ. Сөз жоқ, бұл екі ұлы тұлғаның өзара қатынасын суреттеу зерттеуші – жазушы Шерханға оңайға түскен жоқ. Тұрардың Ленинмен кездескен тұсын сипаттаған эпизодтан кейін қаламының әрі жүрмей қойғандығын автордың өзі де мойындайды. Тұрардың Түркістан автономиясы жөніндегі жобасын қабылдау-қабылдамау Лениннің өзіне, оның қандай дәрежедегі интернационалист екендігіне сын еді. Тұрардың жобасы Түркістан халықтарының шынайы тілегі болатын, Ленин, өкінішке орай, түркістандықтардың талап-тілегін ысырып тастап, одан большевиктік орталықтың, Мәскеудің мүддесін әлдеқайда жоғары қойды. Тұрардың да өз шындығы бар. Ол осы бағытынан өле-өлгенше тайған жоқ. Лениннің тұңғиық ойшылдығы да, Сталиннің қанып езер зұлымдығы да Голощекиннің жатаберіс зымиян қулығы да Тұрарды алған бағыттан тайдыра алмады.

Тұрар – Сталин. «Қыл көптегенір» мен «Сталинге хатта» қайсысының жеңгенін әділеттілік пе, әлде зұлымдық па, өтінуші Тұрар ма, әлде билеуші Сталин бе – Шерхан мұның төрелігін айтуды өзінің оқырманы мен көрерменінің еншісіне қалдырыпты. Десек те, біздіңше, жеңіске жеткен қазақтың ұлы. Әділетсіздікке төзбейтін Тұрардың қайсар мінезінің шегіне жете ширыққанын оқып-білдік, ардақты ағамыздың туған ұлтының болашағы үшін жанын пида еткеніне де көзіміз жетті. Қу жақтың орнына Мырзажанды лауазымды қызмет Қазақстанды билеп-төстеуге келтіріп, ел-жұртымыздың жартысын жер бетінде сақтап қалғандығын да білдік. Аман қалғандардың ұрпақтары сіз бен біз Тұрар аруағына бас иіп өтеміз. Балаларымызға да осылай етуге өсиет етеміз.

Тұрар – Жанша, Мұстафа. Қазақ әдебиетінде Жанша Досмұхамедов сынды парасат иесін, үлкен жүректі адамды алғаш рет ұнамды кейіпкер ретінде шынайы суреттеген де Шерхан болар. Осындай жылылық пен ілтипат Тұрардың Мұстафа Шоқайға көзқарасында

да айқын сезіледі. Жазушының бұл екі қайраткер жайында кіндік ой қозғауына олар туралы нақты тарихи деректердің аздығы қол байлау жасады. Өйткені, Шерхан «дерексіз тарих – тұл» деген Қағиданы берік ұстанған жазушы.

«Жұлдыз көптегенірден» де, «Қыл көптегенірден» де Мәскеудің Түркістандағы өкім-өкілдері мен Тұрар арасында терең өткелсіз құз жатқандай сезім аласыз. Осы жағдай орталықтың комиссарлары мен жергілікті бұқара арасындағы қарым-қатынаста да анық көрініс береді. Керісінше, бір қарағанда әртүрлі ағымдардың өкілдері болып табылатын қазақ саяси қайраткерлерін өзара бөліп тұрған мұндай терең қайшылық ашық бой көрсете алмаған. Мұның себебі – олардың түпкі мұраттарының бір жерге келіп түйісетіндігінде жатыр.

Туған халқының мұң-мүддесін толымды түрде білдіру, жұртының жанына батқан ауыртпалықтармен күресу – қазақ зиялыларының саяси қызметінің басты сипаты. Қазақты іштен жегідей жеген рушылдық пен жікшілдік және бас біріктіруге ұлттық бірлікке ұмтылған қозғалыс – міне осы екі нәрсе үнемі қатар жүрген қоғамдық процесс бағыттары. Бұл Шерханның Тұрар өнегесін зерттеушілікпен саралап талдағаннан кейінгі әділ тұжырымы. Осы тұста Әлихан, Ахмет және Міржақыптардың «Қазақ» газетінің Семей алашшылдарының «Сарыарқасының», «Абайының», «Мұстафа Шоқайдың «Бірлік туының», Көлбай Тоғысовтың «Алаш» пен «Үш жүзінің» бүкіл қазақты тегіне, байы мен жарлысына қарамай ұлттық ынтымақ пен ауызбірлікке шақырудан жалықпаулары шындығын бейнелейтін маңызды жәйттер Тұрар тәрізді Шерханды да халық тағдыры, елдің бүтіндігі терең толғандырады.

Шерхан Кеңес қоғамтанушы ғалымдарының әдетте жалпылама сөздермен бүркемелеп, немесе мүлде орағыты кететін Тұрар есімімен байланысты Түркістан тарихының «қиын» тұстарын талдауда да өз кейіпері Тұрарға тән батылдық көрсетеді. Осындай күрделі мәселелердің бірі – Түркістанның болашақ мемлекеттік құрылысы жайындағы Мәскеу мен Тұрар арасындағы талас Шығыстың ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік ерекшеліктерін жете ескермей, бар мәселелерді таптық позициясының тар шеңберінде шешпек болған большевиктік саясаткерлерге Тұрар бастаған жергілікті қайраткерлер Түрік республикасы идеясын қарсы қойды. Тұрар дербес түркі мемлекетін құруға Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тарихи, экономикалық, мәдени-тұрмыстық ортақтастығы жеткілікті негіз бола алады деген дұрыс пікірде болды. Соңғы кезге дейін Тұрардың осы көзқарасы аса ірі қателік ретінде саналып келді [9, 87б.].

Мұсылман мемлекетін құру туралы бастама ұлыдержавалық шовинизм саясатының толастамауына, білек күшіне сүйенген орталықтағы отаршылардың көптегене-көрнеу зорлығына қарсы жауап ретінде пайда болды. Орталықтағылар Ленин айтқандай ұлттардың өзін-өзі билеу құқы түркістандықтарға іс жүзінде берілсе, олар Ресейден бөлініп, оның ықпалынан біржолата шығып кетеді деп те сескенді. Яғни патшалық Ресей империясының орнын жаңа большевиктік Кеңес империясы басты. Кеңес өкіметі Түркістан халықтарының қолын кісеннен босатқанымен, басына ноқта кигізді, сөйтіп жетекке алды. Қазақстанды тағы да 70 жылдық отаршылдық жайлады... Дегенмен де, әділдік ақыры да салтанат құрды. Кезінде Тұрар армандаған, қазақ халқының егеменді де тәуелсіз мемлекеті қайта шаңырақ көтерді. Бұл қуанышты өмірді Тұрар көрмесе де, Шерханның «Қызыл жебе» романындағы кейіпкер Тұрар көріп куә болып отыр. Бүгінде Тұрар салған соны соқпақты даңғыл тәуелсіздік жолына айналдыру үшін, оның Шерхан інісі республика парламентінде үлкен қайраткерлік танытуда. Іске сәт, Шерхан, Тұрардың әруағы әрқашан жебей берсін! – дейміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Прилуцкий С.А. Национально-государственное строительство в Советском Туркестане. 1918-1920 г.г. Автореф. дис... канд. ист. наук. - Ташкент. 1991, 26 с; Кощанов

С.А. Большевики в Туркестане: (1918-1922). Доктрина и реальность. Автореф. дис.докт. ист. наук. - Москва. 1995, 28 с; Худайкулов А.М. Просветительское деятельность джадидов Туркестана (конец XIX- начало XX в.в.) Автореф. дисс... канд. ист. наук. - Ташкент 1995,24 с; Ташкулов Д. Основные направления политико-правовой мысли народов Узбекистана в второй половине XIX- первойчетверти XX вв. Автореф. дисс... докт. юрид. наук.- Ташкент,1995. 26 с. и другие.

2. Бочагов А.К. Алаш – Орда. Краткий исторический очерк о национально – буржуазном движении в Казахстане (1917 – 1919 гг.). - Кзыл-Орда: К.С.С.Р, 1927. – 56 с.

3. Қоңыратбаев О.М. Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. - Алма-Ата: Қазақстан, 1994. - 448 б.

4. Жизнь и деятельность представителей казахской национальной интеллигенции в Туркестане. // Сб. док. и матер. - Шымкент, 2004. - Ч. 2. – 277

5. Қозыбаев М.К. История и современность. Алматы: 1991; Сонықі. Ақтаңдақтар ақиқаты. Алматы: Қазақ университеті, 1992. -272 б.

6. Сембаев А.И. Очерки по истории казахской советской школы. – Алматы: Казахское государственное учебно-педагогическое издательство, 1958. – 325.

7. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы, 1999. - 279 с.

8. Омарбеков Т. 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті. –Алматы: Санат, 1998. -320 б.

9. Ш.Мұртаза Қызыл жебе романы 1-ші, 2-ші кітап// kitaptar.kz

Аннотация: Мақалада Тұрар Рысқұлов Қазақстан мен Орта Азия халықтарының XX ғасырдың 20-30 жылдардағы тарихындағы ерекше роль атқарған мемлекет және саяси қайраткерлердің бірі ретінде қарастырылады. Т.Рысқұлов халқын азаттық жолына бастаған қазақ зиялыларының көш басшысы бола жүріп, күрделі кезеңдерде одан шығудың жолын табуға күш салды. Түркістан Республикасында орыс шовинизміне қарсы күресіп, ұлт мәселесін әділ шешу жолында ымырасыз күрес жүргізді. Тұрар Рысқұловтың бүкіл өмір жолын, мемлекеттік қызметін, шығармашылық мұрасын зерттеу арқылы оны біз XX ғасырдың 20-30-ы жылдарындағы ірі мемлекет қайраткері, халқымыздың арғы-бергі тарихының өзекті мәселелерін зерттеуші, білікті қоғамтанушы, ғалым болды деп білеміз. «Тұрар Рысқұлов – терең ойлы, болашақты болжай білген әлемдік деңгейдегі реформатор тұлға. Ол – экономика, мәдениет, дипломатия, тарих, ғылым, білімнің әр саласын жете меңгерген аса талантты адам. Тұрардың оқу-ағарту саласына сіңірген еңбегі де орасан зор.

Abstract: The article reveals the merit of doctor of historical and archaeological Sciences, Professor, academician of the Academy of Sciences of Turkmenistan, outstanding archaeologist and historian-orientalist M. E. Masson in the study of monuments of Kazakhstan, the development of archaeology of Central Asia and Kazakhstan, contribution to the formation of the Museum business of Shymkent.

The scientist made an undeniable contribution to the study of historical geography and archaeological topography of Central Asian cities, the history of local architecture, fine and applied arts, numismatics, history of mining and metallurgy, hydrology and meteorology of Central Asia

In the conditions of revival of national consciousness of the Kazakh people, strengthening of sovereignty and independence, opportunities to reconsider old dogmatic views on history and culture of the people open

A significant contribution to this process is made by museums, which are the main repositories of spiritual and material values accumulated over many centuries.

ӘОЖ: 98.15

Ертаев М.Ә, Аширов Ш.А.
с.ғ.к., доцент, ОҚМА, Шымкент, Қазақстан
т.ғ.к., доцент, ОҚМА, Шымкент, Қазақстан

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ ТҮРКІСТАН АССР-ҒЫ САЯСИ ҚЫЗМЕТІНДЕ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУ ЖОЛЫНДАҒЫ ЕҢБЕГІ

Түйін: Тұрар Рыскұлов жайлы романдар мен ғылыми зерттеулер өте көп жарияланып жүр. Қанша зерттеу материалдары көп болғанымен, біз Тұрардың өз халқы алдында жасаған адал қызметіне, ұлт жандылығына қажымас қайрат иесі екендігіне таңқалғанымызбен оның ғылыми еңбектеріне әлі толық талдау жасай алмадық. Оның ұлан-ғайыр қызметін жеткізіп беру өте қиын. Дегенмен Тұрардың ерекше атап өтетін еңбегі-қазақ халқы бастан кешірген екі ашаршылықтан миллиондаған халықты сақтап қалудағы қызметі болып табылады. Аталған екі нәубетте де Тұрар еліне, халқына деген жанашырлық сезімін, бар күш-қуатын аямай жұмсады. Төменде Тұрардың 1918-1919 жылдардағы ашаршылық нәубетіне материалдар мен оның 1923 жылғы 19 ақпанда Сталиннің атына жазған қысқаша өмірбаянын Ташкент қаласының Өзбекстан мемлекеттік архивінен алып қазақ тілінде жариялап отырмыз.

Кілт сөздер: Тұрар Рыскұлов, халық ашаршылық, әлеуметтік мәселелер, коллективтендіру, ұлт жандылық

Тұрар Рыскұлов жайлы романдар мен ғылыми зерттеулер өте көп жарияланып жүр. Қанша зерттеу материалдары көп болғанымен, біз Тұрардың өз халқы алдында жасаған адал қызметіне, ұлт жандылығына қажымас қайрат иесі екендігіне таңқалғанымызбен оның ғылыми еңбектеріне әлі толық талдау жасай алмадық. Оның ұлан-ғайыр қызметін жеткізіп беру өте қиын. Дегенмен Тұрардың ерекше атап өтетін еңбегі-қазақ халқы бастан кешірген екі ашаршылықтан миллиондаған халықты сақтап қалудағы қызметі болып табылады.

Оның біріншісі - 1918-1919 жалдардағы Орта Азия мен Қазақстандағы болған аштыққа қарсы күрес комитетін құрып, аштан қырылып бара жатқан халықты аман сақтап қалуға бар күш-жігерін жұмсағаны. Ал екіншісі-тарихтан белгілі 1932-1933 жж. Күштеп коллективтендіру кезеңіндегі өрескел бұрмалаушылық салдарынан болған аштық. Тұрар бұл ашаршылықпен де жан аямай күресті.

Аталған екі нәубетте де Тұрар еліне, халқына деген жанашырлық сезімін, бар күш-қуатын аямай жұмсады. Төменде Тұрардың 1918-1919 жылдардағы ашаршылық нәубетіне материалдар мен оның 1923 жылғы 19 ақпанда Сталиннің атына жазған қысқаша өмірбаянын Ташкент қаласының Өзбекстан мемлекеттік архивінен алып қазақ тілінде жариялап отырмыз.

Мәтін

Тұрар Рыскұловтың қысқаша өмірбаяны

Мәскеу қаласы. Ұлттық халық комиссариаты. Комұяша партиялық арын тазарту \очиска\ қалалық, аудандық комитетіне. Ресей Коммунистік партиясы Орталық комитеті мен жолдас Сталиннің атына осы жылдың наурыз айында өз атымнан жазылған өмірбаянымның көшірмесін тағы да қайталамау үшін Түрік мәселері бойынша берілген баяндамаларды да тапсырамын.

Шыққан тегім

Мен қатты қажып, қайратынан айырылған қазақ халқының қиналған табынан шыққанмын. Қазақ даласының көшпелі кедейінің қорлық өмірін бастан кешірдім. Әсіресе Түркістанда қазақтан шыққан оқымыстылар ішінде мендей қатты қиналған жандар көп емес-ау сірә. Тұрмыстың тауқыметі жағдайларын, қазақ кедейлерінің құқықсыз күн кешуін, патша әкімшілігінің оларды екі жақтан езгенін \орыс және жергілікті әкімшілік

тарапынан\ өзімнің бай туған-туысқандарымның т.с.с аяусыз қанауын бастан кешіруіме тура келді. «Бұрынғы қайырымды заманда» ашаршылықтың ұзаққа созылуы, кейде ұнға су қосып араластырылған тамақ жегеніміз \быламық –тамақтың бұл түрі қазақ кедейлерінің арасында кең тараған\ көк тиын үшін бай туысқандарымның қорлықпен малдарын баққаным, байлардың алғыс орнына жиі-жиі қамшы астына алғандарын – балалық шағымның бұл бал татымас көрінісі деп білемін. Бір жағынан қарағанда тұрмыстық қиын-қыстау, ауыр жағдайларында есею, екінші жағынан- өзімнің қайсарлығымның арқасында орысша, европаша білім алуға қол жеткіздім. Міне, өмірімнің ең есте қалар ерекшеліктерінің бірі осылар. Қалғандары – уақыт сарынына салынып тәртіппен жылжып кете береді.

Менің әке-шешем «бүлікшіл» болғаны үшін уез бастығы приставы \полиция бастығы мен болысы\ қоймай қудалаған соң Черняев уезінен асып, Жетісу облысына \Шығыс Талғар болысы Верный уезі\ көшіп кетті. Міне, сол отаршылдар ұясында мен дүниеге келіппін. Бұл жерде де әке-шешем басқа қазақ тайпалары \рулары\ бай-болыстарынан қысым көреді, оның үстіне қалмай ізіне түсіп төленетін ауыр салықтар олардың жайбарақат өмір сүруіне мүмкіндік бермейді.

Шамалы мергендігі бар әкем шыдамы таусылғаннан өзі және қысым көрген тайпалары үшін кек алу мақсатында Жетісу губернаторының досы, болыс басқарушысын той үстінде атып өлтіреді, сөйтіп отбасын қанды кектен қорғап өз ауылы арасында жасырынып қалады. Қазақ даласындағы патша әкімшілігінің, өрескел саясатының алдыңғы жолбастаушысы болған адамның өлтірілгендігі туралы оқиға облысты дүрліктіріп, тіпті өлкеге дейін жетіп барады. Патша әкімшілігі болған оқиғаны әкемнің істеген үлкен қылмысы деп ұққан болса, еңбекші қазақ қауымы мен қаналып қаны қайнаған қазақтар оны зор қуанышпен қарсы алып, өз құқығы үшін күрескер ретінде мадақтады. Қазақ байлары тергеусіз сот жүргізіп, \әкеден қалған жалғыз тұяқ мен ол кезде 10 жаста болатынмын\ оны асып өлтірмекші болады. Бірақ әкемді ажалдан көрші тараншылықтар арашалап қалады. Әкем ұсталып Жетісу облысы, Верный қаласындағы түрмеге қамайды. Өшіккен губернатордың ұсынысы бойынша оны бірінші асып өлтірмекші болып, кейіннен 10 жылға жер аударады. Болыстың туысқандары өлтіріп қояды, деп қорыққан әкем мені өзімен бірге отырған түрмесіне алып кетеді.

Сауатымды алғаш рет түрменің мектебінде аштым. Тұтқындарды төңіректеп жүріп, түрме тұрмысын үйрендім. «Революционерлердің» кім екендігін \олар өте көп еді\ осы жерде білдім. Мен оларды өте құрмет тұтатынмын. Әрдайым тұтқындарға барып, тіпті олардың камераларында болып тұратынмын. Облыстық түрме бастығының көмегімен әкемнің жанында жасауға рұқсат алдым. Сосын бір жылдан астам бастықтың тауықтары мен үйректерін бағып, аула сыпырушысы қызметін де істедім. Түрмеде әкем бір жыл болып соңынан Сібірге жіберілді. Бұл кезде 1905-1906 жылдары орыс-жапон соғысы жүріп жатқан. Жер аударылған Жетісулық тараншы серігімен атыс кезінде оларды алып бара жатқан күзетшіні аударып салып, туған өлкелеріне қашады. Әкем өзінің болысына аман-есен оралып, соңынан жер аударылып жүргенде жұққан ауыруынан көз жұмады.

Мен осыдан кейін немере ағаммен Әулиеата уезіне көшіп бардым. Жергілікті \Меркедегі\ орыс училищесіне оқуға түстім. Бітірген соң біраз уақыт ауылдағы үйде \Аспара болысы\ жүрдім. Себебі орыс тілін жетік білмей тұрып жоғары оқу орнына түсу мүмкін емес-ті. Дәл осы кезде бірге тұрған немере ағамды бай туғандары қудалай бастады. Олардың мақсаты ол кісіден көп мерзімді өсім өндірмекші болған, өсім 25-50 процентке дейін көтеріледі екен. Немере ағамның жоқтығында \мысал ретінде келтірейін\ мені ең соңғы үйде қалған жалғыз сиыр мен киізді сатып ақшасын алу үшін даладан қалаға дейін \40 шақырымдай\ жаяу жүріп баруға мәжбүр етті.

Жарлыны қамшы астына алып, қан жоса қорлап қажалаудың ежелгі әдетін қолданды. Кедейлерге мұндай қорлық қатыналаста болу байлар үшін мәртебе еді. Осыдан кейін менің қанаушыларға деген өшпенділігім күннен-күнге арта түсті. Біраз уақыт жергілікті сот тергеушінің \жолдас Семашко\ қол астында шақыру қағазын көшіруші, хатшы болып істедім. \менімен бірге А.Ибрагимов жолдас та істеген, қазір ол Ташкентте Ескі Қала совдепінің мүшесі\. Содан кейін, тек қана кедей балалары ғана оқитын Пішпек ауыл шаруашылық училищесіне оқуға кірдім. Ол жерде ауыл шаруашылығы батрагы \малайы\ болып төрт жыл қолымның қабарғанына қарамай әртүрлі жұмыстар істедім, \Бақша шаруашылығында, диханшылықта, бағбаншылықта т.с.с жұмыстар істедім.\ Бұл жөнінде сол кезде Пішпек қаласында тұрған Бройдо жолдас жақсы біледі\. Училищені бітірген соң өз бетіммен білімді жалғастырмақшы болғанымда қаражатым жетпей, тіпті өз оқытушыларым да сабақ беруден бас тартты. Әрине оларға да ақы төлеу керек еді. Осындай қиыншылықтарға қарамай, немере ағамды ақырғы қойын сатуға көндіріп, емтихан тапсыру үшін Самара қаласындағы орта ауыл шаруашылық училищесіне бардым. Ол жерде шамамен емтихан тапсыратын 250 талапкерден, сонау Жетісудан келген жергілікті, бұратана \туземец\ адам тек мен екенмін. Мені «ять» \жұмсарту белгісі\ әрпін білмеген үшін емтиханан құлатты. Соң Ташкентке аттандым. Ташкентке келгенімде қалтамда көк тиынымда жоқ еді. Кейіннен Крановодопод ауыл шарауашылық тәжірибе станциясына жұмысқа орналастым. Ол жерде бір жылдай қызмет істедім. Сөйтіп, Ташкенттегі жаңадан ашылған оқытушылар дайындайтын институтқа түсуге әзірлендім. Бірақ мұсылман болғаным үшін мені қабылдамады. Ресей отаршыларының \империясының\ заңы бойынша тек православтарды қабылдайды екен. Өлкенің училище бақылаушысы \инспекторы\ Соловьевпен болған дау-жанжалдың пайдасы болмады. Менің арызыма өшіккен Соловьев миссионерлік әрекет танытып, жергілікті адамдардың оқуына жол бермеді. Мені, қамамақ та болды. Петербордағы оқу министрі атына өтініш жаздым. Сол уақытта тылда жұмыс істеуге жергілікті \бұратана\ адамдар қабылданып жатқан. Бұл 1916 жыл еді. Мен Жетісудағы Әулиеата уезіне кеттім. Мұнда дайындалып жатқан қантөгісте-қазақтардың патша әкімшілігіне көтерілісте орыс шаруаларына қол тигізбеу мақсатында қазақтар арасында үгіт жүргізуге кірістім. Егер осылай болмаса ұлттық сипаттағы жанжал басталып кетуі әбден мүмкін еді. Үгіт жүргізгенім жайлы полиция бастығы тілмаш арқылы біліп қойып, мені тұтқындады да тергеу органына тапсырды. Көп өтпей бірқатар ескертулер алған соң, полиция шеңгелінен әрең құтылдым. 1916 жылғы қазақтардың стихиялы көтерілісі ірі оқиғаға айналды. Сол кезде өзім қатты науқасқа ұшырап, бір өлімнен қалдым. Россия оқу министрлігінен оқуға түсуге рұқсат қағаз келген соң Ташкентке барып институтқа түстім.

Ақпан төңкерісінен кейінгі кезең

Революциялық қызметпен қызу айналысып кеттім де жоғарыда аталған институтты аяқтаған жоқпын. Сөйтіп тіпті орта білім де ала алмадым. Әулиеата уезіндегі бір ауданнан бастап \К.Маркс ауданында 80 мындай қазақ тұрғыны бар.\ Уақытша Үкімет Комитетіне қарсы әрекет ете бастадым, өйткені бұл жерге тағы да патша чиновниктері \төрелері\ мен қатыгез орыс кулактары кіріп алған болатын. Олар комитет атынан әрбір қазақ баласына 1916 жылғы бүлікке қатысқаны үшін 400-500 мың сомнан контрибуция \соғыс шығынын\ салып қойған. Ол кезде бұл тым көп ақша еді ғой. Уақытша Үкімет атынан қазақтардың кескілесуі \резня\ жалғаса берді.

Қуғынға ұшыраған қазақ тұрғындарын төңірегіме топтастырып, олардың котрибуциядан, және де басқа міндеттерінен құтылуларына жәрдем бердім. Осы үшін бірнеше рет орыс кулактары айырмен шаншып өлтірмекші болғанда қашып құтылып кеттім.

Уақытша Үкімет тарапынан тұтқынға алу әрекеті сәтсіз болды. Өйткені мені қорғайтын еңбекші қазақтар мен жергілікті солдат депутаттарының Советі бар еді.

Сол кезде Ташкент депутаттары атынан келген большевиктермен алғаш рет таныстым. Дәл сонан бастап большевиктер қатарына қосылдым. \1917 ж\ Депутаттар советі өкілдерімен бірге әрекет еттім. Көп ұзамай-ақ «Бұқара» революциялық қазақ жастары ұжымына мүше болып, белсенді әрекетті бастадым. \Бағдарламасы да жазылған еді\. Міндетіміз қазақ кедейлерін ұйымдастырып, ауылдарда Атқару комитеттерін құру, оларға білім беру, кулактармен және жергілікті патша жандайшаптарымен күрес алып бару т.с.с. Адам көп жиналатын базаларда үгіт жүргізу, газеттерді ауызекі оқып түсіндіру т.б. болды. Нәтижеде бізді қолдап-қуаттап отыратын көптеген қазақтардың басын біріктіре алдық. Уақытша Комитеттің бағытын әлсіретіп, күйретудің сәті түсті. Барлық қазақ өкілдерін жұмысшы және солдат депутаттарының Советіне біріктіріп, Түркістанда тұңғыш рет қазақ арасында азық-түлік комитеті құрылды. \себебі: ашаршылықтың боларын алдын-ала білдік.\. Базарларда митингілер өткіздік, ашаршылық болады деп хабарлап, кедейлердің азық-түлік сатып алу үшін ақшасы барлардың қаржы берулерін өтіндік. Кейінен осы қаржыға азық-түлік сатып алып, тұрғындарды тамақтандыруға жұмсадық. Бұл жұмыс әрі қарай Әулиеата уезінің барлық жеріне таратылды. Себебі бұл жерде Уақытша Үкіметтің уезд комитеті жеңіске жетіп отыр еді. (менімен бірге қайтпай, басынан бастап Сарымолдаев пен Құрманов жолдастар қызмет етті).

Қазан төңкерісінен кейін

Қазан төңкерісінен кейін Түркістанның жергілікті тұрғындарының ішінен бірінші болып Әулиеата уезінің қазақтары Совет өкіметіне қалтқысыз қосылған еді. Бұл жайлы Ташкенттен шыққан «Бірлік туы» газеті беттерінде бірнеше мақала жарық көрді. \Кейіннен бұл газет Совет үкіметі тарапынан жабылды.\ осы үшін бізді қазақ ақсүйегінің әулеті Кенесарыны қорғады деп айыптады.

Еңбекші қазақтардың қолдауымен мен уезд Атқару Комитетіне сайландым. Көп уақыт өтпей-ақ белсенділігімнің арқасында орыс солдаттары мен жұмысшылары арасында да зор сенім арттырып, уездік большевиктік ұйымның басшысы және Атқару Комитетінің төрағасы болдым. \1918 жыл.\ Кулактардың көпшілігі барып қосылған солшыл эсерлерге қарсы күрес жүргіздік. Қазақ шаруаларына қандай болса, орыс шаруаларына да солай берік таптық саясат жүргізілді. \Бұл туралы менімен қызметтес болған Федоров, Заводский, Хмелевский т.б. жолдастардың есінде болса керек\. Осы үшін мені орыс солдат жолдастар қолдап отырды. Түркістан өлкесі бойынша тұңғыш рет уезд төтенше комиссиясын \ЧК\ ұйымдастырудың сәті түсті. Төтенше Комиссия отрядын басқарып жүріп уезден контрибуция есебінде тартып алынған мал-мүліктерді қайтаруға және орыс шаруаларымен қазақ шаруалары арасындағы ұрыс-керісті тоқтатуға қол жеткіздік.

Бұл кезде 200 мыңдай тұрғыны бар қазақ уезінің халқы, әсіресе кедейлер менімен қызметтес болған жолдастарымды өздерін қанаушылардан құтқарушы деп білді. Менің тек қана таптық күрес жолымен жүргенімді оны әділет жолы деп түсінген орыстың қызыл әскерлері қолдап отырды. Сол уақытта уез бен Жетісуда эсерлер мен ақгвардияшылар басқарған кулак ұйымдары пайда бола бастады. Кулактардың Дмитревск бүлігі бұрқ ете түсті. \Колесов кезінде.\ Бұл көтеріліске он шақты басқа поселкелер қосылды. Мақсаты Жетісуды толық өздеріне қаратып, Ташкенттен бөліп алу болды. Мен басқарып отырған уез Атқару Комитеті екі зеңбіректі отрядтың күшімен бұл көтерілісті басып тастауға, сондай-ақ берік саясатпен уездің кулактарын қарусыздандыра алдық. Бұл көтерілісте маңызды роль атқарған солшыл эсерлердің әрекетін жоққа шығардық. Әулиеата уезіндегі жемісті еңбектерімнің арқасында Түркістан Орталық өкіметінен бір-ақ шықтым. \Бұл да 1918 жыл еді.\ Түркістандағы жергілікті тұрғындардың арасындағы революциялық

қозғалыстың басшысы болдым. Былайша қарағанда бұл біріншіден, Совет өкіметімен жергілікті халықтың бөлектеніп қалуын және

Түркістан кедейлері арасындағы араны ашылып келе жатқан ашаршылықты көре отырып, мен толығымен ашаршылықпен күрес мәселесін қойдым.:

біріншіден, көше мен ой-шұқырларда сондай-ақ қыстақтардағы аштықтан қырылып бара жатқан миллиондаған пролетарлар мен балаларды құтқарып қалу, себебі, сол кездегі үкімет мұны көрсе де көрмегендікке салып, миллиондай ашаршылыққа ұшырағандар үшін мысалы 5000000 сом ғана қаржы бөлінген,

екіншіден, орыс жолдастарға мына нәрсені түсіндіру керек. Жергілікті халықтың жоқшылықтан өліп бара жатқанын көрмей теріс айналып кету мүмкін емес, өйткені, олар біздің Совет өкіметіміздің соңғы тірегі екендігін ұғындыру:

үшіншіден, өзі жергілікті халық арасынан шыға отырып бұл кедейшілікті ойламаған комиссарларды ұялту: \мысалы: Ұлттық Халық комиссары Ашурходжаев немесе Денсаулық сақтау халық комиссарының өзі де сол халықтың ішінен шығып, ашаршылыққа қарсы ешқашан ешқандай шара қолданбауы\.

төртіншіден, теріс саясаттың салдарынан төз-төз болған жергілікті еңбекшілердің көпшілігін Совет өкіметіне қайта тарту және тұрғылықты кедейлерге сүйеніш болу.

Менің басшылығымның ұйымдастырылған ашаршылықпен күрес Орталық Комиссиясы \Комиссариаты.\ азық-түлік ісі бойынша диктаторлық өкілдікке ие болды. \сол кездегі барлық «Известия» ның нөмерлерін қараңыз\. Бұл Комссариат барлық міндеттерді шеше алды: Мысалы, барлық қала және қалашықтардың ашаршылыққа ұшырағандарға тамақтандыру орындары ашылуы мен бірге Республикада \азық-түлікпен\ ең қажетті өнім беретін кіші ұстаханалар мен шеберханалар ұйымдастырылды. 25-50 мың десятина жерге мемлекеттік егістіктер егілді. Бұл Түркістанда бірінші рет ұйымдастырылған болатын. \Наркомзем материалдарынан\. Бұл жұмыстарға жергілікті халықты мәжбүрлі түрде жұмылдыруға тура келді. Ташкенттегі ескі қалада ашаршылыққа ұшыраған 30000 мыңдай кедейлер құтқарылды. \Мұны ескі қала тұрғандары мен жолдас Н.Хожаев ұмытпаған болу керек.\ Иә, мен шектен асып кеттім. Түркістан Атқару Комитетіне өнім және мүлікті толық пайдаға асыру туралы бұйрықтың жобасын тапсырдым. Себебі, жергілікті буржуалардың еңбек нормасы жоғары еді. Мұның бәрі ашыққан кедей пайдасы үшін болатын. Бірақ бұл жоба қабылданбады. Кейіннен Тифлисте Мұстафа Шоқайұлының мақаласы шықты. Ол мақалада «Түркістанда орыс большевиктері жергілікті кедейлерге жәрдем беретін емес» делінген. Осыған қарамай мұнсыз да көп істер тындырылды. Мемлекет бөлген қаржыдан басқа ашаршылыққа ұшырағандарды біз жергілікті буржуалардан тартып алынған \реквизиция\ азық-түлікпен қамтамасыз еттік. Мұны орындамағандарды қуғынға ұшыраттық.

Түркістан партиясының III съезінде жолдас Коменустың есебі бойынша 1918 жылы республика бойынша тамақтандыру орындарынан 3 миллиондай ашыққандар, ал 1919 жылдың бес айы ішінде 2,5 миллиондай адам тамақтандырылған. 1919 жыл 1-майға қарай 800 мыңдай ашаршылыққа ұшырағандардан барлығы 144 мыңдай адам қалған. Осыған орай көптеген жергілікті еңбекшілерді Совет өкіметі тарапына талпындырдық, сонымен қатар жергілікті жұмысшыларды біріктіріп олардың революцияға деген қызығушылықтарын арттыра алдық.

Менің қызметімнің екінші кезеңі - Россия Коммунистік партиясының Мұсылман бюросы коммунистік ұйымының құрылуымен байланысты болған. Бар күш жігерімді осы мұсылман бюросының ұйымына жұмсадым. Мұсылман бюросының өмір сүрген кезеңі- бұл Түркістандағы жергілікті еңбекшілердің зор алға ұмтылған кезі еді. Сондықтан олар өздерін бірінші рет Түркістанның нағыз иесі екендіктерін сезінген еді. Мұсылман бюросы төңірегіне коммунистер мен еңбекшілер ғана емес, сонымен бірге басқа шетел

революциялық партиялары келіп қосылды. \Мәселен: жас бұқарашылар, жас хиуашылар, Әзербайжан, персия коммунистері т.б.\ Біздің көзқарасымызды дұрыс деп түсінген көптеген орыс жолдастарда мұсылман бюросы төңірегіне топтасты. Бұрын Мұсылман бюросында жұмыс істегендер қазір Бұқар мен Хиуада жұмыс істеп жатыр. Іргелес жатқан елдерде біздің ісіміз зор маңызға ие болды. Бұл туралы әлі басылып шықпаған «Түркістандағы Мұсылман бюросы жұмысы» атты брошюрада толық айтып өткем. Мұсылман бюросы жұмысының ішкі құрылысына келетін болсақ, оның жұмысы, біріншіден, ауылдар мен қыстақтар да партия ұясы, Атқару комитеттері мен советтермен бірге өмірге келген. Екіншіден, отаршыл элементтердің бағыты әлсіреп, саясат ықпалы жергілікті жұмысшылармен Орталық Россиядан келген жұмысшылардың қолына көшуімен сипатталады.

Менің қызметімнің үшінші кезеңі-бұл отаршылармен болған күрес. Яғни әрқилы қанаушылыққа қарсы күрес идеясымен байланысты. Мен коммунист ретінде барлық қанаушылыққа қарсы тұрдым. Себебі, Түркістанда отаршылдар озбырлығын жоймайынша кеңес үкіметін құру, тіпті жергілікті халықтар арасында таптық күресті аяқтау мүмкін емес еді. Сондықтан, Түркістандағы Совет өкіметінің тағдырын шешуші бұл мәселені Түрік комиссиясының алдына көлденең қойдым. Алғашқы ретте Түрік комиссиясы да, жергілікті жұмысшылар дане екенін түсінбей қалды, ал кейіннен жұмыс барысында үкімет қатары ауыстырылып, жұмыс әдісінің өзгеруіне байланысты отаршылдық мәселесі толық шешілді және РКП Орталық Комитеті де бұл маңызды мәселе тез арада шешілуі тиіс деп тапты.

Басқа жұмыстарыма келер болсақ әртүрлі провинцияларда, түрлі постарда қажымай \арымай-талмай\ жұмыс істедім. Мысалы, Ферғанада Сорокин және Ж.Тұрсынхожаевпен бірге «дашнактарды» қарусыздандыруға қол жеткіздік. Осылайша жергілікті халықты басмашылардан арашалап қалдық. Содан кейін Мадаминбек, Халыққожа т.б. басмашылардың басшыларын совет өкіметі жағына өтті. \Кейіннен мынадай қызметте болдым.\

1918-1919 жылдары Денсаулық сақтау Халық Комиссары, сосын Түркістандағы ашаршылықпен күрес комиссиясының \комиссариатының\ төрағасы, сонымен қатар бір мезгілде өлке съезі Президиумы құрамында, РКП өлке комиссариаты мен Түркістан Орталық Атқару комитеті Президиумында қызметте болдым. Үздіксіз өлке мұсылман бюросының үш рет құрамында және үш өлке мұсылман конференциясында төрағасы болдым.

Кейіннен Түркістан Орталық Атқару комитетінің төрағасы және жетінші сессияда Бүкілроссиялық Орталық Атқару комитетінің мүшесі болдым. Бұл уақыттарда мені Түркістанның жергілікті барлық халықтарының жұмысшылары қолдап қуаттап отырды. Түрік үкіметі құрамынан шыққаннан кейін Баку қаласында өткен Шығыс халықтарының съезіне қатыстым, бұл съезде Зиновьев жолдас келгенге дейін коммунистер фракциясының төрағасы болып сайландым. Кейіннен «Шығыс халықтарының үгіт және қимыл кеңесінің мүшесі болып ауыстым.

РКП 10 съезіне Әзербайжан компартиясы мен Иран \Персия\ коммунистік партиясы атынан делегат болып сайландым. Сонан кеін Қазақ Республикасы тарапынан Ұлттық Халық комиссариятының мүшесі болып сайландым.

«Мәскеу»,
Желтоқсан ---1921 ж
Т.Рыскулов.

Р.С. Соңғы кезде мен РСФСР ұлттар ісі бойынша халық комиссарының орынбасары болып бекітілдім. Сонымен бірге ФЕДКОМПРОС \Федерация

коммунистического просвещения\ ның төрағасы және Москва мен Петроградтағы Шығыс тілдер институтын басқардым.

Қазір РКП Орта Азия бюросының мүшесі және Түрік Республикасының Халық комиссары Советінің төрағасымын.

10-АҚПАН, 1923жыл

ТАШКЕНТ ҚАЛАСЫ.

Т. РЫСКУЛОВ. \Өзбекстан Орталық Мемлекеттік архиві

86-қор, 1-тізбе, 1524-іс, 4-15беттер\. Мәтін 1992 жылы архивтен алынып қазақ тіліне аударылып түпнұсқадан жазылды

Архивтен алып қазақшамен баспаға дайындаған М.А.Ертаев ОҚМА доценті, социология ғылымдарының кандидаты.

Ертаев М.А., с.ғ.к., доцент, Шымкент ОҚМА
Әбиболла Д.С. 2 курс студент, Шымкент ОҚМА

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ ТАШКЕНТТЕГІ АЛҒАШҚЫ ҚЫЗМЕТТЕРІНЕН

1917 жылы күзде Түркістан өлкесінде ашаршылық басталған болатын. Жаңа орнаған Кеңес үкіметі адамдарға тез арада жәрдем көрсетуге кірісті. Бұл іске Әулиеата уездік атқару комитеті төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұлов мұны бірқанша істердің ең негізгісі деп білді. Бұл жұмысқа ол бар ынтасымен кірісті. Елдегі адамдардың ашаршылық азабынан өліп кету қаупінен сақтап қалу үшін батыл шаралар көріп, бар күш-жігерін жұмсады және бұл іске көпшілікті жұмылдырды. Бай адамдардан ептеп астық алып, аштықтан жүдеген, әлдері құрыған кісілер үшін тамақтану орындарын ашты. Тұрардың бұл орында алып барған тиімді жұмысын Түркістан Советтік Республикасының денсаулық сақтау комиссарлығы арнайы атады. Оның бұл қызметтегі негізгі міндеті-аштыққа қарсы күресу болды. Ең алғаш Түркістан өлкесіндегі жұмысын Жызақ жерінен бастады. Ол жердегі жергілікті адамдармен қосылып, халықты аштық ажалынан құтқарып қалуға кірісті. Ашаршылыққа ұшыраған адамдарды тамақтандыру, ауруларды емдеу, жаланаштарға киім тауып беру мәселерімен бірге, оларға киім, мата, азық-түлік , ыдыс-аяқ, төсек-орын, үй-жай т.б. қажеттіліктері үшін қаражат табу жұмыстарымен де шұғылданды. Бұл жұмыс барысында бірқанша қиыншылықтарға ұшырады. Аштық жалындап-жайпап бара жатқан өрт секілді екенін оны кешіктіріп болмайтынын түсініп, жедел шараларды амалға асыру мақсатында Республикалық Төтенше комиссия құрды. Төтенше комиссияның төрағалығын өз мойнына алды. Оның мүшелеріне азық-түлік, егіншілік, еңбек, қаржы, жол қатынасы, Орталық шараушылық кеңесі т.б. көптеген комиссарлар мүше болып ендірілді.

Түркістан өкіметі комиссияға ашаршылықпен күресу үшін 40 миллион сом ақша аударды. Төтенше комиссия кезінде Ходжент, Жызақ, Уратөбе, Самарқан, Наманган, Әндіжан, Түркістан, Шымкент, Әулиеата, Қазалы уездеріне және Ташкент қаласына үлестіріп берді. Ашаршылықпен күресу Төтенше комиссиясы төтенше құқықтарға ие болып, ашаршылыққа қарсы күрес жұмысына жоғарыда аталған комиссарларды, мекемелерді, сол сияқты түрлі органдарды белсене қатыстырды.

Тұрат Рысқұловтың басшылығымен ТК Түркістан өлкесіне түгел аралап шығуға аттанды. Ең алдымен Тұрат Хиуаның түстік жағындағы елді-мекенді аралаудан бастады. Төтенше комиссия тобы Самарқанда, Ходжентте, Ферғанада, Наманганда, Жалалабадта, Ошта болды. Одан кейңн Әулиеата, Шымкент, Түркістан уездеріне барды. Өзі болмаған жерде төтенше өкілдерін жіберді. Тұрар көбіне аталған жерлерге өзі барып, жағдаймен толық танысқан. Төтенше комиссия бұл жерлерде көптеген жұмыстар атқарды. Ауылдық

жерлерде ұсақ қолөнер шеберханаларын ұйымдастырды. Ходжент қаласына жақын әттәарық қыстағында жаңғақ бағын жаңартып, жаңадан көшет отырғызуда бірнеше күн өзі басшылық жасап, өзінің білгір бағбан екендігін де көрсетті. \Тұрар ауылшаруашылық орта оқу орнын бітірген маман болған\. Ол 1917-18 жылдары «Красная водопад» егіншілік тәжірибе станциясында бір жылдай ауылшаруашылық маманы болып жұмыс істеген.

Тұрар Рысқұлов басқарған бұл комиссия көп қырлы жұмыстарды орындап, ерекше абыройға ие болды. Бұл қызметтеріне разы болған өлкенің жоғары органдарының ұйғаруымен 1917 жылдың көктемінен ашаршылыққа қарсы Төтенше Комиссия Халық комиссариятына айналды. Рысқұлов басқарған Төтенше комиссия аштықта құтқарумен шектелмей,саналуан жұмыстарды атқарды. Мысалы, Комиссия мынадай жұмыстар тындырған:

1. Ашаршылыққа ұшырағандардың нақты мәліметін алған.
2. Тегін тамақтану орындарын ашқан.
3. Баспанасыз қалғандарға баспана берген.
4. Жалаңаш қалғандарға киім берген.
5. Ауруларға медициналық көмек көрсеткен.
6. Аш, қараусыз балалар үшін калониялар ұйымдастырған.
7. Ашаршылыққа ұйырағандарды өнімді, тамақты еңбекке тарттқан, \Ұста дүкендерін, киім-етік тігетін шеберханаларын, ағаш шеберханаларын, түрлі заттар жасайтын басқа да шеберханаар ұйымдастырған\.

Тұрмыс жағдайлары нашарлап, ашаршылықтың өріс алған жерлердегі адамдардың шөп-шалам тамырларын, бүршіктерін т.б. жегенін өз көзімен көрген Тұрар ағамыз бұл жұмыстан бас тартпай қаншама қажырлы еңбек етіп, өлкедегі 1,5 милиондай халықты аштық ажалынан құтқарып қалды.

Сонымен Тұрар Рысқұлов Түркістан өлкесінің басшыларының алдына кезек күттірмейтін халықтар арасында тез арада шешілу керек болған мәселенің бірі-сауатсыздықты жою мәселесін қойды. Сауатсыздықты жою, мектеп ашу, мектептердегі сабақ жүргізетін мұғалім кадрлерін дайындау мәселесін шешетін іс-шараларды белгілеп, оны іске асыру үшін Төтенше Комиссия құру қажеттігін алға қойды. Тұрар ағамыздың бұл жөнінде істеген қызметтері де үлкен бір құндылыққа ие.

Аннотация: О Тураре Рыскулове много романов и научных исследований. Хотя у нас есть много исследовательских материалов, мы были впечатлены тем, что Турар был верным своему делу человеком, все еще не полностью проанализированы его научные труды. Тем не менее, отличительная работа Турара – работа по спасении миллионы людей от голода, от которого пострадал очень сильно казахский народ. Турар очень сочувствовал своему народу и всей своей силой работал для его процыветания. Краткий анализ Турара о голоде в 1918-1919 годах и написанные записки Сталину 19 февраля 1923 года найдены в архиве в Ташкенте и переведены на казахский язык. 1932-1933 гг. Голод, вызванный грубым неправильным толкованием во время принудительной коллективизации.

Abstract: There are many novels and scientific studies about Turar Ryskulov. Although we have a lot of research materials, we were impressed with the fact that Turar was a loyal person, his scientific works are still not fully analyzed. Nevertheless, the distinctive work of Turar is the work of saving millions of people from hunger, from which the Kazakh people suffered very much. Turar was very sympathetic to his people and with all his strength worked for his prosperity. A brief analysis of Turar about the famine in 1918-1919 and written notes to Stalin on February 19, 1923 were found in the archive in Tashkent and translated into Kazakh. 1932-1933 Hunger caused by gross misinterpretation during forced collectivization.

УДК 94(574+575.1)

Рахматов М.Г.
доктор философии (PhD) по историческим наукам,
Навоийский государственный педагогический институт, Навойи, Узбекистан

ТУРАР РЫСКУЛОВ О ГОЛОДЕ В ТУРКЕСТАНСКОЙ АССР И О ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯХ

Аннотация: В данной статье представлены проблемы продовольствия и голода в Туркестанской АССР. Он основан на архивных документах и других исторических источниках. Одной из тем, которая не становилась объектом специального исследования в истории Туркестана, является социально-экономическое положение в Туркестанской АССР, условия жизни и состояние народа, проблемы продовольственного кризиса в этот период, голод и его последствия. С научной точки зрения является актуальным изучение вопросов тяжёлого положения и гибели сотен тысяч представителей местного населения в результате страшного голода в Туркестанском крае в 1917 – 1924 годах, в частности, в Ферганской долине[40], Самаркандской и Семиреченской областях. В числе исторической литературы, созданной в советский период (в 1917 – 1991 годы), важное значение имеют труды деятелей партии и государства 20-30-годов XX века - Г.Сафарова, Т.Рыскулова, Н.Туракулова, Ф.Ходжаева, И.Хидиралиева, а также П.Алексеенкова[41].

Ключевые слова: ТАССР, экономика, комитет, интеграция, голод, большевик, комиссия, кризис, архив, коммунист.

В настоящее время в процессе интеграции и взаимного сближения стран мира экономика становится ведущей отраслью и превращается в приоритетное направление в в межгосударственных отношениях. Вместе с тем всё более явно бросаются в глаза экономические противоречия между развитыми странами мира и представителями “третьего мира”.

Одной из тем, которая не становилась объектом специального исследования в истории Туркестана, является социально-экономическое положение в Туркестанской АССР, условия жизни и состояние народа, проблемы продовольственного кризиса в этот период, голод и его последствия. С научной точки зрения является актуальным изучение вопросов тяжёлого положения и гибели сотен тысяч представителей местного населения в результате страшного голода в Туркестанском крае в 1917 – 1924 годах, в частности, в Ферганской долине[42], Самаркандской и Семиреченской областях.

В числе исторической литературы, созданной в советский период (в 1917 – 1991 годы), важное значение имеют труды деятелей партии и государства 20-30-годов XX века - Г.Сафарова, Т.Рыскулова, Н.Туракулова, Ф.Ходжаева, И.Хидиралиева, а также П.Алексеенкова[43]. В этих произведениях, в частности, в известной книге «Революция и коренное население Туркестана» Турара Рыскулова показана вся трагичность и ужасы голода в Ферганской долине и Семиреченской области.

Как писал Турар Рыскулов, в это время голод охватил всю Туркестанскую Республику, в городах, кишлаках и аулах усилился экономический кризис, ухудшилось положение населения, что привело к возникновению страшного голода. В борьбе с голодом, охватившим половину населения Туркестанской Республики, кроме спасения пролетариата и бедных слоёв крестьян, в процессе освобождения коренных местных жителей от гнёта баев и колониалистов были образованы группы местных коммунистов и организации бедняков, голод, в действительности, возник под обломками местного

[40]Раджабов К.К. Истиклолчиликхаракати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918 – 1924 гг.). Автореф.дисс…канд.ист.наук. –Ташкент, 1995. –С. 21.
[41]Алексеенков П.Крестьянское восстание в Фергане. – Ташкент: Средазкнига, 1927.
[42]Раджабов К.К. Истиклолчиликхаракати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918 – 1924 гг.). Автореф.дисс…канд.ист.наук. –Ташкент, 1995. –С. 21.
[43]Алексеенков П.Крестьянское восстание в Фергане. – Ташкент: Средазкнига, 1927.

хозяйства края, который превратился в экономически отсталую окраину в результате колониальной политики царизма. Поэтому борьба с голодом означала также и борьбу трудящихся с классовым врагом[44].

"Разрешение продовольственной проблемы в Туркестане и ликвидация голода", в которой освещаются вопросы деятельности образованной в Туркестанской АССР Центральной комиссии по борьбе с голодом и национальных руководящих сотрудников.

20 ноября 1918 года при Центральном Исполнительном Комитете Туркестанской АССР была создана Центральная комиссия по борьбе с голодом (Комголод). В состав комиссии были введены "самые активные силы местного населения"[45], председателем которого был назначен Турар Рыскулов. В автобиографии, которую впоследствии напишет председатель комиссии Турар Рыскулов (эта автобиография написана в декабре 1921 года в городе Москве), обстановка того времени описывается следующим образом: "увидев, что, с одной стороны советская власть была совсем отчуждена от местных трудящихся масс и, с другой стороны, страшный голод, угрожавший всем беднякам Туркестана, я в следующих целях поставил вопрос о борьбе с голодом: во-первых, действительно, необходимо было спасать миллионы пролетариев и детей, умирающих на улицах, у арыков и в кишлаках, бывшая власть того времени смотрело на всё это сквозь пальцы (так, для одного миллиона голодающих было выделено всего 5.000.000 рублей), во-вторых, наши товарищи должны понять, что нельзя игнорировать умирающих людей, потому что бедняки должны были стать последней опорой советской власти, в-третьих, комиссарам из числа местных деятелей должно быть стыдно, что их мало тревожит этот голод"[46].

"Положение об органах по борьбе с голодом в Туркестанской Республике"[47], принятое ЦИК Туркестанской АССР 28 ноября 1918 года состояло из 15 пунктов, в котором говорится об утверждении Центральной комиссии по борьбе с голодом, действовавшем при Совете Народных Комиссаров Туркестанской АССР. В Положении было определно, что в состав комиссии входят 2 представителя Туркестанского ЦИК, а также по 1 представителю различных организаций – комиссариатов Туркестанской АССР по земельным делам, продовольствию и Центрального Совета Народного Хозяйства. В документе приводятся обязанности и задачи Центральной комиссии по борьбе с голодом.

Как приводится в официальных документах, в 1919 году 970 900 человек в Туркестанской АССР были взяты на специальный учёт в качестве голодающих[48]. Их количество в Сырдарьинской области составляло 328 300 человек, в Ферганской области – 283 000, Самаркандской области – 133 600, Семиреченской области – 226 000 человек. Если составить смету для обеспечения почти 1 млн голодающих (в действительности их численность составляла 1,2 млн человек), при условии выделения 3 рублей на одного человека в течение 8 месяцев, эта сумма составила бы 864 млн рублей[49].

В целом, голод, широко распространившийся в 1918 – 1920 годах и в Туркестане, и в советской России, стал причиной гибели сотен тысяч и миллионов людей. Большую роль в борьбе с голодом в Туркестанской АССР сыграли национальные руководящие сотрудники (в официальных документах они именуются национальными коммунистами) под руководством Т. Рыскулова.

Ликвидация последствий голода в Туркестанской АССР продолжалось и в течение

---

[44]Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана (Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов). С предисловием автора. Часть I. 1917 – 1919. – Ташкент: Узбекское Государственное Издательство, 1925. – С. XI.

[45]ЦГА РУз, фонд - Р-31, опись-1, дело-56, лист 200.

[46]ЦГА РУз, фонд-Р-86, опись-1, дело-1525, листы 4-15.

[47]ЦГА РУз, фонд-Р-17, опись-1, дело-913, листы 183-184.

[48]ЦГА РУз, фонд-Р-17, опись-1, дело-915, дело 3.

[49]ЦГА РУз, фонд-Р-17, опись-1, дело-915, лист 3-об.

1924 года. Стала вновь восстанавливаться экономика, которая вышла из строя в результате голода и войн, заработали разрушенные и заброшенные заводы и фабрики. В этот период показала свою эффективность действующая новая экономическая политика (НЭП).

В 1917 – 1918 годах в Туркестане борьбу с голодом вели, в основном, джадиды-прогрессисты, национальные политические организации, богатые люди, а впоследствии, национальные коммунисты под руководством Т. Рыскулова. В частности, весьма эффективной была деятельность Мусульманского бюро Туркестанского края под руководством Т.Рыскулова, а также Центральной комиссии по борьбе с голодом, в результате непрестанных стараний которых масштабы голода в Туркестанской АССР к 1919 – 1920 годах существенно сократились.

Достойна уважения деятельность образованной в ноябре 1918 года при Президиуме Туркестанской АССР Центральной комиссии по борьбе с голодом (его первым председателем был известный государственный деятель Турар Рыскулов), потому что именно национальные коммунисты и мусульмане, работавшие в этой комиссии, сохранили жизни сотен тысяч людей, гибнущих от голода в Туркестане. На основе исторических источников и архивных документов впервые была изучена и обоснована большая организаторская деятельность местных отделов, кроме Ташкента, и в областях Туркестанской АССР – Ферганской, Самаркандской, Семиреченской, Сырдарьинской, работа по обеспечению голодающего населения продовольствием, одеждой и обувью.

Доклад Турара Рыскулова по вопросу о борьбе с голодом на засед. ТуркЦИКа под председательством т. Войтинцева:

Тов. Т.Рыскулов делает доклад, в котором говорит, что создавшиеся в период войны тяжелые условия жизни вообще не могли не надорвать хозяйственного благосостояния народа. Влияние это коснулось больше всего скотоводческого населения и жителей гор и предгорий, которые к настоящему времени являются главной жертвой грозной стихии. Сухой, безводный 1917 г., с полным отсутствием подножного корма, с повсеместным неурожаем хлебов, и суровая продолжительная зима вызвали беспощадное вымирание. Следствием всего этого является царь-голод и его неизменный спутник – болезнь. Беспощадная смерть начала немилосердно косить бедноту, унося местами целые семьи. По данным с мест, убыль людей от голода и болезней доходит в разных районах от 25 до 50%. Скот же сохранился не более как в 1/10 части.

Наибольшую убыль людьми и скотом потерпело скотоводческое население Аулиэатинского уезда, в котором вымерли местами почти целые аулы. Численность населения сократилась до того, что местами 2-3, а иногда и 4 волости образовывают одну. Гибель скота в этом уезде выражается в сотнях тысяч голов. Если к этому прибавить, что наибольшая часть имущества у сохранившихся скотоводов и жителей гор и предгорий распродана на приобретение хлеба, то будет ясно, на каком хозяйственном благополучии должно поддерживаться существование оставшегося в живых мусульманского пролетариата.

Если до последнего времени жертвой были главным образом скотоводы-киргизы и жители гор и предгорий, то наступающая зима ту же участь готовит и земледельческому сартовскому населению, и уже имеются сведения о начавшемся вымирании от голода в некоторых местностях Самаркандской области, в Ходжентском и Катта-Курганском уу. Эта же участь ждет и русское сельское беднейшее население, и из Аулиэатинского уезда имеются уже сведения о том, что там начался голод среди крестьянской бедноты.

При всем этом, нуждающиеся в помощи совершенно забыты в вопросе оказания им продовольственной поддержки.

Доклад Турара Рыскулова на заседании ЦИК Туркреспублики по вопросу об отпуске средств на борьбу с голодом:

13 декабря, под председательством тов. Богоявленского состоялось очередное

заседание Центр. Исполнит. Комитета Республики.

По вопросу об отпуске средств на борьбу с голодом с докладом выступил председатель Центральной Комиссии по борьбе с голодом тов.Рыскулов, который заявил, что голод в буквальном значении этого слова все увеличивается и охватывает всю республику. Чтобы спасти население от голодной и холодной смерти, необходимы огромные средства. Точную смету сейчас составить не представляется возможным, т.к. сведения с мест о развитии голода поступают ежедневно массами. По имеющимся в К-ии сведениям, на данное число зарегистрировано в разных уездах голодающих 384.685 чел., из них питаются на пунктах 20.022 чел. Стоимость питания одного человека обходится в среднем 2 р. 23 к. Кроме того, массу голодающих необходимо обуть и одеть, на что потребуется приблизительно до 29 милл.руб.; на содержание штатов и проч. организаций по борьбе с голодом 278.000 р.; а всего в месяц для всей республики 80.789.769 руб.

В виду того, что продовольственная директория много голодающим дать не может, придется делать хозяйственные заготовки продовольствия, на это потребуется на первое время 6 милл. руб. и на постройку жилищ до 15 милл. руб. Отпущено же 5 декабря только 25 милл. руб., из коих получено 5 милл. руб., которые уже израсходованы.

При этом тов. Рыскулов говорит, что даже этих огромных средств на дело спасения населения республики будет недостаточно, т.к. кроме кормления придется организовывать общественные работы, а потому средства предполагается изыскивать на местах и тянуть их со всех концов до наложения контрибуций на богачей-баев включительно.

В заключение т.Рыскулов просит ассигновать на первое время хотя бы 40 милл.

После непродолжительных прений и ряда вопросов предложенных тов. Рыскулову Ц.К. постановил отпустить на борьбу с голодом 40 милл. руб.

Голод охватил всю территорию Республики и делает свое ужасное дело. Чтобы остановить победное шествие голодной смерти, нужны героические, чрезвычайные мероприятия, о которых и сделан был доклад председателем Центральной Комиссии по борьбе с голодом т. Рыскуловым на одном из последних заседаний Центр. Исп. К-та Республики.

Докладчик заявил, что число голодающих в настоящее время в Турк. Республике возросло до 1 милл. человек. В этом отношении Республика переживает самое критическое положение, и необходимо принять героические меры.

В уездах, где назначены уполномоченные, работа началась, и для голодающих открыты питательные пункты. Из разных мест стали поступать телеграммы с требованием денег и, если эти требования оставлять без удовлетворения, то остается ликвидировать начатое дело[50].

Голод оказал отрицательное влияние и на народное хозяйство Туркестанской АССР, и на судьбы людей. Народное хозяйство и экономика вышла из строя, полностью разрушилось сельское хозяйство, не работали промышленные предприятия. В результате голода 1917 – 1923 годов в Ферганской долине умерло от голода 1 млн человек, в Самаркандской области - 200 000 человек. Основную часть этих людей составляли узбеки. Кроме этого, в Семиреченской области, некоторых областях Сырдарьинской области и в Казахской АССР, где проживало в основном кочевое население (казахи и киргизы) в результате голода погибло 1 млн человек. Это положение нашло своё отражение в произведениях Турара Рыскулова и Мустафы Чокая. Характерно, что в 1917 – 1920 годах в Бухарском эмирате и Хивинском ханстве, в 1920 – 1924 годах на территории Бухарской и Хорезмской Народных Советских Республик случаи голода практически не наблюдались.

[50]Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана (Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов). Часть I. 1917 – 1918. –Ташкент: Узбекское Государственное Издательство, 1925. –С. 35, 37, 38.

Түйін: Бұл мақалада Түркістан АССР-індегі тамақ пен аштық проблемалары келтірілген. Ол мұрағаттық құжаттарға және басқа да тарихи деректерге негізделген. Түркістан тарихында арнайы зерттеу объектісіне айналмаған тақырыптардың бірі - Түркістан АССР-індегі әлеуметтік-экономикалық жағдай, халықтың тұрмысы мен жағдайы, осы кезеңдегі азық-түлік дағдарысының мәселелері, аштық және оның салдары. Ғылыми тұрғыдан алғанда, 1917-1924 жылдардағы Түркістан өлкесінде, атап айтқанда Ферғана алқабында, Самарқанд және Жетісу облыстарында болған жүздеген мың жергілікті халықтың ауыр ашаршылықтың салдары мен өлімін зерттеу өте маңызды. Кеңес өкіметі кезінде (1917-1991 жж.) Құрылған тарихи әдебиеттердің ішінде XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы партия және мемлекет басшыларының - Г. Сафаров, Т.Рысқұлов, Н.Туракулов, Ф.Ходжаев, И.Хидиралиева, сондай-ақ П. Алексеенкова.

Abstract: This article presents the problems of food and hunger in the Turkestan ASSR. It is based on archival documents and other historical sources. One of the topics that did not become the object of a special study in the history of Turkestan is the socio-economic situation in the Turkestan ASSR, the living conditions and condition of the people, the problems of the food crisis during this period, hunger and its consequences. From a scientific point of view, it is relevant to study the plight and death of hundreds of thousands of local people as a result of a terrible famine in the Turkestan Territory in 1917-1924, in particular in the Ferghana Valley, Samarkand and Semirechensk Regions. Among the historical literature created during the Soviet period (in 1917-1991), the works of party and state leaders of the 20-30s of the 20th century - G. Safarov, T. Ryskulov, N. Turakulov, F. Khodjaev, I, are important. .Hidiralieva, as well as P. Alekseenkova.

Список литературы

1. Алексеенков П.Крестьянское восстание в Фергане. – Ташкент: Средазкнига, 1927.
2. Раджабов К.К. Истиклолчиликхаракати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918 – 1924 гг.). Автореф.дисс…канд.ист.наук. – Ташкент, 1995. – С. 21.
3. Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана (Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов). Часть I. 1917 – 1918. – Ташкент: Узбекское Государственное Издательство, 1925. – С. 35, 37, 38.

УДК 94(574)

Алдаберген М.Н., Байшуакова А.Д., Наурызова Қ.
т.ғ.к.доцент ОҚМПУ.Шымкент. Қазақстан
аға оқытушы ОҚМПУ. Шымкент. Қазақстан
магистр-оқытушы ОҚМПУ. Шымкент. Қазақстан

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ ХАТТАРЫ – ЗҰЛМАТ КЕЗЕҢІНІҢ ДЕРЕК КӨЗДЕРІ РЕТІНДЕ

Түйін: Мақалада Қазақстандағы 1931-1937 жылдардағы ашаршылықпен күштеп ұжымдастыру жылдарындағы қазақ халқының қасіреті мен зобаланды кезеңдерінің мазмұны мен мәні туралы деректеме көздері болып табылатын Ресей Федерациясы Халық комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары мемлекеттік және қоғамдық –партиялық орынбасары мемлекеттік және қоғамдық-партиялық қайраткері Тұрар Рысқұловтың хаттары туралы баяндалады.

Кеңес Өкіметінің қатаң бақылау мен саяси бостандықтарды тұншықтыру жағдайындағы әміршіл-әкімшілік саясатына қазақ зиялы қауым өкілдері өлкенің қайта құруына шешуші түрде қарсылық білдірді. Қазақ даласындағы күштеп ұжымдастыру мен отырықшылыққа көшіру саясатына қазақ ұлтының зиялылары Т. Рысқұлов, Ғ. Мүсірепов, О. Исаев, М. Ғатаулин, М. Дәулетқалиев, Е. Алтынбеков, Қ.Қуанышев т.б. белсенді көзқарастарын алға тартты.

Олардың пікірлері жаппай ұжымдастыру саясаты кезіндегі жіберілген қателіктерді анықтауда маңызды роль атқарды. Оның ішінде «бесеудің хаты (шілде, 1932ж.), ҚазАССР ХҚК төрағасы О. Исаевтың (тамыз, 1932ж.), РСФСР ХКК төрағасыныңорынбасары Т.Рысқұловтың (1932-1933жж.) хаттарының мазмұнында қазақ халқының ұлттық трагедиясының көлемі мен барысы, зардаптары туралы дәйекті мәліметтер айтылды.

Сондықтан бұл құжаттарда 1937-1933 жылдардағы күштеп ұжымдастыру саясаты мен зұлматты ашаршылықтың тарихы туралы дерек көзі ретінде қарастырамыз.

Кілт сөздер: Жаппай ұжымдастыру, Ұлы жұт, геноцид, этноцид, зұлмат, қайғы-қасірет, Бесеудің хаты, отырықшылық, жартылай көшпелі, індет, зобалаң.

Қазақстан тарихының тарихнамасында 1928-1932жылдардағы жаппай ұжымдастыру мен оның халыққа келтірілген зардаптары,ашаршылық апаты немесе «Ұлы жұт» қазақ халқының өміріндегі қасіретті,зұлматты,зобалаң кезеңдері геноцид,этноцид деген атаулармен белгілі болған. Жалпы XX ғасырдың 20-30жылдарындағы ашаршылық тарихы өте ауыр кезең ретінде сипатталады.

Соған орай Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 1995жылғы 24 наурыздағы Қазақстан халқы Ассамблясының I сессиясында сөйлеген сөзінде:"...Бүкіл Кеңес тарихы халықтардың құқықтары сан рет бұзылғанын және тікелей геноцид фактілерінің орнын алғанын көрсетеді.Бұл миллиондаған азаматтар қаза тапқан 20-30жылдардың аштығы.Қазақтардың саны жартысына дейін кеміді, басқа халықтар да миллиондаған адал еңбеккерлерінен,білімді де кәсіпқой адамдарынан айырылды. Көптеген ұлттардың гендік қорына нұқсан келтірілді.Бұл мәдениеттің,ғылымның,әдебиет пен қоғамдық ойдың ең таңдаулы өкілдерін жаппай қуғынға салу мен ату болды. Бұл халықтарды жаппай күштеп көшіру мен ұлттық құрылымдарды жою болды..."деп атап өтті.[1]

Сол кезеңдердегі елді жайлаған ашаршылық,эпидемия большевиктік жазалау әрекеттері миллиондаған адамдарды құрбан етті.Осы кезеңде халықтардың саны күрт төмендеген. Мысалы, республикадағы қазақтардың саны 1926 жылғы санақ бойынша 3628000адам болса,1939жылғы санақта 1млн 200мың адамға азайған яғни 36%-ке жеткен.[2,146]

Қазақ халқына орны толмас қасірет пен қайғы әкелген отызыншы жылдар ойраны туралы,күштеп ұжымдастыру саясаты кезіндегі Кеңес үкіметінің солақай саясатының нәтижелеріне байланысты қазақ зиялыларының мемлекет және партия қайраткерлері Т.Рысқұловтың, Ғ.Мүсіреповтың, О.Исаевтың, Л.Мирзояннның сондай-ақ басқа жанашыр азаматтардың сол кезеңдердегі КСРО мен республика басшылықтарының алдына көтерген мәселелері,ой-пікірлерінің орынды және өзекті болғандығын уақыт көрсетіп отыр. Қазақ халқының XXғасырдың 20-30 жылдардағы зұлматты жылдары тарихының деректеме көзі ретінде саналатын құжаттар мен материалдардың ішіндегі маңыздылары –КСРО мен республика басшыларының атына жазылған 1932жылдың шілдесінде жазылған алғашқы ресми мәлімет – «Бесеудің хаты» авторлары Ғабит Мүсірепов, Мансұр Ғатаулин,Мұташ Дәулетқалиев, Емберген Алтынбеков, Қадыр Қуанышев. Қазақ автономиясы республикасының халық комиссарлары Кеңесінің төрағасы-Ораз Исаевтың Ресей Федерациясы үкіметі төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұловтың Сталинге және республика басшыларының аттарына жазған ресми хаттары,БК(б)П Қазақстан өлкелік комитетінің бірінші хатшысыы Левон Исаевич Мирзояннның И.Сталин мен В.Молотовтың адрестеріне жазылған ресми хаттарын айтуға болады.

Соның ішінде Мәскеуде Ресей Федерациясы халық комиссарлары төрағасының орынбасар қызметінде жүрген Т.Рысқұлов Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) Партиясы Орталық Комитетінің Бас хатшысы Сталин жолдастың атына Қазақстандағы алапат ашаршылықпен қанды қырғынның себептері туралы,Күштеп ұжымдастыру мен қазақтарды отырықшыландыру,жаппай қоныс аудару туралы екі рет хат жолдайды.1932 жылдың 29 қыркүйегінде (№ТР-16/с.Москва.Кремль) И.Сталинге жолдаған хатында қазақтардағы мал басының күрт кемуі және оның зардаптары туралы нақты мәліметтер келтірген.Көшпенді халықтың жағдайына назар аударып,одан шығудың жолдарын көрсеткен. Атап айтқанда « Қазақстанда 1928жылғы 32миллион бас малдан (қазақ органдары тіпті 40 миллинға дейін болды деп есептеуде)қазіргі уақытта (1932ж.ақпанда жүргізілген Бүкілодақтық мал санағының деректерін есепке алғанда) 5млн.397мың бас

мал қалған,яғни 83процент кеміп кеткен(оның ішінде қой88процент,сиыр86процент азайған). Орталық Комитеттің коллективтендіру барысындағы бұрмалаушылықты түзету және малды талан-таражға салуға қарсы күресу туралы нұсқауларынан кейінгі жерде,1931 жылғы ақпаннан 1932 жылғы ақпанға дейінгі аралықта (санақ деректері бойынша) мал басы 55процент кеміді,ал СССР бойынша осы уақыт ішінде 16,7 процент,оның ішінде ірі қара 40,3 процент болған.[3,39]

Т.Рысқұлов өзінің хатында БК(б)П Орталық Комитетінің «көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда ұжымдастыруға асығудың қажеті жоқ»деген нұсқауының өрескел бұзылу себептерін көрсеткен.Өйткені," 1931жылдың 1қаңтарына қарай Қазақстанда орташа есеппен алғанда,ұжымдастыру 32%-ды қамтып, 84 340 шаруашылық отырықшылыққа көшуі мүмкін деген болжам жасалса,асқан шапшандықтың арқасында бұл көрсеткіш61,2%-ға жеткізілген.1931жылдың 1желтоқсан қарсаңында ұжымдастыруға 68,9% қамту қарастырылса, бұл көрсеткіш 72,2%-ға жеткізіліп,жартылай көшпелі аудандарда 57,6%-ға дейін барған." 1932жылдың 10сәуіріне дейін ұжымдастыруға 64,3%-ды қамту көзделсе, іс жүзінде отырықшы шаруашылықтарда бұл көрсеткіш68,8,%-ға дейін жеткені шындыққа жанаспайтыны,мұның асығыс,әрі алдамшы әрекеттің салдары»екендігі айтылды.[2.Ш]Себебі,бұл цифрлық көрсеткіштер Ф.И.Голощекиннің қазақ ауылындағы коллективтендіру туралы,өлкелік активінің Кеңесінде 1932ж.мамырдағы сойленген сөздері еді. Сонымен бірге Т.Рысқұлов өзінің хатында қазақтар үшін мал шаруашылығының қаншалықты маңызды екенін Бүкіл қазақтың VI партия конференциясының (1927ж.15-23қарашада өткен) материалдарына сүйене отырып дәйектемелер келтіреді.

Мысалы, «талдау Қазақ АССР халық шаруашылығының өзекті саласы мал шаруашылығы екенін көрсетеді,халықтың 75%-ы мал шаруашылығымен шұғылданады және ол бүкіл жалпы өнімнің 50%береді.Сондықтан Қазақ АССР-і шаруашылығының,бұл саласын мейлінше жақсы дамыту бүкіл халық шаруашылығына,Қазақ АССР-і халқының басым көпшілігінің әл-ауқаты мен игілігін көтеруге шешуші ықпал жасайтын болады.Ал байырғы халықтың 90проценті мал шаруашылығымен шұғылданатын болғандықтан,бұл мәселе едәуір дәрежеде ұлттық мәселе болып табылады-делінген.

Қазақстанда мал шаруашылығын қалпына келтіру шаралары үшін тиісті ұсыныстар айтады.Оның ішінде қоғамдастырылған сиыр мен ұсақ малдың бір бөлігін дереу колхозшыларға қайтару,қоғамдастырылған малдың процентін ең болмағанда КСРО бойынша алынған орта мөлшерге тең деңгейде яғни 25процент шамасында қалдыру керек,ал көшпелі және жартылай көшпелі аудандардағы қазіргі бар колхоздарды таратып,оның орнына өкім беретін барлық малды колхозшыларға қайтарып беріп,халықтың өзі талап етіп отырған жерлерде ғана артельдерді сақтап алу керек,ал қалған жерлерде жерді бірлесіп өңдеу серіктестіктерін ұйымдастыру керек. Сонымен бірге қазақ халқына үлестіріп беру үшін 1933 ж бастап 3жыл бойында көршілес шығыс елдерінен(Батыс Қытай және басқалары)жыл сайын бір миллион қой сатып алу белгіленсін,бұл шара екі жыл өткеннен кейін халықтың осы қойларды мемлекетке қайтарып беруін шарт етіп қойып,Қазақстандағы мал базасын қалпына келтіру мақсатында жүргізілуі тиіс.

Сондай-ақ 1933 жылдың көктеміне қарай, Қазақстандағы совхоз жүйесінен 200мың қой өндірістік мақсат үшін беру керек;қазақ халқының(өз еркі бойынша) қаржы жинап,мемлекеттік органдар арқылы КСРО-ның басқа аудандарынан немесе көрші шығыс елдерінен қой және басқа да мал сатып алып,оны қазақтарға жеткізіп беру керек; Қазақстанмен шектес өлкелер мен республикаларды өздерінің территорияларына қоныс аударып барған қазақтарды (ең алдымен балаларды) қыстың жақындап қалғанына байланысты баспаналарға орналастырып,жұмысқа жарамдыларына жұмыс тауып беруге,жергілікті қорлардан азық-түлік жәрдемін көрсетуге міндеттеу керек",-деген сияқты халыққа жанашырлық ұсыныстарды алға тартады [4,27]

1933жылы 9наурызда Т.Рысқұлов БК(б)П Орталық Комитетіне оның Бас хатшысы И.Сталинніңатына екінші хатын (№ТР-07/с) оның көшірмесін БК(б)П Орталық Комитетінің ауыл шаруашылық бөліміне-Каганович пен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесіне – Молотовтың атына жібереді. Хаттың мазмұнында 1931-1932жылдардағы Қазақ даласындағы халықтың ауыр тұрмысын,ашаршылық апатының таралуын,оның ауыр зардаптарын болдырмау мақсатындағы іс-шараларды қолға алу үшін Орталық Комитеттің назарына жеделдетіп ұсынады.Атап айтқанда...Қазақтар 1931жылдың аяқ кезінен бастап қонысынан ауып,бір ауданнан екінші ауданға және Қазақстаннан тыс жерлерге көшіп,көктемге қарай бұл көшу күшейе түскен еді де,ал 1932жылдың жазында қонысынан ауғандардың бір бөлігі (қолданылған шаралар нәтижесінде) мекендеріне қайтып оралған болатын,осы қонысынан ауа көшу қазір қайтадан белең алып барады.Аштық пен індеттің салдарынан бірқатар қазақ аудандарында және қонысынан ауғандар арасында адамдардың қырылып жатқаны сонша, бұл мәселе орталық органдардың шұғыл араласуын қажет етіп отыр. Қазақстанда қазақ халқының белгілі бір бөлігі душар болған мұндай мүшкіл жағдай өзге өлкелердің не өзге республикалардың ешқайсысында жоқ.Қонысынан ауғандар көршілес өлкелерге және Ташкент, Сібір,Златоуст темір жолдары бойына өздерімен бірге індет апарып таратуда.Совет жолымен белгіленген ішінара шаралармен мәселе шешілетін емес.Орталық Комитеттің қаулысы бойынша дер кезінде бөлінген азын-түліктің едәуір бөлігі тиісті жеріне жетпеген.Бұл мәселенің маңызы зор болғандықтан,Сіздің осы хатпен танысып,аталмыш жағдайға араласуыңызды,сөйтіп түбіне аштық жеткелі тұрған көптеген адамдардың өмірін сақтап қалуға көмектесуіңізді өтінемін",-делінген[5.301]

Т.Рысқұловтың осы хатында Қазақстандағы қонысынан ауған қазақтардың саны және олардың жағдайы туралы деректер келтіреді.Мысалы "...соңғы деректерге қарағанда, қазір Орта еділде-40 мың, Қырғызстанда -10мың, Батыс Сібірде-50мың, Қарақалпақстанда -20мың, Орта Азияда-30 мың қазақ бар. Қонысынан ауғандар Қалмақ жеріне, Тәжікстанға, Солтүстік өлкеге және басқа осы сияқты шалғай жерлерге де көшіп кетті.Байлар бастаған бір қауым Батыс Қытайға ауды.Қазақтардың бұлайша орталық аймақтарға қарай ауа көшуі-Қазақстанда бұрын-соңды байқалмаған құбылыс"-деп жазады.[3,28]

Сонымен бірге қазақ даласындағы ұжымдастыру және отырықшылыққа көшіруде асыра сілтеушіліктер мен көзбояушылықтар,жергілікті жерлерде партияның колхоз құрылысы жөніндегі бірқатар нұсқаулары өрескел бұзылып, ол өз кезегінде мал басының кеміп кетуіне және қазақтардың қоныстарынан ауыына әкеліп соқтырды,мал шаруашылығын біріктірудегі пайыздық көрсеткіштерге қандай жолдармен болса да жету әрекеттері,ТОЗ-дардың жойылуы,мал шаруашылығы аудандары,артельдер мен коммуналарды ұйымдастыру, оларға 300-400 шаңырақты күштеп енгізу,қазақ және орыс колхоздарын біріктіру, колхоз-совхоздың комбинаттар құру әрекеттері,кедейлерден көшіп кеткен байлардың есебінен салық жинау,толық бір аудандарда революциялық заңдылықтарды өрескел бұзуға жол беру (адамдарды ұрып соғу,тұтқындау,олардың мүліктерін тартып алу,шаруашылыққа тапсырылған шикізат үшін ақша төлемеу сияқты сорақы көріністердің орын алып жатқанын жазған.Аштыққа ұшыраған қазақтарға көмек көрсетуді ұйымдастыруда айтарлықтай жұмыстар жүргізді.Оның жетекшілігімен айтарлықтай жұмыстар жүргізді.

Оның жетекшілігімен РКФСР КК тарапынан қоныс аударушыларға қатысты арнайы комиссия құрылады,көршілес Қырғыз,Башқұрт республикаларының басшыларына үнемі жедел хаттар жазып отырған. 1933жылы 9 қыркүйекте Т.Рысқұлов БК(б)П Қазөлкелік комитетінің 1-ші хатшысы Л.Мирзоянға, ХКК төрағасы О.Исаевтың атына жазған хатында (№843) қоныс аударушылардың тұрмыстық жағдайларын ретке келтіру туралы,кәсіпорындарға орналасқан 25мың қазақтар мәселесі, жаз айларында тағы да қосымша жұмыстарға 20мың қазақты орналастыру мәселелерін алға тартады. Қалай десекте 1931-1933жылдардағы алапат ашаршылық қазақ халқының тарихындағы ең ауыр

қасіретті кезең болды. Зұламатты жылдардың қазақ халқы үшін болған ауыртпалығын бірге көтерген,қолынан келген үлкен көмегін көрсеткен, ер жүректі азаматы Т.Рысқұловтың зобалаң жылдардағы хаттарын Қазақстан тарихының дерек көздері ретінде қабылдаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1.Назарбаев Н.Ә. Ортақ үйімізде татулық пен келісім болсын.-Алматы.1995.
2.Аяған Б.,Қыдыралина Ж.т.б.1932-1933жылдардағы ашаршылық ақиқаты.-Алматы.2012.
3.Қазақ қалай аштыққа ұшырады/Қасіретті жылдар хаттары/.-Алматы.1991.
4.Тұрар Рысқұловтың Сталинге жазған хаттары,-//Аңыз адам журналы№4.2013ж.
5.Рысқулов Т.Собрание сочинений в трех томах.том3.-Алматы Қазақстан,1998.

Аннотация: В статье рассматривается содержание и значение писем государственного и партийного деятеля,заместителя председателя Совета Народных Комиссаров РСФСР Т.Р.Рыскулова как первоисточник истории голода 1931-1933годов и массовой коллективизации в Казахстане.В условиях жесткого контроля и удушения политических свобод представители казахской интеллигенции оказывали решительное противо действие насильственно – классовым методам переустройства жизни края. Против насильственных мер коллективизации и оседания казахов выступил ряд казахских интеллектуалов и советско-партийных работников: Т.Рыскулов, Г.Мусрепов, О.Исаев, М.Гатаулин, М.Даулеткалиев, Е.Алтынбеков, К.Куанышов и др.Оценка современниками ошибок допущенных в ходе коллективизации сельского хозяйства играла важную роль. Среди этих документов особое место занимают письма, написанные на имя тогдашних руководителей Советского союза и республики. Особенно впечатляют письмо «пятерых» (июль. 1932 г) письма председателя СНК КазАССР О.Исаева (августь. 1932г) заместителя председателя СНК РСФСР Т. Рыскулова (1932-1933 гг.) которые содержат исчерпывающие сведения и дают возможность представить полную картину масштабов трагедии, постигшей республику в результате коллективизации.

Поэтому содержание этих документов имеет огромное историческое значение как перво источник истории голодомора 1931-1933 годов и политики сплошной коллективизации в Казахстане.

Abstract: The article discusses the content and significance of letters of the state and party leader, deputy chairman of the Council of People's Commissars of the RSFSR, TR Ryskulov, as the primary source of the history of the famine of 1931-1933 and mass collectivization in Kazakhstan. In conditions of tight control and strangulation of political freedoms, representatives of the Kazakh intelligentsia strongly opposed action by force - class methods of reorganization of the life of the region. A number of Kazakh intellectuals and Soviet-party workers opposed violent measures of collectivization and settling of the Kazakhs: T. Ryskulov, G. Musrepov, O. Isaev, M. Gataulin, M. Dauletkaliev, E. Altynbekov, K. Kuanyshov and others. Evaluation by contemporaries of errors allowed during the collectivization of agriculture played an important role. Among these documents, letters written in the name of the then leaders of the Soviet Union and the republic occupy a special place. The letter of the "five" (July 1932) of the letter of the Chairman of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR O. Isaev (August 1932) of the Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of the RSFSR T. Ryskulov (1932-1933), which contain comprehensive information and provide an opportunity to present a complete picture of the scale of the tragedy, is especially impressive. , which befell the republic as a result of collectivization. Therefore, the content of these documents is of great historical importance as the first source of the history of the Holodomor of 1931-1933 and the policy of continuous collectivization in Kazakhstan.

IV nomer 2019 jyly 12 jeltoksanda ótken Kornekti qoǵam jane memleket qairatkeri Turar Ryskulovtyń 125 jyldyǵyna arnalǵan «QAZAÓ ELINIŃ UMYTYLMAS ULY TULǴALARY» halykaralyq gylymi konferenciasyna arnalǵan / IV номер посвящен международной научной конференции «НЕЗАБВЕННЫЕ ВЕЛИКИЕ ЛИЧНОСТИ КАЗАХСКОЙ НАЦИИ» приуроченной к 125-летию выдающегося общественного и государственного деятеля Турара Рыскулова проведенной 12 декабря 2019 года / IV ussue dedicated to the International Scientific Conference,timed ted to the 125th anniversary of the «NATIONAL SPIRIT – BATYRS OF THE GREAT STEPPE» outstanding public and state leader Turar Ryskulov held on 12th December 2019

УДК 94.83

Акбаева З.
преподаватель Самаркандского государственного университета,
г.Самарканд, Республика Узбекистан

ТУРАР РЫСКУЛОВ О МУСУЛЬМАНСКОМ БЮРО ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ

Аннотация: В этой статье речь идёт о мусульманском бюро в Туркестанском крае, а также о роли Турара Рыскулова в политических и социальных явлениях в начале XX века в регионе. Проанализирована деятельность «особой» комиссии, созданной центральным правительством для надзора действий. Статья написана на основе архивных материалов и источников, научный исследований и книг.

Турар Рыскулов в своём докладе «Национальный вопрос» произносит следующее: «Одним из важнейших программных пунктов нашей партии является наше отношение к угнетенным нациям. Туркестанские партийные организации не поняли в должной мере тех задач, которые стоят перед партией пролетариата на Востоке. Туркестан должен был явиться примером для всех соседних стран в смысле советского государственного строительства.

Туркестан – узел всех путей на Востоке и потому национальный вопрос имеет для нас кардинальное значение. Необходимо устранить систему колонизации, практиковавшуюся во времена царизма

Ключевые слова: Мусульманское бюро, особая комиссия, центральное правительство, внутрисъездовская борьба, большевики, левые эсеры.

25 января 1919 года по получении известия о подавлении мятежа из Москвы в Ташкент была направлена группа большевистских партийных и советских работников; еще одна группа направлялась в Туркестан по указанию ЦК РКП(б). 12 февраля российский Совнарком образовал временную комиссию, получившую в советской литературе название «Особой». Комиссии центральным правительством были приданы надзирательные, судебные и распорядительные функции государственной власти. В мандате Совнаркома Туркестан называется не иначе как краем, в нем отсутствует какое-либо упоминание о туркестанской государственности, а главное – нет ни малейшего намека на его автономию, провозглашение которой почти год назад приветствовала центральная власть.

Комиссия, однако, не доехала до Ташкента в полном составе. Ш.З. Элиава и А.С. Киселев остались в Оренбурге и принялись за решение военных вопросов. Из членов комиссии в Ташкент 5 марта прибыл один П.А. Кобозев. С ним приехала группа партийных работников[51].

Назначение «Особой» комиссии в Туркестан было проведено в соответствии с утвердившимися к тому времени тенденциями централизма в политике российского большевистского правительства. Крепнущее в нем убеждение в необходимости сильной центральной власти, способной восстановить разорванные экономические связи, контакты с деревней, нормализовать финансовую систему, навести порядок и дисциплину и т.д., ознаменовалась, начиная с весны 1918 г., переходом в практической деятельности правительства к чрезвычайным методам и формам управления. Однако ориентация на единоличное управление, не санкционированное никакими юридическими нормами, практика фактического наделения отдельных лиц, групп чрезвычайными, диктаторскими полномочиями по сути сводила на нет самодеятельность народа. Чрезвычайщина открывала дорогу конструированию особых органов управления (чрезвычайных комиссий, чрезвычайных комиссаров, комитетов бедноты, чрезвычайных троек, продовольственных отрядов и т.д.), призванных компенсировать сиюминутные слабости местных советов, при известных обстоятельствах превращавшихся в параллельно существующие структуры

[51] Архив Аппарата Президента Республики Узбекистан (ААП РУз), ф. 60, оп. 1, д. 87, л. 1.

власти и порождавших опасность утверждения «личной диктатуры» как формы реализации пролетарской власти.

Чрезвычайщина не ускорила процесс стабилизации и упрочения власти, а, наоборот, ослабила его. На место «самостийности» и «неуправляемости» местных советов, которые были главной проблемой весны 1918 г., пришла самостийность и неуправляемость чрезвычайных комиссаров, особых комиссий, комбедов, «чрезвычаек», продовольственных отрядов[52]. Такое положение сложилось и в Туркестане. С приездом П. Кобозева ситуация в Туркестане не стабилизировалась, более того, сложившиеся отношения между ними и некоторыми членами туркестанского правительства привели еще к большему ее обострению. Уже VII краевой съезд советов (март 1919 г.) обнаружил новое проявление кризиса власти – на съезде начал развиваться открытый конфликт между правительством, руководством крайкома КПТ и самостоятельно образовавшейся секцией съезда по национальным делам под руководством П.А.Кобозева. Секция заседала отдельно, обсуждая вопросы, не вынесенные организаторами съезда в повестку дня, но остававшиеся больным нервом всей ситуации в Туркестане, а именно: бесправного положения коренного населения края.

Полемизируя с некоторыми руководителями Туркреспублики, П.А.Кобозев обвинял их в том, что они поняли автономию только для себя, но не для широких масс коренного населения. Он призывал немедленно приступить к реализации права наций на самоопределение, положив его в основу новой конституции, которую, как он полагал, следовало принять на VII краевом съезде советов.

В принятой секцией резолюции остро критически была оценена деятельность Наркомаца за его почти полную бездеятельность, особенно в отношении «многомиллионного туземного пролетариата». По мнению секции, Наркомнац «должен был играть видную роль в жизни республики»[53]. Относительно выборов нового состава ТуркЦИК секция нашла тактику руководителей крайкома КПТ неправильной и даже выражающей их стремление обезличить «мусульманский» пролетариат.

Внутрисъездовская борьба получила продолжение на II краевой конференции КПТ, проходившей с 14 по 31 марта. В марте 1919 г. при краевом комитете КПТ было образовано Краевое мусульманское бюро (Краймусбюро), на которое конференция возложила организацию работы среди коренного населения. В его состав входили Т.Рыскулов (председатель), А.Мухитдинов, Н.Ходжаев, С.Ходжанов и др.

Таким образом, VII съезд советов, как и попытка переворота, приоткрыл пугающую глубину противоречий общественно-политического развития республики, имеющих не только социальный, но и национальный характер.

Деятельность VII краевого съезда советов ознаменовалась еще одним важным для политической системы Туркестана актом – он принял решение ликвидировать и распустить партию левых эсеров в Туркестане. Этому решению предшествовало длительное противоборство между двумя правительственными партиями – большевиками и левыми эсерами.

Войдя с большевиками в правительственный блок, левые эсеры оставались верными народнической идеологии, видя свою основную задачу, как партии крестьянской, в социализации земли. В Туркестане у левых эсеров была своя программа, довольно свободно интерпретируемая членами партии. Советы для левых эсеров являлись органами, представляющими весь народ, но не органами диктатуры пролетариата. Они выступали за большую самодеятельность на местах и меньшую зависимость от Центра в

[52] Раджабов К.К. Истиклолчилик харакати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918 – 1924 гг.). Автореф.дисс…канд.ист.наук. –Ташкент, 1995. –С. 13.
[53] ААП РУз, ф. 60, оп. 1, д. 99, л. 82.

государственном устройстве. Не имея четких ориентиров в национальной политике (хотя в их рядах было значительное число представителей коренного населения), они часто скатывались в обыкновенный шовинизм, когда вставал вопрос о реализации права коренного населения на самоопределение[54].

Желание остаться у власти заставляло местных левоэсеровских лидеров (прежде всего К.Я. Успенского) трансформировать важнейшие программные установки – признать диктатуру пролетариата, а уж затем диктатуру трудящихся, называть себя партией рабочих[55].

Зреющие противоречия внутри большевистко-левоэсеровского правительственного блока проявили себя ещё на VI краевом съезде советов, когда левые эсеры отказались войти в Совнарком. Вместе с тем в сельской глубинке они продолжали расширять свои ряды[56].

24 мая 1919 года в г.Ташкенте открылась Первая Краевая Конференция мусульманских коммунистов Туркестанской Республики.

Конференция была созвана мусульманским краевым бюро для подготовки к 3-му партийному съезду. Эта конференция показала уже известную степень государственного развития трудовых масс Востока и явилась, несомненно, важным шагом в деле приобщения Востока к пролетарскому коммунистическому строительству.

Открыл конференцию председатель Мусульманского Крайбюро тов. Турар Рыскулов, приветствовавший собрание от имени Крайбюро и сделавший краткий очерк положения вещей. Тов. Рыскулов указал на трудность работы в Крайбюро из-за недостатка подходящих работников, вследствие чего Крайбюро за короткий период своего существования многого, конечно, не успело сделать.

Вслед за тов. Рыскуловым, тов. Солькин, приветствуя первую конференцию коммунистов-мусульман, указывает, что краевой комитет первый поднял знамя социализма на далекой окрайне. Окруженная со всех сторон, горсточка коммунистов вместе с мусульманами с честью выдерживает натиск контр-революции и продолжает высоко нести знамя освобождения труда. Чтобы удержать власть рабочего класса, закрепить плоды побед революции, нам надо, говорит оратор, напрячь последние силы и сплотиться для окончательного свержения ига империализма. В течение тысячелетий власть находилась в руках сильных мира сего – империалистов. Империалистические стремления в момент пробуждения трудящихся ярко проявились в решениях лиги наций, органа империалистов[57].

В своей речи под названием «Текущий момент» Т.Рыскулов говорит следующее: «Теперь перейду ко внутренней и внешней политике Туркестана и мусульманского Востока.

Революция всколыхнула дотоле сонный Туркестан, затронув все стороны его жизни. Она застала наш край неподготовленным к коренным ломкам социального переустройства. Причина неподготовленности населения края ясна: отсутствие политических ячеек, косность мусульман ко всем нововведениям, вследствие своих религиозных воззрений. Указанных данных вполне достаточно, чтобы сказать, что революция застала, что называется, врасплох нашу страну. Обманутые не раз свергнутым русским правительством в своих лучших стремлениях, туркестанские народности с подозрением встретили

---

[54] Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор: Р.Я. Раджапова. – Ташкент: «Шарк», 2000. –С. 140 – 143.

[55] Туркестанский коммунист, 1919, 21, 24 февраля.

[56] В сентябре-октябре 1918 г. в левые эсеры в некоторых местах Аулиеатинского уезда «записывались» чуть ли не целыми аулами. Об этом см.: ЦГА РУз, ф. Р-17, оп. 1, д. 660, лл. 1 – 93.

[57] Мусбюро РКП(б) в Туркестане. 1, 2 и 3 Туркестанские Краевые конференции РКП 1929 – 1930 гг. С введением тов. Рыскулова. –Ташкент: Туркгосиздат, 1922. –С. 1.

возвещенные революцией великие лозунги: свобода, равенство и братство. В своих подозрениях они были правы, ибо правительство Керенского не оправдало надежды на эти великие идеалы. Политика временного правительства осталась неизменной в отношении угнетенных наций Туркестана: подобно тому, как было и при царском строе, оно вело политику русификации, практику попирания самых элементарных прав человека-гражданина.

Октябрьский переворот вручил верховную власть в руки пролетариата; казалось бы, что места взаимному недоверию уже больше нет. Двухлетнее управление страной рабоче-крестьянским правительством, к сожалению, в туркестанских условиях показало противное, углубив это взаимное недоверие. Мусульманство на практике убедилось в несоответствии идеалов революции с их применением на деле. Со всех уголков страны стали раздаваться голоса о недовольстве властью, о попрании прав 95 % большинства края. Это недовольство проникло во все поры государственной жизни. Я считаю своим пролетарским долгом констатировать, что эти факты нарушения прав в действительности были. Нечего скрывать их, а долг честного партийного работника подчеркнуть эти недостатки, чтобы избежать их в будущем»[58].

Вторая чрезвычайная конференция мусульманских коммунистических организаций Туркестана открылась 12 сентября 1919 года в г.Ташкенте.

Конференцию открыл председатель Краевого Бюро мусорганизаций тов. Т.Рыскулов краткой речью.

Ныне в Ташкенте, сказал Т.Рыскулов, происходит несколько съездов, которым предстоит разрешить ряд важнейших вопросов нашего строительства. И вы, товарищи, приехали на эту конференцию для активного участия в разрешении этих вопросов. Коммунистическая партия является руководительницей всех рабочих организаций. Вы, коммунисты-мусульмане, являетесь представителями мусульманского пролетариата Туркестана. Вы приехали на эту конференцию для намечения верного пути к разрешению стоящих на очереди политических и экономических вопросов. Все вы знаете, товарищи, что со времени установления Советской власти прошло 2 года. Несмотря на это, во многих местностях Туркестанской Республики, в особенности в кишлаках и аулах, Советской власти нет.

Для повсеместного укрепления Советской власти мы должны объединить всех рабочих в одну общую, крепко спаянную организацию, которую сможем с успехом противопоставить натиску врагов рабочего класса[59].

Третья Туркестанская Краевая Конференция Мусорганизаций Р.К.П. открылась 20 января 1920 г. в Ташкенте.

Конференцию открыл председатель Краймусбюро Р.К.П. тов. Т.Рыскулов программной речью о задачах конференции.

С приветственной речью от имени турецких коммунистов выступил представитель турецкой коммунистической партии тов. Субхи.

От имени ЦК РКП Конференцию приветствовал тов. Элиана, который отметил задачи, стоящие перед мусульманскими коммунистами в Туркестане, и подчеркнул те особенности, которые обязывают мусульманских коммунистов быть особо осторожными в своей работе здесь, в Туркестане[60].

Т. Рыскулов в своём докладе «Национальный вопрос» произносит следующее:

---

[58] Мусбюро РКП(б) в Туркестане. 1, 2 и 3 Туркестанские Краевые конференции РКП 1929 – 1930 гг. С введением тов. Рыскулова. –Ташкент: Туркгосиздат, 1922. –С. 9.

[59] Мусбюро РКП(б) в Туркестане. 1, 2 и 3 Туркестанские Краевые конференции РКП 1929 – 1930 гг. С введением тов. Рыскулова. –Ташкент: Туркгосиздат, 1922. –С. 32.

[60] Мусбюро РКП(б) в Туркестане. 1, 2 и 3 Туркестанские Краевые конференции РКП 1929 – 1930 гг. С введением тов. Рыскулова. –Ташкент: Туркгосиздат, 1922. –С. 73.

«Одним из важнейших программных пунктов нашей партии является наше отношение к угнетенным нациям. Туркестанские партийные организации не поняли в должной мере тех задач, которые стоят перед партией пролетариата на Востоке. Туркестан должен был явиться примером для всех соседних стран в смысле советского государственного строительства.

Туркестан – узел всех путей на Востоке и потому национальный вопрос имеет для нас кардинальное значение. Необходимо устранить систему колонизации, практиковавшуюся во времена царизма.

Национальный антагонизм не уничтожен до сих пор. И его питает высокомерное варварское поведение европейского населения. Вместо внедрения идей социальной революции среди мусульманских масс творится нечто несуразное и уродливое. В удаленных от центра кишлаках особенно проявляется темнота мусульманского населения, непонимание действительной сущности Советской власти. А между тем, дехканство – основное ядро страны, и на него должно быть обращено сугубое внимание»[61].

До окончательного соединения Туркестана с центром страны в сентябре 1919 г. российское руководство не имело достаточно ясного представления о политической обстановке в республике. Проанализировав взаимоотношения социальных и национальных групп в крае, Туркомиссия поддержала группу партийных и советских работников во главе с председателем Краймусбюро Т.Рыскуловым[62], ориентированную на активную борьбу с остатками колонизаторства в крае. Следствием этой поддержки стало избрание Т.Рыскулова в январе 1920 г. председателем ТуркЦИК. Именно в тот период им выдвигается идея «Тюркской Советской республики РСФСР». Её появление было обусловлено рядом обстоятельств:

- сохранением в республике колониального неравенства в положении коренного населения, несмотря на провозглашение советской автономии края и принятие конституции;
- практикуемым руководством республики узкоклассовым подходом, ограничивающим участие коренного населения в государственных органах власти;
- стремлением коммунистов местных национальностей сделать советский Туркестан своеобразным катализатором революционного национально-освободительного, антиимпериалистического движения народов Востока[63].

Таким образом, в июле 1920 г., возвратившись в Ташкент, Т.Рыскулов не нашел необходимой ему поддержки. Он сложил с себя обязанности председателя ТуркЦИК. «Ушли» в отставку и другие члены крайкома КПТ, президиума ТуркЦИК и Совнаркома. 19 июля комиссия ЦК РКП(б) по делам Туркестана приняла решение о роспуске крайкома и образовании Временного ЦК КПТ. 4 августа пленум ЦК КПТ утвердил новый президиум ТуркЦИК, в который вошли И.Е. Любимов, В.П. Билик, К.С. Атабаев, А. Рахимбаев, Х.А. Ширинский, Б.Ходжаев, М. Бисеров[64]. Председателем ТуркЦИК был избран М. Бисеров, а затем А. Рахимбаев.

Түйін: Бұл мақала Түркістан облысындағы мұсылман бюросы туралы, сондай-ақ аймақтағы XX ғасырдың басындағы саяси және әлеуметтік оқиғалардағы Тұрар Рысқұловтың рөлі туралы. Іс-әрекеттерді бақылау үшін орталық үкімет құрған «арнайы» комиссияның қызметі талданады. Мақала архивтік материалдар мен дереккөздер, ғылыми зерттеулер мен кітаптар

[61] Мусбюро РКП(б) в Туркестане. 1, 2 и 3 Туркестанские Краевые конференции РКП 1929 – 1930 гг. С введением тов. Рыскулова. –Ташкент: Туркгосиздат, 1922. –С. 77.
[62] ЦГА РУз, ф. Р-17, оп. 1, д. 39, лл. 20-21.
[63] Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор: Р.Я. Раджапова. – Ташкент: «Шарк», 2000. –С. 152 – 153.
[64] ААП РУз, ф. 60, оп. 1, д. 413, л. 3.

негізінде жазылған. Тұрар Рысқұлов «Ұлттық сұрақ» баяндамасында мынаны айтады: «Біздің партиямыздың ең маңызды бағдарламалық бағыттарының бірі - бұл езілген халықтарға деген көзқарасымыз. Түркістандағы партия ұйымдары Шығыстағы пролетариат партиясының алдында тұрған міндеттерді толық түсінбеді. Түркістан кеңестік мемлекет құру тұрғысынан барлық көрші елдерге үлгі болуы керек еді. Түркістан - Шығыстағы барлық бағыттардың түйіні, сондықтан ұлттық мәселе біз үшін шешуші мәнге ие. Патша дәуірінде қолданылған отарлау жүйесін жою қажет

Abstract: In this article it is about Muslim bureau in the Turkestan region and also about Turar Ryskulov's role in the political and social phenomena at the beginning of the XX century in the region. Activity of the "special" commission created by the central government for supervision of actions is analysed. Article is written on the basis of archive materials and sources, scientific researches and books. Turar Ryskulov in his report "The National Question" says the following: "One of the most important program points of our party is our attitude to oppressed nations. Turkestan party organizations did not adequately understand the tasks facing the party of the proletariat in the East. Turkestan was supposed to be an example for all neighboring countries in the sense of Soviet state building. Turkestan is the junction of all the routes in the East, and therefore the national question is of crucial importance for us. It is necessary to eliminate the colonization system that was practiced during the tsarist era

ӘОЖ: 361.61

Байгунакова Г.С., Нарымбет Г.Б.
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

САЯСИ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ – ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ

Түйін: Тұрар Рысқұлов большевиктердің теңдік, бостандық, кедей де, бай да болмайтын жаңа тапсыз қоғам құру туралы идеялары мен ұрандарын қабылдаған қазақтың демократиялық зиялыларының бірі. Нәтижесінде ол Алаш-Орда буржуазиялық автономиясының қарсыластарының лагеріне түсті. Алайда, оның мемлекеттік-саяси қызметіне жасалған талдау оның серіктестері сияқты өз отандарының гүлденуін қалайтындығын және өз халқы үшін нақты егемендік пен тәуелсіздікке қол жеткізуге тырысқандығын көрсетеді. Қуғын-сүргіннен жасырынған Тұрар Рысқұлов Қырғызбаев есімімен үш жылдық орыс-қазақ мектебін бітірді. Кейін Пишпек ауылшаруашылық мектебінде оқуын сәтті аяқтады. Ол 1916 жылғы көтерілістің қатыгез басылуының куәсі болды, оның ортасында Меркеге қамауға алынды, бірақ дәлелдері болмағандықтан босатылды. Рысқұловтың арманы Ташкент мұғалімдер институтына түсу болатын. Ташкенттегі институт қабырғасында Т.Рысқұлов социал-демократтар - большевиктер ұйымына жақын болды. Рысқұлов жолдастарымен бірге «Қырғыз жастарының революциялық одағын» құрады, оның мүшелері Уақытша үкіметтің жергілікті аппараттарымен күресу міндетін қойды. 1917 ж. қыркүйек айында Тұрар Рысқұлов большевиктер партиясына қосылды.

Кілт сөздер: партия, саяси қайраткер, Орталық комиссия, үкімет, пленум, ұлттық қозғалыс, ұлт зиялылары.

«Ел үшін туар ер озар» демекші, қазақ халқының маңдайына біткен біртуар тұлғалардың тағылымды өмір жолдары мен көрнекті ерен еңбектері ел тарихының беттерінде алтын әріптермен жазылып қана қоймай, мәдениетіміздің зор, рухани құндылықтарымыздың берік болуына ықпал етуде. Бар өмірін ашық аспан астында ұрпақтарының еркін өмір сүруі жолына арнаған ұлы тұлғалардың есімдері мәңгілік сақталары хақ. Қазақ халқының осындай елін сүйген ер ұлдарының бірі де бірегейі - Тұрар Рысқұлов.

Тұрар Рысқұлов адам ретінде қоғам және саяси қайраткер ретінде қазақ халқының ұлы перзенті.Ол қазақ халқының болашағы жарқын аспаны ашық болуы үшін күресіп тәуелсіздік пен бейбіт өмірді аңсап кетті.

Биыл көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың туғанына 125

жыл. Мемлекет қайраткері қазақ жерінің экономикалық дамуына бар ерік-жігерін жұмсаған. Оны саяси жолмен, Түркістан компартиясының ішінде Ислам бюросын құрып, қолдап отырды.

Ордалы Қоңыратбаевтың пікірі бойынша Рысқұлов құрған мұсылман бюросының саяси маңызы – ол мұсылмандардың құрған жеке саяси партиясы ретінде болды. Сондай деңгейге дейін көтерген. Ол Түркістандағы мұсылмандардың өмірлік мұраттарын қорғайтын ұйым болды. Түркі елін түгел болуға үндеген қайраткердің Орта Азия мемлекеттері мен Әзірбайжанның мемлекет ретінде құрылуына зор ықпалы болған. Тұрар Рысқұлов ел басқара жүріп, бар ойын қағазға түсірген. Қандай да бір мәселеге қатысты пікірін ашық айтып, баспасөз беттерінде жариялап отырған.

Рухы мықты қайсар да өткір жас Тұрар 1894 жылы 14 (26) желтоқсанда Жетісу облысы Верный уезінің Шығыс Талғар болысында дүниеге келген. Оның әкесі қайсар да турашыл Рысқұл Жылқыайдарұлы 1905 жылы облыс әскери губернаторының досы, әрі Шығыс Талғар болысының билеушісі Саймасай Үшкемпіровты халыққа және тікелей өз басына жасаған қиянаты үшін атып өлтірген және сол айыбы үшін 1906 жылы 10 жылдық мерзімге алыстағы Сахалин аралына жер аударуға кесілген. Әкесі тергеуде болған бірнеше ай бойы 11 жастағы бала Тұрар түрмеде болып, оның ауласындағы әртүрлі жұмыстарды атқарған, түрме бастығының атқосшысы болған.Сөйтіп жүріп хат танығаң, орыс тілін біршама меңгерген. Тұрар шешеден де, әкеден де ерте айырылып жетімдіктің ащы дәмін ерте татқан. Бұл жәйт ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтың шығармасы бойынша түсірілген «Қараш-Қараш» фильмінен белгілі.[1]

Тұрардың өмірінде оны туған жерінен басқа жақа алып кеткен немере ағасы үлкен рөль атқарады. 1907-1910 жылдар аралығында бала Тұрар Әулие-ата уезіндегі Меркі селосында орыс-қазақ мектебін аяқтап, Пішкек ауылшаруашылық мектебінде 1910-1914 жылдар аралығында бағбан мамандығын алып шықты.Тұрар Рысқұловтың мемлекеттік қызметі оның өмірінің аз зерттелген қызғылықты беттерінің бірі болып табылады.[2]

1918 жылы күзде Т.Рысқұлов Түркістан Республикасының Денсаулық сақтау халық комиссары болып тағайындалды. Аштықпен күресе отырып, халық арасында кең тараған жұқпалы ауруларды жою ісін ұйымдастыру, 1916 жылғы Әулие ата уезінде ұлт-азаттық көтеріліске қатысып, Қытайға ауып кеткен жерінен қайта оралған босқын қазақтарға азық-түлік көмегін көрсетуге күш салады. Т.Рысқұлов Түркістан АКСР аштықпен күресу жөніндегі Төтенше Орталық Комиссиясының қызметінде жүріп орасан жұмыстар жүргізді.

Тұрар ақын Есенғали Раушановтың өлеңіндегідей «қаңғып келген шөрегей көлге пана бола алмайтынын» ескерткен болса керек сонда. Соңыра, Түркомиссия Мәскеуге Түркістан атқару комитетінің алқалы жиналысындағы мінез әрекеттеріне байланысты Т.Рысқұловты партиядан шығару, барлық мандаттарын қайтарып алу керектігі туралы В.Лениннің атына жеделхат жіберіпті. В.Ленин шығыс халықтарынан шыққан қайраткерлер қатарында Тұрар Рысқұловты оның белсенділігін, қайсарлығын мойындаған. Себебі, Лениннің ұлттар саясаты туралы концепциясын сынап, әркез ондағы баптардың дұрыс орындалуын жіті қадағалап отырған Тұрар. Алайда, Т.Рысқұлов ұсынған түркі республикасын құру туралы идеясы Ленинді шошытқаны шындық. Сондықтан ол Тұрар бастамасын қолдаған жоқ. Ал, Тұрар 1924 жылы В.Ленин қайтыс болғанда «Екі дүниені біріктіріп тұрған ту - Ленин» деген мақала жазғаны рас. Ол «Қызыл Қазақстан» журналында басылған. Әуелде әріптес тарихшының «ГАРФ-та Т.Рысқұловқа қатысты татымды ештеңе таппайсың-ау» деген сөзіне журналист ретінде күмәндана қарап едім. Екі күндей табанымнан таусылып, шындығында ештеңе таба алмай қиналдым. Қармағыма ілінген ұсақ-түйекке көңілім құлазыды. Менің «қайтпас қажырлылығымды» сезген Нина Абдуллаева (Оқырмандар залының меңгерушісі М.Ж.) «тоғызыншы подъездегі дәстүрлі каталогтар залына барып, жұмыс жасап көріңіз» деген соң соған қарай жүрдім.

Айтпақшы, ГАРФ-ты өз алдына үлкен шаһар демеске лажың жоқ. Он үштен астам подъезд тік төрт бұрыш формасында шеңбер жасап тұр. Мұрағатта байырғы қызметкерлер көп екен. Олар жұмысына тиянақты, жасампаз адамдар болып шықты. Менің «ит арқасы қияннан» келгенімді білген соң, көп көмектесті. «Сонымен-, деді, Александра Николаевна «мына екі жәшіктегі картотекаларды бір бірден қараңыз да орнына шатастырмай, рет ретімен қайта қойыңыз. Мен тағы да басқа жәшіктерді қарастырып келейін» деп кабинетіне жалғыз қалдырып кетті. Жәшік сыртында «Именной каталог» Росс-Турк деген жазу бар. Рыскулов Турар деген картотекаға барып бір-ақ тоқтадым. Өз көзіме өзім сенер емеспін. Рысқұлов Тұрар. Дәл өзі, қайта оқыдым. Қуанғанымнан алдымен карточкаларды санап шықтым. Жиырма екі. Екі күн сенделген күй кешіп едім, мынау ойламаған олжа болды ғой. Осының алдында ғана Александра Николаевна «Т.Рысқұлов қандай қызметтер атқарып еді, кілт сөздерді есіме салыңызшы, бізде мәлімет бола қояр ма екен?» деп еді. Мынау мен ойлағаннан да көп дүние. Дереу дәптеріме құжаттардың атауын тіркей бердім, тізе бердім. Карточкалардың пошымына қарасам ешкімнің қолы тимепті әлі.

Соңғы құжаттан басқаларына қарап отырсақ, Кеңестер Одағында Т.Рысқұлов ат салыспаған сала қалмаған екен. Және Т.Рысқұлов көптеген комиссиялардың мүшесі болып қана қоймай тікелей аралысып, өз ұсыныстарын енгізіп отырған.

1924 жылы 23-31 мамыр аралығында өткен РКП (б) XIII съезіне қатысады.Осы жылдың жаз айында Коминтерннің Монғолиядағы уәкілі болып жұмыс істейді.Тұрар Рысқұлов Монғол Халық Республикасында Коммунистік интернационалдың уәкілі ретінде тоғыз ай қызмет атқарды. Монғолияда жұмыс атқарған кезіндегі іс-әрекеттеріне байланысты құжаттар Монғол халық революциялық партиясы (1925 жылға дейін Монғол Халық партиясы) Орталық архивінде сақтаулы. Бұл құжаттардың ішінде Т.Рысқұловтың Монғол Халық партиясы Орталық Комитетінің Басқарма жиналысы мен Пленумында сөйлеген сөздері, әр түрлі комиссиялар қатысып жасаған ұсыныстары, оның қатысуымен жасалған партия мен үкіметтің маңызды құжаттарының жобасы, соның ішінде Монғол Халық Республикасының тұңғыш Конституциясы, партияның бағдарламасы мен жарғысының жобалары, партия мен үкіметтің сыртқы саясатын жүзеге асыруда Т.Рысқұловтың міндетіне байланысты материалдар, Коминтерннің Атқару комитетіне жазған оннан астам баяндамасы, өзінің Монғолиядан қайтуына байланысты жазған түсінік хаты сияқты көптеген құжаттардың түп нұсқасы сақталған және сол конституцияның жобасын жасауға белсене қатысып, оған елдің саяси өмірін демократияландыруға байланысты бірсыпыра маңызды ұсыныстар еңгізген. [3]

Т.Рысқұловтың пікірі бойынша МХП-ның жаңа бағдарламасы мен Жарғысына партияның демократиялық негіздерін нығайтуға байланысты біраз тұжырымдар енгізіп отырды.1925 жылы шілде айында Т.Рысқұлов Мәскеуге қайта оралды. Коминтерннің уәкілі ретінде Монғолияда тоғыз ай істеген Тұрар неліктен тез оралды?. Себебі басқарма мүшесі Э.Ринчино мен Коминтерн уәкілі Т.Рысқұловтың арасында болған пікір таластары шектен шығып, Орталық комитеттің іс әрекетіне бөгет бола бастағандығы және бұл мәселе үлкен дау дамайға ұласпай құпия қаулы қабылданды. Дегенмен Э.Ринчиноның билеп төстеу әдісіне тыйым салғандықтан кетуге мәжбүр болды. [4]

Дархан Қыдырәлінің пікірі бойынша Монғолиядан келген архив мамандары, үлкен басшылар қазір Монғолияның ата заңының авторларының бірі ретінде Тұрар Рысқұловты атауда. Сондықтан, Рысқұловтану тәуелсіздігімізбен бірге жаңа белеске көтерілді. Және Рысқұловтың идеяларының мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың идеяларымен сабақтас жатуы біздің түркі академиясының алдына үлкен міндеттер жүктейді. Монғолиядан қайтып оралған соң Т.Рысқұлов ауылдағы әлеуметтік-экономикалық процесстер туралы пікірсайысына белсене қосылады. Ол оппоненттерінің дәлелдерін, олардың күшті және әлсіз жақтарын, ережелердің даулы немесе жаңсақтығын ескерудің тамаша үлгісін көрсетті.Сонымен бірге құбылыстардың мәніне терең

бойлайтындығын, дәл баға беретінін, нақты материалды білетіндігін танытады.

Академик М. Қ. Қозыбаев өзінің зерттеулерінде Т.Рысқұловты былайша атап көрсетеді: «20-жылдары сезімтал қазақ зиялыларын ойландырып, іштей наразылығын тудырған мәселенің бірі-Орталықтың Қазақстанның жергілікті ерекшеліктерімен және ұлттық мүддесімен көп жағдайда санаса бермеу саясаты еді. Батылы жетіп, өз қара басының қамын ойламаған Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов сияқты қайраткерлер оған барынша қарсы тұруға тырысты, дегенмен осы уақытқа дейін ұлтшылдық аясында қарап келген концепция жалған екендігі, оның тек советтік Шығыс емес, әлемдік ұлт қозғалысының көсемдерінің бірі екендігі сөзсіз. [4]

Т.Рысқұловтың әлем тарихындағы тұғыры биік, жұлдызы жарық, ол Сүн-Ят-Сен (Қытай), Д.Неру (Үндістан), Мұстафа Кемал-паша (Ататүрік) қатарындағы қайраткер екендігі күман тудырмайды. «Рысқұлов Советтік Шығыстың көсемі ғана емес, дүние жүзілік ұлттық қозғалыс көсемдерінің бірі».Көптеген материалдары жарық көрген. Соның барлығы қазақтың мәселесі, қазақтың экономикасы, қазақ елінің дамуы, территориясының бүтіндігі, елдің тұтастығы, бірлігі мәселелері Тұрар Рысқұловтың публицистикасында сайрап жатыр. [5]

Қырықтан енді асқанда қыршын кеткен қазақтың тау тұлғалы - Тұрарына Қызыл империяның қатты өшіккені сонша, Тұрар Рысқұловты ату туралы бұйрыққа Сталиннің өзі қол қойып, "Халық жауы" деп айыптап, 1938-ші жылдың 10-шы ақпанында атылды. Ал жұбайы АЛЖИР-де 18 жыл айдауда болды, ұлы Ескендір түрмеде көз жұмды.

Әдебиеттер тізімі:

1.Қоңыратбаев О. Т.Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. Қазақстан,1994 ж.

2.О.Сәбден. Т.Рысқұлов –Орталық Азия мен Ресейдің аса корнекті мемлекет қайраткері. Алматы,2006

3.Рысқұлов Т.Р. Шығармаларының толық жинағы- Полное собрание соченений/ Т.Р.Рыскулов; Алматы: Қазығұрт.- 2007., 1-том

4.Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы.- Алматы:Санат,1997 ж.

5.Қ. Қасенов., Ә. Төреханов. Қызыл қырғын 37-де опат болғандар, Алматы: «Қазақстан» 1994 ж.

Аннотация:Турар Рыскулов представлял ту часть казахской демократической интеллигенции, которая восприняла идеи и лозунги большевиков о равенстве, свободе, строительстве нового бесклассового общества, где не будет ни бедных, ни богатых. Вследствие этого он оказался в лагере противников буржуазной автономии «Алаш-Орда». Однако анализ его государственно-политической деятельности свидетельствует о том, что он, как и его соратники, желал процветания своей Родины и пытался добиться для ее народа реального суверенитета и независимости.Скрываясь от преследований, Турар Рыскулов под вымышленной фамилией Киргизбаев окончил трехгодичную русско-казахскую школу. Позже он успешно завершил обучение в Пишпекской сельскохозяйственной школе. Он стал свидетелем жестокого подавления восстания 1916 г., в разгар которого его арестовали в г. Мерке, но, за отсутствием доказательств, отпустили. Мечтой Рыскулова было поступить в Ташкентский учительский институт. В стенах института в г. Ташкенте Т.Рыскулов сблизился с организацией социал-демократов — большевиков. Вместе со своими товарищами Рыскулов создает «Революционный союз киргизской молодежи», члены которого ставили своей задачей борьбу с местным аппаратом Временного правительства. Всентябре 1917 г. ТурарРыскуловвступаетврядыбольшевистскойпартии.

Abstract: TurarRyskulov represented that part of the Kazakh democratic intelligentsia that adopted the ideas and slogans of the Bolsheviks on equality, freedom, and the construction of a new classless society where there would be neither poor nor rich. As a result of this, he ended up in the camp of opponents of the bourgeois autonomy Alash-Orda. However, an analysis of his state-political activity

indicates that he, like his associates, desired the prosperity of his homeland and tried to achieve real sovereignty and independence for its people. Hiding from the persecution, TurarRyskulov, under the assumed name Kirgizbaev, graduated from a three-year Russian-Kazakh school. Later, he successfully completed his studies at the Pishpek Agricultural School. He witnessed the brutal suppression of the 1916 uprising, in the midst of which he was arrested in Merck, but, for lack of evidence, was released. Ryskulov's dream was to enter the Tashkent Teacher's Institute. Within the walls of the institute in Tashkent, T. Ryskulov became close to the organization of the Social Democrats - the Bolsheviks. Together with his comrades, Ryskulov creates the "Revolutionary Union of Kyrgyz Youth", whose members set themselves the task of fighting the local apparatus of the Provisional Government. In September 1917, TurarRyskulov joined the Bolshevik Party.

ӘОЖ 94(574)

Баймаханов Н.Б., Сахтаганова Ж. О., Қалдыбек А.Б.
гуманитарлық ғылымдар магистрі,М.Әуезов ОҚМУ, Шымкент қ, Қазақстан
Жт-19-2к2 тоб.студенті, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,Шымкент қ, Қазақстан
Жт-19-2кс тоб. студенті, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қ, Қазақстан

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ – ХХ ҒАСЫРДЫҢ КӨРНЕКТІ ҒАЛЫМЫ, САЯСИ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ

Түйін: Тұрар Рысқұловтың индустриалды және әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани дамуындағы идеялары туралы қосқан үлесімен таныстыру Тұрар Рысқұлов алдымен Түркістан Республикасының Орталық Атқару Комитетінің төрағасы, артынан Түркістан Халық Комиссарлар Кеңесін басқарды. Орталық Азияның халық - шаруашылығын қалпына келтіру және өркендету, өндірісті дамыту, оқу-ағарту ісі жолға қою, сауатсыздықты жою, халықтардың саяси-экономикалық және әлеуметтік құқығын теңестіру және тағы басқа орасан зор ауқымдағы шараларды іске асырды. Өткен жолымызды ой елегінен өткізсек Қазақстан мен Орта Азия халықтарын патшалық Ресейдің отарлық езгісінен азат ету, идеясын жан-тәнімен іске асыруға еңбек еткен қазақ зиялыларының алғашқы легі көрнекті мемлекет қайраткерлерінің мұраларын білудің, оларды қазіргі өмірге пайдаланудың маңызы зор. Бұл әсіресе келешекті жасайтын жастарға өнеге және қайрат жігер береді.

Кілттік сөздер: Қазақстан, Орта Азия, Түркістан, Әулиеата, Автономия, Орталық Комиссия, Республика, Мұсылман бюросы, Моңғол Халық Республикасы, КСРО Әскери коллегиясы.

Бүгін барша әлем мойындап, үлкен беделге ие болып, ертең дамыған мемлекеттердің қатарына енгелі отырған тәуелсіз Қазақстанның тарихы күрделі кезеңдерден тұратыны белгілі. Қазақ халқы өз тарихында аса ауыр саяси, әлеуметтік-экономикалық процестерді басынан кешірді. Ең ауыр кезеңнің бірі – ХХ ғасырдың алғашқы жартысы болғаны күмәнсіз. Ресей империясының отарлық саясатының кесірінен қазақ халқының құнарлы да шұрайлы жерлерінен айырылуы, көшпелі мал-шаруашылығының дағдарысқа ұшырауы, 1917 жылғы орыс революциялары, азамат соғысы, ашаршылық халыққа ауыр тиді, миллиондаған халқымыздан айырылдық. Екінші жағынан, социалистік қайта құрулар нәтижесінде қазақ халқы өз тарихында тұңғыш ұлттық республикасына ие болып, отырықшы өмір салтына өтті.

Өткен жолымызды ой елегінен өткізсек Қазақстан мен Орта Азия халықтарын патшалық Ресейдің отарлық езгісінен азат ету, идеясын жан-тәнімен іске асыруға еңбек еткен қазақ зиялыларының алғашқы легі көрнекті мемлекет қайраткерлерінің мұраларын білудің, оларды қазіргі өмірге пайдаланудың маңызы зор. Бұл әсіресе келешекті жасайтын жастарға өнеге және қайрат жігер береді.

Солардың ішінде Тұрар Рысқұловтың сом тұлғасы ерекше көзге түседі. Ол – Орталық Азия республикалары мен Қазақстанның болашақ саяси және экономикалық тәуелсіздігінің негізін қалаған тарихи тұлғалардың бірі болды. Тұрар Рысқұлов алдымен Түркістан Республикасының Орталық Атқару Комитетінің төрағасы, артынан Түркістан

Халық Комиссарлар Кеңесін басқарды. Орталық Азияның халық - шаруашылығын қалпына келтіру және өркендету, өндірісті дамыту, оқу-ағарту ісі жолға қою, сауатсыздықты жою, халықтардың саяси-экономикалық және әлеуметтік құқығын теңестіру және тағы басқа орасан зор ауқымдағы шараларды іске асырды. [1].

Тұрар Рысқұлов 26 желтоқсан 1894 жылы Верный уезіне қарасты Шығыс Талғар болысында (қазіргі Алматы облысы) Алатау баурайында туған. Оның әкесі Рысқұл Жылқыайдарұлы XIX ғасырдың 80-жылдары патша әкімшілігінің озбырлығына шыдамай Сырдария облысының Черняев уезінен (қазіргі Түркістан облысы Түлкібас ауданы) Верный уезіне қоныс аударып келген болатын. Жаңа қонысында да әділетсіздік көрген Рысқұл 1904 жылы желтоқсанда халыққа тізесі батқан болысты атып өлтіреді. Түрмеде жатып өш алушылардың жалғыз ұлы Тұрарға зияны тиер деп қауіптенген ол оны өзінің қасына алдыртады. «Түрме баласы» аталған Рысқұлов түрме үйлерін сыпырып, бастықтың атын айдап жүріп орыс тілін үйренеді. Әкесі 10 жылға сотталып Сахалинге жер аударылған соң Рысқұлов – «Қырғызбаев» деген жалған фамилиямен нағашыларының қолына келіп, Меркідегі орыс-түземдік бастауыш мектепте оқиды. Мұндай аралас мектептер белсенді миссионерлік мақсат ұстанған болатын. Рысқұлов 1915 жылы Ташкенттегі мұғалімдер семинариясына түсуге тырысады, бірақ оны мұнда да «бұратана» деген сылтаумен қабылдамайды. Ақыры ол оқу министріне арыздана жүріп, арнайы рұқсатпен емтихан тапсырады да, оқуға қабылданады. Күн көру үшін оқумен қатар Ташкент қаласының іргесіндегі Красноводск тәжірибе алаңында бағбан болып істеді. 1917 жылы жазда қазақ даласында ұлт-азаттық көтеріліс басталған кезде Рысқұлов оқуын тастап, Әулиеата уезіндегі Совдепі аткомының председателі аттанды. Ол Меркіге келген кезде халық ашық бас көтерулерге шығып, жер-жерде қарулы қақтығыстар өрши бастаған болатын. Ол Аққөз Қосанұлы бастаған көтерілісшілердің іс-әрекетіне ұйымдық сипат беріп, саяси бағдар сілтеді.Меркідегі көтерілістің өршіген кезінде Рысқұловты патша әкімшілігі тұтқындайды, бірақ оның іс-әрекетінен кінә таба алмай босатып жіберуге мәжбүр болады. 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін көктемде Рысқұлов Меркіге оралып, онда «Қазақ жастарының революциялық одағын» құрады. Осы жылы жазда Рысқұлов РСДЖП құрамына мүше болып қабылданды. [2].

1918 жылы сәуірде Әулиеата уездік кеңесінің атқару комитеті төрағасының орынбасары болып сайланып, өз күш-жігерін ашаршылыққа ұшыраған халықты төніп тұрған ажал тырнағынан арашалап қалуға, орыстар мен қазақтардың арасындағы қарым-қатынасты реттеуге, кеңестерге жергілікті халық өкілдерін көптеп тартуға жұмсады. Әулиеата уездік төтенше комиссия ұйымдастырып, қарулы отрядпен бірге уезді аралап, орыстар мен қазақтардың өзара қырқысын тиюға, контрибуция ретінде тартылып алынған қазақтардың мал-мүліктерін өздеріне қайтарып бергізуге тырысты. Рысқұловтың ықпалымен Әулиеата уездік кеңесінің құрамы мен жұмыс тәсілі тез өзгере бастады. 1918 жылы 21 сәуірде уездік кеңестің мүшелігіне қазақтар арасынан депутаттар сайлау мақсатымен Әулиеата қаласында Рысқұлов ұйымдастырған қазақтардың жиыны болып өтті. Жиналыстың шешімі бойынша Әулиеата уездік кеңесінің 26 мүшесінің 15-і жергілікті халық өкілдері болды. Рысқұловтың жетекшілігімен Әулиеата қаласы маңында қоғамдық тамақтандыру орындары ұйымдастырылып, онда 20 мың адамға дейін ашыққан қазақтар тамақтандырылды. 1918 жылы шілдеде Әулиеата уездік кеңесінің атқару комитеті төрағасы болып сайланды. Уездік кеңестің сан түрлі қызметін ұйымдастыра отырып, Рысқұлов бұрынғысынша негізгі күш-жігерді ашаршылықпен күрес ісіне бағыттады.

1918 жылы қыркүйекте Рысқұлов Түркістан автономиялы Республикасының Денсаулық сақтау халық комиссары болып тағайындалды. Бұл комиссариатқа денсаулық ісімен шұғылданумен қатар аштықпен күресу міндеті де тапсырылған еді. Аштықпен күресуге Денсаулық сақтау халық комиссариатының күш-қуаты мүлдем жеткіліксіз болатын. Сондықтан да Рысқұлов аштықпен жүйелі түрде күресу үшін, құрамына түрлі

комиссариаттардың өкілдері кіретін арнайы ұйым құруды талап етеді. Осыған орай 1918 жылы 28 қарашада ерекше Орталық Комиссия ұйымдастырылып, оның төрағасы болып Рысқұлов тағайындалды. Рысқұлов басшылық еткен ерекше комиссия Түркістан автономиялық республикасының 19 уездері мен қалаларында 923 мың адамға арналған тамақтандыру орындарын ашты. 1919 жылы 14 наурызда Түркістан Республикасы кеңестерінің 7 съезінде Орталық атқару комитеті төралқасы төрағасының орынбасары болып Рысқұлов сайланды.

Осы жылы 14 – 31 наурыз аралығында Ташкент қаласында болып өткен Түркістан КП-ның 2 конференциясында ОК жанынан Мұсылман бюросын құру туралы шешім қабылданды. Рысқұлов Мұсылман бюросы қызметін жандандыра түсу мақсатымен оның ұйымдастыру, редакция-баспа, мәдени-ағарту және әскери бөлімшелерін құрды. Түркістан Республикасы атқару комитеті Әулиеата және Черняев уездеріндегі саяси-әлеуметтік және ұлтаралық қарым-қатынас жайымен танысу үшін онда арнайы комиссия аттандырды. Рысқұлов төрағалық еткен бұл комиссия Әулиеата атқару комитетінің мүшелерін өз міндеттерін іске асыра алмағаны үшін қатаң сынға алып, бұл комитеттің таратылғанын жариялады. Осыдан кейін Әулиеата уездік атқару комитетінің орнына Түркістан атқару комитетінің шешімімен Әулиеата уездік уақытша Революциялық комитет ұйымдастырылды. 1920 жылы 21 қаңтарда Рысқұлов Түркістан Орталық атқару комитетінің төрағасы болып сайланды. [3].

Ол атқару комитетін Түркістанның тарихи-объективті жағдайы мен ерекшелігін басшылыққа алып жұмыс істейтін органға айналдырды, жергілікті халықтардың құқығын қорғайтын ұйым дәрежесіне көтерді. Атқару комитетінің төрағасы ретінде Түркістан Республиканың Конституциясына сай берілген құқықтарын пайдалана отырып орыс шаруаларының қарусыздандырылуына, олардың экономикалық жағдайының жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайларымен теңестірілуіне, орыс шаруалары мен казактардың көшпелі халықтардан тартып алған жерлерін иелеріне кері қайтаруларына қол жеткізді. Ол Түркістан Республиканың саяси-мемлекеттік егемендігі жолында табанды күрес жүргізді.

Республиканы түркі тілдес халықтардың ұлттық мемлекетіне айналдыруға, республика егемендігіне, яғни саяси, экономикалық, дипломатиялық, әскери және мәдени мәселелер бойынша нақты болуы тиіс дербестік құқықтарына ие болуға бар күш-жігерін жұмсады. 1924 жылы 4 ақпанда РКП (б) ОК шешіміне орай Рысқұлов Коминтерн атқару комитетінің құрамына қызметке жіберілді. Коминтерн атқару комитетінің Орталық-Шығыс бөлімі меңгерушісінің орынбасары болып бекітілді. 1924 жылы жазда Коминтерн атқару комитетінің өкілетті өкілі болып тағайындалды. Ол онда Моңғол Халық Республикасының аяғынан нық тұрған мемлекеттік ретінде қалыптасуына зор еңбек сіңірді. Ол Моңғолия Конституциясының жобасын әзірлеуге атсалысты. Моңғолия астанасының атын Уланбатор (Қызылбатыр) деп қоюды ұсынған Рысқұлов болатын.

1926 жылы наурызда Рысқұлов Қазақстанға жіберіліп, Қазақ өлкелік БК (б) П комитетінің Баспа бөлімінің меңгерушісі қызметіне тағайындалды. Осы жылы 19 сәуірде Рысқұлов Қазақ өлкелік БКП (б) комитеті қаулысымен «Еңбекші қазақ» газетінің жауапты редакторы болып бекітілді. Көп ұзамай 31 мамырда Бүкілодақтық орталық атқару комитетінің қаулысымен Халық комиссарлары кеңесі төрағасының орынбасары болып бекітілді. Бұл қызметіне қоса Рысқұлов Түрксіб темір жолын салуда үкімет комиссиясының төрағасы болып, оны 6 жылда аяқтау орнына 3 жылда пайдалануға берілуін ұйымдастырды. Маманданған қазақ жұмысшыларын қалыптастыруға, қазақ жастарын Ресей және шет ел оқу орындарында көптеп оқытуға көп көңіл бөлді. Қазақ өлкелік БК (б) П к-тін басқарған Ф. И. Голощекиннің «Қазақстанда кіші Қазан» төңкерісін жасау идеясына ашық қарсы шықты. Кеңестік ұжымдастыру саясатының зардаптарын жою, Қазақстандағы ашаршылықтың апатынан халықты құтқару жайында И. В. Сталинге

нақты ұсыныстар жасады. [4].

Бірақ И. В. Сталин Рысқұловтан гөрі Ф. И. Голощекинге сенім артатындығын танытты. Рысқұлов қолынан келгенше ашаршылық тауқыметіне ұшырағандарға жәрдем көрсетуге талпынды. 1937 жылы 21 мамырда Кисловодскіде демалыста жүрген Рысқұлов «пантүрікшіл», «халық жауы» деген айыппен тұтқынға алынды. Кеңестік қуғын-сүргінге ұшыраған Рысқұлов Мәскеу түрмесінде қайтыс болды. Рысқұлов есімі КСРО Әскери коллегиясы Жоғырғы Сотының шешімімен 1956 жылы 8 желтоқсанда ақталды. Тұрар Рысқұлов адам ретінде қоғам және саяси қайраткер ретінде қазақ халқының ұлы перзенті.Ол қазақ халқының болашағы жарқын аспаны ашық болуы үшін күресіп тәуелсіздік пен бейбіт өмірді аңсап кетті.Биыл көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың туғанына 125 жыл. Мемлекет қайраткері қазақ жерінің экономикалық дамуына бар ерік-жігерін жұмсаған. Өз елінің рухани мәдениетін әлемдік деңгейде танытып, адамзат санасына қозғау салған ұлыларды ұлықтау мәселесі Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті- Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақалаларында жақсы көтерілген. Ұлт мүддесіне қызмет еткен қазақ зиялыларының тарих пен әдебиет кеңістігіндегі заңды орындарын иеленуіне игі әсер етер бұл мақаладағы міндеттердің бағасы бүгін де, ертең де артпаса төмендемесі хақ . [5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә.: «Ұлы даланың жеті қыры» Егемен Қазақстан 21.11.2018ж
2. Қоңыратбаев О. Т.Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. Қазақстан,1994 ж.
3.Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы.-Алматы:Санат,1997 ж.
4. Кошанов А., Сабден О., Догалов А. Турар Рыскулов:государственная деятельность и экономические воззрения.-Алматы: Институт экономики МОНРК, Издательство «Арыс» 2008 ж.
5.Қ. Қасенов., Ә. Төреханов. Қызыл қырғын 37-де опат болғандар, Алматы: «Қазақстан» 1994 ж.
6. Қазақ қалай аштыққа ұшырады: Алматы, «Қазақ университеті» 1991 ж .
7. Әбілтайұлы М., Әбілдаев Н.Т.Рысқұлов Монғолияда. Алматы: «Қазақстан» 1994 ж .
8.Рақымжан Т,ф ғ д, профессор, Алаш мұратына адалдық- Ана тілі газеті 2014ж.
9. Сәбден О. ҚРҰИА академигі : Тұрар Рысқұлов – қазақстан, орталық азия мен ресейдің аса көрнекті мемлекет қайраткері,Егемен Қазақстан газеті
10. Интернет ресурс:Www.wikiediaorg

Аннотация: Эта статья знакомит с вкладом Турар Рыскулова в промышленное и социально-экономическое, политическое и духовное развитие. Турар Рыскулов сначала возглавлял Туркестанский центральный исполнительный комитет, а затем возглавлял Совет народных комиссаров Туркестана. Восстановление и процветание народов Центральной Азии, развитие производства, образовательный процесс, неграмотность, отчуждение политических, экономических и социальных прав народов и так далее. Рыскулов создал организационные, редакционные, издательские, культурные и образовательные подразделения с целью активизации офиса Мусульманского бюро. ЦИК Туркестанской Республики создал специальную комиссию по изучению политических, социальных и межэтнических отношений в Аулиатинском и Черняевском уездах. Он превратил Исполнительный комитет в орган, который руководствовался историческим и объективным статусом Туркестана и сделал его членом местной организации по защите прав народа.

Abstract: This article introduces Turar Ryskulov's contribution to industrial and socio-economic, political and spiritual development. Turar Ryskulov first headed the Turkestan Central Executive

Committee, and then headed the Council of People's Commissars of Turkestan. The restoration and prosperity of the peoples of Central Asia, the development of production, the educational process, illiteracy, the alienation of the political, economic and social rights of peoples and so on. Ryskulov made organizational, editorial, research, cultural and educational subdivisions at the office of activation of the Mosul office. The CIC is a member of the Turkestan Special Commission for the study of political, social and interethnic relations in the Auliatinsk and Chernyev district. It elevated the Ten Lecture Committee to a body that was guided by the historical and objective status of Turkestan and made it the right place for organizing the right society.

УДК: 94(470)

Батырбекқызы Г. Турегелдиева Э.М.
старший преподаватель, ЮКГУ им. М.Ауезова
главный специалист управления «Парасат», ЮКГУ им. М.Ауезова

ТУРАР РЫСКУЛОВ И ИДЕЯ СОЗДАНИЯ ТЮРКСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация: В данной статье рассматривается деятельность видного государственного и общественного деятеля начала XX века – Турара Рыскулова. Турар Рыскулов одним из первых выдвинули деюсоздания единой Тюркской республики. В работе освещается история казахской интеллигенции конца XIX – начала XX веков, приведены научные труды и свидетельства. В этот период происходит переход от вооруженного сопротивления колониальной политике России к просвещению народа путем распространения периодической печати, литературы. Казахская интеллигенция обучалась в высших учебных заведениях России и странах Европы. Именно просвещенные казахи стали распространять идею национальной государственной независимости казахского народа. В статье описывается влияние идеологии советского периода, направленной на забвение дореволюционной истории. В статье также делается обзор дореволюционной историографии и историографии независимого периода истории Казахстана.

Ключевые слова: казахская национальная интеллигенция, Турар Рыскулов, Тюркская республика.

Казахская национальная интеллигенция всегда проявляла заботу о судьбе национального, родного языка, как не только культурном, но и политическом атрибуте нации. Вопрос развития государственного и других языков сегодня, как и век назад, является актуальным для суверенного Казахстана. Для того чтобы сохранить свою самостоятельность, нам необходимо всеми силами и средствами стремиться к просвещению и общей культуре; для этого мы первым делом должны заняться развитием литературы на родном языке. Пройдет время, придут новые поколения, но и в последующие десятилетия и столетия достойное наследие общественной мысли и духовного опыта казахскойинтеллигенции будет поддерживать казахстанский народ в потоке истории.

Сам Т.Рыскулов, характеризуя казахскую интеллигенцию накануне и в период Октября 1917 г., писал: «до революции сформировалось два течения среди казахской интеллигенции. Часть интеллигенции во главе с А.Букейхановым примыкает к кадетской партии. А другая часть - к панисламским течениям мусульман.Себя он относил к тем представителям мусульманской интеллигенции, кто принял идеи социалистической революции и активно их осуществлял на Востоке[1].

Одним из важных вопросов Т.Рыскулов считал участие народов Востока в осуществлении идеи мировой революции. Исходя из своего понимания решения этого вопроса, Т.Рыскулов вместе с группой единомышленников в 1918-1920-е годы выдвинул план создания «Тюркской Советской республики». В основе этой идеи была вера в то, что именно Туркестан должен стать отправной точкой распространения пролетарской

революции на Восток: «Перед нами стоит ребром упорная борьба с мировыми империалистами, двигающими свои огромные силы на Восток, чтобы задавить начавшееся там национальное освободительное движение, дабы не дать возможности народам Востока сбросить иго капитала. Туркестан должен стать для Востока опытным полем господства трудящихся и тем способствовать развитию революционного движения среди восточных народов. В свою очередь, революционное движение на Востоке должно оказать решающее влияние на судьбы мировой революции». Эта убежденность проистекала из понимания задач любой социальной революции, в том числе и пролетарской: «Каждому коммунисту известно, что социальная революция, где бы она ни зародилась, во главу угла своей деятельности ставит не интересы отдельной страны или нации, а преследует интересы всемирного переворота. Национальное и религиозное деление человечества, насилие одной нации над другой и деление на классы могут быть уничтожены только в мировом масштабе. Это - незыблемая основа нашей программы, основа всемирной социальной революции»[2].

Другими словами, идею организации «Тюркской республики» Т.Рыскулов обосновывал желанием «пробудить здоровое революционное чувство в среде мусульман, которое в форме национально-освободительного движения отозвалось бы и в сопредельных странах Востока».

Вопрос о создании «Тюркской республики» был озвучен на мусульманской краевой конференции и нашел поддержку у представителей большинства мусульманских партийных организаций. В резолюции 3-й краевой мусульманской конференции «Об автономии и конституции Туркестана» это было выражено следующим образом: «В интересах интернационального объединения трудящихся и угнетенных народов, провести путем коммунистической агитации идею уничтожения стремления тюркских народностей делиться по существу и по названию на татар, киргиз, башкиров, узбеков и т.д. и составлять отдельные мелкие республики, а объединить в целях сплоченности и привлечения других тюркских народностей, не входящих в состав РСФСР, вокруг Тюркской советской республики».

Здесь следует отметить, что впервые предложение о необходимости объединения всех тюркских мусульманских народов вокруг идеи мировой пролетарской революции высказывались еще в 1918 г. на первом съезде партии коммунистов-большевиков Туркестанской республики, принявшей Постановление «О партийной работе среди мусульманского пролетариата». В нем, в частности, говорилось: «1. Для привлечения широких мусульманских масс к строительству новой жизни - необходимо признание языка местного населения, преобладающего по всей республике, - тюркского - государственным наряду с русским. 2. Образовать при всех областных, уездных и местных совдепах комиссариаты по национальным делам для самой энергичной агитации и привлечения широких масс к советской работе» [3].

Тезисы о создании такой республики и об участии мусульман-коммунистов в осуществлении идей мировой революции дебатировались на II Конгрессе Коминтерна в Москве, где присутствовал в качестве члена российской делегации М.Султан-Галиев.Для II Конгресса Коминтерна в июне 1920 г. В. И.Ленин написал «Первоначальный набросок тезисов по национальному и колониальному вопросам». 16 июня 1920 г. представители Туркестана Т.Рыскулов, Н.Ходжаев,А.Байтурсынов и другие написали свои «Добавления к тезисам т. В.И.Ленина по колониальному и национальному вопросам», внеся изменения в 11-й и 12-й пункты и добавив 13-й пункт. Указывая в целом на непонимание европейскими коммунистами, в том числе и русскими, специфики исторического развития мусульманских народов Востока, отчего проистекает и недоверие к ним, Т.Рыскулов и его соратники писали о том, что «... нельзя освобождать туземную бедноту от кабалы колонистов теми же колонистами или рукою местной власти, опирающейся на

колонистов... Посылать чистейшей воды коммунистов Европы, например, в Туркестан, чтобы освобождать туземную бедноту с помощью европейских переселенцев, значит - портить этих коммунистов».

По их мнению, действительное привлечение мусульманских народов к революции возможно было только при одном условии: «. если тем кукольным республикам (как выразился однажды секретарь ВЦИК Ю.Х.Лутовинов), которые созданы на Востоке России, будут приданы более серьезный характер и значение, если трудящимся туземцам этих республик будет предоставлена возможность проявить свою инициативу в области партийной, хозяйственной и военной организаций». Другими словами, единственная просьба, которая звучала в выступлениях мусульманских коммунистов того времени, искренне заинтересованных в успешном развитии революции на Востоке (Т. Рыскулов не был исключением), было предоставление большей свободы, возможности самостоятельно решать насущные проблемы местного населения с учетом специфики их развития. В конечном итоге, - необходимость доверительного отношения к коммунистам мусульманского Востока.

Еще раз проблема создания Тюркской республики обсуждалась в сентябре того же года на I съезде народов Востока в Баку, на котором М.Султан-Галиев не присутствовал, но где его идеи, по словам А. Беннигсена и Ш.Лемерсье-Келькенсе, отстаивали делегат Т.Рыскулов и представитель Туркестана Нарбутабеков. На съезде Т.Рыскулов говорил, что нельзя сразу рассчитывать на исключительно коммунистическую революцию на Востоке - первоначально она может принять националистический и мелкобуржуазный характер, но с необходимостью разовьется в социальное движение. Говоря о необходимости соблюдения последовательности исторического процесса, Т.Рыскулов обращал внимание на то, что сначала нужно решить вопросы колониального раскрепощения путем сплочения всех демократических сил во главе с пролетариатом и крестьянством, затем - установлением народно-демократического режима и только потом - переход к социализму. По сути, в данном случае Т. Рыскулов озвучил видение перспектив социальной революции на Востоке М. Султан-Галиевым, пытавшимся придать марксистско-ленинским идеям мировой революции «мусульманское лицо». Рекомендации мусульманских делегатов были отвергнуты руководителями Коминтерна - Зиновьевым, Радеком, Бела Куном».

Интерес в данном случае представляет то, что несмотря на ярко выраженный прокоммунистический характер высказываемых соображений о необходимости мировой революции и о возможном участии в ней мусульманских народов Востока, эти идеи были однозначно и категорически отклонены как участниками II Коминтерна, так и лидерами пролетарской революции в России и, прежде всего, В.И.Лениным. Последний свое отношение к проекту группы Т.Рыскулова о создании«Тюркской республики» высказал следующим образом: «Необходимо, на мой взгляд, проект Т.Рыскулова отклонить, проект комиссии принять» (речь идет о специальной комиссии, которая была создана для вынесения решения по проекту группы Т.Рыскулова).

Объяснение такому отношению В.И.Ленина к проекту создания «Тюркской республики»,которой отводилась роль проводника идеи мировой революции на Востоке, мы видим в следующем: руководство партии большевиков увидело в набирающем силу революционном коммунистическом движении на Востоке реальную угрозу своей власти. Поскольку именно в начале 20-х годов начинается процесс превращения партии большевиков в институт власти, то, вполне естественно, появляется стремление к узурпации власти, отказ делить ее с кем бы то ни было. Оформление в 1922-1923 годах так называемой «диктатуры партии» привело и к отказу от идеи мировой революции в том виде, в каком ее высказывал В.И.Ленин накануне и в ходе революции 1917 г.: «... мы и начали наше дело (пролетарскую революцию) исключительно в расчете на мировую

революцию». Вполне понятно, что все идеи мусульманских коммунистов, в том числе и Т.Рыскулова, о создании «Тюркской республики», были в русле идеи мировой революции большевиков первых лет революции. Озвученные же к середине 20-х годов, они уже не учитывали изменившихся политических реалий и были категорически отклонены руководством страны. Как антипартийные и националистические, они были отвергнуты и на Пленуме Киробкома 27 января и 12-14 февраля 1922 г.

Еще раз вопрос о предоставлении регионам большей самостоятельности был поднят Т.Рыскуловым на XII съезде РКП(б) в 1923 г., когда, рассматривая взаимоотношения центра и национальных окраин, он предложил план создания в союзном органе национальной палаты, в которой было бы равное представительство всех национальностей на равных началах. Эта идея была поддержана М. Султан-Галиевым, который перед началом работы съезда обратился к мусульманским коммунистам со следующим предложением: «мы должны на предстоящем съезде объединиться с казахами и туркестанцами, чтобы создать общий фронт и защитить наши национальные интересы». Эти выступления в последующем послужили основанием для репрессий в отношении как Т.Рыскулова, так и М.Султан-Галиева, ставшего по сути одной из первых жертв И.В.Сталина.

Т.Рыскулов на все политические явления смотрел с классовых позиций, что и проповедовали большевики среди населения.Но в то же время нельзя сказать, что Рыскулов не был патриотом своего народа, он искренне желал ему добра, изнутри знал его проблемы и чаяния. Уже в период Советской власти, занимая высокие посты в большевистской партии и правительстве, он неоднократно защищал интересы коренного населения. С трибуны съездов и конференций он открыто выступал против несправедливости, даже если это грозило его карьере. И не случайно Т.Рыскулов одним из первых был репрессирован в период сталинского режима 30-40-х годов [4].

Т.Рыскулову были близки и понятны такие требования большевиков, как прекращение войны, национализация земли, установление рабочего контроля на предприятиях, передача власти в руки Советов и т.д. Вместе со своими товарищами Рыскулов создает «Революционный союз киргизской молодежи», члены которого ставили своей задачей борьбу с местным аппаратом Временного правительства. В сентябре 1917 г. Т.Рыскулов вступает в ряды большевистской партии.

После победы большевиков в Туркестане Т.Рыскулов, уже как грамотный и идейный революционер из числа национальной интеллигенции, получает большую известность. Население его знало как прекрасного оратора, просто и доступно умеющего объяснить сложные вещи, происходящие в их жизни. Естественно, с такой хорошей репутацией и способностями при Советской власти его ждала прекрасная карьера.

В январе 1920 г. он был избран председателем ЦИК Туркестана. До этого он возглавлял крупные мероприятия Советского правительства в регионе. Например, под его руководством работала Центральная комиссия по борьбе с голодом, благодаря ему были спасены сотни тысяч соотечественников от голодной смерти. Он выступил ярым борцом с шовинизмом, существовавшим в органах большевистской партии и Советской власти Туркестана, но в то же время как ярый большевик он принимал активное участие в борьбе с басмачеством и в апреле 1919 г. входил в чрезвычайную комиссию. Как известно, в то время под пулеметы карательных отрядов большевиков попало много ни в чем не повинного населения Туркестана.

Позже, в 30-е годы, Т.Рыскулов, объясняя, как он стал коммунистом, пишет: «... не случайно примкнул к большевистской партии, и не случайно проводил твердую большевистскую линию в своей работе. Это диктовалось моим социальным происхождением и ненавистью к классовым врагам».

В начале 1920 г. Т.Рыскулов был вынужден уйти в отставку из-за того, что требовал расширения прав национальных автономных республик и выдвинул идею переименования Туркестанской АССР в Тюркскую Советскую Республику, с внесением изменений в Конституцию, что было естественно отвергнуто центральными властями.

Деятельность Рыскулова и его сподвижников была раскритикована как «националистический уклон», «пантюркизм» в партии. А поскольку это происходило при жизни В.И. Ленина, при котором еще существовал плюрализм мнений и прощались такого рода ошибки, то Т.Рыскулов вновь вернулся к активной деятельности в партии. 13 августа 1920 г. был вызван в Москву и назначен вторым заместителем Наркома по делам национальностей РСФСР.Позже он занимал крупные посты в партийных и управленческих органах, активно содействуя советскому строительству, а также реализации хозяйственно-экономических планов Советской власти в Казахстане и Туркестане. В 1938 г. Т.Рыскулов в числе других Советских государственных деятелей был репрессирован.

Политическая ситуация на тот исторический период была такова, что Временное правительство было свергнуто, большевики, хотя и пришли к власти, но их позиции в стране были шаткими, военную мощь наращивало «белое движение», тоже претендующее на верховную власть в государстве. И, таким образом, возникшая «пауза» в стране позволяла, по мнению казахской буржуазно-демократической интеллигенции, создать свою национальную автономию, чтобы пришедшие к власти политические силы России были обязаны принять ее как уже свершившийся факт.

Казахскаянациональная интеллигенция, а именноеепредставителиТ.Рыскулов, Н.Торекулов, С.Асфендиаров и С.Ходжанов представляли ту часть интеллигенции, искренне верившую в советский строй и народовластие, которое обещалось новой властью, однако, как показала дальнейшая история, они сами стали жертвой создаваемого своими руками большевистского режима.

Основными причинами их незаконного обвинения и расстрела было то, что они были якобы «врагами народа», «японскими шпионами», «вредителями советской власти», «иностранными разведчиками». В действительности же, как они могли быть врагами собственного народа, когда именно они открыто и смело ставили национальные вопросы этнического развития. Национализм обычно проявляется там, где ущемлены права и свободы граждан. При этом необходимо отличать национализм от решения национальных проблем этноса. В начале XX века лидеры малочисленных народов остро ставили вопросы о правах малочисленных народов, в том числе о самоопределении нации. С точки зрения сегодняшнего решения национального вопроса, тут ничего националистического нет. Время расставило свои акценты. Архивные материалы, рассекреченные материалы НКВД представляют важный источник для дальнейшего изучения жизни и появилась возможность сравнивать анкеты арестованных с их личными делами, автобиографией. В целом, непонятно, за что пострадаликазахскиеинтеллигенты. Таким образом, в 30-е годы происходило чудовищное уничтожение самых умных, образованных, политически грамотных людей общества, национальных лидеров народа, творческих работников страны, региона, области [5].

В память о жертвах политических репрессий в нашейреспублике изданы книги, установлены мемориалы в честь незаслуженно расстрелянных. Так восстанавливается историческая справедливость, ученыезанимаютсяизучением творческого наследия репрессированных. Наша задача по-новому осмыслить трагическую судьбу репрессированных деятелей и включить их творческое наследие в национальнуюисторию.

Список литературы:

1. Назарбаев Н. 2017. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана: Егемен Қазақстан. 12 сәуір.
2. Устинов В.М. Служение народу (Партийная и государственная деятельность Т. Рыскулова). – Алма-Ата: Казахстан, 1984. – 231 с.
3. Қоңыратбаев О.М. Тұрар Рысқұловтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі (Түркістан кезеңі). – Алматы: Қазақстан, 1994. – 448 б.
4. Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII – XX ғғ.). Зерттеулер. – Алматы: Жалын баспасы, 2004. – 400 б.
5. Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сб.док. – Алматы: Қазақстан, 1998. – С. 86.
6. Сабден О. Экономика: Избранные труды. Том XIX: Турар Рыскулов: Государственная деятельность и экономические воззрения. Изд. 2-ое. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК, 2011. – 280 с.

Түйін: Мақалада XX ғасыр басындағы көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың қызметі қарастырылады. Тұрар Рысқұлов алғашқылардың қатарында біріңғай Түркістан мемлекетінің жасау идеясының авторы болған. Қазақ зиялыларының қалыптасу тарихы XIX ғасырдың соғынан XX ғасырдың басындағы уақыт аралығында басылып шыққан еңбектері мен мәліметтері қарастырылады. Бұл кезең халықтың Ресейдің колониалдық саясатына наразылық танытатын басылымдар мен әдебиеттердің басылуымен сипатталады. Қаруды қаламға айырбастаған зиялылар алыс жақын шет елдерде Ресейдегі ірі оқу орындары мен Европадағы оқу орындарында білім алып, ұлттық мемлекеттік тәуелсіздік туралы сөз қозғады. Мақалада төңкеріске дейінгі тарихты ұмыттыруға бағытталған кеңес идеологиясының әсері көрсетілген, сонымен қатар, төңкеріске дейінгі тарихнамаға және тәуелсіз Қазақстанның тарихнамасына шолу жасалынған.

Abstract: This article discusses the activities of a prominent statesman and public figure of the early twentieth century - TurarRyskulov. TurarRyskulov was one of the first to put forward the idea of creating a unified Turkic republic.This research work examines the history of the Kazakh intelligentsia late XIX - early XX centuries , their scientific papers and evidence , when there was a transition from armed resistance to the colonial policy of Russia to educate the people by means of periodicals and literature. Kazakh intellectuals trained in higher educational institutions of Russia and Europe, when he came to his native steppe, from them beginning to spread the idea of national independence of the state of the Kazakh people through socio-political activities. These authors and their works are described in the scientific article. For writing this article, the author shows the influence of the ideology of the Soviet period, aimed at prerevolutionary history oblivion. The article also provides an overview of the researcher pre-revolutionary historiography and the historiography of the independent period in the history of Kazakhstan.

ӘОЖ 929:323.2(574)

Бекжігітова С., Утеева К.Қ., Үмбет М.Ә.
құқықтану магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
саяси ғылымдар магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
теология магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,Шымкент, Қазақстан

АЛАШТЫҢ ҰЛЫ ТҰЛҒАСЫ

Түйін: Тұрар Рысқұлов Қазақстан мен Орта Азия халықтарының 20-30 жылдардағы тарихында ерекше зор роль атқарған саяси қайраткер.Туған халқын азаттық жолындағы күреске бастаған қазақ зиялыларының көш басында тұрған аса ірі саяси жетекшілердің бірі және бірегейі. Тұрар Рысқұловтың тұлғасы мен тұрпатынан оның атқарған ұшан-теңіз тірліктерінің ауқымы, қайраткерлік қарымы, азаматтық алымы, білім-білік тереңдігі, түркі халықтарының тағдыршешті

талайына толайым берілген адалдығы, елі мен жерін, ұлтын жанындай жақсы көретіндігі, экономиканы, өнеркәсіптің күллі қырлары мен сырларын, тіпті тұрғын үй және коммуналдық шаруашылық, экспорт сынды салалардың өзгешеліктерін жілікше шағатыны көрініп тұр. Бар өмірін ашық аспан астындағы ұрпақтарының еркін өмір сүруі жолына арнаған ұлы тұлғалардың есімдері мәңгілік сақталары хақ.

Кілттік сөздер дипломатия, саяси қайраткер, реформатор, мәдениет, дипломатия, тарих, ғылым

Кіріспе Тұрар Рысқұлов – терең ойлы, болашақты болжай білген әлемдік деңгейдегі реформатор тұлға. Ол – экономика, мәдениет, дипломатия, тарих, ғылым, білімнің әр саласын жете меңгерген аса талантты адам. Тұрар түркітілдес халықтардың конфедерациясын жариялы түрде ұсынып, экономикалық-саяси жақтан тәуелсіз болуды армандаған. Тұрар Рысқұлов ұлттық эконо¬миканың, өнеркәсіптің, тіпті тұрғын үй және коммуналдық шаруашылықтың, т.б. әлеуметтік-саяси маңызы бар өндірістік салалардың дамуына ұшан-теңіз еңбек сіңірген. Қазақ халқының маңдайына біткен жарық жұлдызы, саяси қайраткер Тұрар Рысқұлов –ұлт мүддесін ойлап, елінің қамын жеген, «тар жол, тайғақ кешу» заманының ащы дәмін татқан күрескер тұлға. Оны елдіктің, мемлекеттіліктің туын желбірете көкке көтеріп, атой салған асыл ер деп атасақ, артық айтпаған болар едік. «Ел үшін туар ер озар» демекші, қазақ халқының маңдайына біткен біртуар тұлғаның тағылымды ерен еңбектері, өмір жолдары ел тарихының беттерінде алтын әріптермен жазылып қана қоймай, мәдениетіміздің зор, рухани құндылықтарымыздың берік болуына ықпал етуде. Бар өмірін ашық аспан астындағы ұрпақтарының еркін өмір сүруі жолына арнаған ұлы тұлғалардың есімдері мәңгілік сақталары хақ.

Негізгі бөлім Қазақ халқының осындай елін сүйген ер ұлдарының бірі де бірегейі - Тұрар Рысқұловтың өмір жолының тарихи беттеріне көз жүгіртсек Тұрар Рысқұлов 1894 жылғы 26 желтоқсанда бұрынғы Жетісу облысы, Верный уезі, Шығыс Талғар болысында дүниеге келген. Тұрардың әкесі Рысқұл Жылқыайдарұлы патша билігінің көрсеткен әділетсіздіктерінен көңілі қалып, XIX ғасырдың 80-жылдары сонау Сырдариядан Жетісу облысына қарай қоныс аударады. Ал 1904 жылы ызғарлы желтоқсан айында Рысқұл сол кезде ауылды қанап, озбырлық көрсетіп отырған Саймасай Үшкемпіров атты болысты атып өлтіріп, түрмеге қамалады. Кейін маңдайына біткен жалғыз ұлын қасына алдырады. Тұрарға «Түрме баласы» лақап аты беріледі. Жас бала түрме үйлерін сыпырып, түрме бастығының атын бағатын болады. Сол жерде жүріп елгезек бала орыс тілін жетік меңгеріп алады. Дегенмен, Рысқұлға 10 жыл беріледі де, Сахалинге жер аударылады. Ал кішкентай Тұрарға нағашыларының қолына келіп, тұруға тура келеді. Нағашыларына келген Тұрар «Қырғызбаев» атты жалған текпен өмір сүреді. Кейін Меркідегі орыс-түземдік бастауыш мектепте тәлім алады.

1910 жылы Тұрар Рысқұлов Пішпек қаласындағы І-дәрежелі ауыл шаруашылығы мектебіне оқуға түседі. Ал 1914 жылғы қазан айында аталмыш оқу орнын бау-бақша өсіруші мамандығы бойынша үздік дипломмен тәмамдайды. Тұрар Рысқұлов өзіңіз білімпаздығының арқасында көзге түсіп, Самара қаласындағы орта дәрежелі ауыл шаруашылығы училищесіне түсу үшін арнайы жолдама алады. Дегенмен, аталмыш оқу орнының директоры өзіндік бір себептермен оқуға қабылдамай қояды.

1915 жылы Тұрар Рысқұлов Ташкент қаласындағы мұғалімдер семинариясына құжаттарын тапсырса да, қабылданбайды. Қайсар бала осындай әділетсіздікке көз жұма қарай алмайды да, сол кездегі Оқу министрлігіне арыз жазады. Тек осындай бірбеткейлігінің арқасында арнайы рұқсатпен емтихан тапсырып, оқуға қабылданады.

Тұрар Рысқұловтың еңбек жолы студенттің шағынан бастау алады. Ешкімі жоқ жас бала оқуымен қатар, Ташкент қаласының жанында орналасқан Красноводск тәжірибе алаңында бағбан болып жұмыс атқарады.

Ал 1916 жылы қазақ даласында ұлт-азаттық көтеріліс басталады. Сол кезде Тұрар Рысқұлов оқуын тастап, Әулиеата уезінде орналасқан Меркі ауылына жол жүреді. Ащы ызаға толы халық пен әскердің қарулы қақтығыстары шарықтай түскен шағына тап болады.

1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін Тұрар Рысқұлов Меркіге қайта оралып, «Қазақ жастарының революциялық одағын» құрады. Ал жазда РСДЖП құрамына мүше болып қабылданады. 1918 жылы сәуір айында Әулиеата уездік кеңесінің атқару комитеті төрағасының

орынбасары болып сайланады. Аталмыш қызметте Тұрар Рысқұлов сол кездегі шиеленісушілік туындаған орыстар мен қазақтардың қарым-қатынасын реттеу, өткізілетін кеңес отырыстарына өңірлердегі халықтық өкілдерді тарту, халықтың мұң-мұқтажын жеткізу арқылы қорғау жолында бар күш-жігерін салып, жұмыс жасайды. Атап айтқанда, Әулиеата уездік төтенше комиссияны ұйымдастырып, орыстар мен қазақтардың арасындағы өзара шиеленісушіліктердің алдын-алуға, реттеуге, контрибуция ретінде тартылып алынған қазақтардың мал-мүліктерін өздеріне қайтарып бергізуге талпынады. Осылайша ел мүддесі үшін қызмет атқарған Тұрар Рысқұлов Әулиеата уездік кеңесінің құрамы мен жұмыс істеу тәсіліне оң өзгерістер енгізе бастайды.

1918 жылғы 21 сәуірде Әулиеата қаласында Тұрар Рысқұловтың ұйымдастыруымен қазақтардың жиыны өткізіледі. Аталмыш жиынның басты мақсаты - уездік кеңестің мүшелігіне қазақтар арасынан депутаттар сайлау болып табылады. Аталмыш жиынның шешімімен Әулиеата уездік кеңесінің 26 мүшесінің 15-і осы өңірдегі халықтық өкілдерден сайланды.

Тұрар Рысқұлов 1918 жылғы шілдеде Әулиеата уездік кеңесінің атқару комитетінің төрағасы лауазымына сайланады. Қызмет барысында Тұрар Рысқұловтың бастамасымен Әулиеата қаласының 52 орыс капиталисі ашаршылыққа ұшыраған халықтың пайдасына 3 млн. сом салық төлейді. Ал 1918 жылғы қыркүйек айында Тұрар Рысқұлов Түркістан автономиялы Республикасының Денсаулық сақтау халық комиссары болып тағайындалады. Аталмыш комиссариаттың мақсаты - өңірдегі денсаулық жүйесін қамтамасыз етумен қатар, аштықпен күресу болып табылды. Дегенмен, аталмыш комисариаттың әл-аухаты мен бар күш-қуаты сол кезде орын алған аштықпен күресуге мүлдем қауқарсыз болды. Осы себепті, Тұрар Рысқұлов елді жайлаған аштықпен жүйелі түрде күрес жүргізу мақсатында тұрлі комиссариаттардың өкілдерінен тұратын арнайы ұйым құру қажеттігі туралы бастама көтереді.

1918 жылы қараша айының 28-жұлдызында Тұрар Рысқұлов талап еткен ерекше Орталық комиссия ұйымдастырылады. Ол аталмыш комиссияның төрағасы болып тағайындалады. Ерекше комиссия өзінің жұмыс барысында Түркістан автономиялық республикасының 19 уездері мен қалаларында 923 мың адамға арналған тамақтандыру орындарын ашты.

Ал 1919 жылғы 14 наурызда Түркістан Республикасы кеңестерінің VII-съезінде Тұрар Рысқұлов Орталық атқару комитеті төралқасы төрағасының орынбасары болып сайланды.

Осы жылы наурыз айының 14-31 жұлдыздарында Ташкент қаласында Түркістан КП-ның II конференциясы өтеді. Аталмыш конференцияда ОК жанынан Мұсылман бюросын құру туралы шешім қабылданады. Осыған орай Тұрар Рысқұлов Мұсылман бюросы қызметін жандандыру мақсатымен ұйымдастыру, редакция-баспа, мәдени-ағарту және әскери бөлімшелерін құрады.

1919 жылы шілдеде Түркістан Республикасы атқару комитеті Әулиеата және Черняев уездерінде орын алған саяси-әлеуметтік және ұлтаралық қарым-қатынас жайында ақпарат алу мақсатында арнайы комиссия тағайындайды да, жібереді. Тұрар Рысқұлов төрағалық еткен аталмыш комиссия Әулиеата атқару комитетінің мүшелерінің жұмыс сапасына көңілдері толмай, қатаң сынмен қатар, комитеттің таратылғаны туралы хабарлайды. Осыдан кейін аталмыш комитеттің орнына Түркістан атқару комитетінің шешімімен Әулиеата уездік уақытша Революциялық комитет ұйымдастырылады.

1920 жылғы 21 қаңтарда Тұрар Рысқұлов Түркістан Орталық атқару комитетінің төрағасы болып сайланады. Тұрар Рысқұлов төрағалық еткен жылдары Орталық атқару комитеті Түркістанның тарихи жағдайы мен ерекшелігін басшылыққа алып жұмыс істейтін органға айналады. Сондай-ақ, сол өңірдегі халықтың құқығын қорғайтын ұйым дәрежесіне ие болады. Сонымен қатар, Тұрар Рысқұлов Түркістан Республиканың Конституциясына сай әрекет ету арқылы орыс шаруаларының қарусыздандырылуына, олардың экономикалық жағдайының жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайларымен теңестірілуіне, орыс шаруалары мен казактардың көшпелі халықтардан тартып алған жерлерін иелеріне кері қайтаруларына қол жеткізеді.

Қорытынды Тұрар Рысқұловтың Түркістан Республикасының егемендігі жолындағы қажырлы күресі - тарих беттерінде мәңгі сақталатын ерлік бейнесі. Ол Түркістан Республикасын түркі тілдес халықтардың ұлттық мемлекетіне айналдыру, саяси-экономикалық, әскери және мәдени мәселелерге қатысты еркіндікке, егемендікке қолжеткізу, халықтың құқығы мен мүддесінің қорғалуы жолында бар күш-жігерін жұмсады.

1924 жылғы 4 ақпан айында РКП(б) ОК шешіміне сәйкес Тұрар Рысқұлов Коминтерн атқару комитетінің құрамына қызметке алынып, Коминтерн атқару комитетінің Орталық-Шығыс бөлімі меңгерушісінің орынбасары болып тағайындалады. Сол жылы Коминтерн атқару комитетінің Моңғолиядағы өкілетті уәкіл болады. Өкілетті уәкіл лауазымында Тұрар Рысқұлов Моңғол Халық Республикасының тұрақты мемлекет ретінде қалыптасуына ерен еңбек сіңіреді. Мәселен, Моңғолия Конституциясының жобасын әзірлеуге атсалысты, сондай-ақ, Моңғолия астанасының атын Уланбатор деп қоюды ұсынды.

1926 жылғы наурызда Тұрар Рысқұлов Қазақстанға оралады да, Қазақ өлкелік БК(б)П комитетінің Баспа бөлімінің меңгерушісі қызметіне тағайындалады. Ал 19 сәуірде Қазақ өлкелік БКП (б) комитеті қаулысына сай «Еңбекші қазақ» газетінің жауапты редакторы лауазымында жұмыс істейді. 31 мамырда Бүкілодақтық орталық атқару комитетінің қаулысымен Ресей Федерациясы Халық комиссарлары кеңесі төрағасының орынбасары болып сайланады. Аталмыш лауазыммен қатар, Тұрар Рысқұлов Түрксіб темір жолын салу жөніндегі үкімет комиссиясының төрағасы болады. Осы қызметте жүріп, 6 жылда аяқталуы тиіс Түрксіб темір жолының 3 жылда толығымен пайдалануға тапсырылуын қамтамасыз етеді. Түрлі лауазым атқарған Тұрар Рысқұлов кәсіби қазақ жұмысшылардың санын арттыруға, қазақ жастарының Ресейлік және шетелдік оқу орындарында тәлім алуға баса көңіл бөледі. Тұрар Рысқұлов Ф.Голощекиннің «Қазақстанда кіші Қазан» төңкерісін жасау идеясына ашық қарсы шыққан болатын. Сондай-ақ, ол кеңестік ұжымдастыру саясатының зардаптарын жою, Қазақстандағы ашаршылықтың апатынан халықты құтқару жайында И.Сталинге нақты ұсыныстар жасады. Тұрар Рысқұловтың Сталинге жазған хатынан үзінді көрер болсақ былай делінген. Қонысынан ауған қазақтарды орналастыру жөніндегі ұсыныстардың жобасын әзірлеу үшін РСФСР Халық Комиссарлары Советінің жанынан құрылған комиссияның төрағасы ретінде мен бұл мәселемен жете танысып, қонысынан ауған қазақтарды ВКП (б) Орталық Комитеті тарапынан ерекше нұсқау болмайынша, Қазақстан мен көршілес өлкелерге түгел орналастыру екіталай екенін анықтадым. Сіздің бұл мәселелерді таяу аралықта ВКП (б) Орталық Комитетінің алдына қоятыныңыз өзінен-өзі белгілі. Осы мақсатпен мен ВКП (б) Орталық Комитетіне осы баяндау хатты жаздым. Ондағы мақсат - бұл мәселеге басшы жолдастардың назарын жете аударып, Қазақстанға көмектесу. Сіз мені Қазақстанның ішкі істеріне қол сұққысы келеді екен деп ойлап қалмаңыз, мен қойылып отырған мәселе тек Қазақстан тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге жалпы мемлекеттік тұрғыдан да айрықша маңызды болғандықтан, бұл мәселе жөнінде ВКП (б) Орталық Комитетіне жазып отырмын. Сіз осы баяндау хатпен танысып, онда айтылған ой-пікірлерді ескереді деп үміт етемін. Коммунистік сәлеммен Тұрар Рысқұлов (Ақ жол – Қазақстан. 2003, 15 тамыз:3бет).

Кисловодск қаласында демалыста болған Тұрар Рысқұлов 1937 жылғы 21 мамырда «пантүрікшіл», «халық жауы» деген айыппен тұтқынға алынды. Кеңестік қуғын-сүргінге ұшыраған Тұрар Рысқұлов Мәскеу түрмесінде жүрек ауруынан қайтыс болды. Тұрар Рысқұловтың әйелі Әзиза да кеңестік қуғын-сүргінге ұшырап, 18 жыл АЛЖИР-де айдауда болды. Тұрардың ұлы Ескендір түрмеде қайтыс болды. КСРО Әскери коллегиясы Жоғырғы Сотының шешімімен Тұрар Рысқұловтың есімі 1956 жылғы 8 желтоқсанда ақталды.

Тұрар Рысқұлов әлемі – шексіз, шетсіз әлем. Оны өз деңгейінде зерттей алған жоқпын». Бұл Шерхан Мұртазаның өкініші еді. Сол өкіністің орнын келер ұрпақ толтырып, Тұрартанушылар қатары артарына сеніміміз мол.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов. А., Қазақстан. 1994, 19-б.
2. Рысқұлов Т. И. В Сталинге. //Лениншіл жас 1989, 31 қазан.
3. Шоқай.М. Түркістанның қилы тағдыры. Алматы., Жалын.,1992., 153-б.
4. Рыскулов Т. Язвы провинцияльной советской жизни // Коммунист Туркестана.1919, 26 июль.
5. Өзбекстан Республикасы Орталық Ұлттық мұрағаты Р-25 қ, №1-тізбе, №143-іс.
6. Талабы күшті редактор // Ақ жол – Қазақстан. 2003, 15 тамыз.

Аннотация: В данной статье рассматривается жизнь Турара Рыскулова как политический деятель, сыгравший особую роль в истории народов Казахстана и Средней Азии в 20-30-е годы. Одним из крупнейших и уникальных политических лидеров казахской интеллигенции, начавших

свой народ в борьбе за свободу. От личности и фигуры Турара Рыскулова он видел масштаб его жизни, деятельное отношение, гражданский сбор, глубина знаний, преданность тюркским народам судьбоносную волю, любовь к стране и земле, народности, экономику, все грани и краски промышленности. , и даже в таких отраслях, как жилищно-коммунальное хозяйство, экспорт. Чрезвычайные советы Турара Рыскулова и поднятые на нем важные вопросы, угрожающие Голощекина попытки опровергнуть личный совет, проведенный Тураром, придерживались главного направления того, что казахи, особенно национальные руководящие кадры, подстрекают друг к другу и своими руками уничтожают себя, все это доказывается фактами, протоколами и другими документами.

Abstract: This article examines the life of Turar Ryskulov as a politician who played a special role in the history of the peoples of Kazakhstan and Central Asia in the 20-30s. One of the largest and unique political leaders of the Kazakh intelligentsia, who began his people in the struggle for freedom. From the personality and figure of Turar Ryskulov, he saw the scale of his life, active attitude, civic gathering, depth of knowledge, devotion to the Turkic peoples, the fateful will, love for the country and the land, the people, the economy, all the facets and colors of industry. , and even in industries such as housing and utilities, exports. Emergency tips of Turar Ryskulov and it raised important issues that threaten Goloschekin attempts to refute the privy Council held by the Pupils, followed the main direction that the Kazakhs, especially the national cadres, incite each other and with their own hands destroy itself, all it is proved by facts, records and other documents.

УДК 615.64.754.

Джунусбаев С.М.
к.и.н., доцент, ЮКГУ им. М.Ауэзова

О РЕПРЕССИЯХ 1920-30 ГОДОВ В ТРУДАХ КАЗАХСТАНСКИХ УЧЕНЫХ

Аннотация: В представленной статье на основе привлечения архивных документов, Республики Казахстан и Центрального государственного архива Республики Узбекистан, проведен анализ исторических судеб, представителей казахской национальной интеллигенции, второй половины 1920-х – конца 1930-х, ставших жертвами тоталитарной системы. Массовые политические репрессии, террор, депортация народов – являлись неотъемлемой составной частью работы административно – карательного аппарата.В период Советской власти не представлялась возможности правдивого изучения темы, связанной с политическими репрессиями, так как многие архивные материалы для исследователей данной проблемы были не доступны. Численность населения страны между переписями 1926-1937 годов до сегодняшнего дня остается невыясненной до конца. На смену старым кадрам, «устраненным» в период сталинских репрессий, приходили новые, которым пришлось работать в непростых условиях.

Согласно имеющейся литературе очевидно, что специальных научных исследований по выявлению причин массовых репрессий, механизмов их осуществления в Казахстане, а также влияния политики тоталитарного государства на данные процессы практически не имеется.

Ключевые слова: история, интеллигенция, тоталитаризм, репрессии, террор, Сталинизм, режим, выссылка, арест, партия, преследования.

Наиболее жестоким проявлением тоталитаризма, второй половины 1920-30-х гг., явились репрессии в отношении всех слоев населения и в особенности – интеллектуальной элиты наций.

Известным фактором является то, что пик репрессий пришелся на 1935-1938 гг. За этот период было исключено из республиканской партийной организации 25 833, из которых 8,5 тыс. было объявлено врагами народа и арестовано. Выпускник Казинпроса Садывакас Баймаханов стал в 1933 г. заместителем наркома просвещения Казахстана. В 1937 г. был репрессирован.

Тогда же был репрессирован и его бывший сокурсник Нашир Ходжамкулов, атак

же один из создателей Туркестанского народного университета и Казахского института народного просвещения Иса Тохтыбаев[1].

Он был одним из активных участников Кокандской автономии, членом редколлегии журнала «Бирлик туы», членом редколлегии казахской национальной газеты «Ак жол», постпредом ТуркЦИКа в Оренбурге [2].

В 1937 г. был арестован и расстрелян Айдарбек Масанов– ответственный работник советского аппарата, сын которого – Эдиге Айдарбекович Масанов и внук – Нурбулат Эдигеевич Масанов стали впоследствии известными исследователями казахской этнографии [3].

К.Ж. Жубатканов приводит имена многих видных казахских интеллигентов – А. Байтурсынов, М. Дулатов, А. Ермеков, М. Жумабаев, К. Кеменгеров, Ж. Кудерин и др., и отмечает, что «за участие в свое время в национально-освободительном движении под эгидой Алаш-Орды все они были репрессированы сталинским тоталитарным режимом» [4].

Как отмечает Ж.Б. Абылхожин: «Был физически уничтожен цвет национально-либеральной интеллигенции Казахстана. Почти сразу же после внесудебного разбирательства были расстреляны А. Габбасов, Х. Досмухамедов, Ж. Досмухамедов, М. Тынышпаев, Ж. Акпаев, М. Жумабаев, Ж. Аймаутов и др [5].

Как отмечал Б.В. Лунин: «репрессивный метод управления наукой шел по восходящей линии и дело неумолимо приближалось к зловещему «тридцать седьмому», дорого обошедшемуся и этнографии Средней Азии. Был арестован и расстрелян виднейший русский ориенталист А.Н. Самойлович (1880-1938), в трудах которого немалое место занимали историко-этнографические сюжеты по Средней Азии. Его участь разделил и работавший перед арестом в Средней Азии выдающийся лингвист-полиглот Е.Д. Поливанов (1891-1938)... В зловещей системе ГУЛАГа закончил свою жизнь известный среднеазиатский этнограф М.Ф. Гаврилов... Не стало... знатоков материальной и духовной культуры казахского народа Асфендиарова, Байтурсунова, Жургенова, Мендешева, Т.Рыскулова и многих других. В ожидании репрессий покончил с собой... Д.Д. Букинич (1882-1939). Это лишь некоторые примеры горестных утрат среднеазиатской этнографии тридцатых годов» [6].

Следует отметить, что репрессии в отношении этнографов и вообще интеллигенции не прекратились и в более позднее время. Это была уже вышеупомянутая третья волна репрессий. По воспоминаниям М.С. Муканова: «После войны ЦК партии большевиков основное внимание в своей идеологической работе обратил на всестороннее утверждение коммунистического мировоззрения в области литературы, искусства, науки. Разгрому подверглись многие творческие организации, многие выдающиеся деятели культуры были репрессированы. Волна чисток прошлась и по научным учреждениям... Партийная концепция затронула и этнографическую науку – основное внимание должно было быть обращено на утверждение советского образа жизни, новых обрядов и т.д. Но историческая этнография, традиционная культура не могла быть подвержена забвению, так как и партийные боссы понимали, что без вековых традиций невозможно существование культуры, особенно этнографической. И в этом причина того, что этнографическая наука менее всего пострадала от репрессий партийных органов, она продолжала изучать быт и культуру казахского народа» [7].

Довольно тяжелый удар был нанесен исторической науке Казахстана в связи с тем, что национально-освободительное движение казахского народа во главе с султаном Кенесары было объявлено реакционным, феодально-монархическим, направленным против дружбы и сотрудничества Казахстана с Россией. Начисто был забыт колониальный характер царской власти, её репрессии против казахских патриотов и т.д. Чистки затронули многие научные учреждения, в том числе Институт истории, археологии и

этнографии АН Казахстана, а выдающийся ученый профессор Е.Б. Бекмаханов, автор книги «Казахстан в 20-40-е годы XIX века» был арестован и сослан в ГУЛАГ [8].

Как вспоминал М.С. Муканов: «Еще в московские студенческие годы я много слышал о «возрождении национализма» в советских республиках, был участником нескольких собраний, где подвергались суровой критике восстания Шамиля на Северном Кавказе, Кенесары Касымова в Казахстане и др. На одном из собраний я спросил докладчика: Читал ли он книгу Е. Бекмаханова «Казахстан в 20-40-е годы XIX века»? - Нет, и не буду читать такую порочную книгу. Для меня достаточна статья в «Правде», подвергшая эту книгу критике. Вот такими методами проводилось осуждение книг, которые не соответствовали партийной идеологии. Уже много лет спустя, начиная с конца 1950-х годов, когда Е. Бекмаханов вернулся в Алматы, мне посчастливилось много раз встречаться с ним, лишний раз убеждаться в его научной эрудиции и большой человеческой доброте и порядочности. Вот таких людей лишалась историческая наука»[9]. Общий смысл сталинских репрессий сводился к тому, чтобы «нагнать страху и ввести население в состояние шока, сломать людей и исключить возможность народной оппозиции» [10].

Необходимо отметить, что «в конце 1940-х гг. было немало заметок на страницах газет о казахском национализме, оклеветавших и считавших врагами народа Е. Бекмаханова, Б. Сулейменова, Е. Исмаилова, К. Жумалиева. Шел активный процесс чистки рядов молодых ученых, истинных патриотов.

В конце 1940- начале 1950-х гг. сотни казахских граждан, в том числе грамотных и образованных, стали жертвами политических репрессий». Например, в адрес известного историка и этнолога А.Х. Маргулана были выдвинуты следующие надуманные обвинения: в своей книге «Едыге в истории и преданиях» (1944 г.) автор наделяет Едыге(«злейшего врага русского народа», как указано в одной из статей) лучшими чертами казахского народа; в книге «О характере и исторической обусловленности казахского эпоса» автор «не дал партийного освещения тех задач, какие должны быть решены в этой книге»; в основу периодизации истории казахского эпоса положена борьба за независимость, при этом «развитие производства, классовая борьба, чаяния и ожидания народных масс в борьбе против эксплуататоров – все это остается в тени» [11].

В последние годы в контексте реализации Закона Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» от 14 апреля 1993 года большая работа была проделана учеными Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова. Совместно с правлением и активистами историко-просветительского общества «Адилет» и при активной поддержке руководства КНБ республики были проведены научные конференции и семинары, получены списки жертв массовых политических репрессий периода сталинщины. В феврале 1995 года была проведена научно-практическая конференция на тему: « Насильственная коллективизация и политические репрессии в Казахстане». В октябре 1996 года материалы конференции и воспоминания жертв политических репрессий изданы отдельной книгой под названием «Народ не безмолвствует». Одновременно продолжается поиск мест массовых захоронений жертв репрессий. Несмотря на давность событий, отсутствие документальных свидетельств и очевидцев, с помощью общественности, а также сотрудников КНБ были установлены места захоронений жертв репрессий в Алматинской, Акмолинской, Актюбинской, Западно-Казахстанской и Южно-Казахстанской областях. Следует напомнить, что только по Алматинской области было приговорено к высшей мере наказания 2209 человек, среди которых видные государственные и общественные деятели, представители науки и творческой интеллигенции. В ноябре 1996 года был издан первый том «Книги скорби», куда вошли списки расстрелянных в г.Алма-Ате и Алма-Атинской области граждан. В нее включены также имена людей, работавших в других областях республики, дела которых

рассматривались в г.Алма- Ате выездной сессией Военной Коллегии Верховного Суда в 1936-1938 гг. неоднократно рассматривала в областных центрах и в г.Алма-Ате дела «врагов народа» и «контреволюционных организаций», выявленных стараниями органов НКВД. По своему статусу данная сессия должна была рассматривать исключительно крупные дела участников вражеских организаций. Как свидетельствуют документы, то были честнейшие люди, попавшие под колесо репрессий по ложно сфабрикованным делам и доносам. При этом следует отметить, что рассматривались дела и выносились приговоры руководящим партийно-советским и хозяйственным работникам как районного звена, так и аппарата высших органов республики. Начиная с 1936 и вплоть до конца 1938 г. неизменно в Казахстан председателем выездной сессии Военной Коллегии Верховного Суда СССР направлялся один и тот же человек – дивизионный военный юрист Горячев. Прибыв в столицу Казахстана, с 25 февраля по 13 марта 1938 года он почти ежедневно выносил смертные приговоры нескольким десяткам людей. Так, например, 25 февраля 1938 года им было приговорено к расстрелу 39 человек, среди которых С.Сейфуллин, С.Асфендиаров, Т.Жургенов, С.Мендешев, Ж. Садвакасов и др., 26 февраля – 37 человек, в том числе И.Джансугуров, Ж.Шанин и др., 27 февраля – 41 человек, 28 февраля – 40 человек и так до 14 марта. Как явствуют данные из списка репрессированных, почти 90 процентов, поименованных в нем лиц составлют рядовые труженники – колхозники, рабочие, служащие, работники низшего и среднего звена».

В период Советской власти не представлялась возможности правдивого изучения темы, связанной с политическими репрессиями, террора над людьми, так как многие архивные материалы для исследователей данной проблемы были не доступны. Только теперь мы получили возможность критически изучить и оценить подлинную историю того времени, подсчитать общие потери, главным образом, людские. Ибо до сих пор не уточнены людские потери, которые имели место в годы массовых репрессий.

Например, численность населения страны между переписями 1926-1937 годов до сегодняшнего дня остается невыясненной до конца. В сборнике "Население СССР", изданном в 1975 году, численность населения СССР к 1937 году была определена как 163,772 тыс.человек [12].

Однако, по подсчетам современных историков и демографов, эта цифра должна была бы составить примерно 177,3 млн.человек. Не считая массовых уничтожений в 1937-1938 годах, людские потери только к началу 1937 года составили 13,5 млн. человек [13].

Число 13,5 млн.человек включает в себя не только убитых или умерших от голода в эти годы. При этом показательно, что только в Казахстане от голода 1931-1933 года умерло более 1,5 млн.человек[14].

Но эти данные все еще требуют дальнейшего уточнения и конкретизации.

Как отметил Н.А.Назарбаев в вышеуказанном докладе: "На сегодня сняты обвинения более чем со ста шестидесяти тысяч (по Казахстану) так называемых «неблагонадежных» лиц. Важно, чтобы люди узнали их имена". "К сожалению же, - продолжает Н.Назарбаев, - речь почти всегда идет о 20-30 фамилиях, которые у всех на слуху. А ведь количество безвинно пострадавших исчисляется цифрой со многими нулями. Об этом говорит уже хотя бы то, что свыше десяти тысяч архивных дел еще не рассмотрено. Ждут своей очереди и дела десятков тысяч так называемых кулаков»[15].

Исследования, связанные с избранной нами темой, были невозможны в условиях тоталитарного режима по вполне понятным причинам. Анализ имеющейся литературы показал, что специальных научных исследований по выявлению причин массовых репрессий, механизмов их осуществления в Казахстане, а также влияния политики тоталитарного государства на данные процессы практически не имеется.

Однако проблематика, связанная с исследуемой темой, все же не является совершенно новой. В этом смысле немаловажное значение для нас представляют научно-

теоретические разработки концепции тоталитаризма, так как в ходе исследования стало ясным, какова основа политических репрессий 20-х - начала 50-х годов. Поэтому авторами статьи с большим интересом и научной пользой были изучены труды многих ученых Запада, которые поистине стали классическими, по проблеме тоталитаризма. Это работы таких известных исследователей, как Ф.Хайека, Х.Арендта, К.Фридриха, З.Бжезинского, Х.Ортега-и-Гассета, К.Брахера, М.Драхта, н др. В этих работах проблема тоталитаризма раскрывается в ряде аспектов, касающихся генезиса, функционирования, закономерностей эволюции тоталитарных систем, их распада[16].

Но зарубежные исследователи сосредоточивают свое внимание в основном иа общетеоретических проблемах и недостаточно обращают внимание на конкретно-историческое воплощение тоталитаризма и его последствий в регионах нашей страны. Это вполне естественно и закономерно. Историю и диалектику развития своей страны глубже должны изучать местные ученые-исследователи.

В конце 80-х и начале 90-х годов появились первые работы советских историков и политологов, главным образом Москвы и Ленинграда.

Одним из них, поставивших и попытавшихся осмыслить события, связанные с установлением в стране культа личности Сталина в условиях тоталитарного режима, был Д.Волкогонов.Изучая источники того периода, используя архивные и другие источники, ранее не доступные, он попытался проанализировать, критически переосмыслить и выработать свое видение данной проблемы [17].

Вслед за этим появился учебник "История Казахстана: с древнейших времен до наших дней". В этой коллективной работе дается новая оценка политических событий в стране и в Казахстане 20-х-50-х годов, в частности, негативные стороны строительства социализма, проблемы индустриализации, коллективизации, голода 1931-1933 годов, политических репрессий этих лети их последствий [18].

В первой и в начале второй половины 90-х годов появились новые работы казахстанских исследователей, где в той или иной степени раскрываются проблемы, связанные со сталинизмом, с репрессиями в условиях тоталитарного режима. К ним относятся новые работы академика М.Козыбаева, члена-корреспондента НАН К.Нурпейсова, историков В.П.Осипова, К.Алдажуманова, Н.Амрекулова, Т.Омарбекова, К.Абуева, демографа М.Татимова [19].

В этих работах известных ученых-историков Казахстана исследованы различные аспекты изучаемого вопроса. Например, раскрываются такие вопросы, как в процессе коллективизации проходила жестокая расправа с неугодными, как осуществлялся сам механизм репрессий в различные годы и многие другие проблемы.

Удушливую атмосферу сталинского режима воспроизвела в одном из своих личных писем известный этнограф О.А. Сухарева: «Работать приходится в очень неприятной обстановке недоброжелательства.... Отстоять и развивать этнографию (можно) только в постоянной борьбе с её недопониманием и недооценкой. А на борьбу сил уже мало. Всю жизнь доказывать, что это наука, а не «бабьи сказки»! Право, есть от чего прийти в отчаяние. Всю мою научную жизнь я только и слышу, что советы оставить этнографию, переключиться на что-нибудь другое. Но (ведь это) преступление бросить весь тот очень ценный материал, который собран за всю жизнь. Этнография совсем не стоит того, чтобы её отбросить как что-то ненужное» [20].

Жертвами репрессий стали почти все руководящие партийные и советские работники республики. Как свидетельствуют дела так называемых «национал-фашистов», репрессированные в 1937-1938 гг., Н.И.Ежов и его подручные особо не утруждали себя при их фабрикации. Были подняты давние дела так называемых участников различных группировок, в их число попали и те, кто в свое время отстаивал интересы республики, открыто выражал протест по поводу массовой гибели казахского населения в 1931-1933 гг.

Для пущей важности была придумана версия о том, что « национал-фашисты» во главе с заместителем председателя СНК РСФСР Т.Рыскуловым, заместителем секретаря ВЦИК СССР Н.Нурмаковым, председателем ЦИК Казахской ССР У.Кулумбетовым и другими хотели «отделить Казахстан от СССР и отдать его под протекторат Японии, а сами они являются японо-германскими шпионами»[21].

Очевидна абсурдность предъявленных обвинений, но это не смущало тех, кто фабриковал подобные дела.

Иными словами в заключении статьи хотелось бы отметить, что в советский период, несмотря на вклад отдельных представителей казахской интеллигенции в строительство социализма, их имена долгое время не только предавались забвению. На них навешивались оскорбительные ярлыки, после чего накладывался запрет на упоминание их имен. В трудах лидеров тюркской интеллигенции поднималось много проблем, которые советская власть игнорировала. Более чем 70 лет существования созданного большевиками государства, тюркским народам пришлось пройти самые суровые испытания, особенно впервые годы действия репрессивной политики. Таким образом, казахская интеллигенция была неразрывно связана со своим народом. Она чаще всего использовала мирные средства, оберегая свой народ от новых жертв. Осознавая опасность, исходящую от союза высокообразованных людей, чиновники советского аппарата создавали множество препятствий для осуществления их деятельности. Одних высылали подальше от единомышленников, других сажали в тюрьму. Однако, советская репрессивная машина не смогла до конца уничтожить патриотов.

Список литературы:

1. Осипов В.П. Всматриваясь в 20-30-е годы. - Алма-Ата, 1992. - С. 110.
2. Там же. С. 189
3. Там же. С. 190.
4. Жубатканов К.Ж. Современное положение государственного языка в Республике Казахстан // Историко-культурное наследие Центрально-азиатского региона. - Уральск, 2000. - Вып. 1. - С. 29-30.
5. Абылхожин Ж.Б. Нарастание политических репрессий // История Казахстана и Центральной Азии. - Алматы, 2001. - С. 533.
6. ЦГА РУз. Ф. 2868. Оп. 1. Д. 2. Л. 117-118. (Личный фонд Б.В.Лунина)
7. Муканов М.С. Образование и деятельность Отдела Этнологии (Этнографии) // ЦГА РУз. Ф-2868. Оп. 1. Д. 2. Л. 215-216.
8. Осипов В.П. Всматриваясь в 20-30-е годы. - Алма-Ата, 1992. - С. 110
9. Муканов М.С. Образование и деятельность Отдела Этнологии (Этнографии) // ЦГА РУз. Ф-2868. Оп. 1. Д. 2. Л. 216 об.
10. Там же Л. 217 об.
11. Маргулан Алькей Хаканович. Материалы к биобиблиографии ученых Казахстана. - Павлодар, 2004. - С. 45.
12. Население СССР. Численность, состав и движение населения. Статистический сборник. - М.: Статистика, 1975. - С.17.
13. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было?: Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-е-40-е годы. - М.: Политиздат, 1989. - С.160-161.
14. АбыпхожинЖ.Б., КозыбаевМ.К., ТатимовМ. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. - 1989. – № 7. - С.63.
15. Назарбаев Н. Доклад на торжественном собрании, посвященном Дню независимости и объявлению города Акмолы столицей Республики Казахстан // Казахстанская правда, - 1997. - 14 декабря.
16. Хайск Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии. - 1990. - № 11. - С.123-165;

Баллестрем К.Г. Апории теории тоталитаризма // Вопросы философии. - 1992, -№ 5. - С. 16-28; Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Вопросы философии. - 1989. -№ 4. - С.114-155; Бзежинский З. Большой провал // Квинтэссенция: Философский альманах. - М.: Политиздат, 1990. - С.256-277; Джилас М. Лицо тоталитаризма. - М.: Изд.: Новость, 1992. - 544с.; Тоталитаризм: что это такое? (Исследования зарубежных политологов). - М., 1993.

17. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В.Сталина. - М., 1989.

18. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Очерк. - Алматы, 1993.

19. Козыбаев М., Абилхожин Ж., Алдажуманов К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. - Алма-Ата, 1992. - 35 е.; Козыбаев М. Жаудышаптым ту байлап. - Алматы, 1994. - 192 б.; Его же. Еще не все известны имена // Казахстанская правда. - 1997. - 19 февраля; Его же. «Золотой фонд партии»... на костре по воле партии // Наука Казахстана, - 1997. - № 21. - С.1-3; Алдажуманов К. Знать и помнить //ЗаманКазак.стан. - 1997. - № 7. - С.8-14; АбилхожинЖ., ТатимовМ. О чем молчат учебники: коллективизация в Казахстане // Ленинская смена. - 1988. - 19 октября; Амрекулов Н.А. Тайна культа личности и ее разоблачение. Эпоха сталинизма, логика ее развития и изживания. - Алма-Ата: Гылым, 1991. - 240 с.; Тастанов Ш.О. Казахская интеллигенция в ретроспективе и перспективе // Мысль. - 1995. -№ 12. - С.25-30; Осипов В.П. Всматриваясь в 20-30-е годы. - Алма-Ата, 1991

20. ЦГА РУз. Ф. 2868. Оп. 1. Д. 2. Л. 118. (Личный фонд Б.В.Лунина)

21. М.К.Козыбаев Тоталитарный социализм: реальность и последствия // Казахстан на рубеже веков: Размышления и поиски. Том 2. Алматы, 2000. С. 49.

Түйін: Ұсынылған мақалада Қазақстан Республикасының мұрағат құжаттарын және Өзбекстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағатын тарту негізінде 1930 жылдың екінші жартысында Қазақ ұлттық интеллигенциясы өкілдерінің тарихи тағдырына талдау жүргізілді. Жаппай саяси қуғын-сүргін, террор, халықтарды депортациялау-әкімшілік-жазалау аппараты жұмысының ажырамас құрамдас бөлігі болды. Кеңес өкіметі кезеңінде саяси қуғын-сүргінге байланысты тақырыпты шынайы зерделеу мүмкіндігі болмады, өйткені көптеген мұрағаттық материалдар осы проблеманы зерттеушілерге қол жетімді болмады. 1926-1937 жылдардағы санақтар арасындағы ел халқының саны бүгінгі күнге дейін белгісіз болып отыр. Сталиндік қуғын-сүргінде кемшіліктерді жоюы үшін ескі кадрлардың орнына жаңа кадрлар келді, олар күрделі жағдайында жұмыс істеді.

Қолдғы бар әдебиеттерге сәйкес жаппай қуғын-сүргіндердің себебітерінің, оларды Қазақстанда жүзеге асыру тетіктерінің және бұл процесстерге тотаритарлық мемекет саясатының әсері жайлы ғылыми зерттеулердің іс жүзінде жоқ екені анық.

Abstract: In the present article draw on an archive of documents of the Republic of Kazakhstan and the Central state archive of the Republic of Uzbekistan, the analysis of historical destinies, representatives of the Kazakh national intelligentsia in the second half of the 1920s and the late 1930s, victims of a totalitarian system. Mass political repression, terror, and deportation of peoples-were an integral part of the work of the administrative and punitive apparatus. During the Soviet period, there was no possibility of truthful study of the topic related to political repression, as many archival materials for researchers of this problem were not available. The population of the country between the censuses of 1926-1937 to this day remains unclear to the end. In place of the old cadres, "eliminated" during Stalin's repressions came new cadres who had to work in difficult conditions.

According to the available literature, it is obvious that there are practically no special scientific studies to identify the causes of mass repressions, the mechanisms of their implementation in Kazakhstan, as well as the influence of the totalitarian state policy on these processes.

ӘОЖ 359: 316.354(574)

Жамелов Б.А., Тұрсынбек Е.Н., Шекер Т.У.
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
18-3тк тобының студенті, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
18-3тк тобының студенті, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ЕЛ ҮШІН ЖҮРЕГІН ЖАЛАУ ЕТКЕН ТҰЛҒА

Түйін: Тұрар Рысқұлов қазақ халқының ұлы перзенті, ол қазақ елінің болашағы жарқын әрі аспаны ашық болуы үшін күресіп, бүгінгідей бейбіт күнді аңсап кетті және тәуелсіздік жолында жанын пида еткен алты алаштың қайсар ұлы.Жастық шағынан жетімдікпен жоқшылықтық азабын тартады, бірақ өз халқына қызмет етсем деген алға қойған мақсатына адал болды.Тұрар Рысқыловтың мемлекет және халық алдындағы атқарған еңбегі орасан зор. Ол –талант иесі және халық қамын ойлаған алаш қайраткері, табиғатынан ерекше туған жан.Ол өз заманында миллиондаған халықты апаттан аман сақтап алып қалу үшін ойланбастан жеке басын қатерге тіккен ұлы қайраткер. Осындай қыруар еңбек тындырып, халқының бақыты үшін аянбай тер төккен асыл азаматты отаршылдық озбыр саясат өз халқына жер етіп көрсетіп, тәжірибесі молайып, кемеліне келген шағында мерт етті. Бірақ, халқы оның есімін ұмытқан жоқ және ұмытпайдыда.

Кілттік сөздер:Алаш , қоғам , қазақ ,ұлт , саясат , халық , еңбек , шығарма , азаттық , рух .

Тұрар Рысқұлов қазақ халқының ұлы перзенті, ол қазақ елінің болашағы жарқын әрі аспаны ашықболуы үшін күресіп, бүгінгідей бейбіт күнді аңсап кетті және тәуелсіздік жолында жанын пида еткен алты алаштың қайсар ұлы.Тұрар Рысқұловты жеке тұлға ретінде қалыптастыра айтқанда, ол кедей шаруа отбасында дүниеге келген және балалық шағынан бастап жоқшылық зардабын тартқан, анасынан тым ерте айрылған, ал жасөспірім шағында әкесіз жалғыз қалады. Тұрардың өмірінде үлкен құрметке ие тағы бір адам ол оның немере ағасы болатын, себебі ол Тұрарды ауылдан жыраққа алып кетіп көмек көрсеткен.

Тұрар Рысқұлов - мемлекет жіне қоғам қайраткері, Әулиеата уезіндегі 1916 жылғы ұлт- азаттық көтерілістің ұйымдастырушысы және басшысы. Әкесі Рысқұл Жылқайдарұлы шаруасы шағын ауылдың еті тірі, есті жігіті болған. 1904 жылы патша үкіметінің зорлық – зомбылығына қарсы шыққаны үшін он жылға сотталып, итжеккенге жер аударылды. Әкесінің қылмысты болып, түрмеге қамалуы он жасар Тұрардың былайғы өмірінің сол кездегі өзі тұрғылас қазақтың ауыл балаларының тірлігінен бөлек, басқа арнаға ауысуына себепші болады. Паналар басқа жер жоқ жетім Тұрар қашан әкесі сотталып, жер аударылғанша түрмеде, соның қасында болып, бас бостандығы жоқтардың бақытсыз күндерін солармен бірге бастан кешіреді. Теңсіздіктің, әділетсіздіктің небір сорақы түрлерін көзімен көреді. Сонда жүріп, бала болса да, оқымай, білім алмай болмайтынына көз жеткізеді. Бірақ, қанша ұмтылғанмен, ол кезде жетім балаға білім алу оңай емес еді. Ол тек 1907 жыла ғана әкесін білетін жақсы адамдардың көмегімен, онда да аты-жөнін өзгертіп, "Қырғызбаев" деген фамилиямен, Әулиеатадағы бұратаналарға арналған орысша бастауыш мектепке оқуға түседі. Бұдан кейін ол Пішпектегі ауыл шаруашылығы мектебін бітіріп, Ташкенттегі мұғалімдер институтына түседі. Бірақ, онда оқудың мүмкіндігі болмайды. Осы кезде Қазақстанның әр жерінде патшаның "Июнь жарлығына" қарсы бас көтерген халықтың наразлығы ұлт-азаттық көтерілісіне ұласып кеткен еді. Әулиеатадағы осындай көтеріліске белсене қатысқан Тұрарды патша үкіметі тұтқынға алды. Ақпан төңкерісінен кейін ол қазақ жастарын революциялық жолға жұмылдырып, Қырғыз (қазақ) жастарының одағын ұйымдастырып, Әулиеата Кеңесімен тығыз байланыс жасайды. Кеңес өкіметі орнасымен Әулиата уездік Совдепі атқару комитетінің төрағасы болады. Бұдан кейін ол Түркістан республикасы Орталық Атқару

комитетінің, РК(б)П Мұсылман бюросының төрағасы қызметін атқарады. Бір жыл ұлт істері Халық комиссариатының Азербайжан республикасы бойынша өкілі болып, 1921 жылы РСФСР ұлт істері Комиссариатына қызметке ауысады. Онда ол әуелі жай қызметкер, алқа мүшесі, кейін халкомның екініш орынбасары болады. Коминтерн Атқару Комитетіне Шығыс бөлімі меңгерушісінің орынбасары қызметінде жүрген де оны Моңғолияға уәкіл етіп жібереді. Сонда бір жылдай болып, Қазақстанға келеді. Мұнда ол БК(б)П Қазақ Өлкелік Комитеті баспасөз бөлімінің меңгерушісі, "Еңбекші қаза" газетінің жауапты редакторы қызметтерн атқарады. 1926 жылы оны Мәскеуге шақырады. Онда ол қашан қамауға алынғанша РСФСР Халық Комиссариаты Кеңес төрағасының орынбасары қызметінде болады. Тұрар қоғамдық-саяси қызметпен қатар теориялық мәселелермен де шұғылданған. Ол Орта Азия мен Қазақстанның кеңес дәуіріндегі тарихшылардың бірі әр қалам қарымы мықты журналист ретінде де танылды[1].

Тұрар Рысқұлов Комитерннің жүктеген міндеттерн жүзеге асыру үшін өзінің қабілетін, күш - жігерін толық жұмсағандығы, аз мерзімнің ішінде әркімнің қолынан келе бермейтін іс тындырғандығы архив құжаттарнан айқын көрінеді. Осы құжаттарға көз жүгірткенде оның партия ісіндегі мол тәжірибесіне, жан – жақты білімділігіне, іскерлігіне, принцитілігіне тәнті боласың. Ол партия Орталық Комитетінің бастап бастауыш ұйымдарға дейін, Министрлер Кеңесінен бастап жеке министірлікке дейінгі үлкенді – кішілі барлық жұмыстарға араласып отырған. Ол партияның ұйымдық және идеолгиялық мәселелері, мемлекеттік құрылыс істері, өнеркәсіп, сауда, қаражат мәселелері, партия, өкімет кадрларн дайындау, елдің сыртқы саясатын жүзеге асыру сияқты салалардың келелі мәселелерін шешуге үлес қосып отырғаны айқан.1924 жылы Тұрар Рысқұловтың өмірі мен қызметінің жаңа кезеңі басталады, ол халықаралық деңгейге шығады, өйткені ол Моңғолияға жұмысқа жіберіледі. Тұрар Рысқұлов өзіне жүктелген міндет бойынша келе салысымен Моңғол Халық партиясы және Жастар одағының арасындағы пікір таластың мәніне талдау жасап оның шығуы, барысы нәтижесі туралы қорытынды жасаған. Ол Моңғол Халық Республикасының тұңғыш Конституциясының жобасын жасауға белсене қатысып, оған елдің саяси өмірін демократияландыруға байланысты бірсыпыра маңызды ұсыныстар енгізді. Тұрар Рысқұлов МХР – дің тұңғыш Ұлы Хұралының барлық мәжілістеріне қатысып, онда талқылынған әр бір мәселеге зер сала қарап олардың дұрыс шешілуіне ерекше көңіл бөліп отрыған[2].

Айта кету керек, Тұрар Рысқұловтың саясаткер ретінде қалыптасуы қатаң кластық күресу және патша режиміне социалистік идеяның қарсы тұруы жағдайында өтті. Большевизмнің саяси платформасы буржуазиялық барлық көрінісін жоққа шығара отырып, интеллигенцияның алдыңғы қатардағы бөлігі арқалаған демократияның алғашқы ұшқындарының толық дамуына мүмкіншілік бермеді. Бірақ Тұрар Рысқұлов "қауызынан рационалдық дәнді айыруға" және өмірге демократиялық түсінімді тартуға ұмтылады. Бұл халықтың да, сол сияқты ұлттық буржуазияның өкілдерінің де қоғамды алдыңғы қатарлы етіп құруға бағытталған мүдделерін толығырық ескеруге мүмкіншілік туғызады. Демократиялық тұрғыда қалыптасқан интеллигенцияның ең көрнекті өкілі болған Тұрар Рысқұлов саяси жұмысының бас кезінде ақ, оның өзекті маңызды басымдылығын өзіне анықтап алған болатын – нақты жағдайға немесе шешуін тауып жатқан мақсаттардың сипатына күнделікті, тұрақты түрде көрініс тауып жатқан прогреске, жоғары потриотизмге және шынайы демократизмге ұмтылу. Тұрар Рысқұловтың саяси қайраткер ретінде қалыптасуы процесінде социалистік идеологияда басымдылық көрсетіп тұрған жаңа қоғам құру жолындағы әр түрлі халықтардың бірлігін нығайтатын принциптер үлкен рөл атқарады.

Негізінде, социализмнің идеяларымен және оның үш қитімен – қоғамды революциялық жолмен құру, пролетариаттың диктатурасының басшылығы және ұлт-азаттық қозғалыстың өсуі – тығыз ұштасқан тұлғаның өзін-өзі жетілдіру жүріп жатты.

Социализмнің жалпы идеялық платформасы бастапқы кезден- ақ оның дүниетану ұстанымымен сәйкс келуі Тұрар Рысқұловтың саяси тұрғыдан өсуіне және оның саяси көзқарасының өзгермеуіне жақсы әсерін тигізеді. Егер ұлттық буржуазиялық мүдделерінің сипаттарыни ескеретін болсақ – ал ол мақсаттылық пен болашаққа арналғаннан гөрі жағдай көп сүйенетінді – осының салдарынан көптеген саясаткерлер социализм диктатурасы идеясына қарсы күресушілердің қатарына шығумен шектеліп, өздерін тұлға ретінде көрсете алмады. Тұрар Рысқұловтың саясаткер ретіндегі қалыптасу жолдары, қоғамның прогрессивті өзгеруіне ұмтылған ұлттық буржуазиялық көптеген өкілдерінен гөрі әрі ауыр, әрі жеңіл болды. Біріншіден, жас саясаткердің қазақ халқының ең кедей тегінен шыққандығынан, ал, екіншіден, оның көптеген догмалардан алшақтығы мен өмірдің әр қырларынан теория тұрғысынан емес практикада өз басының жақсы білетіндігінің рөлі жоғары болды. Жас революционердің және болашақтағы белгілі саясаткерлердің кедейшілікпен жетімдік өмірдің ауыртпашылығын ерте кезден-ақ басынан өткеріп, ауыр сынақты басынан өткізгені, шынайы өмірдің ащылығымен, кейде қорлайтын және әр қашанда жоғалтумен байланысты ауырлығымен ерекшеленетін өз “университетінен” өткендігі белгілі. Тұрар Рысқұловтың еңбектерінде шаруашылық құрылысының мәселелері кеңінен орын алады. Оның зерттеуі үшін қаралатын мәселелердің тарихи – экономикалық маңыздылығы алдыңғы қатарда тұрды, себебі оның шешімін дайындауда дамудың нақты кезеңін және сол аймақтың дәстүрімен болашағын ескеру қажет еді. Бұл, әсіресе, Қазақстан ауыл шаруашылығы дамуының мәселелерін қою мен шешу кезінде анық байқалады[3].

1927-1930 жылдар – Тұрар Рысқұловтың Орта Азия республикаларының түрлі ведомстволарының, үкіметтері мен жұртшылығының Түркістан – Сібір темір жолы құрылысы жөніндегі жұмыстарын үйлестірумен айналысқан қауырт жұмыстар кезеңі болды. Тұрар Рысқұлов басқарған Жәрдемдесу комитеті іс жүзінде осынау алып құрылыстың нағыз штабына айналды. 1930 – 1934 жылдары Тұрар Рысқұлов Ресей Федерациясының Экспорттық кеңесін басқарды. Т.Рысқұловтың ұсынысы бойынша 1933 жылы экспорттық жұмыс істеген кәсіпорындарды мамандандыру жүргізілді (бүгінгіше айтқанда – бұл бәсекеге қабілеттілік). Ол шетелге өткізу үшін аң терісін, зығыр және ағаш материалдарындайындауға ерекше назар аударды. Ол өнімдердің сапасына үлкен көңіл аударды, және былый деп жазды “ Жоспарды бір ғана сандық жағынан орындап қою жеткіліксіз, кей реттерде барлығын сапа шешеді, ал бір ғана сандық көрсеткіштерді қуалап кету нәтижесінде валюталық тиімділік бермейді. Қазір фин тәжірибесі осындай ”. Шаруасы қауырт бола тұра, ол туған жері Қазақстан туралы көп ойланып – толғанады, туған – туыстарынан хаттар алады, аштық туралы, қазақтардың қоныс аударып кетуі туралы естиді,Тұрар Рысқұлов Қазақстанда Голощекиннің басқаруымен жүргізілген жаппай коллективтендірудің тұрғылықты халық үшін сұмдық, қайғылы нәтижелеріне жаны қатты күйзеліп, Сталин мен оның айналасындағыларды бағытты өзгерту қажеттігіне сендіруге тырысты, бірақ сол нәтижесіз болды. Тұрар Рысқұлов И.Сталиннің қабылдауында болған кезде ВКП (б) Орталық Комитетінің қарауына ашаршылықты, қазақтардың көшіп кетуін тоқтату жөнінде бірқатар міндеттер қояды және олардың орындалуын бақылап отырады. Бұған Сталинге жазған 3 хаты айғақ, олардың басты идеясы қазақ ұлтының гендік қорын сақтау болып табылады. Тұрар Рысқұлов азап пен қиыншылыққа толы күрделі, бірақ сонымен бірге жарқын да өмір сүрген. Оның самғау шақтары мен қанатынан қайырылған кездері болды, бірақ ол әрдайым өз қалпынан айнымай. Сонау жастық шағынан алға қойған – өз халқына қызмет етсем деген мақсатына адал болды[4].

Тұрар Рысқұловтың қазақ халқы туралы айтқан қанатты сөздері. Қазақ–еті тірі, өз ісіне мығым, тәжірибеге сүйенген халық. Төзімділік, көнбістік, - қазақтың көбіне бірдей негізгі мінез. Т. Рысқұловтың қазақ халқының ұлттық мәдениетін зерттеп-зерделеудегі

еңбектері әлі күнге дейін өзінің мән-маңызын жоғалтқан жоқ. Тарихты тудыратын да халық, ұлттықты сақтап тұратын да халық дей келе, онда ұлттығымыздың келісті келбеті– ана тіл, діл, дін, салт-дәстүріміз екені анық. Алмағайып замандарда, алпауыт күштермен арпалыса жүріп алты алаштың азаттығын көксеген арыстарымыздың аталы сөздері мен салиқалы пікірлері, батыл әрекеттері қазіргі таңда халықтық қазынаға айналуда[5].

Тұрар – кемеңгер, күрескер, аса ірі мемлекет пен қоғам және партия қайраткері әрі теңдесі жоқ басшы, білгір экономист, ғалым, тарихшы, жоғары мәдениетті дипломат, заңгер, үлкен жүректі асыл азамат, жастардың шынайы қамқоры, асқан шебер публицист. Тұрар Рысқыловтың мемлекет және халық алдындағы атқарған еңбегі орасан зор. Ол – талант иесі және халық қамын ойлаған алаш қайраткері, табиғатынан ерекше туған жан.Ол өз заманында миллиондаған халықты апаттан аман сақтап алып қалу үшін ойланбастан жеке басынқатерге тіккен ұлы қайраткер.Оның қаламынан шыққан оннан астам кітап жарық көрген. Өмірдің өзекті мәселелеріне арнап жүзден астам проблемалық мақалалар жазды. Осындай қыруар еңбек тындырып, халқының бақыты үшін аянбай тер төккен асыл азаматты отаршылдық озбыр саясат өз халқына жер етіп көрсетіп, тәжірибесі молайып, кемеліне келген шағында мерт етті. Бірақ, халқы оның есімін ұмытқан жоқ және ұмытпайдыда. Қазір еліміздегі бірнеше қаланың көшесі, шаруашылықтар мен мектептер Тұрар Рысқұловтың есімімен аталады[6].

Әдебиеттер тізімі:

1. Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым, Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған./ Құраст.Тоғысбаев Б., Сужиков А. Алматы. «Алматы кітап баспасы». 2008. 376 бет.
2. Әбілтайұлы М., Әділбаев Н.Тұрар Рысқұлов Моңғолияда. Алматы: Қазахстан, 1994,84 бет.
3. Доғалов А. Тұрар Рысқұловтың эконмикалық көзқарастары. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2013,128 бет.
4. Сәбден О. Тұрар Рысқұлов. Орталық Азия мен Ресейдің аса көрнекті мемлекет қайраткері / Жауапты ред. ҚР ҰҒА академигі К.Н. Нүрпейісов. Алматы: ҚР БҒМ ЭИ, 2006., 58 бет.
5. Ұлт рухы: қанатты сөздер/ Е.Зәңгіров.Алматы: «Arna- b», 2015., 160 бет.
6. Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары: Оқу құралы / Құраст.М. Жолдасбекұлы, Қ. Салғараұлы, А.Сейдімбек. Астана «Күлтегін», 2012, 296 бет.

Аннотация: Турар Рыскулов – великий сын казахского народа, который боролся за светлое будущее казахского народа и мечтал о мирном небе, он один из отважных сынов Алаш который пожертвовал своей жизнью ради независимости казахского народа. Несмотря на страдание сиротства и бедности он был верен своей цели служит своему народу. Турар Рыскулов сыграл немаловажную роль в жизни страны и народа. Он был талантлив и отличался от других своим характером и нравами. Он рисковал своей жизнью, чтобы спасти миллионы людей от голода в свое время. Колониальная политика благородного гражданина, который так много сделал для счастья своего народа, показала его перед народом в плохом свете и умер он в эпоху своего совершенства. Но люди не забывают его имя и не забудут его.

Abstract: Turar Ryskulov-the great son of the Kazakh people, who fought for the bright future of the Kazakh people and dreamed of a peaceful sky, he is one of the brave sons of Alash who sacrificed his life for the independence of the Kazakh people. Despite suffering orphanhood and poverty he was faithful to his goal of serving his people. Turar Ryskulov played an important role in the life of the country and people. He was talented and different from others in his character and morals. He risked his life to save millions of people from starvation in his time. The colonial policy of the noble citizen, who had done so much for the happiness of his people, showed him to the people in a bad light, and he died in the age of his perfection. But people do not forget his name and will not forget it.

ӘӨЖ 94 (574)

Жанысбекова Г.А.
т.ғ.к., доцент, «Қоғамдық сананы жаңғырту» жобалық кеңсесінің басшысы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ 1922-1923 жж. ОРТААЗИЯЛЫҚ БЮРОДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Аннотация. Тұрар Рысқұловың өмірбаянын зерттеушілер оның 1921-1922 жылғы жасаған еңбегі – яғни оның Ұлт мәселелері жөніндегі Халық комиссары И. Сталиннің орынбасары қызметін атқарғандығына тоқталғаннан кейін бірден 1924 жылғы Моңғолиядағы қызметіне бірден көшіп кету орын алып отырады екен [1-2]. Ал, қайраткердің 1922-1923 жылдардағы қызметі ақтаңдақ күйінде қалып кетіп отыр. Ұсынылып отырылған мақалада осы хронологиялық шеңбер ішіндегі Тұрар Рысқұловтың өзі туып-өскен өлкесі – Түркістан облысында жасаған еңбегі жаңа архивтік құжаттар негізінде зерделенді және тарихи ғылыми айналысқа Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси архивінің (РГАСПИ) №62-ші қорының 5 ісінен табылған құжаттар енгізілді. Нәтижесінде Тұрар Рысқұловтың Мәскеу қаласынан Түркістанға қайтарылуы жағдайының тарихи себептері мен ахуалына тарихи талдау жасалды, Ресей коммунистік партиясының Ортаазиялық бюросы туралы тарихи анықтама берілді, Т. Рысқұловтың Ортаазиялық бюродағы қызметінің барысына талдау жасалады. Мақала пайдаланған деректер тізімі, кілт сөздер, үш анықтама және бір кестемен қамтамасыз етілген.

Кілт сөздер. Ортаазиялық бюро, Тұрар Рысқұлов, ұлт, ұлт мәселелері жөніндегі комиссариат, Түркістан, кирработник.

Т.Рысқұловтың Мәскеу қаласынан Түркістан облысына қайтарылуы жағдайының тарихи себептері мен ахуалы. Бұл кезеңдегі Т.Рысқұловтың Түркістан республикасындағы аса жоғары ықпалы туралы А. Рахымбаевтың «Как колонизаторский, так и туземно-националистический (точнее Рыскуловский) уклоны в данный момент усиливаются ... и борьба за правильную интернационалистическую точку зрения – есть одна из необходимейших партийных задач», - деген бағасынан қосымша байқай аламыз [3]. Сонымен бірге, Рахымбаевтың өзбек ұлтынан шыққан партиялық қызметкер екендігін және нақ осы кезеңде қазақ және өзбек халықтары арасында жер-аумақтық тартыстың басталуы сәті екендігін еске түсірер болсақ, әрине, біздің замандас зерттеушілеріміздің осыған дейін ғылыми айналысқа енгізген қазақ зиялыларының арасындағы кикілжіңдер фактілерінің түп-тамыры да болашақ одақтас республикалар өкілдерінің жер мен елге таласында жатқандығын анық аңғаруымызға болады. Нақ осы жағдайды отаршылдардың мұрагерлері – қанқұйлы қызыл террор иелері пайдаланбай қалуы мүмкін емес екендігін осыдан әрмен қарайға өрбіген тарихтың соқпағы толық дәлелдеді. Өйткені, нақ осы күні Т.Рысқұлов Ораз Жандосовтың астыртын жұмыс жүргізіп жүргендігі туралы баяндама жасаған, яғни өзін басқа «кирработниктермен»* ұйымдасуға құлықсыз элемент екендігін айқын көрсетті. Өзара ымыраласудан аулақ, әйтсе де қоғамдық қызметте аса дарынды жергілікті тұлғалардың екеуін де ортаазиялық бюро екі жақтағы партиялық мекемелердің жұмысына енгізіп, «кирработниктердің» болашақ ішкі алауыздығын дамытуына негіз жасап қойды [4].

Нәтижесінде, орталықтың мұндай құйтырқы саясаты өз жемісін де бергенін архив қорларында сақталып қалған хаттамалардан анық көре аламыз. Ал, нақ осы кезеңде, ортаазиялық бюроның орталық комитетінің беделді мүшелері – А. Рахымбаев, К. Атабаев, Н. Төреқұлов пен С. Серғазиев Самарқанға Бахрам атты басмашыны тұтқындауға жіберген болатын. Бірақ, аталмыш топ оны тұтқындаудың орнына жасырып босатып жіберген. Әрине бұл большевиктің биліктің осы топтағы партия қызметкерлеріне деген сенімсіздігін туындатты. Сөйтіп, олардың орнына Ортаазиялық бюро құрамына О. Хыдыралиев, О. Жандосов, Хамутхановтар енгізілді. Ал Қ. Атабаевтың орнына

Түркістан наркомкеңесінің председателінің уақытша міндетін атқарушы қызметіне Т. Рысқұлов тағайындалды.

Бұл туралы Орта Азия бюросының төрағасы Я. Рудзутак Мәскеуде партияның орталық комитетінің алдында баяндама жасап, А. Рахымбаев, Қ. Атабаев, Н. Төреқұловтың ісі Мәскеудегі партияның орталық комитетіне бірден жеткізді. Баяндама нәтижесінде орталық комитет А. Рахымбаев, Қ. Атабаев және Н. Төреқұловтың Бахрамды тұтқындамауы партиялық тәртіпті аса өрескел бұзушылық деп танылып, ортаазиялық бюроның және оның төрағасы Я. Рудзутактың аталмыш қызметкерлерге кешіріммен қарауының өзіне қатал ескерту жасады. Бұл «қылмыстық істі» қарау арнайы органдардың құзіретіне берілді, ал Түркістан майданының қолбасшысы Шорин қызметінен алынып тасталды. Ортаазиялық бюроны тазалау мұнымен де аяқталмай, оның қатарындағы «пролетарлық емес элементтерді» шығарып тастау арқылы, ОАБ мүшелерінің санын азайту және нақты санын білу туралы да тапсырма да берілді. Ал, осыған дейін Мәскеу қаласында болып келген Т. Рысқұловтың партиялық санасының большевиктік-отаршылдық тұрғысында тәрбиеленгеніне үміт артқан Я. Рудзутактың оны Ташкент қаласына іс-сапарға жіберу туралы өтінішін орындап, мәскеулік орталық бюро Тұрарды ортаазиялық бюроның орталық комитетінің құрамына А. Рахымбаевтың орнына жіберді [5].

Осы орайда Ортаазиялық бюро дегеніміз не деген сауалға тарихи анықтаманы беріп өту және оның құрылуының барысы туралы табылған архивтік құжаттарға талдау жасау керектігі де бой көрсетеді.

Ресей коммунистік партиясының Ортаазиялық бюросы. Коммунистік партия мен оның көсемі В.И. Ленин Орта Азияда коммунистік құрылымды кең дамытып, Ресейдің ішкі аймақтарын өз ықпалына бағындыру мақсатында большевиктер ұйымдарын кеңінен құра бастауы логикалық тұрғыдан алғанда большевиктік үкімет үшін дұрыс қадам болатын. Орта Азия халықтарының большевиктік басшы өкілдерін бір жерге жинап жалпы қарапайым халықтың көзінде олардан өздеріне толық бағынышты, өзара алауыз, ішкі тартыстардың жетегіндегі саяси элита жасау арқылы, «Бөліп ал да, билей бер» атты отаршылдық негізгі принципті іс жүзінде кең қолдана отырып, бұратана шеткі аймақта коммунистік билікті сөзсіз толық орнату көзделді. Ортаазиялық бюро партияның IX съезінің шет аймақтармен байланысты күшейту туралы шешімімен құрылған РКП (б)-ға бағынышты облыстық партия бюроларының бірі болатын. Дегенмен, коммунистер партиясының XII конференциясында қабылданған жарғының мазмұнына орай, оған басқа республикалық және облыстық ұйымдардың барлығы да бағынышты болатын және оның өзі Мәскеуге тікелей ғана бағынышты екендігін білдіретін құзірет берілді [6].

Қарастырылып отырылған бюроны алғаш құрастыру 1922 жылдың 19 мамырында жүзеге асты. Алғашқы хаттамасында көрсетілгендей, РКП-ның орталық комитетінің Ортаазиялық бюросы Түркістан, Бұхара және Хорезмнің РКП ОК-нің үстінен қарайтын және РКП ОК облыстық бюросының барлық құқықтарына ие құрылым ретінде танылды және оны 9 мүшеден құру жоспарланды, оның 3-і Түркістан республикасынан, ал Бұхара мен Хорезмнен сәйкес бір-бір мүшеден енгізілді. Ал, қалған 4 мүше Ресейдің ішкі аймақтарынан келген «кадровый большевик», яғни революция қазанынан қайнап шыққан, дегенмен, жергілікті халықпен таныс емес, оларға аяушылық пен жақсы көрушілік деген сезімдері жоқ тұлғалар болатын. Олар Ортаазиялық бюроның неғұрлым ықпалды, жергілікті жердегі барлық ағымдағы мәселерді шешуге құзірет берілген «Атқарушы комиссия» деген бөлігіне біріктірілді. Ал, Түркістан, Бұхара мен Хорезмнен сайланған өкілдер өздерінің территориясына байланысты сұрақтар қаралған кезде атқарушы комиссия жұмысына қатысуға шақырылып отырылатын болды. Атқарушы комиссия құрамына енгізілмесе де, өз мәселелері қарастырылған кезде осы мүшелер шешуші дауысқа ие болатындығы да осы мәжілісте айтылып өтіп, хаттамаға енгізілген. Яғни

жергілікті тұрғындардан бөлектеліп алынған осы тұлғалар шынайы мағынасындағы толық жетекшілік жағдайында емес, өздерінен бір саты жоғары тұрған ресейлік мүшелерге бағыныштылық және өзара алауыздықты қолдаған, сексоттар** арқылы сырттай бақылауға алынып отырылған жаппай аңдушылық жағдайында қызмет жасауға мәжбүр болды [7].

Кесте №1 - РКП ОК Ортаазиялық бюросының иерархиялық құрылымы

Ең жоғары деңгейдегі 1 орын: Төраға: Ян Рудзутак
Екінші деңгейдегі 3 орын: Атқарушы комиссия – 3 адам Ресейдің ішкі аудандары мен Мәскеуден шақырылып алынған большевиктер***
Түркістан – 3 мүше | Бұхара – 1 мүше | Хорезм – 1 мүше
Түркістан, Бұхара және Хорезм ең төменгі деңгейдегі орындар болып есептелді және 5 мүше бірден бір мәжіліске қатыстырылмады, әр территорияның өзіне ғана қатысты мәселе қарастырылғанда кездерде ғана жеке-жеке шақырылып отырылды.

Сондықтан, кестеге қараған кезде ұжымдық басқару аппараты сияқты көрінгенімен, шын мәніне келгенде Ортаазиялық бюро жергілікті халықтың зиялы бас көтерер азаматтарына коммунистік орталықтың ықпалына әскери күшпен нығайтылған саяси басқыншылықпен ықпал жүргізетін органға айналды. Осы жағдайдың бір мысалы ретінде «О беженцах киргизах в Китай» деген мәселені қарастырған кездегі Ортаазиялық бюро мәжілісіне қатысушылар құрамына назар аударсақ та болады: «Присутствуют: т.т. Михайлов, Эпштейн, Рыскулов. Председатель: Эпштейн. Секретарь: Глаголева.». Рудзутактың бұл кезде Мәскеуде жүргендігінен жергілікті және орталықтың адамдарының арақатынасы 3 – 1 (әдетте бұл 4 – 1), яғни бір ғана жергілікті азамат – Тұрарға өз күшіне сенген орталықтың 3 өкілі қарсы уәж айту, пікір басқыншылығы, саяси үстемдік жасау сияқты құйтырқылықтарына өз қолдарын үнемі босатып, еркін мүмкіншілікпен қимылдап отырған [8].

Қарастырылып отырылған большевиктік партиялық ұйым 1924 жылғы Орталық Азияның ұлттық ұлттық аумақтық бөлінісін жасаған, одақтас республика дегендерді алғаш рет қалыптастырды, жергілікті ұлт-азаттық күресінің баскөтерерлері – басмашыларды жоюға қатысты, Орталық Азияны кеңестендіру, яғни ұжымдастыру жұмыстарын атқарды.

Т.Рысқұловтың Ортаазиялық бюродағы қызметінің барысы

Елге қайта оралуға мүмкіндік берген осы айтулы оқиғадан соң шамамен алғанда 1 ай өткен соң ортаазиялық бюроның орталық комитетінің мәжілісінде Тұрар Рысқұловқа Түркістанда кеңестік өкіметтің шаруашылығын құруды жалғастыру ісі тапсырылды. 09.10.1922 жылы болып өткен бұл жиын Рудзутактың төрағалық етуімен өткізілген, оған И. Любимов, Эпштейн, Т.Рысқұлов, ал шақырылғандардан Паскуцкий мен Хадыралиев қатысқан. Ондағы тапсырма бойынша «Шаруашылық үштік» дегеннің құрамына енгізілген Т.Рысқұловтың негізгі назар аударатын мәселесі – Түркістандағы өнеркәсіп пен сауда ісін жолға қою мен дамыту болды. Ал, «Шаруашылық үштіктің» төрағалығына Паскуцкий тағайындалды [9].

Ортаазиялық бюроның орталық комитетінің 1922 жылғы тоғызыншы қазанындағы жасаған мәжілісінің хаттамасы мәтінінде Т. Рысқұловтың Түркістандағы кеңестік құрылысты басқарушы болып тағайындалғаны туралы мәселе 2-ші сұрақ, ал партиялық құрылысты Эпштейн басқаратындығы туралы мәселе бірінші сұрақ болып қарастырылған.

Соған да қарамастан, Т. Рысқұловқа шаруашылық мәселесін жеке-дара басқаруға да толық мүмкіндік бермей, әрбір әрекетіне қарауыл қойылғандай: шынтуайтына келгенде ел дамуының бұл саласы да жергілікті ұлт өкілдерінің емес – тағы да ресейліктердің қолына тигенін «Шаруашылық үштікті» Паскуцкийдің басқаруынан көре аламыз [10].

«Шаруашылық үштіктің» төрағасы Паскуцкийдің 1922 жылдың 11 қазанында Рудзутак төрағалығымен және Эпштейн, И. Любимов, Т. Рысқұлов, С. Асфендияров, Рыкунов қатысқан ортазиялық бюроның отырысында жасаған баяндамасының нәтижесінде Т. Рысқұловқа көшпелі аудандардағы жер иелену, мал шаруашылығы және суды пайдалану туралы мәселелердің қалай шешіліп жатқандығын нақтылау тапсырылды.Жалпы партиялық басқару – Я. Рудзутактың және Ресейдің ішкі аудандарынан алдырылып отырылған орыс(мұсылман емес) партия мүшелерінің еншісіне тиіп отырды [11].

Шаруашылық жұмыстарын жүргізуді ғана сеніп тапсыру, партиялық құрылыс ісіне араластырмаумен қоса-қабат Т. Рысқұловтың артынан аңду да үнемі жалғастырылып отырылды. Оған себеп болған тарихи факт Башқұрт революлициялық комитетінің төрағасы, «Иттихат-Тараққи» ұйымының мүшесі Валидов Ахмад-Закидің Түркістан республикасындағы басмашылар ықпалына бағынышты ауданға келуы еді. Осыған байланысты НКВД арнайы «Шығыс» ісін бастап, оның №1 папкасы «Иттихат-Тараққи» ұйымының мүшесі Валидов Ахмад-Закидің жеке ісіне арнады. НКВД тыңшылары мен сексоттарының ойынша 1920 ж. Әзірбайжан жерінде Ануар пашаның жасырын пәтеріндегі құпия жиындарға қатысқан, барлық мұсылман халықтарын «Иттиқат-Тараққи» партиясының қоластына біріктіруге күш салып жүрген, революциялық көсемдердің бірі – Зиновьевті сынаған, яғни большевиктердің сенімінен шығып кеткен Ахмед-Заки мен Т. Рысқұловтың есімін байланыстыру үшін Ахмед-Закидің Шығыс халықтарының съезінде Т. Рысқұловты қызу қолдаушы ретінде танылуы және оның Тұрардың өлкеге оралуы тұсындабасмашыларға келіп қосылуы да өз қызметін атқарды [12].

Т. Рысқұловтың басына НКВД-ның қара бұлты үйіріле бастағанын Түркістан ПГПУ-ының төрағасы Шленовтың Рудзутакқа 1922 жылдың 22 қазанында берген, ал оның нақ 5 күннен соң, жиырма сегізінші қазанда аса құпия түрде И. Сталинге жіберген №891 «депешасынан» және оған қосымша 3 парақта берілген №1931 «Иттиқат-Тараққи ұйымы туралы істен көшірме» сияқты архив құжаттарынан көре аламыз. Ол жерде «Бывший Предбашревкома Ахмед-Заки Валидов по делу проходит как сторонник Рыскулова, на съезде народов Востока. Поддерживал резолюцию Рыскулова и Жанузакова», - деп көрсетілген [13-14].

Т. Рысқұловтың күнделікті қам-қарекетіне, ел басқару ісіне, қазақ халқының жағдайын көтеру үшін жасаған барлық қызметіне бақылаулар мен тосқауылдарды осылайша шебер ұйымдастырған орталықтың өте-мөте құйтырқы айлакерлігі әрине, жап-жас Тұрардың ашу-ызасын туындатпай қоймағаны да анық. Өйткені, білімі мен қажыры, ұйымдастырушылық қабілеті мен қайраткерлігі, өз еліне деген асқан махаббаты бойында тасыған күш-қайратқа ұласқан асқан дарын иесінің қолы байлаулы, аузына қақпақ қойылғандай жағдайда еді. Өзіне деген осындай қысастыққа Тұрар қарсыластық күресін жүргізбей қалуы мүмкін емес те еді. Коммунистердің орталықтан жіберілген, өзінен жоғары тұрған орыс мүшелерге ашық қарсы шығуға әлі жетпегенімен, өзімен бірдей дәрежедегі жергілікті ұлт өкілдеріне қарсы күресін жүргізе алатындығына кәміл сенгенін оның осы Ортаазиялық бюроның орталық комитетінің мәжілістерінде ешқандай тұспалдаусыз, «секретно» деп көрсетпей-ақ, ешқандай бұқпантайсыз, өзінің жеке қасиетіне тән ашықтықпен көтерген мәселелерінен анық байқауымызға болады.

Ал осыған қарамастан, коммунистік басқыншылық өзіне қарсы тұра алатын жергілікті ұлт өкілінің зиялы қауымының барлығын қайткен күнде де мойнына ауыр айыптар қамытын кигізіп жазалаулар арқылы тыныштандыру саясатын жүргізе

берді.Сондықтан, 1923 жылдың он үшінші қыркүйегінде Я.Рудзутак, Эпштейн, Михайлов, Матусов, Хадыр-Алиев қатысып өткізген мәжілісте Эпштейннің «Жолдас Рысқұловтың партия тәртібін бұзушылығы туралы» өтінішін Тұрардың өзінің жиналысқа қатыспаған кезінде сыртынан тыңдады. Дегенмен, архив қорларынан «Секретный отдел» дегенге алынып тасталған бұл құжатпен (Эпштейннің өтініші) танысудың сәті түспесе де, хаттамадағы шешімдер мазмұнынан Т.Рысқұловқа қарсы мынадай әрекеттер жасалғандығын көре аламыз: «Среднеазиатское бюро поставить на вид тов. Рыскулову недопустимость печатания брошюры осужденной ЦК РКП. Предложить тов. Рыскулову впредь печатать труды политико-просветительского характера с разрешения партийных органов и на общих основаниях. Печатание брошюры «Мусбюро РКП в Туркестане» на киргизском языке приостановить» [16].

«Түркістандағы РКП-ның мұсылман бюросы» брошюрасының Мәскеудегі «жолдастар» үшін аса күшті жарылыстық ықпалы болғандығынан сол жолдың 25-ші қарашасында берген телеграммасына «бүкілодақтық староста» Куйбышевтің өзі қол қойғандығынан да көре аламыз [17].

Дегенмен, Тұрардың күрескерлігі мен қайраткерлігін бұл телеграмма тоқтата алған жоқ. Ол өзінің атынан «Госиздат» деп аталатын баспахананың директоры Факторовичке Османов жолдастан беріп жіберілген «Мұсбюро» брошюрасының баспадан шығарылуын тездету туралы, ал аударманың қаржысын халық комиссарлар кеңесі төлейтінін айтып бұйрық берген және баспадан шығарып үлгерген. Қазіргі кезде оның бір данасы Түлкібас ауданы Т.Рысқұлов ауылының клуб үйінде ашылған шағын мұражайда сақтаулы тұр.

Өзіне тапсырылған «Кеңестік құрылыс» туралы Ортаазия бюросының жабық кеңесіндегі баяндамасында «Шаруашылық ірілендіру» және «Саяси ірілендіру» сияқты екі бағытты ұстанған Т. Рысқұловтың елге деген жанашырлығын енді мәскеулік «жолдастар» жергілікті ұлт кадрлары арқылы да жасқай бастады. Мұны Тұрарға «Шаруашылық ірілендіру» дегеніміз түсінікті, ал «Саяси ірілендіру» дегеніміз не? – деп сұрақ қойған Хыдыралиевтің сарынынан да байқауға болады. Ол Тұрардың «саяси билікке жергілікті дихандарды араластыру», - деп берген түсінігіне мүлдем қарсы шығып, бұл мәселені қарастыру уақыты біткен, енді ол түкке тұрғысыз нәрсе деп шорт кесуінен де, орталықтың күшіне сенгендігін көре аламыз. Осы кезде жабық кеңестің төрағасы Я.Рудзутак та оны қоштай: «...нужно считаться психологией рядового киргиза... который выбирает чин милиции, потому что тут и мундир и шашка на боку и пр. и пр.», - деп, жергілікті халықты саяси биліктен оқшауландыруға барынша күш салады [18].

Бұл, әрине, жергілікті қарама-қарсылықтың бір ғана көрінісі болатын. Ақыр соңында, 1923 жылдың 23-ші желтоқсанында Т. Рысқұлов пен С. Қожанов бастаған 30 «кирработник» қол қойған «Ортаазиялық бюроға хат» жазылып, ол жерде Түркістандағы жағдай толық баяндалады. Дегенмен, бұл әрекет те билік басындағылардың ашық қарсыластығына кездесті [19].

Сонымен, бірқатар архивтік материалдардың ашып беруінің нәтижесінде Т. Рысқұлов және оның туған елдегі қызметі де «тар жол – тайғақ кешудің» бір түрі болғандығына көз жеткіздік. Дегенмен, әлі де болса, бұл қызмет туралы талдау жасалынатын материалдар архивтер қойнауында жеткілікті, осыларды «Рухани жаңғыру» бағдарламасының «Архив – 2025» арнайы жобасы арқылы туған елге толық жеткізіп алу бүгінгі біздердің ағаларыздың аруағының алдындағы азаматтық міндетіміз деп білемін.

---

* Кирработник – Ортаазиялық бюроның қазақ ұлтты қызметкерлерін ресейлік партия мүшелерінің атауы.

** Сексоттар – «Секретный сотрудник» деген сөзден қысқартылып жасалаған біріккен сөз. НКВД-ның халық арасынан дерек жинаушы құпия қызметкерлері.

*** Бұл ауыспалы мүшелердің жалпы саны 2 жылдың ішінде 300-ге жуықтаған.

Пайдаланылған деректер

1 Исмаилов А.И. Исторические штрихи к портрету Турара Рыскулова. // Мысль. 2014. - №12.-С.37-44 // URL:http://mysl.kazgazeta.kz/?p=4809

2 Исмаилов А.И. Время и судьба Турара Рыскулова // Казахстанская правда. - 2004. - С. 25 ноября.

3 РГАСПИ. Ф.62.Оп.1. Д.1. Л.11-17. Протокол №5 заседания Среднеазиатского бюро. 4-й вопрос: О работе Тюрякулова. 9.09.1922. Особое мнение тов. Рахимбаева.

4 РГАСПИ. Ф.62.Оп.1. Д.4. Л.1. Протокол №10, заседании Среднеазиатского бюро от 09.09.1922 г. Ташкент.

5 РГАСПИ. Ф.62.Оп.1. Д.4. Л.6. Выписка из протокола заседания Оргбюро от 25/IX-22г. за №57.

6 Назаров С.А. Руководство Средазбюро ЦК РКП(б) партийным и национальным государственным строительством в Средней Азии (1922-1924) / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М.: Мысль, 1965. – С.7-8.

7 РГАСПИ. Ф.62.Оп.1. Д. 1. Л.1. Протокол №1 заседания бюро Среднеазиатского бюро. Вопрос первый. О конструировании Средне-Азиатского бюро ЦК РКП 19.05.1922 г.

8 РГАСПИ. Ф.62.Оп.1. Д.7. Л.75. Протокол №14, заседании Среднеазиатского бюро от 05.04.1923 г. О беженцах киргизах в Китай.

9РГАСПИ. Ф.62.Оп.1. Д.4. Л.8.Протокол №10, заседании Среднеазиатского бюро от 09.09.1922 г.

10 РГАСПИ. Ф.62.Оп.1. Д.4. Л.8. Протокол №12, заседании Среднеазиатского бюро от 09.010.1922 г.

11 РГАСПИ. Ф.62.Оп.1. Д.4. Л.16. Протокол №14, заседании Среднеазиатского бюро от 11.10.1922 г.

12 РГАСПИ. Ф.62.Оп.1. Д.4. Л.21. Дело «Восток» №1. Личное дело на члена организации «Иттихат-Таракки» Валидова Ахмада-Заки.

13 РГАСПИ. Ф.62.Оп.1. Д.4. Л.27. Письмо председателя ППГПУ Туркестана Шленова лично председателю тов.Рудзутак.

14 РГАСПИ. Ф.62. Оп.1. Д.4. Л.28. Письмо председателя Среднеазиатского бюроЯ. Рудзутак И. Сталину. Под грифом «Весьма секретно».

15 РГАСПИ. Ф.62. Оп.1.Д.4. Л.73. Протокол №28, заседании Среднеазиатского бюро от 29.11.1922.

16 РГАСПИ. Ф.62. Оп.1. Д.7. Л.30. Протокол №5, заседании Среднеазиатского бюро от 13.02.1923. Заявление тов.Эпштейна о нарушении тов. Рыскуловым партдисциплины.

17 РГАСПИ. Ф.62. Оп.1.Д.7. Л.34. Расшифрованная телеграмма от 25/XII. Копию вручить Рыскулову тчк. Сообщение для исполнения постановления ЦК от 21/XII.

18 РГАСПИ. Ф.62. Оп.1.Д.8. Л.1. Стенографический отчет закрытого заседания Среднеазиатского бюро 2-го июля 1923 года.

19 РГАСПИ. Ф.62. Оп.1.Д.9. Л.58. Письмо в Среднеазиатское бюро ЦК РКП.

Аннотация. В статье на основе новых архивных материалов анализируется деятельность Т.Рыскулова в 1922-1923 гг. в составе Среднеазиатского бюро центрального комитета российской коммунистической партии (большевиков). Для этого автором сделано описание работы и структуры среднеазиатского бюро, в составе которого работал и Т.Рыскулов, как представитель-«кирработник» от Туркестанской республики, анализ его (Т.Рыскулова) всеобъемлющей работы на благо республики Туркестан и его населения; попытки восстановления «Мусульманского бюро», а также слежка за его деятельностью ЦК РКП (б) и НКВД.

Abstract. Based on new archival materials, the article analyzes the activities of T. Ryskulov in 1922-1923. as part of the Central Asian Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks). For this, the author made a description of the work and structure of the Central Asian

Bureau, which also included T. Ryskulov, as a representative "kirrabotnik" from the Turkestan Republic, and his analysis (T. Ryskulova) comprehensive work for the benefit of the Republic of Turkestan and its population; attempts to restore the Muslim Bureau, as well as surveillance of its activities by the Central Committee of the RCP (b) and the NKVD.

УДК 94 (574)

Мулдахметова Ж.И.
к.и.н., старший преподаватель
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ВКЛАД ТУРАРА РЫСКУЛОВА В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО КАЗАХСТАНА

Аннотация: При осмыслении пройденного пути сегодня остро ставятся вопросы преодоления идеологических штампов, фальсификации в области экономической истории, истории экономической мысли, оценки острой борьбы в сфере национального государственного строительства. В этом плане приобретает актуальность изучение наследия видных государственных деятелей первой волны казахской интеллигенции, всем сердцем воспринявшей идеи освобождения народов Казахстана и Средней Азии от колониального ига царской России. Благодаря усилиям многих представителей национальной интеллигенции, особенно в первые годы после революции, закладывались основы политического статуса и экономического профиля новых государственных образований, возникавших на руинах полного развала экономики империи. В современных условиях весьма важно оценить вклад первого поколения государственных и научных деятелей Казахстана в развитие его экономики и социально- политическое обустройство. Государственное размежевание и федеративные объединения, коллективизация и пятилетки, радикально изменившие общественно-экономический строй, наряду с прогрессом в экономике и уровне жизни беднейших слоев населения имели и обратную, негативную сторону в виде политических репрессий государственных деятелей и представителей научной интеллигенции.

Ключевые слова: государственный деятель, национальная интеллигенция, государственное строительство, идея, борьба, национальный гнет, репрессии, национальный вопрос, экономика

В настоящее время особый интерес общественно-политическом ,так и научной точки зрения представляет оценка роли личности в истории, в том числе и истории Казахстана. Несомненно это может быть достигнуто лишь на основе определенных методологических подходов, расширения источниковой базы , рассмотрения проблемы в общеисторическом контексте.

С приобретением государственной независимости в Казахстане пришло время возвращения незаслуженно забытых имен в насильственно прерванную историческую память народа и общества.Репрессии середины 30-х годов XX века безжалостно уничтожили цвет казахской нации .Как отмечал историк И.М.Козыбаев в своем труде «Историческая наука Казахстана»,только за 1936-1937 годы в республике из партии большивиков Казахстана была исключена половина из состава ,причем как «враги народа»-более 8,5 тысяч человек [1.с-17].

Одно из актуальных проблем современной исторической науки Казахстана является исследование богатейшего наследия передовых представителей национально - интеллигенции ,ставшими жертвами политических репрессии 30-х годов XX века.

который вошел в историю Октябрьской революции и Советского государства , как представитель демократически настроенной казахской интеллигенции, активно участвовавший в революционной борьбе с царизмом и национальным гнетом .

Его имя было известно во всем Советском Союзе довоенного времени , особенно среди жителей нынешней Центральной Азии, где он считался для всех своим и выступал за создание единого Туркестана как большой теоретик в области национального вопроса , будучи членом только партии большевиков отличался от своих сопартийцев гуманизмом, принципиальностью и взглядами на национальный вопрос.

Несмотря на то, что Турар Рыскулов был официально реабилитирован на XX съезде КПСС истинная оценка его политической деятельности еще долгие годы будет предано забвению. Активный период его жизни и деятельности пришелся на трудные 20–30-е годы XX века. Турар Рыскулов одним из первых после Октябрьской революции 1917 года утверждал о необходимости создания крепких основ для новой модели производственных и социально-трудовых отношений в Казахстане. Неудивительно, что научное наследие великого сына казахского народа до сих пор продолжает привлекать внимание исследователей , известных ученых Монголии, Китая, Австрии, общественных деятелей, ученых-экономистов, преподавателей и магистрантов разных вузов. Они говорят об экономических взглядах и идеях Турара Рыскулова, социально-гуманитарных аспектах его деятельности с позиций современности.

Турар Рыскулов принимал активное участие в глубоких преобразованиях политической, общественной и экономической жизни Казахстана. Благодаря его усилиям, особенно в первые годы после революции, закладывались основы политического устройства, экономического профиля и индустриального развития Казахстана. Будучи председателем Совнаркома Туркестана, Турар Рыскулов много сделал для развития крупной промышленности, сельского хозяйства, перерабатывающих отраслей, решения социально-экономических вопросов, обеспечения занятости населения. Среди современников того времени он одним из первых выступил с идеей экономической интеграции центральноазиатских республик. Он имел прямое отношение к решению вопросов, связанных с сооружением гигантских предприятий периода индустриализации страны. Так, по его инициативе и активной поддержке началось освоение Карагандинского угольного бассейна, Коунрадского месторождения нефти, строительство Балхашского медеплавильного комбината, Чимкентского свинцового завода. Именно Рыскулов обосновал экономическую целесообразность строительства Туркестано-Сибирской железной дороги, связующей Казахстан и Среднюю Азию с Сибирью. Затем его назначили председателем Комитета содействия постройке Турксиба. Время показало правоту идей Рыскулова – строительство железной дороги стало началом форсированной индустриализации Казахстана и открыло большие перспективы для развития производительных сил региона.

Обращение к научным идеям Турара Рыскулова в области возрождения экономики в целом, формирования региональных систем и развития интеграционных связей, осмысление его фундаментальных исследований экономических проблем становится особенно актуальным в свете реализации государственных программ, озвученных в Посланиях народу Казахстана Елбасы Н.А.Назарбаевым.

Так, в условиях НЭПа, по мнению Т.Рыскулова, национальный вопрос приобрел острый характер в связи с развитием торгово-ростовщического капитала в отсталых национальных окраинах, что, в свою очередь, породило возможную реставрацию феодальных отношений.

Т.Рыскулов обращает внимание на то, что во многих республиках бывших окраин не хватает промышленного пролетариата, а основная масса состоит из отсталого крестьянства. Поэтому он выступает за сосредоточение средств производства на месте дислокации источников сырья. «Мы в своей теоретической постановке говорим, – отмечал он, – что царизм отличается от Советской власти тем, что при царизме царский капитал, в частности, центральная текстильная промышленность, превращал окраины в главный

источник сырья и не давал местной туземной промышленности возможности развиваться, а наоборот, всячески, во всех отношениях, поддерживал их отставание» [2,с-137].

В связи с этим Т.Рыскулов ставит вопрос об экономическом районировании, ибо именно оно как раз преследует цель создания и прикрепления к промышленным центрам соответствующих сельских местностей и вообще сельского хозяйства. При осуществлении этой меры, во-первых, создается пролетарская база, во-вторых, облегчается выработка самого сырья, добываемого на окраинах, в-третьих, укрепляется связь города с деревней. Все это он убедительно обосновывает анализом социально-экономического развития Туркестана.

Т.Рыскулов, проводя экономическую оценку положения крестьян в Туркестане, делает вывод, что условия ведения хозяйства сельскими жителями края требуют наделения их землей и доступа к поливной воде. В Средней Азии было развито поливное земледелие. При непосредственном участии Т.Рыскулова был создан Среднеазиатский сельскохозяйственный банк. Туркестанская АССР, Бухарская и Хорезмская народные советские республики участвовали в нем на паритетных началах. Правление банка находилось в Ташкенте, его отделения – в Бухаре и Хиве. Главная задача банка – организация кредитной кооперации и помощь дехканству в развитии сельскохозяйственного производства. Ссуда выдавалась в основном на восстановление хлопководческих и скотоводческих хозяйств. Все эти проблемы присущи и нашему времени.

На Втором Всетуркестанском съезде Советов 6 декабря 1922 года Турар Рыскулов указал на то,что крупная промышленность , является основой советского строительства, поэтому ее нельзя отдавать в аренду частным капиталистам. Настаивая на необходимости «поставить на должную высоту крупную промышленность», он отмечал ее роль в развитии сельского хозяйства, животноводства ,да и всей деревни в целом.

Бесспорно, что на данном этапе промышленность в Казахстане не играет той роли , какую играет в Центральной России, но тем не менее , «она имеет в будущем возможность расшириться». Так видел Т.Рыскулов дальнейшее развитие промышленности в Казахстане. Позиция Т.Рыскулова в оценке Нэпа заключалась в том, что новая экономическая политика должна была учитывать интересы крестьянства ,так как «основой экономики является крестьянское хозяйство » и «не крестьянское хозяйство должно приспосабливаться к промышленности ,а государственная промышленность должна приспосабливаться крестьянскому хозяйству»[3.с-10].

В связи с переходом к НЭПу национальный вопрос был включен в повестку дня на XII съезде РКП(б). Выступление Т.Рыскулова на съезде по национальному вопросу поражает глубиной знания проблемы и своей правильной постановкой.

Исследователь Т.Рыскулова политической биографии В.М. Устинов подчеркивает: «Рыскулов был настоящим революционером высокой квалификации. Это не хлипкий, не резонирующий интеллигент, а человек действия, у которого полная гармония слова и дела. Он и теоретик-ученый, и практик-прагматик - у него все данные, чтобы быть политическим руководителем, руководить движением народных масс»[4.с-120].

Одной из главных проблем, которой Т. Рыскулов уделял особое внимание, были финансы. Он говорил, что без разрешения финансового вопроса невозможно выполнение других социально – экономических задач. Нельзя ждать денежных средств из Центра, Туркестан должен сам обеспечивать себя налоговыми поступлениями. Призывал бороться с дефицитом бюджета, подчеркивая, что «... доходы не покрывают даже одной трети средств (расходов). Значит, необходимо сократить расходы или половину государственного аппарата. Отсутствие учета и надзора за нашими доходами требует принятия мер, то есть целесообразно взять на учет все ценности республики, которые

находятся в ведении Центра. Назрела необходимость передачи их части Туркестану. Внутренний заем тоже важный вопрос».

Актуально звучит этот тезис и в нашей сегодняшней действительности, когда продолжается мировой кризис: сокращение расходов, приведение их в соответствие с доходами, бюджетные взаимоотношения республики и регионов, т.е. необходимо перейти на строгий режим экономии во всем.

В 1923 г. Т.Рыскулов вместе с Я.Э. Рудзутаком создал в Туркестанской республике таможенный союз с Иранской республикой. В 1923 г. были созданы экономические союзы между Туркестанской, Бухарской, Хорезмской республиками.

С 1924 г. начинается новый этап в жизни и деятельности Т.Рыскулова, теперь он выходит на международный уровень, в качестве представителя Коминтерна он был направлен на работу в Монголию. Во время пребывания там, наряду с политическими вопросами (он принимает участие в разработке первой Конституции МНР), занимается и экономическими проблемами страны. Интересен тот факт, что в 1925 г. при активном участии Т.Рыскулова (в составе делегации Монголии он участвовал в данном мероприятии под фамилией «Қазақбай») начали налаживаться дипломатические отношения Монголии с Китаем.

Сейчас весьма важно уделить внимание к Восточной цивилизации, возрождению Великого Шелкового пути, где большой Туркестанский регион имеет особую роль в истории цивилизационного развития мира.

После возвращения из Монголии Т.Рыскулов активно включается в дискуссию о социально-экономических процессах в ауле.

Особое место в деятельности Т.Рыскулова занимает практическое решение проблем региональной экономики. В целом им было опубликовано более 250 трудов, в числе которых – «Джетысуйские вопросы», «Казахстан», «Киргизстан».

В этих трудах он одним из первых дает цельную характеристику экономической истории и экономической географии Казахстана и Киргизии.

Монографическая работа Т.Рыскулова «Казахстан» является фундаментальным трудом. В этой работе показано состояние республики в 20-е гг. XX века, развитие скотоводства, промышленности, торговли, транспорта, финансовое состояние, его подчиненность федеративному плану.

Общее количество населения Казахстана составляло около 6553600 чел., из которых на долю сельского населения приходилось около 92%, а на долю городского населения – 8%, часть которого также занималась сельским хозяйством [5.с-86].

Т.Рыскулов с большой тщательностью исследовал экономику Казахстана 20-30 гг. XX века. Многие вопросы, рассмотренные в монографии «Казахстан», созвучны с нашим временем.

В работе «Киргизстан», крупном, обширном труде, опирающемся на архивные документы, опубликованные источники и статистические материалы, также показаны колонизаторская политика царской России, роль Октября, образование Киргизской АССР, хозяйственное положение того времени.

Таким образом, Т.Рыскулов еще в то время уже ясно давал понять, что имеет место экономическое закабаление Средней Азии с целью использования дешевого минерального сырья и рабочей силы. В советский период использовались, в первую очередь, именно сырьевые богатства Казахстана.

Цель современного Казахстана – используя современные технологии, развить до высокого уровня и другие сектора экономики и вывести Казахстан в число 30 наиболее конкурентоспособных государств мира.

Изучая жизненный путь Т.Рыскулова , можно с уверенностью утверждать о том , что его личность многогранна , а его труды сегодня являются актуальными и вызывают

интерес не только исследователей в исторической науки ,но и у экономистов, политологов , дипломатов и т.д.

Список литературы

1.Козыбаев И.М. «Историческая наука Казахстана». Алма-Ата,1992.с.17

2.Г.Жуман .Теоретическое обоснование необходимости создания индустриальных очагов в республике.Отан тарихы №3-4.с.137

3.А.А.Голованов,Г.С.Тилеукулов .Туркестан на историческом повороте 1917-1920гг.Ташкент 2002г.с.160

4.В.М.Устинов .Турар Рыскулов .Алматы.Казахстан1996г.с442

5.О.Сабден Турар Рыскулов: государственная деятельность и экономические воззрения.Алматы 2011г.с-14

Түйін: Бүгінгі жүріп өткен жолды түсіну барысында идеологиялық қақтығыстарды жеңу, экономикалық тарих саласындағы жалған мәліметтер, экономикалық ойлау тарихы және ұлттық мемлекеттік құрылыс саласындағы күресті бағалау туралы өткір мәселелер туындайды. Осыған байланысты, қазақ зиялыларының алғашқы толқынындағы көрнекті мемлекет қайраткерлерінің мұраларын зерделеу өзекті болып табылады, олар Қазақстан мен Орта Азия халықтарын патшалық Ресейдің отарлық қамытынан босату идеясын шын жүректен қабылдады. Мемлекеттік демаркация және федералды бірлестіктер, ұжымдастыру және әлеуметтік-экономикалық жүйені түбегейлі өзгерткен бесжылдық жоспарлар экономикадағы прогреспен және халықтың кедей топтарының өмір сүру деңгейімен бірге мемлекет қайраткерлері мен ғылыми зиялы қауым өкілдерінің саяси қуғын-сүргін түріндегі жағымсыз жақтарын да көрсетті. Шын мәнінде, социалистік құрылыс жолындағы жетістіктері үшін көптеген елдер мен халықтардың патриоттарының өмірі ақталды. Мемлекеттік демаркация және федералды бірлестіктер, ұжымдастыру және әлеуметтік-экономикалық жүйені түбегейлі өзгерткен бесжылдық жоспарлар экономикадағы прогреспен және халықтың кедей топтарының өмір сүру деңгейімен бірге мемлекеттік қызметкерлер мен ғылыми зиялы қауым өкілдерінің саяси қуғын-сүргін түріндегі жағымсыз жақтарын да көрсетті.

Abstrac: In comprehending the path traveled today, acute questions are raised of overcoming ideological cliches, falsification in the field of economic history, the history of economic thought, and the assessment of the acute struggle in the field of national state buildin In this regard, it becomes relevant to study the heritage of prominent statesmen of the first wave of the Kazakh intelligentsia, who wholeheartedly accepted the idea of liberating the peoples of Kazakhstan and Central Asia from the colonial yoke of tsarist Russia. Thanks to the efforts of many representatives of the national intelligentsia, especially in the first post-revolutionary years, the foundations of the political status and economic profile of new state formations that arose on the ruins of the complete collapse of the empire's economy were laid. In modern conditions it is very important to assess the contribution of the first generation of state and scientific figures of Kazakhstan to the development of its economy and socio-political arrangement. State demarcation and federal associations, collectivization and five-year plans that radically changed the socio-economic system, along with progress in the economy and living standards of the poorest segments of the population, also had a negative side in the form of political repressions of government officials and representatives of the scientific intelligentsia.

ӘОЖ: 82

Омаров Н.Қ., Нақышова А.Н., Исабек Ә.Ұ.
ф.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
мұғалім, №198 жалпы орта мектеп, Қызылорда, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ ЖӘНЕ ҚАРАШ-ҚАРАШ ОҚИҒАСЫ

«Ол оқиға 1904 жылы 20 декабрь күні осы Бас Қараш пен Орта Қараштың арасындағы қып-қызыл жақпар тасты ернеулеп өтетін асудың жалғыз аяқ жіңішке жолында болды».
Тұрсын Жұртбай «Бейуақ» кітабынан

Түйін: Мақалада қазақтың ұлы жазушысы М.Әуезовтің қаламынан туған «Қараш-Қараш оқиғасындағы» Тұрар Рысқұловтың өмірі жан-жақты суреттелген. Қараш-қараш оқиғасы қазақтың көрнекті қайраткері Тұрар Рысқұловтың әкесі Рысқұлов Жылқыайдаровтың да өмірімен тығыз байланысты болғандықтан да оның да қайраткерлік шеберлігі мақаладаорынды дәлелдерен шынайы суреттелген. Сонымен қатар Тұрардың әкесі Рысқұл Жылқыайдаров туралы тыңнан мағлұматтар жан-жақты қамтылған. Тұрар Рысқұлов аталмыш повестте қандай елеулі рөл атқарады, қандай образбен берілген, соның барлығы ғылыми тұрғыда толық ашылған. Мұхтар Омарханұлының «Қараш-Қараш» повесінде Тұрардың бейнесі Сейіт есімді 10 жасар бала арқылы бейнеленген. Қапаста өткен өмірдің сұрапыл жылдары Тұрар өмірінің өзекті де өкінішті жайттары мақалада анық дәлелдермен келтірілген.

Кілттік сөздер: Қараш, ернеу, Серкеш, Ожар, Назар, Бас Қараш, Орта Қараш, Аяқ Қараш, Коммунизм, Жеңіс, Орджоникидзе.

Ұлт тарихында ұлыларды байланыстыратын біз біле бермейтін ірі дүниелердің болатыны даусыз. Тарих –қатпар-қыртысын, құз-жартасынәлі де толық аша қойған жоқ. Әдебиет пен тарих екеуі қосылғанда олар – теңізге айналады. Ал олар (әдебиет пен тарих шындығы) бүкіл тарихи сырын сарқа төккен жағдайда **ұлттық тарих** жеңістің биігінен көрінері әмбеге аян. Жоғарыда «ұлыларды байланыстыратын» деген тіркесті бекерге сөзімізге арқау еткен жоқпыз. Тақырыптың өзі айтып тұрғандай әңгіменің өзегі Тұрардың және Әуезов қаламынан туған «Қараш-қараштың» төңірегінде әңгіме өрбітпекпіз. Ең әуелі Мұхаңның дүниеге әкелген әдебиет пен тарих майданындағы нағыз сен тұр мен атайынның өзі дейтіндей шоқтығы биік үш туындысы бар. 1.«Абай жолы», 2.«Қилы заман», 3.«Қараш-қараш оқиғасы». Осы үшеуіде заман шындығын арқалаған тағдырлы дүниелер. Ал біздің тақырыбымыздың тұздығы болған – Қараш-қараш пен Тұрар Рысқұлұлын не байланыстырады деген көкейде тұрған рухани сан-сауалдарға жауап іздеуді жөн деп таптық.

Тұрардың әкесі Рысқұл Жылқыайдарұлы патша билігінің көрсеткен әділетсіздіктерінен көңілі қалып, XIX ғасырдың 80-жылдары сонау Сырдариядан Жетісу облысына қарай қоныс аударады. Ал 1904 жылы ызғарлы желтоқсан айында Рысқұл сол кезде ауылды қанап, озбырлық көрсетіп отырған Саймасай Үшкемпіров атты болысты атып өлтіріп, түрмеге қамалады. Кейін маңдайына біткен жалғыз ұлын қасына алдырады. Тұрарға «Түрме баласы» лақап аты беріледі. Жас бала түрме үйлерін сыпырып, түрме бастығының атын бағатын болады. Сол жерде жүріп елгезек бала орыс тілін жетік меңгеріп алады. Дегенмен, Рысқұлға 10 жыл беріледі де, Сахалинге жер аударылады. Ал кішкентай Тұрарға нағашыларының қолына келіп, тұруға тура келеді. Нағашыларына келген Тұрар «Қырғызбаев» атты жалған текпен өмір сүреді. Кейін Меркідегі орыс-түземдік бастауыш мектепте тәлім алады. 1910 жылы Тұрар Рысқұлов Пішпек қаласындағы І-дәрежелі ауыл шаруашылығы мектебіне оқуға түседі. Ал 1914 жылғы қазан айында аталмыш оқу орнын бау-бақша өсіруші мамандығы бойынша үздік дипломмен тәмамдайды. Тұрар Рысқұлов

өзіңіз білімпаздығының арқасында көзге түсіп, Самара қаласындағы орта дәрежелі ауыл шаруашылығы училищесіне түсу үшін арнайы жолдама алады. Дегенмен, аталмыш оқу орнының директоры өзіндік бір себептермен оқуға қабылдамай қояды. Осы ретте М.Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасындағы» тарихи кейіпкер, көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Бақтығұл-Рысқұл әлем әдебиетіне ең танымал әдеби кейіпкер ғана емес, ұлт тарихынан да алар орны бар тұлға екендігін еске ұстағанымыз абзал. Мәселен, 1903 жылы белгілі географ ғалым Дмитриевтің «Рысқұл алқабы» деп атау беріп, картаға түсірген Талғардағы ең биік тау-асулар ұлы жазушының кейіпкері Бақтығұл-Рысқұл бағындырған биіктік екендігін жұртшылықтың көбі біле де бермейді. 1923 жылы Ташкентте шыққан орыстың атақты географ ғалымы Николай Дмитриевтің «Талғар-Іле Алатаудың ең биік шыңы» деген ірі ғылыми зерттеуінде Рысқұл туралы былай деп жазады: «...1903 жылы 28 июльде мен Талғардың күнгей жағындағы мұзартқа шықтым... Менің бағыма қарай жол көрсетуші болып Шығыс Талғар болысының қазағы Рысқұл Жылқайдаров жолықты... Рысқұл мені бұрын ешбір картаға түсірілмеген қиямет қиын жолдармен алып жүріп, Талғардың ту сыртынан шығарып, Есік өзенінің басталатын көзінен әрі алып барды. Соның арқасында менің 1903 жылғы саяхатым елеулі ғылыми нәтижелерге жетті. Бұл табыстарым үшін мен өзімнің жол бастаушым Рысқұлға қарыздармын. Оның мені небір қиын құздардан, жып-жылтыр мұздардан жол тауып, асқан қажырлылықпен, айлаептілікпен алып жүргенін көрсеңіз. Талғар шыңдарын бірінші зерттеуші ғалым ретінде мен мұзарт етегіндегі Есік өзенінің сағасы басталатын алқапты «Рысқұл алқабы» деп атап, оның есімін мәңгі есте қалдыруға өзімнің құқымды пайдалана отырып, шешім қабылдадым. Өйткені ғылым алдындағы оның еңбегі зор». Тұрар Рысқұлов туралы трилогия жазуға мүмкіндігі болмаса да әкесі – Рысқұл-Бақтығұлдың мәңгілік бейнесін сомдаған ұлы суреткердің орындалмаған арманы Алты алаштың ардақтысы атанған Тұрардың биылғы 125 жылдық мерейлі мерекесі қарсаңында мақаладағы: «...біз, біріншіден, атақты тарихи тұлғаларымыз бен олардың жетістіктерінің құрметіне ашық аспан астында ескерткіш-мүсіндер қойылатын «Ұлы даланың ұлы есімдері» атты оқу-ағарту энциклопедиялық саябағын ашуымыз керек», деген сөзі негізінде жүзеге асар уақыт та алыс емес секілді (Гүлзия Пірәлі).

Тұрардың әкесі Рысқұл Жылқайдарұлы кәнігі аңшы, шабандоз, көкпаршы адам болған. Отбасын асырау қамымен аңшылық жасап, өмірінің көп бөлігін тау-таста өткізген Рысқұл XIX ғасырдың 80-жылдары жергілікті билеушілердің озбырлығы салдарынан елден шеттеп, Сырдария облысының Черняев уезінен (қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Түлкібас ауданы) Жетісу өңіріне көшіп келген. Бірақ жаңа қонысында да көптеген әділетсіздікке душар болған. Осы жағдайды Тұрар өзінің бір еңбегінде: «Әкем жергілікті әкімдердің қорлығына шыдай алмай, күншығыс Талғар болысының управителі Саймасай Үшкемпіровті атып өлтіреді», – деп баяндаған. Анасы сәби күнінде қайтыс болып кеткен Тұрар әкесі істі болып, түрмеге жабылғанда небәрі 11 жаста екен. «Қанға – қан, жанға – жан» деп дүрліккен болыстың туыстары «ардақты адамымыздан айырған сұмның жалғыз ұлын бауыздап, кегімізді аламыз» деп, Тұрарды өлтірмекші болғанда, төңіректегі ел ара түсіп, әрең аман алып қалады. Мұны естіген Рысқұл түрме бастығы Приходькоға қайта-қайта өтініш айтып жатып, Тұрарды қасына алады. Әуелде түрменің ауласын сыпырған Тұрар артынан Приходьконың баласын күймемен гимназияға таситын болады. Күндіз осындай жұмыстарды атқарып, кешке әкесінің жанына келіп жатып жүреді. Рысқұлмен бірге түрмеде жатқан революционер Александр Бронников Тұрардың қайсар мінезін, алғырлығын байқап, оған назар аудара бастайды, орысша сауат ашқызып, жазу, сызу үйретеді. Соттың үкімімен Сахалинге 10 жылға жер аударылған Рысқұл конвойлар айдап бара жатқанда қашып кетеді. Сөйтіп, 1907 жылы Жамбыл облысы Талас өңіріндегі нағашыларының ауылында қайтыс болады. Тұрар қарындасы Түйметай екеуі өгей шешесі Ізбәйшәнің қолында қалады. Қиыншылықтың дәмін осылайша бала кезінен татып өскен

Тұрардың бойында әлеуметтік әділетсіздікпен қоса, ұлттық езгіге қарсы күрес рухы да ерте оянады (Бүркіт Аяған).

Қазақтың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов пен XXI ғасырдағы ұлт зиялыларының көшбасшысы Тұрар Рысқұлұлы екеуі керемет ажырамастай достар болған деседі. Тарихтың таразысына салар болсақ, бұл да бір таңғаларлық жайт емес, тарихи тағдырдың қысымында жүрген тұлғалардың достығы – тарих пен әдебиеттің бір арнаға тоғысқандығын көрсетсе керек-ті. Әуезов пен Рысқұловтың өмірінен тарихи фактілерді арқау етіп жазып, «Бейуақ» атты кітабына филология ғылымдарының докторы дәрежесін алған ғалым Тұрсын Жұртбай «Қараш-қараш» жайлы былай деп үн қатады: **«Сондай сұлу, тәкаппар, биік көрінген Хан Тәңірінің еншісіне бұйырмаған әдеби даңқ қарапайым ғана Қараш-Қараш шоқыларының атын әлемге жайды. Қадым заманнан бері көк тіреп, мұздан моншақ таққан Алатаудың күміс дулығалары – Серкеш, Ожар, Назар сияқты шыңдардың бұл күндері есімі ел есінен өшкен. Картадан да таппайсың. Өйткені олардың әуелгі атаулары да өзгерген. Коммунизм, Жеңіс, Ордженикидзе... Ал, Қараш-Қараш шоқылары сол баяғы маңғаз, еңселі қалпында». Бас Қараш, Орта Қараш, Аяқ Қараш – Іле Алатауының Шығыс Солтүстігіндегі үш салалы жота. Теңіз деңгейінен 2192, 3219 және 3010 метр биіктікте. Атақты Асы жайлауы алқымдап келіп соған тіреледі». Айналасы тасты, тақыр биіктер, қолтығы – қалың қарағай. Шатқалдары терең. Жазда ойдағы көп елдің көші асатын үлкен, қиын асудың бірі «...Л.Толстойдың: «Барлық бақытты семьялар бір-біріне өте ұқсас, ал әрбір бақытсыз семья өзінше бақытсыз» - дегендей, Қараш-Қараш шоқыларының да тарихта қалуы өзінше бір дербес хикая».** [2, 259-260 б] Иә, Мұқаң неге өз туындысын Рысқұл Жылқыайдаров немесе Тұрар Рысқұлұлы деп қоймады? Неге Саймасай Үшкемпіров деп қоймады? Тыңға түрен салған Тұрар туралы тағдырлы туындыға үш қаралшы арқау еткен жазушының өзінің көздегені де бар шығар. Күллі өмірінің күл талқанын шығарған жауыз би-болыстың өміріне Рысқұл нақ осы Үш қараштың жотасында нүкте қойған еді. Қараш-Қараштың оқыған оқырман Тұрарды жемісті талдың көктемдежаңа атып келе жатқан бүршікке теңейді. Енді қылаң беріп, темір тордың қапасында айналасына жалт-жалт қарап, ертеңінен бір шуақ күтетін Тұрарды көресіз. Верныйдың абақтысында он жасынан бастап бостандықтан шектелген бала Тұрар мұнда Сейіт есімді кейіпкермен берілген. Повестте Апанастың сұрайтыны бар еді ғой:

- Сейіт, қалай, сен ауылды сағындың ба? – деп еді.

Сейіт:

-Жоқ деді! – деді.

-Неге? Абақты жақсы ма – дегенде, Сейіт шынымен Апанастың ашық көк көзіне барынша шынын айта, қадала қарап:

-Ауылдан абақты жақсы, - деді.

Соны естіген Бақтығұл: «Алда, айналайын, көз жанарым-ай!» деп, үнсіз жылап жіберді де, аунап түсті. Апанас болса, Сейітті жерден жұлып көтеріп алып, құшақтап баурына басты. Кітап оқып жатқан көрші орыс ақсақалға қарап:

-Не дейді мына Сейіт? Өмірден абақты артық дейді. Ой, бишара балақай! Мынау абақты ауылдан, өмірден артық болғанда, саған ол өмір, ол ауыл қандай суық, сұмдық болған екен. Соны білдірдің-ау!-деп өңі бұзылып, Сейітті құшақтап, қысқан бойында үндемей ойға шомып, камера ішінде әрлі-берлі жүріп алды.

Оқуға ұғымды, ерекше талапты момын қара бала болашақ заманның белгісіз бір жарығына осы абақты ішінде сенген көңілмен күн санап ержітіп келе жатты [1,119 б].Би-болыстың қолында жалшылықта күнелтіп жүрген бостандықтағы өмірден қапастағы бостандықты артық қойғызған қу тағдыры құрысын! Жанында әділетсіздікке алдаспан болған әкесі бар да өмірдегі азап азап па дегендей ой ғой бала Тұрардікі. Мағжан ақынның:

Жүрегім, мен зарлымын жаралыға,
Сұм өмір абақты ғой саналыға.
Қызыл тіл, қолым емес, кісендеулі,
Сондықтан жаным күйіп жанады да.
Қу өмір қызығы жоқ қажытқан соң,
Толғанып қарауым сол баяғыға...[3,78]

дегеніндей азапқа толы азаттықтан, бақытқа толы көңіл тыншыған темір тор артық дегені ойымызға оралады да тұрады.

Әдебиеттер тізімі:

1.Әуезов М. Әңгімелер, мақалалар Алматы, Жазушы 2009
2.Жұртбай Т. Бейуақ, Алматы, Ел-шежіре 1987
3.Жұмабаев М. Өлеңдер жинағы, Алматы, Жазушы 2009

Аннотация: Мақалада қазақтың ұлы жазушысы М.Әуезовтің қаламынан туған «Қараш-Қараш оқиғасындағы» Тұрар Рысқұловтың өмірі жан-жақты суреттелген. Тұрар Рысқұлов аталмыш повестте қандай елеулі рөл атқарады, қандай образбен берілген, соның барлығы ғылыми тұрғыда толық ашылған. Мұхтар Омарханұлының «Қараш-Қараш» повесінде Тұрардың бейнесі Сейіт есімді 10 жасар бала арқылы бейнеленген. Қапаста өткен өмірдің сұрапыл жылдары Тұрар өмірінің өзекті де өкінішті жайттары мақалада анық дәлелдермен келтірілген. Қараш-қараш оқиғасы қазақтың көрнекті қайраткері Тұрар Рысқұловтың әкесі Рысқұлов Жылқыайдаровтың да өмірімен тығыз байланысты болғандықтан да оның да қайраткерлік шеберлігі мақаладаорынды дәлелдерен шынайы суреттелген.

Abstract The article describes the life of Turar Ryskulov, the story of the great Kazakh writer M.Auezov, "The Karash-Karash incident". What role does Turar Ryskulov play in this episode? What is the image, which is completely scientifically disclosed? The image of Turar on the "Karash-Karash" post by Mukhtar Omarkhanuly is depicted by a 10-year-old boy called Seit. The tragic and pityous moments of life in Turar's life during the tragic years of life in Cappadocia are presented in the article with clear evidence. Because of the fact that the November events were closely connected with the life of the prominent Kazakh activist Turar Ryskulov, Ryskulov Gypsaydarov, he also demonstrated a skilful motif of the article.

ӘОЖ 94(574.42)

[1]Пазилов Е.Д., [2]Әнуарбек Ә.Қ.
[1]аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
[2]№15 Д.И.Менделеев атындағы мектеп-лицейінің оқушысы, Шымкент, Қазақстан

БЕСЕУДІҢ ХАТЫ: ЕМБЕРГЕН АЛТЫНБЕКОВТІҢ ӨМІРІ МЕН ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Түйін: Қазақстан тарихында қазақтың көрнекті қоғам қайраткерлері тарапынан жазылған «Бесеудің хаты» деп аталатын құжат ерекше орын алады. 1932 жылы шілде айында қазақтың бір топ зиялылары – Ғ.Мүсірепов, М.Ғатаулин, М.Даулетқалиев, Қ.Қуанышев, Е.Алтынбеков КОКП ОК бас хатшысы И.Сталиннің атына ауыл шаруашылығын ұжымдастыру барысында жергілікті басшылықтың жүргізіп отырған қатігез саясаттың салдарынан Қазақстанда мал шаруашылығының түбірімен күйреп, осының салдарынан ел ішін алапат аштық жайлағаны жөнінде баяндалған хат жазады. Хаттың жазылуына Т.Рысқұлов, Ж.Мыңбаев, Ә.Лекеров сынды белгілі қоғам және мемлекет қайраткерлері түрткі болғаны белгілі. Хат бастапқыда Сталиннің атына жазылғанымен, белгілі себептермен Қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Ф.И. Голощекиннің қолына түседі. Осыдан соң көп уақыт өтпей хат авторларының басына қара бұлт үйіріліп, басшылық тарапынан қуғынға ұшырай бастайды. Мақалада отандық тарихнамада «Бесеудің хаты» деген атаумен қалған хат авторларының бірі – Емберген Алтынбектің өмірі мен қоғамдық-саяси

қызметі жан-жақты талданады.

Кілт сөздер: Е.Алтынбеков, «Бесеудің хаты», ашаршылық, тоталитаризм, қуғын-сүргін.

Өткен XX ғасырдың алғашқы жартысы қазақ халқының тарихында терең із қалдырған, қайшылыққа толы кезең ретінде сипатталады.Әсіресе, осы ғасырдың 20-30 жылдарындакеңестік тоталитарлық жүйенің қазақ халқына қарсы ең бір жантүршіктірер сорақы қылмысы – «ұлы жұт» деп аталатын ашаршылық апаты орын алды. Соңғы тарихи зерттеулерде көрсетілгендей, халқымыздың тең жартысына жуығын жалмаған осынау аштық зұлматының қайғы-қасіреті XVIII ғасырдағы «ақтабан шұбырындыдан да» асып түскен болатын. Қазақ халқының тағдыры сынға түскен осынау алмағайып кезеңде бірқатар қоғам қайраткерлері басын бәйгеге тіккен жанқиярлық ерліктің жоғары үлгісін көрсетіп, өз ұлтының алдында перзенттік борышына адал екенін дәлелдей білді. Халықты қынадай қырған нәубетке қарсы тұруды азаматтық парызы санаған қазақ зиялылары кеңестік жүйенің сиықсыз да қорқынышты жүзіне батыл қарап, қаймықпай қарсы шықты. 1932 жылы 4 шілдеде БК (б) П қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф.И. Голощекинге бір топ ұлт зиялылары хат жазды. Ұжымдастыру барысындағы асыра сілтеушіліктер салдарынан орын алған ашаршылық нәубетін сынап, халықты қырғынға ұшыратқандарды анықтауды талап еткен бұл хат тарихта «Бесеудің хаты» деген атпен қалған еді. Алайда қазақ даласындағы большевиктік солақай эксперименттердің жағымсыз салдарларын көрсетіп, осы ауыр жағдайдан елді қалай құтқару қажеттілігі егжей-тегжейлі жазылған хаттың авторларының барлығы дерлік кейін қуғын-сүргінге ұшырады. «Бесеудің хатын» ұйымдастырып қол қойғаны үшінбасына қара бұлт үйіріліп, қуғын көргеносындайасыл азаматтардың бірі – Емберген Алтынбеков болатын. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві қорларында есімі ескерусіз қалған Е. Алтынбеков жөнінде құнды деректер молынан сақталған. Аталмыш архивтің арнайы №168 қорында ол кісінің өз қолымен толтырған өмірбаяндық мәліметтері, атамыздың жұбайы Мағройдың естеліктері, қоғамдық-саяси қызметінен хабар беретін материалдар мен фотосуреттер жинақталған.

Архив деректеріне сүйенсек, Емберген Алтынбеков 1904 жылы Сырдария губерниясы Перовск (Қызылорда) уезі, Қосбөгет болысына қарасты №6 ауылдажұмысшы отбасында дүниеге келген. Жастайынан анасынан айырылып, әкесінің тәрбиесінде өскен [1]. 1916 жылы 12 жасқа толғанда Ташкент қаласындағы Шыршық көпірінде ағаш жонушы болып істейтін әкесі қайтыс болып, бала Емберген тұл жетім қалады. Сондықтан жетімдік тауқыметін көп көрген ол еңбекке ерте араласты. Алғашында ол бір ауқатты отбасыға жалданып қойын бақса, кейін Перовск қаласындағы шайханалардың біріне жұмысқа тұрып, шай тасушы, аула сыпырушы, ыдыс жуу сияқты қара жұмыстарды атқарады. Осы қызметі үшін шайхана қожайыны оған күніне бір стакан сүт, 3 тілім нан беріп отырады. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін жетім балаларға арналған мектеп-интернатқа қабылданады. 1919 жылы осы мектеп-интернат қабырғасында комсомол қатарына өтеді. 1921 жылы қоғамдық жұмыстарды белсенді атқарып, көзге түскенЕ. Алтынбековты уездік халыққа білім беру бөлімі арнайы жолдамамен Шымкент педагогикалық техникумына оқуға жібереді. 1924 жылы аталған техникумды үздік аяқтаған ол Ташкент қаласында ашылған қазақтың тұңғыш жоғары оқу орны – Қазақ ағарту институтының (қазіргі Абай атындағы ҚазҰПУ) дайындық бөліміне қабылданды. Бұл кезеңде кеңес өкіметінің билік мекемелерінде Емберген сияқты комсомол жұмыстарында шыңдалып, саяси жағынан сауатты қазақ мамандары тапшы болып жатқан уақыт еді. Сол себепті1925 жылы Түркістан республикалық комитеті студент Е. Алтынбековты оқуын аяқтатпай, Ферғана облысы Ош уездік комсомол комитетінің бірінші хатшысы қызметіне тағайындайды. Арада 6 айға өткен соң Шымкент комсомол комитетінің бірінші хатшысы қызметіне ауыстырылады. Қандай қызметке жіберсе де өзін

тек жақсы жағынан көрсете білген, болашағынан зор үміт күттіретін жас толқынның бірі ретінде Емберген Алтынбековты партия басшылығы1926 жылы Мәскеу қаласындағы Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік университетіне (КУТВ) оқуға жіберген еді.

Сурет 1. Е. Алтынбеков оң жақтағы бірінші қатарда. 23.01.1925 ж.

1930 жылы осы университеттегі партия оқуын сәтті аяқтаған ол БК (б) П Торғай өлкелік комитетінің бірінші хатшысы қызметіне тағайындалады. Осы жылы Алматы қаласында партия қызметкерлерін дайындайтын тұңғыш жоғары оқу орны ашылады. 1931 жылы Е. Алтынбеков өзімен қатарлас Мәскеу қаласында бірге оқыған досы М. Даулетқалиевтің ұсынысымен осы университеттің проректоры қызметіне шақырылады. Осы университетте қызметте жүрген кезінде Е. Алтынбеков өзінің пікірлес достары – М. Даулетқалиев, Ғ. Мүсірепов, М. Ғатаулин, Қ. Қуанышев сынды партия билігінде жүрген қоғам қайраткерлерімен бірлесе отырып, Ф.И. Голощекиннің атына әйгілі «Бесеудің хатын» жазады. Хаттың жазылуына Т. Рысқұлов, Ж. Мыңбаев, Ә. Лекеров сынды белгілі қоғам және мемлекет қайраткерлері түрткі болғаны айдан анық.

Алдымен И. Сталиннің атына жазылып, түрлі себептермен Қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Голощекиннің қолына түскен «Бесеудің хатының» қысқаша мазмұны төмендегідей еді: «Бүгінгі Қазақстан – бұл 163 миллион сомның товарлы өнімін беретін, 40 миллион малы бар өлке», – деп жаздыңыз. Сіз, Голощекин жолдас, 1930 жылы «Октябрь революциясының жеңістері» деген мақалаңызда… Бірақ қазір, Сіздің мәлімдемеңізден кейін 2 жыл өткен кезде Қазақстанда мал шаруашылығы саласында мал басының қисапсыз кеміп кеткені әмбеге аян болып отыр: 1930 жылғы мал басының 1/8 бөлігі (40 миллионнан 5 миллион) ғана қалды. … Мал басының қисапсыз кеміп кетуі көптеген қазақ аудандарын қамтып, адамдардың жаппай қырылуына әкеп соққан ашаршылық (қыстың екінші жартысынан бастап) жөнінде әлі күнге дейін ауыз ашпай отыру қаншалықты дұрыс? Колхоздар мен колхозшылардың (ішінара совхоздардың да) қоғамдастырылған және қоғамдастырылмаған малы да осындай зор шығынға, сұрапыл қырғынға ұшырады...

Нағыз көзбояушылар, көпірме жоспарлар жасаушылар, оның үстіне өздеріне жүктелген нақты іс басқара алмаған, көзбояушылықпен «бәрі де жақсы» деп тұжырымдап, өнеркәсіп саласындағы жетістіктерге арқа сүйеген, сөйтіп, осынау елеулі мәселелерге жұртшылық назарын әлсіреткен жер органдары мен ауыл шаруашылығы кооперативтері одағының мүшелері неге бүкіл жұртшылық алдында сабақ боларлықтай сазайын тартпайды?»[2].

Сурет 2. Солдан оңға қарай Е. Алтынбеков әйелі Мағроймен бірге. Алматы. 1932 ж.

Е. Алтынбековтың жары Мағрой апа өз естелігінде былай деп жазады: «Алматы қаласында біз Мұташ Даулетқалиевтердің отбасымен көрші тұрып, жақын араластық. Оның әйелі Азғыр Мусина көңілі кең, мінезі жұмсақ келбетті кісі болатын. Отбасылық кездесулерде Мұташ пен Емберген Ф. Голощекиннің жүргізіп отырған саясатын айыптап, кеңес үкіметінің жаңа қағидалары қазақ қоғамына қайшылыққа ұрындырып, жалпыұлттық қасіретке айналғаны сонша барлық әлеуметтік топтарды күйретіп жібергенін, күштеп ұжымдастыру мен отырықшыландыру, алым-салық жинаудағы қиянаттардықынжыла айтып отыратын. Көп ұзамай осы солақай саясаттың салдары халық жаппай аштыққа ұшыратып, елден ауа көшуіне әкеліп соқтырды. «Бесеудің хаты» осы тұста жазылған болатын. Хат жазылғаннан кейін Емберген астанадағы жұмысынан алынып, қызметтік пәтерден айырылды. Ол қызметінен төмендеп, Батыс Қазақстан облысына қарасты Бөрлі аудандық партия комитетіне жіберілді» [3].

Осыдан кейін-ақ партиялық жұмыс баспалдағымен жедел өсіп келе жатқан қазақ интеллегенцияның жарқын өкілдерінің бірі ретінде Е. Алтынбековтың қызметтік мансабы тоқырап, арнайы органдар тарапынан бақылауға алынды, тергеле бастады. БК (б) П қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшысы қызметіне Л.И. Мирзоянның келуінің арқасында Емберегеннің жеке басы ақталып, қуғын-сүргіннен құтылды. 1933 жылы Л.И. Мирзоянның нұсқауымен Е. Алтынбеков Қызылорда облысы Жаңақорған ауданы партия комитетінің бірінші хатшысы болып тағайындалды. Жаңақорған ауданын басқарған жылдары ол суғармалы егістік көлемін ұлғайтып, жаңа каналдар салу арқылы халықтың әл-ауқатын көтеруге бар күшін салды. Мысалы, 1933 жылы Е. Алтынбеков Жаңақорған аудандық партия комитетінің конференциясында жасаған баяндамасында «1929 жылы ауданда 30 мың тұрғын бар еді, қазір оның 10 мыңы ғана қалды. Сол кезде ауданда 450 мың бас мал бар еді, соның 4500-і ғана қалды. Ет жоспарына жіберілгені мұншама, қалғаны қайда?» деп шырылдаған екен. Ол кісінің жары, Мағрой Алтынбекова өз естелігінде «Біз Жаңақорғанға барғанда аудан басшысы да қызметін тастап ауа көшкендермен ілесіп кеткен екен, аш-жалаңаш елден басқа онда ештеңе де жоқ болатын» дейді [4].

Содан Е. Алтынбеков ауданға жұмыс күшін тарту үшін ашаршылық пен қуғын-сүргін кезінде Өзбекстанға тентіреп босып кеткен халықты елге қайтаруға күш салады. Е. Алтынбековтың жанкешті еңбегінің арқасында Өзбекстан территориясынан Жаңақорған ауданына 1 мыңнан астам отбасы қайта оралды. 1938 жылы осы қызметте жүрген кезінде елді жайлаған жаппай қуғын-сүргін дүрмегімен Е. Алтынбековте «ұлтшыл» деп айыпталып, өзге қазақ зиялылармен бірге тұтқынға алынады. Оның жеке басына таққанкеңестік қауіпсіздік органдарының айыбы кісі күлерлік жағдайлардың бірі. Е.

Алтынбековке «Жаңақорған ауданындағы суғару каналдарын кеңес үкіметіне қарсы қасақана зиян тигізу үшін салып, Москва-Ташкент темір жолын қирату мақсатын көздеген» деген жалған айып тағылды. Бұл жерде оның тұтқындалуына «Бесеудің хатына» қол қойғаны себеп болғаны анық. Сонымен «үштіктің» өкімімен «халық жауларымен» тығыз байланыста болғаны үшін Е. Алтынбеков 10 жылға бас бостандығынан айырылып, Сібір жеріндегі Канск еңбекпен түзеу лагеріне жазасын өтеу үшін жіберіледі. Канск түрмесіне жіберілмес бұрын ол Шымкент қаласындағыабақтыда қазақтың көрнекті тұлғалары Әлімхан Ермеков және Мұқаметжан Қаратаевпен бірге болады.

1941 жылы елде қалған жарының Сталин мен Молотовтың атына, Коммунистік партияның орталық комитетіне жазған өтініш хаттарының арқасында түрмеден босап шығады. Ұлы Отан соғысы мен одан кейінгі жылдары Сарыағаш, Келес аудандарын басқарды. Осы аудандарда басқарып жүрген кездері «Бесеудің хатына» қол қойғаны үшін «халық жауы» ретінде түрмеге отырып шыққаны өзіне көп кедергі болып, «ұлтшыл» деген айып қыр соңынан қалмайды. 1946 жылы ОҚО облыстық партия комитетінің шешімімен мақта дайындау науқанын уақытында аяқтамағаны үшін деген желеумен «қатаң сөгіс» беріліп, Сарыағаш ауданының басшысы қызметінен алынады. Мұндай әділетсіздікке жаны төзе алмаған Е. Алтынбеков 1947 жылы Қазақстан КП ОК бірінші хатшысы Ж. Шаяхметовтың атына хат жолдайды. Хатта төмендегідей мәліметтерді келтіреді: «1943-1946 жж. ОҚО Сарыағаш аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып жұмыс істедім. Мені осы қызметтен ауданның экономикалық деңгейін көтеру үшін тиісті шаралар қабылдай алмады деген сылтаумен босатылдым. Бірақ мен бұл шешіммен мүлде келіспеймін. Шындығында жағдай былай болатын: 1943 жылы ауданды қабылдап алғанымда 5700 га аумақтағы мақта алқабының әр гектарынан жиналатын өнім көлемі небәрі 1,92 центнерді құраса, мен басқарған 1944 жылы мақтаның өнімділігі артып, гектарына 5 центнерден мақта шикізаты жиналды. Жылдық жоспар артығымен 104% орындалды. Осы үшін кеңес үкіметі мені II дәрежелі Ұлы Отан соғысы және «Ұлы Отан соғысы кезіндегі Еңбек Даңқы»медалдерімен марапаттады. 1945 жылы мақта алқабының түсімі гектарына 7 центнерден айналды. Сондықтан маған тағылған «тұқымдық мақта дер кезінде жиналмаған» деген айып тағылып, қызметімнен алынуым негізсіз деп есептеймін. Менің қызметтен кетуіме көре алмайтын кейбіреулердің өсек сөздері себеп болған сияқты. 20 жылдан бері партия қызметінде жүріп, ешқашан партияның атына кір келтірмей абыроймен еңбек еттім. 1938 жылы жалған жаламен тұтқындалғаныммен, қылмыстық құрамы жоқболғандықтан толық ақталып шықтым. Осы айтылған жағдайларды ескере отырып, мені қайтадан партия жұмысына пайдалануларыңызды өтініп сұраймын. Өзіңізден нұсқау күтемін» [5].

Өмірінің соңғы жылдары атқарған қызметі– КСРО ауыл шаруашылығы министрлігінің Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша арнайы өкілі қызметінде болды. 1954 жылы сталиндік қуғын-сүргін мен түрме азабын басынан кешіріп, денсаулығы сыр бергенЕмберген Алтынбеков 49 жасқа қараған шағында мезгілсіз қайтыс болды.

Қорытындылай келгенде, халықтың жалпы қасіреті жадында сақталып қалған елін сүйген азаматтар кеңестік биліктің қатаң бақылау саясатына қарамастан, тарихтың ащы шындығын болашаққа жеткізуге тырысып бақты. Қазіргі таңда сонау нәубетті жылдары әрбір қазақ шаңырағын шайқалатын ашаршылық тарихына қызығушылар саны да жылдан-жылға артып келеді. Себебі, халқымыздың тең жартысын жалмаған ашаршылық қасіреті және осы қырғыннан қазақтарды аман алып қалу жолында қанатымен су сепкен қарлығаштай әрекет еткен тұлғалардың қызметі елдің жадынан ешқашан ұмытылған емес. Ал, бүгінгі ұрпақ кеңестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келеңсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін шынайы тарихымызды және ұлт намысы жолында күреске түскензиялыларымыздың ерлігін білуі тиіс. Өткен тарихтың ақиқатын халыққа жеткізу арқылы өскелең жас ұрпақ оның тағылымы мол

сабақтарын әрқашан есте сақтауы керек деп есептейміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві. 168-қор. 3-тізімдеме. 80-іс.

2. История Казахстана. Документы и материалы (1917-2012). Астана, 2017. – С.83.

3. Ибрашев М. Промелькнувший метеор // Кызылординские вести. 2018. – 19 январь.

4. Қазақстан Республикасының Президент Архиві. 141-қор. 1-тізімдеме.5233-іс.

5. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві. 40-қор. 1-тізімдеме. 47-іс.

Аннотация: Особое место в истории Казахстана занимает так называемое «Письмо пятерых» видных казахстанских деятелей культуры. В июле 1932 года Г. Мусрепов, М. Гатаулин, М. Давлетгалиев, Е.Алтынбеков, К.Куанышев написали письмо И. Сталину о бедственном положении в казахской степи, обвиняли Ф.Голощекина в искривлениях генеральной линии партии по проведению коллективизации, уничтожении стимулов населения по развитию животноводства, что порождало отвращение к занятию скотоводством. К написанию «Письмо пятерых»способствовали известные общественные и государственные деятели, такие как Т. Рыскулова, Ж. Мынбаев, А. Лекеров.

Им стали угрожать исключением из партии и привлечением к уголовной ответственности. Сила психологического давления, которое испытали на себе авторы письма оказалась для них тяжким испытанием. Одним из авторов “Письмо пятерых” был – проректор Казахского Коммунистического Университета Емберген Алтынбеков. В данной статье рассматривается жизненный путь и судьба Е.Алтынбекова, дается анализ его общественно-политической деятельности.

Abstract: An important place in the history of Kazakhstan is occupied by the so-called "Letter of five" prominent Kazakh cultural figures. In July 1932, G. Musrepov, M. Gataulin, M. Davletgaliyev, E. Altynbekov, K. Kuanyshev wrote a letter to I. Stalin about the tragedy of the Kazakh steppe, accused F. Goloshchekin of distortions of the General line of the party for collectivization, the destruction of incentives for the development of husbandry, which gave rise to aversion to cattle breeding.They were threatened with expulsion from the party and prosecution. The strength of the psychological pressure experienced by the authors of the letter proved to be a severe test for them. One of the authors of the “Letter of five” was – Vice-rector of the Kazakh Communist University EmbergenAltynbekov. This article examines the life path and fate of EmbergenAltynbekov, analyzes his socio-political activities.

УДК 364:17.023.32

Тажмуханова Н.Е., Мусаева С.Т.Отарбаева А.К.
к.и.н., старший преподаватель ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.и.н., доцент ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, старший преподаватель ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ТУРАР РЫСКУЛОВ - СЫН СВОЕГО НАРОДА!

Аннотация: В данной статье расматривается жизнь, идеи и активная работа Т. Рыскулова, отличающаяся многогранностью и разносторонностью в общественно-политической деятельности. Если оглянуться назад то мы можем уверенно перечислить направления его трудовых интересов. Прежде всего он, возглавлял Туркестанский ЦИК, являлся автором идеи о переименовании Туркестанской Республики и Туркестанской компартии в Тюркскую республику, Тюркскую компартию. Его мысли о создании Конфедерации тюркских народов, должна была объединить все республики Средней Азии. Научно обоснованные концептуальные подходы Турара Рыскулова были направлены на практическую реализацию социалистической идеи. Им разработаны комплексные меры, чтобы справиться с голодом: устройство питательных пунктов, детских приютов и колоний, принятие предупредительных мер против эпидемий, возникающих в

такой ситуации. Практические вопросы, которые решал Турар Рыскулов для устранения голода в регионах и республике в целом, еще более закалили его как истинного борца за улучшение жизни трудящихся масс, создали прочную основу для жизнеутверждения многих его идей, построенных на общей социалистической платформе.

Ключевые слова: казахский народ, политика, устройство, государство, борьба, социализм, жизнь.

Т.Рыскулов отличается многогранностью и разносторонностью в общественно-политической деятельности. Если оглянуться назад и посмотреть, то мы можем уверенно перечислить направления его работы. Прежде всего он, возглавлял Туркестанский ЦИК, являлся автором идеи о переименовании Туркестанской Республики и Туркестанской компартии в Тюркскую республику, Тюркскую компартию. Его мысли о создании Конфедерации тюркских народов, должна была объединить все республики Средней Азии. В свое время Т.Рыскулов смог убедить о создании Тюркской республики важнейших деятелей РСФСР В.Куйбышева, Я.Рудзутака, Ф.Голощекина хотя В.И. Ленин отклонил это решение, оценив его как возрождение пантюрксистких идей. Но мы понимаем, что мировоззренческая позиция Т.Рыскулова была свободна от панисламизма и пантюркизма и автор данной статьи полагает, что нет ничего плохого в идеях панисламизма и пантюркизма. Просто надо понимать данные термины более шире как обьединение тюркских народов с общей культурой и историей. В настоящее время этот прцесс мы называем интеграцией тюркоязычных народов в разных сферах деятельности.

Т. Рыскулов один из тех, кто также как С.Асфендияров, А.А. Диваев, М.О. Ауэзов, М.Багысбаев, К.Сарымолдаев, Ю.Абдрахманов, Т.Жанузаков, Д.А. Кунаев, К.И. Сатпаев, М.Мырзагалиев, С.Мендешев, Х.Досмухамедов, Ж.Досмухамедов, К.Жаленов, М.Есболов, М.Тынышбаев, К.Тыныстанов, М.Жумабаев, А.Досжанова, Н.Нурмаков был верен свему народу. Его соратники всегда положительно отзывались о нем. Например, В.Куйбышев в письме секретарю ЦК РКП(б) Е.Д.Стасовой от 9 августа 1920 г., информируя об участии и роли Т.Рыскулова в советском строительстве в Туркестанской республике, дает ему следующую характеристику: «Рыскулов- незаурядная фигура и может обратиться в Москве в недюжинного коммуниста. Поэтому полагаем необходимой его поездку в Москву в распоряжение ЦК» [1,с.21].

«Активность, независимость суждений,- пишет известный российский ученый В.М. Устинов, - умение моментально оценить ситуацию, спрогнозировать возможное развитие событий привлекают к Т.Рыскулову симпатии леводемократических эле- ментов, особенно казахской молодежи» [2, с.15]. В характеристике (от 20 ноября 1922 г.), данной секретарем ЦК Компартии Туркестана М.С. Эпштейном на председателя Совнаркома Туркестанской республики Т.Рыскулова, сказано, что он является одним из наиболее выдающихся партийных работников, с именем которого связана целая полоса в истории развития Советской власти и Коммунистической партии в Туркестане [2,с.22]. Характеризуя Т.Рыскулова, М.В. Фрунзе считал его крупнейшим представителем мусульманских коммунистов, который помимо ума обладает болыпой энергией и недюжинным характером [3].

Исследователь его политической биографии В.М. Устинов подчеркивает: «Рыскулов был настоящим революционером высокой квалификации. Это не хлипкий, не резонирующий интеллигент, а человек действия, у которого полная гармония слова и дела. Он и теоретик-ученый, и практик-прагматик: у него - все данные, чтобы быть политическим руководителем, руководить движением народных масс» [2,с.397]. Несмотря на интернационализм и на в большинстве своем российское, точнее русское окружение, в котором он работал многие годы, Рыскулов был настоящим казахом, патриотом.В окружении близких людей и родных Рыскулов заражал всех своими планами, идеями,

мыслями. Его личность покоряла своей волей, целеустремленностью. Он обладал каким-то неведомым гипнотическим воздействием на людей, подчиняя их своему уму и своей энергии. Рыскулов представлял собой редкостное явление человека жизненной воли, сливающей фантастическую веру в революцию, в социализм, с неменьшей верой в себя, в свою внутреннюю силу и убежденность.Академик М.К. Козыбаев в своем исследовании определяет Т.Рыскулова так «20-жылдары сезімтал қазақ зиялыларын ойландырып, іштей наразылығын тудырған мәселенің бірі — орталықгың, Қазақстанның жергілікті ерекшеліктерімен және ұлттық мүддесімен көп жағдайда санаса бермеу саясаты еді. Батылы жетіп, өз қара басының қамын ойламаған Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов сияқты қайраткерлер бұған барынша қарсы тұруға тырысты. Бірақ, сол үшін кейіннен құйіп кетті »[4, с.251]. Калай болғанда да - деп жазды академик, Т.Рыскұловтың осы уақытқа дейін ұлтшылдық аясына қарап келген концепциясын жалған екендігі, оның тек советтік шығыс емес, әлемдік ұлт қозғалысының, көсемдерінің бірі екендігі сөзсіз. Т.Рыскұловтың әлем тарихындағы тұғыры биік, жұлдызы жарық, ол Сүн-Ят-Сен (Китай), Дж.Неру (Индия), Мұстафа Кемал-паша (Ататүрік) қатарындағы қайраткер екендігі күмән тудырмайды [5,с.99]. «Рыскулов является не только вождем Советского Востока, но и одним из вождей мирового национального движения» [6,с.35]. Таким образом, Гурар Рыскулов как государственный деятель и ученый в своей практической деятельности и научных изысканиях уделял большое внимание вопросам экономической политики социалистического государства и решению задач социального переустройства Казахстана и Средней Азии. Мы узнаем, что он внес большой вклад в экономическую теорию. Изучая труды Т.Рыскулова изучаем его интересы в развитии региональной экономике, а также можно сделать сравнительный анализ его выводов с современной позиции.

В экономических взглядах Т. Рыскулова отводится значительное место исследованиям теоретических и практических проблем, вытекающих из конкретных социально-экономических задач в жизни народов Казахстана, Средней Азии, Монголии, ряда районов СССР. Где бы за пределами Казахстана он ни работал, нужды казахского народа всегда были в центре его внимания. На основе проводимых исследований он обосновывал и мужественно отстаивал интересы окраин бывшей империи в тех или иных ситуациях, а также в меру возможностей своего руководящего положения и содействовал их разрешению в пользу эгих регионов и народов.

В своих фундаментальных монографиях «Казахстан», «Киргизстан», «Революция и коренное население Туркестана» и в ряде других публикаций Турар Рыскулов одним из первых дал цельную характеристику экономической истории и экономической географии Казахстана и Киргизии в дореволюционное время и на начальной стадии советского периода. При этом им были использованы и проанализированы богатые исторические и статистические материалы, что свидетельствует о его научно-исследовательком и творческом поиске при изучении тех или иных социально- экономических проблем.

Именно глубокое исследование и тщательный объективный анализ огромного исторического и статистического материала позволили Турару Рыскулову правильно ориентироваться в рассматриваемых экономических ситуациях и находить реалистич- ныс пуги их разрешения.

В ходе проведенного исследования установлено, что Турар Рыскулов как государственный деятель и ученый в своей практической деятельности и научных изысканиях уделял большое внимание разработке важнейших концептуальных подходов к реализации эффективной экономической политики в русле обеспечения социалистического хозяйственного строительства и решения задач общественного переустройства Казахстана и республик Средней Азии.

Проведенное исследование позволяет авторам научно обосновать и выделить ведущие позиции экономических воззрений Турара Рыскулова, которые возможно

классифицировать следующим образом:

Важным объектом научных исследований Турара Рыскулова были разработка эффективного механизма реализации экономической политики по хозяйственному строительству, развитию и укреплению социалистического уклада на основе радикальных преобразований производственных отношений в Туркестанском крае и других республиках и успешное их интегрирование на уровне формирующегося единого хозяйственного комплекса. При разработке такого механизма он руководствовался принципами экономической целесообразности и социальной справедливости, что позволило ему одним из первых в плеяде молодых ру- ководителей Советского государства завоевать огромный авторитет как преданного социалистической идее деятеля и обладающего научным потенциалом хозяйственника.

В обширном научном наследии Турара Рыскулова особое значение имеют его экономические воззрения, построенные на основе глубокого анализа проблем строительства новой экономики и отражающие его личное участие в разработке научно обоснованной концепции по преобразованию важнейших сторон хо- зяйственных укладов в социалистический. Разработанные им концептуальные основы социалистического хозяйствования были тесно сопряжены со спецификой вхождения народов Туркестана в новый строй, минуя стадию капитализма, что свидетельствова- ло о широте мировоззренческой платформы Турара Рыскулова и его глубоком понимании объективных закономерностей как социализма, так и прежнего феодалыюго уклада, господствовавшего до революции в Туркестанском крае.

Научно обоснованные концептуальные подходы Турара Рыскупова были направлены на практическую реализацию социалистической идеи. Им разработаны комплексные меры, чтобы справиться с голодом: устройство питательных пунктов, детских приютов и колоний, принятие предупредительных мер против эпидемий, возникающих в такой ситуации. Практические вопросы, которые решал Турар Рыскулов для устранения голода в регионах и республике в целом, еще более закалили его как истинного борца за улучшение жизни трудящихся масс, создали прочную основу для жизнеутверждения многих его идей, построенных на общей социалистической платформе.

Особое внимание в экономических воззрениях было уделено решению проблем безработицы. В частности, были определены следующие основные направления: общественные работы, строительно-ремонтные и оросительные. Этот фронт работ в молодой советской республике был обширен, и стратегия содействия трудоустройству была выбрана с учетом восстановления как экономической структуры хозяйствования, так и перспектив её дальнейшего совершенствования на базе имеющихся ресурсов.

В настоящее время новым содержанием наполняются проблемы занятости, особенно сельских женщин, молодежи, пенсионеров, инвалидов и других наиболее незащищенных групп сельского населения. Обостряются и традиционные острые для села проблемы его демографического потенциала (миграции, деформации половозрастной структуры, рождаемости и смертности, сельской семьи и др), межнациональных отношений и т.п.

В своей концепции социалистического хозяйственного сгроительства Турар Рыскулов решал сложный комплекс самых различных проблем, среди которых Центральный Комитет ВКП(б) выделил такие особо важные из них, как:

ликвидация антагонизма между коренным населением и европейскими переселенцами (в любой его форме);

ликвидация патриархально-феодальных отношений и создание в республике прочной социально-экономической основы для профессивного развития общества и строительства социализма;

реализация равноправной для всего населения республики продовольственной политики без каких-либо перекосов по национальному признаку.

По существу, это была справедливая и единственно возможная для прогрессивного развития общества концепция, которая активно реализовывалась Тураром Рыскуловым и его соратниками.Опираясь на марксистско-ленинскую идеологию, Турар Рыскулов провел большую исследовательскую работу по специфике социалистического строительства в среднеазиатских республиках. Он показал процесс становления нового строя через изменение мировоззрения у большинства населения Туркестана и формирование новых производственных отношений в условиях национализации средств производсгва, осуществления радикальных программ по коллективизации сельского хозяйства и индустриализации экономики.

Турар Рыскулов видел прогрессивное развитие Туркестана в некапиталистическом пути развития, но при этом понимал объективную необходимость переходного периода от капитализма к социализму, поскольку во многих странах (и, прежде всего, западных) именно усиление противоречий между трудом и капиталом становилось отправной точкой революционных преобразований.

Турар Рыскулов сумел существенно обогатить науку, доработав основные концептуальные положения строительства социализма в регионах, где вовсе отсутствовали или были лишь зачатки капитализма. Можно выделить такие наиболее важные глобальные вопросы в его экономических воззрениях, как:

обоснование путей перехода к социализму у народов с кочевым и полукочевым образом жизни;рациональное включение в общую концепцию социалистических преобразований среднеазиатских республик с учетом специфики их человеческих и естественных ресурсов;

оптимизация административно-хозяйственной структуры управления;создание эффективного административно-управленческого аппарата и соответствующих кадров в экономике. направленных на успешную реализацию социалистических преобразований.

Значительным вкладом в экономическое развитие ранее отсталых народов с учетом их особенностей явилась деятельность Турара Рыскулова в Монголии. Учитывая особенности уровня развития и преимущества народно-демократического строя в Монголии, он как уполномоченный Коминтерна творчески помог монгольским руководителям. Поэтому, на наш взгляд, социалистические преобразования в отсталой аграрной Монголии осуществля- лись без тех катастрофических последствий, колоссальных человеческих жертв и потерь в производительных силах, которыми сопровождалась сплошная коллективизация в Советском Союзе.

Важное значение в экономическом строительстве окраин Турар Рыскулов придавал вопросам экономического сотрудничества относительно развитого Центра с отсталыми окраинами. Экономическое сотрудничество между ними, поего мнению, должно быть равноправным и взаимовыгодным.

Решение проблем комплексного развития регионов Казахстана Турар Рыскулов видел в первую очередь в развитии тех отраслей промышленности в регионе, для которых здесь имелись условия и сырьевая база.

Индустриализацию регионов Казахстана Турар Рыскулов тесно связывал с развитием транспорта. Велики его заслуги в строительстве Турксиба и досрочном его завершении.

В развитии земледелия, а именно в его органическом сочетании с животноводством, Турар Рыскулов видел основной путь развития сельского хозяйства республики. Исходя из этого, он постоянно выступал за сочетание развития животноводства, зернового хозяйства и производства технических культур, правиль- но оценивая его экономическую и политическую значимость.

В настоящее время реформы в сельском хозяйстве проходят во многом без учета того, что в Казахстане определяющими были целинное и орошаемое земледелие, а также

отгонное животноводство, которые опирались на высокую степень государственного участия. Развитие таких систем гребует мошной техники, централизованного обеспечения оборудованием, подготовленных квалифицированных кадров.

На протяжении всей своей руководящей государственной деятельности Турар Рыскулов оказывал активное содействие интеграционному процессу экономик Казахстана и России. При этом наряду с историческими и политическими факторами. определяющими значимость экономических связей с Россией, он всегда учитывал ее географическое положение.

Экономическое сближение соседних стран или территорий вызвано объективными потребностями. Торгово-экономические связи Казахстана с государствами Средней Азии имеют многовековые традиции. Природно-географическое соседство явилось важнейшим фактором, определяющим развитие данного сотрудничества.

Основополагающими принципами в процессе интегрирования Турар Рыскулов считал равноправие и взаимовыгоду при сотрудничестве. При интегрировании экономики Казахстана он удеял этому первостепенное внимание. При этом Турар Рыскулов отмечал те негативные последствия в экономике Казахстана, которые сложились в период его нахождения под колониальным игом России: однобокая специализация на производстве отдельных продуктов сельского хозяйства и сырья для промышленности мет- рополии, хищническая разработка горных богатств.

В целом, анализ о Т.Рыскулове говорит о человеке, который жизнь и деятельность посвятил родному народу и Казахстану через боль, переживания, активную позицию и уверенность в завтрашнем дне.

Список литературы:

1. Бейсембаев С.Б, КульбаевС.ТурарРыскулов/Алма-Ата, 1974
2. Устинов В.М. Служение народу /Алма-Ата, 198
3. Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия, М., 1977, с.204
4. Козыбаев М.Қ. тарих зердесі,Ікітап: «Заман асуы» Алматы:Ғылым. 1998.-344б.
5. Козыбаев М.Қ.Ғасыр тауқыметін арқалаған арыстар// Тарих зердесі. Екінші кітап: арыстар түғыры, Алматы: Ғылым, 1998.-278б.
6. Сабден О.Түрар Рыскулов- выдающийся государственный деятель Центральной Азии и России.-Алматы,2006, 35с.
7. Нуруллин Р. Борьба компартии Туркестана за осуществление политики военного коммунизма -Ташкент, 1975,с.56
8. Кошанов А.,Сабден О., Догалов А.-Турар Рыскулов:государственная деятельность и экономические воззрения.-Алматы:Арыс,2008.
9. Рыскулов Т. Собрание сочиненй в3-х томах.-Алматы.Казахстан,1997.

Түйін: Бұл мақалада автор Т.Рысқұлывтын өмірі, жұмысы және белсенде түрде жүргізгн қызметі туралы айқындалған. Т.Рысқұлов жан-жақты қоғамық-саяси қызмет атқарған. Тарих беттерін жаңадан қарастырсақ сөзсіз әр түрлі салада өзі көрсеткенін білеміз. Мысалы келтіретін болсақ Түркістан Орталық Атқару Аймақтарда жүргізілген жұмыстар,өмірде орын алған идеялар қоғамда социалистік жаңалықтардын өріс алғанын дәлелдеді.Комитетін басқарған, Түркістан республикасы мен Түркістан компартиясын Түркі республиасы мен Түркі Компартиясына өзгерту болған. Т.Рысқұловтын түркі халықтарының біріктіру идеясы болашақ мемлекеттерді Орта Азиядағы бір республикаға әкелу керек еді. Ғылыми дәлелденген Рысқұловтын көзғарастары, дайындалған ой-пікірлері іс-тәжрибеде социалистік идеяларды орындауға жоспарланған боп табылады. Оның зерттеу барысында қоғамдағы ауыр жағдайларды жоюға бағыттаалған: жаңа асхана орындары, жас балаларға арналған үйлер мен жатақханалар, әр түрлі эпидемияларға қарсы дәрігерлер орталықтары және тағы басқв іс-шаралар үйымдастырған. Күнделікте орындалған іс-әрекеттер және іс-тәжірибеде жағдай жасалған шаралар Т.Рысқұловқа күш және сенімдік артты.

Abstract: This article discusses the life, ideas and active work of T. Ryskulov, which is characterized by versatility and versatility in socio-political activities. If you look back, we can confidently list the areas of his labor interests. First of all, he, headed the Turkestan CEC, was the author of the idea of renaming the Turkestan Republic and the Turkestan Communist Party into the Turkic Republic, the Turkic Communist Party. His thoughts on the creation of the Confederation of Turkic peoples, was supposed to unite all the republics of Central Asia. The scientifically based conceptual approaches of Turar Ryskupov were aimed at the practical implementation of the socialist idea. He developed comprehensive measures to cope with hunger: the establishment of nutritional centers, orphanages and colonies, and the adoption of preventive measures against epidemics that arise in such a situation. The practical issues that Turar Ryskulov resolved to eliminate hunger in the regions and the republic as a whole, tempered him even more as a true. fighter for improving the lives of the working masses, and created a solid basis for reaffirming many of his ideas based on a common socialist platform.

УДК 340.20

Татимова М.Н., Абдухаимова А., Бейдиева А.
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан

ТУРАР РЫСКУЛОВ - ВЫДАЮЩИЙСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И РОССИИ

Аннотация: Турар Рыскулов — один из первых основателей будущей политической и экономической независимости среднеазиатских республик и Казахстана. Его личность покоряла своей волей, целеустремленностью, подчеркнул. Он обладал каким-то неведомым гипнотическим воздействием на людей, подчиняя их своему уму и своей энергии. Рыскулов был человеком жизненной воли, соединяющим фантастическую веру в революцию, в социализм, с не меньшей верой в себя, в свою внутреннюю силу и убежденность. Турар Рыскулов принимал непосредственное участие в решении хозяйственных и экономических проблем страны, особенно при строительстве первой и второй пятилеток. Уже в 25 лет он был незаурядной личностью — целеустремленным человеком с высокой работоспособностью и самоотдачей, дальнозорким стратегом, бесстрашным борцом за правду и справедливость. Активная работа на различных участках советского строительства сформировала Турара Рыскулова как руководителя, государственного деятеля не только Туркестанской республики, но и зародившегося единого федеративного государства.

Ключевые слова: наука, культура, государственная деятельность, формирование личности, влияние, большой вклад

Прошло 28 лет со времени обретения Казахстаном независимости. При осмысливании пройденного пути острее ставятся многие вопросы и повышается интерес к исследованиям в области экономической истории, истории экономической мысли. В этом плане приобретает актуальность изучение наследия видных государственных деятелей первой волны казахской интеллигенции, всем сердцем воспринявших идеи освобождения народов Казахстана и Средней Азии от колониального ига царской России. Значимость личностей государственного масштаба в Казахстане рассматривается достаточно давно. Есть труды ученых, публицистов, посвященных таким выдающимся людям, как Ч.Валиханов, И.Алтынсарин, А.Байтурсынов, А.Бокейханов, М. Дулатов, М.Тынышбаев и др., внесшим большой вклад в становление и развитие основ образования, науки, культуры Казахстана на рубеже XIX-XX веков. В ряду талантливых сынов казахского народа особняком стоит фигура Турара Рыскулова - государственного деятеля, историка, экономиста, публициста. Недостаточное освещение в экономической науке Казахстана вопросов экономической истории в контексте исследования трудов представителей

казахской элиты начала XX века оставляет открытыми проблемы научного обеспечения развития современного общества. Автор поставил своей целью осветить по возможности все грани короткой жизни Т.Рыскулова. В брошюре показаны формирование личности Т.Рыскулова, влияние на него национально-освободительного движения 1916 года и стремление к получению образования. Раскрываются государственная деятельность Т.Рыскулова на посту председателя Мусульманского бюро Коммунистической партии Туркестана, его роль в создании экономического союза среднеазиатских республик, таможенного союза с Иранской республикой, работа по линии Коминтерна в Монголии, деятельное участие в разработке первой Конституции Монголии. Показана роль Т.Рыскулова на посту зам. Председателя Совнаркома РСФСР. Т.Рыскулову приходилось решать множество хозяйственных вопросов, особенно это было связано со стройками первой и второй пятилеток. Велика заслуга нашего знаменитого земляка в строительстве Турксиба, ведь он возглавлял комитет по строительству. В брошюре подробно освещены и раскрыты экономическое наследие и гражданская позиция Т.Рыскулова, приводятся высказывания о нем его современников, а также ученых-исследователей. Т.Рыскулов прожил сложную, полную невзгод и лишений, но и яркую жизнь. Были у него взлеты и падения, но он всегда оставался самим собой, был верен поставленной еще в юности цели — служению своему народу. Автор не претендует на полноту исследования, так как яркая личность и труды Т.Рыскулова требуют всестороннего системного изучения. Автор считает своим долгом выразить глубокую признательность кандидату экономических наук, доценту М.Б. Чермановой и М. Серикбаеву за помощь и советы при подготовке данного труда. Турар Рыскулов представлял ту часть казахской демократической интеллигенции, которая восприняла идеи и лозунги большевиков о равенстве, свободе, строительстве нового бесклассового общества, где не будет ни бедных, ни богатых. Вследствие этого он оказался в лагере противников буржуазной автономии «Алаш-Орда». Однако анализ его государственно-политической деятельности свидетельствует о том, что он, как и его соратники, желал процветания своей Родины и пытался добиться для ее народа реального суверенитета и независимости. Турар Рыскулов родился в 1894 г. в семье простого кочевника, уроженца Верненского уезда Джетысуйской, ныне Алматинской, области. Долгое время его семья была вынуждена скрываться в других волостях из-за кровной мести родственников волостного управителя С. Учкемпирова, которого застрелил отец Турара, не выдержав издевательств и преследований .

Скрываясь от преследований, Турар Рыскулов под вымышленной фамилией Киргизбаев окончил трехгодичную русско-казахскую школу. Позже он успешно завершил обучение в Пишпекской сельскохозяйственной школе. Он стал свидетелем жестокого подавления восстания 1916 г., в разгар которого его арестовали в г. Мерке, но, за отсутствием доказательств, отпустили. Мечтой Рыскулова было поступить в Ташкентский учительский институт. В стенах института в г. Ташкенте Т.Рыскулов сблизился с организацией социал-демократов — большевиков. Вместе со своими товарищами Рыскулов создает «Революционный союз киргизской молодежи», члены которого ставили своей задачей борьбу с местным аппаратом Временного правительства. В сентябре 1917 г. Турар Рыскулов вступает в ряды большевистской партии.

После победы коммунистов в Туркестане Рыскулов, уже как грамотный и идейный революционер из числа национальной интеллигенции, приобретает большую известность. Население его знало как прекрасного оратора, просто и доступно умеющего объяснить сложные вещи, происходящие в их жизни. Естественно, с такой хорошей репутацией и способностями при Советской власти его ожидала прекрасная карьера. В январе 1920 г. он был избран председателем Центрального исполнительного комитета Туркестана. До этого он проводил крупные мероприятия Советского правительства в регионе. Например, под его руководством работала Центральная комиссия по борьбе с голодом, благодаря чему

сотни тысяч наших соотечественников были спасены от голодной смерти. Он выступил ярым борцом с шовинизмом, имевшем место в органах большевистской партии и Советах Туркестана, но в то же время принимал активное участие в борьбе с басмачеством и в 1919 г. входил в Чрезвычайную Комиссию. В результате карательных экспедиций большевиков пострадало ни в чем не повинное население Туркестана. В 30-е годы Рыскулов пишет, что он не случайно примкнул к большевистской партии, и не случайно проводил твердую большевистскую линию — «...это диктовалось моим социальным происхождением и ненавистью к классовым врагам» .

Турар Рыскулов, анализируя февральские события 1917 г. и деятельность казахской интеллигенции во главе с А.Н. Букейхановым по построению казахской государственности, писал, что казахская националистическая интеллигенция, выступая под лозунгом защиты общенациональных интересов казахской нации, фактически защищала интересы казахской имущей верхушки, интересы широких масс ей были чужды. По его мнению, именно поэтому националистическая интеллигенция так рьяно поддерживает Временное правительство Керенского, популяризирует идеи Учредительного собрания, проводит различные «шумливые» все казахские съезды по обсуждению казахской автономии в составе буржуазно-демократической России. Для истинного марксиста Т.Рыскулова был неприемлем буржуазно-демократический вариант развития не только Казахстана, но и России, и соответственно казахская автономия «Алаш-Орда», которую предлагали казахские интеллигенты, представлялась ему прототипом старой власти, где будут господствовать богачи и аристократы. Т.Рыскулов на все политические явления смотрел с классовых позиций, т.е. в полной мере разделял большевистские воззрения.

Большевики, после ликвидации очагов «белого движения» и автономий — «Алаш-Орды» и «Кокандской автономии», стали наводить «порядок» в Туркестанском крае. Советская власть в Туркестане, как известно, установилась в 1918 г., когда образовалась Туркестанская АССР, поэтому в 1920 г. перед советским правительством встала задача четкого определения правового статуса республики в рамках РСФСР.В Директиве ЦК ВКП от 8 марта 1920 г. Туркестану давался такой же небольшой масштаб свобод, которые имели другие автономные республики РСФСР.В этот период появились альтернативные варианты будущего развития Туркестанского края. Представители национальной демократической интеллигенции, например, Мустафа Чокаев, предлагали создать Тюркскую державу, куда бы вошли все тюркские этносы, населявшие постимперскую Россию. Эти идеи стали именоваться «пантюркскими» и жестоко преследовались Советской властью.

Казахское население Семиреченской и Сырдарьинской областей, тяготевшее к Казахстану, выступало за раздел Туркестанского края на самостоятельные национальные автономные республики, с возможностью присоединения к Казахской Автономной республике. Турар Рыскулов предложил свой проект создания Тюркской Советской республики. В частности, он писал, что Туркестан является страной тюркских народностей, и предлагал Туркестанскую республику считать национальной Советской республикой, где самоопределяющимся коренным народом считается тюркский народ .

Проект Рыскулова в целом соответствовал предложенной Центральным Комитетом партии модели национально-территориальной автономии в составе Российской Федерации, в то же время в ней были свои особенности. В первом пункте Проекта, в частности, говорилось о том, что Туркестан, состоящий из пяти областей, следует считать страной Тюркских народностей — казахов, узбеков, туркмен и т.д., включая и этнос нетюркского происхождения — таджиков, а остальное население представлять пришлым. Во втором пункте Проекта предлагалось: «Туркестанскую республику считать национальной Советской республикой, где самоопределяющимся коренным народом

считается тюркский народ». Т.Рыскулов предлагал переименовать Туркестанскую АССР в Тюркскую Советскую республику, а Компартию Туркестана, соответственно, — в Компартию тюркских народов. По мнению Рыскулова, такое название республики и партии точнее отразит национальный состав населения Туркестана .

Предложенный Т. Рыскуловым и его соратниками проект демонстрировал желание представителей национальной демократической интеллигенции поднять статус своего края, расширить полномочия правительства будущей автономии и, что немаловажно, обязать органы Советской власти считаться с интересами коренных жителей. Именно поэтому коренные народы — тюрки — официально признавались в Проекте государственно-образующим этносом.Данный проект был вынесен на обсуждение V Конференции Компартии Туркестана в январе 1920 г. Первоначально конференция одобрила «рыскуловский» проект. Однако позже, 22 февраля 1920 г., на повторном обсуждении, этот проект Турккомиссией был отклонен. Т.Рыскулов во главе делегации ответственных работников Туркестанского ЦИКа выезжает в Москву. Он предоставляет в ЦК РКП сначала докладную записку, а затем доклад с предложением переименовать Туркестанскую автономную республику и ее Коммунистическую партию. В это же время Рыскулов лично встречается с Лениным, с которым, по всей видимости, состоялась доверительная беседа о сложившемся в крае положении дел. Однако предложенный Центральному Комитету проект был вновь отклонен. После возвращения из Москвы Т.Рыскулов и его соратники по работе в Мусульманском бюро Компартии Туркестана подали в отставку. 18 июля 1920 г. на заседании Крайкома партии Туркестана Рыскулов сложил с себя обязанности члена Крайкома и Председателя Туркестанского ЦИКа .

Почему же проект Рыскулова не был принят партийным руководством тогдашней России. На наш взгляд, дело заключалось в том, что Ленин и его соратники расценили эту инициативу национальных меньшинств как основу будущего сепаратизма, угрожающего целостности страны. Любые переустройства в большевистском государстве без санкции РКП были неприемлемы. Вопросы политического устройства рассматривались только в Политбюро, возглавляемом Лениным.

В то же время ЦК партии не мог не реагировать на сложную ситуацию в крае. Официальные высказывания таких руководителей республики, как Т.Рыскулова, Н.Ходжаева и других, не могли игнорироваться, и обязывали РКП принять меры для их разрешения.Поэтому обращение Т.Рыскулова и делегации ответственных работников Туркестанского ЦИКа в Центральный Комитет вызвало к жизни Постановление ЦК РКП от 29 июня 1920 г. «Об основных задачах РКП в Туркестане». Данный документ регламентировал следующие мероприятия:

- изъять у переселенцев киргизских районов самовольно захваченные земли; эти земли передать в фонд наделения землей киргизских хозяйств;
- обеспечить землей безземельных дехкан, а кочевые хозяйства обеспечить не только кочевьями, но и пашнями;
- разбить все кулацкие организации, обезоружить кулаков и лишить их возможности влиять на местные органы власти;
- выслать из Туркестана всех бывших чинов полиции, жандармерии, охранки и тех чиновников, функционирование которых в Туркестане неприемлемо;
- в порядке перераспределения партийных сил откомандировать в распоряжение ЦК РКП всех туркестанских коммунистов, проявивших склонность к великодержавному шовинизму;
- уравнять в продовольственном отношении местное гражданское население с русскими.

Турар Рыскулов был вынужден уйти в отставку в силу того, что требовал расширения прав национальных автономных республик, что было отвергнуто центральными властями. Деятельность Рыскулова и его сподвижников была определена как «националистический

уклон», «пантюркизм» в партии, практически это означало попасть под репрессии. Однако в этот период ещё существовала возможность плюралистических воззрений, и такого рода отклонения от курса партии не исключали дальнейшего пребывания в её рядах. Т.Рыскулов вновь вернулся к активной деятельности. Он был вызван в Москву и 24 августа 1920 г. назначен вторым заместителем Наркома по делам национальностей РСФСР.

После ухода в отставку Т.Рыскулова Турккомиссия приняла постановление о роспуске Крайкома КП Туркестана и образовании Временного ЦК КП Туркестана. Одновременно было принято решение и об обновлении состава Турккомиссии. В новый состав Турккомиссии решением Политбюро ЦК РКП были включены следующие партийные деятели: Г.Я. Сокольников, Г.И.Бокий, Я.С.Суриц, Я.Х. Петерс и Г.И.Сафаров. Глава государства В.И. Ленин, который с беспокойством следил за ситуацией в Туркестане, поручил Оргбюро ЦК РКП в спешном порядке направить новую Турккомиссию в г. Ташкент. Следует иметь в виду, что казахская интеллигенция, к которой относился и Т.Рыскулов, строила Советскую власть в Казахстане, основываясь на большевистских идеях, и старалась представить новый режим простому народу в выгодном для себя свете. Они пропагандировали большевизм как освобождение не только от ига «белого» царя, но и от господства капиталистов, буржуазии и баев. Большевистские лидеры позиционировались как вожди, создавались их иконографические образы, даже находилось оправдание карательным мерам в отношении простого населения со стороны коммунистов.

Турар Рыскулов в статье «Ленин — знамя, объединяющее два мира», написанной им после смерти Ленина, отмечал, что величайшей заслугой лидера партии большевиков было то, что он повел угнетенные массы Востока на борьбу за свое освобождение и приобщил их к пролетарской революции. Он стал вождем и пророком угнетенного Востока вместе с созданной им партией .Позже, под давлением власти, Рыскулов признаёт свои ошибки, за которые был обвинен как националист, объясняя свою позицию по данному вопросу так: «Встав у руководства Туркреспубликой (я был тогда председателем ТурЦИКа), мы увлеклись «национальными лозунгами», недооценивали национальные задачи, боролись за насаждение в аппаратах своих национальных чиновников и т.п.» .В период крупномасштабных строек большое значение имела транспортная связь строящихся промышленных регионов Казахстана между собой и с предприятиями России. В этих целях сталоосуществляться строительство железнодорожных линий. Турар Рыскулов, в тот период являясь заместителем председателя Совнаркома РСФСР, возглавил Комитет содействия Турксибу.

В.М.Устинов пишет: «По существу Турксиб является своеобразным памятником казаху Рыскулову, претворившему в жизнь идеи русских ученых о строительстве дороги.».Как отмечал Т.Рыскулов, железнодорожная магистраль, соединяя Сибирь со Средней Азией, обеспечит снабжение Средней Азии дешевым хлебом из Сибири, Казахстана и Киргизии, и тем самым благоприятно повлияет на развитие хлопководства в Средней Азии. Одновременно с этим дорога откроет большие перспективы для развития хозяйства районов, тяготеющих к ней, расширяя за их счет сырьевую базу нашей промышленности, создавая нормальное экономическое взаимодействие между этими районами, соединяемыми железной дорогой .Безусловно, экономические расчеты Турара Рыскулова были верны. После окончания строительства железной дороги в 1930 г. экономическое развитие Казахстана и республик Средней Азии получило мощный импульс. Однако Сибирская железнодорожная магистраль усилила, прежде всего, сырьевое значение республик Средней Азии и Казахстана для российской промышленности.

Рыскулов был патриотом своего народа, искренне желал ему добра, изнутри знал его проблемы и чаяния. Уже в годы Советской власти, находясь на высоких должностях в большевистской партии и правительстве, он, несмотря на угрозу собственной карьере и личной безопасности, неоднократно выступал в защиту интересов коренного населения с трибун съездов и конференций.Особо следует отметить гражданское мужество Турара Рыскулова, который, будучи заместителем председателя СНК РСФСР, в письмах и докладных записках старался обратить внимание Центрального партийного руководства и Сталина на трагедию, разыгравшуюся в Казахстане в период коллективизации. Например, в докладной записке Сталину от 29 сентября 1932 г. он раскрывает ситуацию, сложившуюся в животноводческой отрасли Казахстана. В другом письме, датированном мартом 1933 г., он приводит факты гибели сотен тысяч своих соотечественников в различных районах Казахстана .Такие доклады заставили большевистское руководство принять экстренные меры по ликвидации последствий голода в Казахстане.

Изложенная выше историко-правовая проблема свидетельствует о том, что не примкнувшая к буржуазным демократам часть казахской передовой интеллигенции восприняла идеи социализма и содействовала большевикам в строительстве Советской власти в Степном крае. Одним из ярких ее представителей был Турар Рыскулов, искренне веривший в идеи социалистической справедливости и строительства будущего коммунистического общества. Однако, встретившись с произволом однопартийной власти, при отсутствии элементарных прав и политических свобод, он продолжал защищать интересы народа от усиливающейся партийной диктатуры. Турар Рыскулов сам стал жертвой этой тоталитарной власти — в числе других крупных советских государственных деятелей Казахстана в 1938 г. попал под волну жестоких репрессий.

Казахская советская интеллигенция, работавшая в органах государственной власти, сделала многое для развития своего родного края, создавая основу для сегодняшней независимости и суверенитета нашей республики.

Список литературы:

1. Устинов В.М. Служение людям (партийно-государственная деятельность Рыскулова).-Алма-Ата: Казахстан, 1984-231с.
2. Рыскулов Т.Р. Избранные произведения Алма-Ата: Казахстан, 1984-259с.
3. Осипов В.П. Взгляд в 20-30-е годы (из истории политического развития Коммунистической партии в Казахстане) Алма-Ата: Казахстан, 1991-187с.

Түйін: Тұрар Рысқұлов - Орталық Азия республикалары мен Қазақстанның болашақ саяси және экономикалық тәуелсіздігінің алғашқы негізін қалаушылардың бірі. Оның тұлғасы оның ерік-жігерімен жеңілді. Ол адамдарға белгісіз гипнозды әсер етті, оларды ақыл-ойына және энергиясына бағындырды. Рысқұлов революцияға, социализмге, өзіне деген сенімін, ішкі күші мен сенімділігімен бірге керемет ерік-жігерді ұштастырған адам болды. Тұрар Рысқұлов елдің экономикалық мәселелерін шешуге тікелей қатысты, әсіресе бірінші және екінші бес жылдықтарды құру кезінде. 25 жасында ол көрнекті тұлға болды - жоғары тиімділігі мен мақсаттылығы бар, көреген стратег, ақиқат пен әділдік үшін батыл күрескер. Кеңес құрылысының әртүрлі бөлімдеріндегі белсенді жұмыс Тұрар Рысқұловты Түркістан Республикасының ғана емес, сонымен бірге пайда болған біртұтас федералды мемлекеттің жетекшісі, мемлекет қайраткері ретінде қалыптастырды.

Abstract: Turar Ryskulov is one of the first founders of the future political and economic independence of the Central Asian republics and Kazakhstan. His personality conquered with his will, determination, emphasized. He had some kind of unknown hypnotic effect on people, subordinating them to his mind and his energy. Ryskulov was a man of willpower, combining a fantastic faith in revolution, in socialism, with no less faith in himself, in his inner strength and conviction. Turar Ryskulov was directly involved in solving the economic and economic problems of the country, especially during the

construction of the first and second five-year plans. Already at the age of 25, he was an outstanding person - a purposeful person with high efficiency and dedication, a far-sighted strategist, a fearless fighter for truth and justice. Active work in various sections of Soviet construction formed Turar Ryskulov as the leader, statesman of not only the Turkestan Republic, but also the emerging united federal state.

2 СЕКЦИЯ
ҚАЗАҚСТАН ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ: ТАРИХЫ МЕН ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢІ
ИНДУСТРИАЛЬНОЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

УДК 94(574)

[1]Abdrakhmanov B, [1]Aitkenov Z, [2]Razdykov S.
[1]candidate of Historical Sciences, PSPU, Pavlodar
[1]candidate of Historical Sciences, PSPU, Pavlodar
[2]candidate of Historical Sciences, ENU named after L.Gumilyov, Nur-Sultan

THE FORMATION OF THE KAZAKHSTAN UNITY AND TOLERANCE MODEL BASED ON THE ACTIVITIES OF THE ASSEMBLY OF PEOPLE OF KAZAKHSTAN

Abstract: In this article, the authors consider the activities of the Assembly of People of Kazakhstan in the formation of the Kazakhstani model of unity and tolerance. The main task of the Doctrine of National Unity, adopted in May 2010, is to create conditions under which representatives of all ethnic groups and nationalities living in Kazakhstan can overcome the dominant ideas of national identity in their minds and feel like representatives of a single whole, which can be defined as Kazakhstan nation. At the same time, the formation of a common Kazakhstani identity should not detract from the importance of national identity and the sociocultural values of the Kazakhs and other peoples of Kazakhstan. These tasks define the structure of the Doctrine based on three principles:
1. One country - one fate.
2. Equal opportunities.
3. The development of the national spirit.
Thus, we come to the conclusion that throughout all the years of independence, the legal support of interethnic and interfaith relations has been the most important direction of the national policy of the Republic of Kazakhstan. And in this sense, the Assembly acts as a communicator, which unites society and power in the framework of the most important area - the problems of interethnic relations.

Key words: Assembly of People of Kazakhstan, interethnic harmony, tolerance, national doctrine, history.

The Kazakhstan model of interethnic and inter-confessional interaction in the country, where representatives of more than 130 ethnic groups live - it is, without a doubt, a significant achievement of both the leadership of the state and the entire society of Kazakhstan.

Currently, the world is facing very serious ethnic and intercultural conflicts. In Europe and the USA, a crisis of multiculturalism is observed: the contradictions between the indigenous people and the emigrants went into the stage of an open conflict, and the situation will only worsen in the future, since a new generation of people born in Western countries and having citizenship of these countries is forming in the emigrant environment which is not able to adapt to society and which perceives the environment as hostile.

Against this negative background, the relevance of studying the positive Kazakhstani experience in building an interethnic dialogue is growing significantly. Indeed, if interethnic conflicts themselves are well studied in the scientific literature, then the positive experience of forming an effective model of harmony and tolerance should only receive deep scientific

understanding in order to be further adapted to the conditions of other multi-ethnic states. This explains the high relevance of studying the activities of the Assembly of People of Kazakhstan.

Kazakhstan became the first country among the CIS member states in which a unique institution was created - the Assembly of People of Kazakhstan. This institution has largely contributed to the establishment and adoption of the Kazakhstan model of a multi-ethnic society, the activity of which is aimed at strengthening interethnic and interfaith harmony. The Assembly of People of Kazakhstan , since its inception, has played a large role in strengthening peace and harmony between the peoples living in Kazakhstan. But in recent years, its role in Kazakhstani society has become especially noticeable.

In May 2007, the Parliament of the Republic of Kazakhstan adopted a number of constitutional amendments, significantly changing the role of the entire representative branch of government. One of the most important innovations of constitutional reform is the increase in the number of deputies to the Mazhilis of the Parliament up to 107 people, 9 of whom are elected by the Assembly of People of Kazakhstan.

This step undoubtedly raised the role of the Assembly to a higher level. In addition, the introduction of special seats for the Assembly by increasing the number of deputies made it possible to represent the largest ethnic groups living in Kazakhstan in the Parliament.

Attention should be paid to the fact that the amendments to the Constitution refer to the Assembly of People, and not the Assembly of Peoples of Kazakhstan. As you know, until that time we had the Assembly of Peoples of Kazakhstan, formed by the Decree of the President. And this is a fundamentally important amendment, because one may recall that our Constitution begins with the words: “We, the people of Kazakhstan ...” [3].

We are single nation of the country. But our people are diverse in their ethnic composition. It happened historically. And this amendment brings everything in line with the Constitution of the Republic of Kazakhstan. In addition, it should be borne in mind that all these years the Assemblyis headed by the Head of State N.A. Nazarbayev. And this initially emphasized the exceptional importance of this body.

Friendship houses are successfully functioning in 10 regions of the Republic of Kazakhstan and Almaty, and there is the Palace of Peace and Accord in Nur-Sultan, which is built on behalf of the Head of State. The annual sessions of the Assembly of People of Kazakhstan, congresses of world and traditional religions, and significant events are held here.

One of the main activities of the Assemblyis cross-border cooperation, interaction with states, representatives of ethnic groups of which live in Kazakhstan.

The Assembly of People of Kazakhstan signed cooperation agreements with the All-Russian Public Organization, the Assembly of the Peoples of Russia, the Assembly of the Peoples of Tatarstan of the Russian Federation, and the Assembly of the People of Kyrgyzstan on:

- prospects for intercultural dialogue;
- designation of the framework and directions of possible joint projects;
- promoting common values and strengthening tolerance.

Since 2010, the international project “Remembrance for the Future” has been implemented, and the activities under the project are held annually on the eve of Remembrance Day for victims of political repressions on May 31.

At the Eurasian National University. L.N. Gumilyov opened the Department of the Assembly of People of Kazakhstan, the UNESCO Department of Interethnic and Religious Tolerance. Also,the UNESCO Department at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov is under the auspices of the Assembly.

Representatives of the Assembly visited many countries of the world to exchange

experiences. During the chairmanship of Kazakhstan in the OSCE, the Kazakhstani model of interethnic tolerance was translated into the languages of its member states, which once again confirms the international authority and recognition of Kazakhstan's initiatives in the field of interethnic relations and social harmony.

To exchange experience more than 60 times, delegations from France, Germany, Great Britain, the USA, Sweden, Turkey, China, Russia, Spain, the Netherlands, Israel and other countries of the world applied to the ASSEMBLYSecretariat for study of experience, which confirms the interest in the activities of the Assembly of People of Kazakhstan .

In general, the analysis of the Assembly activity revealed a number of trends in the political life of the country, which were influenced by the Assembly.

Firstly, it is about maintaining a high level of ethnic identity among all national groups. After the disintegration of the USSR in Kazakhstan, as in all former republics, national movements developed, which focused on the damage caused to the cultural development of ethnic groups in Soviet times, and called for the revival of lost traditions. The Assembly of People of Kazakhstan and National Cultural Centers were given unofficial control over this process.

The main goal of the Assembly was to provide all ethnic groups with equal opportunities to preserve and develop their cultural and linguistic integrity. These measures, among other things, were designed to help them form a high level of Kazakhstani patriotism.

In May 2010, an important step was taken towards the formation of a single Kazakhstan nation as a civil community - the adoption of the Doctrine of National Unity "is based on the desire to create equal opportunities and decent living conditions for all citizens of Kazakhstan, recognition of the Universal Declaration of Human Rights, awareness of responsibility for the fate of the nation , creation and strengthening of national statehood on the ancestral Kazakh land and other fundamental principles set forth in the Declaration on State Sovereignty, in the constitutional law on the State Independence and in the Constitution of the Republic of Kazakhstan" [1].

The main objective of this document is to create conditions under which representatives of all ethnic groups and nationalities living in Kazakhstan can overcome the dominant ideas of national identity in their minds and feel like representatives of a single whole, which can be defined as the Kazakhstan nation. At the same time, the formation of a common Kazakhstani identity should not detract from the importance of national identity and the sociocultural values of the Kazakhs and other peoples of Kazakhstan. These tasks define the structure of the Doctrine based on three principles:

1. One country - one fate.
2. Equal opportunity.
3. The development of the national spirit.

Thus, throughout the years of independence, the legal support of interethnic and interfaith relations has been the most important direction of the national policy of the Republic of Kazakhstan.

The state creates a vector of development, builds a scheme, mechanisms for its implementation, but everyday work, local interaction, solving current, situational problems is impossible without the participation of civil society institutions. And in this sense, the Assembly acts as a communicator, which unites society and power in the framework of the most important area - the problems of interethnic relations.

As a result, the feeling of internal equality, the lack of separation into the main and secondary nations makes it possible to effectively reproduce mechanisms of interfaith harmony in Kazakhstan, including at the family level, as young people go through the entire upbringing cycle in a situation where manifestations of intolerance and xenophobia are absolutely excluded, and on the contrary, tolerant attitude to representatives of other religious and ethnic groups is

absolutely natural.

The largest modern politicians, spiritual leaders and representatives of public organizations give the highest appreciation to the experience of Kazakhstan in strengthening interethnic and interfaith harmony. This is what the activities of Kazakhstan were described by the head of the German-Central Asian Bundestag parliamentary group, Hedi Wegener: "A country, on the territory of which representatives of more than 130 different peoples and ethnic groups live, and which was able to organize their peaceful life, is of great interest. The Assembly of the People is an instrument, a bridge between them".

"The leadership of Kazakhstan offers specific mechanisms, practical ways and measures in the direction of development of intercultural and interreligious dialogue. The Assembly of People of Kazakhstan is ready to cooperate with the UN in this direction," said Deputy Chairman of the Assembly of People of Kazakhstan E. Tugzhanov in an interview with Radio of United Nations organization.

The creation of the Assembly was a logical continuation of the domestic and foreign policies of Kazakhstan and its leader since independence.

Kazakhstan initially embarked on the construction of a modern, secular state committed to the ideals of peace, tolerance and constructive dialogue. The creation of the Assembly of People of Kazakhstan has become the institutional design of the sphere of interethnic relations in the republic, a kind of public diplomacy body. The Assemblywas created as a fundamentally new institution of civil society, which had no analogues at that time both in the previous Soviet era and in modern world practice. Now it is safe to say that it was possible to avoid the politicization of interethnic relations, to direct the potential for conflict at that time into a constructive direction, credits given to the Assembly [2].

The most important thing for us in the Assemblyexperience is the understanding that the problem of maintaining the interethnic balance cannot be solved only by state institutions, this requires a broad public dialogue, the active use of civil society mechanisms.

Therefore, the instruments of state policy of Kazakhstan in the field of interethnic relations, among which the Assemblyoccupies the most important place, should be perceived not as a unique, but as a universal beginning, a guide to action, as a positive experience for solving not only domestic, but also global challenges. This experience, of course, can be taken into account or even adapted in other states of the post-Soviet space.

On April 29, 2019, at the XXVII session of the Assembly of People of Kazakhstan , President NursultanNazarbayev congratulated the participants on the start of work, emphasizing the important role of the Assemblyin maintaining peace and stability in the country. - The global world is undergoing a powerful transformation. We all understand that we are already living in a completely new historical era. The economy, society, technology have changed dramatically. We accept these innovations, we learn a lot, we can do a lot. But in this world of variables there is one constant, fundamental value - the unity of society and interethnic harmony," said Elbasy [4].

Thus, the Assembly of People of Kazakhstan is the result of the unique political innovation of Kazakhstan. Today, her work experience is becoming attractive and useful for many countries of the world. Today, the Constitution and Assembly of People of Kazakhstan are not just peers. These two great values have become the foundation of stability, modernization and prosperity. Trust, traditions, transparency, tolerance - these are the principles that formed the basis of our multinational prosperous state.

Literature list

1. National unity is our strategic choice. Speech by the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at the XV session of the Assembly of People of Kazakhstan (Astana, October 26, 2009)

2. Tugzhanov E. Model of public diplomacy // Industrial Karaganda. - 2009. - No. 48-49. - May 1.

3. The Law of the Republic of Kazakhstan "On the Assembly of People of Kazakhstan " dated October 20, 2008 No. 70-IV.
4. Speech by the First President –
Elbasy N. Nazarbayev at the XXVII session of the Assembly of People of Kazakhstan http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/xxvii-sessiya-assamblei-naroda-kazahstana-pod-predsedatelstvom-pervogo-prezidenta-respubliki-kazahstan-elbasy-nursultana-nazarbaeva

Түйін: Бұл мақалада Қазақстан халқы Ассамблеясының қазақстанның бірлік пен толеранттық үлгісін қалыптастыру бойынша қарастырылады. 2010 жылғы мамырда қабылданған Ұлттық бірлік доктринасының негізгі міндеті - Қазақстанда тұратын барлық этностар мен ұлыстардың өкілдері ұлттық бірегейліктің үстем идеяларын өз санасына қалыптастыратын және Қазақстан деп анықтауға болатын біртұтас ұлттың өкілдері сияқты сезінетін жағдай жасау болып табылады. Сонымен бірге, жалпы қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру ұлттық бірегейліктің маңыздылығы мен қазақтар мен Қазақстанның басқа да халықтарының әлеуметтік-мәдени құндылықтарын төмендетпеуі керек.
Бұл міндеттер Доктрина құрылымынүш қағидатқа негізделген:

1. Бір Ел – бір тағдыр.
2. Тең мүмкіндіктер.
3. Ұлттық рухтың дамуы.

Осылайша, біз тәуелсіздіктің барлық жылдарында этносаралық және конфессияаралық қатынастарды құқықтық қамтамасыз ету Қазақстан Республикасы ұлттық саясатының маңызды бағыты болды деген қорытындыға келеміз. Ассамблея осы тұрғыда қоғам мен билікті ең маңызды бағыт - ұлтаралық қатынастар проблемалары аясында біріктіретін коммуникатор рөлін атқарады.

Аннотоция: В данной статье авторы рассматривают деятельность Ассамблеи Народа Казахстана по формированию казахстанской модели единства и толерантности. Основной задачей, Доктрины национального единства принятой в мае 2010 г. является формирование условий, при которых представители всех этносов и народностей, проживающих в Казахстане, смогут преодолеть в своем сознании доминант идеи национальной принадлежности и ощутить себя представителями единого целого, которое можно определить, как казахстанская нация. При этом формирование общегражданской казахстанской идентичности не должно умалять значения национального самосознания и социокультурных ценностей казахов и других народов Казахстана. Эти задачи определяют структуру Доктрины, основанную на трех принципах:

1. Одна страна – одна судьба.
2. Равные возможности.
3. Развитие национального духа.

Таким образом мы приходим к выводу, что на протяжении всех лет независимости нормативно-правовое обеспечение межэтнических и межконфессиональных отношений являлось важнейшим направлением национальной политики Республики Казахстан. И в этом смысле Ассамблея выступает в роли коммуникатора, который соединяет общество и власть в рамках важнейшего направления – проблемы межнациональных отношений.

УДК 330.5

Акынбекова Д.Н.
к.э.н., Национальная палата предпринимателей РК «Атамекен», Нур-Султан, Казахстан

РАЗВИТИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В МИРЕ И КАЗАХСТАНЕ

Аннотация: В статье рассматривается сущность и значениеинклюзивного предпринимательства в современном мире, как деятельности, нацеленной на решение социальных проблем,и оказание поддержки лицам, находящимся в неблагоприятном положении. Автором проанализирован опыт таких развитых стран Организации экономического сотрудничества и развития, как Великобритания, Австрия, Франция и Германия. Изучены политики и программы, направленные на развитие инклюзивных мер развития в области предпринимательства, в этих странах. Также в статье освещены отдельные меры по поддержке предпринимательских инициатив особых групп населения в Казахстане. На основе изучения мирового и казахстанского опыта поддержки и развития инклюзивного предпринимательства сделаны отдельные выводы. По результатам обоснована необходимость развития и использования мирового опыта поддержки инклюзивного предпринимательства в Казахстане.

Ключевые слова: инклюзивное предпринимательство; социальное предпринимательство; малый бизнес; социальная защита; правовое регулирование; малое и среднее предпринимательство; доходы; женское предпринимательство; молодежное предпринимательство; серебрянное предпринимательство.

Несколько лет назад сложно было представить представителей бизнеса, которые в первую очередь были нацелены на решение или смягчение социальных проблем общества, а не на получение прибыли от производства и реализации товаров и услуг.Однако,как показывает мировая практика имеется положительный опыт объединения усилий государства и частного сектора в повышении качества жизни граждан и решении их социальных проблем. Это развитие инклюзивного предпринимательства, которое направленона достижение общественно-полезных целей и оказание поддержки лицам, находящимся в неблагоприятном положении.

Именно предпринимательство способствует социальной интеграции, чтобы дать всем равные возможности для создания и ведения бизнеса. Целевые группы - это те, кто находится в трудной жизненной ситуации и недостаточно представлен в предпринимательстве и самозанятости, в том числе молодежь, женщины, пожилые люди, этнические меньшинства и иммигранты, инвалиды и многие другие группы.

Важно отметить, наряду с понятием «инклюзивное предпринимательство» используется понятие «социальное предпринимательство». Социальное предпринимательство является одним из направлений развития инклюзивного препринимательства. Инклюзивное предпринимательство является более широким понятием. Целью инклюзивной предпринимательской деятельности является создание новых способов решения социальной проблемы, то естьвнедрение социальной инновации.

Развитие инклюзивного предпринимательства оказывает особое влияние на развитие таких сфер, как образование, «серебряная экономика», включающая проекты, напрямую связанные с адаптацией, социализацией лиц преклонного возраста, здравоохранение и сферу, связанную с адаптацией лиц с ограниченными возможностями.

Этот бизнес низкорентабельный и работает на условиях самоокупаемости [1]. Тем не менее мировая практика свидетельствует об успешном развитии инклюзивного предпринимательства как альтернативного механизма ускорения темпов социального прогресса, развития инновационных ресурсов регулирования социальной сферы и поддержки предпринимательства.

Согласно данным Организации экономического сотрудничества и развития (далее -

ОЭСР) сегодня почти 26 миллионов человек в Европейском Союзе являются безработными и активно ищут работу [2]. Одним из ответов на возвращение людей на работу является создание бизнеса и самозанятость, что является ключевым результатом, которого добиваются политики инклюзивного предпринимательства, и, как следствие, более широкое участие целевых групп населения на рынке труда.

Политика и программы, направленные на развитие инклюзивных мер развития в области предпринимательства направлены на то, чтобы все люди, независимо от их личных качеств и опыта, имели равные возможности для открытия и ведения собственного бизнеса. Эти политики обычно нацелены на группы, которые недостаточно представлены в предпринимательстве или сталкиваются с более серьезными препятствиями для создания бизнеса и самозанятости, например, женщины, молодежь, безработные и мигранты.

Одной из стран ОЭСР с успешным опытом поддержки развития инклюзивного предпринимательства можно назвать **Великобританию.**

Поддержка развития предпринимательства, нацеленного на решение социальных проблем берет начало с созданием отдел по социальному предпринимательству (Social Enterprise Unit) в Департаменте торговли и промышленности Великобритании в 2001 году. С созданием данного отдела назначен министра уполномоченный за развитие социального предпринимательства в стране. С целью консолидации усилий по развитию социального бизнеса в 2003 году в стране компания Social Enterprise UK (SEUK). Согласно данным Social Enterprise UK вклад социального предпринимательства в ВВП Великобритани более более 60 млрд. фунтов стерлингов, в сектор трудоустроено около 3% населения страны, количество социальных предприятий составляет более – 100 000 компаний [3].

Согласно законодательству Великобритании «сосциальное предприятие представляет собой, в первую очередь, предприятие нацеленное на решение социальных проблем. Маскимизации прибыли учредителей и акционеров перенесена на второй план. Доходы таких компаний реинвестируются согласно этим целям в предприятие [4].

Согласно Стратегии успеха Social Enterprise UK, опубликованного в 2002 году, социальное предприятие представляет собой самостоятельную, прозрачную и подотчетную организацию с четко определенной социальной и/или экологической миссией. Также согласно данному документу такие компании основную часть своих доходов от реализации собственных товаров и/или услуг реинвестирует в предприятие [5].

В 2004 году в Великобритании ведено понятие «Компания интересов сообщества» (community interest company - CIC) [6], это организационно-правовая форма для социальных предприятий. Согласно законодательству компании, созданные в данной форме,обязаны закрепить в своем Уставе свою социальную миссию и имеют ограничения на передачу активов компании на другие цели.

С целью содействия улучшению профессиональной подготовки, создания инвестиционного фонда и развитию финансовой поддержки в 2006 году принят «Социальное предприятие. План действий: расширение масштабов новых высот» (Social enterprise action plan: Scaling new heights) [7].

Как и в других странах, несмотря на предпринимаемые меры, компании данного сектора сталкивались с трудностями при получении финасовой поддержки. В Этой связи, в 2011 году британским правительством принята Стратегия роста рынка социальных инвестиций, в которой пересмотрены налоговые стимулы, усовершенствована законодательная база для поощрения инвестиций в социальную сферу. Кроме того, в 2012 году создана финансовая организация Big Society Capital [8], нацеленная на поддержку и развитие социальных инвестиций. Вместе с тем, в 2014 году были введены налоговые льготы для социальных инвесторов, то есть юридическим и физическим лицам,

инвестирующим свои средства в социальные предприятия подоходный налог сокращается на 30% [9].

В 2013 году был принят Закон о реализации общественных услуг (Public Services (Social Value) Act)[10], согласно которому государственные органы при заказе услуг обязаны выбирать предприятия и поставщиков, которые оказывают положительное влияние на экономическое, социальное и экологическое благополучиеобщества и развитию региона.

Принимаемые меры в отношении развития социального предпринимательства дает свои положительные результаты. Так, к примеру, в Великбритании высокий процент пожилых предпринимателей по сравнению с другими европейскими странами, отмечается значительный рост количества женщин предпринимателей.

Достаточно хорошо поддерживается развитие инклюзивного предпринимательства правительством Австрии. Так, по официальным данным 40% всех действующих индивидуальных предпринимателей приходится на долю бизнес-леди, около 15% всех предпринимателей занимают пожилые люди, 18,3% - молодые предприниматели, 9,6% - мигранты самозанятые в Австрии.

В целях развития и поддержки инклюзивного предпринимательства в Австрии принимаются постоянные меры со стороны власти [11]. Так, в 2013 году правительством Австрии была принята Рабочая программа федерального правительства Австрии, в которой изложены принципы, меры и действия, которые должны быть реализованы правительством в период с 2013 по 2018 гг. [12]. Данная программа охватывает широкий круг вопросов политики, включая создание бизнеса. Основные задачи, связанные с созданием бизнеса, включают увеличение числа новых предприятий, улучшение доступа к финансированию для предпринимательства, снижение бюрократических и административных барьеров для предприятий, поддержку предпринимательства в сельских районах и решение проблем преемственности бизнеса. В данном документе лица, находящиеся в неблагоприятном положении на рынке труда (например, женщины, молодежь, безработные, пожилые люди или мигранты), рассматриваются через призму проблем рынка труда и трудоустройства, но не конкретно в отношении самозанятости.

Вопрос поддержки создания бизнеса также является ключевой целью программы экономической политики, изложенной в ежегодном экономическом отчете Федерального министерства науки, исследований и экономики Австрии. В 2015 году данное министерство приняло «Страновую стратегию для начинающих» («GründerlandStrategie»), которая содержит «дорожную карту» из 40 мер, связанных с инновациями, финансированием бизнеса, предпринимательскими сетями, правилами и инфраструктурой. Стратегия также направлена на развитие предпринимательского духа среди детей и молодежи и обучение предпринимательскому мышлению в сфере образования. Вместе с тем, предусмотрены меры и инструменты для роста инновационной деятельности, улучшения финансирования и сокращения бюрократических процедур для новых стартапов. Однако в данной стратегии ключевые целевые группы инклюзивной политики в области предпринимательства (например, женщины, молодежь, пожилые люди, иммигранты или безработные) прямо не рассматриваются.

Федеральным министерством науки, исследований и экономики Австрии два раза в год готовится «Доклад о состоянии малых и средних предприятий (МСП) в Австрии» («Mittelstandsbericht») [13] и представляется Национальному собранию. В одном из недавних отчетов подчеркивается цель развития предпринимательства среди конкретных групп населения (например, молодежи, мигрантов, женщин и людей с ограниченными возможностями). Вместе с тем, представлен анализ недавно принятых мер по содействию МСП, структурированные по десяти принципам Закона о малом бизнесе Австрии, и описаны относительные показатели Австрии в достижении целей Закона о малом бизнесе

Австрии по сравнению с другими государствами-членами ЕС, а также рекомендации о том, как улучшить производительность.

Вышеназванные крупные стратегии дополняются несколькими стратегиями для конкретных группнаселения, которые стремятся начать свое дело. Например, австрийская молодежная стратегия на 2013–2020 годы («Österreichische Jugendstrategie»)[14], которая соответствует молодежной стратегии ЕС, направлена на решение проблем интеграции молодежи в общество и в рынок труда, включая такие стратегические цели, как увеличение числа стартапов, обучение молодежи и развите предпринимательства. Аналогичным образом, в Австрийской стратегии обучения в течение всей жизни («LLL: 2020» [15]) изложены действия по улучшению обучения на всех этапах жизни. Одной из междисциплинарных компетенций, выделенных в стратегии, является «предпринимательская компетенция», которая стремится основываться на предыдущих действиях, связанных с предпринимательским образованием.

Создание предпринимательского духа является важным политическим приоритетом для нынешнего правительства **Франции**[16]. Так как французские власти стремятся стимулировать создание и развитие бизнеса, а также создавать рабочие места и доходы. В программных документах особое внимание уделяется на предоставление доступа к дополнительным индивидуальным мерам, включая безработных, женщин, молодежь и жителей неблагополучных районов. К дополнительным мерам социальных целевых групп относятся доступ к целому ряду общих и специализированных услуг поддержки, включая доступ к финансам, обучение предпринимательству, программы обучения и наставничества. Они предлагаются правительством на национальном и местном уровнях, а также многими субъектами в неправительственном и частном секторах.

Для поддержки реализации большого количества программ и инициатив, связанных с созданием бизнеса и предпринимательством в 2016 году было создано Агентство по предпринимательству Франции (Agence France Entrepreneur). Он уполномочен вносить вклад в создание устойчивых и растущих компаний и содействовать сотрудничеству между малыми и крупными фирмами в целях поддержки инноваций во Франции.

Кроме того, в новом законодательстве о гендерном равенстве Франции уделяется особое внимание развитию женского предпринимательства. Также в 2013 году был представлен Национальный план по женскому предпринимательству, направленный увеличение количества женщин-предпринимателей и женщин-основателей бизнеса.

Обзор мирового опыта показывает, что в Германииразвитие инклюзивного предпринимательства определяется скорее в социальном, чем в экономическом смысле. В германии не было четко определенной экономической цели политики поддержки предпринимательства, направленной на повышение уровня самозанятости путем поддержки женщин, молодежи, пожилых людей и людей с ограниченными возможностями.

Также молодежное предпринимательство, как правило, не занимает важное место в политической повестке дня. Тем не менее со стороны правительства всегда уделяется внимание поддержке большего числа стартапов из университетов. Также предпринимаются усилия по поддержке молодых людей в профессиональном обучении, которые впоследствии думают стать самостоятельно занятыми. Особое внимание на повышение осведомленности о предпринимательстве среди студентов.

В Германии не реализовываются специальные программы, направленные на поддержку предпринимательских инициатив людей преклонного возраста и людей с ограниченными возможностями.

В целом, немецкое «экономическое чудо» ("Wirtschaftswunder") является главным образом результатом экономического роста крупных фирм и тех предприятий, которые сформировали немецкий "Mittelstand" (то есть новые стартапы, а также малые и средние

предприятия)[17]. Динамика самозанятости и другие формы новых деловых предприятий не были частыми ни в бывшей Западной Германии, ни в Восточной Германии[18].

На сегодня вопросы развития инклюзивного предпринимательства для Казахстана явление новое, но достаточно актуальное и трендовое. Несмотря на то, что теоретическая и практическая база его на стадии формирования, наблюдается большое внимание со стороны государственных органов, бизнеса, науки и студенческого сообщества.

Так, в Республике Казахстан реализуются меры по поддержке предпринимательских инициатив лиц, относящихся к особым группам. К примеру, начиная с 2011 года в стране у субъектов малого предпринимательства (в том числе молодые предприниматели, начинающие предприниматели, женщины, лица с инвалидностью, лица старше 50 лет) появилась возможность получить государственные гранты. Гранты выдаются безвозмездно для реализации новых бизнес-идей в приоритетных секторах экономики.

В целях поддержки женщин-предпринимателей в стране активно реализуются различные инструменты финансовой поддержки такие, как Микрокредитование женского предпринимательства, Гарантирование кредита, Субсидирование ставки вознаграждения по кредитам, Поддержка субъектов малого и среднего предпринимательства за счет средств Азиатского банка развития, Программа «Женщины в бизнесе» Европейского банка реконструкции и развития.

Согласно данным АО «Фонд развития предпринимательства «Даму»[19] в рамках программы Микрокредитование женского предпринимательства профинансировано 1 539 заемщиков на общую сумму 13 294 млн. тенге, создано 789 рабочих мест. С конца 2011 года в рамках программы финансирования субъектов малого и среднего предпринимательства за счет займа Азиатского Банк Развития поддержано 648 проектов женщин предпринимателей на общую сумму 40 732 млн. тенге. С сентября 2015 года в рамках Программы «Женщины в бизнесе» Европейского банка реконструкции и развития под корпоративную гарантию АО «Фонд развития предпринимательства «Даму» через АО «БанкЦентрКредит» оказана поддержка 237 женским бизнес инициативам на общую сумму 10 511 млн. тенге. Также в рамках данной программы под полную коммерческую гарантию АО «Фонд развития предпринимательства «Даму» через Микрокредитную организацию «KMF» поддержано 11 927 проектов на общую сумму 6 599 млн. тенге.

Меры поддержки женского предпринимательства положительно влияют на рост общего числа женщин в бизнесе. Соотношение количества предприятий в секторе малого и среднего бизнеса, возглавляемых женщинами и мужчинами одинаковое. Однако несмотря на это наблюдается снижение доли средних предприятий, возглавляемых женщинами.

В настоящее время, согласно данным АО «Фонд развития предпринимательства «Даму», лица с инвалидностью составляют 3,7% населения Казахстана и как минимум 5-6 тысяч лиц с инвалидностью в год заключают социальный контракт (ищут варианты трудоустройства). Данная категория граждан страны больше всего подвержена экономическим потрясениям, их средства для жизнедеятельности напрямую зависят от выделяемых государством пособий. Для решения существующих социально-экономических проблем Казахстана, необходимо рассмотреть возможность всестороннего развития и поддержки социального предпринимательства в Казахстане.

В этой связи, в рамках различных программ постоянно оказывается поддержка экономической активностисреди лиц с инвалидностью. Так, в рамках Программы «Дорожная карта занятости 2020» за 2011-2016 гг. подписали социальные контракты – 19 101 человек, трудоустроено – 14 552 человек, прошли обучение – 1 277 человек, получили микрокредит – 1 407 человек. В рамках Программы развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017-2021гг. трудоустроено – 9 127 человек (в рамках содействия в обеспечении занятости безработных и самозанятых (профориентация, поиск

вакансий, создание социальных рабочих мест и т.д.), получили микрокредиты – 216 человек. В рамках проекта «Даму-Комек» с 2009 года поддержана 2071 заявка на сумму 80 млн. тенге, проекта «Развитие предпринимательских навыков женщин с инвалидностью» 231 женщина обучена, 90 женщин прошли курсы подготовки / переподготовки и стажировку, 51 женщина трудоустроена.

Как известно, молодежный бизнес играет главную роль в решении социально-экономических проблем. Главной проблемой молодежи для всех постсоветских стран является безработица, недостаточный уровень образования и отсутствие стимулов для реализации предпринимательских инициатив. Необходимость поддержки молодежи обоснована двумя факторами: доля молодежи в общей численности трудоспособного населения Казахстана составляет около трети. Во-вторых, появление в структуре молодежи Казахстана категории NEET является серьезной общественной проблемой, с обширными последствиями.

В целях поддержки молодежи 2019 год в Казахстане объявлен Годом молодежи. В этом году реализовываются различные мероприятия по поддержке молодых граждан. В числе которых можно отметить запуск пилотного образовательного проекта «Жас кәсіпкер». Данный проект реализуется Национальной палатой предпринимателей РК «Атамекен» в рамках Государственной программы развития продуктивной занятости и массового предпринимательства «Еңбек». Проект «Жас кәсіпкер» ориентирован на развитие и поддержку молодежного предпринимательства. Цель проекта - повышение экономической активности населения через привлечение к занятию предпринимательской деятельностью безработных и непродуктивно занятых жителей всех возрастов, в том числе молодежи категории NEET, членов молодых семей, малообеспеченных многодетных семей, малообеспеченных трудоспособных инвалидов в возрасте от 18 до 29 лет в городской и сельской местности.

Учитывая опыт развития инклюзивного предпринимательства в мире в Казахстане необходимо на законодательном уровне закрепить понятия «инклюзивное предпринимательство», «социальное предпринимательство», на законодательном уровне обеспечить стимулирование и защитуинклюзивного бизнеса. В Предпринимательском Кодексе Республики Казахстан существуют лишь понятие «Социальной ответственности бизнеса» и закреплены соответствующие преференции для компаний, которые трудоустраивают людей с инвалидностью. Однако, этих мер недостаточно для решения накопившихся социальных проблем общества.

Вместе с тем, в Казахстане необходимо разработать специальную стратегию по развитию инклюзивного предпринимательства, направленную на создание благоприятных условий для развития социального, молодежного, женского предпринимательства, «серебряных предпринимателей» и вовлечение в предпринимательство людей с особыми потребностями. В рамках данной стратегии необходимо рассмотреть такие задачи, как правовое и нормативное регулирование со стороны государства, финансовая, информационная и консультационная поддержка, развитие диалоговой площадки для обмена опытом между предприятиями, преференции и различные меры стимулирования инвестиций в социальную сферу и др.

Развитие инклюзивного предпринимательства в среднесрочной и долгосрочной перспективе развитие благоприятно отразится не только на решении социальных проблем общества, но и на увеличении благосостояния простых граждан и экономическом развитии страны.

Список литературы

1. Блинова М.Г. Роль социального предпринимательства в повышении качества жизни граждан и решении их социальных проблем // Электронный научный журнал «Apriori. Серия: гуманитарные науки», №4, 2016 г.

2. Inclusive Entrepreneurship in Europe - An OECD-European Commission Project. http://www.oecd.org/cfe/leed/inclusive-entrepreneurship.htm

3. Данныекомпания Social Enterprise UK - https://www.socialenterprise.org.uk/government-must-harness-the-power-of-social-enterprise-to-make-uk-competitive-and-inclusive-finds-new-research

4. Определение понятия «Социальное предпринимательство» в Великобритании - https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/31677/11-1400-guide-legal-forms-for-social-enterprise.pdf

5. Social Enterprise: a strategy for success. July 2002. Department of Trade and Industry. http://www.dti.gov.uk/ © Crown Copyright. DTI/Pub 6058/5k/07/02/NP. URN 02/1054 https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20061211103745/http://www.cabinetoffice.gov.uk/third_sector/documents/social_enterprise/se_strategy_2002.pdf

6. https://www.gov.uk/government/organisations/office-of-the-regulator-of-community-interest-companies

7. Social enterprise action plan Scaling new heights. Office of the Third Sector Cabinet Office. Publication date: November 2006.
https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20070101085548/http://www.cabinetoffice.gov.uk/third_sector/documents/social_enterprise/se_action_plan_%202006.pdf

8. https://bigsocietycapital.com/

9. Guidance Tax relief for investors using venture capital schemes. Published 1 January 2016. Last updated 25 January 2019.
https://www.gov.uk/guidance/venture-capital-schemes-tax-relief-for-investors

10. Guidance Social Value Act: information and resources. Updated 3 May 2016. https://www.gov.uk/government/publications/social-value-act-information-and-resources/social-value-act-information-and-resources

11.Inclusive Entrepreneurship Policies, Country Assessment Notes. Austria, 2017. © OECD/European Union, 2017. http://www.oecd.org/industry/smes/AUSTRIA-country-note-2017.pdf

12.Arbeitsprogramm der österreichischen Bundesregierung 2013-2018. Vienna: Bundeskanzleramt, Bundespressedienst. Bundeskanzleramt, 2013.
https://www.justiz.gv.at/home/justiz/aktuelles/archiv/2013/arbeitsprogramm-der-oesterreichischen-bundesregierung-2013-bis-2018~2c94848642ec5e0d0142fac7f7b9019a.de.html

13. Mittelstandsbericht 2018. Wien, 2018. BMDW
https://www.bmdw.gv.at/Themen/Wirtschaftsstandort-Oesterreich/KMU/Mittelstandsbericht.html

14.Jugendstrategie Strategische Ziele 2013–2020. Bundesministerium für Wirtschaft, Familie und Jugend. Wien, 2013.
https://www.boja.at/fileadmin/_migrated/content_uploads/Jugendstrategie_Strategische_Ziele_2013_bis_2020.pdf

15. LLL: 2020 Strategische Ziele und Benchmarks. Wien, Juli 2011.
https://uil.unesco.org/i/doc/lifelong-learning/policies/austria-strategie-zum-lebensbegleitenden-lernen-in-oesterreich-2020.pdf

16. Inclusive Entrepreneurship Policies, Country Assessment Notes. France, 2017 © OECD/European Union, 2017.
http://www.oecd.org/industry/smes/FRANCE-country-note-2017.pdf

17. Inclusive Entrepreneurship Policies, Country Assessment Notes.Germany, 2017. © OECD/European Union, 2017.
http://www.oecd.org/industry/smes/GERMANY-country-note-2017.pdf

[18]Fritsch, M. and M. Wyrwich (2014), "The Long Persistence of Regional Entrepreneurship: Germany 1925 to 2005" (with Michael Fritsch), Regional Studies, Vol. 48, No. 6, pp. 955-973.
[19]https://www.damu.kz/poleznaya-informatsiya/informatsiya-fonda/analitika/

Түйін: Мақалада заманауи әлемдегі әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған және қолайсыз жағдайдағы адамдарға қолдау көрсетуге бағытталған қызмет ретіндегі инклюзивті кәсіпкерліктің мәні мен мәні қарастырылады.Автор Ұлыбритания, Австрия, Франция және Германия сияқты Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының дамыған елдерінің тәжірибесіне талдау жасаған. Осы елдердегі кәсіпкерлік саласындағы инклюзивті шараларды әзірлеуге бағытталған саясат пен бағдарламалар зерттелген.Сонымен қатар мақалада Қазақстандағы арнайы топтардың кәсіпкерлік бастамаларын қолдаудың белгілі бір шаралары қарастырылған. Инклюзивті кәсіпкерлікті қолдау мен дамытудың әлемдік және қазақстандық тәжірибесін зерттеу негізінде белгілі бір тұжырымдар жасалған. Нәтижесі бойынша Қазақстанда инклюзивті кәсіпкерлікті қолдаудың әлемдік тәжірибесін дамыту және пайдалану қажеттілігі негізделеді.

Abstract: This article discusses the nature and importance of inclusive entrepreneurship in the modern world, as activities aimed at solving social problems and providing support to disadvantaged people. The author analyzes the experience of such developed countries of the Organization for Economic Cooperation and Development, such as the United Kingdom, Austria, France and Germany.Policies and programs aimed at developing inclusive development measures in the field of entrepreneurship in these countries have been studied.The article also highlights certain measures to support entrepreneurial initiatives of special population groups in Kazakhstan.Based on the study of world and Kazakhstani experience in supporting and developing inclusive entrepreneurship, certain conclusions are drawn.According to the results the necessity of development and use of global experience to support inclusive entrepreneurship in Kazakhstan is substantiated.

ӘӨЖ 73.071.1

Қайранов Е.Б., Байсынов С.Қ., Жунисбаев М.С.
философия докторы (PhD), Т. Жүргенов ат. ҚазҰӨА доценті, Алматы қ., Қазақстан
Т.Жүргенов ат.ҚазҰӨА 6М041500-«Мүсін» мамандығының 2-курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Т.Жүргенов ат.ҚазҰӨА профессоры, «Құрмет» орденінің иегері, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МҮСІН ӨНЕРІНДЕГІ ТҰҢҒЫШ ҚАЗАҚ КӘСІБИ МҮСІНШІ ХАКІМЖАН НАУРЫЗБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ОРНЫ

Түйін: Мақалада тұңғыш қазақ кәсіби мүсіншісі Х.Е. Наурызбаев шығармашылығының Қазақстан мүсін өнеріндегі орны қарастырылады. Мемлекеттік «Ұлы даланың 7 қыры» бағдарламасының мақсаттарына сәйкес Қазақстандағы алғашқы монументалды ескерткіштердің бірі болып келетін Х. Наурызбаевтың туындылары отандық классикалық өнер мұрасы ретінде зерттеледі. XX ғасырда ұлттық қайраткерлерге орнатылып ұмытыла бастаған монументалды ескерткіштер заманауи жас ұрпақтар мен шетелдік қонақтарға тарихты жаһанданудың жаңа көзқарасымен насихаттау тұрғысында талданады. Және де, отандық жоғары кәсіби мүсін мектебінің қалыптастып дамуына қосқан оның үлесі қозғалады.

Кілттік сөздер: тұңғыш кәсіби мүсінші, монументалды ескерткіш, ұлттық тұлғалар, мемлекеттік бағдарлама, отандық өнертанушылар, бейнелеу өнері.

Қазақстандағы кәсіби мүсін өнерінің жүйелі түрде дамуы XX ғасырдың 50-ші жылдарынан бастайды деуге болады. Оған дейін, бейнелеу өнерінің алғашқы үдерісі кәсіби шығармашылық ортаның, яғни Ұлы Отан соғысы кезінде Кеңестік Одағының орталық қалаларынан эвакуацияланған суретшілер өз еңбектерімен Қазақстандағы мүсін өнерінің қалыптасуына әсер еткені белгілі. 2001 жылы жарық көрген «Қазақстан бейнелеу өнері. XX ғасыр» альбомында: «1957 жылы Алматыда Қазақстан мүсін өнерінің тұңғыш көрмесі өткізілді және экспозицияның нақты бір тұжырымдамасы болмаса да, бұл көрме қазақстандық мүсін өнерінің 10 жылдық қорытындысын шығарды. Оған қатысушылардың арасында мүсіншілердің аға буын өкілдері - Я. Кучис, И. Николишин, З. Береговая және Х.И. Наурызбаев болды» - деген мағлұмат бар [1, 158 б.]. Осы кездерден бастап еңбектене бастаған алғашқы мүсіншілердің бірі, қазақтың тұңғыш кәсіби мүсіншісі Хакімжан Наурызбаев өзінің табиғи дарындылығы мен еңбекқорлығының арқасында, шығармашылық өмірінің соңына дейін қазақтың алғашқы суретшісі Әбілхан Қастеев сияқты, туған елінің мәдениетін өркендетуге тынбай еңбек еткенін көптеген жариялымдардан білеміз. Оның шығармашылық нәтижесі - ұлттық кәсіби мүсін өнерінің негізін қалауы ретінде 300-ден астам мүсіндік туындылары мұра болды.

Ресми ақпарат көздеріне сүйенсек, «Наурызбаев Хәкімжан Есімханұлы (1925 - 2009 жж.) – қазақтың тұңғыш кәсіби мүсіншісі, 1951 жылы Украинадағы Харьков қаласы көркемөнер институтының түлегі, 1951 жылдан бастап КСРО СО мүшесі, 1969 жылдан - ҚазКСР Халық суретшісі, ҚазКСР өнерінің еңбек сіңірген қайраткері, Ш. Уалиханов атындағы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, «Тарлан» сыйлығының иегері, «Парасат» орденінің кавалері, ҚР ЖАК профессоры. Туған жері - Қостанай облысы, Меңдіқара ауданы, Ұзынкөл ауылы, 1952-54 жылдары Қазақ КСР Суретшілер одағы басқармасының төрағасы. 1961-65 жылдары Лениндік сыйлықтар комитетінің, 1959-65 жылдары және 1973 жылдан КСРО Суретшілер одағы басқармасының мүшесі» [2].

2018 жылы жарияланған Қазақстан тұңғыш Президенті Н.А. Назарбаевтың «Ұлы даланың 7 қыры» бағдарламалық мақаласындағы – «II. Тарихи сананы жаңғырту» тарауының «2. Ұлы даланың ұлы есімдері» тараушасында – «...атақты тарихи тұлғаларымыз бен олардың жетістіктерінің құрметіне ашық аспан астында ескерткіш-мүсіндер қойылатын «Ұлы даланың ұлы есімдері» атты оқу-ағарту энциклопедиялық саябағын ашуымыз керек. Екіншіден, мақсатты мемлекеттік тапсырыс ұйымдастыру арқылы қазіргі әдебиеттегі, музыка мен театр саласындағы және бейнелеу өнеріндегі ұлы ойшылдар, ақындар және ел билеген тұлғалар бейнесінің маңызды галереясын жасауды қолға алу қажет» - делінген [3].

Осы мақсаттарға сәйкес қазақтың белгілі суретшісі Ә. Қастеевтің еңбектері кеңінен насихатталуы сияқты, қазақтың тұңғыш кәсіби мүсіншісі Х. Наурызбаевтың да еңбектерін насихаттау өзекті деп санаймыз. Себебі, Қазақстанның қоғамдық ортасында өткен ғасырдың екінші жартысында монументалды ескерткіштердің алғашқылары болып келетін оның туындылары қазіргі XXI ғасырдағы жаһандану дәуірінде еліміздегі классикалық өнер үлгісі ретінде жаңа көзқараспен зерттеу маңызды болып келеді. Сонда, тәуелсіздік кезеңінде тұрғызылған ескерткіштерді ғана емес, сонымен қатар, кеңестік кезеңдегі ұлттық қайраткерлердің ұмыт болып бара жатқан осындай монументалды ескерткіштері, заманауи жас ұрпақтар мен шетелдік қонақтарға терең тарихымыздың бір көрінісі ретінде де еске түсіріп қойған абзал болар.

Х. Наурызбаев білімін шыңдап жүрген сәттен бастап халқымыздың ұлы тұлғаларының монументтерін жасауға өзіне мақсат қойған. Сөйтіп, тарихи тұлғалармен қатар қарапайым замандастарын, соның ішінде, металлург, шопан және диқаншылардың портреттерін де жасаған. Мүсінші 1960 - 1961 жылдары портреттік сериясын жасауда өз еліміздің ерекшелігін көрсетуді тырысты. Мысалға айтсақ, «ұлттық тарихи тұлғалар портреттерінде кейіпкерлердің жан дүниесін терең де жан-жақты ашты. Ол – Құрманғазы Сағырбайұлы, Дина Нұрпейісова, Ахмет Жұбанов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мәншүк Мәметова, Сералы Қожамқұлов, Кәмшат Дөнентаева, М. Алтынбаева, социалистік еңбек ерлері Н. Алдабергенов, Қ. Досанов, Б. Шаяндин, Д. Серіков және т.б.» [4].

Х. Наурызбаевтың жоғары сапалы кәсіби академиялық білімінің арқасында қазақ халқының танымал батырлары, ғалымдары, жазушыларының көптеген мүсіндері бүгінгі күні классикалық үлгіге айналып отыр деуге болады. Мүсіншінің жобасымен республикамыздың көптеген қалаларында монументалды ескерткіштері мен мүсіндік бюсттер 1950-1990 жылдар аралығында бой көтерген. Соның ішінде, атап айтсақ: «Н. Алдабергенов» бюсті (Алматы обл., 1959 ж., сурет № 1), «Абай» ескерткіші (Алматы қ., 1960 ж., сурет № 2), Амангелді Иманов ескерткіші (Қостанай обл., 1960 ж., сурет № 4), «Жамбыл» ескерткіші (Тараз қ., 1963 ж., сурет № 5), «Шоқан» ескерткіші (Алматы қ., 1969 ж., сурет № 6), «Жамбыл» бюсті (Алматы қ., 1971 ж., сурет № 7), «Мәншүк Мәметова» ескерткіші (Орал қ., 1988 ж., сурет № 8) және т.б.

Шығармашылық жолының деректері бойынша, Х. Наурызбаев ұлттық тұлғаларға арналған мүсіндік зерттеулерін алғаш рет 1947 жылы халық батыры, қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін ұйымдастырушылардың бірі Амангелді Имановтың бейнесін жасаудан бастаған. Соның бірі, көптеген ізденісінің бастамасы ретінде 1950 ж. гипстен жасалған портреттік туындысы болып келеді (Қостанай облыстық тарихи-өлкетану мұражайы, сурет № 3). Кейін, 1960 жылы Х. Наурызбаев жасаған Амангелді Имановтың ескерткіші батырдың туған жерінде орнатылады [5].

Мүсінші Х. Наурызбаевтың шығармашылық жолын саралап қарасақ, қоғамдық ортада орнатылған алғашқы кәсіби ескерткіштерінің бірі – 1959 жылы Алматы облысы Ескелді ауданындағы «Нұрмолда Алдабергенов» бюсті (сурет № 1). Ресми деректер бойынша, **Нұрмолда Алдабергенов – «ауыл шаруашылығы өндірісін ұйымдастырушы, қоғам қайраткері, екі мәрте Социалистік Еңбек Ері (1948 ж., 1958 ж.), екі рет Ленин және Еңбек Қызыл Ту ордендерімен, 6 рет Халық Шаруашылығы Жетістіктері Көрмесінің Үлкен Алтын медалімен марапатталған» тұлға болып келеді [6]. Қазақ даласының осындай әйгілі қайраткерлері Нұрмолда Алдабергенов пен Тұрар Рысқұловтың кездесу тарихына тоқтала кетсек. Жетісу газетінің тілшісі Н. Бектемірованың «Аңыз бен ақиқат. Тұрар Рысқұловтың сыйлығы» тақырыбындағы мақаласында:** «Айнабұлақ стансысында екі жақтан салынып келе жатқан теміржол 1930 жылдың 28 сәуір күні түйісіп, салтанатты жиын өткізілген. Осы жиынға сол кездегі Ресей Федерациясының Совнарком төрағасы болып қызмет атқарған Тұрар Рысқұлов қатысып, қазақ елінің ертеңі, жарқын болашағы туралы жалынды сөздерін қалың жұртқа арнаған екен. Осындай ғұлама адамның қолынан Нұрмолда да ерен еңбегі үшін арнайы сыйлық алған» - деп **Н. Алдабергеновтың кезекті марапатталу сәті көрсетілген [7].**

Ал, енді қазақтың әйгілі тұлғасы Т. Рысқұловқа тоқтала кетсек, оған арналып қойылған басқа да мүсіншілердің монументалды және бюсттік ескерткіштері баршылық. Соның ішінде, Алматы қаласы - Абылайхан мен Айтеке би көшелері қиылысындағы «Атақты қайраткерлер аллеясындағы» бюсті (1987 ж.), Тараз қаласы - Абай даңғылында орналасқан қалалық саябақ алдындағы ескерткіші (1994 ж.), Алматы қаласы - «Нархоз» университетінің алдындағы бюсті (2001 ж.), Жамбыл облысы - Т. Рысқұлов ауданындағы Құлан аулынында ескерткіші (2002 ж.), Шу қаласы - теміржол станциясындағы бюсті (2006 ж.), Шымкент қаласы - Жібек жолы мен Т. Рысқұлов көшелерінің қиылысында орналасқан Т. Рысқұлов аллеясындағы ескерткіші (2009 ж.), Мәскеу қаласы - Покров бульварындағы мемориалды тақтасы (РФ, 2011 ж.), Түркістан облысы – Түлкібас теміржол станциясындағы «Тұрар Рысқұлов пен Мұхамеджан Тынышбаев» ескерткіші (2018 ж.), Түркістан облысы - Түлкібас ауданының Т.Рысқұлов ауылы Әкімдігінің алдындағы ескерткіші (2018 ж.).

Сондықтан, бүгінгі «Ұлы даланың 7 қыры» мемлекеттік бағдарламасы бойынша «Ұлы даланың ұлы есімдері» жобасын жүзеге асыру барысында XX ғасырдың еліміздегі қоғамдық, саяси және мемлекеттік қайраткері - Тұрар Рысқұлов еңбектерінде жан-жақтылы зерттеу өзектілі. Осыған сәйкес, 2019 жылдың 12 желтоқсанында М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің Шымкент қаласы әкімдігімен бірлесіп, Тұрар Рысқұловтың 125-жылдығына орай «Қазақ елінің ұмытылмас ұлы тұлғалары» халықаралық ғылыми конференциясы өткізілуі ұлттық тарихымызды насихаттайтын маңызды іс-шара болып келеді.

Мақаланың негізгі тақырыбына оралсақ, Қазақстан бейнелеу өнерінің тарихи тұлғасы Х. Наурызбаевтың шығармашылығы жөнінде өнертанушылардың арнайы іргелі немесе қолданбалы ғылыми еңбектері, және де, диссертациялық зерттеулер кітапханаларда кездеспесе де, кейбір туындылары туралы жазылған сипаттамалар, басқа да мүсіншілер мен суретшілердің шығармалары туралы топтамалар ұсынылған. Атап айтсақ: 1) Кумарова, С. Резцом ваятеля для народных университетов культуры, Алма-Ата: «Казахстан». – 1974 ж.; 2) По залам государственного музея Казахской ССР. Алма-Ата: «Жалын». - 1976 ж.; 3) Сарыкулова, Г.А. Выставка работ Художников Казахстана. / Алма-Ата: «Наука». - 1977 ж.; 4) Бодрова, М.Л. Выставка произведений художников казахстана А. Степанов, Н.Гаев, Х. Наурызбаев. / каталог. - Москва: «Советский художник». - 1983 ж.; 5) Елеукенова, Г. Қазақстан бейнелеу өнерінің шеберлері Х. Наурызбаев. / Альбом. - Алма-Ата: «Өнер». - 1987 ж.; 6) Қазақстан бейнелеу өнері. XX ғасыр = Изобразительное искусство Казахстана. XX век: Фотоальбом / Текст К. В. Ли; Аударған Д. Т. Базарбаева; Фот. А. Н. Рипинский. - Алматы: Атамұра, 2001 ж.; 7) Қазақ өнері: 5-томдық. Т. V: Мүсін. – Монументальді сәндік өнер / альбом. – Алматы: Елнұр, 2013 ж., және т.б.

Осыдан анықтағанымыз, Х. Наурызбаевтың шығармашылығы жайлы арнайы зерттеулерден 1987 жылы жарияланған отандық өнертанушы-ғалым Г. Елеукенованың «Қазақстан бейнелеу өнерінің шеберлері Х. Наурызбаев» альбомы бар екен. Ол альбомда зерттеуші келесі сипаттамалар келтіреді: «Х. Наурызбаевтың творчествосы мүсіншінің өзінше даралығын сақтай отырып, бәрін парасатты сом мінезді, адамның рухани сұлулығын жырлауға, бағындыруға ұмтылысын дәлелдейді. Суреткердің өміршең реализімі өзінің дүние танымының, көркемдік мұраттарының тұрақтылығын көрсететін портреттік жанрда ерекше толық тұлғасымен көзге түсті. Ол қырық жыл бойы нәзік психологизммен, мінезді терең ашатын, автордың даралығын тайға таңба басқандай айқын көрсететін образдардың кең галереясын жасады» [7].

Мүсінші өзінің табиғи еңбекқорлығымен тарихи тұлғалардың образдарын сомдау кезінде ғылыми зерттеушілігі мен іздемпаздығының нәтижесінде ғана сапалы өнер туындыларына қол жеткізіп отырған. Мысалы, қазақ халық поэзиясының әйгілі жырау, жыршысы Жамбыл Жабайұлының бірнеше образдық бейнесін жасайды. Соның арқасында, Ә. Қастеев Мемлекеттік өнер музейінде сақтаулы тұрған «Жас Жамбыл» станоктік мүсіні (сурет № 9), Тараз қаласындағы «Жамбыл» монументалды ескерткіші, Алматы қаласындағы «Жамбыл» бюсті, Алматы облысы Жамбыл мұражайындағы «Ат үстіндегі Жамбыл» станоктік мүсіні секілді туындылары бүгінгі күні Қазақстан бейнелеу өнерінің мұрасы болуда.

Осындай шығармаларының қалай дүниеге келуі жөнінде өнертанушы Г. Елеукенованың ой-пікірінен белгілеп кетуге болады: ««Жас Жамбыл» композициясы Наурызбаевтың жанрлық мүсінге қалам тартуының бір үлгісі. Ақынның жастық шағына қызығуы тегін емес.

Бұл Х. Наурызбаевтың өзінің де творчестволық тәжірибе жинақтап, өмірден байқағандарын, білгендерін көңілге түйіп, ақынға байланысты жайлардың бәрін қалт жібермей, зерттеп жүрген жас кезі еді. Мүсінші осы тұста жинақталған материалдың Жамбыл образын сомдауға баға жетпес бастау, жаңа шығармалар жасауға тірек болғанын қазірде жиі айтады. Жамбылдың елінде Наурызбаев адамдардың мінезін, типін, ақынның балалары мен немерелерінің кескін келбетін зерттеді. Автор документтерге, алған әсері мен салған суреттеріне өзінің ақын жөнінде түсініктерін қосты. Автор кейіпкеріне сүйсіне қарайды: бала жігіт кең - байтақ даласында домбыра тартып келеді. Шабытты кескіні, еркін де батыл қимылы, шынайы болмысы жетіліп келе жатқан жайсаң жастың ішкі қайратын көрсетеді. Осы образ арқылы автордың болашақ күрескер ақын бейнесін көрсетпек ниеті сайрап тұр. Мүсінде кейіпкердің бет әлпеті мен киімінің тәптіштеле өңделуі жалаңдық пен шашырандылыққа соқтырмайды. Образ тұтас жаралған сом тұлға. Сұлу силуэтті композиция кеңістікке алуан түрлі әсер береді» [6].

Ал соңғы жылдары жарық көрген Х. Наурызбаев шығармашылы туралы мақалалар мен сұхбаттар әртүрлі журналдар мен газеттерден, және интернет желісінде кездеседі. Соның ішінде, 2014 жылы шәкірттерінің бірі мүсінші, ҚР СО мүшесі, ҚР мәдениет қайраткері Тілеуберді Бинашев әйгілі мүсіншінің туған жеріндегі «Қостанай таңы» газетінің тілшісіне берген сұхбатында: «– Сізге Хакімжан ағаның қай қасиеті айрықша қастерлі? – деген сұраққа – «Қарапайымдылығы мен қайрымдылығын. Ол кісі ешқашан бірінші мүсіншімін, мен халық суретшісімін деп кеуде қаққан емес. Маған үнемі «екеуміз ұқсаспыз, екеуміз де ауылда жалаң аяқ топырақ басып, ауылдың табиғатында өстік» - деп айтып отыратын. Ешкімге жамандық ойламайтын, біреудің сыртынан сөз айту дегенді білмейтін жайдарлы кісі болатын. Қай жерде жүрсе де күліп жүретін. «Лениндік сыйлықтың» комиссия мүшесі болғандықтан, «Мен қалай аламын, комиссия мүшесімін ғой, басқалар алсын» - деп бас тартқан. Басқа кісі болғанда алып кетер еді. Осыдан-ақ ол кісінің қаншалықты қарапайым болғаны белгілі. «Сен тұңғыш мүсіншісің ғой, неге бас тартасың» - деп қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезовтің ренжігені де бар» [4].

Алматы қаласы Мемлекеттік орталық архивіндегі мәліметтерге келсек, Х. Наурызбаевтың еңбек жолы бойынша кейбір нақты мәліметтер бар, ол: «1951 – 1964 жж. - Алматы көркемсурет училищесінде оқытушы, 1952 ж. – сол оқу орнында тұңғыш рет мүсіншілер үйірмесін ұйымдастырды, 1980 – 1985 жж. - аға оқытушы, 1982 – 1985 жж. - Алматы сәулет-құрылыс институтында (қазіргі Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясы) аға оқытушы, 1985 жылдан бастап - Алматы театр-көркемсурет институтында (қазіргі Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы) кафедра меңгерушісі; 1993 жылдан бастап профессор қызметінде жұмыс жасады» [8].

Ол қайталанбас өнер туындыларын сомдаумен бірге өзінен кейін қазақ өнерін жалғастырып дамытатын кәсіби мамандар - белгілі мүсіншілер, көптеген дарын иелерін тәрбиелеп шығарған ұстаз екенінде белгілеп кету керек. ҚР Мемлекеттік орталық архивінен «Мүсін» кафедрасының негізін қалау барысында профессор Х.Е. Наурызбаевтың 1980-ші жылдары жасаған бірнеше оқу бағдарламалары мен оқу-әдістемелік нұсқаулары туралы маңызды мәліметтер кездеседі. Соның ішінде, 1982, 1985-1986 жылдары жасаған «Мүсін» пәні бойынша жұмыс оқу бағдарламасы, сурет пәнінен емтихандық тапсырмаларға әдістемелік нұсқаулар, және оларды орындаудың талаптары мен бағалау критерийлері мен нормалары секілді көптеген мағлұматтар кездеседі.

Ұлағатты ұстаз, профессор Х. Наурызбаевтың дарынды шәкірттері көп болған, соның ішінде: Алматы көркемсурет училищесінен (қазіргі О.Тансықбаев ат. Алматы сәндік-қолданбалы өнер колледжі) - Б. Төлеков, Т. Досмағамбетов, Т. Бинашев болса, Т.Жүргенов атындағы қазақ ұлттық өнер академиясынан - Ғ. Ахметов, Н. Исабаев, Б. Жуасбаев, және т.б. кәсіби мүсіншілер елімізде танымал болуда. Бүгінгі күні, Алматы қаласының Алатау ауданындағы бір даңғылға Х. Наурызбаев есімі берілген. Көп шәкірттерінің бірі, белгілі мүсінші, ҚР СО мүшесі, ҚР мәдениет қайраткері Тілеуберді Бинашевтың орындалуымен әйгілі мүсіншінің туған өңірі Қостанай қаласында 2019 жылдың тамыз айында Хакімжан Наурызбаевтың бюсттік ескерткіші (сурет № 10) орнатылып ашылған.

Қорытындылай келе, Х. Наурызбаевтың туындылары Қазақстандағы алғашқы монументалды ескерткіштердің бірі болып отандық классикалық өнер мұрасына айналды деп айтуға болады. Себебі, бүгінгі жаһандану дәуірінде әлемдік мәдениеттің көптеген ағымдары әсерімен отандық мүсін өнерінде де заманауи беталыстар болып жатқаны белгілі. XX ғасырда академиялық мүсін өнері кеңінен дамыса, XXI ғасыр басындағы әртүрлі жаңа бағыттар, соның ішінде, стимпанк, кинетикалық мүсін, көркемдік инсталляциялар, паблик-арт пен стрит-арт сияқты арт-шаралар халықаралық фестивальдар мен симпозиумдар шеңберінде ұйымдастырылып өткізілуде. Бұл жаңалықтар отандық көрерменге өзінің жаңашылдығымен қызықты әрі жұмбақты болып жатыр. Дегенмен, мемлекеттік «Мәдени саясат» тұжырымдамасында белгілеп көрсетілгендей, жастарымыз шетелдік құндылықтарға бой ұрып еліктеушілік басым болуда. Нәтижесінде, ұлттық руханилықтың таязdануы ерекше байқалады делінсе артық болсақ. Әрине, Қазақстанның тәуелсіздік кезеңінде көптеген ұлттық қаһармандар мен тарихи оқиғаларға арналған мүсіндік ескерткіштер мен монументалды кешендер тұрғызылды. Басым көпшілігі олардың кәсіби мүсіншілердің арқасында сапалы өнер нысандарына айналды.

Десекте, соңғы жылдары сынға шыдамайтын сапасыз мүсіндік ескерткіштер пайда болуы жиі кездесе бастағанын интернет желісінен де байқауға болады. Және де, кез келген ескерткіштердің ресми ашылу рәсімінде орындаған мүсіншінің аты-жөні айтылмағандықтан, бұқаралық ақпараттардың жаңалықтар беттерінде жазылмауы, автордың белгісіз болып қала беруі әдетке айналды. Сол себепті, сапалы мүсін үлгісі ретінде - XX ғасырда ұлттық қайраткерлерге орнатылған, бірақ өкінішке орай, ұмытыла бастаған мүсіндік ескерткіштерді, әсіресе қазақтың тұңғыш кәсіби мүсіншісі Х. Наурызбаевтың туындыларын жаһандану тұрғысынан жаңаша көзқараспен насихаттау қажет деп санаймыз. Және де, оның отандық жоғары кәсіби мүсін мектебінің қалыптастып дамуына қосқан үлесі де өте зор.

Заманауи қоғам қазақ халқының тұңғыш суретшісі Әбілхан Қастеев деп білсе, қазақтың тұңғыш кәсіби мүсіншісі Хакимжан Наурызбаев деп кеңінен таныстырып, ұмытыла бастаған ортаға есіне түсіру артық болмас. Сол арқылы қазақ халқының әлемдік мәдениет қазынасы дамуына қосқан үлесін ұлғайту жолында дүниежүзілік деңгейде дәріптей беруіміз абзал.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан бейнелеу өнері. XX ғасыр = Изобразительное искусство Казахстана. XX век: Фотоальбом / Текст К. В. Ли; Аударған Д. Т. Базарбаева; Фот. А. Н. Рипинский. - Алматы: Атамұра: Chevron Texaco, 2001. – 330;

2. Қазақ мәдениеті. «Х. Наурызбаев». Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005 ж.;

3. Н. Назарбаев: Ұлы даланың жеті қыры. 21.11.2018 ж. https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanynh-zheti-qyry ;

4. Аязбеков Ж. «Хакімжан Наурызбаев – асқақ дарын, дара тұлға», мүсінші Т.Бинашевпен сұхбат. Қостанай қ.: «Қостанай таңы» газеті, 30.07.2014 ж., http://kostanaytany.kz/archives/5062 ;

5. Амангелді Имановтың жерленген жері, Амангелді ауданы әкімдігінің ресми интернет ресурсы, 02.04.2018 ж. http://amangeldy.kostanay.gov.kz/kz/kultura/turizm/amangeldi-imanov-beyitindegi-eskertkish-1959-zhyl/ ;

6. «Тарихи тұлғалар». Алматыкітап, 2006, Алматы облысы әкімдігінің ресми сайты http://www.zhetysu.gov.kz

7. Н. Бектемірова «Алаштың ардағы. **Аңыз бен ақиқат. Тұрар Рысқұловтың сыйлығы» /** «Жетісу» газеті, 16.11.2017, http:///7-su.kz/news/cat-5/1609/

8. Елеукенова, Г. Қазақстан бейнелеу өнерінің шеберлері Х. Наурызбаев. / Альбом. - Алма-Ата: «Өнер», 1987 ж.;

9. Х. Наурызбаев. Орталық мемлекеттік архив мұрағатынан. Алматы қ., тапсырыс күні 15.01.2019 ж.;

Аннотация: В статье рассматривается место творчества первого казахского профессионального скульптора Х.Е. Наурызбаева в искусстве скульптуры Казахстана. В соответствии с государственной программой «7 граней Великой степи» произведения Х.Е. Наурызбаева, являющиеся одними из первых монументальных памятников Казахстана, исследуются как наследие отечественного классического искусства. Установленные национальным деятелям и полузабытые монументальные памятники XX века анализируются с новой точки зрения глобализации в целях пропаганды истории для современного молодого поколения и зарубежных туристов. Также, затрагивается его вклад в становление и развитие отечественной высшей профессиональной школы скульптуры.

Abstract: The article considers the place of creativity of the first Kazakh professional sculptor H.E. Nauryzbaev in the art of sculpture in Kazakhstan. In accordance with the state program «7 faces of the Great Steppe», the works of Khakimzhan Nauryzbaev, which are one of the first monumental monuments of Kazakhstan, are investigated as a heritage of national classical art.The monuments of the twentieth century established by national figures and half-forgotten are analyzed from a new point of view of globalization in order to promote history for the modern young generation and foreign tourists. Also, his contribution to the formation and development of the national higher professional school of sculpture is analyzed.

 Сурет № 1, Н. Алдабергенов бюсті, Алматы облысы, Ескелді ауданы, 1959 ж., қола, гранит	 Сурет № 2, Абай Құнанбаев ескерткіші, Алматы қ., 1960 ж., қола, гранит

Сурет № 3,
Амангелді Иманов портреті,
Қостанай облыстық тарихи-өлкетану мұражайы,
1950 ж., гипс

Сурет № 4,
Амангелді Иманов ескерткіші,
Қостанай обл., Аманкелді ауд., 1960 ж., қола.

Сурет № 5,
Жамбыл Жабаев ескерткіші,
Тараз қ., 1963 ж., шойын, гранит

Сурет № 6,
Шоқан Уәлиханов ескерткіші,
Алматы қ., 1969 ж., қола, гранит

Сурет № 7,
«Жамбыл Жабаев» бюсттік ескеркіші,
Абай атындағы Опера және балет театры,
Алматы қ., 1971 ж.

Сурет № 8,
Мәншүк Мәметова ескерткіші,
Орал қ., 1988 ж.

Сурет № 9,
«Жас Жамбыл»
Ә.Қастеев ат. МӨМ, Алматы қ., 1958 ж., қола

Сурет № 10,
«Х.Е. Наурызбаев» бюсті,
Қостанай қ., 2019 ж., қола

УДК 177.2:796.1

Мухамедин М.М.
п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ САНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ

Түйін: Мақалада студенттердің этномәдени санасын қалыптастыру туралы айтылады. Мақалада педагогика, психология, философия және мәдениет саласындағы қазақстандық ғалымдар мен мамандардың еңбектері талданады /Бердібаева С.Қ., Ақай С., Маданов Х., Сейдімбек А., Камалова Н. және басқалар/. Этномәдени сананың негізгі компоненттері - ұлттық мәдениеттің құндылықтары дәстүрлер, фольклор, этнопедагогика, тарих, философия, этика, этнопсихология және ұлттық өнер, ұлттық менталитет пен өзін-өзі тануды қалыптастырады. Жастардың этномәдени санасы ұлттық этномәдени құндылықтарды білу мен түсіну негізінде қалыптасады. Этномәдени сананың белгілері, ең алдымен, жас адамның жеке тұлғасының іскерлік және патриоттық мәдениетінде жүзеге асырылатын адамгершілік қасиеттері мен қағидаларында көрінетіні анықталды.

Кілт сөздер: жастар, студент, ұлттық мәдениеттің құндылықтары дәстүрлер, фольклор, этнопедагогика, тарих, философия, этика

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы қалыптасқан қоғамдық сана мен әлеуметтік-мәдени қарым-қатынасты қайта зерделеуге және қайта жаңғыруға бетбұрыс жасауға өз ықпалын тигізуде. Қоғамдық сананы жаңғыртуды мақсат еткен осынау идея тәуелсіз Қазақстан тарихындағы ең ауқымды және уақыт талабына сай ұсынылған маңызды жобалардың бірі болып отыр. Өйткені, бұған дейінгі мемлекеттік бағдарламалардың бәрі экономиканы, әлеуметтік және саяси салаларды дамытуға негізделсе, «Рухани жаңғыру» қазақ халқының әлеуметтік-мәдени тіршілігін, рухани болмысын, салт-дәстүрі мен ұлттық сана-сезімін жаңғыртпақ.

Елбасы өзінің мақаласында атап өткендей: «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар:

- ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту;
- ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту»-деді, сонымен қатар орындалуы тиісті екі ережені ұсынды: «Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі - ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса ешқандай жаңғырту болмайды. Екіншісі- алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек» [2].

Елбасы осынау жобаны жүзеге асыру арқылы халықтың санасын заман талабына сай өзгерте отырып, өркениетті қоғам құруға бетбұрыс жасауды көздейді. Бұл ретте студент жастарға үлкен жауапкершіліктің артылып отырғанын айта кету қажет.

Бұл - нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, салауатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан алдағы дамуды көре білуге және оған басымдық бере алатын, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалануға іскерлік танытатын, ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бәсекеге қабілетті сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсынуға қабілетті, ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен өнеріміз, әдебиетіміз, тарихымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз мен болмысымыз бойында мәңгілікке қалыптасқан қазақстандық азаматты қалыптастыру.

Сонымен, тәуелсіз, егеменді ұлттық мемлекеттерде этномәдениеттің алатын орны бөлек.Себебі, ұлттық мемлекеттің тіршілік әрекетінің жайлары бірте –бірте оның өзіндік тарихи, өркениеттік өзгешеліктері, әсіресе , этномәдени дәстүрлерінің ерекше көрінуінен айқын байқалады. Осыдан келіп мәдени-әлеуметтік, қоғамдық өмірдің ілгері бастауы, бір кезеңнен екіншісіне өтуі, олардың сабақтастығы, өмір салтының әлеуметтік, материалдық

және рухани деңгейінің жоғарылауы, яғни тұрмыстың жақсаруы мен рухани тәжірибенің молаюы ұлттық мәдениетке қызығушылықты, ықылас пен сұранысты жетілдіре түседі.

Егеменді мемлекеттің қалыптасуына мәдениеттің дербестігі мен рухани жаңаруы оның ішкі қажеттіліктерінен туындайды.Ұлттық мәдениет, тарих, дәстүрлік ана тілі- өзін – өзі билеудің, ұлт болып сақталып қалудың негізі. Этномәдениет –халықтық мұра, ол адамның өзі, оның өскен жолы, құндылықтары мен болашағы.Сондықтан бұрынғы тарихи мәдениет туындыларын қазіргі сана дәрежесі негізінде, қоғамның осы заманғы салтына сәйкес бағалау, пайдалану, дамыту диалектикалық ойлауды қажет етеді, себебі халықтық шығармалар , салт- дәстүрлер болашаққа , адамға деген сеніммен жазылған, қалыптасқан.

Қазіргі ұлттық жаңғыру процесіне мәдени мұраны пайдалану,әлеуметтік философиялық пайымдау, оның қолдану деңгейлерін анықтау, жасампаздық жақтарын сақтап дамыту, қоғамдық санада орынды мәселеге айналады, жаңа ұлттық сананы қалыптастыратын негізгі факторлардың бірі болып саналады.Ұлттық болмыс, ұлттық сана сезім, кез-келген халықта бар және ол адам бойында бала жастан қалыптасады. Ұлттық этникалық, «Мен-бейнесі» деген ұғым, өзіннің этномәдениетіннің құндылықтарын зерделеу, салыстыру, бағалау, пайымдауға байланысты шығады.

Белгілі ғалым С.Қ. Бердібаеваның еңбегінде тұлғаның этностық «Мен-бейнесінің» құрылымдарын зерттеуде халықтың өте бай киелі мұрасы – фольклорды қарастырудың аса өзектілігі көрсетілген. Себебі ол өсіп келе жатқан ұрпақтың ұлттық болмыс және ұлттық сана-сезімдерінің қалыптасуында, олардың рухани биіктігінде, ұлттық және адамзаттық мәдениет салаларындағы құндылықтарға бағдарланулар жүйесін қалыптастыруда маңызды орын алады. Осы орайда ғалым этностың сана-сезімдерін дамытатын шығармашылық сөз жарысы – айтыстың психологиялық табиғатын ашады. Айтыс бірлескен диалогты ойлау іс-әрекетінің нәтижесі, күрделі логикалық операциялардың көріну сипаты, екі жақтың да интеллектуалды мүмкіндіктерін өзара бағалау көрсеткіші деп дәлелдей келе: «Айтыс халық творчествосы ретінде ұлттық сана-сезімдерді психологиялық тұрғыдан зерттеудің негізі», - деп тұжырымдайды. Ол айтыстың негізгі үш психологиялық функциясын анықтайды: 1) білім беруші – айтыс арқылы жастар этнос, мәдениет, тарих, адам жайлы жаңа мәліметтер, ақпараттар алады, когнитивті деңгейде дамиды, жаңа әрекетке бейімделу негіздеріне үйренеді; 2) тәрбиелеуші – ол мағына құрылудың жалпы қорын (мағыналық құрылымның жалпы қорын) қалыптастырады, ұлттық сәйкестілік сезімді күшейтеді, әлемнің этностық көрінісіндегі этностық «Меннің» көріну дәрежесін нығайтады; 3) дамытушы – мағыналық құрылулардың жалпы қорын – «Ересек позициясы» негізінде құндылыққа бағдарлануды (ойдың логикалық құрылымдары, интеллект сапалары, танымдық белсенділік ерекшеліктері) қалыптастырады [2].

Студент жастардың ұлттық сана-сезімінде, дүниетанымына, ұлтқа тән қандай белгілерді қалыптастыру керек деген мәселені зерттеу үшін арнайы әдебиеттерді талдай келе , біз, ұлттық болмыстың басты белгілері болып-ұлттық тіл, ұлттық салт-дәстүрлер , ұлттық тәрбие , ұлттық менталитетті қалыптастыратын ғылыми ұлттық құндылықтар жүйесі (фольклор, тарих, философия , этика, этнопсихология, этнопедагогика т.б), ұлттық өнер түрлері болуы керек деген пікірге келдік.

Қазақ фольклорының дүниетанымдық арқауын оның өмір салтының ерекшелік-терінен және қажеттіліктерінен туындайтын, реттілікпен қалыптасатын әсемдік, әдептілік, фәлсафалық, діни, тіпті, тоғышарлық т.б сенім –нанымдар мен қағидалар құрайды. Олар қауымдастықтың барлық мүшелеріне бірдей ортақ жолбасшылық міндет атқарады.Мысалы, халқымыздың мейірімділік, қонақжайлық, обал –сауап, борыш-парыз, имандылық, намыс, ар, ұят туралы түсініктері мен жөн-жоралғылары жеке адамдардың күнделікті іс-әрекетін реттеп, белгілі бір арнаға тоғыстыру жолында шешуші қызмет атқаратыны сөзсіз.

Жазуы жоқ қоғам жағдайында фольклор «өмір кітабы» болды, оның мазмұнында халықтың психологиясы, дүниетанымы, адамгершілік және эстетикалық идеалдары бейнеленді. Ол халықтың рухани шығармашылығы жайлы ақпараттарды беретін поэтикалық білімдердің энциклопедиясы болды.

Өнердің өзге түрлерінің арасында фольклорға ерекше орын беріледі, себебі оған ойды жеткізудің ауызша түрі тән. Бірақ фольклор тек қана ауызша поэтикалық шығармашылық емес, себебі оған синтетикалық сипат тән. Өзінің кейбір жанрларында ол әнді де, биді де, музыкалық халықтық сазды да, театр өнерін де біріктіреді. Мысал ретінде ғұрыптық фольклорды алуға болады, онда сөз, музыка, драма элементтері біріктірілген.

Фольклордың мазмұны, құрылымы және әлеуметтік функциялары халық өмірінің тарихи жағдайларына байланысты үнемі өзгерістерге ұшырап отырды. Фольклор тарихи даму барысында рухани мәдениеттің әр алуан тармақтарын (дін, ғылым, өнер және т.б.) тудырған мәдени кешендермен тығыз байланысты болды.

Фольклор – бұл дәстүрлі халық шығармашылығы, өйткені әншілер, жыршылар, ақындар, күйшілер, фольклорлық, аспаптық - фольклорлық шығармаларды орындай отырып, сабақтастық нәтижесінде қалыптасқан дәстүрлерге еш тоқтаусыз бағынады.

Қазіргі заман жағдайында да атқаратын қызметтері мен түрлі өзгерістерге ұшырағанымен фольклор өмір сүруін жалғастыруда. Өткен ғасырлардағыдай фольклор кәсіби өнердің: әдебиет, музыка, театрдың дамуының қайнар көзі болып қалуда. Бұл жағдайда ол халық шығармашылығы мен кәсіби өнер арасындағы «көпір» қызметін атқарып, адамдарға кәсіби шығармашылықтың анағұрлым күрделі стилистикасына қол жеткізуге көмектеседі.

Қоғамдық сананың ұлтқа тән белгілері ең алдымен тұлғаның ұлттық адамгершіліктік сипатындағы іскерлік және патриоттық мәдениетінде шынайы көрінісін табады. Республикада адамгершілік мәдениетін дамыту бағытында аз істер істеліп жатқан жоқ.

XX асырдың аяғында әлемдік мәдениетте қалыптасқан ерекшеліктердің бірі озық технологияны гуманистік этикамен үйлесімді қосу талпынысын жатқызуымызға болады. Біздің заманымыздың ұлы ойлаушылары М.Ганди , А. Швейцер, Л. Толстой , Э.Фромм, Тейяр де Шарден , Абай т.б адамгершілікті негізгі құндылық деп жариялап, Шәкәрім «ар ілімі» деп атаған этиканы ғылымдардың ішінде бірінші орынға қойды.Бұл туралы өркениетті елдерде ерекше мән бере айтылып жүрумен қатар , нақты істер де жүзеге асуда.Соның бірі, егер бұрын әр түрлі елдердің әлеуметтік –экономикалық даму деңгейінің негізгі көрсеткіші тауар өндіру деңгейі болса, соңғы жылдары БҰҰ мемлекеттерді адамның даму индексі бойынша сараптайды.

Студент жастар арасындағы этномәдени тәрбиеде ең жоғарғы құндылық – отансүйгіштік және оған адал қызмет етуді негізге алатын қазақтың дәстүрлі ұлттық мәдениет құндылықтары ғылыми және әдістемелік тұрғыда дұрыс пайдаланылса, жас жеке тұлғаның даму деңгейіне ерекше ықпал етуі мүмкін.Себебі , «қазақы мәдениеттің кереметі –оның түпнұсқаларының /стереотиптерінің/ кітапта емес , архивте емес, жеке адамның тұла бойынан табылатындығында ... әлеуметтік практика мен бұлтармас бірлігінде , «қолданбалылығында»[3]. . Ұлттық бейне , ұлттық менталитет, ұлттық мәдениет- қоғамдық сананы жоғарғы деңгейге көтеріп, ұлттық идеология құндылықтарын қалыптастыратын, ұлттық қауымдастықты біріктіруші қоғамның ішкі рухани дүниесін байланыстыратын күш.

Жастардың этномәдени санасына ықпал ету бағдарының назар аударатын саласының бірі қазіргі қала мәдениетінің ұлттық бейнесін қалыптастыру, ұлттық сәулет өнері келешекте қоғамдық сананы қазақы мәдениетке ұлы бетбұрыс жасауға ықпал ететін негізгі әлеуметтік тәрбие құралына айналмақ.Қала мәдениетінің қазақы келбет пен

дәстүрлі мәдениет нышандарын негізінде қайта жаңғыруы қазақ мәдениетінің әлеумет мәдениетіне, қазақ тілінің басқару , іс жүргізу , ғылыми, техника , өндіріс салаларында жетекші орын алуына , қазақша сөйлесу қоғамдық сұраныстан туындайтын қажеттілікке айналуға жағдай жасайтын факторлардың бірі болып табылады.Қазақ тілі мемлекеттің саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірінде жетекші орын алатындай материалдық, әлеуметтік, құқықтық жағдайлар енді сөз жүзінде емес , нақты іс жүзінде жасалуы керек, сонда ғана қазақ тілі мемлекеттік және әр түрлі этностарды біріктіруші маңызды күшке айналмақ.

Бізге белгілі , XXI ғасырдың қарсаңында мәдениеттердің ұлы тоғысуы, сұхбаттасу және тұтастану басты ағынға айналады, бұл жаңа ғасыр мәдениеті ерекшеліктерінің бірі болмақ. Біз, шын мәнінде, дербес мемлекет ретінде біртектес адамзаттық мәдениеттің аймағына ене бастадық.Қоғамдық тұрақтылық пен ішкі рухани біртұтастылық қабілетін дамыта отырып, әлемдегі өркениетті елдермен жақындасу, халықаралық қатынастардың тұлғасына айналу және оған өзіндік ықпал ету деңгейіне көтерілу қазақ мәдениетіне жоғары талаптарды қояды. Тәуелсіз Қазақстанда қазақ мәдениеті жоғары мақсаттарды қоя және іске асыра білуге ынталандырушы, шешуші қызмет атқарады, сонымен қатар басқа этикалық топтардың, субмәдениеттердің дамуына және олардың өзара келісімділігіне кепіл болып саналады.

Қазақ ұлтының жаңа мемлекеттік деңгейі және оның мақсаттары туралы Елбасымыз: «Ұлт мемлекетсіз өмір сүре алмайды, құрып кетеді. Өз кезегінде ұлттың жойылуы, оның мемлекетінің өмір сүруін мәнсіз етеді. Мәселенің қатаң диалектикасы осындай.Сондықтан, қай ұлтқа жататынына қарамастан барлығы үшін мүмкіндіктер теңдігі мен барлығының заң алдында тең принципін жүзеге асырушы біздің мемлекетте тұрғылықты ұлт –қазақтардың мүддесі, жекелеген жағдайда бірқатар мемлекеттерде орын алып отырғандай, ерекше бөліп айтылатыны да әбден орынды»[4] -деген болатын. Бүгінгі ізденіс пен атқарылар қызметтер осы қағида төңірегінде жүргізілуі тиіс.

Ұлттық мәдениеттің кемеліне келуі, жетілуі көп жағдайда этномәдени құндылықтардың өркениет мәдениеті құндылықтарымен диалектикалық жан-жақты өзара байланысында, қарым –қатынасында, ол адамзат және ұлттық генофондының мәдени құндылықтарын игеру мөлшерімен анықталады. Тек осы диалектикалық заңдылықты жүзеге асырғанда ғана қазақ қоғамы, ұлттық сана өзіндік ерекшелігіне, дербес даму деңгейіне көтеріледі.

Әдебиеттер тізімі

1.Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру// Егемен Қазақстан, 12 сәуір, 2017.
2. Бердібаева С.Қ. Творчестволық іс-әрекеттің этнопсихологиясы. –Алматы: Қазақ университеті, 2006.
3.Ақай С. Ұлттық діл деген не? // Ақиқат.- Алматы,1999.
4.Назарбаев Н.Ә Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы // Егемен Қазақстан, 16 мамыр, 1992.
5. Маданов Х. Қазақ мәдениетінің қалыптасу кезеңдері. – Алматы, 1995. 199 б.
6. Камалова Н. Қазақтың мәнін жоймас құндылығы. Монография. - Алматы, 2017. -220 б.
7. Сейдімбек А. Қазақ әлемі –Алматы , 1997 -463 бет
8.Әбілов А.Қазақ фольклоры және дәстүр сабақтастығы. –Қызылорда: Тұмар.-2007.-248б.

Аннотация: В данной статье рассматривается сущность и содержание, особенности формирования этнокультурного сознания студенческой молодежи. В статье анализированы труды казахстанских ученых и специалистов в области педагогики, психологии, философии и культуры / Бердібаева С.Қ., Ақай С., Маданов Х., Сейдімбек А., Камалова Н. и др./. Основными компонентами этнокультурного сознания являются такие ценности национальной культуры как

традиции, фольклор, этнопедагогика, история, философия, этика, этнопсихология и национальное искусство, которое формирует национальный менталитет и самосознание. Этнокультурное сознание молодежи формируются на основе знания и понимания национальных этнокультурных ценностей. Определено, что признаки этнокультурного сознания проявляются, прежде всего, в человеческих нравственных качествах и принципах, реализующихся в деловой и патриотической культуре личности молодого человека.

Abstract: The present article is devoted to the nature and content, peculiarities of formation of ethno-cultural knowledge of students. The article analyzes the works of Kazakh scientists and specialists in the field of pedagogy, psychology, philosophy and culture / Berdibaeva S.Қ., Akay S., Madanov H., Seydimbek A., Kamalova N. et al. /.The main components of ethno-cultural knowledge are such values of national culture as tradition, folklore, pedagogy, history, philosophy, ethics, ethnic psychology and national art, which form the national mentality. It is determined that the signs of ethnocultural consciousness are manifested primarily in human moral qualities and principles implemented in the business and patriotic culture of the personality of a young man.

УДК 785.19

[1]Накышов Н.Н., [2]Татимова М.Н., [3]Сәдібекова М.С.

[1]з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан

[2]М.Сапарбаев атындағы институттың оқытушысы, Шымкент, Қазақстан

[3]Ә.Қуатбеков атындағы ХДУ магистранты, Шымкент, Қазақстан

ШАНХАЙ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫ – КӨПЖАҚТЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫ ДАМЫТУДАҒЫ ЖАҢА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМ

Түйін: 1998ж. 3 шілдеде Қазақстан Республикасының президентінің шақыруымен Қытай Халық Республикасы төрағасы Цзян Цзэминь Қазақстанға “бестіктің” үшінші кездесуіне қатысу үшін бағыт алды. Сол кезде Қытай Халық Республикасның төрағасы бейбітшілік пен тұрақтылықты қорғау, өркендету мен дамытуға үлес қосу жөнінде мәлімдеді; Аймақтық дамуы мен бейбітшілік мәселелеріне қатысты, оқтүстік Азиядағы жағдайға және бес елдік аймақтық экономикалық ынтымақтыстық мәселелеріне қатысты Қытай позициясын анықтап мәлімдеген болатын. Сонымен қатар, ол аймақтық дамуы мен бейбіт өмір сүруіне бағытталған күш-жігерін аямаған болатын деп мәлімдеді; Ресеймен және орта азиялық көршілермен бұл салада достық ынтымақтастыққа қол жеткізілді және бес ел арасында достық ынтымақтастықтық сақталуы мен дамуы үшін ұлттық сепаратизммен, терроризммен, қару колдабандастан және басқа да аймақтық тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне қауіп төндіретін зұлымдықпен күресті жалғастыру керектігін көрсетті. Кездесу өткен соқ, бес елдік сыртқы істер министрлері “Аймақтық декларацияға” қол қойды. Бұл декларацияда бес елдік екіжақты және көпжақты ынтымақтастығының кеңеюі мен күшеюі олардық халықтарының түпкі мүдделеріне сәйкес келеді және бүкіл Азияның тұрақтылығы, қауіпсіздігі, дамуы мен өркендеуінің маңызды факторы болып табылады.

Кілттік сөздер: Ынтымақтастық, ұйым, ТМД, ГУУАМ, ЕврАзЭС, мемлекет, экономика, заң, құқық, ереже.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы – көпжақты ынтымақтастықты дамытудағы жаңа халықаралық ұйым. Бұл ұйымның құрылуымен тек алты мүше-мелекеттік арасындағы қарым-қатынастарын реттейтін ұйым ғана емес, сонымен қатар бүкіл әлемнің елдеріне әсерін тигізбей қоймайтын жаңа бір тарихи оқиға болды. Соңғы жылдары посткеңестік кеңістікте әскери-саяси, сонымен қатар экономикалық сипаттағы (ТМД, ГУУАМ, ЕврАзЭС және т.б.) интеграциялық ұнымдар құрылған болатын. Алайда олардық бәрі өзіне жүктелген үмітті ақтай алмауда. Осыған орай қазіргі тақда Шанхай ынтымақтастық ұйымы бірден-бір мүмкіндігі зор және өміршек ұйым ретінде өзін-өзі танытып отыр.

Ол бірнеше себептермен анықталады. Қазіргі кезде Орталық Азияда қауіпсіздік

және сауда-экономикалық салаларда ынтымақтастығын дамытып, реттеп отыратын бірден-бір ШЫҰ-ның ролін арттыру керек. ШЫҰ-ны өзінің мүшелеріне тиімділігін арттырып, арасында ынтымақтастықты тереңдете отырып, әлемдік қауымдастықтық назарын өзіне ерекше аудартып отыр.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы ашық ұйым болғандықтан, әлемнің барлық бейбітшілікті қолдайтын елдеріне ашық. Бұл ұйымға кірген мемлекеттер арасында территориялық даулар жоқ, бірақ ортақ мүдделері бар. Қытай мен Орта Азиялық мемлекеттерге өздерінің күштерін терроризм, сепаратизм және экстремизмге қарсы күрес жүргізу мәселесіне қатысты ынтымақтасу өте қолайлы және тиімді болып келеді. Қытай, Ресей және Орта Азиялық мемлекеттер көліктік салада өзара тиімділік ынтымақтастықты кеңейтуде мүдделі.

Ортақ мүдделердің болуы және тығыз ынтымақтастық бөлек мемлекеттерге немесе сол мемлекеттердің құрылымдарына қарсы геосаяси альянстық құрылуын білдірмейді. Мәскеулік Самиттің қорытынды Декларациясында Шанхай ынтымақтастық ұйымы "мүше-мемлекеттер арасында өзара сенімділікті, достықты күшейту үшін" және "бөлек мемлекеттерге қарсы немесе мемлекеттер топтарына қарсы бағытталған ұйым болып табылмайды" деп айтылған. Осыған орай Шанхай ынтымақтастық ұйымының құқықтық жағдайын анықтай отырып, осы ұйымның қауіпсіздік және экономикалық салаларда мақызын ашық көрсету.

Шанхай ынтымақтастық ұйымының халықаралық қауіпсіздік қамтамасыз ету мен экономика саласында мемлекеттер арасында ынтымақтастықты нығайту және күшейтуге құрылған жаңа халықаралық ұйым болумен байланысты. Осы ұйымға мүше-мелекеттердің шешілмеген ішкі ішкі мәселелері сырттан келген қауіп-қатері діни-саяси экстремизм, халықаралық терроризм, заңсыз есірткі айналымы нысанында катализатор ретінде көрінеді. ШЫҰ-ның мүше-мемлекеттерінің әскери-саяси, қауіпсіздікті қамтамасыз етуде ынтымақтастығы мәселесін зерттеу мақызды болып отыр.

Тағы бір назар аударатын мәселе ШЫҰ-на мүше мемлекеттердің экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ету, онсыз аймақта қауіпсіздікті қамтамасыз ету мүмкін емес. ШЫҰ шеңберінде сауда-экономикалық ынтымақтастығын кеңейту ШЫҰ-ның мақызды халықаралық экономикалық жобалардық бірі екендігін көрсетеді.

ШЫҰ-ның құқықтық жағдайының мәселесін зерттеу мен талдауға арналған әдебиеттер жоқтық қасы, себебі ШЫҰ өте жас ынтымақтастық ұйымы болып табылады.',

25 сәуірде 1996 ж. Ресейдің сол кездегі президенті Б.Ельциннің Қытайға сапары кезінде Қытай Халық Республикасының бұрынғы төрағасы Цзян Цзэминь, Ресей мемлекеті басшысы Ельцин, Қазақстан мемлекет басшысы Н.Назарбаев, Қырғыстан Республикасының мемлекет басшысы А. Акаев және Тәжікстан Республикасының мемлекет басшысы И.Рахмонов Шанхайда кездесу өткізіп, Қытай Халық Республикасы, Ресей Федерациясы, Қазақстан Республикасы, Қырғыстан Республикасы және Тәжікстан Республикасы арасында "Шекара аймағындағы әскери сала сенімділікті нығайтуға қатысты келісімге" қол қойды. Бұл келісім бес елдік қауіпсіздігі үшін ғана емес, сонымен қатар бүкіл әлемнік тұрақтылығы мен бейбітшілігі үшін мақызы зор болатын.

1997 ж. 24 сәуірде Қытай Халық Республикасы төрағасының Ресейге сапары кезінде бес елдік өкілдері Мәскеуде кездесу өткізді және "Шекара аймағында әскери күштерді өзара қысқарту туралы" бесжақты келісімге қол қойды. Бұл құжат 1996 ж. қол қойылған Шанхай құжатына толықтыру және нақтылық ретінде болды,сонымен бірге, қауіпсіздік мәселелерінде өзара сенімділікті күшейтті. Сонымен екі ірі көршілес держава, Қытай мен Ресей стратегиялық серіктес болды; екі елдік ортақ дамуына және өркендеуіне сенімділік және өзара ынтымақтастық көмегін тигізітініне сенімді болды. Қытай Халық Республикасының төрағасы Цзян Цзэминь Қазақстан Республикасының

мемлекет басшысымен кездесуінде Қазақстанмен достық ынтымақтастықтық тұрақты және ұзақ мерзімді қатынасын дамыту қытайдық сыртқы сааясатының мақызды бөлігі болып табылатынын мәлімдеді. Сонымен қатар, жалпы күшпен XXI ғасырға бағытталған жан-жақты ынтымақтастықтық достық қатынасын орнатуды көздеді.

Қытай Халық Республикасы төрағасы Цзян Цзэминь Қырғызстан президенті А.Акаевпен және Тәжікстан президенті И.Рахмоновпен бөлек кездесу өткізді.

1998 ж. 3 шілдеде Қазақстан Республикасының президентінің шақыруымен Қытай Халық Республикасы төрағасы Цзян Цзэминь Қазақстанға "бестіктің" үшінші кездесуіне қатысу үшін бағыт алды. Сол кезде Қытай Халық Республикасның төрағасы бейбітшілік пен тұрақтылықты қорғау, өркендету мен дамытуға үлес қосу жөнінде мәлімдеді; Аймақтық дамуы мен бейбітшілік мәселелеріне қатысты, оқтүстік Азиядағы жағдайға және бес елдік аймақтық экономикалық ынтымақтыстық мәселелеріне қатысты Қытай позициясын анықтап мәлімдеген болатын. Сонымен қатар, ол аймақтық дамуы мен бейбіт өмір сүруіне бағытталған күш-жігерін аямаған болатын деп мәлімдеді; Ресеймен және орта азиялық көршілермен бұл салада достық ынтымақтастыққа қол жеткізілді және бес ел арасында достық ынтымақтастықтық сақталуы мен дамуы үшін ұлттық сепаратизммен, терроризммен, қару колдабандастан және басқа да аймақтық тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне қауіп төндіретін зұлымдықпен күресті жалғастыру керектігін көрсетті. Кездесу өткен соқ, бес елдік сыртқы істер министрлері "Аймақтық декларацияға" қол қойды. Бұл декларацияда бес елдік екіжақты және көпжақты ынтымақтастығының кеңеюі мен күшеюі олардық халықтарының түпкі мүдделеріне сәйкес келеді және бүкіл Азияның тұрақтылығы, қауіпсіздігі, дамуы мен өркендеуінік мақызды факторы болып табылады. 1996 ж. 24 - 26 тамызына дейін Қытай Халық Республикасының терағасы Цзян Цзэминь Қырғызстан астанасы Бишкекте болып, бес ел басшыларының төртінші кездесуіне қатысты; Қытай, Ресей, Қазақстан, Тәжікстан кездесу барысында Қытай Халық Республикасы терағасы халықаралық жағдай, аймақтық қауіпсіздік және аймақтық экономикалық ынтымақтастық мәселелері жөнінде төрт елдік басшылары ойларымен ауысты. Бұл бес елдік әрі қарай көршілес достық қатынасының және өзара ынтымақтақтық дамуына ықпалын тигізді. 25 тамызда бес елдік мемлекет басшылары "Бішкектік коммюникеге" қол қойды, онда 1996ж. Шанхайдағы кездесуден кейінгі уақыт арасындағы бес елдік ынтымақтыстық нәтижелерімен қанағаттанатындықтарын мәлімдеді, дәуір рухына сай келетін аймақтық қауіпсіздік пен ынтымақастығының нығайтылуы жөнінен бес елдік тәжірибе жүзінде жасалған қадамдарын жоғары түрде бағалады. Қырғызстан президенті Акаевтық "Жібек жолының" қазіргі заманғы халықаралық ынтымақтастықта қайта өрлеу туралы идеясын қоштады. Сонымен қатар осы бес елдік ынтымақтастығы ашық және басқа елдерге қарсы бағыттанмағандығын мәлімдеді.

2000 ж. 4 шілде күнінік екінші жартысында Тәжікстан астанасы Душанбеде Қытай, Тәжікстан, Ресей, Қазақстан және Қырғызстан сыртқы істер министрлерінің кездесуі өтті. Бұл "Шанхай бестігінік" шекберінде өткен сыртқы істер министрлігінік ек бірінші кездесуі болды. Бұл кездесуде әрі қарай екі жақты және көпжақты ынтымақтастықты күшейту және сыртқы саяси стратегиясының келістіру мәселелерін талқылады, халықаралық және аумақтық жағдай мәселелері жөніндегі ойларымен бөлісті[65].

2000 ж. 5 шілдесінде Қытай Халық Республикасы терағасы Цзян Цзэминь Душанбеге сапарға аттанып, онда бес елдік басшылары халықаралық және аймақтық жағдай жөнінде ойларымен алмасып, XXI бейбітшілік, ынтымақтастық және достықтық сарайын салуға қатысты толық өзара түсіністікке қол жеткізді. Цзян Цзэминь жаңа ғасырға аяқ басар кезде "Шанхай бестігінік" алдында адамзатты соғыстан құтқару, мәңгі

[65] Лукин А.ШОС: проблемы и перспективы// Московский журнал международного права.-2004.-№2.-С.113

бейбітшілікке қол жеткізу, болашақта гүлдену, өркендеу және даму сияқты ұлы мақсаттар тұр деген болатын.

Бұл үшін Қытай Халық Республикасының төрағасы төрт ұсынысты алға шығарды:

1. "Шанхай бестігінік" механизмін толықтыру және кемелдендіру, оның шеңберінде көпсатылы және көпсалалы кездесу механизмін жасау және кездесу механизмін ынтымақтастық механизмі деңгейіне жеткізу.

2. Қауіпсіздік саласында ынтымақтастықты тереңдету, әртүрлі сепарттисттік, ланкестік және экстремисттік күштерді жою.

3. Екіжақты және көпжақты сауда-экономикалық ынтымақтастыққа мүмкіндік туғызу; Ресей, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстанға Қытайдық Батыс аумақтарын танып-білуде қатысуын қоштау.

4. Халықаралық аренада ынтымақтастықты күшейту, көпполярлық әлемнік дамуына кемек көрсету.

Душанбелік кездесу "Шанхай бестігінік" мемлекет басшыларының кездесуінік бірінші сатысын аяқтады.

Келесі кездесу 2001 ж. 15 маусымда болды. Шанхайда бұл күні Ресей, Қытай, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан ("Шанхай бестігінік") өздерінік қатарына Өзбекстанды алды. Сол күні Шанхай ынтымақтастық ұйымының (ШЫҰ) құрылуы туралы декларациясына қол қойылды. Бұның атын "белгілі мөлшерде батыс одақтарына геосаяси жағынан тек түрде қарсылық" тұғызу үшін өзгерткен болатын.

Бұл ұйымның мүшесі тек ғана саяси жобалармен ғана емес, сонымен қатар біріккен экономикалық жобалармен де айналысады (әсіресе Орта Азиядағы мұнайгаздық кеніштерін өндеу саласында).

Шанхай ынтымақтастық ұйымы "Шанхай бестігінік" (Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Қытай және Тәжікстан) негізінде құрылды.

"Шанхай бестігі" өз кезінде "шекара аймағында әскери салада сенімділікті нығайту туралы келісім" 1996 ж. және "Шекара аймағында әскери күшті өзара қысқарту туралы келісімге 1997 ж. сәйкес құрылған.

Осы келісімдердік біріншісін жасасу үшін бес елдік басшылары 1996 ж. Шанхайда кездесті. Бұл "Шанхай бестігі" терминінік пайда болуына негіз болды[66].

2001 жылдық 14-15 маусымда жақа аумақтық ұжым Шанхай ынтымақтастық ұйымы құрылды. Қатысушы-мемлекеттер арасында өзара сенімділікті, достықты және көршілес қатынасты нығайтуды; мемлекеттер арасында саяси, сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени, білім беру, энергетикалық, транспорттық, экономикалық және басқа салада ынтымақтастықты күшейту және оның дамуын жігерлендіру; аумақта қауіпсіздік пен тұрақтылықгы, бейбітшілікті қамтамасыз ету және сақтау өзінің мақсаты ретінде көрсетті[67] .

Саммитте Шанхай ынтымақтастық ұйымының құрылуы туралы декларациясында Шанхай ынтымақтастық ұйымының құрылуының қағидалық бағыттары айқын көрсетілген. Олар бір жылдық ішінде зақи тілге аударылды және негізгі құжатында Шанхай ынтымақтастық ұйымының Хартиясында көрініс тапты.

Шанхай ынтымақтастық ұйымының хартиясы Санкт-Петербургте кездесуде қабылданды.

Шанхай ынтымақтастық ұйымының негізгі алатын құжаты — Хартия Шанхай ынтымақтастық ұйымының мақсаттары мен ынтымақтастығының негізгі бағыттарын анықтайтын, ұйымның құрылымы мен басқа елдермен және халықаралық ұйымдармен

[66] Бурнашев Р. "Шанхайская пятерка" ,"шестерка"…- далее без остановки ? // Континент.-2001.-№13.-С.29-30

[67] www. Вести.ru История создания ШОС.

өзара қатынасының тәртібін анықтайды.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы келесідей қағидаларды қатаң сақтайды:

- "БҰҰ жарғысының" қағидалары мен мақсатын қатаң түрде орындау;
- тәуелсіздікті, егемендікті және территориялық тұтастықты өзара сыйлау;
- ішкі істерге араласпау;
- күш пен қауіпті күштеп қолданбау;
- барлық мүшелердің тең құқылығы;
- барлық мәселелерді өзара кеңес беру жолымен шешу;
- одақтарға кірмеу, басқа мемлекеттер мен ұйымдарға қарсы шықпау;
- басқа халықаралық және аумақтық ұйымдармен, басқа мемлекеттермен диалогтар, алмасулар және әртүрлі ынтымақтастық жүргізуге дайын болу, Шанхай ынтымақтастық ұйымының өзара сенімділікті әскери күштерді қысқарту, ынтымақтастық жолымен қауіпсіздікке жетуді сақтайтын жаңа қауіпсіздік концепциясын, серіктестік негіз болып табылатын мемлекетаралық қатынастардың жаңа түрін, үлкен және кіші мемлекеттердің ортақ күшімен сипатталатын ынтымақтастықтың жаңа түрін қолдайды.

Шанхай ынтымақтастық ұйымының құрылу процессі кезінде "өзара сенімділік, теңдік, өзара қарым-қатынас, көптүрлі мәдениетті сыйлау, ортақ дамуға жетуді көздеуді" сипаттайтын "Шанхайлық рух" деп аталатын түсінік пайда болды[68].

Хартияның 1-ші бабында көрсетілгендегі Шанхай ынтымақтастық ұйымының негізі мақсаты болып:

- мүше мемлекеттер арасында өзара сенімділік, достықты нығайту; аумақта бейбітшілікті, қауіпсіздікті, тұрақтылықты сақтау мен нығайту мақсатында көпсалалы ынтымақтастықты нығайту, жаңа демократиялық, әділ және рационалды саяси және экономикалық халықаралық тәртіпті орнатуға ықпал ету;
- терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге бірлесе отырып тойтарыс беру, есірткі мен қарудың заңсыз айналымымен және басқа да трансұлттық қылмыс түрлерімен күрес жүргізу, сонымен қатар заңсыз миграцияға қарсы күресу;
- жалпының мүддесі болып табылатын саяси, сауда экономикалық, қорғаныстық, құқық қорғаушылық, табиғат қорғаушылық, мәдени, ғылыми-техникалық, білім беру, энергетикалық, траспорттық, қаржы-несиелік және басқа салаларда аймақтық ынтымастықты қолдау;
- аумақта көпжақты және балансталған экономикалық өсуге, әлеуметтік және мәдени дамуға ортақ іс-әрекетпен мүше-мемлекеттер халқының өмір жағдайын жақсарту және өмір деңгейін жоғарылату мақсатында тең құқылық серіктестік негізінде ортақ іс-әрекетпен аймақта көпжақты және балансталған экономикалық өсуге, әлеуметтік және мәдени дамуға ықпал ету;
- әлемдік экономикаға интеграция кезінде координацияланған тәсіл табу;
- мүше-мемлекеттік халықаралық міндеттеріне сәйкес адамның құқтары мен негізгі бостандықтарын қамтамасыз етуге ықпал ету;
- басқа мемлекеттер және халықаралық ұйымдармен қарым-қатынасты орнату және дамыту;
- халықаралық қақтығыстарды алдын-алуға қосыла бірге әрекет жасау және оларды бейбіт жолмен реттеу;
- XXI ғасырда болатын мәселелерді шешуге бірлесе отырып шешім іздеу.

[68] Мукашев С. Чужой среди своих // Континет –2004. №13.-С.24-25

- Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше-мемлекеттер келісідей қағидаларды ұстанады:
- егемендікті, тәуелсіздікті, мемлекеттік территориялық тұтастығын өзара сыйлау және мемлекет шекарасының мағзымастығы, ішкі істерге араласпау, күшпен басып кірмеу және қауіп-қатерді күштеп қолданбау, белгілі аймақтарда біржақты әскери басымдықтан бас тарту.
- барлық мүше-мемлекеттік тең құқылығы, әрбір мүшенің көзқарасын сыйлау және өзара түсінісу негізінде ортақ көзқарасты іздестіру;
- ортақ мүдделер саласында ортақ іс-әрекеттерді этаппен орындау;
- мүше-мемлекеттер арасындағы қақтығыстарды бейбіт жолмен жеңу;
- Шанхай ынтымақтастық ұйымының басқа мемлекеттерге және халықаралық ұйымдарға қарсы бағытталмауы;
- Шанхай ынтымақтастық ұйымының мүдделеріне қайшы келетін кез-келген іс-әрекеттерді болдырмау;
- Хартияда және басқа да Шанхай ынтымақтастық ұйымының шеңберінде қабылданған құжаттарда көрсетілген міндеттерді ерікті түрде орындау.

Сонымен қатар Шанхай ынтымақтастық ұйымының Хартиясық 3-ші бабында ұйымның ынтымақтастығық бағыттары да көрсетілген[69] .

ШЫҰ шеңберіндегі ынтымақтастықтық негізгі бағыттары болып:

- аймақта қауіпсіздік пен сенімділікті орнату және бейбітшілікті сақтау;
- халықаралық ұйымдарда және халықаралық форумдарда ортақ мүдде болып табылатын сыртқы саяси мәселелерге қатысты ортақ көзқарасты іздестіру;
- терроризмге, сепаратизмге және экстермизмге, қару мен есірткінің зақсыз айналысына, басқа да трансұлттық қылмыс түрлеріне, сонымен қатар, зақсыз миграцияға да ортақ қарпсылық көрсету бойынша шараларды өкдеп іске асыру;
- қарусыздандыру мәселесі бойныша күшті жүйелеуі және қаруландыруға қоса қадағалау жүргізу;
- әр түрдегі аймақтық-экономикалық ынтымақтасытқты қолдау, қызметтер мен технологиялар, капиталдық, тауарлардық еркін айналысын болдырту мақсатында сауда мен инвестицияларға ықғайлы жағдай жасау;
- транспорт және коммуникация саласындағы инфраструктураны тиімді қолдану, мүше-мемлекеттердік транзиттік потенциалын одан әрі дамыту, кемелдендіру, экономикалық жүйені дамыту;
- аймақта су ресурстарын қолдануды қоса алғанда, рационалды табиғатты қолдануды қамтамасыз ету, ортақ арнайы қоршаған ортаны қорғауға бағытталған бағдарламалар мен жобаларды іске асыру;
- табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлардық алдын алуда өзара көмек көрсету және олардық салдарын жою;
- ШЫҰ-ның шеңберінде ынтымақтастықты дамыту мақсатында құқықтық ақпаратпен алмасып отыру;
- ғылым және техника, білім беру, денсаулық қорғау, мәдениет, спорт және туризм саласында өзара қатынасты кеңейту;

Сонымен қатар Шанхай ынтымақтастық ұйымының мүше-мемлекеттері өздерінің еріктері бойынша ынтымақтастық салаларын кеңейте алады [70] .

Ынтымақтастықтық экономикалық векторы ШЫҰ-қ мүше мемлекеттерінік мүдделерінік кешенінік барлығының тиімді баланстылығын қамтамасыз етеді.

---

[69] Токаев К.К. Внешняя политика Казахстана / Сборник статей.- Алматы – М:МИД РК, 1995. – С. 26

[70] Декларация осоздании ШОС. http// www. ln. mid. ru /ns- rusia. nsf

Қадағалаушылардық ойынша алты мүше мемлекеттік экономикасының өсу сипаты, олардық географиялық жақындығы, территориясының кеқдігі, бай ресурстары және экономикалық өзара толықтырушылығы сауда экономикалық ынтымақтастығы үшін үлкен потенциалы бар.

ШЫҰ-қ құрылуы туралы Декларациясында сауда-экономикалық бағыты артықшылық ретінде бөлініп көрсетілген.

2001 жылы 13-14 қыркүйекте Алматыда өткен ШЫҰ-қ мүше-мемлекеттерінік үкімет басшыларының аймақтық форумға жақа көзқараспен қарауға мүмкіндік берді. АҚШ-та болған қайғылы оқиға және Ауғанстандағы оқиғалар Саммитте қойылған мәселенік бағытын бірнеше өзгертсе де, премьер-министерлердік шешуі үшін күн тәртібін шығарылған мәселе шетте қалған жоқ. ШЫҰ-қ экономикалық қызметі юридикалық түрде бекітілді.

Сол жылы 9-10 шілде Астанада сауда-экономикалық ынтымақтастығының мәселелерін талқылау бойынша ШЫҰ-қ мүше-мемлекеттердік эксперттерінік бірінші кездесуі болды. Эксперттердік отырыс барысында әрбір мүше-мемлекеттік аймақтық сауда-экономикалық ынтымақтастықтық негізгі бағыттары мен мақсаттары, Қазақстан, Қытай және Ресей ұсыныстарының негізінде өқделген "Сауда және инвестициялық саясат саласында ықғайлы жағдай жасау бойынша процесі туралы" Үкіметаралық құжаттық жобасы қаралған болатын.

ҚХР мемлекеттік Кеқесінік Чжу Жунцзидық Ресейге, кейін Қазақстанға сапары кезінде Қытай мен Ресей, Қытай мен Қазақстан арасында ортақ коммюникеге қол қойылды. Бұл құжатта кейбір геосаяси және саяси пассаждар болғанымен, өзінік негізінде бұл құжаттар экономикалық сипатта болып келеді.

Жақа аймақтық экономикалық ұйымның құрылуының соқғы қадамы ретінде Алматыда құрылуының соқғы қадамы ретінде Алматыда ШЫҰ-қ мүше-мемлекет Үкіметтерінік арасында "Аймақтық экономикалық ынтымақтастықтық негізгі бағыттары мен сауда және инвестициялар саласында ықғайлы жағдай жасау процессі туралы" Меморандумға 2001 ж. 14 қыркүйекте қол қойылды. Осы құжатпен экономикалық салада ынтымақтастықты дамытудық негізгі мақсаттары және оларды жүзеге асыру механизмдері аныңталды. ШЫҰ шеқберінде аймақтық экономикалық ынтымақтастықтық дамуы әлемдік саясатта және экономикада аймақтық экономикалық күшін нығайтып, аймақтық мақыздылығын арттырады.[1]

Меморандумның кейбір аспектілері еріксіз назар аудартады. Біріншіден, қол қоюшы мемлекеттердік Бүкіләлемдік Сауда Ұйымының нормалар мен ережелеріне сәйкес бағыт ұстануы. Бұның себебі аймақтық экономикалық ұйым болған соқ, әлемдік қауымдастықта қабылданған ережелерді ұстанбауы мүмкін емес, сонымен қатар ШЫҰ-қ барлық мүше-мемлекеттері Бүкіләлемдік Сауда Ұйымына мүше болуға ниет білдірген болатын.

Екіншіден, Меморандум экономикалық тақырыпшаның басым болғанымен, онда геосаяси аспектілер де кездеседі. Преамбуланың өзінде ШЫҰ-ның құрылуы өзара пайдалы және көппрофильді ынтымақтастықты дамытуда мүше-мемлекеттердік кеқ мүмкіндіктері мен потенциалын қолдануға мүмкіндік туғызады, сонымен қатар әділ және рационалды халықаралық экономикалық тәртіптік орнатылыуына ықпал етеді.

Үшіншіден, ШЫҰ-қ мүше-мемлекеттік аймақтық экономикалық ынтымақтастығының дамуының мақсаттарының кеқ және әртүрлі болуы осы ынтымақтастықты декларациялар мен талқылау саласынан тәжірибе деқгейіне өткізуге мүмкіндік береді. Сонымен, Меморандумда сауда мен инвестицияларға ықғайлы жағдай

[1] Сыроежкин К. Главная интрига ШОС. // Континент.-2001.-№18.-С. 34-36

жасаудық нақты механиздері көрсетілген; сыртқы экономикалық қызметке жауап беретін ШЫҰ-қ мүше-мемлекеттерінің министерлерінің кездесу механизмінің құрылуы көзделді,-ынтымақтастықтық артықшылық бағыттары бөлінді.[2]

Экономикалық ынтымақтастықты кеңейту туралы мәселе Мәскеуде 2003 жылы өткен ШЫҰ-қ мүше-мемлекеттерінің басшыларының саммитінде көтерілген болатын. Ресей Федерациясының Президенті Владимир Путиннің айтуынша Ресей ШЫҰ шеңберінде өзара әрекеттестікті сауда-экономикалық операциялар есебінен кеңейтуді көздейтінің, ол қытайлық лидер Ху Цзиньтао ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің арасында көліктік хабарлау туралы келісім жасауды көздейтінін айтып өтті.

Өзбекстан Президенті Ислам Каримов Мәскеулік саммитте "ШЫҰ-ның қызметінде экономикалық вектор үздіксіз жоғарылайтындығын" айиып өтті. Оның ойынша "Интеграцияға, ортақ аймақтық рынокты құруға" ортақ көзқарас болуы мақызы өте зор. Ислам Каримов та "біздің ынтымақтастығымыздық мақызды стратегиялық бағыты көліктік-коммуникациялық жобаларды өкдеу және жүзеге асыру болып табылады. Мұнда бәрінен бұрын Орталық Азия мен Қытайды ресейлік, европейлік және әлемдік рынокпен байланысыратын бағыт туралы айтамыз. Сонымен қатар бұл біздің елдеріміздің әлеуметтік-экономикалық дамуына аймаққа инвестициялардық кеңмасштабты ағымының қамтамасыз етілуіне баға жетпес, бұрын соқды болмаған мүмкіндіктер ашады". Бұған қоса Өзбекстан басшысы ШЫҰ өзінің күшін және мүмкіндіктерін көптеген жобаларға шашпау керектігін айтып өтті. Оның ойынша, бірнеше ірі, сонымен қатар аймақтық барлық мемлекеттеріне мақызды жобаларға тоқталу керек. Олардық қатарына көліктік коммуникация құрылысының жобасын жатқызуға болады. Бұл ой қытайлық тараппен мақұлданған болатын.

2003 ж. 23 қыркүйекте ШЫҰ-ның мүше-мемлекеттерінің үкімет басшыларының екінші кездесуінде Пекинде экономикалық өзара әрекеттестікті интенсификациялау туралы шешім қабылданды және "ШЫҰ-ның мүше-мемлекеттерінің көпжақты сауда-экономикалық ынтымақтастығының Бағдарламасы" бекітілді. Мұнда оның артықшылық салалары, негізгі мақсаттары және оның жүзеге асырылу механизмдері анықталды.

Бекітілген бағдарламаның шеңберіндегі артықшылықтары болып көліктік инфраструтураны дамыту, энергетика, қоршаған ортаны қорғау, әсіресе ішуге жарамды су мәселесі болып табылады. Негізгі мақсаттарға сауда және инвестицияға байланысты ықғайлы жағдай жасау, энергетика, информатика, телекоммуникациялар, қоршаған ортаны қорғау және рационалды табиғатты пайдалану салаларында көпжақты өзара әрекеттестікті стимуляциялау жатады.

Бұл бағдарлама 2002 жылға дейінгі мерзімге жасалған. Соқғы мақсаты-тауарлар, қызмет көрсетулер, капиталдар және жұмыс күшінің еркін айналысына жағдай жасау болып табылады. Көптеген сараптаушылардық көрсетуі бойынша ШЫҰ-қ мемлекеттерінің арасында экономикалық ынтымақтастықтық бағыттарын әрі қарай кеңейтудің потенциалы жоғары болып келеді. Мәскеулік мемлекеттік халықаралық қатынастар Институтының профессоры С.Г. Лузяниннің ойынша ортақ көліктік жобаларды құру және тразиттік сауданы көбейтуден басқа, ШЫҰ шеңберінде Ортаазиялық дамыту банкін құру туралы айтуға болады. Бұл Ортаазиялық даму банкі ШЫҰ-қ негізгі экономикалық бағдарламалардың реттеушісі және сенімді инвестор болушы еді. Мұндай жоба, ғалымның ойынша, ШЫҰ-ның мүше-мемлекеттері үшін ғана емес,сонымен қатар бұл ұйымға кірмейтін елдер үшін де көзтартарлықтай болар еді.[1]

Қазақстан үшін ең алдымен қауіпсіздік кепілдіктері, қытайлық инвестициялар және

[2] Сыроежкин К. Шаг за шагом. // Континент.-2002.-№12.-С.32-34

[1] Сыроежкин К. Новые рубежи ШОС. // Континент.-2003.-№18.-С.34-35

қазақстандық компаниялардық қытайлық рынокқа шығу мүмкіндігі. Қытай үшін қазақстандық мұнайдық қосымша миллиондаған тонналарының жеткізілуі, Қазақстанда ірі масштабтық экономикалық жобаларға қатысу мүмкіндігі және мұнайгаз секторына кіру мүмкіндігі бар.

2003 ж. өткен эксперттер жиналысында ұйым шеңберінде тек мемлекеттік құрылымының ғана емес, сонымен қатар бизнестік өкілдерінен құралған Кеңес құру ұсынылды. Мүше-мемлекеттердің көпшілігінің шаруашылығына ірі жобалардық тендері негізінде ШЫҰ-мен жүзеге асыруы тәжірибелік, демонстарциялық әсері болар еді: қарапайым халық ұйымының оларға тәжірибелік пайда тигізерін түсінетін еді. Ал, ірі компаниялар болса ШЫҰ-н ірі тапсырушы ретінде танитын еді. Мұнда инфрасруктураны (мысалы көлік коридоры) және қоршаған ортаны қорғау, ауыз суды пайдалану саласындағы мәселелер қолдау табатын еді. Бірақ мұндай жобаларды жүзеге асыру үшін 3,8 млн. доллардан құралған ШЫҰ-қ бюджеті аздық қылады, осыдан шыға бюджеттік көбейтілу және оған басқа қаржыландыру қайнар көздерін тартуды көздеу керек. Мұнда ортақ жобаларды қаржыландыратын ШЫҰ-қ инвестиицялық фонд құруы пайдалы болуы мүмкін.

Сонымен қатар, Қытай Қазақстаннан Қытайдық батысына мұнайгаз құбырын салуға келісімін мақұлдады. Оған қоса сапар барысында Қазақстандық және Қытайлық компаниялары арасында 223,5 млн. долларға контракт жасалды және 443,15 млн. долларға инвестициялық жобаларға қол қойылды. Жинақтай келе, бұл Қытайдық Қазақстан экономикасына инвестицияландыру бойынша АҚШ-тан кейін екінші орында екенін көрсетеді. Бұл тек геосаясат туралы абстрактілі әкшіме ғана емес, нақты экономикалық мүдделер.

Сонымен, аймақта тұрақтылықты экономикалық ынтымақтастықсыз қамтамасыз ету мүмкін емес екеніне мүше-мемлекеттердің көзі жетті. Экономикалық жағынан мықты болсақ, антитеррористік іс-әрекеттердің тиімділігі арта түседі және күшті болады. Егер қабылданған құжаттар құр декларация болып қалмаса, онда Орталық Азияда қауіпсіздіктен басталып экономиканың өсуін қамтамасыз ететін ыштымақтастық ұйымның мақыздылығына ешкім де ешбір күмән келтірмейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Хартия Шанхайской Организации Сотрудничества http: II president. Kremlin. ru
2. Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. // Московский журнал международного праве. 2003 №3 С. 233-243
3. Соглашение между государствами – членами Шанхайской организации сотрудничества о Региональный антитеррористической стукрутуре. // Московский журнал международного права. 2002 №1. С. 285-295
4. Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества. // Московский журнал международного права. 2001 №4. С. 264-266.
5. Положение о совете глав государств – членов Шанхайской организации сотрудничестве. // Московский права. 2002 №4. С. 265-269
6. Положение о секретариате Шанхайской организаций сотрудничеств – членов Шанхайской организхацих сотрудничестве. // Московской журнал международного праве. 2002 №4. С. 250-257
7. Положение о секретариате Шанхайской организации сортудничества. //Московской журнал международного права. 2002. №3. С. 279-288
8. Временное положении о порядки деятельности Совета национальных координаторов Государств – участников Шанхайской организации сотрудничества. http: ||www. ln. mid. ru Ins-rosia sf.

9. Бурнашев Р. “Шанхайская пятерка”, “честерка”, - дальше без остановки? // “Континент”. – 2001. №13 (15). – С. 29-30

10. Муташев С. Чужой среди свойх // “Континент”. – 2004. - №13 (125) С. 24-

Аннотация: Основоположником принципа наглядности, давшим его обоснование, мы считаем чешского педагога Яна Амоса Коменского. Я.А. Коменский дал определение наглядности, которое называют «Золотым правилом дидактики». Именно оно послужило началом одного из важнейших путей развития школы, явилось первой ступенью для многих педагогических исследований. Он отмечал: «… все, что только можно, представлять для восприятия чувствами». В настоящее время в психолого-педагогической и методической литературе наблюдается разнообразие подходов и трактовок наглядного обучения, наглядности, видов наглядности, классификации средств наглядности.

В научной литературе и практике слово «наглядность» употребляется в трех смыслах. Во-первых оно означает некоторый объект (средство наглядности), во-вторых, некоторое свойство (наглядность реальных предметов, явлений, мышления), в-третьих, определенную деятельность человека (восприятие средств наглядности, использование их)». В связи с многозначностью термина встречаем разные его определения. В педагогическом словаре дается следующее определение: « наглядность – дидактический принцип, согласно которому обучение строится на конкретных образах, непосредственно воспринимаемых учениками».

В этой статье мы рассматриваем понятие наглядного обучения в учебном процессе. Наглядность, вероятно появилась вместе с возникновением человеческого общества, вместе с потребностью передачи информации об отсутствующем на данный момент предмете или явлений. Об этом говорят дошедшие до нас наскальные рисунки. Наглядное обучение возникло, по всей видимости, вместе с первыми школами. Проблема научности и доступности, сознательности и активности ставит перед учителем вопрос об отыскании на практике активных методов формирования и организации учебной познавательной деятельности. Один из путей решения этой проблемы - сделать обучение наглядным по геометрии. Для осуществления выше сказанного перед преподавателями стоит вопрос нужно улучшить качество преподавании, эффективное и наглядное применение средств интерактивной доски на уроках.

Abstract: Information technologies began appearance and became possibility to use their strong resources in aim of teaching mathematics. Therefore in work contemplate realization of principle of use visual methods in teaching of mathematics resource of information technologies on the basis school in the Republic of Kazakhstan.

Education – a complex pedagogical process, joint activity of learners and trained, teacher and pupil. Education must be not reduced to conveying and acquiring formulated the rules, formula, theorems.This is active creative searching from the direction of teacher and from the direction of pupil. The task of the teacher consists in that in the process of conveying of the knowledge to teach the pupil to active forms of the teaching, leading to independent gaining the knowledge. The task of the pupil - master knowledge system, to solve independently creative tasks. The scientific problem and accessibility, consciousnesses and activities puts before teacher question about finding active methods of the shaping and organizations to scholastic cognitive activity in practice. One of the ways of the decision of this problem – do demonstrative teaching.

For realization above said before teacher standsthe question is it necessary to perfect, the quality a teaching, efficient and demonstrative using of new informational technologies, as well as complex use of education facilities on mathematics lesson in the secondary school. In this article we consider the notion of the visual teaching.The visual aid probably appeared together with origin of human society, togcther with the need of the transmission to information on being absent at the present moment subject or phenomena. (The past speak About this before us stone drawins). Visual teaching appeared, to all appearances, together with the first school. The founder of the principle of visuality, who set the basis we consider the Czech teacher Yana Amosa Komenskogo. YA.A. Komenskiy gave the definition of visuality, which is called “Golden rule of the didactics”. Exactly it has served the beginning of one of the most important ways of the development of the school, was a first step for many pedagogical researches. He noted: “ …all that only possible, to present for perception fceling”. Students will get to know the surrounding world by means of all organs of feeling. The main channels of the reception of information

are auditory and visual analyzers. The system "ear-brain" can skip 50 bits of information at second. With beginning of the industrial manufacture of computers of the first generations and their appearan

УДК 785.19

Накышов Н.Н., Тлеулов Б.Э., Спабеков А.У.
з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан
з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан
з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ

Түйін: Ал БҰҰ-ның келесі негізгі мекемесі Қауіпсіздік Кеңесінің де Жарғының 24-бабына сәйкес басты өкілеттілігі халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету болғандықтан осы мақсатта жалпылай кең көлемде адам құқықтарын қорғау мәселесімен қиылысып жатады.Осындай жағдайдың алдын алу қажет болған жағдайда, БҰҰ жағынан күш қолдану шараларын пайдалануда Қауіпсіздік Кеңесі Жарғының 39-бабына сүйенеді. Жарғыға сәйкес, Бас Ассамблеяға бағынышты мемлекетаралық мекеме ретінде құрылған Экономикалық және әлеуметтік кеңес те адам құқықтары мәселесімен айналысып, мүше мемлекеттерге ұсыныстар жасауға құқылы. Сонымен бірге жеке мекемелер мен арнайы агенттіктердің жұмысын барлық салада үйлестіруге жауапты. Кеңес пен оның көмекші мекемелері кеңесші органдарда үкіметтік емес ұйымдардың қатысуын қамтамасыз етеді. 1946-1948 жылдары Кеңес адам құқықтарына қатысты бірнеше түйінді институционалды шешімдер қабылдаған. Соның бірі – Жарғының 68-бабы негізінде Адам құқықтары жөніндегі Комиссияны құру. Бұл Комиссияның ең алғашқы табысы адам құқықтары туралы халықаралық билльді дайындау болды. Сол жылғы әйелдер құқықтары мен дәрежесіне қатысты мәселелерді қараған субкомиссиялар жұмысына да Кеңес жауапты еді. Сайып келгенде Экономикалық және әлеуметтік комиссия әртүрлі адам құқықтарына қатысты мәселелерді, соның ішінде геноцид, нәсілдік жікшілдік, аз ұлтты халықтар мәселесін, еркін ақпарат мәжілістер мен жыл сайын адам құқықтары жөніндегі кітап шығаруды бекіту, Халықаралық еңбек ұйымымен ынтымақтаса отырып күштеп жұмыс жасатуға жол бермеу және еңбек құқықтарын қорғауды кәсіподақтар құру мәселелерін қорғайды.

Кілттік сөздер: Ынтымақтастық, ұйым, ТМД, ГУУАМ, ЕврАзЭС, мемлекет, экономика, заң, құқық, ереже.

БҰҰ-ның бейбітшілікті қамтамасыз етудегі немесе басқа да халықаралық деңгейдегі науқандарының ең түпкі мақсаттары – адам құқықтары мен еркіндіктерін қорғау болып табылатыны сөзсіз. Біріккен Ұлттар Ұйымының адам құқықтары саласындағы жүйесі үш жыл көлемінде қалыптасқан еді (1945-1948 жж.). БҰҰ-ның Жарғысы бекітілгеннен кейін, институциональды деңгейде адам құқықтары саласындағы мәселелерге байланысты негізгі мекемелер мен арнайы агенттіктер құрылған болатын. Осы мекемелердің адам құқықтары мен еркіндіктерін қорғауды қалыпты қамтамасыз етуі үшін, адам құқықтары жөніндегі қосымша конвенциялар арқылы толықтыру көзделді. 1945 жылдың Сан- Францискіде (АҚШ) қол қойылған БҰҰ-ның Жарғысы - адам құқықтары мен еркіндіктерін баршаның тарапынан құрметтеу мақсатына негізделіп жасалынған алғашқы халықаралық келісім шарт. Халықаралық ұйым жағынан адам құқықтарын халықаралық деңгейде қорғау идеясы, бірнеше ғасырлар бұрын, әлемнің әр түкпірінде пайда болған «фәлсәфәлік» әлеуметтік және саяси қозғалыстар мен әртүрлі заңдық тұжырымдар негізінде туғаны белгілі. Алайда, көптеген себеп - салдарларға байланысты, ұзақ уақыт бойы қарапайым декларациялық үндеулермен шектеліп келді. Осыған қарағанда БҰҰ-ның Жарғысы өзінің үшінші тармағының бірінші бабында және 55-бапта «нәсіліне, жынысына, тіліне және діни сеніміне қарамастан, баршаның адам құқықтары мен еркіндіктерін құрметтеу, осы құрметті өзінің мақсатына жетудің негізі деп білу» ұйымның міндеті деп бекітеді. Жарғының инновациялық қалпы мақсаттарды

қарапайым жариялаумен шектелген жоқ. Бұйрық рай күйінде жазылған 55-бап, «адам құқықтарын жалпының құрметтеуі мен сақтауын» қамтамасыз етуге БҰҰ міндетті деп көрсетеді. Осы міндетті орындау мүмкіндігі үшін Жарғы тарапынан БҰҰ-на нақтылы билік пен әдіс-тәсілдерін айқындап көрсетеді. Мұны негізінен үш тұжырыммен белгілеуге болады: «зерттеу», «тексеру», «ұсыныс». Сайып келгенде, БҰҰ осы билік пен әдіс-тәсілдер негізінде, ұйым шеңберінде жобаланған адам құқықтары жөніндегі халықаралық келісім шарттарды, мүше мемлекеттердің бекітуіне ұсыныс жасау мүмкіндігіне ие болады. Осыған орай адам құқықтары саласында ұсыныс жасау - БҰҰ-ның басты құралы. Ұсыныстардың нақтылы келісім шарттардан айырмашылығы, олар мүше мемлекеттер үшін заңды міндеттеме күшіне ие емес.[71] Жарғының 56-бабын ескеретін болсақ, онда ұсыныстарды міндетті түрде жан-жақты әділ тексеруден өткізіп, оларға оң көзбен қарауды құптайды. Бұл бап адам құқықтары саласындағы мақсаттарға да жету үшін мемлекеттерді бірігіп немесе жеке түрде БҰҰ-мен ынтымақтасуға іс-әрекеттер жасауға міндеттейді. Керісінше жағдайда, БҰҰ –ның ұсыныстарын орындамау, 56-бапқа қайшы деген бас келісім жасалынған. Бұл бап апартеидтік жүйені қолдамау жөніндегі БҰҰ-ның қаулы-қарарлары кей жағдайда жеке мемлекеттер жағынан қолдау таппауының нәтижесінде жасалынған болатын. Адам құқықтары жөніндегі БҰҰ-ның ұсыныс күйінде берілген нақтылы міндеттемелерінің өсуі қарапайым халықаралық заңдарды күшейте түскендігін атап өту қажет. Мұны 1948 жылы дүниеге келген «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының» бірнеше тармақтарынан көруге болады.

Соған қарамастан, осы міндеттемелер БҰҰ-ның ұсыныстарына тек оң көзбен қарау керек дегенмен шектеліп қалмайды. Бұл міндеттемелер әр елдің өз әдіс-тәсіліне, ерекшелігіне сай адам құқықтары мен еркіндіктеріне байланысты ұлттық заңдарды сөз жүзінде ғана емес, іс жүзінде де БҰҰ-ның басшылығынсыз-ақ дамыта түсуге міндеттейді. 56-бап адам құқықтары саласында халықаралық ынтымақтастықты кеңейте түсу үшін, мемлекеттердің біріге жұмыс жасауын қолдайды. Осыған орай бірқатар негізгі аймақтық ұйымдардың, яғни Еуропалық Кеңестің, Американдық Штаттар ұйымы және Африкандық Одақ ұйымы қызметтері адам құқықтары мен еркіндіктерін қорғауға және қамтамасыз етуге арналған. Адам құқықтарына байланысты БҰҰ-ның заңды шаралар қабылдау мүмкіндігін Жарғы жоққа шығармайды. Мұндай шаралар әлемге қауіп төнген жағдайда Қауіпсіздік Кеңесінің де қаулы - қарарларында көрініс табуы мүмкін. Кең көлемде адам құқықтары бұзылған сәтте, соның салдарынан бейбітшілікке қауіп төнетін болса, Қауіпсіздік Кеңесі қандайда бір шешім қабылдайды. Жарғының 94-бабына сәйкес Халықаралық соттың да шешімі адам құқықтары мен еркіндіктерін қорғауға арналуы мүмкін. Тек бүгінгі күнге дейін іс жүзінде сот көлемінде адам құқықтарына байланысты қаралған мәселелер өте аз.

Бұл даму – көптеген саяси және әлеуметтік себептердің нәтижесі: яғни, бұл қоғамның адам құқықтары жөніндегі беймазалануының өсе түсуі, демократиялану, отарлық жүйені жою және өзара байланыстағы алға басу, үкіметтік емес ұйымдардың рөлінің өсуі мен мемлекетаралық жарыстар. Сонымен бірге, БҰҰ тарапынан адам құқықтарын қорғау мүддесіне арналған ұлттық жоспарларды дайындау және жүзеге асыруы кезеңіндегі ықпалы ; ұлттық құқық қорғау институттарын құру және нығайту; ұлттық заңдар мен саясаттағы адам құқықтарын қорғау саласындағы дайындықта халықаралық үлгімен бірлестіріп жүйелеу әдістеріне қатысты ұсыныстар; әділеттілік жүйесін нығайту; немесе әрқилы кәсіптік топтарды адам құқықтары мәселесінде дайындауды ұйымдастыру жөніндегі көмектер жатады.[72] Ұлттар Лигасының жалғасы болып табылатын БҰҰ-ның одан басты айырмашылығы да, осы адам құқықтарын қорғау

[71] Устав ООН и Статус Международного Суда. Нью-Йорк: ООН, 1994г.
[72] Назарбаев Н. Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996.

мәселесіндегі құрылысынан да ерекше көрінеді. Әсіресе өте маңызды ерекшелігі-көпжақтылығы мен БҰҰ жүйесінің табиғи қозғалмалығы. Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысы осы халықаралық ұйымның көптеген институттары мен мекемелеріне адам құқықтары мәселесінің әр түрлі астарларын қарау құқықтарымен қоса кең көлемде өкілдік береді. БҰҰ-ның барлық негізгі мекемелері адам құқықтары саласында тікелей немесе қосымша рөлге ие болуда. Осы негізгі мекемелерге қосымша ретінде тек адам құқықтары мәселесіне қатысты арнайы мекемелер құрылған. Әлбетте, адам құқықтары мен негізгі еркіндіктері жөніндегі мекемелер мен институттардың көптігіне қарай күрделене түсуі-адам құқықтары мәселесінің жан-жақтылығынан туған қажеттілік.

Аталған беделді халықаралық ұйымның құрылымына тоқталатын болсақ, адам құқықтары мәселесін естен бір сәт шығармайтын мекемелерінің ішіндегі ең бастысы да беделдісі – БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы (АБ) екендігін бәріміз де білеміз. Ал «қандай да болмасын мәселені қарап талқылауда» ол қашанда Жарғының 10 бабына сүйенеді. Жарғының 13-бабының 1-тармағына сәйкес, баршаның нәсіліне, жынысына, тіліне және дініне қарамастан бірдей адам құқықтары мен еркіндіктерін іске асыруды Бас Ассамблея жан-жақты зерттей отырып, ұсыныс жасауға мүмкіндігі бар.

Техникалық деңгейде Бас Ассамблеяның ұсыныстары мемлекеттерді заңды түрде міндеттей алмайтындығына жоғарыда сараптама жасап өткен болатынбыз, соған қарамастан, Ассамблеяның қаулы-қарарының күшін бағалауда, мүше мемлекеттердің БҰҰ Жарғысының 55 және 56- бабына сәйкес негізгі міндеттемелерін, яғни БҰҰ-мен ынтымақтастықта іс-әрекет жасау керектігін ұмытпаған жөн. Осы орайда БА-ның ұсыныстарының мәтіні бұлтарыссыз, бірауызды келісім арқылы немесе ешқандай ала ауыздықсыз қабылданған сәтте - әсері өте күшті. Бұған мысал төменде жеке тармақ ретінде қарап өтетін, 1948 жылы қабылданған «Адам құқықтары туралы жалпыға бірдей декларацияны» еске сала кетуге болады.

БҰҰ-ның Жарғысының 75-бабына сәйкес міндетінде ешқандай нәсіліне, жынысына, тілі мен дініне қарамастан баршаның құқықтары мен еркіндіктерін құрметтеуге арналған Халықаралық қамқор жүйесі құрылды. Сондай-ақ бұл жүйе де экономикалық және әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етуге бағытталған.

Жарғы негізінде бекітілген Халықаралық әділеттік сотының көмегі арқасында адам құқықтары мен еркіндіктері жөніндегі екі халықаралық келісім де заңдық күшіне ие болды. 15 тәуелсіз соттардан тұратын БҰҰ-ның бұл мекемесі адам құқықтарына қатысты тек біраз жағдайда ғана шешім қабылдағанымен, оның әр шешімдері түбірлі парықтардың негізін қалады. Адам құқықтарын қорғау мәселесінде сот жағынан дүркін-дүркін шешімдер қабылданған. Бұл мәселелерді соттың қарауы, оның шешімдері адам құқықтарына қатысты халықаралық заңдылықтарды айқындауда аса зор маңызға ие болып отыр.

БҰҰ-ның Жарғысы Хатшылықтың міндетін де қарастырған, оған басшылық етуге Бас Хатшы бекітілген. Бас хатшы ұйымның әкімшілік жетекшісі ретінде Бас Ассамблеяның, Қауіпсіздік Кеңесінің, Экономикалық және әлеуметтік Кеңестің және Қамқорлық Кеңесінің барлық мәжілістерінде осы мекемелерге байланысты өзіне берілген міндет көлемінде қызметін атқарады. Бас Хатшы ұйымның алғашқы кезеңінде адам құқықтарын құрметтеуге қатысты ақпараттарды және құқықтық қорғауды қамтамасыз етумен айналысатын әкімшілдік құрылымды бекіткен. Кейінгі көптеген жылдар бойы Хатшылық осы мәселеде өзінің басқаруын қалады. Адам құқықтары саласындағы ілгерілеу барысында Адам құқықтары жөніндегі БҰҰ-ның Жоғарғы Комиссиясын құрған болатын. Сайып келгенде БҰҰ-ның Жарғысында көрсетілген 68-бап, Экономикалық және әлеумуттік саласында да арнайы комиссиялар құруға өкілеттілік береді.

Сондықтан да, Кеңес өзінің бірінші сессиясында-ақ адам құқықтары жөніндегі комиссияны құруды алға қойды. Осы кезеңнен бастап бұл «орталық комиссия» деп

аталып, құрамы әрқайсысының өз жеке міндеті бар 9 мүшеден тұратын болды. Орталық комиссия Кеңеске жіберген өзінің баяндамасында комиссияның барлық мүшелері үкіметтік емес өкілдер ретінде әрекететуін ұсынғанымен, Кеңес жағынан қолдау таппайды. Кеңес өзінің екінші сессиясында Адам құқықтары жөніндегі комиссия құрамында Кеңес сайлаған БҰҰ-на мүше 18 мемлекеттің әрқайсысынан бір өкіл болуға тиіс деп шешеді. 1946 жылғы Экономикалық және әлеуметтік Кеңестің бірінші және екінші сессиясының шешімі бойынша Комиссия :

- халықаралық құқықтық биллъге
- азаматтық еркіндіктерге, әйелдер мәртебесіне, ақпарат еркіндігіне
- аз ұлттарды қорғауға
- нәсілдікке, жынысқа, тіл мен дінге қатысты жікшілдікті жоюға
- тармақта қамтылмаған адам құқықтарына байланысты басқа

да мәселелерге сәйкес Кеңеске баяндама, ұсыныс беруге құқылы мандатқа ие болды. Сонымен бірге Кеңес комиссияға арнайы салада үкіметтік емес сарапшылардың жұмысшы тобымен немесе жеке сарапшылармен байланыс жасауға құқық береді. Бұрын 18 мүшеден тұрған Комиссияның қатарында бүгінгі күні Кеңестің бөлуімен жағрафиялық бөлініске сәйкес 53 мүше бар. Комиссия жылына бір рет шақырылып, алты апта көлемінде жұмыс жасайды. Кейінгі уақытта «Комиссия заңды түрде міндетті болатын жағдайды қамтитын, ұзаққа арналған халықаралық келісімдерді дайындау мен бірге ұсыныс жасау ықыласында өз қолына алады». Ол 1947 жылғы келісім жобасымен жұмыс жасайды. Келісімдерді дайындау шешімі, кейіннен екі жеке келісімге бөлініп, Кеңес және Бас Ассамблеядан қолдау табады. Бұл келісімдер келесі бөлімдерге жан-жақты талқыланатын болады.[73]

Сондай-ақ Комиссия: жікшілдік, әйелдер жағдайы, аз ұлттарды қорғау, адам құқықтарының бұзылуы жөніндегі жеке арыздар мәселесімен айналысады. БҰҰ шектеулі ғана көлемде қабылдаған, жеке тұлғалардың шағым-арыздарына қатысты комиссия әрекеті әрқилы факторлармен шектеліп, халықаралық заңдардың ережелеріне сенімсіздік білдіре келіп, «қырғи-қабақ» соғыс кезіндегі саяси езгіден қауіптенеді. Осыған байланысты 1947 жылы Комиссия бірауыздан арыздарға қатысты ешқандай іс-әрекет жасай алмайтындығын мәлімдеді. Комиссия ұсынған ережесі бойынша және 1947 жылы Кеңестік бекітуіне байланысты Комиссия мүшелері арасында құпия тізімге бөлумен ауыстырылды.

ЭКОСОС 1946 жылы ақпан айында Әйелдер жөніндегі комиссияны, өз қалауларымен әрекет жасайтын сарапшылардан тұратын, адам құқықтары жөніндегі комиссияның бөлімшесі ретінде құруды ұйғарды. 1946 жылы шілде айындағы Кеңестің 2-ші сессиясында оған мемлекетаралық Комиссия дәрежесін беріп, тек Кеңес алдында ғана есеп беруді жүктеді. Үкіметтік емес ұйымдардың мүдделі ұсыныстары Комиссия жағдайын көтеруде маңызды рөл атқарады, тек көпшілігі Комиссия негізінен үкіметтік емес болуға тиіс деді.

ЭКОСОС қаулы-қарары комиссияға әйелдердің саяси, экономикалық, әлеуметтік және білім беру саласындағы құқықтары мен жедел мәселедегі ойлары жөніндегі ұсыныстары мен баяндамаларын дайындауды берді. Бірінші сессиясындағы берілген ұсынысына сәйкес ЭКОСОС әйелдердің азаматтық құқықтарын қосу арқылы Комиссия құқын кеңейтті.

Әйелдер құқықтарына байланысты жедел мәселелердің бірі-ерлер мен әйелдер арасындағы теңдікті сақтауға жету, сол ретте Комиссия осыны іске асыру жолын көрсетуге тиіс екендігін Кеңес ашық мәлімдейді.

Комиссия мүшелерін, үкіметтік сарапшыларын, Кеңес сайлайды. Басында 15 адамдық мүшелік қазір 45 мүшеге жетті; мүшелер Кеңес пен адам құқықтары жөніндегі

[73] Токаев К. К. Организация Объединенных Наций: полвека служения миру.- Алматы: Атамұра, 1995.

Комиссияны басқаруды сайлағандай, жағрафиялық белгіге қарай сайланады. Комиссия жылына бір рет сессия шақырады деп шешілген. 1974-1989 жыл аралығында бұл сессиялар екі жылда бір рет өткізілсе, енді 1989-2000 жыл аралығында Комиссия қайтадан жыл сайын сессия өткізетін болған.

Басынан бастап үкіметтік емес ұйымдарда болған бақылаушылар Адам құқықтары жөніндегі Комиссияда да белсенді рөл атқарды.

1947-1948 жылғы бірінші жиналыста, Комиссия жұмыс бағдарламасын құрастырып, басты көңілді тұрмыстағы әйелдер жағдайына, саяси құқықтар мен неке құру келісіміне аударды. Әйелдер құқықтары жөніндегі комиссия ұсынған бұл келісімді 5 тамызда 1947 жылы ЭКОСОС құптаған болатын.

Жеке қарым-қатынастар, құпия әрекеттер адам құқықтары жөніндегі комиссияға өте ұқсас еді. Адам құқықтары жөніндегі комиссияның шешімінен айырмашылығы Әйелдер құқықтары жөніндегі комиссия бұл жөнінде «билік жоқ» екендігін жоққа шығарды.

1946 жылы Кеңес Адам құқықтары жөніндегі Комиссияға жеке түрде аз ұлттарды қорғау және жікшіліктің алдын алу жөніндегі бөлімшелер құруға рұқсат еткенімен, жан-жақты талқылаулардан кейін бұл екі қызмет өте бір-біріне жақын деп шешті. Осыған байланысты, 1947 жылы қаңтар-ақпан айларындағы 1-ші сессияда, Комиссия осы екі қызметті бірден атқаратын ұйым құруға дауыс береді. Ол кейін Кеңес жағынан бекітіледі.

1949 жылы 5-сессияда қабылданған Комиссия тұжырымы бойынша, Комиссияның қызметі төмендегідей болып шешіледі:

- Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының негізінде жан-жақты қарастыруға әрекет жасау, Адам құқығы жайлы Комиссияға негізгі еркіндігі адам құқықтарының ұлттық, діни және тілге қатысты азшылыққа байланысты жікшілдіктің алдын алу жөнінде ұсыныс жасау.
- ЭКОСОС немесе Адам құқықтары жөніндегі Комиссия тапсырған қандай да болмасын қызметті атқару.

Комиссия мен Кеңес ие болған шексіз көлемдегі өкілдік, субкомиссиялардың жікшілдікке және аз ұлттарға қатысты өкілеттілігін кеңейтті. Соңғы он жылда, субкомиссия жылына 1 рет жиналып, Комиссияға баяндама береді. Субкомиссияның мүшелері (басында 12, қазір 16) жеке мемлекет өкілдері ретінде емес, жеке қабілеттеріне байланысты сайланады. Соған қарамастан, мемлекеттер өз өкілдерін ұсынады, оларды таңдап алу ерекше ережелерге сүйеніледі (жағрафиялық өкілеттілік).

Бұл үкіметтік емес мүшелік – субкомиссиялардың бұған дейінгі қаралған басқа адам құқықтары жөніндегі ұйымдардан ерекшелігі. Ол көп уақытқа дейін осындай ұйым ретінде БҰҰ көлемінде жалғыз болды. Алғашқы кездердегі Адам құқы жөніндегі Комиссияны, сондай-ақ әйелдер жағдайы жөніндегі Комиссияны үкіметтік емес ұйым ретінде құру талпынысы ерте кезеңде-ақ іске аспады. Үкіметтік емес ұйымдар субкомиссия жұмысында кеңесші ретінде қатысуға құқылы болды және бұл ұйымдар ішкі ықпалдарын кеңейте түсті.

Баспасөз және ақпарат еркіндігі жөніндегі субкомиссия 1947 жылы құрылып, қатарында 12 мүшесі болды. Баспасөз және ақпарат саласында этика кодексі құрылғаннан соң, ол 1952 жылы таратылды.

Адам құқықтарының Жалпыға бірдей декларациясын жарыққа шығаруда игілікті әсер еткен жағдай, оны дайындауда көрнекті жеке тұлғалардың да ат салысуы. Олардың ішінде басты рөль атқарған Комиссияның көрнекті мүшелері Элеонера Рузвельт (АҚШ), П.Ч.Чан (Қытай), Чарльз Малик (Ливан), Рене Кассэн (Франция), және де Комиссияның жұмысына елеулі көмек берген Джон Хамфри (Канада заң қызметкері, БҰҰ хатшылығының жаңадан құрылған адам құқықтары бөлімінің директоры) болды.

Қолда бар деректерге сүйенетін болсақ, Элеонора Рузвельт осы құжатты дайындау

барысында өзінің ой-пікірлерінің тәуелсіздігімен айқындалды. «Шын мәнінде саясатты айқындаған Рузвельт ханым болды» деп жазады Джозеф Лэш өзінің «Элеонора: годы одиночества» кітабында. Бұл ханымның сол кездегі бүкіл әлемге жайылған беделі, комиссия мүшелері жағынан бірауыздан Элеонора Рузвельтті Комиссия төрайымы етіп сайлауға итермелеген сияқты.

Ал Комиссияда негізгі баяндамашы рөлін атқарған Чарльз Малик құжаттың қорытынды жобасын тиянақтағанымен ерекшеленеді. Қызметтестер ішінде оның да беделі өте жоғары болып, құжатқа терең мән беруде басты қозғаушы күш ретінде болғандай. Жалпыға бірдей декларацияның мәтінін дайындауда ол үкіметтік емес ұйымдардың кең көлемде қатысуына қолдау көрсетіп, «тың ойлар мен ұсыныстар беру мақсатында, оларды бейресми кеңесшілер» ретінде болуы мүмкін деп ұсынған болатын. Адам құқықтарына қатысты декларация тым аймақтық мәндегі көзқарасты құрамау үшін, азиялық елдердің ой-пікірін жеткізуші екі орынбасардың бірі қытайлық П.Ч. Чан болды. Оның айтуынша «декларацияда Фома Аквинскийдің идеяларымен қатар Конфуций идеялары да көрініс табуға тиіс». Сонымен қатар оның сұхбат-талас барысында көптеген тұйыққа тірелген жағдайдың шешімін табудағы еңбегін мойындау керек.

Жобаны құрастыруда Комиссия мен комитеттерге БҰҰ-ның Хатшылығы Джон Хамфри арқылы қолдау көрсеткен. Ол бұл үрдіске әржақты үлес қосты, нақтылы айтатын болсақ, Хамфри 408 беттік Декларация жобасы-нобайының авторы. Бұл құжат Декларация жобасын құрастыру сатысында баға жетпес көмек жасағаны белгілі.

Ал Комиссия төрағасының екінші орынбасары Рене Кассэн декларацияның алғашқы толық жобасын құрастырған болатын. Кейін ол қорытынды құжатта елеулі бөлімді құрады. Үкіметтік емес ұйымдардың Декларацияны дайындауға қатысуын бағалай келіп, ол «үкіметтік емес ұйымдар Декларация парықтарын өздерінің баспа құралдарында, мақалаларында, көптеген мәжілістердегі сөздерінде алғашқы болып кең көлемде талқылағандар болды»-дейді.

Халықаралық құқық саласы шегінде дүние жүзі қауымдастығының адам құқықтары мен бостандықтары бұзылған жағдайда мемлекеттің ішкі жұмысына араласа алуы мүмкіндігін соңғы жылдардың ең бір үздік әлемдік жетістіктердің бірі деп қарстыруға болады.

Мәселен әмбебап сипаттағы көпжақты келісімдер, аймақтық келісімдер, екіжақты келісімдер халықаралық әдет-ғұрыптар адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету мәселесі бойынша тікелей немесе жанама мамандандырылған халықаралық ұйымдардың шешімдері халықаралық құқықтың негізгі қайнар көздерінің бірі болып табылуда.

Бүгінгі күні халықаралық іс қағаздарда белгіленген адам құқықтары каталогы ұзақ тарихи қалыптасудың эталондары мен стандарттардың нәтижесі болып, қазіргі демократияның нормасы ретінде қалыптаса бастады деуге болады. Барлық кездерде тұлға мен билік арасындағы карым-қатынастардың реттеу әдістері мыңдаған жылдар бойы назарда болып келгені белгілі. Мәселен, қоғамдық прогресс пен адамзаттың әлемдік қауымдыстығының дамуы және олардың бостандық жолында мемлекеттің тұтас билігін тежеу талпынысы, мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың өктемдік іс-әрекетінен адамдарды сақтау және тұлғаға барынша өз тағдырын өзі шешуте кең түрдік беру айқын көріне бастады.

Әрбір адам туылғанынан бастап белгілі бір мөлшердегі (материалдық және рухани) ажыратылмас құқықтарға ие, ол құқықтарды қамтамасыз ету үшін қоғам мен мемлекет жәрдемдесуі тиіс. Әрқашан да бұл игіліктердің мөлшері материалдық өндіріс жүйесінде тұлғаның қоғамдағы әлеуметтік құрылымында алатын орнымен анықталады. Қоғам дамуының әр сатыларындағы күрт өзгерістер, өркениет өзгешелігі, формальды теңдік қағидасына негізделген адам құқықтарына қазіргідей жан-жақтылық белгісін берген жоқ.

Дегенмен 5-6-ғасырларда ежелгі полюстерде демократия идеясы мен азаматтық қағидалары алғаш рет дүниеге келген жерде (Афины, Рим) адам құқықтары тұжырымдамасының пайда болуы прогресс пен бостандық жолындағы үлкен қозғалыс болды.

Ежелгі полюсте азаматтық пен саяси құқықтар байланысты болды: бостандық, мемлекеттік істерді шешуге арналған құқық, әділеттілікті орнатуға қатысу құқығы және т.б. Сонымен қатар, мұндай құқықтарды қара жұмыспен айналыспаған адам ғана иеленеді.

Адамдар құқықтардың кейбір мемлекеттерде шектеулі болатындығына қарамастан, мұндай институт барлық кезде қоғам мен мемлекеттің өркениеті жолмен тұрақты дамуына толық оң ықпал жасайтындығы сөзсіз. Енді жалпы адам құқықтары мен оны қорғаудың тарихи қалыптасу мен даму кезеңдеріне қатысты бірер мәселелерге тоқталып өтелік. Мәселен сонау ертеректе заңдылыққа ерекше көңіл бөлігені белгілі, мысалы азаматтық және адам құқықтары туралы ұғым, әр азаматтың полюске деген қамқорлығы сол кездің өзінде теория жүзінде пайда бола бастағаны белгі (Платон, Сократ, Аристотель, Перикл және басқалар). Кейіннен қоғамның дамудың келесі кезеңдері адам құқықтары мен заңның үстемділігінің бір-бірімен тығыз байланысты екендігі айқындала бастады.. Бұл ежелгі ойшылдардың мемлекеттік, бостандық және ізгілік бағытындағы қарқынды дамуының басты белгісі бола бастады деуге болады. Тарихи дамудың баспалдағы адам құқықтарына жаңа қасиет бере отырып, ол субъектілердің жаңа топтарына таратылды. Әриен бұл таптардың, сословиелердің өз құқықтары үшін, бостандықтары үшін әрі олардың өздерінің баюы үшін болған күрес екендігі айтпаса да түсінікті.

Гуманистік игіліктің алтын қорына енген адам құқықтары тұңғыш рет Ұлы бостандық хартиясында (1215 ж.) мазмұндалып, ағылшындардың құқықтар туралы биллъмен (1689 ж.), Егемендік декларациясымен (1776 ж.), американдықтардың Құқықтар туралы биллъмен және адам мен азаматтардың құқықтары декларациясымен дамытылды[74]. Бұл игіліктердің генезисін көре тұра, адамдардың табиғи құқықтарын оқып зерттеуге талпыныс берген ежелгі гректердің философиясын, әлеуметтік әділдік пен тендіктің жорамалдарын қозғаған реформация мен білімпаздықтың кезеңіндегі постулаттарды, әрине еске түсірмеуге болмайды.

БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы өзінің қаулы-қарарларында нақтылы мәселелердің шешімін табуда үкіметтік емес ұйымдардың қолғабыс көрсетуін сұрайды. Соңғы онжылдықтарда іс жүзінде ұлттық, сондай-ақ халықаралық үкіметтік емес ұйымдарды ірі халықаралық конференциялар өткізу жұмыстарына тартып, қаралатын мәселе бойынша жұртшылықтың көзқарастарын жеткізуге мүмкіндік беруде. Бұған жоғарыда айтылған конференциялар кезінде қатысқан жүздеген үкіметтік емес ұйымдардың істері дәлел.

Көптеген мемлекеттер басынан-ақ үкіметтік емес ұйымдардың БҰҰ-ның мәжілістерінде қандай да мәселе бойынша талқылау кезінде өз ретінде тигізетін пайдасының зор екендігін түсінді. Тек өкінішке орай Кеңестер Одағы мен басқа да социалистік бағытта болған мемлекеттер үкіметтік емес ұйымдардың мүмкіндіктерін елегісі келмеді. Сірә олар жариялықтан қашып, БҰҰ-ның комиттері мен комиссияларында үкіметтік емес ұйымдардың қызметіне шектеулік қоюды бірнеше рет мәлімдеді. 1977 жылы Кеңестер Одағы Чили және Аргентинамен бірге ЭКОСОС-та Адам құқықтары жөніндегі халықаралық лигаға қарсы болды. Басты себеп осының алдына ғана Лига Мәскеуде астыртын құрылған Адам құқықтары жөніндегі комитетті қолдап, оны өзінің бөлімшесі деп қарауы еді. Кейбір социалистік елдердің үкіметтік емес ұйымдары үкіметтің ықпалынан шыға алмай, солармен ымыралас болды. Кейін келе бұл ұйымдарда

[74] Адам құқықтары туралы халықаралық актілер. Құжаттар жинағы. М. 1998.

ЭКОСОС-тағы өздерінің орындарынан айырылып қалды.

БҰҰ құрылғаннан бастап өзінің қызметінде белгілеген мақсаттары адам құқықтарын қорғау саласындағы ең маңыздылардың бірі болып табылады. Ал үкіметтік емес ұйымдарға келетін болсақ, бұл жүйеде олар өз орындарын өздері айқындады. Сөйтіп, адам құқықтары жөніндегі БҰҰ-ның Комиссиясының хаттамасында былый деп көрсетілген: «БҰҰ-ның Жарғысының ережесі, нақты оның 68-бабы (бапқа сәйкес ЭКОСОС адам құқықтарын қорғауға байланысты қажетті мекемелер құруға өкілетті)-үкіметтік емес ұйымдар мен жеке тұлғалардың Сан-Францискіде қол жеткізген жетістігі».30-дан астам үкіметтік үйымдар Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының мәтінін жазуға қатысты. Олар Адам құқықтары жөніндегі комиссиясымен ынтымақтаса отырып, БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының тапсыруымен Азаматтық және саяси құқықтар туралы пактіні және Экономикалық және мәдени құқықтар туралы пактіні дайындауға көмектесті.

Бүгінгі күні ешкім де үкіметтік емес ұйымдардың қатысуын жоққа шығармайды. Бұл жөнінде 1993 жылы Венадағы адам құқықтары жөніндегі Бүкіләлемдік конференцияда қабылданған декларацияда былай деп айтылған: «Адам құқықтары саласындағы өлшемді орнатудағы мемлекеттердің жауапкершілігін мойындай отырып, конференция осы саладағы үкіметтік емес ұйымдардың үлесін жоғары бағалайды».

Үкіметтік емес ұйымдарға арналған БҰҰ-ның 47-ші конференциясында БҰҰ-ның Бас Хатшысы өз сөзінде үкіметтік емес ұйымдардың халықаралық статусының өсіп отырғанын атап өтті.

1994 жылғы 20-22 қыркүйекте БҰҰ-ның штаб пәтерінде өткен конференцияда БҰҰ-ның Бас Хатшысы үкіметтік емес ұйымдардың 1400-ден астам өкілдеріне арнап сөйлеген сөзінде: «Осы ғимаратты сіздер де өз айтылған жағдайда, көпшіліктің түсінбеушілігін туғызатын еді, өйткені БҰҰ тек қана егеменді мемлекеттердің форумы ретінде қабылданылып келді. Ал енді қазір үкіметтік емес ұйымдар халықаралық өмірдің толыққанды қатысушылары болып есептеледі».

Іс жүзінде бүгінгі қабылданған адам құқықтары жөніндегі барлық конвенциялар үкіметтік емес ұйымдардың белсенді қатысуымен дайындалып, қабылданған болатын. Солардың ішінде 1959 жылы қабылданған «Балалар құқықтары Декларациясын», 1989 жылы қабылданған «Балалар құқықтары Конвенциясын» дайындауға ынталандырушы болған да үкіметтік емес ұйымдар еді. Балалар құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық үлгінің негізгі бес парқын қарауға сонау Ұлттар Лигасының балалар үкіметтік емес ұйымы-Балаларды қорғау қорының халықаралық одағы ұсынған болатын.

Бірнеше үкіметтік емес ұйымдардың, нақтылы айтқанда, Нобель сыйлығының жүлдегері, атақты құқық қорғау ұйымы – Халықаралық амнистияның тұтқын-қамаудағыларды қинап-азаптауға қарсы науқаны осы салада «Қинап-азаптауға және басқада аяусыз, адамкөргісіз немесе ар-намысын қорлап жазалауға қарсы Конвенциясын» қабылдаумен аяқталады.

135 үкіметтік емес ұйымдар тұрғылықты халықтардың құқықтарын қорғауға байланысты халықаралық құжаттарды дайындауда қандайда бір мөлшерде оң ықпал жасайды.

Әлбетте осы үкіметтік емес ұйымдардың ішіндегі ең белсенділерінің бірі бұл әйелдер ұйымдары болып табылады. Олардың қатысуымен БҰҰ-да әйел теңдігі жөніндегі мақсатқа жетуде алғашқы қадамдар жасады. 1979 жылы желтоқсанда БҰҰ-ның Бас Ассамблеясында қабылданған «Әйелдерге қатысты жікшілдіктің барлық түрлерін жою жөніндегі Конвенция»-Әйелдер тұрмысы жөніндегі Комиссияның, әр түрлі жұмысшы топтарының, сонымен бірге Бас Ассамблеяның тәуелсіз әйелдер ұйымдарымен жасасқан ынтымақтастығының нәтижесі.

Ал енді БҰҰ шеңберінде мүше мемлекеттермен және үкіметтіе емес ұйымдардың

ат салысуымен адам құқықтары жөніндегі басты құжат «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының» қандай жағдайда қабылданғанына байланысты, жеке бөлімде тоқталған дұрыс деп ойлаймын.

Жоғарыда көрсетілгендей, БҰҰ Жарғысына сәйкес халықаралық ынтымақтастық пен қауіпсіздікті сақтау үшін жауапты орган БҰҰ Қауіпсіздік кеңесі болып табылады. Сондықтан біржақты шараларды қабылдағанда, Қауіпсіздік кеңесінің пікірін айналып өту қауіпсіздіктің ортақ жүйесін, әлемдегі қалыптасқан тәртіпті бұзады және халықаралық қатынаста анархияға әкеледі. Жоғары мақсатты "ынтымақтастық пен қауіпсіздік", "демократия", "әділдік" түсініктері ретінде берілгендер қатаң сақталынатын құқықтық мәнге ие емес және оған қиянат жасау үшін тым ашық.

Қазіргі халықаралық құқық күш қолдану мүмкіндігіне нақты критерийлер бекітті. Күшті тек БҰҰ Қауіпсіздік кеңесі шешімі бойынша қолданады, егер халықаралық тәжірибеде, халықаралық өмір тәжірибесінде превентивті күш қолдану қағидасы бекітілетін болса, онда кез-келген мемлекет өзінің ұлттық мүддесін қорғау мақсатында қозғалыстар жасау құқығын мәлімдеуіне болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Қазақстан,1995.
2. ООН S/PV 2982 от 5 апреля 1991 г.
3. Предварительный отчет 4734 заседания Совета Безопасности ООН, от 4 апреля 2003 г.
4. Scheffer D.J. Towards Modern Doctrine or Humanitarian intervention. The University of Toledo Law Review, 1992. 253-293-беттер.
5. Соколов В.А. Модели правового поведения государств и регулятивное свойства норм международного права // Московский журнал международного права. №1, 2003. 10-бет.
6. M. Torelli, loc. cit.n. 3. Also R. Dumas, La France et le droit d ingerence humanitaire, Relations internationals et strategiques, 57-бет.
7. W.D. Vervey, loc.cit., n.9; T.Schweisfurth, Operations to Rescue Nationals in Third States Involving the Use of Force in Relatoin to the Protection of Human Rights, 23 German Yearbook of international Law, 159-бет.
8. Шелтон Д. Средства защиты прав человека в международном праве // Государство и право. №3, 2004. 152-бет.

Аннотация: Основоположником принципа наглядности, давшим его обоснование, мы считаем чешского педагога Яна Амоса Коменского. Я.А. Коменский дал определение наглядности, которое называют «Золотым правилом дидактики». Именно оно послужило началом одного из важнейших путей развития школы, явилось первой ступенью для многих педагогических исследований. Он отмечал: «… все, что только можно, представлять для восприятия чувствами». В настоящее время в психолого-педагогической и методической литературе наблюдается разнообразие подходов и трактовок наглядного обучения, наглядности, видов наглядности, классификации средств наглядности.

В научной литературе и практике слово «наглядность» употребляется в трех смыслах. Во-первых оно означает некоторый объект (средство наглядности), во-вторых, некоторое свойство (наглядность реальных предметов, явлений, мышления), в-третьих, определенную деятельность человека (восприятие средств наглядности, использование их)». В связи с многозначностью термина встречаем разные его определения. В педагогическом словаре дается следующее определение: «наглядность – дидактический принцип, согласно которому обучение строится на конкретных образах, непосредственно воспринимаемых учениками».

В этой статье мы рассматриваем понятие наглядного обучения в учебном процессе. Наглядность, вероятно появилась вместе с возникновением человеческого общества, вместе с потребностью передачи информации об отсутствующем на данный момент предмете или явлений. Об этом говорят дошедшие до нас наскальные рисунки. Наглядное обучение возникло, по всей видимости, вместе с первыми школами. Проблема научности и доступности,

сознательности и активности ставит перед учителем вопрос об отыскании на практике активных методов формирования и организации учебной познавательной деятельности. Один из путей решения этой проблемы - сделать обучение наглядным по геометрии. Для осуществления выше сказанного перед преподавателями стоит вопрос нужно улучшить качество преподавании, эффективное и наглядное применение средств интерактивной доски на уроках.

Abstract: One of the most important tasks of the issuance of State of the Development of Education in the Republic of Kazakhstan till the year 2020 is integration of science in the conditions of heavy growth of resources of information technologies.

Information technologies began appearance and became possibility to use their strong resources in aim of teaching mathematics. Therefore in work contemplate realization of principle of use visual methods in teaching of mathematics resource of information technologies on the basis school in the Republic of Kazakhstan.

Education – a complex pedagogical process, joint activity of learners and trained, teacher and pupil. Education must be not reduced to conveying and acquiring formulated the rules, formula, theorems.This is active creative searching from the direction of teacher and from the direction of pupil. The task of the teacher consists in that in the process of conveying of the knowledge to teach the pupil to active forms of the teaching, leading to independent gaining the knowledge. The task of the pupil – master knowledge system, to solve independently creative tasks. The scientific problem and accessibility, consciousnesses and activities puts before teacher question about finding active methods of the shaping and organizations to scholastic cognitive activity in practice. One of the ways of the decision of this problem – do demonstrative teaching.

For realization above said before teacher standsthe question is it necessary to perfect, the quality a teaching, efficient and demonstrative using of new informational technologies, as well as complex use of education facilities on mathematics lesson in the secondary school. In this article we consider the notion of the visual teaching.The visual aid probably appeared together with origin of human society, togcther with the need of the transmission to information on being absent at the present moment subject or phenomena. (The past speak About this before us stone drawins). Visual teaching appeared, to all appearances, together with the first school. The founder of the principle of visuality, who set the basis we consider the Czech teacher Yana Amosa Komenskogo. YA.A. Komenskiy gave the definition of visuality, which is called “Golden rule of the didactics”. Exactly it has served the beginning of one of the most important ways of the development of the school, was a first step for many pedagogical researches. He noted: “ …all that only possible, to present for perception fceling”. Students will get to know the surrounding world by means of all organs of feeling. The main channels of the reception of information are auditory and visual analyzers. The system “ear-brain” can skip 50 bits of information at second. With beginning of the industrial manufacture of computers of the first generations and their appearance in educational institutions appeared the new direction in pedagogy - computer technologies of the education. In modern methods (the methods of teaching mathematics) must develop the methods of using computer technology education at the mathematics lesson as the complex of education facilities.

УДК 378.048.2

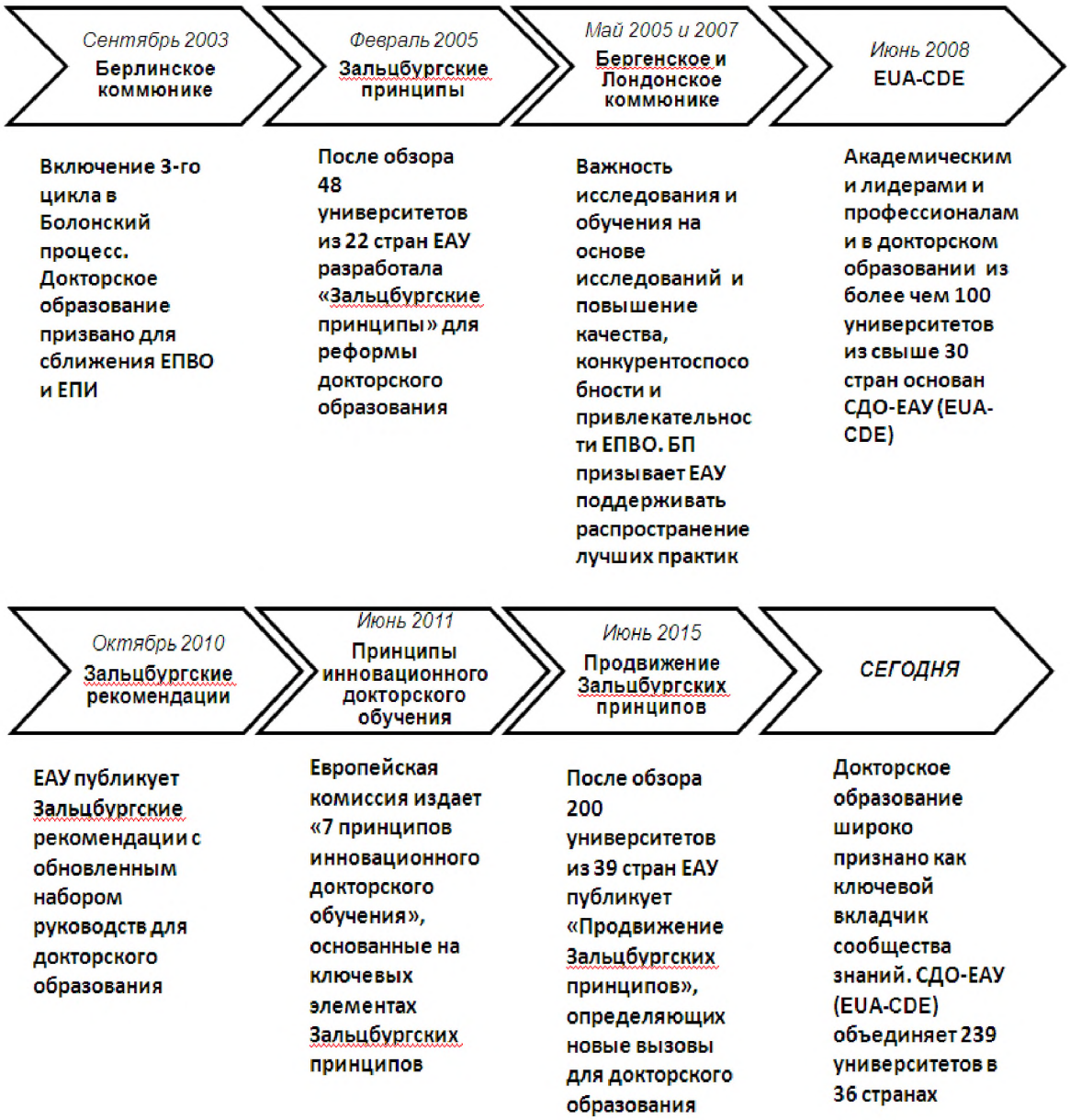
Сейтмагзимова Г.М., Абдижаппарова Б.Т., Сакибаева С.А.
к.т.н., профессор, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., доцент, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., профессор, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ЕВРОПЕЙСКИЙ ОПЫТ В РАЗВИТИИ ДОКТОРСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В статье приводится европейский опыт становления системы обеспечения качества докторантуры. Ключевая роль в развитии европейского докторского образования принадлежит Совету по докторскому образованию Европейской ассоциации университетов. Дана характеристика европейским документам, принятым для докторского обучения: Зальцбургские принципы, Зальцбургские рекомендации II, принципы инновационного докторского обучения, продвижение Зальцбургских принципов. Отмечается стратегическая задача Зальцбургских принципов в сближении двух политических платформ - Европейского пространства высшего образования (EHEA) и Европейского пространства исследований (ERA) для повышения качества и конкурентоспособности европейского докторского образования. Описан пример менеджмента европейских вузов через организацию докторских школ.

Ключевые слова: докторантура, Зальцбургские принципы, рекомендации, бучение, исследование.

Подготовка кадров в докторантуре значительно отличается от бакалаврского и магистерского уровней. Особенность докторского обучения – совмещение учебной и научной составляющих, способствующих подготовке кадров для научной, педагогической и профессиональной деятельности. Joanne Byrne и другие отмечают о фундаментальном отличии докторского обучения от первого и второго циклов, поскольку последние основаны преимущественно на преподавании [1]. В этом аспекте актуально изучение опыта развития общепризнанной европейской системы докторского обучения, поскольку Казахстан с 2010 года является страной-участницей Болонского процесса. Это высоко индивидуальный подход: докторанты не следуют известному пути, указанному в инструкциях, они следуют гипотезе или идее, которая ведет их к изучению неисследованной области и выработке новых знаний. В этом ключе докторское обучение эффективно реализуется через модель «мастер - ученик», которая в Казахстане представлена через индивидуальное научное руководство или консультирование докторанта.

Условные обозначения:

ЕПВО (EHEA) – Европейское пространство высшего образования

ЕПИ (ERA) - Европейское пространство исследований

ЕАУ (EUA) – Европейская ассоциация университетов

БП – Болонский процесс

СДО-ЕАУ (EUA-CDE) – Совет по докторскому образованию Европейской ассоциации университетов

Рисунок 1. Вехи реформ докторского образования в Европе (по данным EUA-CDE).

Политический аспект развития системы обеспечения качества в европейском докторского образовании начался в 2003 году в Берлине, когда третья ступень была включена в Болонский процесс [1,2]. Берлинское коммюнике предполагало, что второй цикл должен обеспечить доступ к третьему [3]. Именно третьему циклу обучения и исследований отведена ключевая роль в повышении конкурентоспособности европейской

системы высшего образования на социальном, технологическом и культурном уровнях.

Следующий шаг был сделан двумя годами позже через принятие *Зальцбургских принципов* (Salzburg principles), согласно которым реализация докторского образования осуществляется через оригинальное исследование. Основой для принятия данного документа стал обзор докторского образования в Европе, подготовленный Европейской Ассоциацией университетов в рамках проекта «Докторские программы для европейского общества знаний». Авторы описали разнообразие докторского обучения на национальном и институциональном уровнях и выделили ключевые вопросы докторского образования, такие как организация и финансирование, развитие карьеры докторантов и переносимые навыки [4].

Следует отметить, что на практике в европейских университетах наблюдалась картина, когда вопросы обеспечения качества, связанные главным образом с преподаванием, курировались проректором по академическим вопросам, а докторского обучения – проректором по науке. Собственно, аналогичная ситуация наблюдается сейчас и в некоторых казахстанских вузах. Именно поэтому стратегической задачей данных принципов было сближение двух политических платформ - Европейского пространства высшего образования (EHEA) и Европейского пространства исследований (ERA) для повышения качества и конкурентоспособности европейского докторского образования. Точками соприкосновения этих сфер определены исследования, инновации, мобильность и качество [5].

Зальцбургские принципы характеризуют ключевую роль докторских программ и подготовки научных кадров в рамках Болонского процесса. Принципы охватывают все аспекты докторского обучения: получение нового знания через проведение оригинальных исследований, ответственность учреждений и возможности для карьерного продвижения и развития выпускников, важность разнообразия образовательных программ, вклад докторантов в академическое сообщества как начинающих исследователей, роль научного руководства и оценки, достижение «критической массы», продолжительность обучения, продвижение инновационных структур, увеличение мобильности и адекватное финансирование.

В 2005 году в Бергене были приняты так называемые Болонские квалификационные рамки - Дублинские дескрипторы для трех уровней обучения, которые стали основой для разработки национальных рамок квалификаций стран-участниц Болонского процесса.

В 2010 году *Зальцбургские принципы* были усилены *Зальцбургскими рекомендациями II* [6], представляющих собой результаты анализа опыта европейских вузов в реформах в системе обеспечения качества. Рекомендации делают акцент на исследованиях, ключах для успеха и путях устранения препятствий в реализации докторского обучения. Первая категория рекомендаций связывает основу докторантуры, так как основывается на практике оригинального исследовательского проекта. Вторая и самая большая категория состоит из рекомендаций по конкретному совершенствованию докторантуры, направленного на университеты, а также на тех, кто обеспечивает правовые рамки докторантуры. Третья категория предназначена главным образом для не-университетских заинтересованных сторон, таких как политические руководители и финансирующие организации, и они включают такие вопросы, как институциональная автономия и устойчивое финансирование докторских школ.

Прослеживая дальше исторические вехи развития докторского образования в Европе, можно выделить появление в 2011 *году принципы инновационного докторского обучения* [7], разработанных Европейской комиссией в рамках ERA: высокое качество исследований, привлекательная институциональная среда, междисциплинарные исследовательские области, воздействие на индустрию и другие релевантные сектора трудоустройства, интернациональная сеть, переносимые навыки обучения, обеспечение

качества, т.е. они основаны на Зальцбургских принципах.

В 2015 году ЕАУ (EUA) был разработан новый документ в продвижении Зальцбургских принципов «ДОКТОРАНТУРА – ПРОДВИЖЕНИЕ ЗАЛЬЦБУРГСКИХ ПРИНЦИПОВ. РЕАЛИЗАЦИЯ И НОВЫЕ ВЫЗОВЫ» [8], содержащий рекомендации для дальнейшего осуществления реформ в области докторантуры. Он предназначен для руководителей университетов, которые хотят продолжать и углублять реализацию Зальцбургских принципов на стратегическом уровне, обеспечивая последовательный общеорганизационный подход к докторантуре. Документ делает акцент на организационных структурах для докторского обучения, создание площадки для диалога с исследователями и докторантами, развитии исследовательского потенциала, поощрении талантов. Выявлены современные вызовы, стоящие перед докторским образованием: разработка этики исследовательского единообразия, распространение цифровых технологий способствующих развитию открытых исследований, открытого образования и социальных сетей; глобальность исследований, взаимодействие с другими заинтересованными сторонами. Все эти проблемы требуют от учреждений образования адаптации подходов, руководств и рекомендаций для подготовки исследователей к научной среде, которая будет значительно отличаться от той, в которой находятся их научные руководители.

Важный аспект эффективного менеджмента докторского обучения в Европе – функционирование докторских школ. Как правило, европейские докторские школы, входящие в состав аккредитованных вузов, обеспечивают научное руководство и подготовку к профессиональной интеграции будущих докторов, имеют в своем составе научные лаборатории для проведения исследований докторантами. Профиль школы может быть сугубо тематическим или междисциплинарным. Концепция докторской школы может распространяться от одной докторской программы с несколькими докторантами, докторской школы на факультете до единого структурного подразделения университета. В последнем случае, демонстрирующем так называемую «зонтичную модель», докторская школа управляет всеми видами деятельности в докторском обучении. Как правило, европейские докторские школы имеют собственное финансирование, могут сотрудничать с несколькими вузами, а также автономны в принятии решений. Эффективность такой модели организации докторского обучения в европейских условиях подтверждается ростом количества университетов, имеющих в своей структуре докторские школы.

Следует отметить, что ключевая роль в развитии европейского докторского образования принадлежит Совету по докторскому образованию Европейской ассоциации университетов, образованному в 2008 году академическими лидерами и профессионалами в докторском образовании из более чем 100 университетов из свыше 30 (EUA-CDE). ЕАУ (EUA) занимается не только сбором данных и составлением обзоров, она представляет интересы европейских вузов при реализации Болонского процесса.

Анализируя сложившийся опыт европейского докторского обучения, можно заключить, что важными составляющими системы обеспечения качества в докторском обучении являются миссия и исследовательская стратегия вуза.

Список литературы

1. Quality Assurance in Doctoral Education - results of the ARDE project // Joanne Byrne, Thomas Jørgensen, Tia Loukkola, European University Association, 2013.
2. Kehm, Barbara M. 2009. “New Forms Of Doctoral Education And Training In The European Higher Education Area.” Pp. 223-241 in The European Higher Education Area: Perspectives On A Moving Target, edited by B.M. Kehm, J. Huisman, and B. Stensaker. Rotterdam: Sense Publishers.

3. Berlin Communiqué. 2003. Realising The European Higher Education Area. Retrieved December 10, 2015 (http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/ documents/mdc/berlin_communique1.pdf).
4. Alexander Hasgall, Bregt Saenen, Lidia Borrell-Damian. SURVEY: Doctoral education in Europe today: approaches and institutional structures, EUA-CDE. 2019.
5. Ana Baptista. Doctoral Education through the Lenses of the Bologna Process // International Journal of Humanities and Social Science Research, 2016, 2, 29-36.
6. EUA. 2010. Salzburg II Recommendations. Retrieved December 10, 2015 (http://www.eua.be/Libraries/Publications_homepage_list/Salzburg_II_Recommendations.sflb.ashx).
7. European Commission. 2011. Principles For Innovative Doctoral Training. Retrieved December 10, 2015 (http://ec.europa.eu/ euraxess/pdf/research_policies/Principles_for_Innovative_ Doctoral_Training.pdf).
8. EUROPEAN UNIVERSITY ASSOCIATION DOCTORAL EDUCATION TAKING SALZBURG FORWARD IMPLEMENTATION AND NEW CHALLENGES -CDE EUA Council for Doctoral Education Copyright by the European University Association 2016. http://www.ehea.info/media.ehea.info/file/EUA/22/0/Doctoral-Education_Taking-Salzburg-Forward_638220.pdf

Түйін: Мақалада докторантураның сапасын қамтамасыз ету жүйесінің қалыптасуының еуропалық тәжірибесі келтіріледі. Еуропалық докторлық білім беруді дамытудағы басты рөл Еуропалық ениверситеттер Қауымдастығының докторлық білім беру жөніндегі кеңесіне тиесілі. Докторлық оқу үшін қабылданған Еуропалық құжаттарға сипаттама берілді: Зальцбург ұстанымдары, Зальцбург ұсынымдары II, инновациялық докторлық оқыту ұстанымдары, Зальцбург ұстанымдарын жылжыту. Еуропалық докторлық білімнің сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін Еуропалық жоғары білім кеңістігінің (EHEA) және Еуропалық зерттеулер кеңістігінің (ERA) екі саяси платформасын жақындастырудағы Зальцбург ұстанымдарының стратегиялық міндеті атап өтіледі. Докторлық мектептерді ұйымдастыру арқылы еуропалық жоғары оқу орындарының менеджментінің үлгісі сипатталған.

Abstract: The article presents the European experience in the formation of the quality assurance system of doctoral studies. A key role in the development of European doctoral education belongs to the Council for doctoral education of the European Association of universities. The characteristic of the European documents adopted for doctoral training is given: Salzburg principles, Salzburg recommendations II, principles of innovative doctoral training, promotion of the Salzburg principles. The strategic objective of the Salzburg principles is to bring together two policy platforms - the European higher education area (EHEA) and the European research area (ERA) to improve the quality and competitiveness of European doctoral education. An example of management of European universities through the organization of doctoral schools is described.

УДК 378.048.2

Сейтмагзимова Г.М., Абдижаппарова Б.Т.
к.т.н., профессор, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., доцент, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

АККРЕДИТАЦИЯ ДОКТОРСКОЙ ПРОГРАММЫ ЮКГУ ИМ. М. АУЭЗОВА В СООТВЕТСТВИИ СО СТАНДАРТАМИ IQAA, РАЗРАБОТАННЫМИ В РАМКАХ ПРОЕКТА C3QA ПО ПРОГРАММЕ ERASMUS+

Аннотация: В статье описан опыт участия университета в проекте “Продвижение интернационализации исследований через создание системы обеспечения качества 3 уровня образования в соответствии с Европейской повесткой” (C3QA) по программе Эразмус+. Изучен

опыт европейских стран в развитии национального высшего образования с фокусом на уровне докторантуры, системы научных исследований, работы докторских школ, механизмов внутреннего и внешнего обеспечения качества и национальную политику в области докторского образования. Разработана и утверждена новая образовательная программа подготовки докторов PhD «Химическая технология неорганических веществ». Разработано Руководство по внутреннему обеспечению качества в докторантуре. Его структура соответствует Стандартам и руководствам для обеспечения качества в европейском пространстве высшего образования (ESG). Разработанная программа докторантуры успешно прошла аккредитацию по новым стандартам, разработанным IQAA в рамках проекта C3QA.

Ключевые слова: докторантура, аккредитация, интернационализация, обеспечение качества, руководство, Эразмус+.

Особенность докторского обучения – совмещение учебной и научной составляющих, способствующих подготовке кадров для научной, педагогической и профессиональной деятельности. Для успешной реализации докторского обучения внешние вызовы требуют от казахстанских вузов не только наличия соответствующих ресурсов, но и разработки внутренней системы обеспечения качества докторских программ, соответствующей лучшим мировым практикам. Первой специальностью, по которой была начата подготовка PhD докторантов в ЮКГУ им.М.Ауэзова в 2009 году, стала образовательная программа 6D072000 - Химическая технология неорганических веществ. В настоящее время в университете реализуется 19 образовательных программ докторантуры. Вуз планирует расширять спектр докторских программ, поэтому создание действенных инструментов обеспечения качества докторских программ для вуза является актуальным.

С этой целью ЮКГУ им. М. Ауэзова в 2016 году стал участником международного образовательного проекта “Продвижение интернационализации исследований через создание системы обеспечения качества 3 уровня образования в соответствии с Европейской повесткой” (C3QA), финансируемого программой Эразмус+, В проекте участвуют команды 7 стран. Координирует проект Французский университет Армении. Проект нацелен на внесение вклада в создание общества, основанного на знаниях, в странах-партнерах путем разработки и введения в действие системы обеспечения качества для надежной интернационализации докторских образовательных программ.

Участниками проекта являются партнерские и программные страны. Партнерские страны представлены университетами, агентствами по обеспечению качества, а также министерствами образования из Казахстана, Армении, Украины и Монголии. От Республики Казахстан в консорциум проекта входят Министерство образования и науки, аккредитационное агентство IQAA, ЮКГУ им.М.Ауэзова и КазГЮУ им. М. Нарикбаева. Страновым координатором проекта в Казахстане является Независимое агентство по обеспечению качества в образовании (IQAA). При этом, если университеты заинтересованы в разработке внутренней системы обеспечения качества (IQA), то агентства нацелены на разработку внешней системы для проверки и повышения качества докторских программ (EQA). Программные страны – ведущие французские, испанские и польские университеты (Universite Jean Moulin Lyon III, Universited'Auvergne Clermont-Ferrand 1, Universidad de Alcala, Uniwersytet Jana Kochanowskiego W Kielcach), а также французское агентство по оценке HCERES призваны поделиться опытом и помочь разработать данные механизмы.

В соответствии с основными этапами проекта казахстанскими партнерами изучен опыт европейских стран в развитии национального высшего образования с фокусом на уровне докторантуры, системы научных исследований и связи с докторскими школами, механизмов внутреннего и внешнего обеспечения качества и национальную политику в области докторского образования. Всеми партнерами под руководством IQAA проведен обзор состояния докторского образования в вузах Казахстана, обсуждены и выявлены

проблемы, существующие на сегодняшний день в подготовке докторов PhD. На основании обзора были выработаны предложения по совершенствованию нормативно-правовой основы программы докторантуры в Казахстане, разработке и внедрению эффективной системы внешнего обеспечения качества на национальном уровне:

- повышение уровня владения иностранным языком;
- углубление знаний через оригинальные исследования с учетом запросов работодателей;
- недостаток методологических компетенций, необходимых для проведения аналитической работы и подготовки хороших научных статей;
- недостаток элементов междисциплинарного подхода, программного обеспечения для сбора и анализа новых данных.

В октябре 2018г. Министерством образования и науки РК принят новый государственный общеобязательный стандарт послевузовского образования (приказ №604), в соответствии с которым определена структура образовательной программы докторантуры [1]. В ней образовательный компонент составляет 30% общего объема образовательной программы (53 кредита, включающие теоретическое обучение и педагогическую практику), а объем научной компоненты составляет 64%.Критерием завершенности образовательного процесса по подготовке докторов философии (PhD)является освоение докторантом не менее 180 академических кредитов.

На основании нового ГОСО послевузовского образования в ЮКГУим. М. Ауэзова кафедрой «Химическая технология неорганических веществ» разработана и утверждена новая образовательная программа подготовки докторов PhD 6D072000 - Химическая технология неорганических веществ. Программа имеет научно-педагогическую направленность и ориентирована на результаты обучения. Это предполагает образовательную, методологическую и исследовательскую подготовку с включением элементов междисциплинарного характера. Ключевым компонентом обучения докторантов является углубление знаний через оригинальные исследования с учетом запросов работодателей. Весь процесс теоретического обучения должен быть основан на исследованиях и иметь целью применения новых знаний для выполнения диссертационного исследования. Докторанты должны восприниматься в академическом сообществе как **начинающие исследователи**, которые способны внести ключевой вклад в генерацию нового знания, при этом определяющую роль в их подготовке играет научное руководство.

Как отмечено в ГОСО, образовательная программа разрабатывается на основе изучения опыта зарубежных вузов и научных центров, реализующих аккредитованные программы в соответствии с Зальцбургскими принципами [2]. Партнерами по проекту из Университета Яна Кохановского (Польша) также проведена оценка развития докторского образования в Республике Казахстан и даны рекомендации по улучшению содержания докторских программ. Наиболее важным является недостаток методологических компетенций, которые в первую очередь необходимы для проведения аналитической работы и подготовки научных статей для опубликования в международных рецензируемых журналах, что позволит получить признание научных результатов в мировом научном сообществе. На основании данных предложений содержание образовательной программы ХТНВ было пересмотрено, и в теоретическое обучение включены принципиально новые модули. Для усиления исследовательской компетенции докторантов в образовательную программу введены элективные дисциплины с применением междисциплинарного подхода: «Оптимизация химико-технологических процессов» - для овладения методами математического планирования эксперимента и «Методология научных исследований» - для формирования научного подхода к проектированию научного исследования. Освоение дисциплины «Управление научными проектами» способствует развитию навыков

самостоятельного мышления и планирования с целью анализа и обобщения результатов исследований и защиты собственных научных идей. Приобретаемые компетенции позволяют докторантам эффективно организовать процесс научного исследования, интерпретировать экспериментальные данные, разрабатывать научный проект по теме исследования, проводить математическую обработку результатов исследований с использованием информационных технологий и обосновывать оптимальный технологический режим производства.

В курсе «Методология научных исследований» докторанты учатся пользоваться международными информационными базами данных, проводить полноформатный научный поиск публикаций по теме исследования, публиковать собственные статьи на английском языке в рецензируемых научных журналах, проводить самостоятельное научное исследование в соответствии с планом и основными фазами исследовательской работы, анализировать полученные научные результаты и делать выводы. Для выполнения первого этапа исследования докторанты участвуют в научных семинарах, проводимых сотрудниками библиотеки, для обучения работе с электронными базами данных и пользованию различными подписными изданиями. Такую работу они имеют возможность проводить в кабинете докторантов, который был оснащен за счет средств данного проекта Эразмус+ C3QA. В кабинете установлен комплект компьютеров, подключенных к интернету, и другой оргтехники. Здесь же проходят межкафедральные научные семинары, на которых заслушиваются и обсуждаются результаты научной работы докторантов, проводятся занятия по дисциплинам 1 семестра.

Задания на самостоятельную работу по изучаемым дисциплинам выдаются докторантам в привязке к тематике диссертационного научного исследования, при выполнении которых докторанты приобретают навыки подготовки и проведения исследований и формирования разделов диссертации. При освоении данных курсов докторант приобретает следующие компетенции:

а) применять навыки научного реферирования и цитирования при публикации статей по теме научного исследования;

б) эффективно работать с современными печатными и электронными источниками научной информации;

в) проводить самостоятельное научное исследование в соответствии с основными фазами научно-исследовательской работы

г) самостоятельно разрабатывать научный мини-проект и представлять его на отечественный или международный конкурс на грантовое финансирование;

д) интерпретировать экспериментальные данные, проводить математическую обработку;

е) владеть культурой научного цитирования, применять принципы этики научного исследования;

f) рефлексировать результаты с обоснованием научных выводов по теме диссертации.

В подготовке докторантов по образовательным программам технического направления применяются следующие исследовательские методы:

- Problem based learning (которое предполагает): анализ проблемных производственных ситуаций и их решение на основе приобретенных теоретических знаний;

- Research based learning: обучение докторантов в сочетании с лабораторными и практическими занятиями, что обеспечивает взаимосвязь теоретических знаний и применение их на практике.

Лабораторные занятия и научные исследования проводятся в специализированных аккредитованных лабораториях кафедры, в Испытательной региональной лаборатории инженерного профиля «Конструкционные и биохимические материалы», Испытательной лаборатории «САПА» и на базах учебно-научно-производственных комплексов

предприятий-партнеров. Темы диссертаций докторантов определяются в соответствии с научными направлениями кафедр, докторанты привлекаются к выполнению финансируемых научных проектов. В распоряжении докторантов также оборудование и приборы научных лабораторий, центров, научно-исследовательских институтов, функционирующих в университете. Докторанты проходят научные стажировки в зарубежных университетах (главным образом, в странах ближнего зарубежья) и на промышленных предприятиях Казахстана.

Кафедра ХТНВ имеет тесные связи с ведущими предприятиями Казахстана по производству фосфора, фосфорных и азотных солей, кислот и удобрений – это 2 завода ТОО «Казфосфат», а также ТОО «КазАзот», «Кайнар» и «СКЗ-U», на которых докторанты проходят исследовательскую практику и проводят промышленные испытания новых разработанных технологий по теме диссертации. Предприятия-партнеры активно участвуют в реализации политики обеспечения качества в докторантуре. Для совершенствования и корректировки долгосрочных направлений ОП кафедра ежегодно проводит консультации со специалистами предприятий, по их рекомендациям обновляется содержание элективных дисциплин, что способствует улучшению качества образовательной программы и адаптации ее к направлениям развития действующих производств с целью подготовки специалистов в соответствии с запросами работодателей.

Выполняя следующий этап проекта С3QA, ЮКГУ им. М. Ауэзова разработал Руководство по внутреннему обеспечению качества в докторантуре. Руководство составлено на казахском, русском и английском языках, было представлено и обсуждено на семинаре с докторантами образовательных программ направления «Химическая инженерия», на котором лектор подробно объяснила студентоцентрированный подход в обучении докторантов; получен отклик докторантов в форме анкетирования. Особенность данного документа – его структура полностью соответствует Стандартам и руководствам для обеспечения качества в европейском пространстве высшего образования (ESG), что является важным преимуществом в продвижении интернационализации исследований докторантов. Руководство по внутреннему обеспечению качества составлено на основании нормативных документов РК и университета, правилах академической честности в соответствии с Зальцбургскими принципами и Европейским кодексом добросовестного проведения исследований. С Руководством по внутреннему обеспечению качества также были ознакомлены руководители подразделений и преподаватели университета, вовлеченные в подготовку докторантов, на методическом семинаре, после чего документ был представлен на Ученый совет университета, на котором после обсуждения был утвержден окончательный вариант Руководства.

На одном из последних этапов работы по проекту Эразмус+ докторская образовательная программа «Химическая технология неорганических веществ» была заявлена на специализированную аккредитацию, проведенную в марте 2019 года Независимым агентством по обеспечению качества в образовании по обновленным стандартам в рамках проекта С3QA:

-Политика в области обеспечения качества образовательной программы;

- Качество профессорско-преподавательского состава;

- Качество научно-исследовательской работы;

- Эффективность системы поддержки докторантов;

- Ресурсы;

- Эффективность результатов обучения по программе и информирование общественности.

Основные положения каждого стандарта отражают обеспечение качества подготовки докторов PhD и достижения результатов обучения по программе. Сравнивая действующие и новые стандарты, следует отметить явные достоинства обновленных стандартов по

сравнению с ранее принятыми. По нашему мнению, отличительными особенностями новых стандартов в оценке докторских программ являются:

- сконцентрировано внимание на анализе научного характера образовательной программы и всех процессов докторантуры;
- отсутствуют критерии, несущие чисто информативную характеристику докторской образовательной программы;
- большая направленность на обеспечение научного компонента подготовки докторантов и поддержки их исследований;
- дается суммарная оценка эффективности результатов обучения по программе.

Следует отметить преимущества разработанных агентством стандартов для докторских образовательных программ:

- они учитывают Зальцбургские принципы – это основные критерии, на которых строится докторское обучение в европейских вузах;
- при проведении самооценки акцентируется внимание вуза на научный характер докторской программы;
- стандарты учитывают специфику докторского обучения: прием, обучение, выбор темы диссертации, научное консультирование/руководство, НИРД.

По данным стандартам подготовлен отчет по самооценке образовательной программы с приложениями, который был представлен внешней экспертной группе. Внешний аудит проводила представительная группа экспертов из Франции, Польши, Армении и Казахстана.

Следует отметить интерес экспертов в подходе вуза для развития предпринимательских навыков обучающихся. По окончании процесса внешнего аудита эксперты специализированной аккредитации выработали рекомендации и замечания конкретно по каждому стандарту.

Можно выделить такие основные замечания:

- недостаточно высокий уровень владения английским языком докторантами, который необходимо улучшить для увеличения количества публикаций на английском языке;
- университету необходимо определить четкую политику сотрудничества между докторантом и зарубежным консультантом;
- необходимо активизировать международную мобильность профессорско-преподавательского состава и докторантов, в приоритетном порядке в англоязычные страны.
- изменение некоторых экзаменов с устной на письменную форму поможет докторантам в легкой формулировке мыслей в письменной форме, полезной для написания публикации и диссертации.

В целом по всем стандартам образовательная программа «Химическая технология неорганических веществ» была оценена как «существенно соответствует». В конце марта на заседании Аккредитационного совета наша докторская программа была успешно аккредитована на 5 лет. В целом результаты специализированной аккредитации образовательной программы 6D072000 – Химическая технология неорганических веществ, полученные рекомендации послужат планом дальнейшей работы по улучшению всех докторских программ ЮКГУ им. М. Ауэзова и продвижению интернационализации исследований посредством обеспечения качества 3 уровня образования.

Аккредитация казахстанских докторских программ по разработанным агентством стандартам позволит вывести наши программы на новый уровень, соответствующий лучшим европейским практикам.

Список литературы:

1. Государственный общеобязательный стандарт послевузовского образования (Утвержден приказом МОН РК № 604 от 31 октября 2018 г.)
2. EUA, 2005. European University Association, Bologna Seminar On "Doctoral Programs for the European Knowledge Society" (2005), Conclusions and Recommendations (Salzburg Principles), Salzburg. Retrieved on 07.05.2015 at: http://www.eua.be/eua/jsp/en/upload/Salzburg_Conclusions.1108990538850.pdf

Түйін: Мақалада университеттің Эразмус+ бағдарламасы бойынша «Еуропалық күн тәртібіне сәйкес 3-ші деңгейдегі білім беру сапасын қамтамасыз ету жүйесін құру арқылы зерттеудің интернационализациялаудың дамуы»(C3QA) жобасына қатысу тәжірибесі келтірілген. Еуропалық елдерінің келесі салаларында тәжірибесі зерттелген: докторантура бағытындағы ұлттық жоғары білім беру, ғылыми зерртеулер жүйелері, докторлық мектептерінің жұмысы, ішкі және сыртқы сапаны қамтасыздандыру жүйесінің дамуы, докторлық білім беруде саясаты. PhD докторларын дайындауға бағытталған «Бейорганикалық заттардың химиялық технологиясы» атты жаңа білім беру бағдарламасы жасалынып бекітілді. Докторантурада ішкі сапаны қамтамасыз ету бойынша басшылық жасалынған. Оның құрамы Еуропалық жоғары білім беру кеңістігіндегі сапаны қамтамасыздандыру бойынша стандарттар мен жетекшіліктерге (ESG) сай жасалынған. Жасалынған білім беру бағдараламасы IQAA-мен C3QA.жобасының аясында дайындалған докторантура стандарттары бойынша аккредиттеуден сәтті өтті.

Abstract: The article describes the experience of the university's participation in the project " Promoting project internationalization of research through establishment and operationalization of Cycle 3 Quality Assurance System in line with the European Integration Agenda" (C3QA) under the Erasmus+ program. The experience of European countries in the development of national higher education with a focus on the level of doctoral studies, research systems, work of doctoral schools, internal and external quality assurance mechanisms and national policy in the field of doctoral education was studied. The new educational program for training doctoral students of cycle 3 program "Chemical technology of inorganic substances" is developed and approved. A manual on internal quality assurance in doctoral studies has been developed. Its structure complies with Standards and guidelines for quality assurance in EHEA (ESG). The developed doctoral program has been successfully accredited according to the new standards developed by IQAA within the framework of the C3QA project.

ӘОЖ 339.138 : 65.9

Тасмаганбетов А.Б.
э.ғ.к., доцент, Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ, Ақтөбе, Қазақстан

ИННОВАЦИЯ МАРКЕТИНГІНІҢ МӘНІ МЕН КЕШЕНІ

Түйін: Мақалада инновация маркетингінің мәні байланысты талдаулар жасалды. Инновация маркетингісіне қатысты шетелдік және отандық ғалымдар тарапынан берілген анықтамалар мен түсіндірмелер келтіріліп, жан-жақты талданып қарастырылды. Нәтижесінде инновация маркетингіне авторлық тұрғыдан анықтама берілді. Яғни, инновация маркетингі деп тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған, инновацияны жобалап жасаудан бастап оны тұтынушыға жеткізуге дейін маркетингтік құралдарды қолдану іс-әрекеттерінің жиынтығын айтуға болады. Инновация маркетингінің ерекшеліктеріне сипаттама берілді. Инновацияның маркетингіде тұжырымдаманы және маркетингтік қызметті ажыратандығы туралы атап көрсетілді. Инновация маркетингінің тұжырымдамасында өндірісті, сұранысты және өткізуді жоспарлау, басқару және талдау бағытында негізгі ой немесе көзқарастар жүйесі екендігі туралы сипатталды. Сонымен бірге маркетинг кешені тауар және баға саясатынан, коммуникация саясатынан, бөлу және өткізу саясатынан тұратындығы көрсетілді. Инновацияны жүзеге асыру кезінде барлық кәсіпорындар үшін маркетингтің функцияларын қолдану тән екендігі айқындалды.

Кілттік сөздер: инновация, маркетинг, нарық, тауар, бәсекелестік, сұраныс, өндіріс, тұтынушы, ғылым, фирма

Кіріспе

Тұтыну тауарлары нарығында бәсекелестік үрдіс нарықтық қатынастардың ажырамас бөлігі бола тұрып, ғылыми-техникалық прогреспен қатар барлық нарық субъектілерінің инновациялық қызметін жүргізудің ынталандырушы механизміне айналып, нарық ортасының сипатының өзгеруіне, нарыққа әрдайым жаңа немесе жетілдірілген тауарларды енгізуге және оларды тұтынушыларға дейін жеткізу жолдары мен әдістерін қолдануға ықпал етеді. Осындай жағдайда, кәсіпорындар әрдайым инновацияның маркетингін қолдана отырып, инновациялық қызметті жүзеге асыруы тиіс. Бұл бәсекелестік күресте ұтыстың кепілі болады.

Теориялық талдау

Индустриалды дамыған елдерде фирма дамуының маркетингтік тұжырымдама елеулі орынға ие. Алайда ғылыми және нарық құралы ретінде инновация маркетингінің қалыптасуы соңғы жиырма жылда орын алды. Экономикалық әдебиеттерде «инновация маркетингі» және «жаңа тауарлар маркетингі» сияқты ұғымдар кездеседі. Сол себепті инновацияның маркетингі түсінігіне байланысты ғалымдардың көзқарастары әр түрлі. Мәселен, Н.Н. Молчановтың айтуынша, инновация маркетингі бұл нарыққа жаңа тауарлар мен қызметтерді жасау мен шығару кезінде маркетинг құралдары көмегімен шешілетін мәселелер кешені деп көрсеткен [1, 64 б.].

Н.П. Гончарова мен П.Г. Перерва маркетингтік мәселелерге зерттеу жүргізудің нәтижесінде мынадай қорытынды жасады, инновациялық үрдістер маркетингі әр түрлі маркетингтік әдістерді қолдануды және инновацияның барлық өмірлік кезеңдерінде маркетингтік мәселелерді шешуді қарастырады [2, 39 б.].

П. Дойльдің пікірінше, инновация маркетингі бұл талдаудың статистикалық әдістердің негізінде маркетингтік зерттеулерде маркетинг бөлімінің рөлі зор, сонымен бірге бұл тұтынушылардың қажеттіліктерін сапалы түрде қанағаттандыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін нарықтық жаңашылдығына ие өнімдерді жасау бойынша нарыққа бағытталған қызмет [3, 347 б.].

Р.Б. Ноздрева мен В.Ю. Гречковтың пайымдауынша, инновация маркетингі бұл іргелі және қолданбалы зерттеулерге негізделген ғылыми-техникалық әзірлемелерден бастау алып, нәтижелері нарық талаптары мен талғамдарына сәйкестігіне тексеруді, одан кейін ғана өндіріске енгізуді және тұтынушыларға ұсынуды қамтитын үрдіс [4, 28 б.].

В.И. Кирко мен А.В. Бухаров инновация маркетингі - технологиялар рыногын зерттеуді, инновацияны жүзеге асырушы кәсіпорынның ішкі және сыртқы мүмкіндіктерін талдауды және іс-әрекеттер бағытын белгілеуді қамтиды деген тұжырым жасады [5, 50 б.].

П. Кубаховтың пікірінше, инновация маркетингі бұл нарыққа бағдарланған инновацияларды жасау және жылжыту іс-әрекеттері. Сонымен бірге инновация сферасында маркетингтің екі түрін ажыратады. Стратегиялық инновация маркетингі бұл инновацияны жүзеге асырушы компаниялардың қаржылық жағдайын жақсарту мен пайдалылықты барынша көбейту мақсатында өнімдер, капиталдар, еңбек пен технологиялар нарықтарында үйлестірілген жұмыстардың арнайы тәсілдерді қолдану. Стратегиялық инновация маркетингі тұрақты инновация маркетингі мен санациялық инновация маркетингінен тұрады. Тұрақты инновация маркетингі бұрыннан шығарылған өнімдерді өткізу рыногында жағдаят нашарлаған жағдайында (жаңа өнім өндірісін игеру мен өткізу қажеттілігі туындайды) немесе сатып алынатын ресурстар қымбаттаған жағдайда (ресурс алмастырушы технологиялық үрдістер мен құрал-жабдықтарға қажеттілік туындайды) компанияның пайдасын қамтамасыз етуге немесе арттыруға қабілетті өнім мен үрдістік инновацияларды тұрақты қалыптастыру арқылы фирманың бәсекеге қабілеттілігін сақтап қалу үшін қызмет етеді. Санациялық инновация маркетингі аса қымбат сатып алынатын ресурстарды үнемдеуге, сонымен бірге тұрақты шығындарды

азайтуға мүмкіндік беретін үрдістік инновацияларды қарастырады. Тактикалық инновация маркетингі, бір жағынан, нарыққа жаңа өнімді шығаруға дайындау, екінші жағынан, нарыққа жаңа өнімді жылжыту бойынша шаралар жүйесін қамтиды [6, 48 б.].

О.М. Хотяшеваның айтуынша, инновация маркетингі бұл инновацияның өмірлік кезеңінің барлық сатыларында, яғни инновациялық идеяны іздеуден бастап, тауардың нарықтан кетуімен аяқталғанға дейін маркетингтік шаралар кешенін қолдану технологиясын білдіреді [7, 35 б.].

Ал профессор А.В. Гугелевтің пайымдауынша, инновация маркетингі - өнім (қызмет) құрылымында жаңа құндылықтарды қалыптастыру үрдісін белгілейтін өндірістік маркетингтің бөлігі [9, 240 б.].

Н.Я. Калюжнова мен А.Я. Якобсона инновация сферасында маркетингті нарық жағдаяты туралы ақпарат негізінде ғылыми-техникалық әзірлемелердің нәтижелерін нарық талаптарына бейімдеу және нарыққа белсенді түрде әсер етуге бағытталған қызмет ретінде анықтайды [9, 409 б.].

Сонымен, жоғарыда келтірілген ғалымдардың анықтамаларын қарастыра келе, бұл анықтамаларда инновация маркетингінің стратегиялық және тактикалық аспектілері қамтылғанымен, инновацияның өмірлік кезеңіне байланысты түрлері есепке алынбаған. Сондықтан да осыдан шыға отырып, біздің пікірімізше, инновация маркетингі деп тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған, инновацияны жобалап жасаудан бастап оны тұтынушыға жеткізуге дейін маркетингтік құралдарды қолдану іс-әрекеттерінің жиынтығын айтуға болады. Инновацияның маркетингіне сәйкес ұйым маркетингтік әдістер мен инновациялық өнімдерді әрдайым жетілдіріп отыруы тиіс.

Инновация маркетингінің ерекшеліктеріне келесілерді жатқызуға болады. Біріншіден, ғылыми-техникалық әзірлемелердің нәтижелерінің салааралық сипатын есепке алу қажеттілігі. Аталмыш қағида нақты жаңашылдықты бірнеше салаларда қолдану қажеттіліктерін талдау арқылы жүзеге асырылады. Екіншіден, ғылыми-техникалық өнімдерді өткізу кезінде білікті, тәжірибелі, тіпті ұжымдық тұтынушыға (фирма тарапынан келіссөз жүргізетін сатып алу жөніндегі комиссия) бағдарлану қажет. Өнімнің мұндай түрінің сатылуы ұзақмерзімді және күрделі келіссөздер жүргізу нәтижесінде іске асырылады. Жеке тұтынатын ғылымисыйымды тауарлар, әдетте, алдын ала таңдалатын тауарларға жатқызылады, сондықтан көп талқылау мен салыстыру нәтижесінде сатып алынады. Үшіншіден, инновациялық өнімдер жарнамалауды қажет етеді. Егер тұтынушыға инновацияның мәнін егжей-тегжей түсіндірмесең, онда сатып алушы оны алмайды, өйткені онымен таныс емес. Ал, өнімнің техникалық күрделілігі, әдетте, өндіруші фирма тарапынан сатудан кейінгі сервистік қызметті көрсетуді қажет етеді. Бұл төртінші ерекшелігі. Бесіншісі, ғылыми-техникалық өнімнің өткізілуі тұтынушының инновациялық әлеуетінің көлемі мен сапасынан тәуелді. Көптеген инновациялар көптеген өткізу нарықтарының жалпы техникалық тұрғыдан арта қалу салдарынан өткізілмей қалады.

Инновацияның маркетингі нарыққа тек жаңа тауарларды немесе өнімділігі жоғары технологияларды қолдану арқылы шығаруға болатын бұрынғы тауардың қосымша көлемін ғана емес, сонымен бірге жаңа технологияларды (бірінші кезекте жаңа өнім немесе технологиялық үрдіс, сондай-ақ оны жасау үшін құрал-жабдықтар негізіне алынған өнертабыс пен ноу-хауға лицензияларды сату) жылжытуға бағытталған. Айта кететін бір жайт, жаңа технологиялар маркетингі инновация маркетингісіне негізделеді. Сондықтан, инновацияны жүзеге асыру барысында маркетингтік қызметті ұйымдастыру кезінде тауар ретінде инновацияның ерекшеліктеріне көбірек назар аудару керек. Өйткені кейбір ғалымдар инновацияны жаңа тауар ретінде қарастырады. Алайда мұндай түсіндірме инновацияның аясын шектейді.

Инновацияның маркетингіде тұжырымдаманы және маркетингтік қызметті

ажыратады. Инновация маркетингінің тұжырымдамасы бұл өндірісті, сұранысты және өткізуді жоспарлау, басқару және талдау бағытында негізгі ой немесе көзқарастар жүйесі [10, 199 б.].

Инновация маркетингінің тұжырымдамасы нарықта инновацияны жүзеге асырушы компанияның инновациялық қызметінің мақсатын белгілейді. Тұжырымдамаға сәйкес инновациялық қызмет жаңа өнімдерге тұтынушылық сұранысты білуге, нарықтың даму заңдылықтарын білуге, аталмыш инновация рыногының қызмет ету ерекшеліктерін білуге немесе оның динамикасын болжамдауға, жаңашылдықтарға сұранысты қалыптастыруға және оларды сатып алуды ынталандыруға негізделуі тиіс. Яғни маркетинг тұжырымдамасы тұтынушылардың белгілі бір тобының қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Толығырақ бұл 1 суретте сипатталған [10, 200 б.].

Сурет 1. Инновация маркетингінің тұжырымдамасы

Суретте көрсетілгендей, тұтынушының қажеттілігін қанағаттандыру арқылы фирма пайда табады. Ол үшін инновация маркетингінің тұжырымдамасы маркетинг стратегиясын іске асыру үшін және инновацияны енгізу стратегиясы мен корпоративті мақсаттарға жету үшін маркетинг тактикасын қолданады.

Маркетинг стратегиясы бұл инновациялық өнімді (немесе операцияны) өндіруші шаруашылық субъектінің мүмкіндіктерін талдау, өнімді (қызметті) шығару мақсаттарын анықтау, инновацияны маркетингтік зерттеулерді жаңарту үрдісі [10, 205 б.].

Маркетинг стратегиясында келесі тұжырымдамаларды ажыратқаны дұрыс:

- нарықты сегменттеу;
- нысаналы нарықты таңдау;
- нарыққа шығу әдістерін таңдау;
- маркетингтік құралдарды таңдау;
- нарыққа шығу уақытын таңдау.

Нарықты сегменттеу нәтижесінде әрбір сегмент пен қызмет ету ерекшеліктері және т.с.с. көрсеткіштері анықталады. Мұндай сегменттерде әр түрлі қажеттіліктерге, өзінің тұтынушылық стереотипі мен мінез-құлқына ие тұтынушылар топтары әйгіленеді. Нарықты сегменттеу нарықты мұқият зерттеу үшін негіз болып табылады. Жаңа өнім бойынша маркетингтік зерттеу нарықтың нақты сегменттерінде өнімге сұранысты бағалауға, оның болашақ динамикасын болжамдауға бағытталған. Нарық үшін жаңа өнім бойынша маркетингтік зерттеулерді жүргізудің күрделілігі, П.Н. Завлинаның пікірінше, өнім жаңашыл болғандықтан көп жағдайда сатып алу көлемі мен бағаға қатысты қарапайым тікелей сұрақтармен фокус топтық тұтынушылардың пікірін білу қиындығымен байланысты. Мұндай жағдайлар үшін сауалнама мен оның нәтижелерін өңдеудің арнайы техникасы бар. Аталмыш техниканың мәні мынада, яғни сұралатын

әлеуетті тұтынушыларды (арнайы ынталандырылатын) басқа заттарға белгілі бір қаржы қалдырып, жаңадан ұсынылатын өнімді сатып алу үшін олар иелігіндегі табыс көлемінің қандай бөлігін жұмсауға дайын деген сұраққа жауап беруді көздейді. Нәтижесінде нысаналы тұтынушылардың талғамдар картасы жасалынады. Алынған талғамдар картасы негізінде тұтынушылар үшін жаңа өнімді сатып алу көлемі мен өзге де қажетті тауарларды сатып алу үшін тұтынышуыларда қалатын қорлар арасында оңтайлы үйлесімі анықталады. Жаңашылдық бойынша маркетингтік зерттеу техникасын таңдау кезінде маркетингтік зерттеуді жүргізбес бұрын жаңа өнімді нарықта алдын ала жайғастыру арқылы жаңашылдықпен әлеуетті тұтынушыларды таныстыру жоспары шешуші рөл атқарады. Егер өнім тұтынушылары үшін нарықта өнімді алдын ала жайғастырмай маркетингтік зерттеу жүргізіліп кетсе, онда аталмыш өнімге сұранысты зерттеу қиындай түседі [11, 151 б.].

Маркетинг кешені тауар және баға саясатынан, коммуникация саясатынан, бөлу және өткізу саясатынан тұрады. Баға саясаты бұл инновацияға бағаны белгілеу кезінде қолданылатын қағидалар мен ережелер жүйесі. Коммуникациялық саясат инновацияны жасаушының, сатушы мен сатып алушының өзара қызмет ету жүйесін білдіреді.

Инновацияларды рынокқа жылжыту кезінде келесідей арналарды қолдануды талап етеді:

- мамандандырылған көрмелерге жаңа өнімді шығару;
- қысқа мерзімді лизинг немесе жеңілдікпен сату арқылы жаңа өнімді сынамалық пайдалануға беру;
- басқа тұтынушыларға ықпал ете алатын және инновацияны таратуға ұсыныс жасауға қабілетті клиенттермен жеке жұмыс жасау.

Инновацияны өткізу жүйесін қалыптастыру үшін келесі баламаларды пайдалануды қарастырылады:

- Инновацияны жүзеге асырушы компанияның жеке бөлшек сауда бөлімдері немесе тікелей тұтынушылармен келісім арқылы өткізу.
- Көтерме-бөлшек сауда кәсіпорындарға сату.
- Тәуелсіз бөлшек-сауда желісіне өткізу.
- Өткізуге франшизалық лицензияны сатып алу.
- Делдалдар көмегімен жоғарыда келтірілген төрт нұсқасын қолдану.

Бірінші нұсқа рыноктың кішкентай сегментіне бағдарланған жаңа өнімді өткізу кезінде оңтайлы. Мұнда түпкі тұтынушылар саны шамалы болғандықтан, оларға инновация тікелей жеткізіледі. Мұндай амал қымбат және арнайы тауарлар бойынша ғылымисыйымды салаларға тән, өйткені мұнда сатып алушылар саны шектеулі және айрықша компоненттерді қажет етеді.

Аталмыш өткізу жүйесі аясында мұндай өнімдерді рынокқа жылжыту кезінде ауқымды жарнаманы, көрмелер мен жәрмеңкелерді қажет етпейді. Бұл жағдайда, тек инновацияның әлеуетті сатып алушыларды және олардың төлем қабілеттілігі қандай екенін анықтау керек.

Екінші нұсқа жаппай сұраныстағы өнімдерге тән.

Үшінші нұсқасы жаңа өнім жаппай сұранысқа бағдарланған, бірақ оны көтерме сауда желілері арқылы сату қажет болмаған жағдайда қолданғаны тиімді. Мұнда тәуелсіз дистрибьюторлармен немесе дилермен жұмыс жасайтын тек ұсақ көтерме бөлшек сауда компанияларға өткізгені жеткілікті болады.

Төртінші нұсқа франшизалық лицензияны сатып алу арқылы жүзеге асырылады және аталмыш рынокта бәсекелестердің үлесі зор, бірақ бірқатар себептерге байланысты осы рыноктан кеткісі келетін, сондай-ақ кәсіпорын өзінің мамандануын өзгерту немесе әртараптандыру үшін жаңа өнімді өткізудің арнайы амалы болып табылады.

Осы төрт нұсқаны делдалдарды тарту арқылы күшейткісі келіп қолданса оны

бесінші нұсқаға жатқызуға болады.

Инновация аясында маркетингтік қызмет түрлерінің жиынтығы инновация маркетингінің функциялары болып табылады [10, 207 б.]. Мұндағы маркетингтік қызмет түрлері рынокты зерттеумен, өндірісті дамытумен, өткізу арналарын қалыптастыру мен өткізуді ынталандырумен, сонымен бірге маркетингтік қызметті басқарумен және бақылаумен байланысты [12, 38 б.]. Инновацияны жүзеге асыру кезінде барлық кәсіпорындар үшін маркетингтің функциялары тән.

Аналитикалық функция кез-келген фирманың маркетингтік қызметінде негізгі болып табылады және фирманың ішкі және сыртқы ортасының жағдайын терең зерттеуге, оның даму болашағын және сыртқы орта факторларын бақылауға мүмкіндік береді. Бұл функция аясында инновациялар рыногы, тұтынушылар мен рыноктың фирмалық құрылымы кешенді зерттеу, сұраныс пен ұсынысты сегменттік тұрғыдан талдау және фирманың ішкі инновациялық әлеуетіне талдау жүргізіледі.

Ұйымдастырушылық функция бірінші кезекте кәсіпорынның инновациялық және шаруашылық қызметін жоспарлауды ұйымдастыруды және өндірісті басқаруды, сондай-ақ, тұрақты маркетингтік бақылауды ұйымдастыруды қарастырады. Сонымен бірге маркетингті стратегиялық және оперативті жоспарлауды, маркетингтік қызметті басқаруды ақпараттық қамтамасыз етуді, тәуекелді басқаруды, кооперация мен интеграцияны, үрдістерді үйлестіруді және маркетингті бақылауды ұйымдастыруды қамтиды.

Жылжыту функциясы рынокқа инновацияны табысты жылжытуды қарастырады және сұранысты қалыптастыру мен өткізуді ынталандыру шараларын ұйымдастырумен, сервистік қызметті ұйымдастырумен, мақсатты бағытталған баға саясатын жүргізумен, тауар қозғалысы жүйесін ұйымдастыру мен өнімді сақтау мен тасымалдауды ұйымдастырумен байланысты.

Енгізу функциясы аясында инновациялық саясаты жасақталады және жүзеге асырылады, зерттеу жүргізу үшін міндеттер айқындалады, инновацияның бәсекеге қабілетті параметрлерге модельдер жасақталады, субъектінің спецификасына байланысты нәтижелер бейімделеді және интеллектуалдық қарым-қатынастар ұйымдастырылады.

Қорытынды: Инновация маркетингі маркетингтік функцияларды жүзеге асыратын инновациялық қызметті реттеудің тиімді жүйесін құруды және қызмет етуді білдіреді. Кәсіпорынның инновациялық қызметтің табысты жүзеге асырылуы көп жағдайда аталмыш функциялардың біреуінен тәуелді болуы мүмкін. Алайда рыноктағы сәттілікті анықтайтын факторлар әрдайым өзгеріп отырады. Сондықтан, маркетингтің басты міндеті мұндай өзгерістерді алдын ала анықтау және бір функциядан екінші функцияға тиімді және уақытылы өтуін қамтамасыз ету. Осы негізгі функцияларын кешенді жүзеге асырылуы маркетингке бағдарланған кәсіпорындарға өндірістік және өткізу мәселелерін тиімді шешуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Молчанов Н.Н. Инновационный процесс: организация и маркетинг: Учебное пособие. - СПб.: Питер, 1994. - 104 с.

2. Гончарова Н.П., Перерва П.Г. Маркетинг инновационного процесса. - Киев: Вара-Р., 1998. - 267 с.

3. Дойль П. Маркетинг-менеджмент и стратегии / Пер. с англ. Под ред. Ю.Н. Каптуревского. - СПб.: Питер, 2014. - 544 с.

4. Ноздрева Р.Б. и др. Маркетинг: учебник, практикум и учебно-методический комплекс по маркетингу. - М.: Экономистъ, 2013. - 568 с.

5. Кирко В.И., Бухаров А.В. Инновационная деятельность и научно-технический маркетинг // Инновации. - 2003. - № 6. - С. 50-56.

6. Кубахов П. Маркетинг инноваций или новых продуктов // Маркетинг.-2004. - № 6.-

С. 41-48.

7. Хотяшева О.М. Инновационный менеджмент: Учебное пособие. - СПб.: Питер, 2015. - 318 с.

8. Гугелев А.В. Инновационный менеджмент: Учебник. - М.: ИТК «Дашков и К», 2017. - 336 с.

9. Маркетинг: общий курс: учебное пособие для студентов вузов / Под ред. Н.Я. Калюжновой, А.Я. Якобсона. - М.: Издательство «Омега-Л», 2018. - 476 с.

10. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент. - СПб.: Питер, 2016.-304 с.

11. Основы инновационного менеджмента: теория и практика. Учебное пособие / Под редакцией П.Н. Завлина и др. - М.: Экономика, 2010. - 268 с.

12. Основы маркетинга / Под ред. профессора Г.А. Васильева.- М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. - 543 с.

Аннотация. В статье рассматривается сущность маркетинга инноваций. Приведены и всестороннее рассмотрены определения зарубежных и отечественных ученых в отношении маркетинга инноваций. По результатам которого было дано авторское определение маркетинга инноваций. В соответствии с которым под маркетингом инноваций понимается совокупность действий по применению маркетинговых инструментов, направленных на удовлетворение потребностей потребителей, начиная от проектирования инноваций до ее доведения до потребителя. Была дана характеристика особенностям маркетинга инноваций. Выявлено в маркетинге инновации различают концепцию и маркетинговую деятельность. В концепции маркетинга инноваций описана система основных мыслей или подходов в направлении планирования, управления и анализа производства, спроса и реализации. Определено, что маркетинговый комплекс состоит из товарной и ценовой политики, политики коммуникации, политики распределения и сбыта, а также, что при осуществлении инноваций для всех предприятий характерны использование функции маркетинга.

Abstract. The article deals with the essence of innovation marketing. The definitions of foreign and domestic scientists in relation to the marketing of innovations are given and comprehensively considered. According to the results of which the author's definition of innovation marketing was given. In accordance with which the marketing of innovations is understood as a set of actions for the application of marketing tools aimed at meeting the needs of consumers, from the design of innovations to its delivery to the consumer. The characteristics of innovation marketing were given. Innovation in marketing distinguishes between concept and marketing activity. The concept of innovation marketing describes a system of basic thoughts or approaches in the direction of planning, management and analysis of production, demand and implementation. It is determined that the marketing complex consists of commodity and price policy, communication policy, distribution and sales policy, as well as that the implementation of innovations for all enterprises is characterized by the use of marketing functions.

ӘОЖ 332.012.2(574.54): 378.245.2

Таңатаров Д.Ж.
магистрант, Қорқыт Ата атындағы ҚМУ, Қызылорда, Қазақстан

1941-1945 ЖЫЛДАРДЫҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Түйін: Мақалада 1941-1945 Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қызылорда облысы халқының әлеуметтік жағдайы, экономикалық ахуалы, тыл еңбеккерлерінің ерен еңбегі, кәсіпорындардың жұмыс жөнінде мәліметтер берілген. Қызылорда облысы экономикасының негізгі саласы — ауыл шаруашылығы. Оның ішінде ел ырысы атанған Сыр күрішінің үлес салмағы басым. Жалпы күріш егістігі 70 мың гектардың үстінде болғандығы, ал, соңғы кезде оның көлемі қысқарып, суды аз қажет ететін бидай, жүгері, картоп пен көкөніс жеміс-жидек, асқатықтық май өндіретін және мал азығы дақылдарын егу кеңінен қолға алынғандығы аталып өтті. Сонымен қатар, Қызылорда

қаласының іргесінің қаланғанына 200 жылға жуықтаған кезеңде де оның заман өзгерістеріне толы тарихи оқиғалары, ежелгі дәуірлерден бүгінгі күнге дейін Арал өңірін, Сырдария жағасын мекендеген халықтардың археологиясы, этнографиясы, әлеуметтік-мәдени өмірі зерттеушілердің назарында болып келеді.

Кілт сөздер: Қызылорда, экономика, әлеуметтік жағдай, егіншілік, шыны онеркәсібі, күріш

Облыс экономикасының негізгі саласы — ауыл шаруашылығы. Оның ішінде ел ырысы атанған Сыр күрішінің үлес салмағы басым. Жалпы күріш егістігі 70 мың гектардың үстінде. Ал, соңғы кезде оның көлемі қысқарып, суды аз қажет ететін бидай, жүгері, картоп пен көкөніс жеміс-жидек, асқатықтық май өндіретін және мал азығындық дақылдар егу кеңінен қолға алынуда. Келешекте бұл өңірде өз жағдайында анағұрлым тиімді де пайдалы саналатын егіншілік салаларын тұрақты бағыт ұсталмақшы. Елді мекендерде диірме наубайхана мен өсімдік майын, шұжық, кәмпит, шарап шығаратын, тері илеп, тон тігетін, тұрмыстық бұйымдар өндіретін цехтардың, шағын ұқсатушы кәсіпорындардың қатары артып келеді. Ұлттық қолөнерді күшті қарқынмен жандандыруға жаппай бетбұрыс жасалды. Жеке қожалықтар мен еңбек ұжымдары азық-түлік өндіру және нарықтық қатынастарды игеруге кірісті. Сөйтіп, өзін-өзі қамтамасыз ету бүкілхалықтық іске айналып отыр.

Сырдың жері қашаннан-ақ малды өңір. Қызылқұм мен Қаракұмның қойнауында, Сарысу мен Бетпақдала жазығында, Қаратаудың құнарлы баурайында төрт түлік мал мен бағалы аң-құстың бәрі өседі. Оның ішінде қаракөл қойын көптеп өсіру өндірістік негізге қойылған. Еркін дамуына жағдай туғызып, тиісті қамқорлық көрсету жеке азаматтардың қарауындағы мал басының жедел артуына оң ықпалын тигізуде. Алайда, өмірлік ақиқат сол негізінен аграрлы сипатта болып, өнеркәсібінің өз дәрежесінде өркендемеуі Қызылорда облысы экономикасының артта қалуының басты себебіне айналып отыр. Бұл тұйықтан шығу үшін облыс әкімшілігі өңірді қуатты индустриялы-аграрлы аймаққа айналдыру міндетін қолға алды. Ол үшін мұнда қолайлы потенциалды мүмкіндік те, жер байлығы да, оілікті кадрлар да жеткілікті. Мысалы, қазірдің өзінде облыс республикада өндірілетін күріштің 70, ас тұзының 60 процентін қатырма қағаз өнімдерінің жартысына жуығын шығарады. Жеңіл өнеркәсіп тәп-тәуір қанат жайған.

Мұнай-газ және қорғасын-мырыш кеніштері игерілуде. Қызылорда облысының жер қойнауы зәру табиғи қазба байлықтарға тұнып тұр. Мұнай шикізатының 300-350 млн. тонна, газдың 80-100 млрд. текше метр мөлшердегі қорына барлау жасалды. Жаңа кен көздерін ашудың жақсы болашағының бар екендігі анықталып, қошқыл көмір мен жанғыш тақта тас орындары табылып отыр. Темір тастың, фосфориттің, молибден-ваннадий және циркон-титан кендерінің, шыны онеркәсібі үшін жоғары сапалы кварц құмының, әр алуан құры-ль с материалдарының қоры жеткілікті. Жеріміз алтын мен құміске де кенде емес деген болжам бар. Мол байлықты ел игілігіне айналдыру мақсатында қазірдің өзінде өнеркәсіптің мүлде жаңа мұнай-газ, тау-кен электроника сулары құрылып, дамытылуда. Аталған бағытта, әсіресе, жақын арада дербес шаңырақ көтерген «Оңтүстік мұнай-газ» бірлестігі пәрменді жұмыс атқаруда. Оған шетел қаржысы тартылып, Канада және Германия фирмаларының қатысуымен бірлескен кәсіпорындар құрылды. Түсті металл өндіретін Шалқия кеніші және № 6 кен басқармасының келешегінен үміт мол. Облыстың болашағы осы кешендердің қызметімен тығыз сабақтас.

Облыс әкімшілігі мен республика Көлік министрлігінің арасындағы келісім-шарт теміржолдың қызметінде ауқымды да сапалы бетбұрысқа жол ашты. Кәсіпорындарды қайтадан кәсіби бағдарлау арқылы мұнда бүкіл Қазақстанның теміржол көлігінің индустриялық базасы жасалуда. Өмірдің барлық саласын қамтыған жекешелендіру процесі — нарықтық қатынастарды игеруге, сауданың үрдіс өркендеуіне жол ашады. Адамдардың денінің сау болуы салауатты тұрмыс кешуі үшін ең бірінші кезекте

медициналық мекемелер мен спорт кешендерінің қатарын көбейтіп, жұмысын сапалы жолға қоюға жанашырлықпен көңіл бөлінеді. Әсіресе, бұл осы экологиялық апат аймағындағы облыс үшін өте-мөте маңызды да көкейкесті жайт. Облыста өмірлік дамудың барлық саласын қамтитын, жан-жақты тұжырымдалып жасалған нақтылы бағдарламалар жүзеге асырылуда.

Республиканың экономикасы әскери бағытқа көшірілді: бейбіт мақсаттарға жұмсалатын қаржы мейлінше ысқартылды, көптеген кәсіпорындар қорғаныс өнімдерін шығара бастады, жұмысшы күші, шикізат, станок жабдықтары сондай кәсіпорындардың пайдасына қайта бөлінді.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кеңестік ғылым орасан зор рөл атқарды. «Барлығы майдан үшін!», «Барлығы жеңіс үшін!» деген белгілі ұран ғалымдардың, ғылыми-зерттеу орталықтарының, институттарының, ғылыми лабораториялардың, тағы да басқа мекемелердің алдына қойған басты мақсаты болды.

Соғыс басталсымен кеңес ғалымдары арнайы мәлімделерінде өздерінің барлық білімдерін және күштерін Отанды қорғауға арналатынын жариялады. Кеңес ғалымдарының осы кезеңдегі пікірін білдірген КСРО Ғылым академиясының президенті В.Комаров: «Фашизмды талқандауға қатысу— ғылым алдында тұрған ең маңызды және ұлы мақсат, сондықтан оны орындауға кеңес ғалымдарының саналы өмірі мен білімі толық арналады»,— деп ашық көрсетті.

Адам баласы тарихында сан миллиондаған адамдардың өмірін жалмаған екінші дүние жүзілік соғысқа пара - пар келетін апат болған емес. Біздің ресми хабарларымызда айтылатын 20 миллионнан астам адамнан айрылғандығымыздың өзі әлі де болса толық емес. Шын мәніндегі шығынның әлдеқайда көптігін тарих дәлелдейтіндігіне күмән келтіруге болмайды. Ұлы Отан соғысы жылдары майданда оқ - дәрі, қару - жарақ, техника және азық - түлікпен қамтамасыз ету салмағы Қазақстанға түсті. Сондықтан халқымыздың соғыс жылдарындағы қаһармандық бейнесі ешқашан ұмытылмайды. Халқымыздың шаруашылығына тұз өнімінің қажеттілігі, оны зерттеу Кеңестік дәуірде емес, сонау Патшалық Ресей кезінде басталған болатын. 1847 жылы Патшаның жарлығымен Арал және Каспий маңындағы тұз қорын зерттеу барысында бұл өңір туралы екі тұжырым жасалған, бірі - Арал мен Каспий теңізі аралығындағы жер асты байланыс туралы болжам, екіншісі Арал теңізі терендігінің әр кезенде езгеріп тұратындығы туралы қорытынды. Мысалы, 1847-1925 жылдар аралығында Арал теңізінің терендігі 1 м 70 см төмендеген, ал 1897-1925 жылдар аралығында 0,96 см кеміген. 30 - жылдарға дейін халық шаруашылығында тұзға сұраныстың жыл сайын өсуіне байланысты 1927 жылы Аралсольтрест өндірісі ашылып жыл сайын 100 мың пұтқа жуық өнім шығарылып, елімізді қажетті тұзбен қамтамасыз етіп отырған. Ұлы Отан соғысы жылдары «Бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін» деген ұран біздің көп ұлтты Отанымыздың әрбір азаматын сұрапыл соғыста ерлік, өндірісте қажырлы еңбек үлгісін көрсетуге шақырды. Аралсольтрест еңбекшілері, бірінші күннен бастап, майданға қажетті материалдық игілікті өндіруге кіріскен. Соғыс жылдары Аралсольтрест еңбекшілерінің алдында соғысқа кеткен ер адамдардың орнын толтыру, жаңа кадрлар дайындау мәселесі тұрған. Сондықтан, бұл саладағы жұмыстарды орындауда өндіріс аз уақыт ішінде жақсы табыстарға жеткен. Қысқа мерзім ішінде тәжірибелі мамандарға жасөспірімдер мен қыз - келіншектер бекітіліп, олар жұмыс барысында үйретіліп, мамандық иесі болуға жағдайлар жасалған. 1942 жылдың қыркүйегіне дейін Аралсольтрест өндірісі бойынша 10 цехтың ішінде 25 адам жаңа мамандыққа, 31 адам жоғарғы дәрежелі маман иесі болып оқып шыққан. Олардың ішінде механизаторлар, слесарьлар, электриктер, ұсталар және т.б. мамандық иелері болғаны белгіл. Оқу мен еңбекті ұштастыра отырып, өндірісте еңбек ететін жасөспірімдер мен әйелдер саны 1942 жылы 41 пайыздан 1945 жылы 50 пайызға дейін көбейді. Ұлы Отан соғыс жылдары Аралсольтрест өндірісіне көптеген тамаша бастамалар

үлгісі шыға бастаған. Әсіресе, жеке жұмысшылардың жеке тапсырмаларын орындауға социалистік жарыстар кеңінен дамып, жұмысшылар арасында қолдау тауып отырды. 1943 жылы Аралсольтрест өндірісіндегі цехтар мен бөлімшелер арасында 10 социалистік жарыстық келісімі, 28 бригада арасында 15-тей келісімдер жасаған. Социалистік жарыстың қорытындысы бойынша Аралсольтрест өндіріс орны тұз өндіретін цехты басқарған Әлібеков, өзінің жылдық жоспарын 2 ай бұрын бітірген. Автотранспорт цехты басқарған Коваль жылдық жоспарын сульфатты тасымалдауда бір ай тоғыз күн бұрын орындаған. 1942-1943 жылдары жеке міндеттемелер қабылдаған бригада мүшелері жоғарғы көрсеткіштерге жетті, сульфатты жинауда Алдыкешова, өз нормасын 250 пайызға, Ерғазиева 205 пайызға, жүкшілер бригадасындағы Крекотина өз нормасын 132 пайызға, Найда 225 пайызға орындаған. 1945-1946 жылдары аралығында Аралсольтрест өндірісінде 450 адам социалистік жарысқа қамтылған. Социалистік жарыстың қорытындысы бойынша 1946 жылы Аралсольтрест өндіріс іс орнында 1945 жылмен салыстырғанда еңбек өнімділігі 136 пайызға өсті. Өз нормасын 200-300 пайызға орындайтындардың саны 1945 жылы 10 адам, 1946 жылы 112 адамға өсті. Ұлы Отан соғысы жылдары күн сайын Аралсольтрест өндіріс еңбекшілерінің белсенділігі, олардың қоғамдық қызметке деген ынтасы, пайдалы еңбекке кеңінен араласуы жаппай халықтық сипат алды. Соғыс жылдары Аралсольтрест өндірісіндегі алдыңғы қатарлы жұмысшылардан рационализациалық ұсыныстар түсе бастады. 1945 жылы тұз қорын көбейту мақсатында тұз диірменде ленталық транспорттарды қолдану нәтижесінде 10-нан астам жүк тиеуші адамдар қысқартылып, 30 мыңдай ақша үнемделді. Осындай жаңашылдық ұсыныс ұсталар цехында желдеткішті қондырудың нәтижесінде темір балқытатын 2 от орнынан бір мезгілде жел беріліп, ұсталар цехының еңбек өнімділігін 150 пайызға дейін өсірді. Ұлы Отан соғысы жылдары еліміздегі бүкіл еңбекшілер сияқты Аралсольтрест комбинатының майданға тигізген көмегі зор болды. Соғыс жылдарында Аралсольтрест орнының еңбекшілері аянбай тер төге еңбек етті, жанқиярлық еңбек ерлігі үлгілерін көрсете білді. Аралтұз еңбекшілерінің соғыс жылдарында көрсеткен еңбек ерліктері мен еңбекке деген құштарлығы қазіргі күнге дейін жалғасын табуда. Мәселен, белгілі еңбек майталманы Социалистік Еңбек Ері Әбжали Сарымсақов тек облыс қана емес, Қазақ елінің мақтанышына айналғаны белгілі. Еліміз егемендігін алған уақыт ішінде Аралсольтрест комбинаты зор табыстарға ие болды. Өнеркәсіп атауы өзінің көп жылғы қызметі кезінде бірнеше рет өзгертілді «Сольтрест» (1927), «Аралсоль» (1933), «Сольартель» (1945), «Аралтұз» Акционерлік қоғамы 1994 жылы бүгінгі күні өнеркәсіптің еңбек өнімділігі өсіп, 400 000 тонна хлоритті натрий өндіріліп тұтынушыларға жіберілуде. «Аралтұз» Акционерлік қоғамы мемлекет меншігінен алынып, жекешелендірілді. Өндіріс өнеркәсібі алдына мынадай мәселелер қойылды:

- Қазақстан Республикасының рыноктарын сапалы да арзан отандық ас тұзымен камтамасыз ету; - шетелдік рыноктарға шығу; - өндіру мен өткізудің тиімділігін арттыру үшін, басқару мен ұйымдастырудың қазіргі кездегі принциптерін енгізу бүгінгі таңда ел егемендігіне, елдің дамуына үлкен үлес қосар ұйым ретінде танылып отыр.

1941 жылы 26 қазанда Серпухов авиамеханиктер әскери мектебі Қызылордаға көшірілді. Соғыс жылдарында ол 4097 авиамаман даярлады, оның ішінде 49 истребитель-ұшқыштарды, 3937 авиамеханикті және 111 авиамотористі әзірледі.

1941 жылы Кеңес үкіметі неміс әскерлерінің соғыс ашу мүмкіндігін сезсе-де 22 маусымда соғыс басталған сәтте не істерін білмей қалды. Неміс әскерлері соғыстың бірінші күні КСРО территориясына 60 километр еніп, соғыстың басында екпінділігін арттырып отырды. Көптеген КСРО жерлері және экономикалық аудандары немістердің қолында қалып қойды. Тек 24 маусым күні ғана КСРО халық комиссарлары кеңесінің жанынан Н. М. Шверник басқарған «Эвакуация жөніндегі кеңес» құрылды. Бұл мекеме фашистердің басып алуы қаупі туған жерлерден өнеркәсіп орындарын,

мекемелерді және тұрғындарды шығысқа қарай көшіру мәселесімен айналысты.

Шындығын айту керек бұл мекеменің ұйымдастыруымен және КСРО-ның сол кездегі қатаң тәртібімен қыруар жұмыс атқарылды. 1941 жылдың шілде-қараша айларының өзінде 1523 өндіріс орны және 12 миллион адам шығысқа қарай эвакуацияланды. Өндіріс орындарының және адамдардың басым көп бөлігі Уралға, Сібірге қарай, ал 1941 жылы бір бөлігі Волга бойына көшірілді. Волга бойына көшірілгендер келесі 1942 жылы немістер өз шабуылдарын осы бағытта жүргізгенде қайтадан эвакуациялануға мәжбүр болды.

Қазақстанға 1941–1942 жылдары 300-ден астам завод көшірілді, олардың 142-сі ірі өндіріс орындары болды. Бұл заводтардың көбісі кейін Қазақстан жеріндегі ірі өндіріс орындарының негізін қалады. 1941–1942 жылдары Кеңес армиясы шегініп жатқанда Қазақстанға 532,5 мың адам КСРО-ның батыс аймақтарынан көшіріліп әкелінді. Бұған қоса көшіп келген заводтар мен фабрикалардың 50 мың маман-жұмысшылары мен инженер-техникалық қызметкерлері келді.

Соғыс жылдары көшіріліп әкелінген былғары зауыттарының жабдықтары негізінде Жамбыл, Қызылорда және Петропавл қалаларында жаңа кәсіпорындар құрылып, Былғары аяққиім өнеркәсібі жеке сала ретінде қалыптаса бастады.

Бұлардан бөлек Қазақстанға 970 мың адам күштеп көшірілгенін ескерсек, соғыстың алғашқы жылдары Қазақстандағы демографиялық жағдайдың қиын болғанын көруге болады. Ұлы Отан соғысына дейінгі жүргізілген соңғы 1939 жылғы санақ мәліметтері бойынша Қазақстанда 6 151 102 адам тұрған. Олардың 120 395 адамы Ұлы Отан соғысына дейін күштеп қоныс аударылғандар болды. Бұл кезде Қызылорда облысында 328 067 тұрғын болса олардың 94 593 қала және 233 474 ауыл тұрғыны болған. Облыс халқының 18,2 пайызы қалалық жерлерде, 81,8 пайызы ауылдық жерлерде орналасты. Соғыс басталған күннен бастап КСРО-ның батыс бөлігінен көшіп келушілерді қабылдауға қатысты дайындық жұмыстары Қазақстанның басқа аймақтарындағыдай Қызылорда облысындада қарқын алды. 1941 жылдың 8 шілдесінде Қызылорда облысында қарамағына 1300 адам сиятын 10 жатақхана берілген эвакуациялық пункт құрылды. Эвакуациялық пункт ұжымына келгендерді қабылдап, санитарлық тазалаудан өткізіп, жұмысқа тұрғанша жатақханамен қамтамасыз ету жұмысы тапсырылды.

1941 жылдың 23 шілдесінде эвакуацияланғандар туралы мәлімет беретін анықтама бюросы ашылды және эвакуацияланғандардың көп болуына байланысты облыстағы эвакуацияланғандарды тіркеп, орналастырып жұмысқа тұрғызу жұмысымен айналысатын облыстық кеңестің атқару комитеті жанынан эвакуацияланған халықты қабылдау бөлім құрылды.

Эвакуациаланғандардың көбісі жолға көп жағдайда дайындықсыз шыққандықтан олардың ішінде Қызылорда облысына келгенде аштыққа душар болғандар көп болды. Солар үшін бір мезетте 600 адам тамақтанатын асханалар ашылды.

Бұл жерде эвакуациаланғандар жұмысқа орналасып қоныстарын ауыстырғанша тамақтанып тұрды. 1941 жылдың шілде айынан бастап Қазақстанға эвакуацияланғандар келе бастады. 1941 жылғы 5 тамыздағы эвакуациялық бөлімнің мәліметі бойынша облысқа 1273 адам келген. Олардың 664-і ер азамат, 609 әйел, (357 балалар болды) 904 еңбекке жарамды, 12 адам еңбекке жарамсыз болды. Бірінші толқынмен келгендердің 1026-сы Қызылорда қаласында қалдырылып, 247-сі Аралға, «Арал су көлігі» мекемесіне жіберілді. Бұл адамдардың 704-і келген бойда бірінші кезекте өз мамандықтары бойынша, жұмыс болмаған жағдайда, бар мамандықтар бойынша жұмысқа орналастырылды.

Облыс орталығында орналастырылғандарға 4530 шаршы метрді құрайтын пәтерлер мен жатақханалардан орын берілді, адам басына шаққанда 4,4 шаршы метрден келді. Бұл әрине олардың көшіп келген үйлеріне қарағанда аз еді, алайда алғашқы қарқынмен келгендер кейінгілерге қарағанда әлдеқайда жақсы орналасты деуге болады.

Эвакуацияланғандардың үлкен толқынының келе жатырғанын біліп отырған облыс басшылары 5 тамызға қарай облыс орталығында 10 530 шаршы метр болатындай баспана дайындады.

Бұл негізінен Н.В.Гоголь атындағы пединститутттың, ауылшаруашылығы және сауда техникумдарының жатақханалары болды. Аудан орталықтарында 563 бөлме, колхоздарда 1342 бөлме, совхоздарда 20 бөлме дайындалды. Бұл бөлмелер негізінен қараусыз қалған, көбінесе аштық кезінде қырылған халықтың үйлері, сарайлар, қоймалар болды. Үйлердің көбісінің терезелерінің әйнектері-де жоқ болды. Жаз мезгілі болғандықтан мұндай кемшіліктер алғашқы кезде білінбеді [30].

Ұлы Отан соғысы жылдарында республикамыздың экономикасын көтеру үшін, майданға көмек беру мақсатында Қызылорда халқы да аянып қалған жоқ. Жалпы Республиканың экономикасы әскери бағытқа көшірілді: бейбіт мақсаттарға жұмсалатын қаржы мейлінше қысқартылды, көптеген кәсіпорындар қорғаныс өнімдерін шығара бастады. Майдан шебінен адамдардың, өндіріс потенциалының және мәдени байлықтардың еріксіз көшірілді, көптеген қиыншылықтар туғызды. 1941-45жж. Қазақстаннан батыс аудандардың 532.5 мың тұрғыны баспана, жұмыс, тыл еңбекшілерінің қатарынан өз орнын тапты. 970 мыңдай депортацияланған немістер, поляктар осында келді. Бөлшек сауда жүйесіне азық-түлік және көпшілік қолды товарлар бұрынғыдан 7-15 есе аз түсті, баға 10-15 есе көтерілді. Елде халықты нан және басқа да маңызды азық-түлікпен жабдықтауға карточка жүйесі енгізілді. Қазақстанға 220 фабрика, завод, ұстаханалар, артель мен өнеркәсіп комбинаты көшіріліп әкелінді. Неміс әскерлерінің КСРО-ға терең бойлап кірген, Еділ бойындағы шайқастар кезінің өзінде-майдан шебі Қазақстанға жеткен жоқ. Соғыстың бірінші күнінен-ақ Қазақстан оның арсеналдарының біріне айналды. Қарағанды шахтерлері ерен еңбек етті. 4 жыл ішінде олар 34млн. тонна көмір шығарды. Орал-Ембі мұнайлы ауданының кәсіпоындары сұйық отын шығаруды 39%арттырды, электр қуатын өндіру 2 есеге өсті. Республика мыс, қорғасын өндірудегі жетекші орнын сақтап қалды, осымен бірге зерттелген кеніштердің негізінде металдар шығару, бойыту, балқыту кәсіпорындары: Шығыс Қоңырат молибден, Ақшатау молибден-вольфрам, Текелі полиметалл комбинаттары және т.б. салынды. 1941-45жж. Барлығы 460 завод, фабрика, кеніш, шахта және жеке өндірістер салынды.

Көптеген колхоздарда жұмыс істеп жүргендердің 70-80% әйелдер болды. Қазақстан еңбекшілері Ақтөбе облысы «Құрман» колхозының звено жетекшісі Шығанақ Берсиев тарының гектарынан 202ц. өнім алып, дүние жүзілік рекорд жасады. Қызылорда облысы «Авнгард» колхозының звено жетекшісі Ыбырай Жақаев күріштің гектарынан 172ц. өнім алды. Қазақстанның ауыл-село еңбеккерлері өздерінің патриоттық және еңбек парызын өтеді. 1941-45жж. Олар майдан мен елге 5879 мың тонна астық, 734 мың тонна ет және т.б. азық-түлік, өнеркәсіп үшін шикізат берді.

Сыр өңірінің басты ордасы – Қызылорда қаласы талай тарихи оқиғаларға куәгер болды. Мұнда талай руханият ошақтары ашылды. Олардың саны көп. 2018 жылы Қызылорда қаласының 200 жылдығы мерейтойы аталып өтті.

1980-90 жылдары қазіргі Абай даңғылы, Желтоқсан, А.Тоқмағамбетов көшелерінде сәнді үйлер, зәулім ғимараттар бой көтерді. Соңғы жылдары салынған Ақмешіт, Мерей шағынаудандары, “Оңтүстікмұнайгаз” фирмасының әкімшілік үйі, Диагностикалық орталық, облыстық ауруханаңың жаңа үйлері қала ажарын аша түсті. Шетелдік компаниялардың Сыр бойының табиғи байлығын игеруі тұрғындардың әлеуметтік жағдайының жақсара түсуіне ықпал ете бастады. Ежелгі Сыр бойында өмір сүрген данышпан Қорқыт баба, Жалаңтөс Баһадүр, Әйтеке би, Жанқожа, Бұқарбай, Тоғанас батырлар мен Ұлы Отан соғысы кезіндегі Кеңес Одағының батырлары атанған 22 майдангер ерлеріміздің есімдері – ел мақтанышы. Мұстафа Шоқай, Темірбек Жүргенов, Ғани Мұратбаев сияқты қазақтың біртуар ұлдары мен даңғайыр дикан Ыбырай

Жақаевтарды дүниеге әкелген де осы қасиетті Сыр топырағы. Олар — өлке тарихына енген, көше бойларындағы үйлерге жазылған биік тұлғалы қасиетті есімдер.

Сонымен қатар, Қызылорда қаласының іргесінің қаланғанына 200 жылға жуықтаған кезеңде де оның заман өзгерістеріне толы тарихи оқиғалары, ежелгі дәуірлерден бүгінгі күнге дейін Арал өңірін, Сырдария жағасын мекендеген халықтардың археологиясы, этнографиясы, әлеуметтік-мәдени өмірі зерттеушілердің назарында болып келеді.

Адамзат тарихындағы ең сұмдық соғыстың болып өткеніне 74 жыл толғалы отыр. Бірақ Ұлы Жеңістің ұмытылмайтыны сияқты, соғыс та ұмытылмастай ізін қалдырды. Жеңіс күні – бұл сан мыңдаған ұрпақ үшін ортақ мереке. Бұл мереке – бейбітшілік пен қайырымдылықтың мәңгі жасампаздығын, Отанын қорғаған жауынгер-солдаттар мен офицерлердің айбыны, тылдағы Жеңісті жақындатқан жұмысшылардың ерлік еңбектерінің мәңгі өшпейтіндігін дәлелдейтін белгі болып қалмақ.

Жалпы екінші дүниежүзілік соғыстағы жеңіс Кеңес Одағына қымбатқа түсті. Елдің 27 млн астам адамдары соғыста қаза болды. Оның 603 мыңы (400 мың) қазақстандықтар. Міне, осылай Кеңес халқы мен оның Қарулы күштері бұдан 74 жылдан астам бұрын адам баласының қас жауы фашизмді экономикамыздың арқасында осылай талқандады. КСРО-ның Ұлы Отан соғысында өз елінің бостандығы мен тәуелсіздігін қорғап қалды, Европа халықтарын фашизмнің қанды шеңгелінен құтқарып, жеңімпаз халық атанды. Өткен азапты жолдың ауыр сабақтарын халық ешқашан да ұмытпайды. Оның ауыр сабақтары біздің санамызға ұялап, қазіргі ұрпақтарды ерлікке, қырағылыққа баулып, жарқын болашағымызды қорғауға әрдайым дайын тұруға шақырады. Ұлы Отан соғысы Кеңес Одағы тұсындағы талай ақын-жыршылар шығармашылығына арқау болды. Мұның ішінде ел мен жерде жүріп, жеңіске тілектес болған қаламгерлер да, аласапыран майданда қан кешіп жүріп Отанын, халқын жырлаған ақындар айтарлықтай болды.

Қорыта айтқанда, Ұлы Отан соғысы жайында облыстық мұрағат материалдарын игеру әлі де кезегін күтіп тұрған мәселелердің бірі. Отан тарихын оқып үйренудегі алғашқы баспалдақ сонау ерте заманнан бастап, бүгінгі күнге дейін өлке тарихын игеру десек, Қызылорданың тарих қойнауын терең зерттеуде жаңа буын өкілдеріне үлкен міндеттер жүктеледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбдәкімұлы Ә. Қазақстан тарихы (ерте дәуірден бүгінге дейін). Оқу құралы. Алматы,
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Очерктер. Алматы: «Дәуір», 1994.
3. Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна», 2006.
4. Қ.С. Қаражан, Ж. Әбсеметова, Ф.А. Қозыбақова және т.б. Қазақстан тарихы: лекциялар курсы. Алматы: Заң әдебиеті, 2009. – 376 б.
5. Мұхамедов М.Б., Сырымбетұлы Б. Қазақстан тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2007.
6. Мусин Ч. Қазақстан тарихы. Алматы, 2008. – 640 б.
7. Балақаев Т., Алдажұманов Қ. Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде. — Алматы: Ғылым, 1985. — 320 б.
8. А. Оразбақов «1941 жылдың екінші жартысы – 1942 басындағы Қызылорда облысына эвакуацияланған халықтар тарихы»: Мақала – Қызылорда, 2015.
9. Правда. — 1941. — 23 қырк.
10. Қызылорда Мемлекеттік архив қоры. - 287, 232, 243, 250
11. Ленин жолы. 1943, 17 сәуір.
12. Ленин жолы. 1946, 15 мамыр.
13. Ленин жолы. 1946, 17 желтоқсан.
14. Ленин жолы. 1947, 15 желтоқсан.
15. Ленин жолы. 1947, 27 желтоқсан.

Аннотация: В статье приводятся сведения о социальном и экономическом положении населения Кызылординской области в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. А также, труд работников в тылу и информация о работе предприятий Кызылординской области. В Кызылординской области основной отраслью экономики региона является сельское хозяйство. В часности, основная доля сельского хозяйства является рис Сыра. Было отмечено, что рисовое поле занимает более 70 тысяч гектаров, и в последнее время оно используется для сокращения его объема и производства маловодной пшеницы, кукурузы, картофеля и овощей, фруктовых и пищевых масел и широко распространено выращивание зерновых культур. Кроме того, 200 лет назад исследователи обратили внимание на историю города Кызылорды, его современную историю, историю Аральского моря, археологию, этнографию, социокультурную жизнь народов, населяющих Аральское море, побережье Сырдарьи.

Abstract: The article provides information on the social and economic situation of the population of the Kyzylorda region during the Great Patriotic War of 1941-1945. And also, the work of workers in the rear and information on the work of enterprises of the Kyzylorda region. In the Kyzylorda region, the main sector of the region's economy is agriculture. Particularly, the main share of agriculture is rice Cheese. It was noted that the rice field occupies more than 70 thousand hectares, and recently it has been used to reduce its volume and produce low-water wheat, corn, potatoes and vegetables, fruit and vegetable oils, and the cultivation of grain crops is widespread. In addition, 200 years ago, researchers drew attention to the history of the city of Kyzylorda, its modern history, the history of the Aral Sea, archeology, ethnography, the social and cultural life of the peoples living in the Aral Sea, and the coast of the Syr Darya.

УДК 340.12

Татимова М.Н., Абдухаимова А., Бейдиева А.
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан

МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ В УСЛОВИЯХ ЧЕТВЕРТОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы модернизации общественного сознания в условиях четвертой промышленной революции в Казахстане. В контексте президентской программы Рухани Жангыру анализируется переход казахского языка на латиницу. В статье раскрываются конкретные действия Ел-басы Нурсултана Назарбаева по разработке и реализации языковой реформы. Обосновывается значение перехода казахского языка на латиницу как сердцевина обновления человеческого капитала, без чего невозможно осуществление одной из главных задач четвертой промышленной революции в Казахстане. Послание Ел-басы Нурсултана Назарбаева народу Казахстана (10 января 2018 г.) определяет, что предстоит сделать нашей стране для успешной навигации в новом мире – мире четвертой промышленной революции. «Сегодня мир вступает в эпоху четвертой промышленной революции, эру глубоких и стремительных изменений: технологических, экономических и социальных. Новый технологический уклад кардинально меняет то, как мы работаем, реализуем свои гражданские права, воспитываем детей».

Ключевые слова: модернизация, обновление, человеческий капитал, революция, задача, качество

В статье рассматриваются проблемы модернизации общественного сознания в условиях четвертой промышленной революции в Казахстане. В контексте президентской программы Рухани Жангыру анализируется переход казахского языка на латиницу. В статье раскрываются конкретные действия Ел-басы Нурсултана Назарбаева по разработке и реализации языковой реформы. Обосновывается значение перехода казахского языка на латиницу как сердцевина обновления человеческого капитала, без чего невозможно

осуществление одной из главных задач четвертой промышленной революции в Казахстане. Послание Ел-басы Нурсултана Назарбаева народу Казахстана (10 января 2018 г.) определяет, что предстоит сделать нашей стране для успешной навигации в новом мире – мире четвертой промышленной революции. «Сегодня мир вступает в эпоху четвертой промышленной революции, эру глубоких и стремительных изменений: технологических, экономических и социальных. Новый технологический уклад кардинально меняет то, как мы работаем, реализуем свои гражданские права, воспитываем детей».

Как отмечает Нурсултан Назарбаев, «эпоха «нефтяного изобилия» практически подходит к концу». Конъюнктура цен на нефть на мировом рынке с начала двадцать первого века до 2014 г. была благоприятной для Казахстана как нефтедобывающей страны. Однако с 2014 г. цены на нефть демонстрируют отрицательную динамику, что привело к сокращению доходов государств, ориентированных на производство и продажу нефти и газа. К числу этих государств относится Казахстан, в котором, начиная с 2014 года, наблюдалось замедление экономического роста. В 2017 году страна, преодолев негативные последствия мирового кризиса, вернулась на траекторию уверенного роста. По итогам года рост валового внутреннего продукта составил 4%, а промышленного производства более 7%.

Перед страной стоит задача углубления качества развития. В первую очередь это означает диверсификацию экономики. Необходимо развитие обрабатывающей промышленности, транспортной инфраструктуры и других сфер, не связанных с добычей полезных ископаемых. Глобальные тренды показывают, что выход на новое качество развития должен основываться в первую очередь на широком внедрении элементов четвертой промышленной революции. Это несет в себе как вызовы, так и возможности. Ел-басы выражает уверенность, что у Казахстана есть все необходимое для вхождения в число лидеров нового мира. Для этого нужно сконцентрироваться на решении ряда важных задач.

Одной из главных задач Казахстана является обновление человеческого капитала. Как показывает практика, именно человеческий капитал является решающим ресурсом социально-экономического развития в условиях четвертой промышленной революции. Развитие человеческого капитала связано с совершенствованием системы образования, первоклассным здравоохранением и здоровой нацией, дальнейшего развития нашей культуры и идеологии. Именно в этом состоит основной смысл принятой в 2017 г. Государственной программы «Рухани Жангыру». Идеалом нашего общества, подчеркивает в послании Нурсултан Назарбаев, должен стать казахстанец, знающий свои историю, язык, культуру, при этом современный человек, владеющий иностранными языками, имеющий передовые и глобальные взгляды. Программа «Рухани Жангыру» выдвигает на первый план модернизацию общественного сознания. Идея модернизации общественного сознания является закономерной и необходимой. В обращении Ассамблеи народа Казахстана к многонациональному сообществу страны указывается: «Мы находимся на пути становления политической нации. Чтобы занять передовые позиции в мире, каждый из нас и все мы вместе должны изменить свое сознание, мышление, избавиться от устаревших стереотипов. Изменение общественного сознания позволит в меняющемся мире, в условиях новых угроз и вызовов укрепить стабильность, единство, согласие которые всегда были и будут основой развития Казахстана» .

В рамках реализации Третьей модернизации Казахстана, будут осуществляться три модернизационных процесса: политическая реформа, создание новой модели экономического роста и модернизация общественного сознания. Как отмечает Госсекретарь РК Гульшара Абдыкаликова в своей статье «Духовное возрождение – приоритет Третьей модернизации Казахстана», опубликованной в газете «Казахстанская правда»: «Среди названных процессов основополагающей является модернизация

духовной сферы. Успех и политической, и экономической модернизаций зависит в первую очередь от уровня общественного сознания, где приоритетом является духовность. Поэтому духовное возрождение казахстанского общества на сегодня – задача что ни на есть самая актуальная» .В своей статье «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» Нурсултан Назарбаев указывает, что общественное сознание требует не только выработки принципов модернизации, но и конкретных проектов, которые могли бы позволить ответить на вызовы времени без утраты великой силы традиции. Ел-басы выделяет шесть конкретных проектов, которые должны быть реализованы в ближайшие годы. Прежде всего, это переход казахского языка на латиницу. Во- вторых, это перевод на казахский язык 100 лучших зарубежных учебников по общественным дисциплинам. В-третьих, программа «Туган жер» создаст возможность по поддержке «малой родины» со стороны бизнесменов, чиновников, интеллигенции, воспитанию патриотизма. Четвертый проект «Сакральная география Казахстана» направлен на сохранение «святых мест» и святынь, что позволит развивать инфраструктуру туризма в стране. Проект «Современная казахстанская культура в современном мире» откроет дорогу многим талантам, которые через свое творчество стремятся прославить Казахстан в мире. Наконец, шестой национальный проект «100 новых имен Казахстана» обеспечит популяризацию наших современников, достигших выдающихся успехов в своей сфере, пример для нравственного воспитания нашей молодежи. Эти проекты станут основой идеологической работы государства и гражданского общества в среднесрочной перспективе .

Обосновывая необходимость перехода казахского языка на латиницу, Нурсултан Назарбаев вкратце прослеживает в статье эволюцию письменности на территории Казахстана с периода раннего средневековья до наших дней. Почти 900 лет с принятием ислама применялась арабская письменность. В 1929 г. она была заменена новым латинизированным алфавитом. В 1940 г. этот алфавит был заменен кириллицей, которая используется до настоящего времени. Президент подчеркивает, что история изменения казахского алфавита определялась в основном конкретными политическими причинами. В Стратегии «Казахстан-2050» Ел-басы поставил задачу перехода казахского языка на латиницу в 2025 г. К 2025 г. делопроизводство, периодические издания, учебники и все остальное будет издаваться на латинице. Переход на латиницу также имеет свою глубокую историческую логику. Это и особенности современной технологической среды, и особенности коммуникаций в современном мире, и особенности научно-образовательного процесса в XXI веке. В практическом плане Ел-басы поставил на 2017 г. задачу принять с помощью ученых и широкой общественности единый стандартный вариант казахского алфавита в новой графике. С 2018 г. начать подготовку кадров для преподавания нового алфавита и подготовку учебников для средней школы. Вближайшие 2 года провести необходимую организационную и методическую работу. Большое значение для понимания необходимости перехода казахского языка на латиницу имели разъяснения Нурсултана Назарбаева, данные им в ходе посещения Южно-Казахстанской области. Благодаря этому Ел-басы развеял сомнения и страхи в связи с отказом в будущем казахского языка от кириллицы.

«Переход на латиницу – это не какой-нибудь каприз – это требование времени». Необходимость перехода казахского языка на латиницу Назарбаев тесно увязывает с необходимостью знания английского языка как фактора повышения конкурентоспособности граждан Казахстана и на этой основе повышения конкурентоспособности всего государства. «Наши люди – они сейчас везде. Чтобы в любой другой стране адаптироваться, им надо знать международный язык, которым становится английский. Почему английский. Потому что именно на этом языке идет научно-технический прогресс. И в медицине, технологии, технике, во всем». Для убедительности своих слов Ел-басы сослался на международный опыт. «Миллиард

неангличан на Земле знают английский язык. Китайцы, деловой круг, весь знает английский язык, Индия вся на английском языке, Япония *на английском языке.* Была попытка некоторых стран, например, Малайзия, когда получили независимость, попытались говорить только на малайском языке, но потом через год вернулись. Потому что поняли, что теряют. Это требование времени». Развеял Ел-басы в своих разъяснениях и некоторые опасения творческих людей в связи с переходом на латиницу. «Есть такие опасения, я слышу опасения творческих работников, людей, писателей, которые говорят: «Мы на кириллице писали, теперь наши книги останутся в стороне, никто их не будет знать». Но они не учитывают современность, создание современного портала, который автоматом переводит».

Крупным событием в жизни Казахстана стал V Всемирный курултай казахов, на котором Нурсултан Назарбаев в очередной раз был избран председателем этой организации. Свое выступление на курултае Назарбаев вновь использовал для разъяснения положений модернизации общественного сознания, в частности, перехода казахского языка на латиницу. В данном случае речь шла о пользе латиницы для укрепления духовных связей казахов в разных частях света. «Перевод казахского языка на латиницу – это шаг к интеграции в глобальную систему науки и образования, обеспечения нашего духовного единства. На бывшем советском пространстве, СНГ, мы используем кириллицу, наши соотечественники в Китае используют арабскую вязь, наши братья на Западе используют латиницу. Выходит, что при разговоре у нас единый язык, но при чтении у нас три разных языка. Мы не можем понять друг друга. Не можем понять письменность. Это отдаляет нас. Сейчас мы стараемся изучать и познавать современную науку, технику, интернет. Это все сейчас основано на латинском алфавите. Мы сейчас работаем над тем, чтобы как можно быстро восполнить эти пробелы. Перевод казахского языка на латиницу укрепит наше единство и духовно сблизит нас». Важным моментом этого выступления Президента стало указание на возможность, и даже необходимость ускорения *сроков перехода на латиницу.* «Я в своем Послании поставил срок для решения этого вопроса до 2025 года. Но, думаю, не надо затягивать с этим вопросом». Смена алфавита, несомненно, является сложным, комплексным и достаточно длительным процессом, состоящим из ряда этапов. Вот почему Нурсултан Назарбаев указал в 2012 г. начало перехода на латиницу 2025 г. Однако, в обществе может сложиться неправильное представление, что впереди еще много времени и можно не спешить. Глава государства призвал к более ответственному подходу к очень важной реформе казахского языка. В том числе он имел в виду и ученых-филологов, перед которыми стоит весьма ответственная задача разработки нового алфавита. «Наши ученые должны изучить и определить нужные нам образцы, изучив турецкий алфавит и алфавиты таких стран как Азербайджан, Узбекистан, которые ранее перешли на латиницу, учтя их недостатки, необходимо составить свой алфавит». В этом же ключе Ел-басы рассуждал и о значении нового латинского алфавита для казахского языка. Его необходимость определяется потребностями развития самого языка, а не какими-то политическими причинами. «Самое главное – это новый казахский алфавит. Первым у нас был алфавит тюрков, потом наши предки принесли арабский алфавит. Было писание Ахмета Байтурсынова, потом латиница. Затем мы перешли на кириллицу. Например, в кириллице есть лишние буквы, которые казахскому языку не нужны. Их никто не использует. Если будем использовать, это разрушит наши правила» .

В этой ситуации очень важно было услышать мнение Нурсултана Назарбаева как инициатора языковой реформы в Казахстане. Назарбаев пригласил казахстанцев к обсуждению этого проекта алфавита, и высказать по нему свои замечания. «Народ должен участвовать, рассматривать. В этом вопросе скрывать нечего от народа. Парламент обсудил, высказал все замечания свои. Сейчас детально нужно рассмотреть. Когда будет

консенсус, когда ученые, языковеды, историки придут к согласию и скажут, я тогда объявлю по новому алфавиту. И это не означает, что завтра этот алфавит начнет работать» .

«Переход казахского языка на латиницу не затронет другие языки, в том числе русский язык. Использование русского языка на кириллице остается без изменения и будет функционировать, как и прежде. Во многих странах мира параллельно используются разные алфавиты. Например, в некоторых странах северной Африки, южной Азии наряду с родными языками используются английский, французский алфавиты. Поэтому нет никакого повода для беспокойства для сохранения культурных и языковых традиций всех этнических групп, проживающих в Казахстане. Равенство прав этносов, невзирая на язык, остается незыблемым. Государственный язык и в дальнейшем будет главным фактором консолидации казахстанского общества. Русский язык и его знание это достояние казахского народа» .

С 2021 г. планируется обеспечить выдачу паспортов, удостоверений личности гражданина Республики Казахстан и иных документов на государственном языке на основе латинской графики. На третьем этапе с 2024 г. начнется перевод делопроизводства центральных и местных госорганов, организаций, государственных СМИ на новую графику. Правительство планирует сформировать пул журналистов, специализирующихся на публикациях материалов по тематике перевода казахского алфавита на латинскую графику и привлечь блогеров к разъяснительным работам в социальных сетях (на последнее планируется выделить 426,6 млн. тенге). Прочие информационно-пропагандистские меры не потребуют от государства дополнительных денежных вложений .

Список литературы:

1. Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г. // Казахстанская правда. – 2018. -10.01.
2. Обращение Ассамблеи народа Казахстана //Казахстанская правда. -2017. - 04.
3. Абдыкаликова Г. Жизнь предоставляет уникальную возможность перейти на латиницу.– Режим доступа: informburo.kz – (дата обращения 07.02.2018).
4. Назарбаев Н. Болашаққабағдар: Рухани жаңғыру //Егемен Қазақстан. - 2017. - 12.04.
5. Назарбаев Н. До конца 2017 года нужно разработать казахский алфавит на латинице. – Режим доступа: kazpravda.kz – (дата обращения 02.2018).
6. Переход на латиницу сблизит казахов по всему миру. – Нурсултан Назарбаев. 23.06.2017. – Режим доступа: Казинформ – (дата обращения 07.02.2018).
7. Нурсултан Назарбаев рассказал о новом казахском алфавите. 08.2017. – Режим доступа: Tengrinews.kz – (дата обращения 07.02.2018).

Түйін:Мақалада Қазақстандағы төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы қоғамдық сананы жаңғырту мәселелері талқыланады. Президенттік бағдарлама аясында Рухани Жангыру қазақ тілінің латын әліппесіне көшуін талдау жасайды. Мақалада Нұрсұлтан Назарбаевтың тіл реформасын жасау мен жүзеге асырудағы нақты әрекеттері туралы айтылады. Адам капиталын жаңартудың өзегі ретінде қазақ тілін латын әліппесіне көшудің маңыздылығы дәлелденді, онсыз Қазақстандағы төртінші өнеркәсіптік революцияның негізгі міндеттерінің бірін жүзеге асыру мүмкін емес. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы (10 қаңтар 2018 ж.) Біздің еліміздің жаңа әлемде - төртінші өнеркәсіптік революция әлемінде сәтті жүзу үшін не істеу керектігін анықтайды. «Бүгінде әлем төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріне, терең және жылдам өзгерістерге: технологиялық, экономикалық және әлеуметтік дәуірге аяқ басты. Жаңа технологиялық құрылым біздің жұмысымызды, азаматтық құқықтарымызды іске асыруды және балаларды оқытуды түбегейлі өзгертеді».

Abstract: The article discusses the problems of modernization of public consciousness in the conditions of the fourth industrial revolution in Kazakhstan. In the context of the presidential program, Rukhani Zhangyru analyzes the transition of the Kazakh language to the Latin alphabet. The article reveals the specific actions of head of state Nursultan Nazarbayev to develop and implement language reform. The importance of the transition of the Kazakh language to the Latin alphabet as the core of the renewal of human capital is substantiated, without which it is impossible to carry out one of the main tasks of the fourth industrial revolution in Kazakhstan. The message of head of state Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan (January 10, 2018) determines what our country has to do for successful navigation in the new world - the world of the fourth industrial revolution. "Today the world is entering the era of the fourth industrial revolution, an era of profound and rapid changes: technological, economic and social. The new technological structure is fundamentally changing the way we work, realize our civil rights, and educate children. "

УДК 378.018.4

Татимова М.Н., Нарбекова Т.М., Асильбекова Л.Р.
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан

ИННОВАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВУЗА В РАМКАХ ПОСЛАНИЯ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация: Современный мир характеризуется динамично изменяющейся реальностью, стремительным развитием человеческой цивилизации. Технологическое и культурное разнообразие опережает способности человека к осмыслению происходящих событий и поэтому без соответствующей подготовки новых явлений, учета рисков и прогноза перспектив сегодня не обойтись. Глобальные изменения обусловили признание главным богатством любого государства интеллектуальный и творческий потенциал его гражданина. Это понимание ориентирует нас на повышение уровня знаний, подготовки думающего человека, способного к творческому использованию новых технологий, понимающего и умеющего формулировать смысл человеческой деятельности. В Послании Президента страны народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» (2017г.)» подчеркивается, что «Только те народы, которым удастся опередить будущее и решительно пойти навстречу вызовам, а не стоять и ждать, окажутся победителями. Наша задача – сделать образование центральным звеном новой модели экономического роста. Учебные программы необходимо нацелить на развитие способностей критического мышления и навыков самостоятельного поиска информации».

Ключевые слова: стандарты образования, качество образования, инновации университета, Болонский процесс, деятельность

Проблема инновационного обеспечения качества образовательной деятельности вуза в современной образовательной реальности весьма актуальна прежде всего в связи с переходом отечественной системы подготовки специалистов на двухуровневую систему бакалавриата и магистратуры. И главным акцентом в данной связи, на наш взгляд, является не только повышение качества образования, но и сохранение лучших образцов его обеспечения.Формирование единого европейского образовательного пространства исходит из того, что каждое государство несет ответственность за качество высшего образования, а это подразумевает использование понятных и общепринятых форм его достижения и контроля. Для этого Европейской ассоциацией по гарантии качества высшего образования (ENQA) в середине 2000-х гг. были разработаны «Стандарты и рекомендации для гарантии качества высшего образования в Европейском пространстве». Предпосылкой тому стало подписание министрами образования европейских стран

Болонской декларации, к положениям которой присоединилась и Россия. Поэтому российская высшая школа должна разработать согласованные стандарты, процедуры и рекомендации по гарантии качества. Проблема стандартизации качества высшего образования рассматривалась также на Бергенском (2005 г.) и Лондонском (2007 г.) коммюнике министров образования стран Евросоюза, позитивно оценивших стандарты ENQA как гарантию качества вузовской подготовки специалистов.

Несмотря на то, что Болонский процесс неоднозначно оценивается специалистами (ученые и практики высшего образования как критикуют, так и поддерживают европейскую инициативу), нельзя не отметить его роль в развитии инновационной деятельности в российской высшей школе. Такая роль связана прежде всего с тем, что сами инновации являются неотъемлемой частью образовательного процесса и, как и последний, должны быть реализованы по определенным стандартам качества.

В Лиссабонской стратегии развития высшего образования Европы поставлена цель - построить наиболее динамичную и основанную на знаниях экономику в мире. А для этого, по мнению разработчиков названной стратегии, европейское высшее образование должно продемонстрировать, что качество образовательных программ и присваиваемых квалификаций основано на инновациях.

В этой связи основными гарантиями качества выступают следующие характеристики:

- ответственность за уровень и качество образования несут сами вузы;
- качество образовательных программ должно непрерывно совершенствоваться (т. е. иметь внутренний механизм инновационного развития). Гарантия качества образовательных программ подразумевает: разработку и представленность результатов обучения; дифференциацию требований, предъявляемый к различным видам обучения (дневному, заочному, дистанционному, Интернет-обучению и др.); доступность соответствующих ресурсов обучения; мониторинг успеваемости студентов и периодическую оценку образовательный программ; постоянное взаимодействие вузов с работодателями, представителями рынка труда и другими организациями и субъектами, заинтересованными в результатах обучения в вузе; участие студентов в процедурах гарантии качества;
- в вузах должны существовать организационные структуры, предоставляющие образовательные программы и обеспечивающие их реализацию, а также формирующие культуру качества образовательной деятельности. Это подразумевает, что вузы должны разработать и реализовать механизмы и критерии оценки компетентности преподавателей. Данные критерии должны быть доступны организациям, осуществляющим внешнюю оценку, и быть отражены в публичные отчетах вуза;
- обеспечение прозрачности внешней экспертизы. Вузы должны регулярно публиковать своевременную, непредвзятую и объективную информацию в отношении количества и качества реализуемых образовательный: программ, их эффективности;
- вузы, как гаранты качества, должны демонстрировать свою подотчетность за общественные и частные финансовые инвестиции в образовании. Это подразумевает, что вузы должны гарантировать, что имеющиеся в наличии ресурсы для организации процесса обучения студентов являются достаточными и соответствуют требованиям каждой реализуемой программы и современному уровню науки и практики. Соответственно, необходимо обеспечить сбор, анализ и доступность необходимой информации для эффективного формирования программ обучения;
- используемые процедуры стандартизации качества и оценки его соответствия в конкретном вузе не должны подавлять разнообразие научных: и педагогических школ и инновационную деятельность.

Опыт реализации механизма инновационного обеспечения качества

образовательной деятельности вуза актуализирует потребность в разработке политики (стратегии и тактики) в данной сфере. Она должна отражать такие аспекты, как развитие связей между образовательной и научно-исследовательской сферами, организация системы управления качеством в стратегии развития вуза, обязанности кафедр и факультетов в осуществлении гарантий качества, участие студентов в данном процессе.

В свою очередь, для получения требуемого международными стандартами уровня качества необходимо внедрять и инновационную систему оценки уровня знаний студентов. Для этого сами оценочные процедуры должны быть составлены согласно планируемым результатам обучения, должны соответствовать своему назначению (диагностическому, воспитательному, текущему или итоговому и др.), проводиться специалистами, которые осознают влияние их оценки на дальнейший процесс обучения и успехи студентов, иметь административный характер для гарантии точности и объективности оценки.

Таким образом, можно с уверенностью сказать, что адаптация к отечественным условиям и внедрение международных стандартов качества в образовательный процесс российских вузов выступает значимым механизмом реализации инноваций. Система менеджмента качества инновационна уже потому, что содержит принципиально новый подход к организации учебного процесса, к оценке его результатов. Вместе с тем качество подготовки студентов есть основной параметр, по которому образовательные заказчики - субъекты рынка образовательных услуг - оценивают деятельность вуза, а сама система высшего профессионального образования выступает стратегическим фактором прогресса общества в целом.

Список литературы:

1. Горленко О. А. Менеджмент качества: анализ основных определений // Методы менеджмента качества. 2004. № 12. С. 34-36.
2. Востриков А. С. и др. Система менеджмента качества в техническом вузе: Опыт Новосибирского государственного технического университета // Университетское управление: Практика и анализ. 2003. № 2(25). С. 78-85.
3.Стратегия Казахстана-2030г.

Түйін: Қазіргі әлем қарқынды өзгеретін шындықпен сипатталады, адамзат өркениетінің қарқынды дамуы. Технологиялық және адамның түсіну қабілетінен бұрын мәдени әртүрлілік оқиғалар, сондықтан жаңаларын тиісті дайындықсыз құбылыстар, тәуекелдерді есепке алу және болашақты болжау бүгін мүмкін емес. Жаһандық өзгерістер кез-келген адамның басты байлығын мойындады. Өз азаматының мемлекеттік зияткерлік және шығармашылық әлеуеті. Бұл түсіну бізді білім деңгейінің жоғарылауына, ойшылдың дайындығына жетелейді, жаңа технологияларды шығармашылықпен қолдана алатын тұлға,адам қызметінің мағынасын түсініп, тұжырымдай біледі. Ел басының Қазақстан халқына «Үшінші жаңғыру Қазақстан: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» (2017)» деп атап көрсетеді. «Тек болашаққа ұмтылған және батыл қадам жасайтын елдер ғана қиындықтарға төтеп беріп, тұра бермей, жеңімпаз болады. Біздің міндетіміз білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің негізіне айналдыру. Оқу бағдарламаларында дамытылатын қабілеттерге назар аудару керек, ойлау және өздігінен іздену дағдылары».

Abstract: The modern world is characterized by a dynamically changing reality, the rapid development of human civilization. Technological and cultural diversity ahead of human ability to comprehend events and therefore without appropriate preparation of new phenomena, risk accounting and forecasting prospects today can not do. Global changes have recognized the main wealth of any State intellectual and creative potential of its citizen. It understanding guides us towards increasing the level of knowledge, training of the person capable of creatively using new technologies, understanding and able to formulate the meaning of human activity. In the Address of the President of the country to the people of Kazakhstan “Third Modernization Of Kazakhstan: global competitiveness ”(2017)” emphasizes that “Only those nations who succeed in getting ahead of the future and resolutely go to meet the challenges,

and not stand and wait, will be the winners. Our task is make education the centerpiece of a new model of economic growth. Curricula need to focus on developing abilities critical thinking and self-search information skills ".

УДК81'373

Таукеев С.У., Жумагулова Ж.Ж., Айтпенбетова Г.А.
к.ф.н., доцент, ЮКГУ, Шымкент, Казахстан
к.ф.н., доцент, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, магистр, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ДОМИНАНТЫ В РОМАНЕ А.АЛИМЖАНОВА «ГОНЕЦ»

Аннотация: Учитывая, что к семантической композиции литературного произведения относится принцип или прием насыщения слов и выражений разнообразными смысловыми излучениями, которые в соответствии с ситуацией приобретают функции неожиданных указателей вех или путей развития сюжета, естественно, что в стилистике художественной литературы даже те языковые единицы и речевые образования, которые свойственны стилистике языка и речи, приобретают новые функциональные применения и новые осмысления или смысловые приращения.

Мы называем эти слова «лексико–семантическими доминантами». Лексико–семантические доминанты–это лексические единицы, которые характеризуются значительной интенсивностью употребления, общепринятым и/или контекстуальным символическим значением, высокой степенью «авторизации» (М.А.Карпенко), значительными «комбинаторными приращениями смысла» (Б.А.Ларин), ведущей ролью в реальноязыковом воплощении творческой концепции писателя.

Лексико – семантические доминанты в произведениях А.Алимжанова функционируют в качестве основного показателя системной организации художественного текста. Их текстообразующие возможности реализуются как в названиях художественных произведений, так и в функционально – семантических рядах словарного состава текста.

Ключевые слова: лексика, семантика, доминанта, художественнный текст, Ануар Алимжанова

Любое художественное произведение представляет интерес для исследователя прежде всего как средство выражения творческой индивидуальности автора, его мировоззрения, жизненных установок , широты и глубины его в злядов на окружающую действительность.

И здесь «важность лингвистического анализа художественного текста для понимания его идейно–художественных особенностей – того, что вскрывается во всем многообразии и сложности литературоведами и стилистами, – первостепенна» [12,22]. А при лингвистическом анализе «вполне закономерно, что основой исследования прежде всего является слово, но слово, не вырванное из своего контекстуального окружения (и микроконтекста, и макроконтекста произведения), а наоборот, исходящее из него, слово в его валентных потенциях сочетательных и реализациях как основное орудие воплощения художественного замысла писателя» [2,188].

Они подчинены художественно–эстетическому заданию и обусловлены структурой литературной композиции. Другими словами, «...в индивидуально–поэтическом словоупотреблении часто происходит семантическая метаморфоза лексемы путем выделения, создания и осознания таких оттенков ее значений, которые не входят в ее общеречевую характеристику – и в субъективные характеристики ее функционально преобразованных отражений у других литературных групп или художественных школ. И

только на фоне других контекстов употребления этой лексемы понятна индивидуально–художественная осложненность ее семантической структуры» [5,67].

Таким образом, в лингвистическом исследовании художественного текста наблюдается определенная градация: от смысла отдельной языковой составляющей к смысловым внутритекстовым системам и от них к смыслу целого текста. [6,99]. Важно отметить также, что «...реализация готового участка языковой системы всегда связана с определенным художественным замыслом, идейной установкой автора» [6,178].

Вот почему одним из аспектов лексико–семантического анализа художественных произведений стала проблема поиска и выявления слов, отражающих как творческий замысел писателя, так и его индивидуально–речевой стиль. В.В.Виноградов писал: «Образ, запечатленный в одном слове или одной синтаксической единице, иногда определяет всю композицию литературного произведения, выступая как его художественный синтез или обобщающий символ» [4,53].

Такие слова, являющиеся своеобразным центром лексико–семантической системы того или иного автора, получили достаточно широкое освещение в лингвистической литературе последних лет, где были определены как «ключевые слова», «слова–фавориты», «лексические лейтмотивы» и т.п. Так, например, А.Бочаров пишет: «У каждого серьезного писателя есть заветное слово, своего рода волшебный ключик, помогающий проникнуть в глубины художнической мысли» [7,5].

Вопрос о лексико–семантических доминантах в художественных текстах А.Алимжанова рассматривается нами на уровне семантического анализа названий трех основных художественных произведений писателя исторического цикла и доминантных лексических единиц в функционально– семантических рядах художественного текста. При этом учитывается, что «...в языке художественной литературы семантика отдельных слов очень часто обрастает дополнительными оттенками смысла, возникающими у большого писателя в процессе восприятия действительности и художественного отбора фактов и явлений» [12,10].

Казахский русскоязычный писатель Ануар Алимжанов, следуя лучшим образцам русской художественной литературы, часто обращается в своем творчестве к приему переосмысления основных значений различных лексических единиц в художественном тексте с учетом их парадигматических и синтагматических связей. Эта черта ярко проявляется при семантическим анализе названий его художественных произведений исторического цикла.

В заглавии романа «Гонец» присутствует основное значение слова – «В старину: человек, посылаемый куда–нибудь со срочным известием» [11,141]. На протяжении действия романа упоминается множество гонцов, относящих или приносящих какие–либо известия: этим и ограничивались их задачи. Ср. «Только безымянным *гонцам* известно, где притаился уцелевший аул, где спрятаны спасенные от угона за Джунгарские горы табуны султанов Великого жуза или где, в скольких переходах от Алтынколя, находятся ополченцы найманов и сколько сотен осталось от нукеров Болат–хана» [1,195].

Иное предназначение суждено главному герою романа Кенже. Оно заключено в словах Санырака: «Батыров шлют *гонцами по* самым сложным и важным делам» [1,285]. Кенже с друзьями отправляются к Тайлак–батыру не просто с известием о том, что батыры Санырак и Малайсары предлагают Тайлаку с его отрядами объединиться в борьбе против общего врага – джунгар. Он наделен полномочиями убедить в этом Тайлака и привести его отряды в условленное место. А такие вопросы обычными гонцами никогда не решались.

Кроме того, в семантику слова *гонец* заложено, помимо отмеченных в современных двуязычных словарях значений «кугыншы», «хабаршы», «шабарман» [8,163], такое устаревшее значение, как «жаушы», что в буквальном переводе означает: «Сообщающий

о враге, о приближении врага». В самом деле, трижды в романе Кенже выступал в роли гонца – и каждый раз его конечной целью были переговоры о совместных действиях против врага. Следовательно, на выборе писателем именно этого слова в качестве функциональной характеристики главного героя сказалась национальная принадлежность автора, национальная специфика понимания семантики слова. Этот пример подтвержает мысль Н.Г.Михайловской, что в художественном произведении русскоязычных национальных писателей «...значительную роль играют те компоненты образной системы, которые передаются средствами русского языка, но органически связаны с психологией, культурой, бытом, традициями, наконец, всем мировосприятием данной нации» [10,65].

В конце романа Кендебатыр удостаивается еще большей чести: сопровождать казахских посланников в Петербург и обратно вернуться уже с послом русской царицы, если она согласится покровительствовать казахскому народу. Подобная миссия была нетрадиционна и недоступна рядовому гонцу. Вот почему великому бию Казыбеку приходится уточнить: «*Гонцом от народа своего* едешь, сын мой» [1,386].

При установлении лексико–семантической доминанты в тексте конкретного художественного произведения возникает опасность увлечения чисто количественными, частотными параметрами. По меткому замечанию Х.Х.Махмудова: «Дело не в том , сколько томов написано, не в том, сколько и каких слов употребил писатель, дело не в том, чтоб подсчитать и установить частотность употребления слова, скажем, «туман» или суффиксов того или иного порядка, например, субъективной оценки, или дать статистику случаев модализации той или иной формы с применением вычислительных машин; или широкое освещение своеобразного употребления грамматических категорий имени и глагола, опираясь на достоверные факты, извлеченные из произведений того или иного автора. Произведения писателя, изучаемые в таком направлении, не дают ключа для проникновения в его творческую студию» [10,19].

Если анализировать в таком плане исторические романы А.Алимжанова, то тех же глаголов движения или говорения в каждом из них окажется больше всего. Но будут ли они определять смысловую структуру всего произведения, нести в себе идейно–художественный замысел автора? Разумеется, нет, так как это всего лишь дежурная часть лексики, без которой невозможно построение связного текста.

Творческий замысел романа «Гонец» и его идейно — художественное воплощение предопределили функционирование в качестве лексико —семантической доминанты слова *единство*. Тема единства, объединения перед лицом реальной угрозы всего казахского народа прозвучала уже в предыдущем романе А.Алимжанова – «Стрела Махамбета». В беседе с русским офицером – лекарем Даль– Луганским Махамбет, рассказывая гостю о битвах казахов с джунгарами и китайцами, говорил:

« – О, тогда мысль о гибели *объединила* все племена Младшего, Среднего и Великого жузов, и стал народ казахский могучим, *единым* и сильным, отстоял свои земли, очистил их от захватчиков, добравшихся чуть ли не до Арала » [1,417].

Роман «Гонец» как раз и повествует о том времени (примерно 1728–1731 г.г), когда на казахские земли, раздираемые междуусобными войнами, стычками и набегами друг на друга удельных ханов и султанов, вторглись полчища джунгар. Огнем и мечом прошлись они по цветущим землям Семиречья, Сайрама, Туркестана. Разрозненные отряды казахских воинов не могли оказать им серьезного сопротивления. И тогда встал вопрос о единстве, объединении всего народа: «Людям нужна была опора, надежда. Народ искал вождя, способного *объединить* грызущиеся друг с другом племена казахов. Потому каждое новое имя вселяло огонек надежды» [1,196].

Впервые призвал народ к единству храбрый и прямой батыр Жанатай, бросив клич: «Забудем распри, *объединим* аулы, защитим матерей и сестер, родные реки и горы!» [1,199]. Но не все внимали голосу разума, многие богачи, ханы выжидали. И люди с

тоской вспоминали прежние времена, корили сами себя: «Спесив каждый из нас. Спесь всегда брала верх над разумом и подавляла чувство уважения друг к другу, чувство *единства*» [1,213]. «Только воля великого Хакназара и мудрого Тауке - хана могла держать *единой* Казахию. Но их уже нет. Нет теперь и *единства* на нашей земле» [1,214].

Но находились смельчаки, которые не боялись вступать в неравную схватку с жестоким и беспощадным врагом. Они не хотели ждать хотя и понимали, что только объединив все силы, весь народ, можно победить ненавистных джунгар. Так, смертельно раненный в одном из первых боев с врагами Мерген просит батыра Малайсары:

« – Сохрани оставшихся сарбазов … Сохрани. Для главной битвы, долгой битвы, брат. Эта моя последняя просьба…. К *единству* зовите народ, расскажите о нас. Джунгары сильны…» [1,232].

Друзья выполнили завещание Мергена. Отряды Малайсары, Санырака, Кенже, Тайлака, Таймаза, объединившись, нанесли сокрушительное поражение джунгарам, после которого те так и не смогли оправиться.

Реализации идеи единения способствует своеобразная семантическая градация комплекса лексических единиц с фразеологическим центром *стремя в стремя*. Так, в начале романа главный герой скачет вдвоем со своим наставником в поисках батыров: «Сеит и Кенже скакали рядом, *стремяв стремя,* но не различали своих лиц» [1,208]. Через два года возмужавший в битвах с врагом Кенже уже окружен верными друзьями, среди которых, наряду с казахими, и русский, и башкир: «Егор и Таймаз мчались рядом с ним, *стремя в стремя*» [1,386]. В заключительной части романа Кенже ощущает великую силу единства, подобную неумолимому движению водного потока: «Кенжебатыр огляделся. По пятьдесят в ширину, медленно, *стремя в стремя,* как течение великой свинцовой Сырдарьи, двигалась конница вслед за ним. Берега этой реки были составлены из плотной людской массы– конной и пешей» [1,351].

Устанавливая лексико-семантические доминанты в художественных текстах А.Алимжанова, мы исходили из того, что проникновение в структуру художественных произведений, в сложную систему организации речевых средств, формирующих его словесное и идейно-художественное единство, подразумевает поиск «того стилистического ядра, той системы средств выражения, которая неизменно присутствует в произведениях … автора…» [4,80].

Все вышесказанное подтверждает мысль о том, что «если о языке художественного произведения мы не можем судить, не изучив всех языковых средств, употребленных писателем, всего лексического богатства, всего обилия употребленных грамматических форм, то о контексте мы можем судить, имея в поле своего зрения даже отдельные стилистические куски. Изучив язык одного произведения, мы еще не можем судить о языке других произведений того же писателя, но, изучив контекст одного произведения, мы можем иметь общее представление о контексте других его произведений или даже о контексте художника в целом…» [7,174]. И еще: «Истинной продукцией художника слова являются не десятки тысяч слов и выражений, употребленных им, а немногие слова и выражения, светящиеся, сияющие его именем …» [7,174].

Список литературы

1. Алимжанов А. Степное эхо. Романы. Алма – Ата, Жалын, 1983, 600с.
2. Богин Г.И. Типология понимания текста. Калинин, 1986, 86с.
3. Будагов Р.А. Писатели о языке и язык писателей. Москва, Изд – во МГУ, 1984, 280 с.
4. Виноградов В.В. О теории художественной речи. Москва, Высшая школа, 1971, 240 с.

5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва, Наука, 1981 .– 139с.
6. Иванова Н.Д. Лексическая номинация в произведениях художественной литературы: На примере казахской русскоязычной прозы: Дис…канд. филолог.наук, Москва, 1983, 157с.
7. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность.,Москва, Наука, 1987.– 263с.
8. Ковалев В.П. Выразительные средства художественной речи. К.: Радянска школа, 1985, 136 с
9. Купина Н.А. Смысл художественного текста и аспекты лингвосмыслового анализа. – Красноярск, 1983,160 с.
10. Махмудов Х.Х. Русско–казахские лингвостилистические взаимосвязи. – Алма–Ата, Наука Каз ССР , 1989,283с.
11. Таукеев С.У. Лексико-семантическая система художественных текстов А.Алимжанова. Шымкент, ЮКГУ им.М.Ауэзова, 2014, 85с.
12. Уфимцева А.А. Слово в лексико – семантической системе языка. – М.: Наука, 1968,272 с.

Түйін: Әдеби шығарманың семантикалық композициясына жағдаятқа сәйкес күтпеген кезеңдердің көрсеткіштері немесе сюжеттің даму жолдары функцияларына ие болатын әртүрлі мағыналық сәулеленулермен сөздер мен өрнектерді қанықтыру принципі немесе әдісі жататынын ескере отырып, көркем әдебиет стилистикасында тіл мен сөйлеу стилистикасына тән тілдік бірліктер мен сөйлеу білімі де жаңа функционалдық қолдануға және жаңа ұғымдарға немесе мағыналық өсімдерге ие болады. Біз бұл сөздерді "лексико-семантикалық доминанттар"деп атаймыз. Лексико-семантикалық доминанттар-бұл лексикалық бірліктер, олар қолданудың айтарлықтай қарқындығымен, жалпы қабылданған және/немесе контекстуалды символдық мәнмен, жоғары дәрежелі "авторизация" (М. А. Карпенко), жазушының шығармашылық тұжырымдамасын нақты тілдік түрде іске асыруда рөл атқаратын "мәннің комбинаторлық өсуімен" (Б. А. Ларин) сипатталатын лексикалық бірліктер.

А.Әлімжановтың шығармаларындағы лексика-семантикалық доминанттар көркем мәтінді жүйелі ұйымдастырудың басты көрсеткіші болып табылады. Олардың мәтін құраушы мүмкіндіктері өнер туындыларының атауында да, мәтіндік лексиканың функционалдық-семантикалық қатарында да іске асырылады.

Abstract: Given that the semantic composition of a literary work includes the principle or technique of saturation of words and expressions with various semantic radiations, which, in accordance with the situation, acquire the functions of unexpected pointers of milestones or ways of plot development, it is natural that in the style of fiction even those linguistic units and speech formations that are peculiar to the style of language and speech, acquire new functional applications and new conceptions or semantic increments.

We call these words "lexico-semantic dominants". Lexico-semantic dominants are lexical units that are characterized by a significant intensity of use, generally accepted and / or contextual symbolic meaning, a high degree of " authorization "(M. A. Karpenko), significant" combinatorial increments of meaning " (B. A. Larin), a leading role in the real-language embodiment of the creative concept of the writer.

Lexico-semantic dominants in A. Alimzhanov's works function as the main indicator of the system organization of the literary text. Their text-forming capabilities are realized both in the names of works of art and in the functional and semantic rows of the text vocabulary.

УДК: 15,22

Файзуллина Э.Е.
аспирант 2 курса кафедры «Педагогики и психологии»,
филиала Московского государственного института культуры в г.Уральск, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ И МОТИВОВ В СОВРЕМЕННОМ ДИЗАЙНЕ ОДЕЖДЫ

Аннотация: Цель данной статьи является поиск уникального стиля, отечественных дизайнеров одежды совмещающих характерные особенности традиционной культуры с актуальными чертами современной моды. Синтез традиционного и современного, на наш взгляд, должен способствовать развитию чувства самоценности нации, укреплению ее духовного единства. Казахский национальный костюм является богатым творческим источником для создания коллекций современной одежды. В основу художественного проектирования может быть положен целый комплекс стилистических характеристик традиционного костюма. Наиболее актуальной и емкой с точки зрения развития современного дизайна представляется образная составляющая. Изменение основополагающих концепций дизайна одежды подразумевает пересмотр методологического аппарата: вариативные и комбинаторные методы дополняются деконструкцией, инверсией, трансформацией, кинематикой. Основное направление развития современного дизайна одежды с использованием этнических мотивов можно охарактеризовать как этнофутуризм, который заключается в синтезе этнических традиций и современной культуры.

Ключевые слова: костюм, дизайн, стиль, одежда, символика, цвет, элемент.

Тенденция использования традиций национального костюма в дизайнерской практике, стремительно набирает обороты. На сегодняшний день в Казахстане существует несколько крупных Домов моды и множество независимых дизайнеров, имеющих свой стиль и хорошую техническую платформу. Регулярно выпускаются новые коллекции, имеющие явно выраженную этническую направленность. Ситуация осложняется тем, что в течение нескольких десятилетий, начиная с 50-х годов XX века, было создано большое количество изделий в так называемом псевдонациональном стиле, что привело к формированию у населения ложных представлений о художественной структуре казахского национального костюма. Тем не менее, в последние годы, на волне возрастающего интереса к углубленному изучению казахской культуры, наблюдается тенденция к более деликатному обращению с тонким этническим материалом.

Современные казахстанские дизайнеры зачастую забывают о первоначальном значении английского слова design, которое обозначает художественное проектирование, то есть, в первую очередь, поиск принципиально новых решений, соответствующих поставленной перед дизайнером проблеме. Как следствие, поверхностный подход к первоисточнику и чрезмерная декоративность в ущерб концептуальности превращают дизайн из проектирования (или хотя бы художественного конструирования) в прикладное искусство. Творческая деятельность непременно базируется не только на эмпирической основе, частью которой являются индивидуальный опыт и переживания автора, но и на прочном теоретическом фундаменте. Таким образом, в современном казахстанском дизайне одежды имеется явная потребность в пересмотре его принципов и методов с учетом основных категорий дизайна – функции, образа, морфологии изделия, его технологической формы и эстетической ценности.

Сегодня отечественные дизайнеры одежды заняты поисками уникального стиля, совмещающего характерные особенности традиционной культуры с актуальными чертами современной моды. Синтез традиционного и современного, на наш взгляд, должен способствовать развитию чувства самоценности нации, укреплению ее духовного единства. Это имеет непосредственное отношение к вопросу соответствия базовым концепциям современного мирового дизайна, к вопросу выражения мировоззренческих

установок посредством формирования художественного образа, имеющего традиционные духовно-эстетические основания.

В связи с этим особенно остро ощущается нехватка специальных комплексных исследований, посвященных выявлению особенностей художественной структуры, композиционного и ритмического строя, декоративного решения и семантических особенностей казахского национального костюма как творческого первоисточника, а также раскрывающих всю полноту возможностей использования этнических элементов и мотивов в современном дизайне одежды.

В костюме, представляющем собой одно из важнейших явлений материальной культуры человечества, наиболее ярко отразились особенности быта и бытия казахского народа. Костюм - единый художественный комплекс, включающий не только нательную и верхнюю одежду, головные уборы и обувь, но и целый ряд сопутствующих элементов: прическу, грим, украшения, разнообразные аксессуары. Рассматривая традиционный костюм как исторический феномен, необходимо отметить удивительную устойчивость его структурных элементов, типов, художественного оформления.

Говоря о становлении казахского национального костюма, следует выделить два его базовых основания: исторически-материальное и духовно-эстетическое. Первое, как мы полагаем, определяет эволюцию базовых форм одежды с позиций прогресса технологий и производства материалов, усложнения кроя, улучшения функциональных качеств, в том числе благодаря заимствованиям и внешним воздействиям в различные исторические периоды. Духовно-эстетические предпосылки принципиальным образом определяют художественную структуру костюма с позиций заложенного в него смысла, его семиотики, символики отдельных составляющих, что напрямую связано с мировоззрением нации, общими культурно-эстетическими предпочтениями, религиозными убеждениями.

Что касается историко-культурных предпосылок становления комплекса казахского национального костюма, то его истоки лежат в глубинных пластах народностей, населявших Центральную Азию в течение трех тысячелетий. Простейшие виды одежды начали складываться еще во втором тысячелетии до н.э., и в ходе многовекового развития претерпели существенные изменения как в области кроя и технологии, так и в сфере художественно-декоративного оформления. Всю историю развития казахского национального костюма мы считаем необходимым подразделить на три основных этапа. Период середины XV - XVI вв. характеризуется распространенностью видов и форм одежды, максимально сходных с аналогами родственных народов центральноазиатского региона, отличительные особенности которых - туникообразный покрой, отсутствие излишеств в крое, низкая степень детализации, многослойность, которая и в дальнейшем продолжала оставаться одном из базовых композиционных принципов. Казахский национальный костюм в том виде, в котором его застали европейские путешественники, исследователи, сформировался в период XVII -XVIII вв. В течение последующих двух столетий эволюция основных форм одежды продолжалась, находя закономерное выражение в усложнении кроя, структуры и способов отделки.

Начало XIX века – знаковый период в эволюции казахского костюма. Первопричиной коренных изменений в крое и способе производства одежды является общий научно-технический прогресс, вовлечение Казахстана в экономическую систему Российской Империи с все расширяющейся системой промышленного производства. Для периода 1860 – 1917 годов характерно постепенное нарастание значения следующих признаков:

- усложнение формы кроя как верхней, так и нижней одежды;
- использование материалов и отделок фабричного производства;
- увеличение количества горизонтальных членений в покрое платья-койлек;
- постепенное упрощение формы тюрбанообразных женских головных уборов;

- заимствование некоторых видов городской одежды, изначально не свойственных традиционному казахскому костюму.

При значительной общности черт с костюмом других этносов региона, казахский национальный костюм в декоративно-прикладном искусстве народов Центральной Азии занимает особую нишу. Он формировался на базе традиционного костюма кочевых племен - саков, уйсуней, канглы, и в особенности - тюрков, но, вместе с тем, воздействие социально-политической ситуации заставило его в различные моменты времени воспринять отдельные черты арабского, монгольского, русского городского костюма. Тесные этногенетические связи прослеживаются с костюмами узбеков, каракалпаков, таджиков, туркменов и, в особенности, киргизов [1], что обусловлено общностью и исторических, и культурных связей, многовековым взаимодействием. Этот факт подтверждается сходством этнонимов, параллелями в терминологии. При этом влияние костюма сопредельных народов прослеживается преимущественно в деталях, материалах, видах отделки. Основной крой, силуэтная форма, размещение и распределение декора имеют тюркское происхождение.

Традиционный казахский костюм отличается глубокой смысловой наполненностью и разнообразием символических составляющих в соответствии с представлениями тюркской космогонии. Если рассматривать костюм как структуру, общая роль которой – обеспечение безопасности, процветания и благополучия обладателя, его можно условно разбить на множество ключевых зон, каждая из которых подлежит защите при помощи различных элементов декора. В семантике казахского костюма на первый план выступают такие противопоставления, как верх и низ, мужское и женское. Чрезвычайно велико стремление обезопасить носителя одежды от злых духов, чар, дурного глаза, а также обеспечить способность к воспроизводству, привлечь благополучие, плодородие, изобилие и удачу.

Символика цвета в казахском костюме - важный выразитель определенных значений, понятий, образов. Цвет метит людей по возрастному и даже социальному (в сочетании с другими характеристиками костюма) признаку. Эстетическое и эмоциональное воздействие того или иного цвета базировалось в первую очередь на его смысловом звучании, было с ним напрямую связано. Чистота цвета соответствует чистоте символического значения, поэтому элементарные цвета будут соответствовать элементарным эмоциям, а вторичные цвета – более сложным символам [2, с.22].

В ходе анализа разнообразных составляющих казахского костюма мы пришли к выводу, что в нем можно выделить ряд черт, имеющих несомненное символическое и семантическое значение. Это:

- собственно композиционная структура, соотносимая с космогонической концепцией Мирового древа и Мировой горы (в том числе это касается особенностей распределения декора и отделки);
- цветовая символика;
- символическое значение надевания определенных элементов одежды и связанные с этим ритуалы;
- символика оберегов;
- символика орнаментальных элементов;
- символическое значение ювелирных изделий и материалов, из которых они изготовлены.

Таким образом, костюм является значимым выразителем космогонических, эстетических и даже философских представлений, а также он в определенном смысле фиксирует историю нации, является неким субстратом материальной культуры, срезом, на основании исследования которого можно проследить становление, развитие народа, его взаимосвязь с другими этносами.

Казахский национальный костюм является богатым творческим источником для создания коллекций современной одежды. В основу художественного проектирования

может быть положен целый комплекс стилистических характеристик традиционного костюма. Наиболее актуальной и емкой с точки зрения развития современного дизайна представляется образная составляющая. Изменение основополагающих концепций дизайна одежды подразумевает пересмотр методологического аппарата: вариативные и комбинаторные методы дополняются деконструкцией, инверсией, трансформацией, кинематикой.

Преобладающее число коллекций современных казахстанских дизайнеров разработано на основе традиционных материалов или цветовой гаммы казахского национального костюма, достаточно широко используются элементы и мотивы национального орнамента. Принципы традиционного кроя нашли лишь незначительное отражение. Семантические особенности структуры, элементов и цветовой гаммы казахского костюма крайне редко выступают на передний план. Основное направление развития современного дизайна одежды с использованием этнических мотивов можно охарактеризовать как этнофутуризм, который заключается в синтезе этнических традиций и современной культуры.

Список литературы

1. Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии и Казахстана // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М.: Наука. 1989. - С. 5-38.
2. Дмитриева Н.А. Загадки мира моды: Очерки о культуре моды. - Донецк: Сталкер, 1998. - 464 с.
3. Нурланова К. Символика мира в традиционном искусстве казахов. // Кочевники. Эстетика. - Алматы: Гылым, 1993. - 356 с.

Түйін: Мақсаты, осы баптың іздеу болып табылады бірегей стилін, отандық дизайнерлердің қоса атқаратын ұйымдарға тән ерекшеліктері дәстүрлі мәдениетінің өзекті сипаты, қазіргі заманғы сән. Біздің ойымызша, дәстүрлі және қазіргі заманғы Синтез ұлттың өзін-өзі бағалау сезімін дамытуға, оның рухани бірлігін нығайтуға ықпал етуі тиіс. Қазақ ұлттық киімі заманауи киім коллекциясын жасау үшін бай шығармашылық қайнар көзі болып табылады. Көркем дизайн дәстүрлі костюмнің барлық стилистикалық сипаттамаларына негізделуі мүмкін. Заманауи дизайнды дамыту тұрғысынан ең маңызды және сыйымдылығы - бейнелі компонент. Киім дизайнының фундаменталды тұжырымдамаларын өзгерту әдістемелік аппаратты қайта қарауды қажет етеді: вариативті және комбинаторлық әдістер деконструкция, инверсия, трансформация, кинематика арқылы толықтырылады. Этникалық мотивтерді қолдана отырып, заманауи киім дизайнын дамытудың негізгі бағытын этнофутуризм деп атауға болады, ол этникалық дәстүрлер мен қазіргі мәдениеттің синтезінен тұрады.

Abstract: The purpose of this article is to find a unique style that combines domestic designers with features typical of traditional culture, modern fashion. In our opinion, the traditional and modern synthesis should contribute to the development of national self-esteem, strengthening its spiritual unity. Kazakh national clothing is a rich source of creative writing for the collection of modern clothing. Artistic design can be based on all the stylistic characteristics of the traditional costume. From the standpoint of contemporary design development, the most important and capacious is the figurative component. Modification of the basic concept of clothing design requires a revision of the methodical apparatus: variational and combinatorial methods are supplemented by deconstruction, inversion, transformation, kinematics. With the use of ethnic motives, the main direction of the development of modern clothing design can be called ethno-futurism, which consists of ethnic traditions and synthesis of modern culture.

УДК: 372.881.111.1

Шелестова Т.Ю., Оспанова А.К.
доктор PhD доцент кафедры «Теория и практика перевода»
КГУ им. академика Е.А. Букетова, Казахстан,
докторант кафедры «Теория и методикя иноязычной подготовки»
КГУ им. академика Е.А. Букетова, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОГРАММЫ ДВУСТОРОННЕГО ПОГРУЖЕНИЯ В ЯЗЫКОВУЮ СРЕДУ В УСЛОВИЯХ ТРЕХЪЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация: Авторамирассмотрен один из актуальных методов обучения иностранным языкам- программа двустороннего погружения в языковую среду. В статье анализируются теоретические аспекты программы двустороннего погружения в языковую среду, в частности определение сущности понятия и определение критерий успешности реализации данной программы в образовательной сфере. Данный анализ позволил авторам определить преимущества использования программы двустороннего погружения в языковую среду, ее направленности на развитие языковых компетенций детей, повышение качества знаний второго языка в дополнение к знаниям первого или родного языка; формирование вторичной языковой личности, способной успешно осуществлять социальное взаимодействие с носителями иной культуры. В целом авторы делают вывод о том, что данная программа является эффективным в области иноязычного образования и может быть успешно реализована в системе трехъязычного образования Казахстана.

Ключевые слова: трехъязычное образование, погружение в язык, программа двустороннего погружения в языковую среду, Two-way immersion.

Языковая политика в Казахстане – путь интеграции государства в мировое общество. Данная особенность связана с реализацией идеи «Триединство языков», которое берет свое начало с 2007 года, когда в Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Глава Государства предложил начать поэтапную программу реализации данного культурного проекта. [1]

Основной целью трехъязычного образования является создание необходимых условий для одновременного овладения казахстанцами тремя целевыми языками в соответствии с международными стандартами, а именно казахским, русским и английским языками: казахским языком как государственным, владение которым способствует успешной гражданской интеграции; русским языком как языком, который употребляется официально наравне с казахским языком; английским языком как средством интеграции в мировую экономику.

Решение вопросов обучения языкам требует учета тонкой грани между государственными интересами, принятием активных мер и созданием необходимых условий со стороны законодательных и исполнительных органов, а также возможностями, желаниями и интересами всех жителей страны. Подавляющее большинство казахстанцев осознают и принимают необходимость знания как казахского и русского, так и английского и других иностранных языков.[2]

Впоследствии массовое свободное владение несколькими языками непременно отразится на уровне общей образованности, высокой конкурентоспособности на мировом рынке труда и, в конечном итоге, повлияет на экономику, культуру, репутацию и престиж государства.

В настоящее время в условиях полиязычного образования определены основные приемы и принципы обучения целевым языкам, наиболее эффективным является принцип двойного вхождения знаний, т.е. язык в образовательном процессе выступает и как средство обучения, и как предмет изучения. Язык, как средство обучения выступает механизмом интеграции языковых предметов с другими предметам, поэтому независимо от языка обучения в основной школе предметы «Казахский язык и казахская литература» и

«История Казахстана» планируется изучать на казахском языке, предметы «Русский язык и русская литература» и «Всемирная история» - на русском языке. Изучение предметов «Информатика», «Физика», «Химия», «Биология» в старших классах, согласно Дорожной карте развития трехъязычного образования на 2015-2020 годы, на английском языке. [3]

Вышесказанное обуславливает тенденцию усиления и укрепления позиций английского языка. Дети, начиная с дошкольного возраста и в течение всего периодаобучения в школе,вовлечены в процесс иноязычного образования. Это требует разработки новых методик, программ обучения языкам. На наш взгляд программа двойного погружения в языковую среду (Two-way immersion) является одной из актуальных методов обучению языкам, практикуемых в мире.

Программа двустороннего погружения в языковую среду, как метод обучения языкам, является наиболее эффективным в достижении цели трехъязычного образования, в частности обучение английскому языку, а именно формирование вторичной языковой личности, обладающей чувством уважения и понимания к другим культурам, умеющего жить в мире и согласии с людьми разных национальностей.

Тем самым возрастающая актуальность использования программы двустороннего погружения в Казахстанской системе образования требует детального рассмотрения данного вопроса, определения сущности понятия, а также критерии успешности реализации данной программы в образовательной сфере.

Погружение в язык (англ. Language immersion), или методика погружения в языковую среду, — это метод обучения второму языку (не обязательно «иностранному» для учеников, речь также о языке, являющемся одним из официальных в стране учащихся), при котором преподаватель озвучивает инструкции на занятии на втором языке воспитанников. По этому методу дети изучают сразу 2 и более языков. Главной целью данного метода является поддержание билингвизма, другими словами, развитие языковой компетенции детей или повышение качества знаний второго языка в дополнение к знаниям первого или родного языка. Дополнительно также преследуются цели развития интеллектуальных способностей, что считается явлением, сопутствующим билингвизму.

Первые современные программы погружения в языковую среду появились в 1960-е годы в Канаде и были направлены на погружение во франкоязычную среду.

Потенциал использования метода погружения для обучения иностранному языку и культуре привлек внимание многих ученых (H.H.Anderson, N.C. Rhodes, A.D. Mathers-Gasparian, T.W. Fortune, D.J. Tedick, M. Bostwick, T.H. Korppi, F. Genessee, M. Swain, J. Cummins, M. Byram, C. Morgan). По ряду причин большинство исследований проводилось в США, Канаде и странах Западной Европы. Однако до сих пор наблюдаются определенные противоречия во взглядах исследователей, а практическое использование метода погружения в процессе обучения иностранному языку и культуре часто оказывается бессистемным, не имеющим тщательно разработанной теоретической базы.

Как известно, многие ученые по-разному трактуют само понятие как метод погружения, а также его применение на практике. Так например, Фред Дженесси, мировой деятель в области иммерсионного образования, в своей книге «Learning through two languages : studies of immersion and bilingual education» дает следующее определение «Говоря в общем, чтобы программа считалась иммерсией необходимо, чтобы, по крайней мере, 50 процентов инструкций в академический период давались на втором языке» [4].

Как было указано выше, данный метод погружения в языковую среду (immersion) берет свои корни с начала 1960 годов, в городе Квебеке (Канада), где был создан экспериментальный сад для англо-говорящих детей. Целью данной программы являлось достижения высокого уровня владения как французским, так и английским языком, где именно французский язык укреплял свои права в политических и экономических областях.

Основываясь на канадской модели, современная система образования классифицирует

новые программы погружения в языковую среду на несколько видов и типов языкового погружения: полное погружение (Totalimmersion): практически 100 % академического дня в течение первых трех или четырех лет проходит на иностранном языке. Изучаемый язык используется практически в ходе всех академических объяснений. Полная иммерсия – наиболее распространенный метод преподавания. При полной имеерсии процентное соотношение родного и иностранного языка составляет 90/10. Частичное погружение (Partial immersion): около половины учебных занятий ведётся на втором языке. При частичной иммерсии процентное отношение родного и иностранного языков составляет 50/50. В программах частичной иммерсии группа состоит преимущественно из студентов, не владеющих изучаемым языком, или владеющих им в незначительной степени. Учащиеся сталкиваются с изучаемым языком в основном в классе и школе. Двустороннее, двойное или двуязычное погружение (Two-way immersion): половина группы учащихся состоит из носителей одного языка, остальные являются носителями другого языка. Преподавание ведётся попеременно на двух языках.

Отличительной чертой двусторонней иммерсии является то, что каждый класс состоит примерно из равного количества носителей родного и изучаемого языков. При этом каждый из языков используется примерно 50% времени. Преимуществом двусторонних программ является то, что обе группы учащихся имеют возможность общаться со сверстниками – носителями изучаемого языка [5].

Рассмотрением основных целей, задач, а также преимуществ реализации программы двустороннего погружения (Two-way immersion) занимаются многие ученые, преподаватели. Однако, полное определение данному понятию было дано зарубежными учеными Christian, Howard, & Loeb; Genesee; Lindholm-Leary.

Так по утверждению Kathryn Lindholm-Leary, одна из основоположников данной программы, считает, что целями такого обучения являются обучение и воспитание относительно сбалансированных билингвов и достижение грамотности двуязычия, которая приобретается последовательно (иногда одновременно) на обоих языках [6]. Также были предложены 8 критериев необходимые для успешности данной программы.

Таблица 1. Критерии успешности реализации программы двустороннего погружения в языковую среду

№	Критерии успешности программы Two-way immersion
1	Программы должны обеспечивать от 4 до 6 лет двуязычного обучения учащимся
2	В центре внимания обучения должна быть та же основная учебная программа, что и для учащихся других программ
3	Качественное преподавание языка, т.е. язык является понятным, интересным и достаточно значимым.
4	Целевой (неанглийский) язык должен занимать как минимум 50% времени на занятиях, в тоже время как английский имеет равное процентное соотношение по времени
5	Программа должна обеспечивать добавочную двуязычную среду, где все учащиеся имеют возможность изучают второй язык, продолжая развивать свой родной язык.
6	Классные комнаты должны включать все необходимые материалы как для учащихся с целевого языка и английского языка, которые участвуют в учебных мероприятиях вместе.
7	Позитивным взаимодействиям между учащимися должно способствовать использование таких стратегий, как кооперативное обучение.
8	Успешность программы должно заключаться в участии квалифицированного персонала, а также совместное обучение на дому.

В своих трудах F. Genesee «Dual-language Instruction: A Hand book for Enriched

Education», а также Calderyn&Minaya-Rowe « Designing and Implementing Two-way Bilingual Programs: A Step-by-step Guide for Administrators, Teachersand Parents» указывают основные проблемы программы двустороннего погружения, задачи, планирование дальнейшего его развития, системы оценивания, а также составление планов уроков при реализации данной программы в учебный процесс [7].

Данная программа имеет два типа двойного погружения. В процентом соотношении эти два типа выглядят в такой форме: 90/10 и 50/50. Исследования показали, что при изучении английского языка испаноязычными учащимися по программе 90/10 результаты обучения ниже, чем при изучении английского языка такими же учащимися по программе 50/50. Следует отметить, что такие различия наблюдаются только на начальном этапе обучения. На высоком начальном уровне или на втором году изучения второго языка подобные различия отсутствуют. И, наоборот, при изучении испанского языка англоязычными учащимися по программе 90/10 результаты обучения выше, чем у учащихся программы 50/50. Такие результаты фиксируются на всех этапах обучения.

Анализируя и обобщая выше данные определения авторов мы пришли к выводу, что данная программа (Two-way immersion) - это образовательный подход, который включает в себя объединение учащихся из двух различных языковых групп и одновременное обучение их двум языкам и другим предметам на этих языках.

Основными тремя критериями по определению программы двустороннего погружения являются: первое, программа включает в себя одинаковое количество учащихся в двух группах; второе, данные группы объединяют в единую группу согласно профилирующим дисциплинам и третье, данная программа подразумевает изучение профилирующих дисциплина на двух языках.

Несмотря на преимущества использования данной программы в системе иноязычного образования, ее реализация вызывает у учителей ряд трудностей педагогического и организационного характера.

Во-первых, учителям необходимо понимать цель данной программы и соответствовать этой цели. Помимо философии программы, которая основывается на убеждении, что ученики должны усвоить два языка и стать многоязычной и поликультурной личностью, особую роль играют и знания по предмету. Будущий учитель должен овладеть широким арсеналом педагогических приемов и стратегий.

Во-вторых, учителя программ двустороннего погружения подчеркивают важность знания культур и языков, т.е. будущие учителя должны иметь начальные знания по второму языку и его культуре.

И в-третьих, учителя данной программы должны уметь вести работу с родителями, разных групп. Работа с родителя может создать ряд трудностей при реализации данной программы.

Следуют отметить, что преподаватели, работающие по данным программам, помогают учащимся осваивать языки посредством самих этих языков. Погружение каждый день в языковую среду позволяет учащимся понять, как функционируют эти языки. Трудностями преподавания является рациональное использование двух языков на уроке, а также использование переводного метода, что само собой нарушает естественное течение речи учителя. Тем не менее, данный метод, метод перевода, возможно использовать при обучении учащихся устному и письменному переводу в старшей школе. Так, к примеру, в рамках Программы международного образования в средних школах города Кембридж, штата Массачусетс ведутся уроки медицинского и юридического перевода, тем самым, готовят учащихся к будущему трудоустройству в сферах, в которых необходимо владение двумя языками. [8]

Для преподавателя, работающего по программе двустороннего погружения, в первую очередь необходимо вести урок на уровне, доступном для учеников, изучающих язык, и не

делать одновременно процесс обучения слишком легким для учеников-носителей. Им должно быть разработано два плана урока: сначала учитель составляет план урока для ученика-носителя, а затем пересматривает и вносит коррективы. Таким образом, принимаются во внимание знания, опыт учеников двух групп, перерабатываются материалы, предназначенные для использования на уроках, продумывается помощь, которая необходима ученикам-неносителям языка, различные приемы обучения, а также инструменты оценивания обучения.

Следующей основной проблемой реализации программы двустороннего погружения является использование необходимых приемов обучения, а также умение учащихся свободно ориентироваться в них. Как известно, существует множество приемов развития языковых навыков. Среди них наиболее эффективными приемами являются приемы полного физического реагирования, заучивание текстов, симуляции, интервью, групповые проекты и тд.

Так, к примеру, в программах 50/50 школ года Шаумбург, штат Иллинойс метод полного физического реагирования используется в основном в начальных классах обучения, потому что позволяет развивать у учащихся рецептивные языковые навыки. Также использование метода на основе опыта эффективно на начальном этапе, т.к. он способствует приобретению учащимися языковых навыков в процессе выполнения заданий [9].

и определению целей, отбору учебного материала, позволяющего при изучении совмещать содержание предмета и процесс освоения языка, и оценивания.

Учителям необходимо владеть всеми приемами и выбирать тот или иной метод в зависимости от поставленных целей. Кроме того, учителя должны уметь применять все эти подходы и приемы, меняя их для того, чтобы ученики не теряли интерес к обучению. Планируя уроки, необходимо ставить не только предметные цели, но и языковые. Однако, цели для носителей и неносителей языка могут отличаться, так как уровни владения языком отличаются.

К основными преимуществами использования данной программы в образовательном процессе Казахстана относятся:

- Полное погружение в языковую среду изучаемого языка, тем самым способствуя овладению английским языком на высоком уровне, не ухудшая при этом знания родного языка.
- Возможность улучшения лексического запаса слов, а именно идиом, выражений, как и в какой ситуации, употребляется, то или иное выражение носителями языка.
- Необходимость коммуникации на неродном языке значительно повышает темп речи. Основная сложность в изучении любого языка – это языковой барьер. Он исчезает сам собой при полном погружении в язык.
- А также формирование межкультурной компетенции личности, т.е. взаимодействие с людьми, принадлежащие к разным культурам.

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод о том, что программа двустороннего погружения в языковую среду, как метод обучения языкам, является эффективным в области иноязычного образования, а также может быть успешно реализована в системе трехъязычного образования.

Список литературы

1.Послание Президента РК Назарбаева Н.А. народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире», 28.02.2007г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-28-fevralya-2007-g

2.Жетписбаева Б.А. К вопросу о методическом обеспечении трёхъязычного образования
3.Жетписбаева Б.А., Кубеева А.Е. // Вестник КарГУ. – 2017. № 2(86). – С. 138-145.
4.Дорожная картаразвития трехъязычного образования на 2015-2020 годы. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35182262#pos=9;-41
5.Genessee F. (1987). Learning through two languages: studies of immersion and bilingual education.New York, NY:Wadsworth Pub Co.
6.Two-Way Immersion Education: The Basics - http://www.cal.org/twi/toolkit/PI/Basics_Eng.pdf
Kathryn Lindholm-Leary (2001). Dual language education - file:///C:/Users/USER/Downloads/LindholmLeary2015_TWIDL_ThenAndNow.pdf
7.Margarita Espino Calderon & Liliana Minaya-Rowe.(2003). Designing and Implementing Two-way Bilingual Programs: A Step-by-step Guide for Administrators, Teachers and Parents. USA: Corwin press.
8.Официальный сайт Американского центра прикладной лингвистики. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL:http://cal.org/crede/pubs/edpractice/EPR9.htm.
9.Программа двустороннего погружения - практика. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.emsc.nysed.gov/ciai/biling/resource/NLA.html

Түйін: Авторлар шетел тілдерін оқытудың өзекті әдістерінің бірі - тілдік ортаға бірегей ену бағдарламасын қарастырды. Мақалада тілдік ортаға бірегей ену бағдарламасының теориялық аспектілері сараланады, атап айтсақ аталған ұғымның мәні мен білім беру саласында осы бағдарламаны іске асырудың табыстылық деңгейі анықталады. Аталмыш саралау келтірілген бағдарламаның артықшылықтарын, оның балалардың бойында тілдік құзыреттілікті дамытуға бағытталғандығын, ана тілі мен бірінші тілге байланысты білім деңгейін жоғарылауын, өзге мәдениет өкілдерімен оңай қарым- қатынас жасауға қабілетті қостілді тұлға қалыптасатынын айқындауға мүмкіндік берді. Жалпы, авторлар бұл бағдарлама шеттілдік білім беру саласында тиімді және Қазақстанның үштілді білім беру жүйесінде оңтайлы жүзеге асуы мүмкін деген қорытындыға келді.

Abstract: Authors considered one of relevant methods of training in foreign languages - the program of two-way immersion. The article considers theoretical aspects of the two-way immersion program, in particular determination of essence and criterios of success of implementation of this program in the educational sphere. This analysis allowed authors to define advantages of the two-way immersion program , its development of children's language competences,improvement of quality of knowledge of the second language in addition to the first or native language; formation of the secondary language personality, who are capable to successful tsocial interaction with other culture. Finally authors made a conclusion that this program is effective in the field of foreign-language education and can be successfully realized in the systemtrilingual education of Kazakhstan.

3 СЕКЦИЯ
ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ: ЕУРАЗИЯНЫҢ МӘДЕНИ-ТАРИХИ МҰРАСЫ
ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКСКОГО МИРА: КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ЕВРАЗИИ

ӘӨЖ УДК 323/324 (574):327

Арынғазиева Б.Б.
филос.ғ.к., профессор м.а. ОҚМПУ, Шымкент, Қазақстан

БАТЫСТАНДЫРУ ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЖАҢАРУ МӘСЕЛЕСІ

Түйін: Батыс өз экспансиясы, артта қалған халықтарды отарлау саясатынан басталады. XX ғасырда Батыспен қатар әлемдік мәселелерді шешуге қатысқан КСРО, Қытай, Үндістан, ислам елдері тарихи сахнаға шықты. С.Хантингтон сегіз суперөркениеттер туралы айтты. Вестернизацияның қарқыны бәсеңсігендей болды. Түркі халықтарының вестернизацияға берген жауабы өнеге тұтарлық. Қазақ халқымен тағдырлас Түркияда жүргізілген батыстандыру процесінің өзіндік ерекшеліктері бар. Дін мен саясат мұсылман елдерінде тығыз қабаттасып кетті. Кемал Ататүрік бұл мәселеде көрегендік танытты. Түркиядағы «Танзимат» және Ресейдегі милләтшілдік пен жәдидшілдік идеялары ықпалымен дамыған діни-реформистік ағым исламға түбегейлі өзгерістер енгізді. Жәдидшілдік атауын қазақ тіліне «жаңару, елдікті сақтау үшін жаңа бағытты ұстау» деп аударуға болады. Бұл бағыт қазақ топырағында жаңа мағынадағы «мұсылманшыл қазақты» қалыптастыруға ұмтылды. Қазақстанда да «Түрікшілдік бағыт» қалыптасты. Бұл бағыттың өкілдері түркілік өркениет тұтастығы контекстінде қазақ адамын қалыптастыруға шақырды. Бұл типтің басты ерекшеліктеріне тарихи сананы түркілік тұтастық идеясы негізінде жаңғырту, тәңіршілдік, Батыс пен Шығыстан даралану, қазақ халқы түріктің қара шаңырағының иегері деп мойындау, т.б. жатады.

Кілттік сөздер: рәміз, экспансия, халық, дала адамы, отарлау, саясат, шығысазия, тернарлық әлем, мәдени дисперсия, синкретизм, тәңіршілдік, сакральды, номадизм, ілкі тек, автохтонды мәдениет, медиамәдениет, экономика, руханилық, лингвистика, экология, генеалогиялық сана, элита, батыс, технология, батыстық ойлау, архетип, дін, мұсылман, этнос, этносаясат, этноним.

Бүгін, қазақ халқының XX ғ. экономикалық және әлеуметтік дамуына, түркі халықтарының рухани бірлігін сақтауы мен мәдениетінің өркендеуіне, тәуелсіздік идеясын бастаған тұлғаларының бірі атақты ғалым, мемлекет қайраткері Т.Рысқұловтың туылғанына 125 жыл толуына орай, «***Қазақ елінің ұмытылмас ұлы тұлғалары***» атты халықаралық ғылыми конференция ҚР тәуелсіздігінің 28 жылдығымен орайлас өтіп отыр. Бұл жылдары біздің ел демократиялық өзгерістер мен нарықтық экономиканы қалыптастыру және әлеуметтік жаңару жолымен алға қарай нық қадам басып келеді. Қазіргі жағдайларда қазақ халқының кең даласында өзін әлемге паш етіп ашық көрсеткен бейбіт те еркіндік сүйгіш мемлекет құрылып келеді. Еліміздің саяси тұрақтылық, азаматтық, конфессияаралық және этносаралық келісім жағдайында өмір сүруінің өзін тәуелсіздік тұсындағы оның ең басты жетістігі ретінде батыл бағалауға болады. Қазіргі көпэтносты Қазақстанның тәуелсіздігінің нығаюының оның өркениетті, демократиялық мемлекет ретінде үдемелі дамуының әлеуметтік-мәдени берік негізі оның халқының тарихи тағдырларына қарай өз тарихи Отанының шекарасынан тыс қалған отандастарымен өмірдің барлық саласында тығыз әрі тиімді ынтымақтастықты нығайта отырып бірігу мен шоғырлануға, рухани жаңғыруға бет алуы құрайды. Адамзат дамуының тарихында айрықша орын алатын XX ғ. аяғында ұлан-ғайыр Еуразия кеңістігінде тәуелсіз жаңа мемлекеттер пайда болды. Тарихтың шешуімен, тағдырдың жазуымен өзінің байырғы ата-бабасынан келе жатқан ата жұртында қазақ халқы да шаңырақ көтеріп, ту тікті. Қазақстан Республикасы деп аталатын жаңа мемлекет Біріккен Ұлттар Ұйымының толық мүшесі болып, мемлекеттік рәміздерін анықтап, шекарасын бекітіп, ұлттық теңгесін

шығарды. Әлем алдында қазақ халқы өзге халықтармен терезесі тең дәрежеде сөйлесе алатын болды. Жаңа дәуір қарсаңында қазақ деген ұлт барын, ол құрған зайырлы тәуелсіз мемлекет барын бүкіл әлем тани бастады. Сондықтан, біз «түрік» ұғымын қарастырсақ, «түрік» этнонимі алғашқы кезде белгілі бір адамның ата-тегі шонжар топтағы немесе әскери ақсүйектерден шыққанын білдірген. Кейінірек, бұл сөздің семантикасы бірте-бірте ұлғайып, билік жүргізуші, үстемдік етуші, яғни, «патша» шыққан тайпаның символы болған. Бертін келе сол билік етуші тайпаға бағынышты болып қалған тайпаларды да көршілері түріктер деп атап кеткен. Түркі дүниесінің бүгінгі күні дүниежүзілік өркениетте ерекше орны бар екені белгілі. Ежелгі түркі халықтарының қазіргі ұрпақтары бір-бірімен рухани туыстық қарым-қатынасты жақсы жолға қойған. Әлемдік өркениетте айшықты қолтаңбасы бар түркі дүниесін руханият саласындағы қоғамдық ұйымдардың белсенді қызметі арқылы да танимыз. Біздің елде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы қабылданған. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың өзі айрықша назар аударып отырған осы бағдарлама бойынша атқарылып жатқан жұмыстардың негізгі бағыттарының бірі – ежелгі дәуірдің мұрасын зерттеп, жарыққа шығару. Ал, біздің арғы тарихымыз ортақ, рухани бастауымыз бір екені белгілі. Ендеше, біз, бұл бағдарлама аясында бүкіл түркі дүниесіне ортақ рухани құндылықтарды түгендей алады екенбіз. Өз кезінде Ш.Уәлиханов, қазақта «бірде-бір мәнді оқиғасы, бірде-бір керемет кісісі туралы айтылмай қалғаны, халық жадында сақталмай қалғаны жоқ», – деп атап өткен [1, 148-166 бб.]. Расында да, қазақ мәдениетінде, төл әдебиетінде үлкен деректік қор бар. Ол деректемелердің тарихи шындықты суреттеудегі ерекшеліктері ғылымда қарастырылмай келді. Бүгінгі күнде түрік тілдес халықтармен ҚР өте тығыз байланысады. Мысалы, 2010 ж. 25-29 сәуір аралығында Чешме қ. (Измир, Түркия), Эгей теңізінің жағалауында Түркі әлемінің II Халықаралық мәдени конгресі болып өтті. Түркі халықтарының Құрылтайына Еуропа, Азия, Африканың 37 мемлекетінен 500 қатысушы жиналды. Конгерсте мынадай ойлар айтылды: «...барлық түркі халықтарының өкілдері жиналып, ой алмасуы қуантарлық жайт. Біздің институттар ашып, бірігіп жұмыс жасауға, зерттеулер жүргізуге мүмкіндігіміз бар. Біз жиі және әдет бойынша өз зерттеулерімізде батыстық ғалымдарға, батыстық деректерге сүйенеміз, бірақ, сөз алғандардың ойлары көрсеткендей барлығына басқа көзқараспен қарау қажеттілігі туындап тұрғандай. Түркі тілі қазіргі заманғы коммуникация тіліне айналып барады. Қазақ немесе түрік тілі бола ма маңызды емес, бастысы – түркі тілі. Түркі әлемінің, түркі мәдениеті, тілінің тұтастығы» [2].

Б.д. I мыңжылдығында Еуразия даласындағы этникалық орта бірте-бірте өзгере бастады. Бұл кезде қазіргі түркі тілдес ұлттардың тікелей ізашарлары әрі бабалары болған ірі этносаяси бірлестіктер пайда болды. Бұл дәуірде ***далалықтардың рухани мәдениеті мынадай жаңа сатыға көтерілді:*** а) ежелгі түркі жазбасы кеңінен таралып, жазба түркі әдебиеті пайда болды; ә) түркі тайпалары сол дәуірдегі ұлы діндер – буддизм, манихей, христиан, ислам діндерін танып, басқа өркениеттердің жетістіктерін игерді. Көшпелі тұрмыс жағдайларында өзгеше төл мәдениет қалыптасты. Түркі мәдениеті жоқ жерден пайда болған жоқ, ол өзінің құндылықтар жүйесіне үйлескен барлық мәдени жетістіктерді сіңіріп алды. Қола дәуірінің бас кезінде пайда болған және скиф-сақ дәуірінде гүлдену шыңына жеткен еуразиялық тайпалық құрылымдардың тарихы мен мәдениетіндегі ортақтық пен сабақтастық, ежелгі түркі тарихының басталуымен жоғалып кетпей, жаңа этникалық реңдерге боялды. Өкінішке орай, тарихта біздің алыс бабаларымыз туралы ақпарат өте аз, ал, ғасырлар тереңінен жеткен шағын мәліметтер өткен тарихты толығымен сипаттай алмайды. Ең бастысы түркі тілі дін тілі, ғылым-білім тілі, мемлекет тіліне айналды. Қ.А.Ясауидің рухани мұрасын зерттеп жүрген философ Д.Кенжетай Қ.А.Ясауи ілімі туралы былай дейді: «Мұсылман дінін қабылдаған түркілерден басқа, өзге діндердегі қаншама түркі тайпалары болды. Олардан басқа христиандық бағыттағы православие мен католик шіркеулері болды. Олардың арасында мемлекеттік идеологияға

айналу жолындағы күрес басталды. Сол күресте мемлекеттің негізгі тірегі болған, түркілердің рухани қажетін толық өтей алатын Ясауи жолы жеңіп шықты. Ясауи жолы мемлекеттік идеология дәрежесіне көтерілгеннен кейін тек діни рухани мәселелермен шектеліп қалған жоқ. Мемлекеттің құрылымдық жүйесін толық өзгертті. Қазіргі қазақ халқы құрамындағы рулық, тайпалық жүйелердің, жүздердің тарих сахнасына шығуы, осы Ясауи жолының Жошы ұлысында мемлекеттік идеологияға айналуымен тікелей байланысты. Міне, осы кезеңде Жошы ұлысы құрамындағы түркілердің рухани, мәдени тұтастығын қалыптастырған Ясауи жолының өкілдері – әулиелер болатын. Қазіргі қазақ шежірелеріндегі әр рудың, тайпаның басында тұрған тұлғалар осы Ясауи жолы өкілдері еді. Сол кезеңнен бері Ясауи жолы түркі халықтарын ұйыстырушы рухани негізге айналды. Түркі-ислам өркениетінің шекарасын қазіргі кейбір зерттеушілер айтып жүргендей, түркі жылқысының тұяғы тиген жер емес, Ясауи жолының, Ясауи идеясының тараған жері болатын. Осы жолдан шегінген әрбір қадам түркі мемлекетінің тарих сахнасынан кетуіне ықпал етіп отырды. Алтын Орда сияқты алып империяның күйреуі, осы Ясауи жолынан Жәнібек ханның бас тартып, орнына ислам дінінің ирандық формасын мемлекеттік идеология дәрежесіне көтеруімен тікелей байланысты болды. Өзгенің діни танымын қабылдамаған халық Жәнібекханнан бас тартып жеке ел болуға әрекет жасады. Тарихи жазбаларда ізі қалмаған, қазақ және өзге түркі халықтарының аңыздарында сақталған Алаш мемлекеті осы кезеңде өмір сүрді» [3]. Сонымен, Қ.А.Ясауи, Қорқыт, Асанқайғы, Бұқар жырау – бұларды философиялық деңгейде ой айтпады деп қалай айтамыз. Қ.А.Ясауидің қазаққа жасап кеткен жақсылығы – өзге елдер исламды фундаментальдық негізде қабылдаса, ол кісі халықты Исламға бұрған жоқ, керісінше, Исламды халықтың менталитетіне орай сәйкестендірді. Осы кезде сопылық ілімі пайда болды. Қ.А.Ясауи бабамыздың өз мектебі болған. Бұған дейін мұсылмандыққа қазақтар мойынсұнбаған. Ол өзінің ерекше білімімен, ел арасындағы беделімен мұсылмандықтың қазақ қоғамына таралуына жағдай жасаған. Соны дұрыстап зерттеп, өзімізге керегін алу керек. Діни тазалық болмай, имандылық болмай, біз ешуақытта дамыған елдер қатарына ене алмаймыз. Қазіргі қоғамда «Ислам діні кенжелеп қалған, оған реформа керек, буддизм мен христиан дініне табынатын елдер оқ бойы озып кетті» деген пікірлер көп таралып жүр. Бұл – жаңсақ пікір. Айталық, VIII-XII ғғ. мұсылман мемлекеттері алдыңғы қатарлы дамыған елдер қатарында болған. Мұсылман мәдениеті ең озық мәдениетке қол жеткізген. Бүкіл ғылымның, тәрбиенің, мәдениет пен барлық оқу құралдарының бастауы мұсылмандықта. Бүкіл Еуропа мұсылмандардан үйренген. Мәселен, Еуропаға монша мұсылмандардан барған. Бүгінде, ғылым мен өркениеттің биік белестерін бағындырған мұсылмандарға басқа халықтар қызыға таңдай қағып, олардың мәдени, ғылыми, зияткерлік, рухани және материалдық қазынасынан сусындауға тілек білдірушілер саны еуропалық халықтар арасында күрт көбейген. Мұсылман мұрасымен танысу және оны еуропалықтардың меңгеруі мұсылман және батыс әлемдерінің шекаралас аймақтарында басталған. Мысалы, Андалусияда, Оңтүстік Франция мен Италияда, сонымен қатар, крест жорығы кезінде Таяу Шығыс елдерінде бұл үрдіс бірінші кезекте жүрді.

Ағартушылық мәдениеттің негізгі тетігі – адам. Ш.Уәлиханов сыртқы әлемге «дала адамын» түсіндіргісі келді. Осы мақсатпен ол қазақ және қырғыз халықтарының миф-аңыздарын, салт-дәстүрін, діні мен тілін зерттеді. Ол жазған «Қазақтардағы жамандықтың іздері», «Үлкен қырғыз-қайсақ ордасының ескі аңыз-әңгімелері», «Қашғария туралы жазбалар», «Сахарадағы мұсылмандық туралы» және т.б. ғылыми еңбектерінде қазақ және басқа түрік халықтарының мәдениетіне энциклопедиялық талдау берген. Ш.Уәлиханов мұсылмандықтың мәдени-тұтастық құрылымын көре білді. Баршамызға белгілі, ұлт мәдениеттердің тоғысуында дүниежүзілік діндер интеграциялық қызмет атқарады. Қысқаша айтсақ, Шоқанның қазақ мәдениетіне қосқан үлесінің негізінде батыстың да, шығыстың да тигізген әсері емес, өз халқының төл мәдениеті жатыр. Қазір, Қазақстанда

қазақстандық рухани өнім жоқ деп айтуға болады. Қазақ газеттері руханият пен мәдениетті құтқарып қалу мақсатында тырысып, барын салып жатқанымен, көпшіліктің санасын жаулап алатын мәдениетке арналған «Рухани жаңғыру» бағдарламасынан басқа айтарлықтай ештеңе жоқ. Біз, басқа жат елдіктердің шикі рухани азығымен күн көрудеміз. Батыстан, Ресейден келіп жатқан, яғни, теледидардағы бағдарламалардың басым көпшілігі Ресей телеарналарындағы бағдарламалардың баламасы болып кетті. Ел өзінің мәдени және рухани өзегінсіз қалып барады. Қазақта өзіндік тәрбие жүйесі болған. Ата-бабаларымыздың ежелгі өсиеттері, мәдени мұрадан жұрдай ұрпақ тәрбиелеудеміз. Сол себепті де «Қазақ кім?» деген сұраққа жауап беру де қиын. Өйткені, қазақ мәдениеті барлық мәдениеттердің тоғысқан, аралас мәдениетіне айналып кетті. Одан Батыстың да, Ресейдің де, өзгенің де мәдениетінің жұрнағын таба аламыз, бірақ, қазақстандық, қазақтық образ жоқ. Қазақ менталитетіне сай образ жасамай, саяси және экономикалық жетістіктерге қол жеткізе алмаспыз...

Белгілі ғалым А.Т.Құлсариева айтқандай, «қазақ мәдениеті көрмелік мәдениет болып қалмауы керек» [4, 16 б.]. Өркениеттік-мәдени бақталастық жағдайында қазақ мәдениетінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру бағытында күш біріктіру, кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып табылады. ***XXI ғ. Қазақстанда мәдениеттің жаңаруы басталды***. Оның негізгі себебі: ақпарат, білім, ғылыми жобалау, әлеуметтік модельдеу. Осының арқасында медиамәдениет қоғам мен мемлекет қызметін атқаруда. Әсіресе, ұлттық тіл мен экономика, еліміздің тәуелсіздік идеясын насихаттау, қорғау, идеология майданында бітіспес күрес жүргізу ісінде атқарып отырған қызметін ерекше айтуға болады. Кабельды телидидар және интернеттің пайдасымен ұлттық қауіпсіздікті қорғауы мен сөз бостандығымен байланысты жаңа тауқыметтер пайда болды. Қазақстан – басқа ұлттардың сақталған ұлттық ерекшеліктеріне құрмет көрсетіп біртұтас мәдениетті қауымға біріккен әр ұлтты халықтар тұратын ел. Сондықтан, рухани мәдениетті дамыту – қазақ үшін өте өзекті мәселе, қазақтың салт-дәстүрін қайта түлетіп, оны жастардың бойына сіңіру қажет. Өйткені, жастардың ұлттық иммунитеті нашар болса, жаһандануға қарсы тұра алмай, жұтылып кетеріміз анық. Егер, қазақ рухани кемелденсе, қазақ мәдениетінің басқа мәдениетті сіңіріп жіберу қабілеті артады. «Дүниеге дәстүрлі көзқарас пен қазақы қатынас ұжымды, өте күрделі, ол тарихтың әр кезеңінде туған әрекеті идеялар мен ұғымдар жиынтығынан түзіліп, әр дәуірдің таным сатыларының тоғысуы нәтижесінде пайда болған сарқыншақтардан синтез құрайды да, халықтың рухани мәдени мұрағаттарының қай саласынан болса да көрініс таба береді» [4, 74 б.]. Бұған тарих куә. Яғни, біз екі мәселені шешеміз. Біріншіден, ұлт болып қалу, екіншіден, қазақты ұйытқы ұлт ретінде басқаларды айналасына топтастыра алуы. Бүгінгі түсіну мен болашақты болжау үшін өткенді білу тарихи білімнің негізгі арқалайтын жүгі болып табылады. Ұлттық идеяның мазмұны қазақ этносының тілін, мәдениетін, білімін дамыту, ұлттық бірегейлігін сақтау сияқты ұлт болмысының өзекті мәселелерін бойына сіңіреді. Қазіргі жағдайлардағы ұлттық идея этносаяси, этномәдени, діни, дүниетанымдық, тілдік және әлеуметтік-психологиялық сипаттағы қақтығыстардың алаңына айналмауы тиіс. Шынайы ұлттық идея әр түрлі құндылықтық бағдардағы адамдарды, біртұтас мемлекеттің азаматтары мен шекара сыртындағы оның отандастарын біріктіруі қажет. Басқаша айтқанда, ұлттық идеяның мәні оның біріктірушілік күшімен айқындалады. Бұл біріктірушілік үдерісінің маңызды бір тұсы – Қазақстанның өзге де халықтарының қазақ ұлтының төңірегіне топтасуы болып табылады. Тарихи құбылыстар әсерінен Қазақстанға қоныс аударған және бүгінгі таңда егемен Қазақстанның толыққанды азаматтарына айналған барлық халық өкілдеріне деген ізгі де төзімді әрі қонақжай қарым-қатынасымызбен, игілікті құрметке қол жеткізудеміз. Дегенмен, бұл салада әлде де ойландыратын, алдағы уақытта жедел түрде қолға алатын көптеген мәселелердің бар екендігі даусыз және бұл конференцияда осы мәселелер жан-жақты сөз болары сөзсіз...

Баршамызға белгілі, Батыс өз экспансиясын, артта қалған халықтарды отарлау саясатынан басқа, сол кезде әрекет етіп тұрған шығысазиялық (Жапония, Қытай), оңтүстіказиялық (Үндістан) және жетекші елі Осман империясы болған исламдық және православиялық (Ресей) өркениеттерінде үстемдік жүргізуге бағыттады. Тек қана XX ғасырда Батыспен қатар әлемдік мәселелерді шешуге қатысқан КСРО, Қытай, Үндістан, ислам елдері тарихи сахнаға шықты. Американ ғалымы С.Хантингтон қазіргі сегіз суперөркениеттер туралы бекерден-бекер айтпаса керек. Әлем көпқырлы, көпжақты бола бастады. Бірақ, осы кезден вестернизацияның қарқыны бәсеңсіді деп айту да қиын. Кеңес Одағы тарқап кеткеннен кейін батыстандыруды жүзеге асырушыға АҚШ айналды және ол жаһандану үрдістері кеңмәтінінде болып жатты. Британдық ғалым А.Тойнби айтқандай, «екі немесе одан да көп өркениеттер бір-біріне әсер еткенде, олардың қуаттылығы әр түрлі болып келеді. Агрессияшыл өркениет экспансия объектісінің өзіне тең емес екендігін сезінеді» [5, 184 б.]. Батыс өркениеті өзінің басқа мәдениеттерге қарсы бағытталған қиратушы әрекетін түземдіктерді (бір мағынасында «нағыз адам емес») мәдениет пен өркениетке жеткіземіз дегенді желеу етеді. Ал, түркі халықтарының вестернизацияға берген жауабы өнеге тұтарлық. Қазақ халқымен тағдырлас Түркияда жүргізілген батыстандыру процесінің кейбір ерекшеліктеріне тоқталсақ, православтық-христиандық өркениеттің біршама бөлігін өзіне бағындырғанымен, Батыспен текетіресте османдықтар қауқарсыз болып шықты. Осман империясы әскері 1683 жылы Вена түбінде жеңілгеннен кейін, әлемде Батысқа қарсы тұра алатын күш қалмағандай болды. Венаны қоршаудан соң қорғанысқа көшкен түріктер өз жауы Батыс Еуропадан қару сұрауға мәжбүр болды және батыстық кейбір құндылықтарға жол ашты. Енді, мемлекеттік қызметке грек ұлтының өкілдері алына бастады, оларды Батыспен дипломатиялық қарым-қатынасқа дайындады. Осман армиясы еуропалық үлгіде қайта құрыла бастады, бұл міндетті түрде Батыспен танысқан офицерлердің арасында реформалық қозғалыс тудырды. Танзимат пен жас түрікшілдер қозғалысы дәстүрлі османдық қоғамды шайқалтып жіберді. Абдул-Хамид сұлтан ұсынған, османдық әскери машинаны аздап батыстандыру бағдарламасы өзін ақтамады, ол тасқын бөгетін ашқандай болды. Батыстандыру толқыны артынан бүкіл Оттоман империясын либералды ойлы әскери офицермен тасқындатып жіберді. Кемал Ататүрік Түркияны өркениетті елдер қатарына қосты. Осыдан мынадай бір қорытынды шығаруға болады: батыстандыру тек қоғамның бір саласын ғана қамтымай, оны тұтас өзгертуді өзіне мақсат етіп қояды. Технологиялық басымдылық оның құндылықтарын дамушы елдерге күшпен тануға мүмкіндік береді. Себебі, дамушы елдердің элитасы мен мамандары батыс технологиясымен бірге батыстық ойлау тәсілін де қабылдайды.

Дін мен саясат мұсылман елдерінде тығыз қабаттасып кеткен. Кемал Ататүрік бұл мәселеде де көрегендік танытты. Мұсылмандық мемлекеттің басшысы болып, оларға ислам бөлініп кеткен, бір үлкен сектаның басшысы халиф немесе сол халифтен өкілеттілік алған, жиі ретте басқаруда тиесілі орнын алады. Алайда, өткен ғасырларда бұл инвеститураның көбінесе тек формальды болғанын, және де, қашан халиф күшінен айырылғанда, ол өзінен мықтыларға қарсы келмегенін де, атап өткен дұрыс. Түркиядағы «Танзимат» және Ресейдегі милләтшілдік пен жәдидшілдік идеялары ықпалымен дамыған діни-реформистік ағым исламға түбегейлі өзгерістер енгізді және ол кейін Кемал Ататүрік реформаларында іске асты. Жәдидшілдік атауын қазақ тіліне «жаңару, елдікті сақтау үшін жаңа бағытты ұстау» деп аударуға болады. Бұл бағыт қазақ топырағында жаңа мағынадағы «мұсылманшыл қазақты» қалыптастыруға ұмтылды. Қазақстанда да «Түрікшілдік бағыт» (М.Шоқай, М.Жұмабаев, Т.Рысқұлов, М.Ходжаев т.б.) қалыптасты. Бұл бағыттың өкілдері түркілік өркениет тұтастығы контекстінде қазақ адамын қалыптастыруға шақырды. Бұл типтің басты ерекшеліктеріне тарихи сананы түркілік тұтастық идеясы негізінде жаңғырту, тәңіршілдік, Батыс пен Шығыстан даралану, қазақ халқы түріктің қара шаңырағының иегері деп мойындау және т.б. жатады. Алайда, бұрынғы Кеңес Одағында

түркі халықтары Түркиядағы сияқты Ататүрік жолына түсуге мүмкіндіктері болмады. Социалистік қоғамдағы трансформациялар негіздері мен батыстандыру деңгейі Қазақстан түгілі, Ресейдің өзінде жеткіліксіз қарастырылған. Көпшілік еңбектер капиталистік қоғам және социалистік жүйелердегі жатсыну мәселесіне және коллектившілдік принципін қайта қарауға арналған. Қазақстан философтарының едәуірі социалистік қоғамдағы әлеуметтік мәдениетті бұрынғы маркстік методология тұрғысынан сынаумен шектелді. Сол себепті, қазақтың Кеңес Одағы кезіндегі батыстандыру формалары мен төлтумалықтың арақатынасын тікелей қарастырудан бұрын тоталитарлық қоғамның әлеуметтену негіздеріне қысқаша тоқталып өтсек, біріншіден, адамзат тарихындағы барлық қоғамдарды қауымдасу негіздері бойынша екі түрге (***ынтымақтастықтың келісімді тәртібі*** және ***күш көрсетуге сүйенетін тәртіп***) бөлуге болады. Егер, біріншісін – тұлғаорталықтық қоғам десек, екіншісі – жүйеорталықтық әлеуметтік құрылымға жатады. екіншісіне жасандылық тән, сондықтан, оны «құрылыс» (үлгі бойынша жасалған) деп атайды. Осы жүйеорталықтық әлеуметтік қауымдасудың қисынды шегіне жеткен түрін тоталитаризм деп атайды. «Еуропашылдық» белгілі мөлшерде ұзақ уақыт бойы мақтан, жетістік болды. Ол кездегі ұлт интеллигенциясының ішінен тым батысшыл болып, материализм, марксизмдерді де қостап кеткендері кездесіп отырды. Әсіресе, дінге, төл дәстүрге байланысты үстірт пікір айту да орын алды. Оның сол кездегі арғыдан келе жатқан потенциалы, шын мағынасын ажырату керек еді. Жалпы, сол кездегі ұлт элитасы еуропалықтардың өздеріне ұқсап кетіп, экстраверттік мінез танытып (дүние мәселелеріне беріліп), саясатшыл, ұлтшыл болды. Көптеген батыс ойшылдары әлемнің тұтастануын Батыс қоғамының жеңісі ретінде қабылдайды. Мысалы, британдық ғалым К.Поппер: «еркін демократияның елдері, Батыстың ашық қоғамы жеңді» [6, 81 б.]. – дейді.

XX ғасырдың ішінде Батыс-Шығыс қарым-қатынасында үлкен өзгерістер болды, Батыстың өзі күрделі эволюция үстінде еді. Батыс Шығыс руханиятының даналығын тани бастады, ғалымдары буддизм, үнді философиясын зерттеп, Батыс суфизмді өзіне «ашты». Өз философиясын байытты. Жоғарыда айтылған ғалымдар және т.б. дүниеге көзқарас батыс рационализмінен терең болу керек екенін мойындады және материализм, дінсіздік, техноцизмді, беймәдени «демократиялық» болмыстың («көпшілік мәдениеті») зиянын өздері өздеріне әшкереледі. Әрине, ойшылдардың бұл тұжырымдары нақты саясатқа әзірге үлкен әсер ете алмады. Дінді, этиканы мойындау, әлемдік интеграцияны рухани жағынан толықтырып, шынайы «жүректер интеграциясына» айналдыру, әрбір ұлттың қайталанбас келбетін сыйлау, «жанын» түсінуге тырысу, сол арқылы шынайы бауырмалдыққа жету – Батыс пен Шығыс ойшылдарының, жалпы прогрессивтік ниеттегі адамдардың келген қорытындысы. Қандай халық болмасын, жалпы бүкіл адамзат ендігі жерде этикаға, руханиятқа бет бұрмаса, адамды түземесе – жер бетіне үлкен қасірет жақын екені енді анық сезіледі. Осының барлығын ескере отырып біз мынаны айтуымыз керек: «американдану», «еуропалану» да біздің жол емес, ескішіл, фанатик болып, қайтып келмес көшпенділікті аңсау да орынсыз. Біз екі бұрынғы рухани элитаның екі буынының да тәжірибесін, тәсілдерін ұштастырып қолдануымыз қажет. Тура, XIX ғасырдың рационалист-ағартушылары сияқты ойлауымыз жөнсіз. Біздің дәстүршілдігіміз, руханилығымыз, мұсылмандығымыз, шығыстығымыз олардан күшті. Жаппай вестеризация, рухани азу ықпалы күрт өскен жағдайда (өкінішке орай, бізде Батыстың биік мәдениетін, философиясын емес, азғындық жағын насихаттау басым), оған төтеп беру үшін руханият, өз дәстүріміз бізге қорған. Сөйтіп, қана ұлтты дағдарыстан алып шыға алады ұлт зиялылары мен басшылары. Осыған байланысты, қазіргі «вестернизацияның» мынадай қиындықтарын атап өтуге болады: **а)** руханилық пен материалдықтың арасындағы ажыратылу; **ә)** эскапистік және дүниетанымдық ұстанымдардың араласып кетуі; **б)** нонконформизм, конформизм мен девианттық қылықтың өрістеуі; **в)** рационалдықты шектеу, тылсым сана қабаттарымен

манипуляциялар жүргізу, жалғыздық, үрей, шарасыздық сенімдерінің өрістеуі; **г)** стандартты қарапайымдалған тіршілік ету баламаларын жасанды ұсыну.

Қорыта айтқанда, қоғамның немесе өркениеттің дамуы үшін қажетті алғышарт – ол мәдениеттің өркендеуі. Мемлекеттің іргесі берік болып, қоғам тұрақты дамуы үшін оның тұғыры берік, стратегиялық бағдарламасы тұрғылықты ұлттың менталитеті мен елдің географиялық орналасу ерекшелігіне негізделген және адамзаттың озық ойы мен тәжірибесін тиімді пайдаланатын болуы қажет. Яғни, мемлекеттің тұғыры бір тіл, бір дін, бір мораль, бір философия, яғни, бір мәдениеттен, және осылардан құралған бір идеологиядан тұрады. Ондай мемлекет тұрақты дамып мәңгі жасайтын болады. Мәдениеттің міндеті мәңгілік туындылар жасау болса, мемлекеттің мақсат-мұраты осындай мәдениеттің арқасында мәңгі жасау. Ендеше, XXI ғ. ұлттық мәдени трансформация кері жылжу емес, біреуді қайталау да емес, жаңа жағдайда творчестволық ізденіс (мүмкін техногендік батыс өркениетіне альтернатива ретінде рухани сипаттағы «еуразиялық» өркениет құру идеясы – егерде оны біз дұрыс түсіндіріп, айқындай алсақ) біздің бүкіл аймақтық мәдени, әлеумет, саяси трансформация процестеріне үлкен өзгеріс, ілгері басу, гүлдену әкелері сөзсіз...

Әдебиеттер тізімі:

1. Валиханов Ч. Киргизское родословие // Собр. соч. в 5-ти томах. Алма-Ата, 1985. -Т.2.
2. http://turkiya.kz/?p=260
3. http://news.nur.kz/178224.html
4. Құлсариева А.Т. Ақпараттық қоғам мәдениеті.Алматы, 2017.
5. Тойнби А. Постижение истории.Москва, 2016.
6. Поппер К. Открытое общество и его враги.Москва, 2011.

Аннотация: В данном статье этнокультура тюркских народов рассматривается в контексте диалога Востока и Запада и анализируется основные идей и ценности западной культуры, а также их значение в формировании западной цивилизации. Дан компаративистский анализ ответов различных этнокультур к вестернизации. Вхождение Казахстана в мировое сообщество происходит в условиях глобализации экономики и культуры, в результате чего возникают коллизии в духовной культуре, связанные с различными цивилизационными процессами. Экономическое реформирование, переход на рыночные отношения, хотя и становятся факторами, которые расширяют и развивают возможности каждого, не в достаточной степени ангажируют этнокультурную политику в казахстанской реальности. Важнейшим механизмом выхода из сложившейся ситуации является решение проблем формирования национальной идеи, которые возникают по мере расширения свободы выбора, легитимного в мире культуры. В связи с этими процессами возникает необходимость исследования оснований для актуализации процесса формирования национальной идеи, в смягчении кризиса этнической самоидентификации, который особенно усиливается под воздействием феноменов массовой культуры, под влиянием избыточной властности, в ситуации расцвета различных форм оккультных практик, эзотерических мистик, культурных девиаций. В статье автор подчеркивает, что бережное отношение к культурному наследию составляет основной признак зрелости национальной идеи. Автор критически анализирует различные негативные позиции по отношению к культурному наследию тюркских народов.

Abstract: This report deals with ethnoculture of Turk people in the context of dialogue between the Eart and the West. The comparavistic analysis of response of different ethnocultures to westernization is given and the idea of careful atlitute to cultural heritage is indelined as basic trait of maturity of the national idea. Critical analysic of negative trends related to cultural luritage of Turk people is given. Kazakhstan's entry into the world community takes place in the context of the globalization of the economy and culture, as a result of which conflicts arise in the spiritual culture associated with various civilization processes. Economic reform, the transition to market relations, although they become factors that expand and develop the capabilities of everyone, do not sufficiently engage in ethnocultural politics

in Kazakhstan's reality. The most important mechanism for overcoming this situation is to solve the problems of forming a national idea, which arise as the freedom of choice that is legitimate in the world of culture expands. In connection with these processes, there is a need to study the grounds for actualizing the process of forming a national idea, in mitigating the crisis of ethnic self-identification, which is especially aggravated by the effects of mass culture, under the influence of excessive power, in the situation of the flowering of various forms of occult practices, esoteric mystics, and cultural deviations. In the article, the author emphasizes that a careful attitude to cultural heritage is the main sign of the maturity of the national idea. The author critically analyzes various negative positions in relation to the cultural heritage of the Turkic peoples.

ӘОЖ 903/904(574)

Байкабулов Х.С., Әсен З.Ш, Төлеген Ұ.Ш.
т.ғ.к., доцент, ХГТУ, Шымкент, Қазақстан
магистр оқытушы, ХГТУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, ХГТУ, Шымкент, Қазақстан

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ МЕШІТТЕРДІҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Түйін. Бұл мақалада Оңтүстік қазақстанның ортағасырлық Отырар мен Тараз қалаларының қоғамдық ғимараттарының бірі мешіттердің пайда болуы мен дамуы туралы айтылады.1971 жылдан бастап, Оңтүстік Қазақстанкешенді археологиялық экспедициясының (ОҚКАЭ) жұмысын бастады, 1993-1996 жылғы үзілістерден кейін қазірге дейін жалғасуда. Бұл жылдардың ішіндеXIVғасыр аяғы – XV ғасыр басындағы жұма мешіт, XVI – XVIII ғасырлар жұма мешіті зерттелді.Көне қала Тараз жерінде жүргізілген қазбалар тараз өмірінің әр түрлі кезеңдеріндегі құрлыс копплекстері мен ғимараттарын берені. Археологиялық материалдар ортағасырлық Отырар мен Тараз және Сауран қалаларындағы мешіттерінің деңгейін көрсетеді.Ортағасырлық Сауран Мешіті туралы мәліметтер келтіріледі.

Кілттік сөздер: Отырар, мешіт, Тараз, Сауран, қоғамдық ғимараттар, археология, археологиялық қазбалар.

XIV-XV ғасырлардағы Отырар туралы айтқанда, археологтар анықтаған, жұма мешіт құрылысы туралы айтпай кету мүмкін емес.

Мешіт орталық төбенің оңтүстік шығыс бөлігінде орналасқан. Мешіт салынатын құрылыс орны мұқият тегістелген. Мешіт едені тығыз сыланған. Көлемі 60х22 метр құрылыс шығыстан батысқа созылыпжатыр. Кірісі солтүстік фасадтың ортасында, көлемі 2,7х1,35 метр пилондары бар портал қабырға сызығынан шығыңқы орналасқан. Портал тіреулерінің арасы 6 метрдей. Батыс пилон 1,7 метр биіктікте сақталған, шығыс пилон толығымен бұзылып алынған. Порталдың бұрышында етегі домалақ мұнаралар орнатылған. Олардың диаметрі 2 метр Мұнара ішінде айналма сатылар болған. Оларға порталдың ішкі жағындағы ені 1 метр есік арқылы кіретін болған. Порталдың батыс жағында айналма сатының алғашқы төрт тепкішегі сақталған. Ғимараттың қасбеттік композициясын, үш қатарға тұрғызылған отыз тіреуден тұратын төрт ашық галерея айқындайды. Тіреулер кесіндісін де шаршы тәрізді (1,35х1,35 м). Тіреулер арақашықтығы 3,7 м.

Кірістің осінде екі зал болған. Төбе жабынтіреулері толық бұзылған десе болады. Кесіндісінде тікбұрышты, көлемі 3,3х1,65 метр тіреу бірінші залдың батыс жағында сақталған. Михрабты бас залдың алдыңғы екі тіреуі жартылай сақталған. Тіреулер кесіндісінде көпқырлы болған деуге негіз бар. Артқы тіреулер михрабтың екі жанындағы тшаршы пилон тәрізді көрінеді.

Михраб орнатылған қабырға да биік табалдырықты есік бар. Ол қал ақамаланың маңын да

Орналасқан тұрғын жайларға баратын көшеге шығады. Мешіт қабырғасының қалындығы 1,35 метр бас фасадтың бұрыштары пилястр тәрізді жасалған.

Тіреулер, ойпатты таспа тәсілімен толтырған пахсаға 15-20 см терендікке отырғызылған. Пахсаға, топырақ тұзынан қорғау үшін, күйген ағаш түйірлері қосылған. Топырақтан жасалған фундаменттің жалпы қалындығы 1,1 метр. Бұл - монументалды құрылыстардың отырудан сақтауда Орта Азия мен Қазақстанның ортағасырлық архитектурасында кеңінен қолданылатын тәсіл.

Негізгі конструкциялар-қабырғалар, тіреулер, портал пилондары сапалы қыштардан тұрғы- зылған. Қыш шаршы пішінді, көлемі 25-28 см. Қыштар тұрақты байламмен, ганч қоспасымен қаланған. Қабырғалардың кей жерлерінде ганч сылағының алғашқы қабаттары сақталған.

Мешіттің архитектуралық безендіруі қызықты. Олар жайында мешітті жапқан қабаттағы тұрғын жайлардан табылған керамикалық беттемелерден білуге болады. Олардың ішінде түрлі-түсті Шынылтырлы қыштар, қою көк және көк түсті қаптамалар,ою-өрнек және зооморфты сюжеттер салынған шаршы және тік бұрышты тақталардағы көптүсті майоликалар бар. Шыңыртырлы қаптамалардың басымм бөлігі михрабты қабырға мен залдың орнындағы бөлмелерден табылды.

Отырардың жұма мешіті, Орта Азия ортағасырлық архитектурасында жақсы мәлім, бағаналы-күмбезді құрылыстар түріне жатады. Бағаналы конструкциялары Отырар мешітін Күйрықтөбе мешітімен жақындастырады. Құйрықтөбе мешіті анағұрлым ерте, X ғасырда тұрғызылған, бағаналы мешіттерінің типологиясының дамуының ерте кезеңіне жатады.

Мешіттің фасадтық қабырғасымен кешеннің солтүстік құрылысының арасындағы ауланың көлемі 40х22 метр. Мешіт пен аула және солтүстік құрылыстың жалпы көлемі 72х22 метр.

Мешіт ауласының едені, сақталып қалған бөліктер мен ганч қоспасының қиыршықтарына қарап, құрылыс қабырғалары сияқты, көлемі 25х25х5 см шаршы қышпен төселген деуге болады.

Кешеннің солтүстігіндегі құрылыс архитектуралық пассаж түрінде. Ол екі жағында бөлмелер орналасқан, ені 3,47 метр орталық дәлізден құралған. Оңтүстік бөлігінің бөлмелері көлемі жағынан кішігірім: 3,41х1,42 метр. Бұлар ішкі жағы дәлізден бір қатар қыштан қаланған табалдырықпен бөлінген айвандар болуы мүмкін. Мұндай бөлмелердің бесеуі толық, солтүстік-батыстағы алтыншысы жартылай аршылды.

Дәліздің солтүстігінде орналасқан бөлмелер айван-бөлмелерге қарама-қарсы орналасқан. Бұл жақтың бөлмелері де бір осте параллель орналасқан. Бес бөлме толық, бірі жартылай аршылды. Құрылымы жағынан бұл бөлмелер екіге бөлінген. Біріншісі-дәлізге шығатын, көлемі 3,5х1,4метр, тамбур айван, оның солтүстік-батыс жағында, ені 1,1 метр бөлменің екінші бөлігіне өтетін есік бар. Бүкіл кешеннің сыртқы қабырғасы болып табылатын, бөлмелердің артқы, солтүстік қабырғалары зерттелмеді. Сондықтан. бөлмелердің ұзындығын анықтау мүмкін болмай тұр. Бөлмелердің ені-3,7 метр. Бұл бөлмелердің қабырғалары қыш пен кесекті аралас кезек қолдану арқылы қаланған. Екінші құрылыс қабатының бар екендігі анықталды. Оның барысында кей бөлмелер қайта салынып, оларда сыпалар орнатылған. Алтыншы бөлме зерттелген бес бөлмеден көлемімен ерекшеленеді. Құрылыстың қосымша ерекшеліктерін зерттеу мүмкін емес, оған кейінгі уақыт қабаттары кедергі келтіреді.

Мешіттің бірден Темір өлгеннен соңғы кезенде қирау себептері туралы сұрақ туындайды. Бұған мешіттің бітпей қалғандығы себеп болса керек. Мешіт сол құрылыс

күйінде қалып, онда намаз оқылмаса керек. Сондықтан, Отырар тұрғындары оны түрғын жайға айналдырған.

Мешіт қирандылары 1993, 2002-2004 жж. ЮНЕСКО-Қазақстан-Жапонияның «Көне Отырарды сақтау мен реставрациялау» жобасының аясында үш кезеңде жүргізілген консервациялық шаралар, сонымен қатар 2005 ж. жүргізген косымша консервациялық шаралар нәтижесінде қазірге дейін сақталған [1]

Тараздағы мешіт қаланың батыс рабадының террииториясында Қарахан кесенесінің жанында орналасқан. Қазба жұмыстары кезінде мешіт шаршы екенгі, сыртқы көршауаның өлшемі 20Х20 м және ішкі зад өлшемі 14,6х14,15 м екендігі анықталды. Мешіттің ішінде сақталып қалған 4 қатар мұнараның астында тастан жасалған база әр қатар

да 4-еуден. Остер арасындағы көлденең кадам 2,75 м тең, ұзындығы - 3,5 м. Кіре беріске қарсы тас негіздердің арасында мұнара қадамы 3,8 м құрайды. Тас негіздердің формалары мен өлшемдері әр түрлі, бірақ бәрінің биіктері бірдей - 0,4-0,45 м.

Мешіт жарыққа қарай орналасқан. Мешіт қабырғаларын пахсалық блоктар мен өңделмеген кірпішті арадстыра қалаған. Сақталып қалған қабырға қалыңдықтары әр түрлі: солтүстхп (фасад) - 3,1 м, шығысы 2,5 м, батысы 1,8 м және онтүстік қабырғасы 2 м. Өңделмеген кірпіш екі түрлі: тәкбұрышты (45Х22,5Х9 см) және шаршылы (26Х26Х10 см). Қабырғалардың ішкі тік беті тікбұрышты өңделмеген кірпіштен қалған. Мұндай құрылым солтүстік, оңтүстік және шығыс қабырғаларда атақталды. Ал батыс қабырғасы күрделі қайта жөндеуден өткен. Кабырға негізгі биіктігі 0.5 м дейін ғана сақталған. Қабырғаларының көп бөлігі мешіт қызмет еткен соңғы кезеңдерде тақтатастармен қойылған.

Батыс жағындағы қабырға табанында михраб қуысы тазартылды. Қабырғалардың ішкі жағына бұрыштан санағанда арақашықтықтары бірдей болатын екі еселі бұрыштық пилон түрінде кірпіштен шығыңкы етіп салынған. Жоспарда олар бір-біріне қарамақарсы симметриялы орналаскан. Күйдірілген кірпіштің өлшемі 26Х13х4,5 см болған. Пилон, жартылай мұнара түріндегі қабырға тіректері тас немесе саз балшықтан жасалған қабырғалардың жабылып қалуын азайту үшін, қабырғалармен байланыспайтын түрақты қаңқа күру үшін арналған. Олар шатырды ұстап тұру үшін қосымша тірек қызметін атқарған деп болжауға болады. Солтүстік қабырғасы фасад болып табылады.

Кіретін есік ортасында емес, солтүстік-батысқа қарай жасалған. Кіре беріс есіктің ені 1,77 м. Кіре беріс шығыңқы екі пилонмен бөлінген. Ол ені 2 м болатын тас төселген көше жағынан орналскан. Кіре берісте екі жағынан есікгің бөлшектерін орнатуға арналған қуыстардың ізі байқалады. Тараз мешіті IX-XП ғғ. болған.[2]

Жоғарыда айтылғандай, қаланың орталық алаңындағы күрылыс қоқыстарынан тұратын төбелердің астында қоғамдық зәулім ғимарат қалдықтарының нышандары байқалады. Біздің ойымызша, алаңның батыс жағынан орын алған ғимарат қалдықтарының бірін мешіт деп болжауға болатын сиякты.

Ғимарат құрылысы жайлы толығырақ мағлұмат алу үшін. болжамды дәлелдеу немесе бекерлігін анықтау үшін біздер ғимарат түрған жердің оңтүстікбатыс бөлігінде барлау қазбасын жүргіздік. Оныңнәтижесітөменгідейболып шықты.

Үзындығы 15 м, ені 2 М тең траншея 1,5 м тереңдікте (төбеніңеңжоғарғынүктесінен) күйдірілгеншаршыкірпіштентөселген еден деңгейінанықтапберді (13, 14 фото.). Қазбағимараттытолықтайкөлденең кесіп өткендіктен оңтүстікбатыс және солтүстік-шығыс дуалдарының қалдықтары анықталды. Сыртқы. оңтүстік-батыс (михраб) дуалы 5,5 қатар кірпіштен 1,4 м қалыңдықта қаланған. Сақталып қалған биіктігі 7-8 қатар кірпіш болып келеді. Солтүстік-шығыстағы дуал да осындай қалыңдықта болуы тиіс. Оның сақталған биіктігі 1,2 М. Олардың ортасында орналасқан бөлме (ені 9 М) ортасынан ені 1,4 М келетін тірек бағанамен бөлінген. Бір шеті қазба

алаңынан тыс қалғандықтан, оның үзындығы анықталмай қалды. Бағанадан солтүстік-шығыс дуалға қарай созылған ені 0,7 М Керете байкалады. Солтүстік-шығыс дуалда өткел болған секілді. Оның едені, дуалдың арғы жағы секілді күйдірілген кірпіштің сынықтарынан төселген. Бұл өткел дуал бойында орналасқан ені 1 М жуық (3-4 қатар кірпіш деңгейінде қаланған) аласа сыпаға келіп тіреледі. Ашылған алаңдағы ғимарат бөлігінің көрінісі осындай. Осының негізінде бүкіл ғимараттың жобасын анықтауға болатын сияқты. Л.!О.Маньковскаяның классификациялауы бойынша бұл ғимаратты жұма мешіт үлгісіндегі екі қатарлы, бес нефтінамазгох, түрі бойынша алды ашық мешіт-айуан болған деп шамалаудын қисыны бар. Дуалды қалауға және еденді төсеуге көбінесе ені мен үзындығы 25-27 см. Қалыңдығы 5 см шаршы кірпіштер пайдаланылған. Кірпіштің күйдірілуінің сапасы негізінен жоғары болып келеді. Толық күйдірілмеген кірпіш ғимараттың солтүсгік. Шығыс дуалының сақталынып қалған жоғарғы бөлігінде ғана пайдаланылған. Кірпіштержай саз балшықпен қаланған. Дуалдардың сақталып калған қабырғадарында сыла қіздері байқалмады. Еден және дуал қалдықтарын басып қалған үй інділер арасынан кірпіштерді қалауға пайдаланылған әк пен алебастрдан жасалған ерпінді үлгілері табылды. Бүлерітінді, сірә, күмбіздерді қалағанда ғана пайдаланылса керек.

Еден кірпіштерінде кеп басылудан пайда болған «көнетоздық» іздері көрінеді. Кейбір кірпіштер шытынап кеткен. Солтүстік-шығыс дуал мен ортадағы бағана ащыңдағы еденнің кірпіштері жоқ.

Еденді басып қалған қабат сынық (жәнебүтін) күйдірілген кірпіштің топырақ пен араласқан үйінділерінен күралған. Түрмыстық қыш ыдыстардың үсақ сынықтары, өндірісті қаулы керамика қалдықтары, сырлы тостаған мен табақтар жату кезінде көзеші-шеберлер пайдаланған аспап «сепоя» сынықтары өте сирек үшырасты. Үйінділер арасынан қаптауыш жылтыр кірпіш пен тақташалардың қалдықтары да қазірше кездеспеді. Керамиканың жинап алынған қалдықтарын бояуланған кесе, пиалай, табақ және басқалардынышандарына қарай XVll-XVIII ғғ, жатқызуға болады.

Қысқа мерзімді қазба жұмыстары барысында жинақталған мағлұматтар бізге темендегі дей ой қорытуға мүмкіндік береді. Сауранның солтүстік-шығыс қақпасынан бастау алатын басты кеше бойында қаланьың орталық алаңы орналасқан. Алаңды айнала діни және қоғамдық сипаттағы зәулім ғимараттар салынған. Қазіргі таңда олардың қалдықтары ғана көрініп жатыр. Алаңның солтүстік-батыс шетін толық алып жатқан күрылыс кешенінің орнын бір қатар сыртқы белгілеріне қарап, қаланың бас мешіті деп шамалауға болады. Оның жанында, алаңның солтүстік шығыс қанатының бойын ала тағы да осындай сипаттағы төбелер жатыр.

Олар алаңға шығар жолдары болғаны анық байқалатын кең де тұйықауланы құрайды. Мұны медресе ғимаратының қандықтары деп болжаудың қисыны бар.

Әдетте діни мекемелер мен қоғамдық ғимараттар (мешіттер, медреселер, ханакалар
т.б.) Ортағасырлық қалалардың орталықаландарында Өзіндік Сәулеттік ансамбльдерін құрайтын болған. Мұның ең жақын мысалдары: Әмір Темірдәуіріндегі Самарқанд пен Бухара. Сондықтан да біз көне қала орнының дәл осы жерінде «Сауранрегистаны» орналаскан деп санасақ, тым үлкен тәуекелге бара қоймаймыз.[3]

Әдебиеттер тізімі

1. Свод памятников истории и культуры Южно-Казахстанской области. Отрарский район. – Алматы :Издательство «Баур». 2007. 424 с.

2. К.М.Байпақов, Г.А.Капекова, Д.А.Воякин, А.Н.Марьяшев. Ежелгі және орта ғасырлардағы Тараз бен Жамбыл обылысының қазыналары. – Алматы: «Археологиялық сараптама» ЖШС, 2013. – 320 б., илл.

3. Байпақов К.М., Смағұлов Е.А. Ортағасырлық Сауран шаһары. – Алматы: «Credo», 2005. – 202 б., 28 қосарбет. Қазақ, орыс және ағылш. Тілдерінде.

Аннотация: В настоящейстатье описывается возникновение и развитие мечетей в одном из общественных зданий средневекового Отрара и Тараз в Южном Казахстане.С 1971 года начала свою работу Южно-Казахстанская комплексная археологическая экспедиция (ЮККАЭ), которая действует и по сей день после перерывов 1993-1996 годов.В эти годы Пятничная мечеть в конце XIV века - начале XV века, Пятничная мечеть XVI - XVIII веков. Раскопки в древнем городе Таразе являются строительными блоками и зданиями на разных этапах повествовательной жизни. Археологические материалы средневекового Отрара, Тараз и Сауранпоказывает уровень мечетей в своих городах.Детали средневековой мечети Сауран.

Abstract: This article describes the emergence and development of mosques in one of the public buildings of medieval Otrar and Taraz in South Kazakhstan.Since 1971, the South Kazakhstan Complex Archaeological Expedition (SKCAE) has begun its operation, and continues to the present day after the interruptions of 1993-1996.During these years Friday mosque at the end of XIV century - beginning of XV century, Friday mosque of XVI - XVIII centuries.Excavations in the ancient city of Taraz are the building blocks and buildings at different stages of the narrative life.Archaeological materials reflect the medieval Otrar and mosques in Taraz and Sauran.Details of the medieval Sauran Mosque.

УДК 340.12

Бейсембаева А., Казанбаева Ж.С., Сатыбалдиева А.Н.
к.ю.н., Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
к.э.н., Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
магистр экономики., Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан

НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ ЧЕТВЕРТОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы модернизации общественного сознания в условиях четвертой промышленной революции в Казахстане. В контексте президентской программы Рухани Жангыру анализируется переход казахского языка на латиницу. В статье раскрываются конкретные действия Ел-басы Нурсултана Назарбаева по разработке и реализации языковой реформы. Обосновывается значение перехода казахского языка на латиницу как сердцевина обновления человеческого капитала, без чего невозможно осуществление одной из главных задач четвертой промышленной революции в Казахстане. Послание Ел-басы Нурсултана Назарбаева народу Казахстана (10 января 2018 г.) определяет, что предстоит сделать нашей стране для успешной навигации в новом мире – мире четвертой промышленной революции. «Сегодня мир вступает в эпоху четвертой промышленной революции, эру глубоких и стремительных изменений: технологических, экономических и социальных. Новый технологический уклад кардинально меняет то, как мы работаем, реализуем свои гражданские права, воспитываем детей».

Ключевые слова: модернизация, обновление, человеческий капитал, революция, задача, качество

В статье рассматриваются проблемы модернизации общественного сознания в условиях четвертой промышленной революции в Казахстане. В контексте президентской программы Рухани Жангыру анализируется переход казахского языка на латиницу. В статье раскрываются конкретные действия Ел-басы Нурсултана Назарбаева по разработке и реализации языковой реформы. Обосновывается значение перехода казахского языка на латиницу как сердцевина обновления человеческого капитала, без чего невозможно осуществление одной из главных задач четвертой промышленной революции в Казахстане. Послание Ел-басы Нурсултана Назарбаева народу Казахстана (10 января 2018 г.) определяет, что предстоит сделать нашей стране для успешной навигации в новом мире

– мире четвертой промышленной революции. «Сегодня мир вступает в эпоху четвертой промышленной революции, эру глубоких и стремительных изменений: технологических, экономических и социальных. Новый технологический уклад кардинально меняет то, как мы работаем, реализуем свои гражданские права, воспитываем детей».

Как отмечает Нурсултан Назарбаев, «эпоха «нефтяного изобилия» практически подходит к концу». Конъюнктура цен на нефть на мировом рынке с начала двадцать первого века до 2014 г. была благоприятной для Казахстана как нефтедобывающей страны. Однако с 2014 г. цены на нефть демонстрируют отрицательную динамику, что привело к сокращению доходов государств, ориентированных на производство и продажу нефти и газа. К числу этих государств относится Казахстан, в котором, начиная с 2014 года, наблюдалось замедление экономического роста. В 2017 году страна, преодолев негативные последствия мирового кризиса, вернулась на траекторию уверенного роста. По итогам года рост валового внутреннего продукта составил 4%, а промышленного производства более 7%.

Перед страной стоит задача углубления качества развития. В первую очередь это означает диверсификацию экономики. Необходимо развитие обрабатывающей промышленности, транспортной инфраструктуры и других сфер, не связанных с добычей полезных ископаемых. Глобальные тренды показывают, что выход на новое качество развития должен основываться в первую очередь на широком внедрении элементов четвертой промышленной революции. Это несет в себе как вызовы, так и возможности. Ел-басы выражает уверенность, что у Казахстана есть все необходимое для вхождения в число лидеров нового мира. Для этого нужно сконцентрироваться на решении ряда важных задач.

Одной из главных задач Казахстана является обновление человеческого капитала. Как показывает практика, именно человеческий капитал является решающим ресурсом социально-экономического развития в условиях четвертой промышленной революции. Развитие человеческого капитала связано с совершенствованием системы образования, первоклассным здравоохранением и здоровой нацией, дальнейшего развития нашей культуры и идеологии. Именно в этом состоит основной смысл принятой в 2017 г. Государственной программы «Рухани Жангыру». Идеалом нашего общества, подчеркивает в послании Нурсултан Назарбаев, должен стать казахстанец, знающий свои историю, язык, культуру, при этом современный человек, владеющий иностранными языками, имеющий передовые и глобальные взгляды. Программа «Рухани Жангыру» выдвигает на первый план модернизацию общественного сознания. Идея модернизации общественного сознания является закономерной и необходимой. В обращении Ассамблеи народа Казахстана к многонациональному сообществу страны указывается: «Мы находимся на пути становления политической нации. Чтобы занять передовые позиции в мире, каждый из нас и все мы вместе должны изменить свое сознание, мышление, избавиться от устаревших стереотипов. Изменение общественного сознания позволит в меняющемся мире, в условиях новых угроз и вызовов укрепить стабильность, единство, согласие которые всегда были и будут основой развития Казахстана».

В рамках реализации Третьей модернизации Казахстана, будут осуществляться три модернизационных процесса: политическая реформа, создание новой модели экономического роста и модернизация общественного сознания. Как отмечает Госсекретарь РК Гульшара Абдыкаликова в своей статье «Духовное возрождение – приоритет Третьей модернизации Казахстана», опубликованной в газете «Казахстанская правда»: «Среди названных процессов основополагающей является модернизация духовной сферы. Успех и политической, и экономической модернизаций зависит в первую очередь от уровня общественного сознания, где приоритетом является духовность. Поэтому духовное возрождение казахстанского общества на сегодня – задача что ни на

есть самая актуальная». В своей статье «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» Нурсултан Назарбаев указывает, что общественное сознание требует не только выработки принципов модернизации, но и конкретных проектов, которые могли бы позволить ответить на вызовы времени без утраты великой силы традиции. Ел-басы выделяет шесть конкретных проектов, которые должны быть реализованы в ближайшие годы. Прежде всего, это переход казахского языка на латиницу. Во- вторых, это перевод на казахский язык 100 лучших зарубежных учебников по общественным дисциплинам. В-третьих, программа «Туган жер» создаст возможность по поддержке «малой родины» со стороны бизнесменов, чиновников, интеллигенции, воспитанию патриотизма. Четвертый проект «Сакральная география Казахстана» направлен на сохранение «святых мест» и святынь, что позволит развивать инфраструктуру туризма в стране. Проект «Современная казахстанская культура в современном мире» откроет дорогу многим талантам, которые через свое творчество стремятся прославить Казахстан в мире. Наконец, шестой национальный проект «100 новых имен Казахстана» обеспечит популяризацию наших современников, достигших выдающихся успехов в своей сфере, пример для нравственного воспитания нашей молодежи. Эти проекты станут основой идеологической работы государства и гражданского общества в среднесрочной перспективе.

Обосновывая необходимость перехода казахского языка на латиницу, Нурсултан Назарбаев вкратце прослеживает в статье эволюцию письменности на территории Казахстана с периода раннего средневековья до наших дней. Почти 900 лет с принятием ислама применялась арабская письменность. В 1929 г. она была заменена новым латинизированным алфавитом. В 1940 г. этот алфавит был заменен кириллицей, которая используется до настоящего времени. Президент подчеркивает, что история изменения казахского алфавита определялась в основном конкретными политическими причинами. В Стратегии «Казахстан-2050» Ел-басы поставил задачу перехода казахского языка на латиницу в 2025 г. К 2025 г. делопроизводство, периодические издания, учебники и все остальное будет издаваться на латинице. Переход на латиницу также имеет свою глубокую историческую логику. Это и особенности современной технологической среды, и особенности коммуникаций в современном мире, и особенности научно-образовательного процесса в XXI веке. В практическом плане Ел-басы поставил на 2017 г. задачу принять с помощью ученых и широкой общественности единый стандартный вариант казахского алфавита в новой графике. С 2018 г. начать подготовку кадров для преподавания нового алфавита и подготовку учебников для средней школы. Вближайшие 2 года провести необходимую организационную и методическую работу. Большое значение для понимания необходимости перехода казахского языка на латиницу имели разъяснения Нурсултана Назарбаева, данные им в ходе посещения Южно-Казахстанской области. Благодаря этому Ел-басы развеял сомнения и страхи в связи с отказом в будущем казахского языка от кириллицы.

«Переход на латиницу – это не какой-нибудь каприз – это требование времени». Необходимость перехода казахского языка на латиницу Назарбаев тесно увязывает с необходимостью знания английского языка как фактора повышения конкурентоспособности граждан Казахстана и на этой основе повышения конкурентоспособности всего государства. «Наши люди – они сейчас везде. Чтобы в любой другой стране адаптироваться, им надо знать международный язык, которым становится английский. Почему английский. Потому что именно на этом языке идет научно-технический прогресс. И в медицине, технологии, технике, во всем». Для убедительности своих слов Ел-басы сослался на международный опыт. «Миллиард неангличан на Земле знают английский язык. Китайцы, деловой круг, весь знает английский язык, Индия вся на английском языке, Япония *на английском языке.* Была попытка некоторых стран, например, Малайзия, когда получили независимость,

попытались говорить только на малайском языке, но потом через год вернулись. Потому что поняли, что теряют. Это требование времени». Развеял Ел-басы в своих разъяснениях и некоторые опасения творческих людей в связи с переходом на латиницу. «Есть такие опасения, я слышу опасения творческих работников, людей, писателей, которые говорят: «Мы на кириллице писали, теперь наши книги останутся в стороне, никто их не будет знать». Но они не учитывают современность, создание современного портала, который автоматом переводит».

Крупным событием в жизни Казахстана стал V Всемирный курултай казахов, на котором Нурсултан Назарбаев в очередной раз был избран председателем этой организации. Свое выступление на курултае Назарбаев вновь использовал для разъяснения положений модернизации общественного сознания, в частности, перехода казахского языка на латиницу. В данном случае речь шла о пользе латиницы для укрепления духовных связей казахов в разных частях света. «Перевод казахского языка на латиницу – это шаг к интеграции в глобальную систему науки и образования, обеспечения нашего духовного единства. На бывшем советском пространстве, СНГ, мы используем кириллицу, наши соотечественники в Китае используют арабскую вязь, наши братья на Западе используют латиницу. Выходит, что при разговоре у нас единый язык, но при чтении у нас три разных языка. Мы не можем понять друг друга. Не можем понять письменность. Это отдаляет нас. Сейчас мы стараемся изучать и познавать современную науку, технику, интернет. Это все сейчас основано на латинском алфавите. Мы сейчас работаем над тем, чтобы как можно быстро восполнить эти пробелы. Перевод казахского языка на латиницу укрепит наше единство и духовно сблизит нас». Важным моментом этого выступления Президента стало указание на возможность, и даже необходимость ускорения *сроков перехода на латиницу.* «Я в своем Послании поставил срок для решения этого вопроса до 2025 года. Но, думаю, не надо затягивать с этим вопросом». Смена алфавита, несомненно, является сложным, комплексным и достаточно длительным процессом, состоящим из ряда этапов. Вот почему Нурсултан Назарбаев указал в 2012 г. начало перехода на латиницу 2025 г. Однако, в обществе может сложиться неправильное представление, что впереди еще много времени и можно не спешить. Глава государства призвал к более ответственному подходу к очень важной реформе казахского языка. В том числе он имел в виду и ученых-филологов, перед которыми стоит весьма ответственная задача разработки нового алфавита. «Наши ученые должны изучить и определить нужные нам образцы, изучив турецкий алфавит и алфавиты таких стран как Азербайджан, Узбекистан, которые ранее перешли на латиницу, учтя их недостатки, необходимо составить свой алфавит». В этом же ключе Ел-басы рассуждал и о значении нового латинского алфавита для казахского языка. Его необходимость определяется потребностями развития самого языка, а не какими-то политическими причинами. «Самое главное – это новый казахский алфавит. Первым у нас был алфавит тюрков, потом наши предки принесли арабский алфавит. Было писание Ахмета Байтурсынова, потом латиница. Затем мы перешли на кириллицу. Например, в кириллице есть лишние буквы, которые казахскому языку не нужны. Их никто не использует. Если будем использовать, это разрушит наши правила».

В этой ситуации очень важно было услышать мнение Нурсултана Назарбаева как инициатора языковой реформы в Казахстане. Назарбаев пригласил казахстанцев к обсуждению этого проекта алфавита, и высказать по нему свои замечания. «Народ должен участвовать, рассматривать. В этом вопросе скрывать нечего от народа. Парламент обсудил, высказал все замечания свои. Сейчас детально нужно рассмотреть. Когда будет консенсус, когда ученые, языковеды, историки придут к согласию и скажут, я тогда объявлю по новому алфавиту. И это не означает, что завтра этот алфавит начнет работать».

«Переход казахского языка на латиницу не затронет другие языки, в том числе

русский язык. Использование русского языка на кириллице остается без изменения и будет функционировать, как и прежде. Во многих странах мира параллельно используются разные алфавиты. Например, в некоторых странах северной Африки, южной Азии наряду с родными языками используются английский, французский алфавиты. Поэтому нет никакого повода для беспокойства для сохранения культурных и языковых традиций всех этнических групп, проживающих в Казахстане. Равенство прав этносов, невзирая на язык, остается незыблемым. Государственный язык и в дальнейшем будет главным фактором консолидации казахстанского общества. Русский язык и его знание это достояние казахского народа» .

С 2021 г. планируется обеспечить выдачу паспортов, удостоверений личности гражданина Республики Казахстан и иных документов на государственном языке на основе латинской графики. На третьем этапе с 2024 г. начнется перевод делопроизводства центральных и местных госорганов, организаций, государственных СМИ на новую графику. Правительство планирует сформировать пул журналистов, специализирующихся на публикациях материалов по тематике перевода казахского алфавита на латинскую графику и привлечь блогеров к разъяснительным работам в социальных сетях (на последнее планируется выделить 426,6 млн. тенге). Прочие информационно-пропагандистские меры не потребуют от государства дополнительных денежных вложений .

Список литературы:

1. Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г. // Казахстанская правда. – 2018. -10.01.
2. Обращение Ассамблеи народа Казахстана //Казахстанская правда. -2017. - 04.
3. Абдыкаликова Г. Жизнь предоставляет уникальную возможность перейти на латиницу.– Режим доступа: informburo.kz – (дата обращения 07.02.2018).
4. Назарбаев Н. Болашаққабағдар: Рухани жаңғыру //Егемен Қазақстан. - 2017. - 12.04.
5. Назарбаев Н. До конца 2017 года нужно разработать казахский алфавит на латинице. – Режим доступа: kazpravda.kz – (дата обращения 02.2018).
6. Переход на латиницу сблизит казахов по всему миру. – Нурсултан Назарбаев. 23.06.2017. – Режим доступа: Казинформ – (дата обращения 07.02.2018).
7. Нурсултан Назарбаев рассказал о новом казахском алфавите. 08.2017. – Режим доступа: Tengrinews.kz – (дата обращения 07.02.2018).

Түйін:Мақалада Қазақстандағы төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы қоғамдық сананы жаңғырту мәселелері талқыланады. Президенттік бағдарлама аясында Рухани Жангыру қазақ тілінің латын әліппесіне көшуін талдау жасайды. Мақалада Нұрсұлтан Назарбаевтың тіл реформасын жасау мен жүзеге асырудағы нақты әрекеттері туралы айтылады. Адам капиталын жаңартудың өзегі ретінде қазақ тілін латын әліппесіне көшудің маңыздылығы дәлелденді, онсыз Қазақстандағы төртінші өнеркәсіптік революцияның негізгі міндеттерінің бірін жүзеге асыру мүмкін емес. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы (10 қаңтар 2018 ж.) Біздің еліміздің жаңа әлемде - төртінші өнеркәсіптік революция әлемінде сәтті жүзу үшін не істеу керектігін анықтайды. «Бүгінде әлем төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріне, терең және жылдам өзгерістерге: технологиялық, экономикалық және әлеуметтік дәуірге аяқ басты. Жаңа технологиялық құрылым біздің жұмысымызды, азаматтық құқықтарымызды іске асыруды және балаларды оқытуды түбегейлі өзгертеді».

Abstract: The article discusses the problems of modernization of public consciousness in the conditions of the fourth industrial revolution in Kazakhstan. In the context of the presidential program, Rukhani Zhangyru analyzes the transition of the Kazakh language to the Latin alphabet. The article reveals the specific actions of head of state Nursultan Nazarbayev to develop and implement language

reform. The importance of the transition of the Kazakh language to the Latin alphabet as the core of the renewal of human capital is substantiated, without which it is impossible to carry out one of the main tasks of the fourth industrial revolution in Kazakhstan. The message of head of state Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan (January 10, 2018) determines what our country has to do for successful navigation in the new world - the world of the fourth industrial revolution. "Today the world is entering the era of the fourth industrial revolution, an era of profound and rapid changes: technological, economic and social. The new technological structure is fundamentally changing the way we work, realize our civil rights, and educate children. "

ӘОЖ: 16-94.66

Бөлетова Р.А.
дидактикалық құралдарды өңдеу бөлімінің басшысы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ-БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Түйін: Мақала қоғамдық сананы жаңғырту аясында жүзеге асырылып жатқан «Рухани жаңғыру» бағдарламасының бағыттарын тиімді қолданып, қазіргі жаһандану заманында тәрбие беруде ұлттық дүниетанымның өзектілігін талдайды және жастарды тәрбиелеудегі ұлттық мұраның маңыздылығына арналған. Елбасының «Болашаққа бағдар: мемлекеттік сананы жаңғырту» мақаласын Қазақстанның ұлттық және мемлекеттік қалыптасуының қазіргі кезеңдегі рухани жаңғыртудың моделі ретінде білім беру және тәрбие арқылы қоғамдық сананы жаңғырту туралы мәселесі және осы тұрғыда қоғамдық сананы жаңғыртудың негізгі бағыттары Қазақстандағы жаңғыртуды табысты жүзеге асыруға ықпал ететін жеке тұлғаны қалыптастыру үрдісі ретінде қарастырады.Осы орайда қоғамдық сананы жаңғырту, ұлттық болмысынан айрылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер, білім беру жүйесінің міндеттері қаралады.

Кілт сөздер: ұлт, құндылық, сананы жаңғырту, дүниетаным, мәдениет, сабақтастық

Әлемдік өркениетке жетудің тиімді жолы – терең білімділікте екенін үнемі мән беріп келе жатқан мемлекеттік саясаттың басымдықтарының бірі адам капиталының жаңа сапасына қатысты білімді дамыту зор назарда. Барлық жастағы азаматтарды қамтитын білім беру ісінде өзіміздің озық жүйемізді құруды жеделдетуді, негізгі өзгерістерге үнемі бейім болуды және жаңа білімді меңгеру қабілетін дамыту қажеттігі анық. Білім беру саласының барлық сатылары бойынша жаңашылдық пен өзгерістер нақтыланып, міндеттер айқындалған. Білім мен ғылымның қуатына тең келетін басқа идеялық-рухани күш, қуат көзі жоқ екені баяғыдан белгілі. Сондықтан білім беру жүйесінің барлық деңгейі заман дамуы мен экономика сұраныстарына жауап беруі тиіс.

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында ұлттық тарихты мәртебелі биікке көтерудің бұрын-соңды көп айтыла бермейтін екі тұғырын ерекше атап өткен. Олар – «Туған жер» бағдарламасы және «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы. Туған жер бағдарламасы отансүйгіштікті қалыптастыруға бағытталған. Патриотизмді ең жақсы үлгісі білім беруде туған жердің тарихын оқудан көрініс тапса игі деген тілегі туған жер тарихын білудің бастауы екені түсіндіріледі. Туған жер бағдарламасы жалпыұлттық патриотизмнің нағыз өзегіне айналатынын айтады. Сонымен қатар, ұлттың жер-суының, киелі жерлерінің тарихын тануда «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» атты бағдарламаның маңызы зор. «Қазақстанның киелі географиясын» құрастырған кезде негізгі үш құрамдас бөлік ескерілген: әр қазақстандықты «Қазақстанның мәдени-географиялық белдігіне» қатысты танымдық дайындау; БАҚ-тың ақпараттық-үгіттеу жұмысын ілгерілету бойынша жүйелік

тәсілдемесі; ішкі және сыртқы мәдени туризмнің халықтың символикалық мұрасымен шоғырлануы.

Қазіргі таңда елімізде көптеген тарихи және мәдениет ескерткіштері, барлық қасиетті және мәдени нысандардың бірыңғай өрісін қалыптастыру, ұлттық сана-сезімде оларды бір жерге қиыстыруға мүмкіндік береді. ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мұралары тізіміне енген байлығымыз: Қожа Ахмет Яссауидің кесенесі, Тамқала археологиялық ландшафтының петроглифтері, Сарыарқа – Солтүстік Қазақстанның далалары мен көлдері, Тянь-Шань дәлізіндегі Ұлы Жібек жолының нысандары, табиғи нысандар – Қорғалжын және Наурызым қорықтары, Батыс Тянь-Шань.

Қазақ ұлты өкілінің рухани жан дүниесі, ішкі құбылыс, рухын тануда әлі де зерттелетін мәселелер аз емес. Негізінде рух туралы нақты анықтама беру үшін «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» жүгінейік, онда: «...рух дегеніміз табиғи, материалдық бастамалардан өзгеше, затсыз, идеалды бастаманы, қуатты батылдықты білдіретін ұғым» ретінде қарастырылады. Философиялық мәнде рух абстракция, ол айқындалған шындық немістің классикалық философиясында рух туралы көптеген құнды пікірлер бар. Ұлы ойшыл Гегельдің «Рух феноменологиясы» деген еңбегінде рухтың көріну формаларын айта келіп, өзіндік санаға ерекше тоқталады. Расында, өзіндік сана мен адамның еркіндігі, бостандығы бір-бірімен байланысып жатқан диалектикалық құбылыс. Гегель: «Ақыл-ой дегеніміз – Рух» деген пікір айтады. Әрине, рухты жалғыз ақыл-оймен жеткізу, сипаттау жеткіліксіз болар. Адамдардың адамгершілік өмірі – жеке тұлғаның, яғни адамның өз өмірі болып табылады. Біздің пікірімізше адам рухы, жоғарғы, табиғаттан тыс құндылықтар ретінде сипатталуы қажет, яғни рух адамның дүниені түсіну нәтижесінде қалыптасатын, өз тіршілігі үшін адамның болуын қажет ететін ұғым ретінде қарастырылады. Адам рухы шектілікті заңдарға, қажеттілікке бағынбайтын өзіндік мәні бар болмыстың маңызды бөлігі, өзіндік ерекшелігі. Адамның қоршаған ортамен байланысы арқылы туындаған рухани тіршіліктегі, мәдениеттегі, білімдегі ұдайылықты, тұрақтылықты қамтамасыз етіп отырады.

Аса атап өтетін нәрсе, руханилық – тек жай ғана еркіндік емес, ол жауапкершілік іс, өйткені мұндай адам шексіз шығармашылық мүмкіншілігі арқылы бір өзі бүкіл әлем секілді болады. Осыдан келіп руханилық өлшемі – адамның тұлғалық қасиеттерін тұтастықпен ұштастыра отырып, тұрақты түрде жетілдіру қажеттілігі туындайды.

Дүниетанымды қалыптастыру адам өмірін түгел қамтитын процесс. Әсіресе жастық шақ кезеңінде тұлғаның жалпы дамуында бұл үрдіс тұрақты және үздіксіз өзгерістерге ұшырайды. Олай болса, басты мақсат – жастарды ұлттық игіліктер мен адамзаттық құндылықтар,рухани-мәдени мұралар сабақтастығын сақтай отырып тәрбиелеу.Ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін: -студенттердің ұлттық сана-сезімін қалыптастыру; -жастардың санасына туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту; -ана тілі мен дінін, оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани-мәдени мұраларды қастерлеу; -жастардың бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық тәрізді ұлттық мінездерін қалыптастыру сияқты міндеттерді орындағанда ғана басты мақсатқа жетеміз.

Әр адам өзінің ұлттық тамырын, әдет-ғұрпын, мәдениетін түсінуінің маңызы зор. Қазақ халқының ғасырлар тұңғиығынан бері тарихымен біте қайнасып келе жатқан ұрпақ тәрбиелеудегі тәжірибелері бізге сол рухани мәдениет, этикалық, эстетикалық құндылықтарын құрайтын ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, әдеби, музыкалық, кәсіби, тұрмыстық фольклорлар мазмұны арқылы жетіп отыр. Сонымен бірге оқыту және тәрбиелеу процесі барысында жалпы халықтың рухани дамуына байланысты қалыптасқан ұлттық тәлім-тәрбиелік ой-пікірлердің: Қорқыт ата, Әл-Фараби, Қожа Ахмет Иассауи, Мұхамед Хайдар Дулати, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Асанқайғы, т.б. қазақ ақын-

жырауларының мұралары, билер мен шешендердің тәлімдік сөздері негізгі құрал болмақ. Тәрбие тағылымын тану арқылы Әл-Фараби айтқан: «Тәрбиелеу дегеніміз – халықтардың бойына білімге негізделген этикалық игіліктер мен өнерлерді бойына дарыту». Сондықтан ұлттық тәрбие үрдісі педагогикалық тәрбиенің тәлімгерлік мақсатын ашып, жеке тұлғаны заман талабына сай адамгершілікке тәрбиелеу үшін тәрбиетану не тәрбие аспектілерін танытатын тағылымтану пәнін оқыту арқылы жүзеге асырылады. Білімдер сенімге айналу үшін, жеке тұлғаның қажеттіліктерінен, әлеуметтік үміт пен құндылық бағыттарынан биік болып тұрған көзқарастарының жалпы жүйесіне және оның сезіміне айналуы қажет. Мәселен құндылықтарға бейімделу, мойындау, әрбір азаматтың көңілінен орын алатын мәдениетті қарым-қатынас жасау жүйесі, жеке тұлғаның өмірлік мәні, бет-бейнесі болып табылады. Осы орайда маңызды аспект, халқымыздың ұлттық дүниетанымының мол мұрасын толық зерттемей және оны күнделікті оқу-тәрбие процесіне пайдаланбай, жан-жақты жетілген ұлтжанды жастарды тәрбиелеу мүмкін емес.

Өз ұлтын қадірлеп-қастерлеген, ұлт қадірін білген азаматтың бірі Ж.Аймауытов: «Мен халыққа кіндігіммен байланып қалғанмын.Оны үзе алмаймын.Үзу қолымнан келмейді» - дейді. Сырым Датұлы: «Мен ағайынды екеумін:бірі-өзім, екіншісі-халқым» - дейді. Қоғамдағы адамдар жасаған рухани, материалдық, мәдени құндылықтардың алмасуы оқыту процесі арқылы жүзеге асырылады. Қазақ халқының осындай дәріптеуге, қастерлеуге, дамытуға тұрарлық ұлттық рухани және материалдық құндылықтары туралы ұлағатты, құнды ойларын халық игілігіне, келешек ұрпақты, ел-жұртқа ие болар азаматтарды тәрбиелеу. Қорыта келгенде, еліміздің әрбір азаматы ұлтына, нәсіліне, сенімі мен намысына, саяси көзқарасымен, ұстаған бағыт – бағдарына т.б. ерекшеліктеріне қарамастан, өзі өмір сүріп жатқан мемлекетін «туған елім, Отаным» деп тануын жастайынан қалыптастыру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Болашаққа бағдар:рухани жаңғыру//Егемен Қазақстан.12 сәуір 2017.
2.М.М.Тәжин «Тарих толқынындағы халық» // Егемен Қазақстан, 06.06.2013.
3.Қазақстан ғылымы: талдамалық шолу. Наука Казахстана: аналитический обзор. Астана, 2013. – 192 бет.
4. Қалиев С., Молдабеков Ж., Иманбекова Б. «Этнопедагогика» – Астана, 2005
5. Беркімбаева Ш.К., Құсайынов А.Қ. «Педагогика. Көрнекі дәрістер жинағы» - Алматы, 2009 ж.

Аннотация: В статье раскрывается актуальность национального мировоззрения в воспитании в эпоху современной глобализации путем эффективного применения релизации программы «Рухани жаңғыру» и посвящена значению национального наследия в воспитании молодого поколения. В статье анализируется статья Елбасы «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» как модель духовной модернизации на современном этапе государственного и национального строительства Казахстана. Рассматривается вопрос модернизации общественного сознания через образование. В этом контексте основные направления модернизации общественного сознания выступают как принципы формирования типа личности, способствующей успеху модернизации в Казахстане. В этой связи показаны цели и обязанности системы образованияв модернизации общественного сознания, сохранение национальных ценностей во благо процветания Казахстана.

Abstract: The article reveals the relevance of the national worldview in education in the era of modern globalization through the effective application of the implementation of the program "Rukhani Zhagyru" and is devoted to the significance of national heritage in the education of the young generation. The article analyzes the article of Elbasy "Looking into the future: modernization of public consciousness" as a model of spiritual modernization at the present stage of state national construction of Kazakhstan. The issue of modernization of general consciousness through education is considered. In this context, the basic directions of modernization of public consciousness act as principles of the formation a personality type, In this context, the main directions of modernization of public consciousness act as

principles of the formation of a personality type promoting success of modernization in Kazakhstan. In this regard, the goals and responsibilities of the education system in the modernization of public consciousness, the preservation of national values for the benefit.

УДК 343.264

Джалилов А.М.
магистр гуманитарных наук, ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ДЕПОРТАЦИЯ КУРДОВ ИЗ ГРУЗИИ В КАЗАХСТАН

Аннотация: В данной статье рассмотрена депортация одного из этносов Грузии – курдов в Казахстан. По сведениям грузинского историка Ш. Месхия курды в Грузии проживали в веке со времен Грузинского Царя Георгия III. В период правления Царицы Тамары в конце XII и начале XIII веков представители известной курдской династии Мхаргрдзели играли видную роль в политической жизни Грузии. По сведениям статистических данных 1903 года в Грузии проживало более 3000 представителей курдского этноса. В частности курды жили в приграничных районах и вели кочевой образ жизни. Однако, в 1944 году во время ВОВ курдов из Грузии депортировали Среднеазиатские республики и в том числе в Казахстан. В статье на основе архивных документов рассматриваются причины, ход и последствия депортации.

Ключевые слова: курдский этнос, депортация, переселение, реабилитация, Грузия, Казахстан.

Курды являются одним из древнейших этносов населяющий юго – восток Турции, север Ирака, севера – запад Сирии и Западный Иран. А так же большая община издревле проживает на территории Закавказья. Генерал – лейтенант В. А. Карцов в своем труде «Заметки о Курдах» который был издан в 1896 году о происхождении курдского этноса пишет следующее: «Курды принадлежат к числу древнейших обитателей передней Азии; по типу и языку их следует причислить к народам арийского происхождения. На сколько можно судить по дошедшим до нас сведениями, курды с глубокой древности населяли горы восточного Тавра (к востоку от Ефрата) и горы Загрос. С течением времени однако они заняли гораздо большее пространство и в настоящее время границами расселения главной массы курдов следует считать: с запада реки Ефрат, с юга равнину Месопотамии и горы Луристана, с востока хребет Тах-верды и с севера реки Аракс. Внутри этих пределов курды составляют большинство населения Курдистана, отдельные же племена встречаются далеко вне означенных границ». [1. с 5]

О переселении курдов в Грузию известный грузинский учёный Ш. Месхия отмечает: «Как, видим, позднее переселение курдов в Закавказье» начинается не с XVI в., как это предполагают грузинские исследователи, а гораздо раньше, ещё с 50-х годов X в.». К такому заключению он приходит после проведенного им тщательного исследования относительно происхождения известной грузинской династии Мхаргрдзели, сыгравшей значительную роль при дворе грузинских царей в XII веке. О курдском происхождении династии Мхаргрзели в своих трудах указывает и армянский историк Закарий Канакерци (1627—1699). В своих «Хрониках» З. Канакерции говоря о фамилии Мхаргрдзели, которая, как известно, была курдского происхождения, под мерами подразумевает именно курдов.[2, с 51]

Этому выводу придерживается советский Востоковед И. Орбели, зарубежные историки Р.Томсон, В. Аллен. Династия Мхаргрдзели в Грузии занимали разные посты военачальников, казначеев. Их семья была наиболее приближенной к Грузинской знати. Один из выдающихся представителей династии Мхаргрдзели — Закаре, военачальник царицы Тамары которая правила Грузией в 1184 – 1213 годы. Само наименование получено ещё до 1160 год, когда отец Закаре служил грузинскому царю Георгию (отцу

царицы Тамар).

Курды заселили Ахалкалакский, Ахалцихский и Борчалинский уезды бывшей Тифлисской губернии. В Месхети в начале XIX века курдское население встречается в окрестностях крепости Квели. Об их пребывании в этих уездах свидетельствуют не только полевые материалы, но и многочисленные упоминания в литературе. Территорию этих уездов в основном занимали курды - езиды, бежавшие из Турции от преследований и резни. Кроме того, некоторую часть курдского населения Тифлисской губернии составляли езиды, мигрировавшие из Эриванской губернии. [3. с 76]

Наиболее достоверные сведения о численности курдов в Грузии были представлены после присоединения Грузии к России в 1801 году в различных статистических сборниках. Согласно своду статистических данных о населения Закавказского края который был издан в 1893 году в Тифлисе, в Ахалкаласком уезде проживают 812 курдов, в Ахалцихском уезде 1403 курда а Борчалинском уезде 203 курда, в Батумском округе 1699 курдов. Курды населяли в основном приграничные районы с Турцией и занимались скотоводством. [4, с 5 – 7]

С началом Великой Отечественной Войны в 1941 году, в СССР началась волна депортации малых народов. Снова курдский народ начали депортировать очень бесчеловечными и грубыми методами. Начав в конце марта 1944 года 608 курдских и азербайджанских семей (суммарно 3240 чел.) — жителей Тбилиси, переселенных внутри Грузинской ССР, в Цалкинский, Борчалинский и Караязский районы. Также руководством СССР было принято решение депортировать Курдов – мусульман в Среднеазиатские Республики. Об депортации курдов и других народов говорится в постановлении ГКО СССР. [5, с 150 - 152]

***

Постановление
Государственного Комитета Обороны
Июль 1944 г.

В целях улучшения условий охраны государственной границы Грузинской ССР Государственный Комитет Обороны постановляет:

П. 1. Переселить из пограничной полосы Грузинской ССР Ахалцихского, Адигенского, Аспиндэзского, Богдановского районов и Аджарской ССР 16.700 хозяйств с населением 86.000 человек турок, курдов и хемшинов, в том числе в Казахскую ССР — 40 тыс., в Узбекскую ССР — 30 тыс., в Киргизскую ССР — 16 тыс. человек.

Переселение возложить на НКВД СССР. Обязать НКВД СССР (т. Берию) переселение произвести в ноябре 1944 г.

Председатель Государственного Комитета Обороны
И. Сталин

***

Строго секретно
Особая папка

Из приказа
Народного Комиссара внутренних дел Союза ССР

Содержание: О переселении из пограничных районов
Грузинской ССР турок, курдов и хемшилов.
№ 001176
20 сентября 1944 года, г. Москва

Во исполнение Постановления Государственного Комитета Обороны № 6279 сс «О переселении из пограничной полосы Грузинской ССР — Ахалцихского, Адигенского, Аспиндэского, Ахалкалакского и Богдановского районов турок, курдов и хемшинов», — приказываю:

Для организации необходимых подготовительных мероприятий и проведения операции по переселению создать следующие четыре оперативных сектора: а) Ахалцихский (в составе Ахалцихского района); б) Адигенский (в составе Адигенского района); в) Аспиндэский (в составе Аспиндэского района) и г) Ахалкалакский (в составе Ахалкалакского и Богдановского районов).

Народный комиссар Внутренних дел Союза ССР,
Генеральный комиссар Государственной безопасности
Л. Берия

* * *

Таким образом из граничных районов Грузии в Казахскую, Киргизскую и Узбекскую СССР было переселено 8694 людей курдской национальности. Всей операцией, по приказу Берии, руководили генерал – лейтенант А. Кобулов и грузинские наркомы госбезопасности (Рапава) и внутренних дел (Каранадзе).

К 16 часам 17 ноября было отправлено 25 эшелонов (81324 чел.). По данным ОСП НКВД СССР, на 9 декабря 1944 г. из 50 эшелонов, доставлявших спецпереселенцев из Грузии, прибыло на Восток 40, из них: в Узбекскую ССР — 20 эшелонов (36313 чел.), в Казахскую ССР — 11 эшелонов (20634 чел.), в Киргизскую ССР — 2 эшелона (2744 чел.), остальные в другие районы. В 33 эшелонах прибыло в названные республики 59 691 чел., умерших в пути — 244 чел., госпитализировано — 35 чел. УНКВД по Джамбульской обл. сообщало, что в область поступило 797 семей (3351 чел.) из грузинских спецпереселенцев, из них детей—1665 чел. [5, с 151, 155]

Небольшую часть спецпереселенцев расселили в Южно – Казахстанскую область Казахстана (ныне Туркестанская область) что свидетельствуют следующий документ [6, с 7].

***

СПРАВКА

О расселении переселенцев – Грузинской ССР в Ю/К. области по состоянию на 1/1 – 1945г.

Таблица 1. Количество переселенцев из Грузии по районам

№	Район	Количество семей	Количество людей
1	Тюлькубасский	183	927
2	Арысский	265	1242
3	Чимкентский	471	2239
4	Туркестанский	171	895
5	Сары – Агачский	257	1371
6	Сайрамский	240	1161
7	Ленгерский	184	984
8	Келесский	181	906
9	Каратасский	139	748
	ИТОГО	**2091**	**10487**

Из общего числа: мужчин 1889 человек
женщин 3292

детей до 16 л. 5306
Нуждающихся в продовольствии 5232 человек
Нуждающихся в одежде и обуви 6543 человек
НАЧАЛЬНИК 2. ОТДЕЛЕНИЯ ОСП
УНКВД ПО Ю. КАЗ. ОБЛАСТИ В.Д. ЗЕНКОВСКИЙ

***

В данной справке к сожалению не указывается национальная принадлежность спецпереселенцев. Из справки следует то что в Южно – Казахскую область (ныне Туркестанская область) было переселено 10487 человек. Большинстве из них нуждались в продовольствии и в одежде. Во время депортации в вагонах отсутствовало элементарные бытовые условия. Так же переселенцы столкнулись с такими трудностями как отсутствие квалифицированной медицинской помощи, нехватка продуктов питания, одежды, не соблюдение санитарных норм в поезде и т.д. Необходимо отметить что среди спецпереселенцев были и те кто не владел русским языком, что приводило к недопониманию между спецпереселенцами и солдатами. Во время депортации несколько человек попало под колеса поезда, тела погибших выбрасывали с вагонов прямо на станции, и не ясно хоронили их или нет. По приезду, несколько курдов, не привыкших к жаркому климату степи, не выдержав таких перемен, обездоленные, без средств к существованию бросались в реку или поджигали себя. Спустя месяцы, годы, разыскав своих родных в Казахстане, выжившие мужчины-курды, застали в очень тяжелом положении. Но благодаря великодушию казахского народа были приняты в дома, обогреты, обуты и одеты. Народ Великой Казахской Степи не смотря на войну, тяжелую социально – экономическую ситуацию радушно принял депортированных этносов и в том числе курдов из Грузии.

О сложном материальном положении спецпереселенцев на Юге Казахстана подтверждаются в совершенно секретном докладе 1945 года Зам. Начальника Управления Южно – Казахстанской Области Ерназарова направленное Зам. Председателю Исполкома Областного Совета депутатов и трудящихся Светлову. В докладе говорится о том что на территории Южно - Казахстанской области по состоянию на 25 апреля 1945 года расселено спецпереселенцев с Северного Кавказа, Грузинской ССР, спецпереселенцев немцев, бывших кулаков и социально - поселенцев 19299 семей 67369 человек. Из числа расселенных спецпереселенцев учтено остро – нуждающихся 31108 человек из них больные разными болезнями и истощенных 4б51 человека. За период 1-го квартала и апреля умерло 2917 человек. Так же в докладе указывается на то что председатели некоторых колхозов отказывают спецпереселенцам в приеме в члены сельхозартели, выгоняют из правления колхоза, проявляют недоверие этим самым создавая вражду среди спецпереселенцами и местным населением, которые в целях изыскания средств к существованию вынужденно идут на уголовные преступления. В докладе приводятся факты о хищениях зерна, крупы, муки и других продуктов питания со стороны работниками сельпо которые были предназначены для спецпереселенцев. [7, с 1 – 5]

По прибытию курдов в Каз. ССР Бюро райкома КП Казахстана постановил создать комиссию по размещению спецпереселенцев в колхозах и совхозах. Но по настоящему черными для спецпоселенцев днями стали те, когда им под расписку объявляли Указы ПВС от 26 ноября 1948 и от 9 октября 1951 года, суть которых сводилась к тому, что на спецпоселении они оставляются навечно, без права возврата к прежним местам жительства. За побег предусматривалось уже не 8, а 20 лет, да к тому же не тюрьмы, а каторги. [5, с 203]

В начале 1950 – х годов были приняты постановления о оказании помощи спецпереселенцам. Таким образом архивные документы свидетельствуют о том что, в

1952 году получено из Союзного бюджета на текущий счёт Облисполкома Южного Казахстана в Госбанке №8540 для выдачи пособия спецпереселенцам из Грузии в размере 1080000 рублей. [6, с 8]

Смерть И.В. Сталина в марте 1953 года значительно отразилась на судьбу депортированных народов СССР. XX съезд КПСС который прошел в феврале 1956 года под руководством Н.С. Хрущева привел изменениям в внутренней и внешней политике страны. В частности изменения затронули положение депортированных народов Советского Союза. 28 апреля 1956 года был издан указ Президиума Верховного Совета СССР о снятии ограничении по спецпоселению с крымских татар, балкарцев, турок – граждан СССР, курдов, хемшилов и членов их семей, выселенных в период Великой Отечественной войны. [9, с 85]

Этот указ облегчил жизнь всех спецпереселенцев. В частности депортированные народы получили возможность поступать в ВУЗы, устраиваться на работы и т.д. После издания этого указа, высшим руководством Советского Союза предпринимались меры по реализации этого указа. В частности в 1958 году Бюро Областного комитета Коммунистической партии Южного Казахстана были приняты постановления о мерах по выполнению постановления Президиума ЦК КПСС от 13 мая 1958 года "О снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев. В данном документе Бюро обкома КП Казахстана обязывает райкомы КП Казахстана и райисполкомы провести среди граждан, снимаемых с учета спецпоселения, разъяснительную работу с целью закрепления их в колхозах, совхозах района. В том числе Бюро областного комитета обязывает комиссию принять необходимые меры к своевременному размещению и трудоустройству курдских переселенцев, созданию им производственных, бытовых условии, проведению среди них политико-массовой работы. [10, с 4 – 5]

Курды еще помнили насильственную депортацию 1937 года из Азербайджана и Армении. Не успев оправится от этого беззакония, как в 1944 году снова пережил еще одну из страшных трагедии в своей истории. И на этот раз как в 1937 году Великодушный и дружелюбный народ Казахстана принял их снова. Безусловно в судьбе курдских переселенцев и других депортированных народов положительную роль сыграл Первый секретарь ЦК КПСС Н.С. Хрущев. Осудив методы управления И.В. Сталина страной, Н. Хрущев дал возможность депортированным народам снова почувствовать себя полноценными гражданами страны. На сегодняшний день Курдские переселенцы из Грузии компактно проживают на территории Алматинской, Туркестанской и Жамбылской области Казахстана. Благодаря мудрой и дальновидной государственной этнополитике Елбасы Нурсултана Абишевича Назарбаева и продолжающему его политический курс Президенту РК Касым – Жомарту Токаеву курдский этнос мирно сосуществует в Казахстане, внося свой весомый вклад в развитие Республики Казахстан.

Список литературы

1. Карцов В.А.Заметки о курдах / Ген. штаба полк. Карцов. - Тифлис: тип. канц. Главнонач. гр. ч. на Кавказе, 1896. - [1], 48 с., 1 л. карт.; 23.

2. Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепин Л.В. Пути развития феодализма. М.: Наука 1972, 340 с.

3. Аристова Т.Ф. Материальная культура курдов XIX - первой половины XX в. Проблема традиционно-культурной общности. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. — 231 с.: ил.

4. Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. [Текст] / издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом. - Тифлис : Тип. И. Мартиросиянца, 1893. - XV, [899], 52 с.: табл.; 26 см.

5. Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии / Вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай. — М.: Дружба народов. 1992,—288 с.: ил.
6.Государственный архив общественно – политической истории Туркестанской области. Фонд 40, опись 8, дело 109, лист 7.
7. Государственный архив Туркестанской области. Фонд 121, опись 1, связка 122, дело 1313, лист 1-5.
8. Государственный архив общественно – политической истории Туркестанской области. Фонд 40, опись 6, дело 54, лист 8.
9. Аккиева С.И. Турки - месхетинцы в КБР: демографическое и этнокультурное развитие. – Нальчик: Издательский отдел ИГИ КБНЦ РАН, 2016. – 92 с.
10. Государственный архив общественно – политической истории Туркестанской области. Фонд 40, опись 9, дело 3979, лист 4-5.

Түйін: Мақалада Грузия мемлекетін мекендейдің байырғы халықтардың бірі – Күрдтердің 1944 жылы Қазақстанға депортацаялануы туралы баяндалған. Грузин тарихшысы Ш. Месхияның айтуына сүйенсек, күрд халқы Грузия аумағын IX ғасырда, яғни Грузия патшасы III Георгий кезінде мекендеген. Ал XII ғ. аяғы мен XIII ғ. басында Патшайым Тамараның билігі тұсында күрд халқының Мхаргрдзели әулетінен шыққан тұлғалар Грузияның саяси өмірінде орыны жоғары болған. 1903 жылғы статистикалық мәліметтерге сай, Грузияда 3000 – ға жуық күрд этносының өкілі мекендеген. Күрдтер шекаралық аумақтарды мекендеп, көшпелі өмір салтын ұстанған. Алайда, 1944 жылы ҰОС кезінде Орта Азияға елдеріне соның ішінде Қазақстанға депортацияланды. Мақалада архив құжаттарына сүйене отырып, депортацияның себеп – салдарын, барысын және зардаптары көрсетілген.

Abstract: This article discusses the deportation of one of the ethnic groups of Georgia – the Kurds in Kazakhstan. According to the Georgian historian sh. Meskhia Kurds in Georgia lived in the century since the Georgian King George III. During the reign of Queen Tamara in the late XII and early XIII centuries, representatives of the famous Kurdish dynasty Mkhargrdzeli played a prominent role in the political life of Georgia. According to the statistics of 1903, more than 3,000 representatives of the Kurdish ethnic group lived in Georgia. In particular, the Kurds lived in the border areas and led a nomadic lifestyle. However, in 1944, during the Second world war, the Kurds were deported from Georgia to the Central Asian republics, including Kazakhstan. The article considers the reasons, course and consequences of deportation on the basis of archival documents.

УДК: 945.19

Ерланқызы А., Амирова Г.О, Мирзамсеитова Г.Е.
магистр оқытушы , М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ – АЗАТТЫҚ БАСТАУЫ

Түйін: Төл тарихымыздағы іргелі мәселелердің бірі – Алаш қозғалысы мәселесі. Әсіресе кеңестік тоталитарлық билік тұсында барынша бұрмаланып келген бұл тақырыптың жаңаша көзқарасты, жан-жақты зерттеуді қажет ететіні анық. Шындығында XX ғасырдың бірінші жартысы аса күрделі, қарама-қайшылықтары толы кезең болғандықтан да көптеген зерттеушілердің назарын аудара түсуде. Сондықтан да біршама уақыт сталинизм – ленинизм идеяларының тасасында қалып қойған бұл тақырыпқа қайта оралу, Алаш қозғалысының шынайы бағасын беру аса маңызды деп білеміз. Алаш қозғалысы сияқты ұлт тарихындағы аса ірі оқиғаға қатысы бар мәселелердің барлығына шынайы, толымды баға берілуі қажет. Осы ұлт-азаттық қозғалысының әлі де ғылыми тұрғыдан мейлінше нақтыланбаған негізгілерінің қатарынан орын алатын үш мәселеге тоқталмақпын. Олар: қозғалыстың басталған уақыты және сол бастапқы кезеңге енетін оқиғалар,

«Алаш қозғалысы». Қозғалыстың бастауы туралы айтқанда, ең алдымен, Алаш қайраткерлерінің өз еңбектеріне үңілгеніміз жөн.

Кілттік сөздер: Алаш автономиясы, Алаш қозғалысы, Алаш партия, Алаш арыстары, ұлттық сана-сезім, ұлт тағдыры, ұлттық мүдде, дербес мемлекет, Алаш ұраны.

Алаш қозғалысы – XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі отарлық билік жүйесіне ашық қарсылық көрсеткен қозғалыс болатын. Ұлттық мүддеге қызмет ететін мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастыруды қамтамасыз ете отырып түптің түбінде дербес мемлекет құру, атамекенімізге ішкі Ресейден келімсектердің қоныс аударуына қарсылық көрсету, дәстүрлі мал шаруашылығын өркендету, өнеркәсіпті дамыту арқылы нарықтық қатынастарға жол ашу, демократиялық принциптерді ұстана отырып, ұлттық мәдениетті, оқу жүйесін өркендету, әсіресе, төл тіліміздің өз тұғырына шығару- барша Алаш қайраткерлерінің де асыл арманы еді. Міне осы ортақ мақсат, ұлт мұраты жолында ат төбеліндей зиялыларымыз ұйысып, ортақ мәмілеге келіп, нәтижесінде қазақтың тұңғыш «Алаш» ұлттық – демократиялық партиясы (1917-1920) тарих сахнасына шықты. Әдепкіде сонау 1905 жылдары Мемлекеттік Дума құру жөніндегі патша манифесінде қазақ елінен де депутат сайлау құқығы берілсе, 1913 жылы «Айқап» журналын ұлт мұраты жолында насихат құралына айналдыра білген М.Сералин бастаған зиялыларымыздың да жалпықазақ съезін шақыру туралы бастама көтергені тарихтан белгілі. Дегенмен Ақпан төңкерісінен кейін 1917 жылғы 21-26 шілде аралығында Орынборда өткен жалпықазақ съезінде қазақ саяси партиясын құру туралы мәселе күн тәртібіне қойылып, осы жылдың қазанынан партияның облыстық ұйымдары құрыла бастады. Бұл алғашқы ұйымдар алдымен Семейде, Омбы мен Орынборда ашылса, кейіннен осынау жергілікті ұйымдар партияның негізгі тірегіне айналды, ұлттық мәселелерді талқылауға барынша мүдделілік танытты. Тіпті Бүкілресейлік құрылтайға депутаттар сайлау барысында да Алаш партиясы басым дауысты иеленіп, Ә.Бөкейханұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы бастаған ұлт ұстаздары саяси күреске белсене араласты. Ұлт мүддесі жолында басын бәйгеге тіккен Алаш қайраткерлері осы 1917 жылы 5-13 желтоқсанда Орынбор қаласында өткен II Жалпықазақ съезінде Алаш автономиясын жариялап, Алашорда деп аталатын Ұлт кеңесінің құрамы сайланып, Алашорданың төрағалығына Ә.Бөкейханұлы бекітілді. Бұл турасында Алаш қайраткері Әлейханның өзі « Мен кадет партиясынан неге шықтым ?» атты белгілі мақаласында:[1] «Кадет партиясы жер адамға меншікті болып берілсе де жөн дейді. Біздің, қазақ жерді меншікті қылып алса, башқұртша көрші мұжыққа сатып, жылда сыпырылып, жалаңаш шыға келді.

Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз алаш ұранды жұрт жиналып, ұлт автономиясын тікпек болдық» - деп өз ұстанымын анық аңғартып, ұлтына,жұртына қызмет етудің білімнен емес, мінезден туындайтындығын тағы да бір мәрте дәлелдеп берді. Шындығында «Ақ болсын, қызыл болсын, маған бәрі бір. Мен қазақ мүддесін көздейтін үкіметті ғана жақтаймын » деген Алаштың Ахметі де «Автономия алу – мемлекет болды дегенмен бірдей» деген М.Дулатұлы да, орыс тәрбиесін алған баланың ұлт қызметкері бола алмайтынын баса айтқан Жүсіпбек те, тапқа, жікке бөлінбей, Қазақ автономиясын өміршең етудің маңыздылығына тоқталған.

Жаһанша Досмұхамедұлы да «Алаш туы астында, күн сөнгенше сөнбеуге» бекініп, бар күш-қайраты мен ерік- жігерін ұлт келешегі үшін сарп етті, өз ұстанымдарынан айнымады. Нәтижесінде жеке бастарының мүддесінен ұлт мүддесін жоғары қойған зиялыларымыз ымыраға келіп, II жалпықазақ съезі милиция жасақтарын құру мәселесін де жан-жақты талқыға салып, Алаш автономиясына кіретін әрбір облыс пен уездердің санын анықтады.

Былайша айтқанда тәуменді тұлғаларымыз Алаш автономиясын, қазақ мемлекеттігін сақтап қалу үшін жанталаса күрес жүргізді. Алашорданың Батыс бөлігінің Мәскеуге

делегациясы сәтсіз аяқталған соң (Мәскеудегі орталық Алашты автономия деп танудан бас тартты), Алашорда үкіметінің төрағасы Ә.Бөкейханұлы 1919 жылдың басында Омбыда Колчактан көмек сұрауға барғанында, Алашорда өкіметіне бағынышты әскердің құрамын, тұрған жерін, санын айтты. Солардың ішінде Жетісу майданында-700 адам, Троицкіде-540 адам, Орал облысында 2000 адамнан құрылған 2 әскер полкі құрылғанын көреміз. Дегенмен Колчак та қазақ автономиясын мойындаудан бас тартқан соң, Алашорда үкіметінің басшылары Кеңес үкіметімен келісімге келіп, А.Байтұрсынов 1919 жылы 24 шілдеде Кирревкомның мүшесі болып, В.И.Лениннің қолынан мандат алды [2].

Дегенмен кеңес үкіметі Алаш автономиясы мен оның үкіметін күштеп таратты. Өйткені XX ғасырдағы қазақ ұлтшылдығын қалыптастырған бұл партияның «Қазақ» газетінде «Алаш партиясы» деп бас мақала жариялап онда:«Партия ұраны десек бабамыздың «Алаш» ұранынан артық ұранды іздесек те таба алмаймыз»,- деп бабалар аманатына адалдық танытуы, осы газетте басылған өз бағдарламаларында:«Алаш» партиясы әділдікке жақ, нашарларға жолдас, жебірлерге жау болады... Салық мал-ауқат, табысқа қарай байға-байша, кедейге-кедейше ғаділ жолмен салынады.«Алаш» партиясы жұмысшылар турасында социал-демократтардың меньшевиктік тобының программасын жақтайды» деп өз ұстанымдарын ашық білдіруі, қала берді осы газетте 1917 жылы басылған бір мақаласында М.Дулатұлының: «Ресейде саяси партиялар көп, бірақ олардың біреуінің бағдарламасы біздің халқымыздың мүддесіне сай келмейді. Бізге тура қазіргі тарихи кезеңдегі негізгі мүддемізді, қазақшылығымызды білдіретін, соны қорғай алатын саяси партия керек, оның негізінде ұлт өмірі жатуы керек»- деген батыл байламы әкімшіл-әміршіл жүйеге әрине ұнаған жоқ. Себебі «халықтар достығын» бетперде еткен атеистік кеңестік саясаттың көздегені мүлде басқа тұғын[3].

Сол себепті де 1918 жылы наурызда Жалпықазақ съезінің шешімдерін алып Ленин мен Сталиннің қабылдауында болған Халел мен Жаһанша Досмұхамедұлдарына кеңестік билік «Сіздер біздің кеңестік үкіметтің, Ресей халықтарының декларациясын мойындасаңыздар, біз сіздерді мойындаймыз» деген шарт қойды.

Алайда кеңес үкіметі өзінің алғашқы қалыптасу кезеңінде саяси ауыр жағдайларға тап болып отырғандықтан, алашшылдармен амалсыз мәмілеге келіп, кейіннен «жергілікті жерде Кеңес үкіметі билігі ғана болуы керек» деп ұлттық мемлекетті мойындаудан үзілді-кесілді бас тартты. Қалай дегенде де «Алаш» партиясының бағдарламалық жобасында мемлекет қалпы, жергілікті бостандық, негізгі құқық дін ісі, билік һәм сот, елін қорғау, салық, жұмысшылар, ғылым-білім үйрету және жер мәселесі секілді қадау-қадау мәселелерге басымдық беруі жайдан-жай емес. Өйткені алашордашылардың түпкі мақсаты, арман-аңсары біртұтас қазақ мемлекетін құру еді. Осы мақсатты олар саяси қызметімен қатар ағартушылық, қаламгерлік қызметтерінде де кеңінен көрсете білді.

Бір ғана «Қазақ» газетінің өзі ұлт-азаттық қозғалысы идеясының елді оятуы үшін көп еңбек сіңірді, оның азаттық үшін күреске ұласуына да мейлінше ықпал етті.

Біздіңше М.Әуезовтың «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, еркін ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын» деуі де осыдан болса керек.

Академик Серік Кирабаевтың сөзімен айтқанда «Ахмет пен Міржақып идеясы елді оятты. Алдымен ойы бар, ақылы бар жас таланттар оянды. Олар ұстаздарының ісін жалғастырып алып кетті. С.Торайғырқлы, М.Жұмабайұлы, С.Дөнентайұлы, М.Сералин, С.Көбейұлы, Ж.Аймауытұлы, Б.Майлин, М. Омарханұлы сияқты бірін-бірі толықтыра шыққын жастар тобы әдебиетінің жанрлық, тақырыптық ізденістерін байытып, қазақ халқы өмірінің шығуын кең көлемде бейнелеуге жетті. Елдің артта қалушылығын сынап шеней отыра, отаршылдық езгіге қарсы үн көтерді, тәуелсіздіктің туын биік ұстауға тырысты[4].

Осылайша Алаш қайраткерлері ұлттық рухты, гуманизм мен демократиялық көзқарастарды, отансүйгіштік идеяларын талмай жырлады.Тіпті сол 1918 жылдың 4-9 қаңтарында Түркістанда өткен Сырдария облысы қазақтарының съезінде Түркістан тұрғындарын бұл қозғалысқа қосу мәселесі де көтеріліп, бұл жайында «Сарыарқа» газетінде жарияланған «Алаш һәм Түркістан» мақаласында:« Съезде Алашқа қосылмаймыз деген шешім болған жоқ, кәрі-жас, қарасы-төресі, байы-кедейі бірауыз болды»- деп жазылғанының өзі көп нәрсені аңғартатындай[5].

Сондықтан мұнан еліміздің біртұтастығы идеясының кеңестік тоталитарлық жүйенің жемісі емес екендігін көруге болады. Ал бұл міндетті жүзеге асыру барысында «Қазақ» газетінің рөлі орасан зор болды. Сондықтан «Қазақ» газетін, ондағы Алаш көсемсөзін бұл қозғалысты мейлінше зерттеп-зерделеуде басты дереккөздердің бірі ретінде пайдалансақ, ұтарымыз көп болмақ. «Қазақ» пен «Серкенің» қазақ өркениетін өрге сүйрегенін де бүгінде ешкім жоққа шығара алмайды. Олай болса белгілі ғалым Қайрат Сақтың бұл туралы білдірген:«... Көзсіз еліктеу түбі-өкініш. Алаш публицистикасы- қазақ көсемсөзінің діңгегі. Алаш баспасөзі- қазіргі Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдарына үлгі. Оны теориялық жағынан тарата талдау, дәйекті тұжырым түю, дәлелді байламдар жасау-уақыт талабы»[6],-деген орнықты пікірімен толық келісуге болады деп білеміз. Өйткені алаш мұрасын талдап-таразылау қазақ көсемсөзінің табиғатын ашуға септесіп қана қоймайды, Алаш қозғалысының да ұлы мұратын ұрпаққа дұрыс жеткізуде басты темірқазық бола алады. Сол себепті де кеңестік билік Алаш үкіметінің еркін қимылдауына еш мүмкіндік бермеді. Алаш қайраткерлері де барынша кеңес үкіметіне қарсы күресіп, 1917 жылдың 10 желтоқсанында «Южный Урал» (Орынбор) газетінде жариялаған үндеуінде В.И.Ленинді, оның атеистік билігі мен партиясын демократиялық принциптерді аяқ асты етушілер ретінде айыптады.

Соңғы жылдары Алашорда үкіметін құру жөнінде де, қазақ-қырғыз съезінің әлеуметтік құрамы жөнінен де шындықтан алыс жаңсақ пікірлер айтылып қалып жүр. Бір анығы сол-тұтас халқымыз да ұлт мұратын ұлықтағандарды барынша қолдады. Мәселен, М.Қойгелдиевтің жазуынша «Алаш» басшылары ұлттық автономия жариялаудан басқа жол жоқтығын түйсініп, нар тәуекелге барған. Тарихи деректерге жүгінсек, қарашада өткен Бүкілресейлік Құрылтай жиналысында Қазақстаннан депутаттар сайлау барысында ең көп дауыс алған партиялар арасында Алаш партиясы да болды. Айталық Жетісу облысында түрғындардың -57.5%-ы, Семей уезінде -85.6 %-ы, Торғай және Орал губернияларында сайлаушылардың 75%-ы Алаш партиясы өкілдеріне дауыс берген[7].

Демек Алаш арыстары халқына адал қызмет етті, Алашорда идеологиясы большевизмнен жеңіліс тапқан жоқ. Керісінше Алаш қозғалысы ұлт рухының жаршысы болса, Алаш баспасөзінің қарашаңырағы іспетті- «Қазақ» газеті қазақ баспасөзінің көшбасшысы болып қана беретіні айдан анық деп білеміз. Сондықтан мен ойымды түйіндей келе кешегі тарихты бүгінгі ұрпаққа жеткізу –ұлт болашағын қамтамасыз етудегі басты парызым.Ал Алаш қайраткерлері өздерінің тарихи миссиясын мінсіз атқарды, біз де олардың аманатына адалдық танытып, бар күш-жігерімізді ұлтымыздың рухани жаңғыруына жұмсауымыз керек.Олар аяқтай алмай кеткен істі біз аяқ тауымыз керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Алаш қозғалысы // Құжаттар мен материалдар жинағы , Алматы 2015 46 б
2. Аманжолов К, Тасболатов А, Қазақстанның әскери тарихы. Алматы 1999.181-182
3. Алаш қозғалысы // Аңыз адам №24 Алматы 2014. 10б.
4. Қирабаев С. Алаш орда және қазақ әдебиеті // Егемен Қазақстан 2007 жыл 7 қараша.
5. Тұрсын Х. Әлиханның Түркістанға қамқорлығы // Оңтүстік Қазақстан № 4 2017 10 қаңтар.
6. Сақ Қ. Алаш мұрасы Алматы // 2014 13б.

7. Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Алматы // 2004. 173б

Аннотация: В данной статье предпринята попытка исследования истории формирования Алашского движения, показаны ее истоки роль и место в Отечественной истории казахского народа. В данной статье отмечено, что политическая программа партии «Алаш» в области национального и конфессионального вопросов была достаточно разработанной, радикальной и прогрессивной, в определенной мере отвечавшей национальным чаяниям казахского народа. Четкая проработанность данных вопросов обусловливалась тем что в составе партии было много людей с исследовательским, аналитическим складом ума и хорошей научной подготовкой.

На наш взгляд основной причиной, которая не позволяла партии «Алаш» полностью поддеожать белогвардейцев, была откровенно шовинистическая линия последних, направленная на восстановление единой и неделимой Росии, без всяких перспектив для национальной автономии казахов. С другой стороны, интернационалистическая риторика большевиков также пугала представителей казахского национального движения. Именно этим во многом объясняется тот факт, что «Алаш» как выразитель национальных интересов не нашел места в социально-политической жизни советской России. Но надо отметить, что многие видные представители этой партии в 1920-е годы смогли само реализоваться в научном и общественном плане.

Abstract: This article makes an attempt to study the history of the formation of the Alash movement, its sources and role in the domestic history of the Kazakh people are shown. This article notes that the political program of the Alash party in the field of national and confessional issues was sufficiently developed, radical and progressive, to a certain extent consistent with the national aspirations of the Kazakh people. A clear elaboration of these issues was due to the fact that the party included a lot of people with a research, analytical mindset and good scientific background.In our opinion, the main reason that did not allow the Alash party to fully support the White Guards was the frankly chauvinistic line of the latter, aimed at restoring a single and indivisible Russia, without any prospects for the Kazakh national autonomy. On the other hand, the internationalist rhetoric of the Bolsheviks also scared the representatives of the Kazakh national movement. This largely explains the fact that Alash, as an expression of national interests, did not find a place in the socio-political life of Soviet Russia. But it should be noted that many prominent representatives of this party in the 1920s were able to realize themselves scientifically and publicly.

УДК 929.9

Ертаев М.А., Аширов Ш.А.
с.ғ.к., доцент, ОҚМА, Шымкент, Қазақстан
т.ғ.к., доцент, ОҚМА, Шымкент, Қазақстан

Н.ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ ӨТУ, АҒАРТУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ БАСПАСАЛАЛАРЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ МЕН НӘЗІРТАНУ МӘСЕЛЕСІ

Түйін: Бұл мақалада Н. Төреқұловтың қазақ халқы үшін, оны ашаршылықтан құтқаруға белсене араласқан көрнекті қайраткер және дипломатия тарихында алғашқы қазақ дипломаты танылған ерекше тұлға. Ол бұл қызметтермен қоса латын графика туралы өз пікірін білдірген және Шығыс баспасына үлес қосқан қайталанбас тұлға ретінде қарастырылды. Нәзіртанушылардың өзекті мәселелердің қатарына: нәзіртану ілімін тек саясаттану және халықаралық қатынастар пәндерінің аясында ғана зерттемей, филология, педагогика, этнография, тарих, журналистика, әлеуметтану ғылымдарымен бірлікте қарастыру туралы айтылды. Сонымен бірге «Ұлттану», «Қазақтану», «Тұлғатану» салалары бойынша еліміздің тарихындағы тұлғаларды таныстыруда ерекше орын алатын тұлға екендігін тереңінен түсіндіруді жұмысымыздың басты мақсатының арқауы деп атауға әрекеттер жасалды. Сонымен бірге, қазірге кезде өзекті болып отырған, нәзіртану мәселесіне тоқталды.

Кілт сөздер: Көрнекті қайраткер, алғашқы қазақ дипломаты, Нәзіртану мәселесі, Орталық

баспа, «Ұлттану», «Қазақтану», «Тұлғатану», латын графикасын қолдау.

Қазіргі күнге жету үшін қандай қиыншылықты жолдардан өткенін білу жас ұрпақ үшін маңызды. Жастар халқымыздың басына түскен азап пен қорлықты сезіне білген қайраткерлерімізді танып-білу, олардан үлгі алу қажет. Қазақ ұлтының бүгінгі жарқын болашағын жақындатуға, оның іргетасын қаласуға сонау өткен ғасырдың алғашқы жылдарындағы аянбай еңбек еткен, қыруар жұмыс жасаған А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейқанов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Шоқай, С.Садуақасов, Т.Рысқұлов т.б. көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлерінің бел ортасында жүрген біртуар азамат, аса көрнекті мемлекет қайраткері, ғалым-ағартушы, тұңғыш қазақтан шыққан кәсіби дипломант, артында құнды мұра қалдырған - Нәзір Төреқұлұлы Төреқұловты орны ерекше.

Қазақ халқы талай жерде тұтасымен қырылып кетуге шақ қалды. Бірақ өмірге құштарлық, азаттыққа құштарлық қайтадан жығылған еңсені көтеріп, тәуекелге бел буғызды» - деп атап көрсетті ғалым Р.Бердібаев [1].

Республика баспаларынан жарық көрген кітаптар мен журнал беттерінен Нәзір Төреқұлов туралы тың деректерді аз кездестіреміз. Оның қоғам қайраткері ретіндегі өнегелі өмірі туралы айтылып та, жазылып та жүр. Кезінде көптеген деректер бұрмаланып, Орта Азия елдерінің тарихында өшпес жұлдыздай із қалдырғн азаматтардың есімі ұмытыла бастағаны да бекер емес, сол сияқты Н. Төреқұловтың қоғамға сіңірген еңбектері халқына кештеу жетіп жатыр, әлі де болса толық анықталмаған еңбектері жоқ емес. Н. Төреқұлов қазақ тарихында бұрын-соңды ақпараттық басылымында атын атауға тыйым салған мемлекет қайраткерінің бірі. Ол да бірнеше қазақ зиялыларын сияқты «халық жауы» атанып, жазықсыз жалаға ұшыраған тұлға.

Ресей империясының 1916 жылы 25 маусымдағы жарлығы бойынша қара жұмысқа алынған отандастарының арасында үгіт жүргізу үшін оқуын тастап, Батыс майданға кеткен Минск қаласының маңында Орта Азия мен Қазақстаннан барған жастардан «Еркін дала» атты жасырын ұйым құр. Қоқанда шыққан «Халық газетіне» мақалалар жазып, тілегі бір, мұңы бір халықтың тағдырын бірігіп шешу мақсатында өзбек әдебиеттерінің классигі Х. Ниязимен бірге революциялық жұмыстар жүргізді. 1921-1922 жылдары түркі тілдесхалықтардың жазуын латын әліппесіне көшіру туралы Орталық комисия мүшесі болды. Бұл мәселеде де қазір қайта қолға алынуда.

1928-1936 жылдары КСРО мен Сауд Арабиясы арасындағы елшілік қызметін атқарған.

Н. Төреқұлов - біртуар азамат, қайталанбас білікті тұлға. Ол өзіне берілген тапсырмаларды орындап қана қоймай, басына тиімсіз болып тиетін жұмыстарға араласа білген азамат. Өзінің көзі жетіп, көңілі сенген мәселелерді іске асырудан тартынбаған, қиындықтан қорықпайтын кемел қасиеттерге толы кісі екендігі жасаған еңбектерінен көрініп тұрады. Оның тағдыры өзімен тұтас даңқты қазақ қайраткерлерінің тағдырынан өзгешелеу.

Біз қарастырған бар деректердегі мәліметтерге қарағанда Н. Төреқұлов Сыр бойындағы Түркістан өңіріндегі Қандөз ауылында 1892 жылы дүниеге келген. Ол жастық шағын Қоқан қаласында өткізді. Алғаш мұсылманша хат таниды. Қаладағы 8-жылдық коммерциялық училищені бітіреді. Жасынан зерек Нәзір бұл жылдары түрік, арап, парсы, орыс тілдерін меңгерумен бірге Шығыс әдебиеттері тарихын терең оқып, біледі. Әсіресе «Құран Кәрімде» жатқа айта білген [2]. Шығыс халықтарының інжу маржандарымен таныстығы мен «Құран Кәрімді» жатқа білуі ерекше касиетке ие тұлға болып қалыптасқандығының айғағы.

«Өз өмірін өз қалауынша құру құқысынан айырылған тәуелді халықтар, төл тарихына да империялдық күштердің көзімен қарауға тиісті болды. Сондықтан да қазақ қазақ тарихындағы ұлт-азаттық көтерілістерге, «феодалдық-монархиялық», жалпы ұлттық қозғалыстарға «буржуазиялық-ұлтшылдық», жеке немесе топтық қарсылықтарға «ұлттық

ауытқушылық», халықтың өз қарапайым құқықтарын қанағаттандыруын талап еткен ұсыныстарға «қазақ ұлтшылдығы» сияқты өмірлік шындықтан алшақ, туптеп келгенде ұлттың өз азаттылығына деген табиғи ұмтылысын тұншықтыру мақсатынан туындаған айыптаулар тағылды» [3].

Сонымен Н.Төреқұловтың еңбектерін іздеу,зерттеутым кештеу қолға алынса да, қазірге дейін бірсыпыра істің атқарылғанын алдымен айтуымыз жон. Бұл тараптағы алғашқы күрделі ғылыми көпшілік еңбек-жазушы Жолтай Әлмашұлының Нәзірге арнаған екі кітабы. Бұл жұмыстардың Нәзіртанудың қарлығашы деп бағалаған орынды. Атақты қайраткер һәм қаламгерге қатысты деректердің түрлі архивтерден тірнектеп жинау оларды үш жинақ етіп шығарған.

«Н. Төреқұлов-дипломат, саясаткер азамат» деген тұстан бейнелеп көру. Ең бастысы ардақты ағамыздың үш қыры елшілік қызметі, саясаткерлігі және азаматтығы әңгіме арқауында тұтас желі тартады. Н. Төреқұловтың тарихы, қоғамдық қызметі, сол тұстағы, сол кездегі тарихы әлеуметтік жағдайды әр қырынан ашып көрсетеді. Алдымен сол заманның мың құбылған саясатының қоғамдық, әлеуметтік өмірінің қыр сырына тереңірек үңілу. Қазақ тарихындағы үлкен тұлғалардың тарихи орны мен ұлты үшін олар жасап кеткен еңбектің маңызын қазіргі тұста жарқыратып көрсетуге әрекет жасаймыз.

Ең алдымен Төреқұлов Нәзір өз еңбектерінде Орта Азия халықтарын орыстандыру үшін миссионерлер жүргізген саясатына қарсы шығып, әшкереледі. Ұлттың ұлы қайраткері, тұңғыш қазақтан шыққан елші, ғалым-ағартушы, өзінің өшпес мұрасын артындағы ұрпақтарына қалдырған Н. Төреқұловтың еңбегі көп уақытқа дейін терең зеріттелмей, кең танылмай қалмай, оны зеріттеуге қызығушылық танытқандардың қатары көбеюде. Н. Төреқұловтың шоқтығы биік, қыры мен сыры көп тұлға екені мақтаныш. Ол Қазақстан азаматы, оның ішінде Оңтүстік Қазақстанда дүниеге келген азамат екендігі ғылыми жұмысымыздың басты озектілігі болып табылады. Сонымен қатар төмендегі екі қызметі жұмысымыздың арқауы болды. Олар: Біріншіден, 1921-1922 жылдары түркі тілдесхалықтардың жазуын латын әліппесіне көшіру туралы Орталық комисия мүшесі боландығы, бұл мәселеде де қазір қайта қолға алынғандығы:

Екіншіден, 1928-1936 жылдары КСРО мен Сауд Арабиясы арасындағы елшілік қызметін атқарғандығы.

Н. Төреқұловтың атқарған қызметтері жайында тек Қазақстан аумағында ғана емес, Сауд Арабиясында да бірнеше томдық кітаптар бар. Айта кететіні, оның елшілік қызметін атқарып жүргенде, өте құрметтеп, Нәзір Туралы естеліктер жазып, кітап шығарған. Сондай-ақ, Өзбекстанда да зеріттеп жүрген кісілер аз емес. Оның атымен аталатын әскери училище де бар. Нәзіртанушылар көмегімен Н. Төреқұловқа көше беріліп, мешіт, мұражай, мектептер ашылған. Сондай-ақ, оның туған күндеріне қарсы халқаралық ғылыми-практикалық конференциялар өтіліп тұрады.

Нәзіртанушылар Н. Төреқұловтың 7 кітапшасын, 450 беттік дипломатиялық күнделігін тапқан. Нәзір Төреқұловты зерттеп жүріп, оның артынан қалған қызы Анель апамызды тауып, ол қайтыс болғанда, өзінің өтініші бойынша отанына әкеліп жерлегендігін атап өтуге болады. Тағы да басқа мағлұматтар жұмысымыздың мақсаты мен міндеттерін анықтап береді.

Мемлекет және қоғам қайраткері Нәзір Төреқұловты осы идея үшін күресті, азабы мен абыройы қатар жүріп жатқан, қатал да қатыгез тағдыр кешкен. Оның өмірір жолына қарап отырсақ, қоғамдық және саяси қызметінің барлық белестерінде алдымен ұлттық, туған халқына аянбай көмек беруге ұмтылғанын көреміз. Керек болса, осы мақсатта қолына алам алып ғылыммен, әдебиетпен және журналистік қызметпен де айналысты. Соның арқасында қазақ әдебиеті мен өнері үшін, қазақ тілі ғылымымен баспасөзі мен бір сөзбен айтқанда, жалпы қазақ тарихы мен руханияты үшін қаншама құнды дүниелер жазып тастап кетті.

Нәзір Төреқұлов-тарихи тұлға. Оның асыл бейнесін, ел алдындағы ересен еңбегін әрдайым есте сақтаған жөн. Нәзір Төреқұолвтың еңбектері мен зеріттеулері және де жүргізген саяси жаңалықтарын тым кеш зеріттеу жүргіссе де ол туралы мұрағат, мұражайлардан көптеп материалдарды тауып алып керекті жағдайда қолданып жүруімізге болады. Тұлғаның тағдыры қаншалықты қатал болғанымен оның жүргізген саясаты аса құнды болып саналады, сол себептен ол асыл нұсқаларды жоғалтпауымыз керек деп ойлаймын.

Нәзір Сауд Араб мемлекетіндегі саясатынан өз еліне қайтқанымен елдегілер Нәзірге айып тақты. Осыдан 1937 жылы 17 шілдеде кеңеске қарсы насихат жүргізді деген қолдан жасаған айыптаумен ол өлім жазасына кесіледі және атылады [4].

Бізде латын әліппесіне көшу туралы ең алғаш қай кезде айтыла бастады. 1912 жылы Ахмет Байтұрсынұлы әліпбиі қолданысқа енгізілді. 1924 жылы Орынбордағы сиезде ресми түрде бекілітіді. Бірақ бұл сиезде Нәзір Төреқұлов алғаш рет латын әліпбиі туралы мәселе көтерген болатын. Дегенмен бұл ұсынысқа Ахаң қарсы болды. Баяндамасында “Жақсы әліпби тілге шақ болуы керек. Жақсы әліпби жазуға жеңіл болуға тиіс, әліпбидің әріп суреттері қиын болса, мүшелері көп болса, жазуды ұзақтатып, уақытты көп алады. Әліпбидің жақсысы баспа ісіне қолайлы болуы тиіс. Әрпі тізілгенде оңай тізілетін, басқанда орынды аз алатын әліпби баспасөзді арзандатады. Жақсы әліпби үйренуге де қолайлы болуы тиіс. Әріп сара жазуға оңай, баспасы мен жазбасының суреті жақын әліпби үйренуге жеңіл болады. Жақсы әліпбиге лайық бұл төрт сипатқа келмейтін әліпбидің бәрі де кемшілікті әліпби болмақ” деді баяндамасында. Бұл ғалымның "аз күшімізді керексіз іске шашпайық" деген ойы еді.

Әлем халықтарының жаппай латын графикасына өте бастауына жалғыз ақ себеп - жиырмасыншы ғасыр екінші жартысының соңғы кезеңінде пайда болған компьютер заманы. Яғни латын графикасы ғылым-техниканың тілі. Бұл кезде Нәзір Төреқұлов бұл болашақты көре біліп еді деп асылық ой айта алмаймыз. Ал Ахаңның қолданысқа енгізген оқу мен жазуға жеңіл әліпбиі бүкіл қазақ жұртынан қолдау тауып, газет журналдар шыға бастаған кез. Қазақтың өз жазуы, өз баспасы, өз басылымдары болу керек деген Алашорда қайраткерлерінің санасында болашақ қазақ мемлекеті тұрды. Және ол мемлекеттің жазуы мұсылманша Байтұрсынов әліпбиі жоспарда болған.

Орыс отарынан, тілінің ықпалынан құтылудың маңызды жолының бірі - әліпби, жазу екеніне Алаш қайраткерлерінің көзі әбден жеткен. Байтұрсынов әліпбиі жаппай қолданысқа еніп, қазақ жұртының уысынан сусып бара жатқанын сезе қойған Кеңес үкіметі 1929 жылы латын әліпбиін енгізу туралы шұғыл шешім шығарып, оны те арада атқаруға көшті. Жаңа әліпбиді білмеген мемлекет қызметкерлері халықтың жауы болып саналсын деген хабарламалар тарады. Ал бұл шешімнің астарында түркі халықтарының бірігіп кетуіне деген алаңдаушылық, яғни, “Пан-Түркизмге” деген үрей жатыр еді.

Осы кезеңдегі "Пан-Түркизм" мәселесін ойдан шығарып отырған жоқпын. Бұл туралы ағылшын ғалымы Lenore A. Grenoble "Language policy in the Soviet Union" атты еңбегінде "Бұл кезде жасалған шешімдердің бәрі пан-Түркизмнен қорыққандығы үшін" дейді. Алдағы жоспар - бұл халықтарды орыс тіліне бейімдеу. Ал ол үшін Байтұрсынов әліпбиін бірден орыс әліпбиіне көшіру - Алаш қайраткерлері тірі тұрғанда мүмкін емес еді. Сөйтіп, бұл мақсат қазақ зиялыларының көзін жойған соң 1937 жылы-ақ көтеріле бастады да, 1940 жылы “латындандырылған қазақ жазбасын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы” заң қабылданды. Айналасы он жылы ішінде бір ұлттың тілін, жазба мәдениетін жою мақсатындағы осындай орасан зор жұмыстар атқарылды.

Олар ойлағандай қазақ тіліне жасалған кесір-кесапат шын мәнінде аса ауыр болды. Мұның дертін әлі күнге тартып келе жатырмыз. Бұл жайлы ғалым Серікбол Қондыбай “Бүгінгі тіліміздің жазуы кезінде тек қана орыс графикасына ғана емес, ең алдымен орыс тілінің табиғатына бейімделгендігі жасырын емес” дейді. Шынымен де "в, ч, ц, щ, ю, я, э,

ъ, ь, ё" секілді дыбыстардың енгізілуі мен белгілер және "И"-дің екі түрлілігі (Ахмет Байтұрсынұлы "И" мен "У" дыбыстарын қазақ тілінің заңдылығына сәйкес "жартылай дауысты" дыбыстар деп атаған болатын) біздің төл дыбыс заңдылығымызға аз әсер еткен жоқ. Бүгінде қабысқан, майысқан, формасы бұзылған дыбыстар бізде аз емес. Қазіргі тілде бұл аса сезіле қоймағанымен, мұның зардабы шын мәнінде бар еді.

Бұл жайлы тіл білімі ғалымдары айтып та, жазып та жүр. Енді, жоғарыда айтылған "Пан-Түркизм" мәселесі кеңес одағы ыдыраған жылдарда қайта көтеріле бастады. Бұған дәлел, Түркі елдерінің тәуелсіздік алған жылдары Түркия мемлекеті ең алғашқылардың бірі болып түркі мемлекеттеріне көмек қолын соза бастады. 1991 жылы 18 қарашада Стамбулдағы Мәрмәр университетінде түркі халықтарының конференциясы өтті.

Бұл алғаш түркі мемлекеттерінің одақтас болуы және ортақ түркі тілі жайлы мәселе көтерілген кезең. Тіпті, түркі халықтарының 34 таңбадан тұратын ортақ әліпбиі де ұсынылды. Бұған Кеңес құрамынан шыққан елдері ішінде алғаш болып қолдау білдірген Өзбекстан мемлекеті болды. 1992 жылы Өзбекстанда "Орта түрік" деген журнал шығып тұрды. Туысқан мемлекеттердің одақтас болуы сынды осы бір ұлы бастамаға Тәуелсіз ел бола тұра Қазақстан не үшін аса құлықсыз болды деген сұрақ туатыны заңды. Бұған бірнеше себеп бар.

Біріншіден, әлі де кесерткілік қуаты бар Ресейдің қалған он бес республикаға жасаған қысымы. Әзербайжанның бұрынғы білім министрі Фируддин Жәлилов бұл туралы "1992 жылы латын графикасына көшер қарсаңындағы өтпелі кезең өте қиын болды. Бір жағынан Иран "Араб әліпбиіне көшіңдер" десе Ресей "Орыс графикасында" қалыңдар деп қысым көрсетті" дейді. Демек, бұл қысым жалғыз Әзербайжанға ғана жасалған жоқ. Екіншіден, біз тәуелсіздік алған жылдары елдегі қазақтардың жан саны 39 пайыз, орыс ұлтының жан саны 37 пайыз болған.

Ал орыс тілді қазақтарды жаңағы отыз жеті пайызға қосып жіберсеңіз "Пан-Түркизмге" қолдау көрсету Қазақстан үшін қауіпті болғанын түсіну қиын емес. Үшінші себеп, әрине, алғашқы жылдардағы экономикалық жағдай. Міне, бүгінгі Латын әліпбиіне көшу сынды тарихи шешімнің маңыздылығы, салмағы осында жатыр. Түркі жұртына ортақ әліпбидің болғаны жақсы-ақ еді. Дегенмен, оған "жиі үзіліп, көп жалғанған" тарихтың әр кезеңі жар бермеді. Жарық жылдамдығындай дамыған технология мен уақыт күтіп тұрған жоқ. Бұл көш - рухани көш. Оңай болмасы анық, 70 жыл бойы жарық көрген латын графикасындағы кітаптар, еңбектер бұл көшке оңай салмақ салмасы анық. Үкіметке де, артынан ерген халыққа да бекем бел керек.

Қазақ халқына, қазақ тіліне үйлестіріп қайта сұрыптап жасаған, өзінің әліпбиі мен бірге халқының сауат ашып, қара тануына зор еңбегін сіңіріп қана қоймай осы жолда бар ғұмырын сарп етті десек артық болмас. Ал қазіргі заман «Ақпараттық технология заманы». Кім не істеп, не үйренемін десе де жолы ашық. Мектеп қабырғасындағы оқушыдан зейнеткер қарияға дейін латын әліпбиін (толық болмаса да ішінара) танымайтын адам шамалы. Өйткені заман талабына сәйкес, экспорт, импорт, тауар жазбалары, телефон сөздіктері, электрондық поштамен хабарласу (ватсап), интернет сайттары, кейбір шетел тілін үйрену үшін осы латын алфавитін қолданады. Осындай қолайлы жағдай сәтін пайдаланып, мемлекетіміз латын әліпбиіне ресми түрде көшкені тиімді.

1926 жылы Баку қаласында өткен Бүкіл Одақтық Түркологиялық съезде қазақтардың латыншаға көшуіне белгілі себептермен қарсы болса, қазіргі таңда дәл осы себептермен латын әліпбиіне көшу тиімді болып отыр және осы жайлы Президент Н.Назарбаев өзінің «Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына арнаған Жолдауында: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз.

Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» деп латын әліпбиіне көшудің қажеттілігін атап көрсетті.

Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында бірқатар республикаларда баспа жұмысы дами қоймады. Осыған орай жергілікті ұлттық баспалардың дамуымен қатар, Мәскеуде ұлттық кітаптарды басып шығаруды ұйымдастыру қажеттілігі туды. 1922 жылы 14 желтоқсанда ВЦИК және СНК Күншығыс баспасы туралы бірлескен қаулы қабылданды. Бұл құжаттың түпнұсқасы орыс тілінде жазылған. Онда баспаны ұйымдастыру жөніндегі шешім былай деп тұжырымдалған: «Выполняя постановление Совнаркома, малая коллегия Наркомнаца 20 декабря 1922 года поручила» т.т. Бройдо и Атабаеву пересмотреть положение о Восточном издательстве и в случае отсутствия разногласий у них считать это постановлением коллегии». Тогда же было утверждено и правление издательства в составе т.т. Тюрякулова, Атабаева и Алиева [2].

Орталық Шығыс баспасының негізгі мақсаты шығыс кеңестік республикалары мен автономиялық облыстардың еңбекшілері үшін ана тілінде кітаптарды басып шығару және сол арқылы олардың қоғамдық —мәдени дамуына ықпал ету болды. Ұйымдық тұрғыдан баспаға 2 нәрсені шешу міндеттелді: 1) қайталанбаушылықты болдырмау мақсатында шығыс тілдеріндегі әдебиетгерді басу жөнінде барлық Халық комиссариаты мен орталық мекемелердің іс-әрекетін өзіне шоғырландыру; 2) жүйелік пен жоспарлыққа қол жеткізу мақсатында республикалар баспаларының жұмысын үйлестіру. Баспада 8 редакциялық бөлімшелер құрылды: 19 қырғыз, қазақ, татар-башқұрт, өзбек, әзербайжан, түрік, удмурт және бурят-монғол [5].

Осыдан басқа коми және қалмақ тілдерінде кітаптар басылып шығарылды. Секция ұйымында 4 адамға дейін қызмет етті. Баспаның жұмысына басшылықты жалпы редакциялық кеңес жүргізді. Баспаның Мәскеуде “Қызыл шығыс» атты өз типографиясы мен дүкені болды. Баспахананың материалдық базасы біршама дұрыс еді: көп мөлшерде шығыс кәріптері болды, сондай–ақ батыс халықтарының кәріптері де жинақталып, аз ғана уақыт ішінде көптеген күрделі тапсырыстарды орындады. РКП/б/ Орталық комитетінің арнайы құрылған комиссиясы баспа ісіне қатысты біршама іс-шараларды іске асыру қажеттілігін дұрыс деп тапты: Шығыс баспасын кадрлармен күшейту, шығынды өтеу мақсатында арнайы қаржы бөлу, баспаның негізгі күшін саяси-қоғамдық, көркем-әдеби және техникалық кітаптарды басуға жұмылдыру, баспалардың бір бөлігін (әсіресе мерзімді) республикаларға ауыстыру туралы ұсыныс жасалды. 1923 жылдан бастап осы Күншығыс баспасының жанынан «Темірқазық» атты журнал шыға бастады. Бұл журналды ұйымдастырушы оның жауапты редакторы да Нәзір Төреқұлұлы болатын. Журналда қоғамдық-саяси мақалалардан бастап, әдеби-мәдени дүниелерде көптеп жарияланды. Басылым әсіресе ауыз әдебиетіне, ұлт мәдениетінің классиктеріне көбірек орын беруге тырысты. Қазақтың мақал- мәтелдері, жұмбақтары мен жаңылтпаштары, арнау-толғаулары, жоқтау өлеңдері осы журналда жарияланып, кейіннен жеке кітап ретінде шығарылды. Журналдың айналасына Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ғ. Тоғжанов секілді қазақтың танымал зиялылары топтасты. Олар басылымның сапасын арттыруға көп күш жұмсады, маңызды тақырыптарға мақалалар жазды. «Темірқазық» журналының бірінші нөмірінде «Күншығыс баспасөзі басқармасы» деген мақалада «...алдымен елдің көгеруіне, терезесі тең болып теңелуіне керек шарттың бірі ел бастайтын оқығандарының көп болуы керек. Саналы білімді болуы керек. Ендігі заманның құбылысы өнер-біліммен ғана шектеледі...», – деп жалпы жұртқа сөз арнаған. 1923 жылы Орталық, Батыс Ұлттық баспасы құрылды. Оның құрамында неміс, поляк, еврей секциялары болды. 1924 жылы мамыр айында жоғарыда көрсетілген баспалардың

бірігуі арқасында КСРО халықтарының Орталық баспасы (Центроиздат) құрылды [5].

Бұл баспаның ұйымдастырушысы және басқарушысы Нәзір Төреқұлұлы еді. Баспаға ұлттық тілдерде мерзімді және мерзімсіз қоғамдық саяси, ғылыми, оқулық әдебиеттерді жарыққа шығару міндеттелді. 1925 жылдың өзінде Орталық баспа 25 тілде, 1931 жылы 97 тілде кітаптар шығарды. Кітаптар индоевропалық, түрік-фин, Солтүстік казказ, монғол тілді ұлттар үшін шығарылды. Кітаптар теру үшін орыс, латын, араб, армян әріптерін пайдаланды. 1925 ж. баспаның жанынан білікті ұлттық баспахана мамандарын даярлау үшін кәсіби мектеп ашылды [5].

Орталық баспа әмбебаб баспаға айналды. Ол бірнеше тілдерде әліппелер, оқулықтар, қоғамдық-саяси, ғылыми көпшілік,ауылшаруашылық, көркем, балалар, жас өспірімдер жане т.б. әдебиеттерді шығарды. Әртүрлі мәселелерге арналған кішігірім кітапшалар шығаруды тәжірибеге айналдырды. Олардың бағалары өте төмен (2-5 тиын), таралымы көп болды (10–20 мың). Дегенмен де, Орталық баспа оқулық әдебиетерді шығаруға (көбінесе бастауыш мектептер үшін) баса назар аударды. Осы мақсаттарын жүзеге асыру үшін Мәскеуде Орталық баспаның арнайы типографиясы құрылды. Бастапқы кезде ол кішігірім баспахана болса, 1925 жылы ірі кітап фабрикасына айналды. Оның жанынан терушілер мектебі ашылды. Онда 22 үй өкілдері білім алды. Бұл жерде Орталық баспа мен оның бөлімшелері үшін ғана емес сонымен қатар республикалардағы ұлттық баспалар үшін де кадрлар даярланды. Шет ел баспасөзі фин-угор және түрік тілдеріндегі кітаптардың жарыққа шығуын ерекше мәдени оқиға ретінде бағаланды. Баспада 20 ұлттың өкілдері жұмыс істеді. Кітаптар үнді-европалық ұлттар топтарының тілдерінде, фин-ұйғыр, Солтүстік қавказ халықтарының топтарының тілдерінде, шығыс халықтарының тілдерінде басылып жатты. Кітап басуда бірнеше алфавиттер қолданылды. Мысалы: орыс, латын, араб, армян.

1925 жылы Кіндік баспаханада маманданған ұлттық баспаханалық жұмысшыларын дайындау үшін кәсіптік мектеп құрылды. Кіндікбаспа ғылыми ұйымдардың және ұлттық баспалардың тәжірибесімен алмасу жолымен қатар, сол халықтарда әлі пайдаланылмаған жазуды өңдеді, 20 орфографиясын жеңілдетті және жақсартты, терминдер өндірді, шрифтісін құйды. Кіндікбаспа әмбебап баспа болды, әліппелерді әр тілде шығарды, оқулықтар, қоғамдық саяси, ғылыми көпшілік, ауылшаруашылық, көркем әдебиеттер, балалар, жасөспірімдер әдебиеттерін, брошюралар, санитарлық және гигиеналық тұрмыстық және мәдени сұрақтарға байланысты әдебиеттер шығаратын болды. Сериялы орыс және ұлттық көркем әдебиеттер басылды. Негізінен, Кіндікбаспа оқу әдебиеттеріне көңіл бөлді. Кіндікбаспа және басқа ұлттардың баспалары оқулықтар және әліппелермен 45 ұлтты қамтамасыз етіп отырды. Көпшілігі бастауыш мектептерге арналған оқулықтар еді. Жан-жақтылық пен көптілділік қызмет Кіндікбаспадан мықты полиграфиялық базаны талап етті, осыған орай арнайы баспахана ашылды. Ол 1925 жылы күрделі кітап фабрикасына айналды. Кіндікбаспаның барлық өнімдері және өнімдерінің бір бөлігі кітап фабрикасында өңделді. Оның жанынан терушілердің орталық мектебі ашылды, онда 22 ұлттың өкілдері оқыды, мұндағы кадрлар тек Кіндікбаспада ғана емес басқа да ұлттың баспаханаларында да қызмет ете алатын болды. Баспа шығыс халықтары үшін кенжелеп дамыған сала. Бұл ретте Нәзір басқарған шығыс халықтары баспасының алатын орны ерекше еді. Нәзір осы жұмыстың басында жүріп, ең алдымен түркі тілдес халықтарын, өз халқының шынайы тарихын, әдебиетін, мәдениетін жарыққа шығаруда зор еңбек сіңірді. Бұл баспада да ол білек сыбана кірісіп, түрік халықтарының тілдерінде алуан түрлі құнды кітаптар шығаруға басшылық етеді.

Ерекше бөліп айтуды керек ететін мәселе – Нәзірдің осы кезеңде қазақтың ел ағалары Әлихан Бөкейхановты, Ахмет Байтұрсыновты, ұлы ақын Мағжан Жұмабаевты

т.б. шығармашылық қызметке тартып қамқорлық көрсетуі дер едік. 1929 жылы 28 маусым күні Орталық баспаның бес жылдық мерейтойы аталып өтілді. Мәскеуде өткен бірінші бүкілодақтық кітап саудасының кеңесімен тұтас еткен бұл салтанат кітап әлемінің нағыз мерекесіне айналған еді. Баспаның Одақтағы ұлттар үшін маңызы айрықша көмекші оқу базасын құруда елеулі жұмыс атқаратынында еске ала кетсек болар, сауатсыз көпшілікті мәдениетке таратудың бірден-бір таптырмайтын жолы ретіндегі маңызы зор көрнекті құралдарын ұлт тілдерінде көптеп шығаруда. Орталық баспаның барлық кітап өнімдерінің арасында оқулықтардың үлес салмағы бәрінен басым, әртүрлі ұлт тілдерінде арнайы әдебиеттер шығарылуда тыңнан жол салуға тура келеді. Сондай-ақ жаңа түркі (латынша) әліппесін ендіру ісінде Орталық баспа қыруар шаруа атқарады. Олар латын әрпіне негізделген түркі-татар тілдерінде әліппелерді, оқулықтарды және басқа әдебиеттерді басып шығарды. Дәл осы жерде Н. Төреқұлұлының ұйымдастырушылық және журналисттік шеберлігі аса ерекше көзге түседі. Ол орыс тілі мен КСРО-дағы түркі халықтарының тілдеріндегі көптеген кітапты редакциялайды. Кейбір басылымдар оның алғысөздерімен жарияланды. Бұхар революциясының тарихына арналған белгілі тәжік жазушысы Садриддин Айнидің «Бухара инкилобчилары» атты кітабы Н.Төреқұловтың Бұхарадағы оқиғалардың мәселесін біле отырып терең тарихи және саяси баға бере кеткен көлемді алғысөзімен бірге шығады.

Үнемі білімге талпынған тұлға ретінде Нәзір мектептегі білім беру мәселелерін өз назарынан тыс қалдыра алмады. Оның жетекшілік лауазымындағы қызметінің әр кезеңінде осы мәселе республика үкіметінің саясатында әрдайым негізгі орындардың бірін иеленді. Бұл бірқатар объективті факторлармен, солардың бастысы Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында төменгі таптың бастауымен мектептің сөзсіз көтерілуі мәселесімен байланысты болды. Республикалық және жергілікті билік органдары іс жүзінде халықтың бастауыш білім алудағы өтінімдерін қанағаттандырып үлгермеді, жаңадан ашылып жатқан мектептерді маман кадрлармен, оқу орындарының қызмет етуіне қажетті қаржылай қаражаттар мен оқыту-материалдық жағдайлармен қамтамасыз ете алмады. Осы мәселелердің барлығы 1925 ж. I Бүкілкеңестік мұғалімдер съезінде қабылданған Төреқұловтың «Ұлт мәселесі мен мектеп» атты баяндамасының қарарында айқын көрініс тапты (Н. Төреқұлов, 3 том. 116-118 бет.). Нәзір Төреқұлұлы орталық баспа басқармасын басқарған жылдары әрбір ұлттың мәдениет саласындағы таңдаулы өкілдерін өз маңына топтастырған. Ол қазақ қана емес, күллі түркі дүниесіне көп қамқорлық жасады, орталық баспа сөйтіп халықтардың мәдени деңгейін өсіруге игілікті ықпалын тигізді. Орталық баспа ұлттық кітап шығарудың пионері, шынтуайтқа келгенде ұлттық басылым- 21 ның тарихы аталмыш баспаның да тарихы саналады. Сол кезде мәдениеттің қауызы жаңа ғана ашылған, өз жазу-сызуы болмаған ұлттардың бар екенін ескерсек бұл баспаның орны тым айрықша бағаланады, әрбір ұлттың мәдениет саласындағы тандаулы өкілдерін өз маңына топтастырған Орталық баспа КСРО халықтарының мәдени деңгейін өсіруге игілікті ықпалын тигізді.

Халықаралық дәрежедегі дипломатиялық саясат жүргізуде өзіндік үлесі бар Нәзір Төреқұловтың халықаралық деңгейдегі ірі, көрнекті саяси қайраткерге айнала бастауы, Кеңес Одағының, қызыл империяның шовинистік пиғылдағы көсемдеріне ұнаған жоқ. Кеңес Одағы үшін, ішінара, әрине, одақтас республикалар ретіндегі түркі халықтары үшін Н.Төреқұловтың жасап жатқан жемісті елшілік қызметінен тез арада шақыртып алады.

Нәзіртанушылардың өзекті мәселелердің қатарына: **нәзіртану** ілімін тек саясаттану және халықаралық қатынастар пәндерінің аясында ғана зерттемей, филология, педагогика, этнография, тарих, журналистика, әлеуметтану ғылымдарымен бірлікте қарастыру туралы айтылды. Осы орайда, конференцияға келген дипломат Қайрат Лама

Шариф: «XX ғасырдың басында елші дәрежесіне жеткен ұлтымыздан шыққан перзенттердің бірі – Нәзір Төреқұлов. Екінші жағынан, Нәзір Төреқұлов қызмет еткен Сауд Арабиясында жұмыс істеп жатқан елші ретінде айтарым, Сауд Арабиясы басшылығы ол кісінің ерен еңбегін жоғары бағалап отыр. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана он бес жылдың ішінде, екі ел арасындағы ынтымақтастық қайта жандана бастады. Оның басты бастауы Елбасымыздың 1994 жылы Сауд Арабиясына жасаған алғашқы ресми сапарынан басталады. Соңғы ресми сапары кезінде Елбасымызды Батыр орденімен марапаттауы Нәзір Төреқұловтың ұрпақтарына, Нәзір Төреқұловтың еліне деген құрметі деп бағалауымыз керек»- деді[10].Елдің тәуелсіздігі мен ұлтының болашағы үшін күрескен ірі тұлғалар бүкіл адамзат дамуындағы үлесі мол. «Егер XX ғасырдың тарихына зер салатын болсақ, оның алғашқы отыз жылында-ақ қазақ зиялыларының аса көрнектіқайраткерлерінің тұлға танытып үлгілерінен байқаймыз. Сол айтулы есімдердің білімдарлық, азаматтық тәлімдері кейде көріне бермейтін де арналар бар. Оның бағасын ұрпақтары, қазақ зиялылары беруге тиіс қазақтың тарихи тұлғаларына айтқан пікірі де қоғамда алған орны мен олардың ұлт үшін жасаған еңбектерінің маңызын ашып көрсеу болып табылады.

Осы орайда Қазақстанның қазіргі заманғы мемлекеттілігінің бастауында тұрған аса көрнекті тұлға, нағыз елжанды, ардақты азаматтарының бірі Нәзір Төреқұловтың да ұлтымыздың әлемдік кеңістікте өзіндік орнын иемденуге қосқан үлесін атап өтуге тиіспіз. Өткен ғасырдың басында егемен ел болу үшін өлшеусіз тер төккен алаш қайраткері Нәзір Төреқұловты ұлтымыздың арасынан шыққан тұңғыш дипломат тұлғалардың бірі, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері ретінде тануға тек еліміз дербес саясатын жүргізе бастаған соңғы кезде ғана мүмкіндік туды.

Нәзір Төреқұлов ана тілін ардақтай отырып, өзбек, тәжік, шағатай,парсы, араб, орыс және француз, неміс тілдерін де жетік еркін меңгерген. Кеңес Одағының өзінде-ақ Ресейдің отаршылдық саясатын сынап,елі мен жерін тілін, дінін, ділін, ұлтының ар – намысын жоғары ұстап отырған. Мәскеудегі Бүкілодақтық «Күншығыс халықтары» баспасын басқарған (1925 жылы) жылдары Әлихан Бөкейхановты, Мағжан Жұмабаевты жұмысқа қабылдады. Жүсіпбек Аймауытовтың еңбегін жарыққа шығарды. Ахмет Байтұрсынов, Бейімбет Майлин сияқты қазақ азаматарымен араласты.

Назір Төреқұлов халықтың тағдырына алаңдап, патшалы Ресей қазақ даласын шикізат көзіне айналдырып отырғанын, жерімізге басқа ұлтарды орналастыра отырып, орыстандыру саясатын жүргізіп отырғанын жан жүрегімен сезінді. Ал қазақтың көбі шөл және шөлейт аймақтарды мекендеп отырады. Отырықшылыққа көшеміз деп зорлыққа жол берген белсенді большебиктерді сынай келе былай дейді: «Кейбір кеңестік мәдениет қайраткерлерінің көкейіне қона кететін оырықшылыққа міндеттеу туралы декреттің қажеттілігін құр мақұлдай беруге әлі ерте қоғамдық дамудың бір сатысынан екіншісіне қиналмай өту үшін қажетті көмек көрсету Кеңес өкіметінің абыройлы міндеті», деп көрсетеді .

Бұл ой-пікір шын мәнәнде расқа шыққаны мәлім. Нәзір Төреқұловтың осындай еңбектері, ой-пікірлері оны «Халық жауы» етті. Қанша жылдар өтсе де Нәзір Төреқұловтың бұл тараптағы ойлары мен істері ескірген жоқ.

Сыры-сәруар, қыры-қыруар Нәзір Төреқұловтың тұлғасының шытырманнан тура жол тауып шығуы қиынның қиыны. Кешегі күні жеке басы орынсыз қараланған Нәзір Түркістан қаласының іргесіндегі Қандөз ауылы да түркілік ислам дәстүрінде тәрбиеленген рухани топырақтан.

Атасы Төреқұл сауда жолына тәрбиелеген Нәзір жан-жақты білімдар болғанымен, кәсіби экономист ол бұраланы мол қиын жолды неге таңдаған? Оған жауап, халқына шынайы жанашырлықтан болар, ол даусыз.

Студент Нәзір «қазақ» газетіндегі мақалаларын ұлт тәуелсіздігі жолындағы жан пида күреске арнады. Қаламын тастамай жүріп әкім де, ұлық та болып көрді, ақыры ғылым жолын таңдады.

Ақыл тоқтатқан, заман деңгейіне көңіл ауып, мағишаттан жалыққан тұстағы қалауы осы болды. Үлкен ғылыми мансап пен атаққа іліге алмады., уақыт сұранысына сай Шығыс тілдерінде дәріс оқып жүріп, өз бетінше ізденген. Бұғауда бұлқындаған Нәзірдің ұламалығы, ел-жұртының жанашырлығын бәрібір дәлелдеп кетті....

Жалпы, Н. Төреқұлов қысқа ғұмыры ішінде, халқы үшін қызмет етіп үлгерді. Ол студенттік күндерін бастап, болып жатқан оқиғаларға ерте араласып кеткен. Нұсқаушы қызметін атқарып, саяси ұйымның жұмыстарын да жүргізілген. Халқы үшін хатшы да, делегат та, редакторлық қызметке де араласып, оқиғалардан шет қалмай жүрген.

Кейін Н. Төреқұловтөраға бола жүріп Түркістан Республикасы Орталық Атқау Комитетінің мүшесі болған. Халық ағарту салаларына араласып, сауаттылықты көтеруде белсене жұмыс жүргізген. Құрбан айттың үш күнін демалыс деп жариялауға қол жеткізген. Сондай-ақ, демалыс күнін жексенбіден жұмаға ауыстыру туралы делегатқа қол қойған да осы кісі.

КСРО халықтарының орталық баспаны басқары жүріп те халқы үшін қорықпастан мол еңбек сіңірген. Білімпаздардың сезінде алатын әрпін қабылдауда жеңіске жеткен. Кеңес елінің Хиджездағы бас консулы, кейін тұрақты және өкілетті елшісі болды. Онда үлкен және өте лайықты құрметке бөленіп, көп еңбек сіңіріп беделге барынша лайықты болып келіп, проректор қызметін атқарып, өз жолын ғылымнан тапқан. Көп ұзамай жазықсыздан-жазықсыз «Халық жауы» деген жалған айыппен тұтқындалады.

Нәзір Төреқұлов 1937 жылы 3-ші қарашада ату жазасына кесіліп, үкім сол күні жүзеге асырылды. Осыдан кейін Сауд Арабиясы КСРО дан елшілік алудан қапагершілікпен бас тартқан.

1958 жылы 23 қаңтарда КСРО Әскери Коллегиясы Жоғарғы сотынан № 4 Н-07430-57 шешімі бойынша біржола ақталды .

Елшінің артында қалған жалғыз қызы Анель Нәзірқызы ұзақ іздестіруден кейін табылып, көптеген тың деректер айтылды. Әкесінің 1958 жылғы ақталғаны туралы түп нұсқа қағазды да осы кісі берген.

Ең ауыр тапсырманың өзін орындауға даяр тұру, туындайтын мәселелерді шын мәнінде мемлекеттік тұрғыдан шешуге ұмтылу Нәзір Төреқұловтың Кеңестік «алғашқы толқын» дипломаттар арасындағы жарқын тұлғаның бірі деуге толық негіз береді.

Мемлекет қайраткері, ірі оқымысты дипломат, һәм педагог, Сталиннің жеке басына табынуы салдарынан жазықсыз құрбанына айналған Нәзір Төреқұловтың туғанына 127 жыл. Нәзір Төреқұловтың есімі Орта Озия халықтарына бүкіл түркі халықтарынан шыққан тұлға болып қала береді. Қазақ тарихы мен рухани өмірін үшін де қаншама құнды мұра қалдырған Н.Төреқұловтың есімі уақыт өткен сайын жас ұрпақтың жадында жаңа қырларынан көріне бермек. Халықаралық дәрежедегі дипломатиялық саясатты жүргізуде өзіндік үлесі бар, көрнекті саяси қайраткер және дипломатияның іргесін қалаушы , кітап басу ісін бірізге түсірген қайраткер ретіндегі тарихта орны ерекше Тұлға.

«Ұлттану», «Қазақтану», «Тұлғатану» салалары бойынша еліміздің тарихындағы тұлғаларды таныстыруда ерекше орын алатын тұлға екендігін тереңінен түсіндіруді жұмысымыздың басты мақсатының арқауы деп атауға баға беруге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бердібай Р. Халықтың дара перзенті // Ақиқат, 2001-№10-47 б.
2. Нәзір Төреқұловтың шығармалары // Алматы 1997ж 6-7 б.
3. Сахабат, Сәрсен Бек. Төреғұлдың Нәзірі// Алматы.Өркениет 2003-320б
4. Мансұров Т. А. Елші Н Төреқұловтың Арабия дастаны // Москва 2002ж 8-9 б.

5. Сарыпбекова З. «Төрекұловтың қоғамдық саяси қызметі». // Алматы
6. 2004ж 12-14 б.
7. Қасымжомарт Тоқаев «Қазақстан Республикасының дипломатиясы» Алматы: 2002ж 401-403 б.
8. Декрет ВЦИК и СНК об организации Центрального Восточного издательства // Издательское дело в первые годы советской власти. Сб. документов и материалов. – М, 1972 г. – С.
9. Книговедение: энциклопедический словарь.– М, Сов.Энциклопедия. 1982.– 585 с.; Назаров А.И. Октябрь и книга. – М., Наука, 1968. – С.333.
10. Баренбаум И.Е. История книги. Изд. 2.е.2-е.– М, Книга. 1994 г.– С.171.

Аннотация: В данной статье представлен первый казахский дипломат в истории дипломатии и выдающийся деятель Н. Торекулова, активно участвовавший в спасении казахского народа от голода. Он рассматривался как неповторимая личность, выразившая свое мнение о латинской графике и внесшая вклад в Восточное издательство. В числе актуальных проблем разработчиков были: изучение теоретических знаний не только в рамках дисциплин политологии и международных отношений, но и в единстве с филологическими, педагогическими, этнографиями, историей, журналистике, социологическими науками. Кроме того, были предприняты попытки назвать главной целью нашей работы глубокое разъяснение того, что в области «Ұлттану», «Қазақтану», «Тұлғатану»- личность, которая занимает особое место в истории страны, а также, проблемы нәзіртану, которые является актуальной на современном этапе.

Abstract: This article presents the first Kazakh diplomat in the history of diplomacy and the outstanding figure N. Torekulova, who actively participated in saving the Kazakh people from hunger. He was seen as a unique person who expressed his opinion on the Latin script and contributed to the Oriental Publishing House. Among the urgent problems of the developers were: the study of theoretical knowledge, not only within the disciplines of political science and international relations, but also in unity with philological, pedagogical, ethnography, history, journalism, sociological sciences. In addition, attempts were made to call the main goal of our work a deep explanation of the fact that in the field of "Ulttany", "Kazaktany", "Tylgatany" - a person who occupies a special place in the history of the country.

ӘОЖ 930:001.92

Әмірхан Е.Ә., Абдурасулов А.Т., Бозоров Р.Ю.
Гуманитарлық ғылымдар магисті, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
СМ-19-2р тобының студенті, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
СМ-19-2р тобының студенті,М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ-КӨНЕ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ЖАЛҒАСЫ

Түйін: Қазақ мәдениетінің Түркі өркениетінің тұнық халін сақтауының бір себебі көшпенді өмір салты еді. Қазақтар көшіп қону дәстүрін тастаса да, негізінен қалада емес, ауылдық жерлерде өмір сүріп жатты. Қазақстанның қалаларында орыс мәдениеті үстемдік құрса, ауылдарда қазақ мәдениеті бекем орнықты. Басқаша айтқанда ауыл қазақ мәдениетінің қамалына айналды. Бір халықтың дәстүрі бір адамның әдет-дағдысы секілді. Адамның әдет-дағдысы оның мінезін қалыптастырса, дәстүр де сол секілді бір халықтың дүниетанымын, болмысы мен мәдениетін қалыптастырады. Басқаша айтқанда мәдениет пен өркениет халықтың тұрмыс салтымен тікелей байланысты. Тіліміздегі мәдениет сөзі Қазақ тілі орыс тілімен шекараласқанда, олардың культура сөзінің баламасы болып шыға келді. Байқағанымыздай, цивилизация да, мәдениет те отырықшы халықтардың танымын көрсетеді.

Кілт сөздер: Мәдениет, Еуропа, «Цивилизация», Түркі, Ибн Халдунның, Ұйғыр, Өзбек, Әзірбайжан, домбыра, Кеңес Одағы, Қазақ тілі, орыс тілі, «цивитас» яғни «қала»

Қазақ мәдениетіне кіріспес бұрын «мәдениет» пен «өркениет» сөздеріне қысқаша

түсініктеме бере кетейік. Мәдениет – әрбір халықтың тұрмыс-салтымен, дәстүрімен тікелей байланысты ұғым. Бір әрекеттің дәстүрге сосын мәдениетке айналуы үшін оның міндетті түрде қайталанып тұруы керек. Бір халықтың дәстүрі бір адамның әдет-дағдысы секілді. Адамның әдет-дағдысы оның мінезін қалыптастырса, дәстүр де сол секілді бір халықтың дүниетанымын, болмысы мен мәдениетін қалыптастырады. Басқаша айтқанда мәдениет пен өркениет халықтың тұрмыс салтымен тікелей байланысты.[1]

Жалпы мәдениет сөзі Еуропаның «цивилизация» ұғымының баламасы ретінде пайда болған. Еуропалықтар әлемді отарлау саясаттарын заңдастыру мақсатында осы ұғымды шығарып, өздерінің басқа халықтарды отарлап, қанау және тонау саясатын оларға цивилизацияны жайып жатырмыз, оларды ағартып, көгертіп жатырмыз деп түсіндірген. Бұл ұғыммен он тоғызыншы ғасырдың ортасында алғаш жолыққан Османлы зиялылары сөздің түбірі Латынның «цивитас» яғни «қала» деген мағынаны білдіргендіктен, «мадина» қала түбірінен мәдениет сөзін шығарды. Тіліміздегі мәдениет сөзі Қазақ тілі орыс тілімен шекараласқанда, олардың культура сөзінің баламасы болып шыға келді. Байқағанымыздай, цивилизация да, мәдениет те отырықшы халықтардың танымын көрсетеді. Олардың пікірінше, дамудың, өркендеудің, сыпайы-әдепті болудың жолы қала болу мен отырықшы болудан өтеді. Тіпті культура деген сөздің түбірінде жер өңдеу мағынасы жатыр. Ал Ибн Халдунның өркениет сөзінің баламасы ретінде қолданған «’умран» сөзінде құрылыс, ғимарат мағыналары бар. Бұл әрине отырықшы халықтардың көзқарасы. Шын мәнінде өркениет тарихының басынан бастап, Адам атаның Абыл мен Қабыл балалары мысалындай, адам тұрмысында екі түрлі өмір салты бар еді: отырықшылық пен көшпенділік, я да егіншілік пен малшылық. Осы екі тұрмыс салтына байланысты екі түрлі өркениет қалыптасты. Бұл екеуін бір-біріне жау деп сипаттау дұрыс емес. Әйтсе де бірінің өлшемімен екіншісін өлшеу де дұрыс емес. Екі түрлі тіршілік пен екі түрлі салт дәстүр екі басқа дүниетаным, екі басқа қоғамдық қатынастарды тудырды. Бұл жерде баса назар аударатын жай – көшпенділердің өзіндік «мәдениет» қалыптастырғандығы. Әу баста көшпенділер үстем еді, бірақ ақырында Қабылдың Абылды өлтіргеніндей, отырықшы өркениет көшпенді өркениеттің түбіне жетті, отын сөндірді. Алайда көшпенді өмір салты жоғалса да, көшпенділердің қалыптастырған өркениеті, дүниетанымы жоғалмады. Бұл өркениет Түркі өркениетінің негізін құрады, өзегін қалыптастырды.[2]

Түркі өркениетін өз кезегінде оңтүстік және солтүстік деп екі қанатқа бөлуге болады. Түркі өркениетінің Оңтүстік қанатына Ұйғыр, Өзбек, Әзірбайжан және Анадолы-Балқан мәдениеттері кіреді. Ал солтүстік қанатқа Қазақ, Қырғыз, Қарақалпақ, Ноғай, Сібір, Солтүстік Кавказ, Татар, Башқұрт, Қырым мәдениеттері енеді. Солтүстік қанат Түркі мәдениетінің саф, таза, негізгі қалпын сақтап қалса, Оңтүстік осы саф мәдениетті жетілдіріп, өңдеп, нәзік және биязы қалыпқа келтірген. Солтүстіктің тілі қаншалықты көне және жуан болса, оңтүстіктің тілі соншалықты жаңа және нәзік. Солтүстіктің музыка аспаптары қаншалықты қоңыр дауысты және табиғи болса, оңтүстіктің аспаптары соншалықты жіңішке дауысты. Мысалға домбыра екі ішектен тұрса, Анадолыдағы бағлама жеті ішектен тұрады. Оңтүстікте Араб-Парсы және жалпы қала мәдениетінің ықпалы анық байқалады. Ал солтүстікте дала мәдениеті, көшпенді дүниетанымы үстем.

Бүгінгі тәуелсіз Түркі мемлекеттерінің туларына қарайтын болсақ та, бұл оңтүстік-солтүстік айырымын көруге болады. Қазақстан мен Қырғыз Республикасы Ислам дінінен бұрынғы Тәңірліктің белгісі «Күнді» өз туларында бейнелеген. Әсіресе Қазақстанның көк туы Көктүріктердің Көктәңрісін еріксіз еске түсіреді. Ал Өзбекстан, Әзірбайжан, Түркия мен Түркіменстан Исламның белгісі «жаңа туған айды» өз туларында бейнелеген. Соңғы төртеуінің ішінде Түркіменстан туындағы «жаңа туған ай» басқалардікіне қарағанда оңынан туған. Бұл түрікмендердің көне түркі танымына сай санасын көрсетеді. Өйткені «айдың оңынан, жұлдыздың солынан тууы» көне түріктерде жақсылықтың нышаны еді. Солтүстік Түркі мәдениетінің жарқын өкілдерінің бірі Қазақ мәдениеті екендігінде дау

жоқ. Қазақ отбасынан қоғамдық қатынастарға тіпті мемлекеттік рәсімдер деңгейіне дейін көне түркі өркениетінің ықпалы көрініп тұрады. Қазақтар өз мемлекеттерінің белгісі ретінде Түркі мемлекеттілігінің белгісі шаңырақты қолданады. Қырғыздар шаңырақты өз туларында бейнелесе, Қазақтар елтаңбасында бейнелеген. Осы тұрғыдан қырғыздар мен қазақтардың арасында, олардың дүниетанымында, салт-дәстүрінде, мәдениетінде көп айырмашылық жоқ. Бәлкім қазақтарды даладағы қырғыздар, ал қырғыздарды таудағы қазақтар деп сипаттасақ тура болар. Тек айырмашылық, қырғыз халқы өздерін көктүріктер заманындағы қырғыз руының жалғасымыз деп танытса, қазақ халқы – өз шежіресін ғұн-сақ-көктүрік заманынан бастайтын дәл сондай жүздеген ру мен елдің ұйысуынан құралған халық ретінде, басқаша айтқанда Түркі қағанаты мен Шыңғысхан империясының құрамына енген барлық Түркі рулары басын қосқан ел ретінде танытады. [3]

Қазақ мәдениетінің Түркі өркениетінің тұнық халін сақтауының бір себебі көшпенді өмір салты еді. Қазақтар көшіп қону дәстүрін тастаса да, негізінен қалада емес, ауылдық жерлерде өмір сүріп жатты. Қазақстанның қалаларында орыс мәдениеті үстемдік құрса, ауылдарда қазақ мәдениеті бекем орнықты. Басқаша айтқанда ауыл қазақ мәдениетінің қамалына айналды. Бұл үрдіс Түркия Республикасының қалыптасуында да осылай болған еді. Ағылшын тарихшы Бернард Левис «Заманауи Түркияның тууы» атты кітабында «Османлы мемлекетінің қалаларында араб-парсы-рум-армян мәдениеттері яғни космополит мәдениет үстем еді, ал қаланың сыртында, ауылдарда тұнық түрік мәдениеті кеңінен тараған еді. Османлының түріктенуі ауылдан қалаға аққан түріктердің арқасында жүзеге асты. Және Османлы мемлекетінің Түркия Республикасына айналуы астананың космополит ЫстанбұлдаН шалғайдағы, Анадолыдағы Анкараға ауысуымен бекітілді» деп жазады.Қазақ мәдениетінің Түркі өркениетінің тұнық халін сақтауының екінші бір себебі география жағынан қазақ елінің Түркі әлемінің нақ ортасында орналасуы болып табылады. Қазақтарды Араб-Парсы мәдениеті ықпалынан Түркі әлемі мен Араб-Парсы әлемінің ортасында тұрған өзбектер қорғап қалса, Қытай мәдениеті ықпалынан Түркі әлемінің шығысында орналасқан ұйғырлар қорғап қалды. Ал солтүстік-батыстан Түркі халықтарын бірінен соң бірін ассимиляциялап келе жатқан орыс мәдениетінің қаупінен қазақтарды татарлардың сақтап қалғандығын айту керекпіз.[4]

Егер Кеңес Одағы тағы бір он бес не жиырма жыл өмір сүргенде қазақтардың ел болып есін жиюына әлдеқайда көп уақыт қажет болар еді.

Қорыта айтқанда, қазақ мәдениеті – Түркі өркениетінің жалғасы, ең тұнық халі. Қазақстан Республикасының тәуелсіз ел ретінде халықаралық аренада өз орнын алуы – бұл мәдениеттің мәңгіге сақталатындығының кепілдігі. Бір мемлекеттің әлемдегі өзіндік орнын белгілейтін тек саяси құрылым ғана емес, мәдени болмыс екендігін қабылдасақ, онда кезінде Ататүріктің Еуропа мен Араб-Парсы әлемінің ортасында өзіндік болмыс дамыту мақсатында Түркия Республикасының негізіне Түрік мәдениетін салғанындай, бүгін Ресей мен Қытай арасында өз елдігін сақтап қалу үшін Қазақстан да Түркі мәдениетін жандандыруы керек. Елбасы Назарбаевтың Түркі өркениетіне көрсетіп отырған қолдауы қазақ елінің мәдениет саясаты дұрыс бағытта ілгерлеп бара жатқандығының айқын көрсеткіші.[5]

Әдебиеттер тізімі:

1. Күлтегін Тонықөк: Ежелгі түркі рун жазбалары (Әдеби нұсқасын жасаған Қадыр Мырза Әли..) — Алматы, «Өлке» баспасы, 2001. — 144 бет.
2. Назарбаев Н. Ә. Тарих толқынында. — Алматы, «Жібек жолы» баспа үйі, 2010. — 232 бет.
3. Гумилев Л.Н.От Руси к России. — М: ООО «ИздательствоАСТ», 2002. — 392 с.
4. Зиябек Қабылдинов. Астана ақшамы, Тегі асыл ел тарихын түгендейді, 10.02.2014ж.

5. Ханкелді Әбжанов, Зардыхан Қинаятұлы, Дихан Қамзабекұлы, Гүлшат Нұрымбетова, Абдулкадыр Ювалы.Түркі әлемінің көшбасшылары: өткені мен бүгіні. І кітап. Ұжымдық монография. — Астана, «Сарыарқа» баспасы, 2011. — 456 бет.

Аннотация: Одной из причин сохранения казахской культуры в Тюркской цивилизации стал кочевой образ жизни. Хотя казахи оставили свои миграционные маршруты, они жили в сельской местности, а не в городе. Русская культура преобладает в городах Казахстана, где казахская культура сильна в сельской местности. Другими словами, село стало крепостью казахской культуры. Эта тенденция была такой же в формировании Турецкой Республики. Английский историк Бернард Левис в своей книге «Рождение современной Турции» заявляет: «В городах Османского государства арабо-персидско-румыно-армянские культуры - космополитическая культура - доминировали в культуре, в то время как более глубокая турецкая культура была широко распространена в сельской местности. Османская турция пришла от турок, которые ехали из деревни в город.

Abstract: One of the reasons for the preservation of the Kazakh culture in the Turkic civilization was a nomadic lifestyle. Although the Kazakhs left their migration routes, they lived in the countryside, not in the city. Russian culture prevails in the cities of Kazakhstan, where Kazakh culture is strong in rural areas. In other words, the village became a fortress of Kazakh culture. This trend was the same in the formation of the Republic of Turkey. The English historian Bernard Lewis in his book "The Birth of Modern Turkey" states: "In the cities of the Ottoman state, Arab-Persian-Romanian-Armenian cultures - cosmopolitan culture - dominated the culture, while the deeper Turkish culture was widespread in the countryside. Ottoman Turkey came from the Turks, who were traveling from village to city.

ӘОЖ 79.008

Жумабай Л.Ж., Мусакулова Д.А., Мекенбаева Э.А.
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҰЛТ ТАРИХЫНДАҒЫ ҰЛЫ ТҰЛҒАЛАРДЫ НАСИХАТТАУДА БҰҚАРАЛЫҚ МЕРЕКЕЛЕРДІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Түйін: Мереке – қоғамдық құбылыс десек, егеменді елімізде аталып өтілетін мәдени іс-шаралардың көркемдік деңгейі, ұйымдастырылуы, қатысушылардың белсенділігі, көркем мәнерлеу құралдарының сантүрлілігі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық деңгейінің қаншалықты дәрежеде екендігінің айғағы болмақ. Бүгінгі күні бұқаралық мерекелерде ұлт тарихында елеулі еңбектерімен, өнегелі өмірлерімен ұлы тұлға деңгейіне көтеріліп, мемлекеттік деңгейде мерейтойлары арнайы аталып өтілетін азаматтарға арналған іс-шараларды ұйымдастыруға қойылатын талап деңгейі жоғары болып отыр. Бұқаралық мереке ұйымдастырушылары Абылайхан, Абай, Әл-Фараби, Т.Рысқұлов, Ж.Шанин, Б.Момышұлы т.б. тарихи тұлғалардың образдарын сахналау барысында идеялық-эмоциональдық әсер ету құралдарын, музыкалық-шулық эффектілерді, жарық аппаратының түрлерін - софит, пушка, светодиодты прожекторларды, декорацияларды, видеослайд, LED экран, деректі фильмдер, хореографиялық-пластикалық қойылымдар, театрализациялау, иллюстрациялау тәсілдерін, грим, театрлық костюмдер, реквизит пен бутафорларды режиссерлық шешімге сай молынан қолдана білуі тиіс.

Кілттік сөздер: Тарих, ұлы тұлға, мереке, мәдениет, мерейтой, режиссура, насихаттау, сабақтастық, идея, образ.

Өткендердің қадірін білу, олардың арман-мүдделерін жалғастыру – адамгершілік парыз ғана емес, қоғамдық дамудың ілгері басудың негізгі алғышарттарының бірі. Біз бүгінгі бейбіт тірлігіміз үшін, Қазақстан деп аталатын Республиканың жер бетіндегі барлығы үшін, тарихтың әр тұсында осы елді, осы жерді сақтап қорғаған қайсар

жандардың аруағының алдында қашан да қарыздармыз. Тарихты елдің азаматтары жасайды десек, ұлт тарихында дархандығы даналықпен ұласқан ұлы тұлғалардың өмірлік ұстанымын, өлшеусіз өрлігін ұстыны биік ұрпақтары мәңгі есте сақтауы қажет.

Мемлекет басшысы Қасымжомарт Тоқаев «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына арнаған жолдауында - «Ендігі жылы бәріміз Әл-Фарабидің 1150 жылдық, Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойларын атап өтеміз. Мерейтой барасында ысырапшылдыққа жол бермей, ғұлама тұлғаларымыздың еңбектерін халық арасында дәріптеуіміз керек. Сондай ақ, ең маңызды мерекеге - Тәуелсіздіктің 30 жылдығына байланысты тиісті шараларды іске асыруымыз қажет. Ел өміріндегі елеулі оқиғалар жас ұрпақты нағыз отаншылдыққа тәрбиелеуге жол ашады деп сенемін» деп атап өткен болатын. 2019 жылы елімізде ұлт тарихындағы жарқын тұлға, мемлекет және қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың 125 жылдығы кең көлемде аталып өтілуде. Әрине аталған мерейтойларға арналып түрлі ғылыми конференциялар, ауқымды іс-шаралар ұйымдастырылып өткізілетіні белгілі. Осы тұрғыда мәдени-тыныңу жұмысының күрделі формасы - бұқаралық мерекелердің ұлы тұлғаларды насихаттаудағы ролі қандай болмақ деген мәселе жөнінде жан-жақты тоқталсақ.

Әр ұлттың ерекшелігі мен мәдени даралығын байқататын мерекелердің бүгінгі өмірімізде орын алуы мәдени сабақтастықтың сақталуына байланысты. Ол сабақтастықтың жоғары дәрежеде жалғасын табуы үшін заман талабын игерген, мәдени құндылықтардың мән-мағынасын жетік білген, ұйымдастырушылық, шығармашылық қабілеттері бар мамандардың ролі ерекше екені даусыз. Ондай қабілеттер таныта алғанымен көне мәдениетті «оқып», жаңарту үшін өткеннің өнегесін бүгінгі мәдени сұраныстар мен талаптарға сәйкестіре алу білім мен бейімді қажет етеді.Сол себептен біздің алдымызға қойған мақсатымыз бүгінгі практикаға дәстүрлі мәдениет үлгілері арқылы ұлттық мәдени құндылықтар туралы білімі мен бейімін қалыптастыру. Дәстүрлі мәдениетті заман талабына лайықтау нәтижесіне әсер ететін факторлардың келесісі іс-шаралар мазмұны. Олардың, әсіресе, бұқаралық мерекелердің бүгінгі өмір сұранысына, олардың дүние-танымдық мәніне, көрерменнің санасы мен сезімінде із қалдырып, отбасылық тәжірибесінде қолдана алатындай мүмкіндігі мен қолдану қажеттілігін сезіндіретіндей ұйымдастыру жұмысын талап етеді.

Ғасырлар бойы қолданылған, бабалар тәжірибесінен өткен жеке тұлға қабілеті мен қасиеттерін қалыптастыратын тәрбие ісінің ескерусіз қалуы келешегіміздің ұлтжандылық және патриоттық тәрбиесіне нұқсан келтіріп, мәдениетіміз ұлттық сипатынан айрылары сөзсіз. Жас ұрпаққа бұқаралық мерекелер арқылы ұлы тұлғалардың өмірін насихаттауда идеялық-эмоциональдық әсер ету құралдарын молынан пайдаланудың ролі ерекше болмақ. Яғни жанды сөз, музыка, хореография, кино, бейнелеу өнері, техникалық құралдар т.б. Таңдалған тақырыпты жүзеге асыруда режиссерлық түпкі ойдың заман талабы мен көрермендердің талғамына сай келуі – басты көкейкесті мақсаттың жүзеге асуына мол ықпал ететіні даусыз.

Режиссерлық түпкі - ой - болашақ қойылымның бейнелі түрде көрінуі, оның тақырыбы, идеясы мен түрін эмоционалдық және көріп білуге болатындай түрде сезіну. Түпкі-ой – бұқаралық мерекенің мақсаты мен мазмұны, композициялық құрылымын бір номерден екіншісіне, бір эпизодтан кейінгі эпизодқа өтуді (сюжеттік шешімді тәсілдерді, темпоритмді, сахналық атмосфераны, сахнаны безендендіруді) және т.б. шара көрермендерімен жүргізілген жұмысқа қатысты мәселелерді қамтиды.

Режиссерлық түпкі - ойдың сипатына ықпалын тигізетін негізгі факторларға:

- автордың, режиссердың жеке тұлғасы - оның азаматтық көзқарасы, дүниетанымы, өмір қағидалары, тәжірибесі мен оның талғамы:

- шара тақырыбының өзіне ғана тән тарихи, сәулеттік, ұлттық назар аударарлық ерекшеліктеріне лайықталған әрекет орны;

- режиссер -қоюшының сол сәтте қолында бар мәнерлеу құралдарының / көркемдік, орындаушылық, техникалық / мүмкіндіктері жатады.

Бұқаралық мерекелерді, іс-шараларды ұйымдастырудың жаңа технологиясына назар аударайық. Радио мен телевизор, көптеген сауықтық бағдарламаларды бейнежазу арқылы тамашалайтын талғампаз адамдар мән-мағынасын түсіндірместен, орынсыз тартымсыз әрекеттерге назар аударуы қиын. Сол себептен ұйымдастырушылар бір кезектік іс-шараларға немқұрайлы қарамай, оның ұлттық мәдени құбылыстың ерекше түрі екеніне назар аударып, терең ғылыми тұрғыдан әсер ету, мәнін арттыру жақтарына назар аударуы шарт. Ол үшін көпшіліктің назар аударатын көркем құралдары мен амалдарын ойластырып, іріктеу қажет. Мерекелер мен салт-дәстүрлердің құралдары ретінде өнер мен әдебиеттің түрлі жанры, деректі материалдар мен ойын түрлері жатады. Оларды қолдануда адамның сыртқы информацияны қабылдаудың психологиялық заңдылықтарына сүйене отырып, біріншіден, іс-шараны бастағанда кенеттен назар аударатындай әсерлі әрекет ұйымдастырылады. Екіншіден, қатынасушылар мен көрермендерді мәдени әрекетке араласа алатындай амалдар қарастырылуы керек. Мерекелер мен салт-дәстүрлерлік әрекеттер соңы ойда қаларлықтай, сезімге әсер сететіндей әрекетпен аяқталуы шарт.

Ұлттық мәдениеттің заман талабына сай дамуына, оның ғасырлар қойнауында қалыптасып халқының рухани баюына қосар үлесін замандастарымызға жеткізіп ұғындыруда бұхаралық ақпараттар ықпалы ерекше. Жеке тұлғалар мен басты мәдени уақиғалар туралы мақалалар, теледидар хабарлары мен мыңдаған адам жинайтын бұхаралық мерекелер мәдени құндылықтар туралы қоғамдық пікір қалыптастырады. Солардың ішінде мерекелік қойылымдарды алатын болсақ, олардың режиссерлық шешімі, дәстүрлі мәдениет үлгілерін қолданудың жаңа үлгілерін ұсыну арқылы көрермен дүниетанымына әсер ету мүмкіндігі мол. Режиссерлық көрнекі әдістер: арнайы рәсімдік әрекеттер, басты уақиғаға назар аударатындай ерекше айшықты әсерлік амалдар, кейіпкерлерді таңдап, олардың орналасуының нышандық белгілері, киген киімдері мен бұйымдар түр-түсіне дейін, мереке мазмұнын айшықтайтын мәтін, қолданылатын бұйымдар мен қарым-қатынас жасау тәсілдері арқылы басты идеяны жеткізуге көмектеседі. Мысалды еліміздің бас мерекесі – Тәуелсіздік күнінен келтірейік. Әр іс-шараның өзіндік мақсаты болмақ. Бұхаралық мерекелерде қайталану болуы мүмкін емес. Тұрақты құндылық болып саналатын өнер туындылары қолданылуы мүмкін. Бірақ олардың да орындалу ерекшелігі, қолданылу орыны, мерекелік идеяны ашатындай басқа да сахналық әрекеттермен байланыстырылуы ән, би, тағы басқа өнер туындыларын қайталану есебінде емес, мазмұндық дәлдігімен есте қаларлықтай етуге болады. Көптеген жылдардан бері бұқаралық мерекелердің режиссерлық-қоюшы топ құрамында жүріп, ұлт тарихындағы ұлы тұлғалардың образдарын сан мәрте сахнаға сахнаға лайықтап шығару процесіне қатыстық. Соның айғағындай Тәуелсіздік күніне арналған мерекені мысалға ала отырып ұйымдастырушылық-шығармашылық амалының үлгісі туралы айта кетсек. Барлық әрекеттің басты идеясы ұлтжандылық, еркіндік – бабалардан қалған, ұрпақтарға мұра етіп қалдырылатын қасиет. Режиссурада монтаждық контраст деген түрі бар. Сол тәсілді қолдана отырып жинақталған көркем және деректі материалдарды басты идеяға сай монтаждап инсценировка жасалынды. Басты идеяның түйіні ел тәуелсіздігі бар, оны қорғау үшін жанын пида қылған асылдар бар. Осы екі құндылықты басып аламын деушілерге тойтарыс бере алатындар да болуы тиісті. Енді осы идеяны жеткізетіндей амалдарға тоқталайық. Барлық кезеңдегі мерекелер сияқты мұнда да барлық әрекеттер жинақты образдар арқылы шешілді. Наурызда Қыс пен Көктем болса, бұл іс-шараның негізгі әрекеті тәуелсіздікті қорғаушылар мен тәуелсіздікке шабуыл жасаушылар

образдары арқылы шешілді. Жүз-жүзден бөлініп, спорт сарайы алаңының төрт бұрышында ақ киім мен қара киімділер орналасты. Олар орталық әрекеттер төңірегінде бірі шабуыл жасаушы, екіншілері қорғаушы ретінде әр түрлі қимылдар арқылы жеңіс пен жеңілісті суреттеп тұрды. Орталық уақиғалар тарихи даму ізімен, басты кейіпкерлердің егемендік үшін күресін би арқылы, ән мен пластикалық қимылдар арқылы жеткізіп тұрды. Бірінші шыққан Алтын адам өз сарбаздарымен ортаға билеп шыққан кезінде жан-жағынан үстіне торлы қара киім киген бишілер оларға тосқауыл жасағандай, салтанатты шағын бұзуға ұмтылғандай болып би-арпалыс арқылы уақиғаны суреттеді. Алтын адам биі соңында қара киімділер жеңіліп, Алтын адам сарбаздары алаң ортасындағы биіктікке барып скульптуралық композиция жасап тұрады. Би-арпалыс жүріп жатқан кезде Алтын адам кезіндегі қазақ даласында болған тәуелсіздік үшін күрестің, қантөгіс пен жеңістің болғаны туралы шетте, биікте тұрған Тарих образындағы кейіпкер баяндап тұрады. Екінші болып сахнаға шығатын Томирис тобы да өз әрекетін пластикалық қимылдар арқылы, арнайы қойылған би арқылы шешеді. Би соңында ол да биіктікке барып тұрады. Ортаға екпіндетіп Сарбаздарымен Абылайхан шығады. Ә.Кекілбаев жазған Абылайхан монологы оқылып жатқанда, айналасында ақ-қара киім кигендер, Абылайхан сарбаздары пластикалық қозғалыстар арқылы теке-тіреске келіп, Абылайханды биіктікке тағына отырғызғандай етіп, сарбаздарын қасына қарауылға қояды. Қазақ рухының жойыла жаздаған, бассызданып қала жаздаған кезі саяси қуғын-сүргіндеріне байланысты болғанын көрсетпесе тәуелсіздік үшін күрес тарихы толық болмас еді. Сол себептен спорт сарайының жан-жағынан НКВД жендеттері сүйреп алып шыққан С.Сейфуллин, Б.Майлин, И.Жансүгіров, Т.Рысқұлов өмір үйлесімділігін жоғалтқан тұлғалар екенін бейнелеу үшін хаостық жағдайда алаң орталығына орналастырылып, монологтары тыңдалды. Әр кейіпкердің сөзінде еліне деген, халқына деген еркіндік пен ұлттық дарын мен даналығын сақтау қажеттігі аманат етілді. Монологтар біткен кезде жендеттер бір мезгілде келіп кейіпкерлердің мойынына қызыл шарф ілу арқылы Кеңес үкіметінің теріс саясаты ел асылдарының мойнына қан арқанын іліп, халық рухының бассыздануын білдірді. Көрініс соңында ұлт мақтаныштары биіктікке көтеріліп, олардың аруағын дәріптеуші қыздар «Жоқтау» биін билеп аяқ жақтарына орналасады. Келесі көрініс Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Кеңес Армиясының еркіндік үшін, неміс фашизмінің басқыншылық шабуылына қарсы шығып жеңіске жеткендердің ерлігі қызыл матадан жасалған бесбұрышты қара киімдегілер неміс свастикасы формасын жасап жаулап алмақшы болғандарға ақ киімдегілер тойтарыс беріп, қызыл маталар бірнеше қызыл жалауға айналып, жеңіс туы көтеріліп, Алматыдағы 28 панфиловшылар саябағында орнатылған ескерткіш композициясын қайталағандай болып орналасады. Қазақ жерінен соғысқа аттанып, елінің егемендігін сақтағандардың барлығын еске салғандай болды. Соңғы көрініс 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына арналды. Ләззат, Ербол, Қайраттар монологы айтылып, олар да аға буындағы ел қорғандары қатарындағы биіктен, Алтын адам қасынан орын алады. Алматыдағы Республика алаңындағы ескерткіш қасына желтоқсан кейіпкерлерін орналастыру ел үшін, егемендік үшін күрес қазақ халқының басты мүддесі, айнымас мақсаты, сабақтастығын үзбейтін берік ұстаным екенін көрсету болды. Соңғы көрініс тұғырға орналасқан ел егемендігінің тұтқалары айналасына Қазақстанды мекендейтін халықтар өкілдері қолдарына жоғарыдағы шаңырақтан түсірілген түрлі-түсті керегені бейнелейтін ленталарды ұстаған бойда балконда орналасқан 400 адамдық хор әнұранымыз «Менің Қазақстанымды» орындап, олардың алдында сап түзеп тұрған қыран киіміндегі жігіттер ән ырғағымен қарсы беттегі сахнаға жақындап қолдарын биікке көтергенде Қазақстан Республикасының Туы көтеріліп, ленталар ұстағандар шеңбер құрып тұрады.

Жалпы бұқаралық мерекелерде театрализациялау, иллюстрациялау тәсілін қолдану, іс-шараларда LED экрандарда деректі материалдарды тақырыпқа сай монтаждап көрсету,

хореографиялық-пластикалық қойылымдар, образдардың скульптуралық композициясын жасау арқылы ұлы тұлғалардың өмірін айшықты формаларда насихаттауда тың режиссерлық шешімдердің молдығы қуантады. Өткеннің өнегесі – бүгінгінің байлығы екендігін ұстаным еткен мәдени-тыныңу жұмысы саласында мерекелерді ұйымдастырушылар мерейтойларды тарихтан тағылым алу, ұлылықтан ұлағат алу үшін өткізу керек екендігін есте сақтағаны абзал.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына арнаған жолдауы. 2 қыркүйек 2019ж.
2. Камалова Н. Қазақтың мәнін жоймас құндылығы./Монография 2-басылым. - Алматы: ССК, 2017. – 172 б.
3. Қамзабекұлы Д.Алаштың рухани тұғыры. – Астана: Ел-шежіре, - 306 б.
4. Нұрпейіс К Тарихи тұлғалар. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007, - 172 бет.
5. Рысқұлов Т.Р. Шығармаларының толық жинағы. Полное собрание сочинений. Т.1. - Алматы: «Қазығұрт»баспасы, 2007, - 392 бет.

Аннотация: В статье рассматривается роль массовых праздников по проведению юбилейных дат, посвященных великим казахским историческим личностям. В современном мире праздник является общественным явлением, поэтому учитывая художественный уровень организации мероприятия, активизацию зрителей, многогранность использования идейно-эмоциональных средств можно дать полноценную оценку культурно-экономическому развития государства. Человек живущий в мире информационных технологии высокообразованный, требовательный, его ожидания суперсовременных форм массовых праздников веяния времены. Поэтому при постановках праздников, посвященных великим историческим личностям, юбилейным датам, государственным праздникам у организаторов(режиссер, сценарист, художник, балетмейстер, хормейстер и.т.б) основополагающими должны быть: идейно-тематическая основа, режиссерский замысел, образное решение, использования методов театрализации и иллюстрации, музыкально-шумовые эффекты, декорации, реквизит и бутафория, инсценировка документальных и художественных материалов, монтаж, зрелищные мизансцены. Приведены примеры раскрытия сценических образов великих исторических личностей.

Abstract: The article deals with the role of mass holidays for anniversaries dedicated to the great Kazakh historical figures. In today's world the festival is a public phenomenon, therefore, given the artistic level of the event organization, the revitalization of the audience, the versatility of the use of ideological and emotional tools, you can give a full assessment of the cultural and economic development of the state. The person living in the world of information technology is highly educated, demanding, his expectations of ultramodern forms of mass holidays are the trends of the times. Therefore, when staging holidays dedicated to great historical figures, anniversaries, public holidays, the organizers(Director, screenwriter, artist, choreographer, choirmaster, etc. b) osnovopologayuschimi should be: ideological and thematic basis, Director's idea, imaginative solution, the use of methods of theatricalization and illustration, music and noise effects, scenery, props and props, staging documentary and artistic materials, installation, spectacular mise-EN-scene. Examples of disclosure of scenic images of great historical figures are given.

УДК 78.51

Исенгалиева А.Г., Мусаева С.Т.
к.филол.н., доцент, ЮКГУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
к.п.н., доцент, ЮКГУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

ВСЕМИРНАЯ БИБЛИОГРАФИЯ И ЕЕ ВЗАИМОСВЯЗЬ С НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОГРАФИЕЙ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Аннотация: В статье раскрываются основные понятия всемирной библиографии и показаны потребности науки, общественной жизни и культуры, отражающиеся в новых тенденциях обмена библиографической информацией между странами, выдвигающие конкретные задачи и определяющие перспективу библиографической деятельности, пути совершенствования международного библиографического сотрудничества. Утверждение принципов мирного сосуществования государств с различным общественным строем способствовало дальнейшему обогащению форм международного сотрудничества в области библиографии, появлению связей нового типа, который сложился в странах зарубежья. Эти связи играют все большую роль в развитии международной библиографии. Особое внимание уделяется раскрытию разносторонней деятельности Международная федерации библиотечных ассоциаций, цель которой - координация библиотечной деятельности в международном масштабе, установление контактов между библиотекарями, ассоциациями библиотекарей и библиографов разных стран.

Ключевые слова: международная библиография, библиографическое сотрудничество, библиотечно-библиографические организации, библиографические указатели, библиографические программы, библиографические фирмы, блиографический репертуар, библиографический учет, общая информационная программа

Под всемирной библиографией понимается организация учета документов разных стран (в идеале всех стран мира). В международной практике используется термин «международная библиография». Основной ее целью является отражение мировой печатной продукции и других некнижных материалов. Появление международной библиографии связывают с именем швейцарского ученого Конрада Геснера (1516-1565), поставившего задачу учесть все рукописные и печатные книги на латинском, древнегреческом и древнееврейском языках. Так, появилась «Универсальная библиотека», содержащая около 15 тыс. описаний произведений печати.

Подготовка международных библиографических указателей может осуществляться отдельными лицами. Но в настоящее время, в век научно-технического прогресса это практически невозможно. На протяжении XIX-XX вв. подготовка и издание подобных пособий, как правило, велись крупными библиотеками, частными издательскими и библиографическими фирмами, отдельными коллективами. В 1897 г. начал выходить наиболее значительный из международных библиографических указателей, учитывающий статьи из периодических изданий многих стран – «Международная библиография журнальных статей» немецкой фирмы «Дитрих». Кумулятивный указатель книг американской фирмы Баукера претендует вот уже несколько десятилетий на всемирный охват книг, выпущенных на английском языке. Сейчас, когда ежегодно в мире выходит более 750 тыс. названий книг, брошюр и периодических изданий, естественно, выпуск библиографических указателей с международным охватом не возможен без тесного сотрудничества библиографов всех стран.

В истории международного библиографического сотрудничества условно выделяют три этапа:

1. Организация и становление (конец XIX - начало XX в.).
2. Возникновение библиографических объединений и проведение первых совместных исследований (1919-1939).

3. Широкое сотрудничество библиографов в рамках международных и региональных организаций и осуществление крупных международных библиографических программ (с 1945 г.) [1, С.142.].

Первый период характеризуется резким увеличением выпуска международных библиографических указателей, что, с одной стороны, было обусловлено ростом потребности в информации о научных работах, опубликованных в разных странах, а с другой - привело к возникновению контактов в области библиографии.

Наиболее значительным событием этого периода стало создание в Брюсселе Международного библиографического института (1895). Поль Отле и Анри Лафонтен, основатели института, выдвинули в качестве основной задачи МБИ создание Универсального библиографического репертуара (УБР), цель которого - описать на карточках издания, включенные в библиографические указатели, библиотечные и издательские каталоги. До 1920 г. свыше 16 млн. записей было сделано на карточках и систематизировано по УДК. Во многом работе по реализации программы УБР помешала первая мировая война.

Во второй период возникает 15 международных библиотечно-библиографических организаций, в том числе Международная федерация библиотечных ассоциаций (ИФЛА, позднее Международная федерация библиотечных ассоциаций и учреждений), цель которой - координация библиотечной деятельности в международном масштабе, установление контактов между библиотекарями, ассоциациями библиотекарей и библиографов разных стран. Важную роль в развитии международного библиографического сотрудничества сыграли международные конгрессы библиотекарей и библиографов (I-й конгресс - 1929 г., II-й - 1935 г.), в кругу других вопросов рассматривавшие и проблемы НБ.

Третий период начинается после второй мировой войны. Он характеризуется значительной интенсификацией и дифференциацией международного научного сотрудничества. Образование мировой системы социализма, углубление общего кризиса капитализма, крушение колониализма, активизация международного сотрудничества в области науки, техники, культуры, современная научно-техническая революция способствовали появлению новых международных организаций. Рост их числа во многом определил и повышение сотрудничества в области библиографии.

Наиболее крупной среди межправительственных организаций в области культуры является Организация Объединенных Наций по вопросам просвещения, науки и культуры (ЮНЕСКО), созданная в ноябре 1945 г. Вся многогранная деятельность ЮНЕСКО рассредоточена по департаментам. Например, библиографической деятельностью ведает департамент документации, библиотек и архивов. ЮНЕСКО оказывает огромную помощь в развитии библиотечного дела и библиографии.

Одной из функций ЮНЕСКО является осуществление ею роли организационного и руководящего межправительственного центра в области международного библиографического сотрудничества, в частности, в создании системы всемирных текущих библиографических пособий. Большое значение придается унификации принципов отбора, библиографического описания, классификации, составлению вспомогательных указателей, точности перевода. Формирование системы библиографических пособий ЮНЕСКО началось уже в конце 40 - начале 50-х годов. В 1950 г. в рамках ЮНЕСКО создан Международный комитет по информации и документации в области социальных наук, основной формой работы которого является составление и издание системы библиографических пособий по общественным наукам, информирующих о произведениях печати, вышедших в разных странах [2, С.248.].

После консультаций с экспертами различных стран, изучения деятельности и анализа документации об информационных центрах сформировалась концепция международной

системы передачи научной информации - ЮНИСИСТ, создан Информационный центр ЮНИСИСТ. ЮНИСИСТ не ставит перед собой задачу организовать единый мировой информационный центр, а предполагает создание необходимых условий для координации и кооперации деятельности национальных центров ЮНИСИСТ с целью организации передачи информации в международных масштабах. Осуществление программы ЮНИСИСТ, однако, натолкнулось на определенные трудности. Оказалось, что весьма несовершенны были внутригосударственные информационные системы. В 1974 г. по инициативе ЮНЕСКО состоялась межправительственная конференция по планированию национальных инфраструктур документации, библиотек и архивов, на которой были сформулированы рекомендации по созданию национальных информационных систем (НАТИС).

В документах ЮНЕСКО концепция НАТИС в общих чертах сформулирована следующим образом: "Конкретная форма и характер национальной информационной системы (НАТИС), состоящей из ряда подсистем, в разных странах могут быть различными, но конечной целью должна оставаться координация всех ее элементов [3, С.142.]. Элементами, которые составляют структуру НАТИС, являются службы, участвующие в информационном обеспечении всех секторов общества и всех категорий потребителей. Задача НАТИС состоит в том, чтобы все лица, занятые политической, экономической, научной, просветительской, социальной и культурной деятельностью, получили необходимую им информацию, что повысит общественную отдачу их работы". Принятие программ НАТИС и ЮНИСИСТ потребовало принятия новой программы деятельности ЮНЕСКО, которая была утверждена на Генеральной конференции в 1976 г. - Общая информационная программа.

В плане реализации программы ЮНИСИСТ в 1972 г. была создана Международная система данных о периодических изданиях (International serial date system - ISDS), цель которой - формирование мирового банка данных о периодических и продолжающихся изданиях. На его базе должен осуществляться выпуск регистра периодических изданий и бюллетеня новых, переименованных и прекратившихся изданий.

Международный обмен библиографической информацией, особенно в машиночитаемой форме, требует соответствующего уровня стандартизации. В этом направлении много делает ИФЛА и специально созданная в ее структуре Комиссия по каталогизации, которой подготовлено Международное стандартное библиографическое описание монографий (ISBD (M)). К настоящему времени введены в действие ISBD на книги, сериальные издания, некнижные материалы, карты, ноты, подготовлен проект аналитического описания, ставится вопрос о разработке ISBD машиночитаемых форм. На основании международных стандартов повсеместно создаются национальные [4, С. 29.].

Международная организация по стандартизации (ISO) и созданный в ее составе ТК-46 утвердили Международный стандартный книжный номер (ISBN) и Международный стандартный номер сериальных изданий (ISSN).

ISBN печатается либо на обложке издания, либо на обороте титульного листа и состоит из буквенного обозначения ISBN и десяти цифр, сгруппированных в четыре кода: первый из них - код страны или региона, второй - код издательства или издающей организации, третий - код заглавия, составленный в соответствии со специальными таблицами, последняя цифра - контрольная, позволяющая проверить правильность составления ISBN. ISSN присваивается каждому журналу и также состоит из буквенного обозначения ISSN и двух групп (по четыре в каждой) цифр: первая группа - код страны, региона и издающей организации, вторая - код заглавия.

Библиографическая комиссия ИФЛА постоянное внимание уделяет изучению состояния, проблем и тенденций развития библиографии, определению места библиографии в системе научно-технической информации, перспективам механизации и

автоматизации библиографических процессов. Повышение уровня, рост международного библиографического сотрудничества, разработка концепций ЮНИСИСТ, НАТИС позволили вернуться к программе УБУ. Впервые о проекте Универсального библиографического учета говорилось на 36-й сессии Совета ИФЛА (1970), в 1974 году на конференции ИФЛА по НАТИС была одобрена концепция и программа УБУ. Ее цель - сделать быстродоступным для всех в общепринятой форме главные библиографические данные обо всех изданиях, опубликованных во всех странах. Концепция УБУ предполагает создание на международном уровне общей системы, составленной из национальных компонентов. Программа УБУ содержит два основных тезиса: каждая страна сама наилучшим образом может описать издания своих авторов; международные стандарты библиографического описания должны быть признаны всеми странами. Эти тезисы определяют и основные направления реализации программы УБУ: развитие НБ (ее проблемам был посвящен Международный конгресс 1977 г.) и разработка международных библиографических стандартов.

Программа УБУ не была бы разработана, если бы не возникла острая необходимость в улучшении методов библиографического учета. Появление новых наук нуждалось не только в информации по широкому кругу вопросов, но и в поиске документов, преимущественно иностранного происхождения. Программа УБУ, означавшая однократное библиографическое оформление документов и дальнейшее многократное использование каталожных записей, позволяла решить проблемы обеспечения потребителей необходимыми источниками информации.

Продолжение и развитие программы УБУ - Программа всеобщей доступности изданий (Universal availability of publication - UAP), направленная на совершенствование комплектования фондов библиотек, повышение эффективности деятельности межбиблиотечного ассортимента.

На конгрессе 1977 г. внимание было уделено также Программе каталогизации в издании (CIP), согласно которой библиографическая запись произведения печати помещается в нем самом (обычно на обороте титульного листа) и публикуется таким образом раньше, чем ТНБ. Программа CIP признана единственно возможным практическим методом улучшения библиографического учета изданий. По инициативе ИФЛА и ЮНЕСКО в августе 1982 г. был созван Международный семинар по CIP для унификации схем применения и принятия международного библиографического стандарта.

Новый этап сотрудничества в области научной и технической информации стран-членов СЭВ начался с момента принятия XXV сессией СЭВ (1976) "Комплексной программы дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран-членов СЭВ", на основе которой была создана Международная система научно-технической информации (МСНТИ). В рамках МСНТИ проводятся работы, цель которых - создание на основе кооперирования национальных систем научной и технической информации систематизированных и отраслевых международных информационных систем и служб. Вся работа по внедрению программы сосредоточена в Международном центре научной и технической информации (МЦНТИ), основанном в Москве в 1969 г. [5, С.78.].

В 1972 г. МЦНТИ совместно с ГПНТБ СССР разработал проект автоматизированной системы регистрации периодических изданий (АСРПИ), ее задача - создание автоматизированного банка данных о периодических и продолжающихся изданиях стран-членов СЭВ. С 1973 г. МНЦНТИ - региональный член Международной системы данных о периодических изданиях (ISDS). Методика АСРПИ максимально приближена к методике ISDS. МЦНТИ является центром ISSN для стран-членов СЭВ.

Сотрудничество социалистических стран в области библиографии постоянно развивается и укрепляется. Страны-члены СЭВ регулярно проводят освещения на разных

уровнях, организуют обмен информацией, создают совместные библиографические труды, ведут совместные научные исследования. Страны-члены СЭВ являются самыми активными участниками международных организаций (ЮНЕСКО, ИФЛА, ИСО, ФИД - Международной федерации по документации), участвуют в реализации международных программ УБУ, НАТИС, ЮНИСИСТ, UAP.

В настоящее время странами-членами СЭВ разработаны и внедряются следующие специализированные информационные системы: международная специализированная информационная система по научно-исследовательским работам (МСИС-НИР) - информация о завершенных открытых научно-исследовательских работах и защищенных открытых диссертациях; международная информационная система по опубликованным документам (МИСОД); международная специализированная информационная система по промышленным каталогам (МСИСПК); международная автоматизированная служба обработки библиографической информации о патентных документах социалистических стран (АСБА); международная информационная служба по научным и техническим переводам; международная информационная система по научно-техническим кино фильмам [6, С.315.].

До середины 1970-х годов основным направлением работ МЦНТИ было удовлетворение потребностей центров НТИ, библиографические службы лишь частично участвовали в некоторых работах, в основном по регистрации периодических изданий и опубликованных документов.

В 2016 г. на заседании Ученого Совета МЦНТИ была принята программа, предусматривающая более тесное сотрудничество национальных библиотек с МЦНТИ, что отразилось в утверждении следующих тем исследовательских работ: унификация принципов отбора и типологии документов, отражаемых в изданиях ТНБ; унификация структуры библиографических пособий; стандартизация принципов формального анализа документов; автоматизация процесса подготовки и выпуска органов ТНБ.

За последние десятилетия многое было сделано для расширения и совершенствования ТНБ в социалистических странах, возникли и постепенно вступают в строй крупные системы библиографической информации, в которых ТНБ принадлежит ведущая роль. Были усовершенствованы методы описания произведений печати, особенно благодаря стандартизации библиографического описания и форматов для автоматизированных систем.

Потребности науки, общественной жизни и культуры, отражающиеся в новых тенденциях обмена библиографической информацией между странами, выдвигают конкретные задачи и определяют перспективу библиографической деятельности.

Список литературы

1.Володин Б.Ф. Всемирная история библиотек. – 2-е изд., доп. – СПб: Профессия, 2004. – 432 с.

2. Шомракова И.А. Всеобщая история книги. – СПб: Профессия, 2005. – 368 с.

3. Беловицкая А.А. Книговедение. Общее книговедение: Учебник. – М.: МГУП, 2007. – 393 с.

4. Грузинова Л.Б. Иностранная библиография. – М.: Изд МГАП «Мир книги, 1995. – 64 с.

5. Кузьмин Е.И., Фирсов В.Р. Нормативно-правовое обеспечение деятельности библиотек в зарубежных странах. – М.: Либерея, 2003. – 212 с.

6. Романович К.С. История иностранной библиографии. – 2-е изд., доп. – М.: ЛКИ, 2010. – 736 с.

Түйін: Мақалада дүниежүзілік библиографияның негізгі тұжырымдамалары ашылып, елдер арасындағы библиографиялық ақпарат алмасудың жаңа тенденцияларында көрініс тапқан

ғылымның, қоғамдық өмірдің және мәдениеттің қажеттіліктері, нақты міндеттер қойылып, библиографиялық қызметтің келешегі, халықаралық библиографиялық ынтымақтастықты жақсарту жолдары айқындалған. Әр түрлі әлеуметтік жүйелермен мемлекеттердің бейбіт қатар өмір сүру принциптерін қабылдау библиография саласындағы халықаралық ынтымақтастық нысандарын одан әрі байытуға, шет мемлекеттерде қалыптасқан қатынастардың жаңа түрінің пайда болуына ықпал етті. Бұл сілтемелер халықаралық библиографияның дамуында өсіп келе жатқан рөл атқарады. Халықаралық кітапханалық ассоциациялар федерациясының әр түрлі іс-әрекеттерін ашуға ерекше назар аударылады, оның мақсаты кітапхана қызметін халықаралық масштабта үйлестіру, кітапханашылар, әртүрлі елдердің кітапханашылар қауымдастығы мен библиографтардың арасында байланыс орнату.

Abstract: The article reveals the basic concepts of a world bibliography and shows the needs of science, public life and culture, reflected in new trends in the exchange of bibliographic information between countries, putting forward specific tasks and determining the prospect of bibliographic activity, ways to improve international bibliographic cooperation. The adoption of the principles of peaceful coexistence of states with different social systems contributed to the further enrichment of forms of international cooperation in the field of bibliography, the emergence of a new type of relationship that has developed in foreign countries. These links play an increasing role in the development of international bibliography. Particular attention is paid to the disclosure of the diverse activities of the International Federation of Library Associations, the purpose of which is to coordinate library activities on an international scale, to establish contacts between librarians, associations of librarians and bibliographers from different countries.

ӘОЖ 781.7 (574)

Кашей А.К., Закириянова Ж.Х., Досумова А.С.
магистр, оқытушы, С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен, Қазақстан
аға оқытушысы, С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен, Қазақстан
оқытушы, С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен, Қазақстан

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ СЫРЛЫ САЗДЫ СЫБЫЗҒЫСЫ

Түйін: Бүгінгі таңда ұлттық құндылықтар, қазақ этносының рухани және тарихи мұралары арқылы жастарды патриоттық, еңбек, шығармашылық, эстетикалық, адамгершілік тәрбиелеу өзекті мәселе болып табылады. Ән мен күйде өскен бала өмірге көзқарасы, сүйіспеншілігі жоғары болады. Осы баптың мақсаты-ұлттық құндылықтарды дәріптеу. Авторлар қазақ ұлттық сыбызғы аспабына, сондай-ақ Шығыс Қазақстан композиторының өмірі мен шығармашылығын талдауға, сыбызғыға арналған шығармаларды орындаушы Қалек Құмақайұлының өмірі мен шығармашылығын талдауға жүгінеді. Сыбызғы аспабының шығу тарихы мен сыбызғы жайлы зерттеушілердің еңбегіне сүйене отырып, талдау жасалған, аспаптың жасалу жолдары мұралы мәліметтер берілген. Ұсынылған материал музыканттарды дайындау барысында олардың "Қазақ музыкасының тарихы", "Қазақ музыкалық мәдениеті", "Шығыс Қазақстанның музыкалық мәдениеті", "Қазақстан тарихы" және т. б. курстарын оқыған кезде қолданылуы мүмкін

Кіттік сөздер: сыбызғы, күй, аспаптық музыка, тембр, аңыз, сарын.

Еліміз тәуелсіздігіне 30 жыл. Аз жылдың ішінде көптеген құндылықтарымыз дәріптеліп, еліміз рухани даму үстінде. Шүкір, әрине қуанамыз.

Елбасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасы, «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы болашаққа бағдар, күш-жігер беріп, арғы тегімізді түгендеп, тарихымызды жаңғыртып, келер ұрпақ мақтанып айта жүретіндей жобалар қолға алынып, ұлттық музыкалық мұраларымыз қайта жаңғыруда.

Күй адамның асқақ, асыл ойлары, арман- мақсаты, ізгі тілектері, қуанышы, қайғы-қасіреті мен әр түрлі сезім иірімдері бейнеленеді. Күйдің адам жан-дүниесіне тигізетін әсері орасан, сондықтан оны шынайы ықыласпен қабылдау арқылы ғана түсінуге болады.

Қаншама ғасырлар бойы жинақталған музыкалық қазына- ұшы-қиыры жоқ, аса мол мұра. Әлемдік музыка қорына әр халық, ұлт өзіне тән өрнекпен өлшеусіз үлес қосып келеді. Музыка мәдениетінің өткеніне ой жүгіртіп, әр алуан тарихи деректерге жүгінсек, халық өнерінің қоры шексіз де, музыкалық аспаптардың түрі көп болғаны анық. Өткен ғасырлар үніне құлақ түрсек, біздің ата – бабаларымыз тастан, ағаштан, өсімдіктен, малдың терісінен, сүйегінен, мүйізден, ішектен, қылдан т. б. алуан түрлі заттардан дыбыс шығаруға болатынын аңғарып, қарапайым музыкалық аспаптар жасап алды.

Сол аспаптардың ішіндегі ерекше, сырлы сазды аспап- сыбызғы.

Сыбызғы – ағаштан, қурайдан жасалатын үрмелі музыкалық аспап. Тіпті жезден де жасалатын түрлері бар. Аспаптың жалпы ұзындығы - 600-650 мм, кейде 700-800 мм. Дыбысты түрлендіріп, құбылтуға себін тигізетін 3 немесе 4 ойығы болады. Алғашында бұл аспап ағаштан жасалғандықтан ағаштан жасалған музыкалық аспаптар тобына жатады. Басқа музыкалық аспаптармен салыстырғанда сыбызғыда дыбыс екі түрлі жолмен шығады. Бірі аспаптан шықса, екінші дыбыс сыбызғыда ойнап тұрған адамның тамағынан шығуы тиіс. Мұндай өнерді игерген адам сыбызғыда еркін ойнай алады.

Сыбызғы аспабының пайда болуы жайлы аңыздарды көптеп кездестіруге болады. Сол аңыздың біріне құлақ түрсек:

Баяғыда бір бала болыпты. Әке-шешесі жоқ тұл жетім екен. Көрінгеннің есігінде қаңғып жүреді. Бір үзім нан үшін жұрттың шошқасы мен сиырының соңында салпаңдап, айтқан шаруасын екі етпей орындайды. Ер жеткен соң бір ауқатты шаруаның сиырын бағуға жалданыпты. Күздің қара суығы екен. Төңіректі тұман шарлап, ызғырық жел өңменіңнен өтеді. Жұрт жылы үйден шыққылары келмейді. Ал жетім бала жалаң аяқ сыз басып, сиыр жаяды. Суықтан тісі-тісіне тимей жаурайды. Жапан далада тоңғаннан не істерін білмей, өксіп-өксіп жылайды. Кенет қасына бір кішкентай шал келіп:

– Әй балам, неге жыладың? – деп сұрайды.

– Жыламағанда не? – дейді бозбала. Қожайын күнде үйден қуады. Жалаң аяқ, жалаң баспын, өлерше болдым.

Шал жетімді аяйды, әйтсе де қолынан келер қайран жоқ, өзінің аяғында жыртық шақай. Әрі-бері ойланып, қалтасындағы сыбызғыны алып, бозбалаға ұсынады.

– Осыдан басқа берерім жоқ, – дейді шал. Бірақ бұл жай сыбызғы емес, сиқырлы сыбызғы, емші сыбызғы. Әйтеуір бір күні пайдасы тиер. Бұл сыбызғыны үрлесең болды, кез-келген ауруды емдейді. Осыларды айтады да, әлгі шал ғайып болады. Бір күні ханның қызы ауырып қалып, емшілерді жинайды. Бозбала соны емдеуге барады. Сыбызғыда ойнағанда, қыз құлан-таза айығады. Хан жігітке қызын береді. Хан өлген соң, бозбала орнына хан болады. Дәл осы сәтте сиқырлы сыбызғы кенеттен жоқ болып кетеді.

Сыбызғы аспабының XVII-XIX ғасырларда қазақ даласына кең тарағаны туралы деректер ғалымдардың еңбектерінен орын алған. Зерттеуші Б. Сарыбаев “Қазақтың музыкалық аспаптары” атты еңбегінде КСРО халықтары этнографиясының мемлекеттік музейінде Ш. Уәлихановтың сыйға тартқан сыбызғысы сақтаулы екенін жазады. Сондай-ақ, орыс зерттеушісі А. Левшин 1932 жылы Санкт-Петербургтан шыққан “Описание киргиз-кайсацских орд и степей” атты еңбегінде “Қылқобыз және сыбызғы қазақтың басты аспаптарының бірі” деп айтқан болса, саяхатшы капитан И. Б.Андреевтің естелігінде қазақтың музыка аспаптары туралы сөз қозғалып: “Так же имеют так называемые сыбызгы, сделанные из толстой стволистой травы и деревянные, обвитые толстою нитью с несколькими дырками” деген деректер бар.

Этнограф И. Липаевтық да мәлімдеуі көңіл аударарлық. «Семей облысындағы қырғыз музыканттардың қолынан сыбызғыны көресің,— деп жазды ол.— Сыбызғы тал шыбықтан немесе басқа да сондай ағаштан жасалады. Үш жағына, тегінде сәндік үшін болса керек, терінің жүп-жұқа қыртысымен керілген жіңішке арқан жіп байланады. Түтіктің іші жақсылап ойылып, асқан шеберлікпен өңделген. Дыбыс шығаратын тесік

үшеу ғана, ойнаған кезде саусақтың ұшымен ашылып-жабылады». Өткен ғасырдың аяғына қарай Қазақстанның бір қатар өңірлерінде бұл аспап тым сиреп кетеді. Сыбызғының, әр түрлі облыс тұрғындарының арасында бір мезгілде емес, біртіндеп жоғалғанын этнографтардың көптеген мәліметтерінен аңғаруға болады [1].

Сыбызғышы, зерттеуші Т.Мұқышев ағаш сыбызғының жасалуы жайлы мынадай деректер береді: экспедициялық сапармен Шығыс Қазақстан өлкесіне барғанында Зайсан ауылында тұратын сыбызғышы К.Құмақайұлының ағаш сыбызғының үлгісін жасағанын көріп, үйреніп бейне таспаға жазып алуға жолым түсті. Ол кісінің сыбызғыны ағаштан жасау тәсілі былай: Ең алдымен ұзақ уақыт кеуіп қатайған қарағайды, бұтағы жоқ түзу жерінен 55-60 см ұзындығында өлшеп кесіп алады. Одан кейін сыртын тазалап жұмырлап жонады, тазаланып болған соң ағашты ортасынан қақ бөледі. Бөлінген ағаштың ішкі жақтары ойылып өзек жасалады, өзектің іші тазартылып болған соң өзектің өрнек-өрімінің дәл қиылысуын бір-біріне келтіре отырып, қайта беттестіріп, желімдеп сыртынан шуда жіппен орап байлайды. Желім қатып мықтап ұстап қалғанша кептіріледі. Кептіріліп болғаннан кейін оралған жіпті шешіп, төменгі ұшынан өз өлшемі бойынша бірінші, одан кейін екінші-үшінші ойықтар отқа қыздырылған темірмен тесіледі. Ең соңында аспаптының бас жағынан, орта белінен және төменгі ұшынан ішекпен байланады. К. Құмақайұлының айтуынша бұрындары ағаш сыбызғының сыртынан да малдың өңешінің ақ шелімен немесе ішегімен қапталатын болған [2].

Сол ұмыт болған қазақ халқының аспаптарын қайта жаңғыртып, олардың кең түрде насихатталуына мол еңбек сіңіріп келе жатқан сыбызғышы, сазгер атамыз Калек Құмақайұлы.

Кәлек Құмақайұлы 1930 жылы 20 мамырда дүниеге келген. Сыбызғыны 8 жасынан үйрене бастаған. Кәлек үшін бұл өнер 7 атасынан бері үзілмей жалғасып келе жатқан дәстүр үрдіс еді. Әкесі Құмақай да, Өтеміс, Делдал және тағы басқа арғы аталары да елге сыбызғышы ретінде мәлім болған. Мәселен, әкесі Құмақай Шамғынұлы атамыз 1944 жылы Алтай қазақтарының көтерілісіне қатысып, Оспан батырды қолдауға әскер қатарына барады. Осы соғыста жүргенде ел-жұртын аңсап, “Сағыныш” деген күйін шығарады. Оспан батырдың ұйымдастыруымен өткен бір алқалы жиында құрыш деген атақты сыбызғышымен күй сайысына түсіп, жеңіп шығады. Кейін “Құрбыма” “Кең жайлау” сияқты күйлерді дүниеге әкеледі. Құмақайдан тәлім алған Кәбетай Уатқанұлы, Жұмайқан Тәшікұлы, Нағашыбай сияқты шәкірттері оның өнерін жалғастырған. Ал Делдал Сасанұлы атамыз Алтай Қовда аймағына аты шыққан сыбызғышы және батыр, қамшыгер адам екен. Оның “Жаяу Делдал” “Жеті атым” күйлері бүгінге дейін жетіп, орындалып жүр. Баян-Өлгей аймағының Тұлба Сұмынында 8 жылдық мектепті бітірген бозбала Кәлек атамыз ел арасындағы той-томалақтарда сыбызғы тартып, елге кеңінен танылa бастайды. 1958 ж жаңадан ашылған аймақтық МДТ-ына шақырылып, халық аспаптар оркестріне сыбызғышы болып орналасқан. Осы ұжымда қызмет атқара жүріп музыкалық білімін жетілдіре түседі. 1960 ж Баян-Өлгей аймағының 20, МДТ-ның 10 жылдығына арналған өнер байқауына өнер көрсетіп, үлкен сахына төрінде халық қошеметіне бөленген. Аймақтық танымал өнерпазына айналған атамыз Монғолияның 18 аймағында, 1965 ж Тува АССР-інде, 1967 ж таулы Алтайда, 1974 ж Қырғызстан, Польша, Германия, Чех және Мәскеу сахыналарынды өнер көрсетеді. 1967 ж таулы Алтайда зерттеуші ғалым Б.Сарыбаевпен кездесіп, үнтаспаға сыбызғы күйлерін жазып береді. Атамыз 100-ге тарта сыбызғы күйлерін жеткізіп отыр. Жинақтағы аңыздар мен күйлердің барлығы атамыздың айтуы, орындауы бойынша алынған. Кәлек атамыздың шығарған “Алыстағы арман” “Бақыт құшағында” “Шопан сазы” атты күйлері бүгінге дейін шырқалып жүр.

Калек Құмақайұлы «Алыстағы арман» күйінің шығу тарихын былай деп баяндайды:

«Алыстағы арман» күйі сыбызғышы болуға ынтықтықтан туды. Театрға келіп, нотаны үйренгеннен кейін нотаға түсірдік. Сосын «мұны енді халықтың алдына

шығарсам» деп ойладым. Одан кейін бүкіл қазаққа танытсам деген ой болды. Сол арманның бәрі орындалды. Калек Құмақайұлы сыбызғының шығуы туралы былай дейді: «Сыбызғы – жылқының азаны» деген аңыз бар. Жылқы күзеткен жылқышылардың ермегі болған деп те айтады. Енді бір аңыздарда сыбызғы Ескендір заманында шыққан деседі. Ел үдере көшкенде екі жетім бала құс аулап жүріп, жұртта қалса керек. Сол балалар алғаш қурайға үн салған екен. Сыбызғының басты ерекшелігі – жын-шайтанға бағынбайды. Олар адал аспап. Нағыз діни, киелі аспап. Мысалы, аңыз бойынша адам домбыраны жасап, «құлағын қайтып келтіреміз?», «тиегін қайтіп жонамыз?» деп, ақылы жетпей қойып кеткен жерінен ары қарай шайтан жасап кеткен деген аңыз бар. Бұл аңыз енді діншілдердің адамдарды домбырадан аластату үшін айтқаны да болуы мүмкін. Әйтсе де қобыз бен домбыраның үнімен нар идіріп, асау атты жуасытқан оқиғалар туралы көп айтылады ғой қазақ даласында. Ал сыбызғы жылқы қайырудан басқаға бағынбайды екен.

Қазіргі таңда сыбызғышы, сазгер атамыз Шығыс Қазақстан облысы, Ұлан ауданы, Точка ауылында тұрады. Атаның ізін қуған шәкірттері Талғат Мұқышев және немерелері.

Монғолияның еңбек сіңірген қайраткері, атақты сыбызғышы атамыздың дені сау аман-есен отыра берсін. Біз ұрпақтарыңыз сіздермен мақтанамыз, сіздердей болмасақта болуға тырысып өз үлесімізді қосамыз [3].

Қазіргі күні ұлттық музыкалық аспаптарға деген сұраныс артып келеді. Жастардың көбі қазір ұлттық аспаптарға қызығушылық танытып, әртүрлі деңгейдегі өнер сайыстарына қатысып, рухани құндылықтарымызды дәріптеуде. Оған дәлел ретінде ұлттық аспаптардан құралған топтарды айта аламыз.

Бүгінгі таңда елбасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасы, «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламасы аясында «Шығыс Қазақстанның мәдени өнері» электрондық энциклопедиясы, «Ұлы даланың көне сарыны» аудио жазбалар жоспарланып жинақталуда.

Ұлттық рухты, ұлттық құндылықтарымызды бойына сіңіріп, тыңдап өскен ұрпақ, өз елінің патриоты, рухты, мықты болып өсетіні сөзсіз.

Ал, сыбызғы аспабының сыры әлі де зерттеуді қажет етеді, оны жан жақты зерттеп, дамытып, дәріптеу әрине болашақтың еншісінде.

Әдебиеттер тізімі:

1. Облыстық «Дидар» газеті 2013 ж
2. «Ақиқат» газеті сыбызғышы, зерттеуші Т.Мұқышев «Қазақ халғының сыбызғы өнері» тамыз 20, 2010ж
3. «Шығыс жұлдыздары» энциклопедиялық анықтамалық 1 том Астана 2011м, 347 бет

Аннотация: На сегодняшний день актуальной проблемой является патриотическое, трудовое, творческое, эстетическое, нравственное воспитание молодежи через призму национальных ценностей, духовного и исторического наследия казахского этноса. Ребенок, выросший на песнях и кюях, обладает более возвышенным отношением к жизни. Цель данной статьи - популяризация национальных ценностей. Авторы обращаются к казахскому национальному инструменту сыбызгы, а также к анализу жизни и творчества восточно-казахстанского композитора, исполнителя произведений на сыбызгы Калек Кумакайулы. В статье представлена история происхождения инструмента сыбызгы, проанализированы труды восточно-казахстанских исследователей, приведены сведения о способах изготовления инструмента. Представленный материал может быть использован в процессе подготовки музыкантов при изучении ими курсов «История казахской музыки», «Казахская музыкальная культура», «Музыкальная культура Восточного Казахстана», «История Казахстана» и др.

Abstract: Today the actual problem is patriotic, labor, creative, aesthetic, moral education of youth through the prism of national values, spiritual and historical heritage of the Kazakh ethnic group. A child who grew up on songs and kyui has more elevated attitude to life. The purpose of this article is to popularize national values. The authors turn to the Kazakh national instrument sybyzgy, as well as to the

analysis of life and work of the East Kazakhstan composer, performer of sybyzgy works Kalek Kumakayuly. The article presents the history of the origin of sybyzgy instrument, analyzes the works of East Kazakhstan researchers, provides information about the methods of making the instrument. The presented material can be used in the process of training musicians in the study of courses “History of Kazakh music”, “Kazakh musical culture”, “Musical culture of East Kazakhstan”, “History of Kazakhstan”, etc.

ӘОЖ 94-(5 7 4)

Қарабаева К.У., Молдаш Б.А., Қансейтова А.К.
а.ш.ғ к., доцент ХГТУ, Шымкент, Қазақстан
магистр,ХГТУ, Шымкент, Қазақстан
магистрХГТУ, Шымкент, Қазақстан

КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМҰЛЫ:ТҰЛҒА,ТАҒДЫР, ДӘУІР

Түйін: Бұл мақалада қазақ халқының соңғы ханы Кенесары Қасымұлы туралы баяналады. Қазақтың соңғы ханы Кенесарыны білмейтін қазақ жоқ шығар. Кезінде азаттық үшін шайқаста Кенесары хан қырғыз манаптарының өзіне бағынуын талап етті. Алайда, патша әкімдерімен құпия байланыста тұрған қырғыздар оған мойынсұнбады. Кенесары хан оларға шабуыл жасады. Өз жақтастарының опасыздық салдарынан Кенесары мен Наурызбай батыр дұшпандардың қолына түседі. 1847 жылы Кенесары хан Қырғызстанның Жетіжал жотасының оңтүстік алабындағы Кекілік-Сеңгір аңғарында осылайша айуандықпен өлтіріледі. Жаулары оның басын кесіп алып, орыс әкімшілігіне жіберді. Князь Горчаков Кенесарының басын Батыс Сібір бас басқармасындағы «Кенесары бүлігі туралы» іске қосып сақтауға бұйрық берді.Сол кездегі орыс патшайымы Екатерина Кенесарының бас сүйегіне алтын құйдырып, күл салғыш жасатады.

Кілттік сөздер: Қазақ хандығына 555 жыл, Наурызбай батыр, «Хан Кенені қайтарамыз!», Эрмитаж, Кунсткамера

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы орыс отаршылдығына қарсы ұран көтеріп атқа қонған ұлы қолбасшысы, баһадүр хан бабалардың тұяғы, қазақтың ең соңғы ханы Кенесарының туғанына биылғы жылы – 219 жыл, хан Кененің інісі, арыстан жүректі айтулы батыр Наурызбайдың туғанына - 199 жыл толады. Осы айтулы күндерді жыл басынан бастап ескеріп отыру мақсатымен мен өз ғылыми жобамды Қазақтың соңғы ханы,қас батыры Хан кененің бас сүйегін кеше ғана өткен Қазақ хандығының 555 жылдық мерей тойы,Кенесары ханның туғанына 219 жыл толуы қарсаңында елге қайтару идеясын жүзеге асыру максатында алып отырмын.Бұған дейін қазақтың соңғы ханы Кенесарының бас сүйегін ресейден қайтарып алу мәселесі талай көтерілген болатын.Тіпті, «Кенесары ханды қайтарамыз!»қозғалысының белсенділері Ресей федерациясының президенті Владимир Путинге ресми түрде екі рет петиция жолдаған-ды.Енді Қазақ хандығының 555 жылдығына орай үшінші мәрте петиция жолданбақ. Елінің тәуелсіздігін сақтау жолында Ұлт-азаттық көтерліс жасап,қасық қаны қалғанша күрескен Кенесары ханның бас сүйегін туған жеріне әкеліп арулап жерлеу-әрбір қазақтың қасиетті парызы.Сол парызды орындау үшін Ресей заңына сәйкес 1 миллион адамның қолын жинау қажет екен.Ресей президент сонда ғана бұл мәселені ресми түрде шешуге келісім берді. «Хан Кенені қайтарамыз!» қозғалысының ұйымдастырушысының айтуынша,қазір Кенесарының қасиетті басын елге қайтаруды қолдап қол қойған 100 мың адам бар екен.Кенесары –қазақтың тәуелсіздігі үшін күрескен тұлға.Қазақ халқында «Өлі разы болмай,тірі байымайды» деген сөз бар.Біз сол қазақ тәуелсіздігі жолында шейіт болған бабаларымызды құрметтеуге,қастерлеуге тиіспіз.Ол үшін біріншіден Хан Кененің қасиетті басын қайтарып алу ісі толықтай елдің арманы мен ұлттың мақсат-мұратына айналуы керек.Екіншіден,мұндай мәселе қоғам тарапынан қолдауға ие болып, Қазақстан мен Ресей

мемлекеттерінің арасындағы саяси дипломатия шеңберінде шешілгені дұрыс.Үшіншіден,Хан Кененің Қырғыстанда жерленген мүрдесін табу аса қиын шаруа.Ол сүйек табылмауыда мүмкін.Сондықтан да заңды жолмен Ресейдегі бас сүйекті елге әкелудің жолдарын Қазақ хандығының 555 жылдық мерейтойы қарсаңында халық болып жүзеге асырғанымыз жөн деп білемін.Осы мақсатта 12 тамыз күні Ресей премьері Дмитрий Медведев пен премьер-министр Кәріс Мәсімов кездесіп,Қазақстанға Кенесары хан мен Кейкі батырдың бас сүйектерін қайтару мәселесін қозғады.Д.А.Медведевпен кездесу барысында«Кенесары ханның ғана емес,Кейкі батырдың да басын қайтару мәселесін көтеруді жоспарлап отырмын»деп жазды.Премьер-министер сөзінде тұрып,Ресей премьер-министрі Д.Медведевке өз өтінішін,қазақ елінің өтінішін жеткізді.Көңілге үміт ұялатқан мұндай бастаманың мемлекет деңгейінде көтеріліп отырғанына баршамыздың ішіміз жылыды,әрине.Қазақтың маңдайалды батырларының басы соңғы мәліметтер бойынша Ресейге жөнелтілген. Алайда оның Ресей аумағында мұражайға қойылғаны немесе мұрағатта сақталғаны туралы нақты дерек жоқ. Орыс басқыншыларынан қазақ даласын азат етуші көтерілісті бастаған Кенесары Қасымұлы қазіргі Қырғызстан елінің территориясында қаза тапқан. Кейбір деректер бойынша, оның басын ақ патшаға жіберген, тіпті Эрмитаждың Кунсткамера мұрағатында сақтаулы дейді, бірақ ешқашан көпшілік назарына ұсынылмаған. Жалпы, ұлт көшбасшысы, жұмысшылардың құдайы Лениннің басын ғана емес, бүкіл денесін сақтап отырған ел үшін Кенесарының басын сақтау қиындық тудырмас.Кейбір деректер Кенесарының басы әуелде Омск қаласында болған, тек кейіннен ғана Эрмитажға жіберілген деген байламға тоқтайды. Бірақ өз бетінше зерттеу жүргізген қазақ зиялыларының бірде-бірі Кенесары туралы құжаттардың ізіне түсе алмады. Тек кейбір үстіртін мағлұматтар жазылған құжаттар немесе күнделік, дәптерлер болмаса, мөр қойылған маңызды құжаттарға тыйым салынып, сырт адамдарға рұқсат жоқ. Себебі, оларға «Қатаң құпия» немесе «Өз қызметкерлеріне ғана рұқсат» деген белгілер кездесе берген. Осыдан екі жыл бұрын ғалым Сұлтан хан Аққұлының зерттеуінде тың деректерге қол жеткізді. Ол Омскіде аймақтанушы Андрей Палашенковтың (1886-1971) жеке мұрағатындағы дәптерінде біраз мәлімет тапқан. Мұнда қарындашпен «Батыс Сібір бас басқармасының мұрағаттар бумасының арасында әдебиетші Сергей Марковтың жазуынша осы жерде, яғни канцелярияда бүлікші сұлтан Кенесары Қасымов туралы істі ұстаған» деп жазылған. Бұл істің айрықша қосымшасы ретінде — маңдайына қазына мөрі қойылған бассүйек бар. Бұл Абылайханның немересі — Кенесары Қасымовтың басы» деген жазбаға жолығады. Бірақ бұл іс туралы да, оның қосымшасы туралы да мәліметтер ізім-ғайым жоқ. Ал қатаң құпиялы құжаттарға рұқсат беретін жалғыз адам — ведомство директоры еңбек демалысына аттанып кеткен. Осылайша Кенесары туралы құжаттарды табу одан сайын алыстап, қиындай түскендей еді. Ғалымдардың көпшілігі бұл істің Мәскеу асып, Петербургқа жеткеніне шүбә келтірмейді. Десе де маңызды құжатты іздейтін қалалар белгілі: Омск, Мәскеу және Петербург. Бағыт түзу, бірақ басшылық рұқсаты жоқ. Сондықтан іздеу жұмыстары жыл сайын жаңартылса да, тың мәліметтерге қол жеткізген жоқ. Тіпті соңғы жылдары қазақ зиялылары бұл мәселені мемлекет деңгейінде көтеруді де ұсынғанына біраз болды. Олай болса Қазақ елінің Үкімет басшысының өтініші жерде қалмай, сұрағанымыз қолымызға тиеді деген үмітте болдық.

Кунсткамера Кейкінің бас сүйегін қайтаруға әзір деп хабарлады «Радио Балтика»радиосы РҒА Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейі директорының орынбасары Ефим Резванға сілтеме жасай отырып. «Кейкі батырдың бас сүйегі бізде. Оны біз жасырған емеспіз. Ол қорда сақтаулы, көпшілік назарына ешқашан қойылған емес. Егер де осындай жарлық шықса, оны бермеуге басқа ешқандай кедергі жоқ», — деп түсіндірді Резван. Мұражай басшысының орынбасары Кунсткамерада

Кенесарының басы сақталмағандығын да жеткізді. Бас сүйектің қайда екендігі әзірге белгісіз, деп мәлімдеді музейдегілер

«Бізге Қазақстанның мәдениет министрі келген, оған барлық қорды көрсеттік. Сондай-ақ Қазақстаннан келген әріптестер музейге келіп түсетін жәдігерлерді тіркейтін құжаттарды қарап шықты. Әрі олар Кенесарының бас сүйегі бізде болмағанына көз жеткізді», — деді Резван.Кезінде Кенесарының басы Мәскеуде,не Санкт-Петербургта болғаны рас.Бірақ одан кейін 1917 жылы ревалюция өтті.1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталды.Бұл кезде «Эрмитаж», «Кунсткамера» сынды мұражайлардың жәдігерлері Куйбышев және Самара қалаларына апарып тапсырылған.Сондықтан,Кенесары ханның басын табу қазір өте қиын ,қайда жатқанын ешкім дөп басып айта алмайды.Мұны бір деп қойыңыз.Екіншіден,бүгінгі Ресей билігі бұрынғы империалистік саясатқа көшкен.Олар ханның басын жасырып,әдей бермей отыруы да мүмкін.Өйткені орыстардың варварлық әдеттері бар.Естеріңізде болсын,адамның бас сүйектерін сақтау немесе Ленинді жерлемеу сынды әрекеттерді варварлық деп атайды,бұл мәдениетсіздіктің шектен шыққан түрі.Адам қайтыс болған соң жерлену керек.Ленинді жер қойнауына табыстау мәселесін Ресей либереалдары көтеріп жатыр,қазірде.Алайда,өте нәтежиесіз.Адамның қалдықтарын сақтап қою деген «мәдениет» көне варварлық мемлекеттерде ғана болған.Мен осы бабамыздың бас сүйегі табылмай қалады ма деп қорқамын немесе орыс билігі «мынау Кенесарының басы» деп кез-келген сүйекті бере салуы да мүмкін. *Бұл* мәселе Кеңес Одағынан бері көтеріліп келе жатыр, сол кезден бері бірнеше рет Ресейге сұрау жіберді. Менің ойымша, орыстар жағы ханның басын жасырып, бермей отыр. Олар «бізде жоқ» деген қысқа ғана жауаппен шектеліп келеді. Алайда, ертеректегі саяасаткерлердің, ғалымдардың жазбаларында Кенесары басының Ресей жеріне әкетілгендігі айтылады. Біз осыны айтсақ, «рас, бастапқыда болған шығар, бірақ кейін жоғалған» деп сылтау айта салады. Қазақстан тарапы іздеуіндей іздеп жатыр.

Менің пікірімше, адамның басын кептіріп қойып сақтау ешқандай өркениетке сыймайтын дүние. Шындығын айтқанда, бұл жауыздықтан, өшпенділіктен туатын сорақы әрекет. Яғни, өздерінің осындай әрекеттерін жасыру үшін Ресей билігі бізде жоқ деп келеді. Өзіңіз ойлап көріңіз, егер олар қазір бізге басты қайтаратын болса әлем не дейді Ресейге? Саналы адам үшін бұл нағыз жауыздықтың шегі емес пе?! Ата жауына тілемейсің ғой мұндайды. Адамның бас сүйегінен күлсалғыш жасау деген анау ортағасырдың арғы жағындағы жабайы халықтардың «мәдениеті». Өздеріңіз білетіндей Кенесары ұрпақтарын зерттеуші ғалым Рашид Оразовтың айтуынша,орыс патшайымы Екатарина Кенесарының бас сүйегіне алтын құйдырып күлсалғыш жасатқан деген болжамдар бұған дейін айтылған деген еді.Сол үшін орыстар мұнысын жасырып, Кенесарының басын әдейі бермей отыр деп ойлаймын.Сондай ақ іргедегі Ресей билігі ақ патшаның сүйегін тауып арулап жерлегенін,оған арнап еңселі ескерткіш қойғанын тілге тиек еткім келеді. «Ресей тіпті,Колчактың өзіне құрмет көрсетіп жатыр.Біз солардан үлгі алып,Кенесарының әруағына тағызым жазап,оның мүрдесін табуға тиіспіз.Себебі,Кенесары-қазақтың соңғы ханы.Түркияға барған сапарында Нұрсұлтан Назарбаев «қазақтың ең соңғы ханы өлтірілген соң,елімізде отарлау саясаты күшейгенін» айтқан еді.Оның бас сүйегінің елге келуі 555 жылдық тарихы бар Қазақ хандығының өміршеңдігін көрсетеді.Мамандар Қазақ хандығының 555 жылдығы қарсаңында тек Кенесары ханның басын елге қайтарумен ғана шектеліп қалмау қажеттілігін айтады. «Кенесары хан» қоғамдық қорының директоры Мұхтархан Абаған бір сөзінде: «Кенесарының басын іздейтін түрлі ұйымдардың,зиялылардың,ғалымдардың басы бір арнаға тоғыса қойған жоқ.Бұл мәселені түбегейлі шешу үшін алдымен өзіміз бір жағадан бас шығарып алуымыз керек»деген еді.Бұл бір.Менің айтқым келген екінші мәселе «Кенесарының басын әкелуге миллион адам жинау керек» деп жұмысты бір жақты ғана жүргізуге болмайды.Осы бағытта түрлі ғылыми конференциялар ұйымдастырып,қолдан

келген шаруаларды атқарған жөн.Мысалға,менің ойымша Кенесарының атына қазақтың барлық қаласынан көше беру мәселесін қолға алатын кез келді.Алматыдағы Фурманов көшесін Кенесарының атына беруге болады.Өйткені Кенесары бұданда үлкен құрметке лайық тұлға.Кенесары қазақ тәуелсіздігін сақтауды мақсат етті.Тарихшылар оның отаршылдарға қарсы соғысты бірден бастамағанын дәлелдеді.Ол бірнеше мәрте дипломатиялық қадамдар жасап, I Николай патшаға,Орынбор генерал-губернаторлары В.А.Перовскийге, В.А.Обручевке, Сібір генерал-губернаторы П.Д.Горчаковке хат жолдап,тиісті талаптарын қойған. Ел қорғаған, қазақтың елі мен жерін қорғаған хандар мен батырларды құрметтей білмеу - күнәһарлық. Иә, барып тұрған күнәһарлық. Мәселен, дағыстандықтар не істеді? Кремльге қайта-қайта ұсыныс жасап жүріп имам Шәмілдің сүйегін Дағыстанға әкеп жерледі. Бұл ретте Ресей зиялылары да көп іс тындырды. Ал бізше?Тарихшы-ғалымдардың айтуы бойынша, Кенесары ханның денесіше караның маңында (Қаракемерден онша алыс емес жерде) жатыр, ал басы... Ханның басы Ресейде екені, Ресейдің арнаулы орындарының бірін де екені мәлім. Қазір ел арасында мынадай сөз жиі айтылып жүр: «Кенесары ханның басы мен денесі қосылмайынша, қазақтың басы да қосылмайды!»Шын мәнін де, Кенесары ханның басы мен денесін тауып, оны құрметтеп қайта жерлеу – біздің аруақтардың және ұрпақтарымыздың алдындағы парызымыз ғана емес, сонымен бірге бұл – халқымызды дүр сілкіндіретін, оның рухын оятатын ірі шара да болмақ. Қазір Қазақстанда кім көп, тоғышарлар мен мәңгүрттер көп. Тарихымызға, тілімізге, дәстүрімізге, ұлттық өнерімізге бей жай қарайтын салғырттар көп. Кенесары ханның басы мен денесінің қосылуы - осы тоғышарлар мен салғырттардың да санасының оянып, олардыңайналасына бей жай қарамауға игі әсерін тигізетіні сөзсіз. «Құдай - мінсіз, аруақ - үнсіз» дейді қазақ. Аруақтар бәрін үнсіз бақылап-көріп жатады. Аруақтарға шет болмас үшін де біз Кенесары ханның сүйегі мен басын қайткен күнде де, қандай жолмен болса да тауып, оны Ұлытаудың етегіне, Алаша хан мен Жошы ханның жанындағы қасиетті де киелі жерге жерлеуіміз керек. Бұл іс, бұл тірлік - баршамызғасын.Кез келген халықтың өрлеуі, өркендеуі арылудан басталады. Әсіресе, аруақтардың алдындағы арылудан. «Өлі риза болмай, тірі байымайды», «Атаңа не істесең, алдыңа сол келеді» деп бекер айтпаған қазақ. Халқымыздың «Құдай оңдасын, Әруақ қолдасын!» деуінде де мән бар. Өйткені, олар үшін өткен (аруақ) мен болашақ (ұрпақ) – бір тұтас.Ахмед.Яссауи қорымына жерленген Есім хан, Абылай хан, Жәңгір хан, Бөгенбай батыр, Жәнібек-тархандардың да сүйегін қайтатауып, нақтылап (ДНК-анализ арқылы), оларды қайта жерлеуді ұйымдастыруымыз керек. Тарихқа назар аударған да, олардың «ақсүйек», «қарасүйек», не болмаса «ұлыжүз», «орта жүз», «кішіжүз» екенінеемес, халыққа қаншалықты адал әрі беріле қызмет еткеніне жете көңіл бөлінгені жөн...Халықтың қаржысына, халықтан жиналған қаржыға «Тәуелсіз Қазақстан үшін қан төккен ерлердің қабірстаны (пантеон)» деген арнаулы орын даярланып, ол жерде кешегі Жұмабай Тәшеновтен бастап Желтоқсан батырларына дейін еске алынса, бұл да кейінгі ұрпаққа үлкен өнеге, зор тағлым болар еді.Ең жаман нәрсе жадысыздықтанту атын жауапсыз нәрсе - әрекетсіздік.1920-30 жылдардағы аштықта қазақ халқының жартысынан астамы қырылып қалса да, біздің бұл нәубет ке әлі күнге дейін саяси баға бере алмай отыруымыз да - осы әрекетсіздіктен. Енді шегінетін жер қалған жоқ. Біз бұл үндеу хатты қазақ зиялыларына, қазақ ақсақалдарына, жалпы күллі қазақстандықтарға бағыштап жазып отырмыз. Жоғарыдағы игілікті істерді тындыру үшін қаржыны өз қолымызбен жинасақ қайтеді? Бір адам он адамды оятса, он адам мың адамды оятып, көп болып, ел болып, халық болып, осы істің аяғына жетуге неге болмасын?!Қазақтың соңғы ханы Кенесарыны білмейтін қазақ жоқ шығар. Кезінде азаттық үшін шайқаста Кенесары хан қырғыз манаптарының өзіне бағынуын талап етті. Алайда, патша әкімдерімен құпия байланыста тұрған қырғыздар оған мойынсұнбады. Кенесары хан оларға шабуыл жасады. Өз жақтастарының опасыздық салдарынан Кенесары мен Наурызбай батыр дұшпандардың

қолына түседі. 1847 жылы Кенесары хан Қырғызстанның Жетіжал жотасының оңтүстік алабындағы Кекілік-Сеңгір аңғарында осылайша айуандықпен өлтіріледі. Жаулары оның басын кесіп алып, орыс әкімшілігіне жіберді. Князь Горчаков Кенесарының басын Батыс Сібір бас басқармасындағы «Кенесары бүлігі туралы» іске қосып сақтауға бұйрық берді.Сол кездегі орыс патшайымы Екатерина Кенесарының бас сүйегіне алтын құйдырып, күл салғыш жасатады. Кейіннен ол жәдігер ретінде Санкт-Петербург қаласындағы Эрмитажда сақталады.

Қазір қазақ ғалымдары Кенесары ханның басын қайтаруға күш салуда, бірақ әзірге нәтиже жоқ.

Көріпкел Ванганың айтуына қарағанда егер Кенесарының басын денесімен қоса жерлесе, қазақтың күні оңынан туады, мың-санға бөлінген қазақ бір ту астына бірігеді. Лайым солай болғай… Кенесары хан басының тез табылуын тілейік те, табыларына сенейік… негізінде өзім көріпкелдерге,палшыларға сенбеймін,бірақ осыған сенгім келеді.Біздің Отанымызда –ортақ,тарихымызда да-ортақ.үйімізде ортақ.Сондықтан да бұл іске қазақтың ұлтын сүйген,ұлт жанашырларымен,қиын жылдарда осы қазақ даласына келіп,осы жерде өсіп-өніп отырған өзге ұлттың өкілдеріде үлес қосса деген үміттеміз,және біз оған сенеміз!

Әдебиеттер тізімі:

1.Қасымов.Ж.Даланың ержүрек митридаты//Қазақ батырлары1992
2.Құсаинов.Қ.Кешегі өткен Кенекен//Халық кеңесі 1992
3.Хан Кене/Қазақ халқының тәуелсіздгі үшін күрескен хан-батырлар
4.Тәкен.Ә.С.Қазақ тарихының зары//1996
5.Қазақстан тарихы очерктер.Алматы 1993
6.Мырзахметов.Е.Хан Кененің оң қолы/Қазақ әдебиеті
8,Қадыржан Әбуев.Қазақсатн:тарих және тағылым
7. Интернет желісі
8 https://baq.kz/kk сайтынан жүктеме

Аннотация: В этой статье последнего хана казахского народа Кенесары Касымулы о баяналады. У казахов нет, не знающего последнего казахского хана Кенесары. Во время войны за освобождение Кенесары хан требовал подчинения киргизским манапам. Однако киргизы, которые находились в тайном контакте с царскими акимами, не послушались ему. Хан Кенесары совершил нападение на них. Из-за измены своих сторонников Кенесары и Наурызбай батыр попадают в руки врагов. В 1847 году Кенесары хан был убит айуаном в долине Кекилик-Сенгир в Южном массиве хребта Жетижал Кыргызстана. Враги отрезали его голову и отправили в российскую администрацию. Князь Горчаков приказал сохранить начало Кенесары в Главном управлении Западно-Сибири «о бунте Кенесары».Тогда русская королева Екатерина переливает золото в черепе Кенесары и создает золу.

Abstract: In this article, the last Khan of the Kazakh people Kenesary Kasymuly about banality. The Kazakhs do not have Kenesary, who does not know the last Kazakh Khan. During the war for the liberation of kenesara Khan demanded submission to the Kyrgyz Manap. However, the Kirghiz, who were in secret contact with the Royal governors, did not obey him. Kenesary Khan attacked them. Because of the betrayal of their supporters Kenesary and Nauryzbay Batyr fall into the hands of enemies. In 1847, Kenesary Khan was killed by yaanom valley Kekili Singer in the mountains South of the ridge Retiral Kyrgyzstan. His enemies cut off his head and sent him to the Russian administration. Prince Gorchakov ordered preserve the beginning of Kenesary in the Main governance West Siberia "about revolt Kenesary."Then the Russian Queen Catherine pours gold into kenesara's skull and creates ash.

УДК: 01

Мусаева С.Т., Сейтимбетова Д.Е., Лабенова Р.С.
к.п.н., доцент, ЮКГУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
ст.преподаватель, ЮКГУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
ст.преподаватель, ЮКГУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

МИХАИЛ ЕВГЕНЬЕВИЧ МАССОН И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация: В статье раскрывается заслуга доктора исторических и археологических наук, профессора, академика Академии наук Туркменистана, выдающегося археолога и историка-востоковеда М.Е. Массона в изучении памятников Казахстана, развитии археологии Средней Азии и Казахстана, вклад в становление музейного дела города Шымкента.

Ученый внес неоспоримый вклад в исследования исторической географии и археологической топографии среднеазиатских городов, истории местной архитектуры, изобразительного и прикладного искусства, вопросам нумизматики, истории горного дела и металлургии, гидрологии и метеорологии Средней Азии.

В условиях возрождения национального самосознания казахского народа, укрепления суверенитета и независимости, открылись возможности пересмотреть старые догматические взгляды на историю и культуру народа.

Значительный вклад в этот процесс вносят музеи, являющиеся главными хранилищами духовных и материальных ценностей, накопленных за многие столетия.

Ключевые слова: памятники Казахстана, археология, музейное дело, историческая география, среднеазиатские города, возрождение, самосознание

Исторические, этнографические, археологические исследования ученых свидетельствуют, что у казахского народа, как и у всех других народов, была своя самобытная культура. И забота собирания предметов быта, культуры, старины, хранение и изучение их, популяризация памятников материальной и духовной культуры, наряду с другими учреждениями культуры, была возложена на музеи.

Дореволюционный период истории зарождении и деятельности музеев Казахстана освещен в публикациях Михаила Евгеньевича Массона (1897-1986) - профессора, доктора исторических и археологических наук, академика Академии наук Туркменистана, выдающегося археолога и историка-востоковеда [1, С.453]. С 1918 года М.Е. Массон постоянно участвует в мероприятиях по охране и реставрации памятников старины Средней Азии. С марта 1919 года он в Самаркандском областном музее был первым его заведующим. Осенью 1923 года его переводят в Ташкент в качестве заведующего археологическим отделом Главного среднеазиатского музея. Бывший казенный Ташкентский музей в мае 1918 г. получил особую смету и специальный штат, в который вошли любящие свое дело энтузиасты. А в феврале 1919 года музею была выделена часть главного корпуса бывшего дворца генерал-губернатора и дано новое наименование «Туркестанский народный музей». К 1924 году, когда сюда прибыл специалист-археолог М. Массон, в музее была проведена полная реорганизация всей выставочной части при полном соответствии краеведческому принципу. Музей был переименован в Главный среднеазиатский музей, стал быстро развиваться и пополняться новыми экспонатами и даже смог выделять дублетные экспонаты музеям Казахстана, Туркменистана, Узбекистана и Киргизии.

Многочисленные историко-археологические изыскания М.Е. Массон проводил одновременно в Казахстане, Таджикистане, Узбекистане и Кыргызстане. Михаил Евгеньевич Массон стал известен мировой исторической науке как патриарх среднеазиатской археологии.

М.Е. Массон был ученым разностороннего плана. Сочетание глубоких знаний

первоисточников, владение классическими восточными и европейскими языками с разнообразием археологических методов определяют убедительность его конечных исторических выводов. Его труды поднимали вопросы истории и культуры, экономики былых эпох, историческую топографию городов и покинутых городищ, историю горного дела и ремесел, архитектурное наследие и другие.

М.Е. Массон проводил работы по всей Средней Азии, в том числе и в Казахстане. В 1927 году он занимался изучением Тараза и Сайрама, двумя годами позже - мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави в Туркестане, о котором позже написал небольшую книжку [2]. Им были даны консультации некоторым музеям по поводу ряда находок в Казахстане, в частности, из могильника в бассейне реки Нуры и, особо, о курганных погребениях XIII-XY веков.

В 1920-х годах, будучи инструктором по музейным делам в среднеазиатском масштабе, он стоял у истоков организации музея в Шымкенте, доныне являющегося одним из культурных центров города. М. Массон приехал в Чимкент весной 1925 года, и не с пустыми руками, а взяв в Туркомстарисе для бедного музея 600 рублей, сумма не очень большая, но при полном отсутствии средств достаточная, чтобы приступить к реорганизации музея, который пока что был на задворках истории.

С начала музей занимал всего лишь комнатку в здании по улице Духовной, где размещалась городская булочная. При М.Е. Массоне его перевели в центральный клуб города. 18 мая 1925 года Михаил Евгеньевич впервые увидел музей. В своем отчете Средазкомстарису от 5 сентября 1925 года М.Е. Массон писал: «В тот момент, когда я переступил порог музея, печать его нездорового прошлого лежала на облезлых стенах здания с осколками стекол в оконных рамах, на развалинах надворных построек саманного двора с зияющими пустотами между воротными столбами.... Все это находилось под вывеской «Чимкентский губернский музей», - описал он свои первые впечатления от внешнего вида здания. Экспонаты также произвели удручающее впечатление: «Три маленькие фигурки тыквы, два початка кукурузы, 15 изъеденных тропических бабочек, … два осиных гнезда». И еще кое-что в заброшенном состоянии, собранное в школах города. Насколько музей был бесполезен, чтобы не выразиться решительнее, можно судить по тому, что я застал: отсутствие программы, абсолютная музейная безграмотность, неряшливость, беспорядочность и что-то еще более худшее оставляли самое гнетущее впечатление у свежего человека» [3].

Но уже в течение первых двух дней был приведен в порядок московский гербарий. Накануне заступивший на должность заведующего музеем Борис Тризна, будущий организатор Аксу-Жабаглинского заповедника, вместе с научным сотрудником организовал первую орнитологическую экспедицию в среднее течение реки Бугунь с целью добычи для Чимкентского и Главного Среднеазиатского музеев больших кроншнепов, которые только раз в году в этом месте совершают массовый пролет. «У заведующего музеем не было лошади, положенной ему по должности уполномоченного по охране природы, - итожил результаты реорганизации музея Массон. - Поэтому экспедиция, продолжавшаяся пять дней, обошлась в 30 рублей, несколько дороже, чем было скоплено организацией. Добыто было 8 кроншнепов, шиноклевка, чомка, 4 рябка, кукушка, 2 чирка, трескунка (сравнительно редкие), разные кулики, воробьиные, два хищника - всего 28 экземпляров. Условия, при которых совершалась экспедиция, неудачные из-за разлива Арыси. Вместо 75 верст пришлось сделать 160-170». Тем не менее добытое стало ценными экспонатами музея.

Занимаясь реорганизацией музея, Массон дважды побывал в Сайрамском районе. Он обратил внимание музейных работников на музыканта из с. Сайрам Валями Якибаева, обладателя коллекции старинных музыкальных инструментов, часть из которых тот был готов уступить музею. Валями знал много старых мелодий, особенно татарских.

«Отправьте в Сайрам дней на десять этнографа-музыканта В. А. Успенского для интервью», - посоветовал Массон [4].

Под руководством М.Е. Массона научными сотрудниками и краеведами Б.П.Тризной, И.К. Шпота,Т. Шпота, Н.В. Рудневым, М.А. Быковым, Н.И. Мекленбурцевым и другими была перестроена не только экпозиция музея, но и пополнены его фонды археологическими, ботаническими, зоологическими материалами. Работе музея был придан краеведческий характер. В нем было образовано три отдела: естественно-исторический, географический и статистико-экономический, культурно-исторический.

Открытие новой экспозии музея состоялось 5 июля 1925 года. В местной газете «Смычка» была помещена заметка М.Е. Массона «Открытие Чимкентского музея», в которой написано: «Теперь деятельность музея строго регулируется выработанной программой. Изъято все, лишнее и ненужное; добыты некоторые объекты; сотрудники достаточно инструктированы о методах музееведения» [5, С.7-9].

Таким образом, Чимкентский музей возродился к жизни и работе спустя пять лет после своего открытия. Энергия будущего академика М.Е. Массона, его поистине энциклопедические знания и любовь к музейному делу, безусловно помогли быстрейшему становлению молодого музея. Это было отмечено М.Е. Массоном в его «Отчете»: «Затраченные усилия не только не прошли бесследно, но были вознаграждены сразу же и слишком красноречиво: несмотря на то, что открытие музея , состоявшееся 5 июля, совнершалось очень скромно, за 7 первых дней число посетителей уже достигло цифры 3 тысячи 200 человек, т.е. 15% всего населения города. Разбит ледок недоверчивого отношения граждан к музею, и прекрасным показателем этого служит, как отмечено выше, усиливающийся приток пожертвований и поступлений от частных лиц» [6].

Уместно отметить, что М.Е. Массон в течении долгих лет был почетным членом Ученого Совета чимкентского музея. В фондах хранятся его письма и фотографии, запечатлевшие фрагменты экспозиции 1925 года. Сразу после возрождения музея ставится вопрос об организации школьно-просветительного отдела. «В этом отделе желательно поставить дело так, чтобы весь педагогический мир нашей провинции мог получить необходимые справки и руководящие указания не только в области изучения Казахстана, но и по другим более общего научно-культурного характера, вопросам» [7]. В связи с празднованием в 1925 году 5-летия Казахской ССР из экспонатов музея впервые был создан подвижной музей, действоваший в течение трех дней, его, по неполным данным, посетило 3500 человек.

Патриарх среднеазиатской археологии - Михаил Евгеньевич Массон был одним из первых, кто поднимал пласты истории, исследуя памятники, разбросанные на необъятных просторах Средней Азии и Казахстана.

Многочисленные публикации ученого о памятниках Сайрама, Туркестана остаются ценными первоисточниками. М.Е. Массон исследовал монеты из Центрального и Южного Казахстана и явился по существу одним из основателей нумизматики нашей страны. В публикациях ученого о памятниках Средней Азии собраны и введены в научный оборот исторические материалы, касающиеся истории казахского народа. Особенно ценными являются материалы о кладбище Шайхантаур, где погребен знаменитый Толеби. Ученый внес неоценимый вклад в изучение исторических памятников Тараза.

Список литературы

1 Большая Советская энциклопедия. - М., 1974. - Т. 15. - С. 453.

2 Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. – Шымкент: Жібек жолы» бспасы, 2000. - 61 с.

3 Отчет сотрудника Главного Среднеазиатского музея М.Е. Массона о поездке в г. Чимкент и Аулиеата летом 1925 года с 18 мая по 16 августа от 5 сентября 1925 г.//Архивный фонд Южно-Казахстанского областного музея. Лист 2,6.

4 http://www.yujanka.kz/news/detail/

5 Ата-мұра: Сборник статей, посвященный 75-летию Южно-Казахстанского облстного историко-краеведческого музея/Институт археологии им. А.Х. Маргулана НАН РК; ЮКОИКМ. - Шымкент, 1995. – 243 с.

6 Отчет сотрудника Главного Среднеазиатского музея М.Е. Массона о поездке в г. Чимкент и Аулиеата летом 1925 года с 18 мая по 16 августа от 5 сентября 1925 г.//Архивный фонд Южно-Казахстанского областного музея. Лист 6.

7 Тризна Б.П. Приложение к годовому отчету за 1924-1925 гг. Рукопись// Архивный фонд Южно-Казахстанского областного музея. Лист 2.

Түйін: Мақалада тарих және археология ғылымдарының докторы, профессор, Түркіменстан Ғылым Академиясының академигі, көрнекті археолог және тарихшы-шығыстанушы М.Е. Массонның Қазақстан ескерткіштерін зерттеуде, Орта Азия мен Қазақстан археологиясының дамуында, Шымкент қаласының мұражай ісінің қалыптасуына қосқан үлесі көрсетілген.

Ғалым ортаазиялық қалалардың тарихи географиясы мен археологиялық топографиясын, жергілікті сәулет, бейнелеу және қолданбалы өнер тарихын, нумизматика, тау-кен ісі мен металлургия тарихын, Орта Азияның гидрологиясы мен метеорологиясын зерттеуге зор үлес қосқаны туралы баяндалған.

Қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің қайта өрлеуі, егемендік пен тәуелсіздіктің нығаюы жағдайында халықтың тарихы мен мәдениетіне деген ескі догматикалық көзқарасты қайта қарауға мүмкіндік ашылды.

Бұл процеске көптеген ғасырлар бойы жинақталған рухани және материалдық құндылықтардың басты қоймасы болып табылатын мұражайлар елеулі үлес қосады..

Abstract: The article reveals the merit of doctor of historical and archaeological Sciences, Professor, academician of the Academy of Sciences of Turkmenistan, outstanding archaeologist and historian-orientalist M. E. Masson in the study of monuments of Kazakhstan, the development of archaeology of Central Asia and Kazakhstan, contribution to the formation of the Museum business of Shymkent.

The scientist made an undeniable contribution to the study of historical geography and archaeological topography of Central Asian cities, the history of local architecture, fine and applied arts, numismatics, history of mining and metallurgy, hydrology and meteorology of Central Asia

In the conditions of revival of national consciousness of the Kazakh people, strengthening of sovereignty and independence, opportunities to reconsider old dogmatic views on history and culture of the people open

A significant contribution to this process is made by museums, which are the main repositories of spiritual and material values accumulated over many centuries.

УДК: 316.29

Назаров Н.А.

саясаттану ғылымдарының докторы, философия ғылымдарының докторы, профессор

Ташкент сәулет-құрылыс институты, Ташкент, Озбекистан.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ТАРИХИ ПАРАЛЕЛЛИКДЕР

Түйін: Бұл мақалада түркі халықтарының өзара байланысы талданады. Түркі халықтарының этникалық қалыптасуындағы тарихи параллельдер зерттеліп, ұқсастықтар зерттеледі.Дашти Қыпшақ озбектері ретінде лакайлар түрік этномәдени және тарихи компоненттерін біріктіріп келе жатқандығы зерттеледі. Лақайлар құрамындағи этнонимдер

өзбектер, қазақтар және қырғыздарман бір түр екендігі түрік ұлттарының тамыры бір екенінін, түркі халықтарының генеалогиясының ұқсастығын растайды. Фольклорлық үлгілер түркі тілдес халықтар арасындағы өзара байланысқа куә болады. Ел азаттығы жолында лақайлардың Ибрагимбек басшылығындағы көтерілісі зерттеледі.

Кілт сөздер:Негізгі сөздер: түркі халықтар, лакайлар, түрік бірлігі, өзбек, қазақ, қырғыз, ноғай, қарақалпақ, мәдениет, фольклор, диалект.

Қазіргі таңда түркі халықтарының өз-өзін тану жағдайында өзара туыстық мәселелерін талдау өте маңызды тақырыптардан болып табылады. Түркі суперэтносының бір ғана тамырдан басталатындығын тарихи деректер мойындағанын ескерсек біздің алға тартып отырған тақырыптың өзектілігі өздігінен байқалады. Әсіресе қыпшақ даласында қалыптасып шаруашылық халық ретінде Орта Азия аймағында таралған халық өзінің этникалық негіздерін түсінуі аса маңызды. Бұл жағдай тарихи тұрғыдан бауырлас түркі халықтарының құрмет жәнесыйластықпен өмір сүруін қамтамасыз ететіндігіне еш күмән жоқ.

Түркі тілді халықтардың жақындық-бірлігін қамтамасыз ету бүгінгі күнгі елеулі мәселелердің бірі ретінде әлеуметік-экономикалық өмірде маңызды орын алады, ал этногенез және этникалық қалыптасу мәселелері дәстүрлі туыс қандастығының бүгінгі күндегі дамуына да қызмет етеді. Өйткені, этногенетикалық тұтастықты насихаттау, осындай жақындық-бірлікке ерекше көңіл бөлу елдің тарихи сана-сезімін көтеріп, қалыптасу барысы бірдей болған ұлттар арасындағы дұрыс қарым-қатынасты дамытады.

Жұртқа мәлім, түркі халықтарына тән пассионар болушылыққа, яғни игеруге, жасампаздыққа бейімді болған ішкі энергетикалық түйсік Орталық Азия ендіктерін бойлап батыл қадаммен жүруге жағдай жасап келді. Мұндай пассионарлық сипат лақайлардың да Орталық Азия ендіктерін бойлап таралып кетуіне түрткі болды. Тарихтан мәлім, түркі халықтары, негізінен жылқышылыққа байланысты, кең жайлаулар іздеп, ұзақ уақыт бойы өзендер жағасы мен су көздеріне қарай көшу арқылы өмір сүріп, көшпелі және жартылай көшпелі мәдениетті дамытқан болатын.

Тарихи дереккөздердің дәлелінше, Алтайдан Тянь-Шаньға шейін созылып жатқан Орталық Азия аймағы түркілер, монғолдар, тибеттіктер үшін мал бағуға қолайлы аумақ болып есептелген, түркі суперэтносының қалыптасу барысы да осы Орталық Азия ендіктерімен тікелей байланысты болған. Жұртқа мәлім, түркі халықтары мал өсірушілер ретінде Алтай өлкесінде қалыптасқан болса да, Монғолия арқылы бүкіл Орталық Азияның оңтүстік-шығыс аумағына таралып кетіп, аймақтық өркениеттену (мәдениеттену) барысының басында тұрған. Біз бұл өркениетті «Орталық Азия өркениеті» не «Көшпелілік өркениеті» немесе «Мал шаруашылығы өркениеті» деп атаймыз, әлде атамаймыз ба, олар бәрібір мән-мағына жағынан «Түркілер өркениеті» болғандықтан назар аударуға лайықты. Осындай тұрғыдан қарағанда, өзбек ұлтының құрамында өмір сүретін лақайлардың қазіргі Тәжікстан мен Ауғанстандағы жерлері түркі халықтары үшін, соның ішінде лақайлар үшін де олардың ата-бабаларына тиесілі тарихи аумақ болып есептеледі де, бүкіл түркі суперэтносының қалыптасуы мен дамуында дәл осы аймақтың өзгеше бір маңызы болған. Сонымен қатар, түркі суперэтносы осы географиялық аймақтың геосаяси және геоәлеуметтік мәнге ие болуында жетекші рөл ойнаған.

Ғылыми қауымдастыққа мәлім, өзбек ұлтының құрамындағы лақайлардың негізгі этникалық тобы Орталық Азия ендіктерімен байланысты. Бұл ендіктердің ерекшелігі сол, олар Қыпшақ даласының солтүстік-шығыс бөлігінен басталып, қазіргі Тәжікстанның ортаңғы және батыс аумақтарын қамтиды. Сонымен қатар, лақайлардың Дешті Қыпшақ тұрғындарына тән этнолингвистикалық құрауышты өздерінде іске асыруы, бүгінгі әдеби өзбек, қазақ, қырғыз, ноғай, қарақалпақ тілдерінің арасінда диалект болып сөйлеуі – олар түркі этникалық құрауыштардың көпшілігіне тән лингвистикалық мұраны нақты түрде

көрсетіп келеді дегенді дәлелдейді.

Әрине, мұнда әлеуметтік-экономикалық және саяси-әскери факторлардың әсері сезіледі. Егер әлеуметтік-экономикалық фактор болып, малшылар, негізінде жылқышылар болған, өз жылқыларының аяғымен кең жайлауларға ұмтылуға бейімді болған түркі халықтарының осындай бейіміділік қасиеті табылса, саяси және әскери факторлар жергілікті халықтың белгілі бір тобына қарағанда XVI ғасырда Шайбанихан тобымен бірге шығысқа қарай жылжуға, ал кейінгі кезеңдерде, атап айтқанда: XVIII ғасырдағы жоңғарлардың Дешті Қыпшақ аумағына жасаған шабуылы нәтижесінде және XIX ғасырдағы Патшалық Ресейдің қазақ және қырғыз жерлеріне жасаған шабуылы салдарынан тағы да Шығысқа қарай жылжуға себеп болды. Осы топтың бір бөлігі жергілікті тіл ерекшеліктері (диалекті), әдет-ғұрыптары, дәстүрі мен менталитеті тұтас болған лақайлардың этникалық құрамына қосылып кетуін қамтамасыз етті. Өйткені, көші-қон процестерін бастан өткеріп отырған топ тіл мен діл ерекшеліктері бірдей болған этникалық бірлікпен бірігуге өте құштар болады.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, XVIII ғылымның биринчи ярмида Қипчақ даласы жана Жетисувда қалмақлардиң басқини қирғизлар, қазақлардың бир тобини Бухара, Ысар, Колапқа кошип кетишиге алип келди. Тили, салт-дастури бир боған бу елллер лақай этноними астида бирлешеди. Қазақ елінде XVII-XVIII ғасырларда жасап, жоңғарлар мен қалмақтардың басқыншылығына қарсы елді біріктірген Қараменде би деген әулие болған. Қазіргі Тәжікстанның астанасы Душанбе қаласынан 20 километр қашықтықта Лақайлар жасайтын үлкен Қараменде, Алматы ауылдарының екі жарым ғасырдан бері бар екені лақайлардың қазақтармен этногенетикалық жақындығын билдиреді.

Кеңес окимети орнашқан соң 1927 жил Лақай-тәжік ауданы құрамындағы Қараменде ауылдық кеңесі деп белгіленеді де Қараменде ауылдық кеңесі құрамына Кавки, Жермешіт, Қызылқыстақ, Қорқұдық, Пахрабат, Борбұлақ, Хораз, Қышылы, Күрдексай, Мырзағұлабат, Түйешіабат, Ешме, Шар-шар, Тасбұлақ, Кішімерген, Оразбай, Ақбас, Күнтуабат, Озденабат, Ақсарыабат, Қараменде және Алматы сынды ондаған ауылдар болған. Қазир бу авулдардиң қай бири бар, қай бири жоқ.

Қараменде бидің қабірі Қазақстанның Қарағанды облысы Ақтоғай ауданында 1992 жылы қайта қалпына келтіріліп, 2012 жылдың сентябрінде Балхаш қаласында үлкен ескерткіштің орнатылғаны осы тарихи тұлғаның халқымыздың тарихий памятидаги орнын көрсетеді.

Тажикистандағи Қараменди ауыли тұрғындары Қараменде бидің ұрпақтары болып, өз аталарының құрметі үшін өз ауылын сол кісінің атымен атаған. Еки ел байланисиниң тағы бір негізгі жағы лақайдың үлкен руы Есенқожа деп аталады, бүгінгі Шымкент жаңындағы Сайрамда Есенқожа, яғни Қазы Байзабидің кесенесі бар. Бұл кесененің төменгі бөлігінде Көктас деген ауыл жатыр. Лақайлардың Есенқожа руы орнасқан Душанбе қаласынан 10 километр қашықтықта Көктас ауылыда бар. Бұдан тыс Сайрамдағы Көктастан 20 километр қашықтықта Сұлтанрабат деген ауыл бар екен, Душанбедегі Көктастан да осындай қашықтықта Сұлтанабад ауылы бар екені – Сайрамдағи Эсанхожа, Коктас, Султанрабат топонимдериниң лақайдар тарихи минан байланистарини кўрсетеди. Лақайдарда жилқишилиқ, қимизшилиқ минан шуғулданип, ақ-қара отавдар тикиши – қипшақ тилиде сўйлейтин ултар минан тарихи жане тағдиринин охсаслиғини билдиреди. Лақайларда қыпшақ диалектінде сөйлескендіктен, олардың қазақ елі ауызекі шығармашылығымен байланысты жері көп. Бєл тамырдыҕ бірлігін білдіріп, алыс емес, үш-төрт ғасыр бұрын лақаймен қазақ бір ел екенін көрсетеді. Түркі ел жылқысының аяғымен ақырын іздеп, Сырдария мен Әмудария аралығында орналасып алғаны сыр емес. Сондықтан ілгеріде, бұдан екі ел бір-бірін бауыр басып, жүрген. Бүгінгі таңда (Шымкентская обл, Ленинский район, Колхоз Энгельс.Уч. Кизил-Сингер. Воразов Мейрманның (60 жасты шал, бұрын Тәжікстанда жасап, 1990 жыл Қазақстанға көшіп

келген) айтуынша қазақтармен лақайлар ілгеріден, Совет кезеңінде бүгінгі Тәжікстанда бірге жасап, қыз алып, қыз беріп жүрген. Ол кісінің айтуынша орыстардың 1723 жылғы басқыншылығынан соң Маңғыстау Хоразм Бұхара арқылы Балжуванға барған жүздеген қожалық қазақтарды лақайдан аз ауылдарына қоныстандырған екен. Олардын Қалнияз деген қазақ ақының лақай елінің байлығы туралы, ар-намысы, елінің қазаққа жақындығы туралы былай деген екен.

Барсам салем айта бар,
Қалуби минен болисқа.
Биз не қилдиқ, кўзи кок,
Жунғар минен орысқа.
Одан кейин биз келдик,
Балжуван, Колап қонисқа.
Он еки алван дени бар,
Ең майдасын айтайын.
Зығыр менен тары бар.
Сығып тартқан майы бар.
Эр есиктың алдында.
Мыңден орген қойы бар.
Лақай деген ели бар.
Кунде мереке тойы бар.
Қыз-келиншек жыйылып,
Қыйқулап муше шапқандай,
Қара байыр аты бар.
Кейинимнен кеме жунғармен орыс,
Осы Лақайымның Шайқасқандай ойы бар…

Бұлар екі елдің бір-бірінеқолайлы өмір сүргенін, жасағанын көрсетеді. Лақайлардың қырғыздарға да ұқсастық жақтары көп. Қырғыз фольклорида:

Каптап калмак кирген соң,
Токтоно албай кыргыздар.
Дунуйону чачыптыр –
Ысар менен Колапка
Конторуле качыптыр.

Анжиян, Колап, Ысарға,
Качып барган кыргыздар.
Он тутуну баш кошпой,
Тополону тоз болуп,
Тозуп кетти ошондо.

Ала-Тоонун жерине,
Калмак басып киргенде,
Ала-Тоонун кыргызы –
Ысарға уркуп жургенде.

Ысар менен Колапка,
Азып кеткен кыргыздын,
Арқасынан жонойин –
Сыйынайын арбакка
Кантип берем балдарди –
Калдамадай қалмакка...

Бұл төрт-бес жолды өлеңдер лақай этногенезінде қазақ элементтерімен бір қатарда қырғыз элементтерінің барлығын дәлелдейді.

XVIII ғылымдың екінші жартысынан бастап, Бұхара әмірлігіндегі Гиссар және Балжуан (Колап) бектіктерінің жерінде этномадений процестер арта барип лақайлар этнотарихий аренада орин егелей бастайди.

XVIII-XIX ғылымлерда аймақтағы лақайлардың абырой-беделі артып, ірі жайлаулар соларға қарасты болып қалады. Олардың асыл тұқымды Лақай жылқылары мен Гиссар қойлары Бухара, Қоқан базарларини егелей бастайди. Бүгінгі күнде де таулы ауыларда мұндағы әйелдер еркектермен бир тур ат чаптиради. Бұл лақайлардың атқа болған қызығушылығын билдиреди. Лақайларда жилқи шаруашылығы осгенлиги сабеп, XX ғасырдың 70 – жылларига чейин қымыз жетыштирув бар еди. Хрущев саясати жылқиларды қиран кетиргеннен соң қымызди жетиштирувгеда имкан бомади. Лақай фольклорида қимиз турали:

Шапирда Шадманга бер,
Тўрдеги тўртевге бер,

Возиң ичда маңа бер,

деген создерини откен ғылымниң жетмишинчи жиллари бабалардан ешитер едик. Биз лақайлар Қырғызстан, Қазақстан жериге кесек, «Баш бабамнан қаған қимизим» деп қимизди тойип-тойип ичип, тарихимизди естеймиз.

Лақай ұлысы үлкен төрт руға бөлінеді, бұлар: Есенқожа, Бадырақты, Байрам және Төртуыл.

Бұхара әмірлігінің Гиссар бектігінде жасаған лақайлардың Есенқожа мен Бадырақты рулары XX-ғасырдың 20 жылдарына дейін Гиссар лақайлары деп, ал Балжуан бектігінде жасаған лақайлардың Байрам мен Төртуыл рулары — Балжуан лақайлары (қазіргі Колап лақайлары) деп аталип келеди.

Есенқожа руы — күрдек, нарын, ақсари, отарчы, өзден, түйечі, құлбачче, мырзағұл, алтмыш, мәліш, күнтуу, құлымбет тармақтарына; бадырақты руы — қызылбай, келекей, парча, жүніс, катте мерген, кіші мерген тармақтарына; байрам руы — төртата, шекей, давет, чегене тармақтарына; төртуыл руы — үчұұл, сүйіндік, бұрындық, чал, көсе тармақтарына болинеди. Әрбір тармақ өз орнында этникалық тұрғыдан кіші шежірелерден құралады, олардың жалпы саны 160 тан артады. Лақай урулари негизли қипчақ тилинде сойлешувчи турки улттар минан охшаш. Лақайларда туртуул, суюндук, бурундук, рысай, қабанай, малыш, байназар, серкеч, ўтеш, кунтув, ақсары, сары, мырзағул, озден, қармыш, тентек, азав, досай, парча, жунус, каллер, таңриберген, серке, алтыбай, коңур уруулари қазақ, қырғыз жане қарақалпақтермен бир тур.

Революцияға дейін лақайлар өзбек халқының негізги бөліктерінің бірі ретінде Бұхара әмірлігіде белгілі бір орын алып, жоғари мәртебеге жеткен. Олардың негизли қызмет түрі мал шаруашылығы болған. Улақ чабувда олардың даңғы ашып, лақайи жылқылар елдиң абиройиға абирой қошқан.

Ел фольклорида:

Кишнейди жийрен-қашқа,
Чабади таву ташқа.
Аҳ, во лақай атиниң –
Теңи жоғ еди ашна, тортликлери Лақай атлариниң шуҳратини билдиреди.

Лақайда:

Бир кун вомириң боса ат ал,
Еки кун вомириң боса хатин ал, деген ҳикметлери ат инсан омириниң негизли қиррасиға айналғанини билдиреди.

XX-ғылымнин 20-30 жылдарында лақайлар азаттық қозғалысыға актив қатнашқан. Чиғиш Бухарадағи Ибрайимбек Лақай башчилиғидағи бул азаттиқ қозғалиши бальшевиклер таманидан бастирлғаннан соң лақайлар қуғын-сүргін саясатының қурбаниға айналип, *журт елекленип, ел болекленгеннен соң* елдиң бир қисми Амудайрадан кечип Авғанистан отип кеткен боса, бир қисми басмачи аталип қирилип-жойилған.

Ел фольклорида:

Большевиктер дували,

Жайилип чиғар чумали,

Чумалича бомади

Лақайлардиң вобали. Деп айтилувчи тортликлер откен ғылимниң 30-жиллари лақайлар трагедиясини билдиреди.

Лақайлардың өзгеше бір әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері бар. Лақай қыздарының қолынан шыққан тігін мапрамеші, жүк чарығыш, айна-халта, чай халта, табахлав, серпе, боғжама және соларға ұқсас басқа да ұлттық мәдениет үлгілері тек қана Орталық Азияда емес, тек Батыс Еуропадағы да этнографиялық мұражайлардың көркіне көрік қосып отыр. Әсіресе лақайлардың жүрме, бастирма тақиялары этник мәдениеттің өзгеше бір үлгілері болып көзге түседі.

Лақайлардың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, бұл халықтың қайталанбас ауыз әдебиеті мен диалекті тұрақты ғылыми изерттеуді талеп қылады. Озбек улти қураминдағи лақайдар минен – қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқир жане ноғай тарихий бирлигини изертлев учун – фольклор, лингвистика, антропология, этнография материалларига кең диққат берувимиз лазим, шунда елдиң асил тарихи келип чиғабереди.

Жалпы алып қарағанда түркі халықтардың бауырлас ел екендігін тарихи және фольклорлық материалдар дәлелдейді. Әсіресе қыпшақ даласында қалыптасып, кейінірек Орта Азия аймағынының байтақ даласына кең таралған халықтар, қазіргі таңда өздерін түркі ұлттар мен ұлыстар деп айтқанымен, олардың шежіресіндегі этноним мен антропологиялық ерекшеліктер бұған дәлел болады. Түркі халықтардың мәдениеті мен руханиятына тән жалпы фольклор мен өнер туындылары, сондай-ақ өмір сүрудегі ұқсастықтар осы халықтардың бір екендігін дәлелдейтін негізгі айғақ болып табылады. Сондықтан да қазіргі таңда этнотарихи параллелдік сипаттағы мәселелерді зерделеп оны жұртшылыққа көрсету түркі әлем өкілдерін, әсіресе жас ұрпақты этнотарихи шындықпен таныстыру өте маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ахмедов Қудратулла. (2007). Озод юртнинг обод гўшаси – Фахрободим //Замондошгазетаси. Душанбе, 2007 йил, 26 декабрь, №39(142).- Б. 8-9.
2. Басмачество: социально-политическая сущность. (2004). Ташкент: «Фан», 1984. Саййид Мансур Олимий. Бухоро-Туркистон бешиги. Бухоро. 106 -бет.
3. Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. (1963). - Душанбе, – 460 стр.
4. Кармышева Б.Х. (1954). Узбеки-локайцы южного Таджикистана. – Сталинабад.
5. Назаров Н.А. (2010).Лақайлар: этнография, лингвистика ва фольклор. – Тошкент: Tamaddun.
6. Саттаров Қыдыралі. (2006). Қазақтың ерлик эпостары. Алматы, «Жазушы». 257-421 бб.

Abstract: This article analyzes the interconnection of Turkish nations. Historical parallels in the ethnic formation of Turkic peoples are studied and similarities are investigated.The Lakays are investigates as a Dashti Kipchaks Uzbeks examined Turkish ethno-historical

and cultural components. The ethnonims in the structure of Lakayssimilarly with Uzbeks, Kazakhs and Kyrgyzs. Also confirms the similarities the genealogy of Turkic nations. The folklore samples are testify to the interconnection between Turkish speaking peoples. In the course of the liberation of the country, the rebellion Lakays by Ibrahimbek was investigates.

Key Words: Turkic peoples, Lakays, Turkish unity, Uzbek, Kazakh, Kyrgyz, Nogay, Karakalpak, culture, folklore, dialect.

ӘОЖ: 84

Омаров Н.Қ., Нақышова А.Н., Шәріп С.Н.
ф.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
мұғалім, №198 жалпы орта мектеп, Қызылорда, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ЖАПОНИЯ» МАҚАЛАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

Түйін: «М.Әуезовтің XX ғасыр басында айтып кеткен сөздері, әсіресе «Жапония» мақаласындағы ойлары әлі күнге өзекті» деп жазушының көргендігін мақтауға болса да, сол кезде айтылған мәселелердің әлі күнге шешімін таппағанына мақтану мен оны сөз ету мүмкін емес.

М.Әуезов Жапония тақырыбын зерттей жүріп өз қоғамының, өз халқының әлсіз тұстарын таныды. Сол олқылықтарды өз шығармашылығында сөз етті. Мәселе көтерді. Жапон халқының дамуына кері әсерін тигізген көптеген қасиеттерді қазақ халқынан да байқап, солардан құтылуға үндеді. Халыққа жол көрсетті. Шын өнер адамының, жалпы әдебиеттің негізгі мақсаты осы емес пе? Бұл тұста да М.Әуезов Хәкім Абайды ұстаз тұтады.

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,

Өлеңі бірі - жамау, бірі – құрау, – деген жолдарды Хәкім Абай Бұқардан бөлек Зар заман ақындарына кіретін Шортанбай мен Дулаттың өлең құрылысын сынап жазып отыр ма еді? Жоқ. Ол бұл ақындардың халық басындағы қаралы күйді жырлап, одан шығар жол көрсете алмағанын сынға алған. Міне, М.Әуезов те осылай өнер адамдарының халыққа жол көрсетіп, бағыт сілтеу керектігін білді және сол білгенін іске асыра алды.

Кілт сөздер: М.Әуезов, Жапония, Абай, мешеулік, жапон, проза, мақала, Мэйдзи реформасы, Қорғансыздың күні.

XX ғасырдың алғашқы ширегі қазақ халқының жаңа жүйеге және өмірі мен өнеріндегі жаңа бетбұрыстарға үйрену кезеңі болды. Бұл уақытқа дейін қазақ топырағында Абай бастаған кәсіби поэзия болды. Бірақ, проза мен драматургия, журналистика мен әдебиеттану салаларының деңгейі төмен еді. Осы кезеңдерде қазақтың оқыған азаматтарының барлығы дерлік қазақ халқының өнері мен мәдениетін дамытуға өлшеусіз күш салды. Әдебиетке ақын болып келгендер проза мен драматургия салаларында да тер төкті. Журналистика саласын айтпаса да түсінікті болар.

Осындай әлі буыны қатып үлгермеген, қалыптасу үстіндегі мемлекетке, халыққа үлгі етер мемлекет, бағыт алар бағдаршам керек еді. Сол кезеңдердегі Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов бастаған зиялы қауым өкілдері осы бағытты, жолды іздеді. Ал жол жапон топырағынан табылған болатын. Көптеген ізденістер мен зерттеулердің нәтижесінде қазақ мемлекеті Жапония мемлекетінің жолымен дамуы керек немесе осы жолмен дамыған жағдайда ұлттық болмысымызды сақтап қала аламыз деген сыңайда көптеген мақалалар жарық көрді. Солардың ішіндегі ғылыми тұрғыда, жан-жақты зерттеліп, зерделеніп жазылған дүниенің бірі М.Әуезовтің «Жапония» атты мақаласы еді.

«М.Әуезовтің «Жапония» мақаласы және оның шығармашылығына әсері» атты мақалада 20 жасар, енді қалыптасып келе жатқан жазушының тың ізденістерін тілге тиек етіледі. Заңғар жазушының «Жапония» тақырыбына ізденістері кейінгі

шығармашылығына мысқалдай болса әсер еткенін, жазушы өміріндегі ешбір ізденіс із-түссіз жоғалмайтыны осы мақалаға жүк болған. Сонымен қатар, қазақ әдебиетіне XX ғасыр басындағы жапон әдебиетінің әсері туралы да бірқатар мәселелер қозғалды. Ал жапон мен қазақ халықының тамырластығы жалпы мақаланың сыртқы қалыбын құрып тұр.

***

Жапон халқынның аңыздарының бірінде өздерінің осы аралдарға ит соңынан еріп келгендері туралы баяндалады. Аңыз түбінде белгілі бір деңгейде шындық жататынын ескерсек, еріксіз мұз басу дәуірінің соңғы кезеңінде Азиядан Америка құрлығына ауған прототүркілер, біз үндіс деп білетін тайпалар жайында ойлануға тура келеді. Өйткені, тарих ғылымындағы соңғы жаңалықтарда Азиядан жаңа құрлыққа бизон соңынан Беринг бұғазы арқылы асқан халықтар ит жетектеп өткені туралы деректер кездеседі. Бұған ежелгі үндіс иттерінің ДНК сараптамасының Азиялық иттермен сәйкес келуі толық дәлел болған. Шығысқа қарай ит жетектеп жылжыған ежелгі түркілердің бір бөлігі бүгінгі жапон аралдарын мекен етіп қалғаны туралы да болжам жасауға толық негіз бар. [1] Бұл болжамға жапон халқының өздерін Алтай тауларынан тарататынын тағы қосыңыз. Бүгінде күншығыс елін зерттеп, көптеген еңбектер жазып жүрген Ш.Жылқыбаева екі халықтың тіліндегі ұқсастықтарды алға тартады.

«Көбіне өзгеріссіз қалатын сан атаулары қазақ-жапон тілдерінде ұқсас. Тіпті, қазақтың «жетіген» аспабына ұқсас жапондықтарда «шичиген» атты жеті ішекті аспап бар. «Шичи» - жеті, «ген» - ішек деген мағына береді».[2] Жалпы екі халықтың тамырын байланыстыратын осындай деректерді көптеп келтіруге болады. Мұны тарих десек, рухани-мәдени және экономикалық дамуда да екі елдің байланысы бар. Дәлірек айтқанда XX ғасыр басындағы зиялы қауым өкілдері қазақ елінің даму бағыты ретінде Жапонияның даму жолын ұсынған еді. Олардың ішіндегі бұл тақырыпты алғаш қозғаған – Мұхтар Әуезов болатын.

М.Әуезов атақты «Жапония» мақаласын жазған кезінде небары 20 жастағы азамат. Яғни бұл мақала 1918 жылдары жазылған. Жаңа құрылған қызыл өкіметтің бұл кезеңдерде алыс қазақ жеріне қанды қолы толық жете алмай жатты. Сондықтан болар алғашқы кездерде аталмыш мақалаға аса назар аударылмаған еді. М.Әуезовтің мақаласының мазмұнындағы ойларды Алаш зиялылары ішінен А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытовтар да біршама қозғады. «Неге?» деген заңды сауал туады, әрине.

Бұл сұраққа М.Әуезовтің мақаласынан нақты жауап таба аламыз: «...тарихтың осы айтылған жолы Жапонияға келгенде өзгеше бір рақымдылыққа түсіп, өзі демеп, бойын зорайтып, көркейтіп, қалпына бүткіл дүниені әрі шамдандырып, әрі қызғантып, ішін қайнатып отыр.

Жапонияның әуелгі мешеу болып, дүние жарығынан меңіреу болып, өзінің, өзгенің не күйде екенін білмей отырған қалпынан шығуына себеп болған нәрсе – өзге Англия, Франция, Голландия секілді білімді жұрттардың Жапония надандығымен пайдаланғысы келген қомағайлығы болды», [3]– деп негізгі ойын бастаған 20 жасар М.Әуезов Жапония тарихындағы ең үлкен өзгерістердің бірі – Мэйдзи реформасына кеңінен тоқталады.

Жалпы XX ғасыр басындағы Азия халықтарының Жапонияға еліктеуіне таңданар түк те жоқ. Өйткені бұл кезеңдегі Азия елдерінің барлығы дерлік дамымаған, мешеу, басқа алып мемлекеттердің боданындағы елдер болатын. Солардың ішінде жалғыз Жапония өз алдына дербес ғұмыр кешті.

М.Әуезовтің 1918 жылдардың өзінде күншығыс мемлекеті турасында осынша көп білетіндігі тағалтады. Заңғар жазушы аталмыш мақаласын жазушылық эмоцияға салынбай, нағыз ғалым ретінде салқын жазып шыққан. Ол өз еліне жапон жолын қаншама

үлгі етсе де, табынуға ұрынбайды. Біз мұны мақаланың соңғы жағынан, Жапонияның әлсіз тұстары туралы жазған тұстарынан анық байқаймыз.

«Өзге жұрттың ептеп жай жеткендерінің бәрін түгелімен тез сіңіріп ала қою мүмкін жұмыс емес. Мұндай бірбеткей, сыңаржақ қалғандық Жапонияның ішкі хал-жайын тексерсек көрінеді. Әуелі Жапониядағы оқу жолын қарастырайық.

...Жапония оқушыларына осы күнге дейін қиындығы кетпей жүрген бір нәрсе – Қытай мен Жапония әдебиетінң ерте қосылып кеткендігі; бұл қосылу себепті Жапонияның жазба сөздерінің бәрін қытай тілі кернеп, Жапонияның өз тілін жеңіп кеткендік. Міне, сондықтан Жапонияның кітап тілі мен сөйлейтін тілі жат, екі басқа»,[3] – дей келіп, ары қарай Жапониядағы әйелдер тақырыбына тоқталады.

Шындығында да жапон тілі қытай тіліне жеңілген тіл болатын. Әдебиеті де солай. Бірақ XX ғасыр басына қарай осы олқылықтың орны тола бастады. Яғни Жапониядағы кітап тілі, жапонның тілі қытай тілін бағындырып, қалыпқа түсе бастаған еді. Бұған дәлел ретінде XX ғасыр басындағы бірқатар жапон жазушыларын алға тарта аламыз. Әрине, олардың басында К.Оэ, Я.Кавабата, Р.Акутагавалар тұр. Бұл жазушылар жапон ұлттық прозасының негізін қалаушылар болып саналады. Десек те, бұл кезеңнің өзінде жапон әдеби тілі қалыптасып, оқыла бастағанда да жапон жазуышлары қытай мифтері мен аңыздарынан алыс кете алған жоқ. Иә, өздеріне тән мінезі мен көркемдігі болды, бірақ желі қытайлық. Мұның да жауабы М.Әуезовтің мақаласында бар. Жазушының Жапонияның діні турасында айтатын тұсын есіңізге алыңызшы: «Жапония бір дінді тұтқан халық емес, қашаннан неше дінді ұстанып келе жатқан жұрт. Бұлар Будда дінін де, Конфуци дінін де тұтынды».

Ал Конфуцидің ілімінің астарында қытай халқының танымы мен түсінігі жатқаны белгілі емес пе?

Жоғарыда айтқан жапон жазушыларының шығармалары көп кешікпей қазақ топырағына да жете бастаған. Әсіресе Р.Акутагава көптеп оқылғанға ұқсайды. Қазақтың кәсіби прозасы XX ғасыр басында, қалыптасып келе жатқан кезеңде қазақ ертегілерінің үлгісінен нәр алып, соңыра әлем әдебиетіне бірден бет бұрды. Әсіресе осы кезеңдерде күншығысқа көптеп үңілген қазақ жазушылары прозаның да негізгі даму жолы ретінде жапон әдебиетіне жіті мән берді. Ж.Аймауытовтың:

– Жазам ба? Жазбаймын ба? Онда сіздің жұмысыңыз жоқ. Менің жазуымды тергейтін сіз емес, жорналшылар, – деп сырт бердім. Одан жаман әкіреңдеді.

– Танымасаң, танытармын. Одан да шыныңды айт! [4]– деп басталатын «Елес» әңгімесі есіңізде болар. Жапон жазушы Р.Акутагаваның да дәл осылай елеспен жазу, дүниенің сыры төңірегінде тілдесетін «Түнектегі диолог» атты әңгімесі бар.

Сонымен қатар, өзіміз сөз етіп отырған М.Әуезовтің алғашқы 1921-1925 жылдарда жазылған «Кінәмшіл бойжеткен», «Қаралы сұлу», «Жетім» әңгімелерінен жапондық нәзіктік байқалады. Бұл кездерде М.Әуезов Семей қаласындағы мұғалімдер училищесінде қызмет атқаратын.

Жапон прозасы негізінен орыс жазушысы Ф.Достаевскийдің шекпенінен шыққан болатын. Әрине, толықтай емес. Бірақ психологиялық иірімдер мен адам жанының ішкі бұралаң жолдары мен сүрлеулерін суреттеуде жапон жазушылары Ф.Достаевскийге еліктейтін. Осы ұшқын XX ғасыр басындағы қазақ жазушыларында да байқалады. Яғни қазақ әдебиетіндегі проза қаз-қаз тұра бастаған шағынан-ақ әлем әдебиеті мен қазақ танымының арасынан өзінше жол тапқан еді. М.Әуезов, Ж.Аймауытов, Б.Майлин секілді қаламгерлердің XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі туындылары біздің осы сөзімізді шегелей түседі. Қазақ қаламгерлері екі, тіпті одан да көп халықтардың синтезінен өз жолын тапқан тұста «кеңестік реализм» деген жасанды жанр пайда болды. Пайда болған жоқ, қызыл өкімет күштеп енгізді. Бұл әдеби ағымда шығарманың формасы маңызды

емес. Мазмұны ғана маңызды. Әсіресе, партия мен өкіметті жақсы қырынан суреттеген тұстары ғана.

М.Әуезов Жапония туралы мақаласын жазу кезінде көптеген ізденістерге барғаны байқалады. Әрі ол өз шығармашылығы үшін үлкен пайдасын тигізді.

Мысалы М.Әуезовтің «Жапония» мақаласы мен «Қорғансыздың күні» әңгімесі арасында да үлкен байланыс барын байқауға болады. Мақаладағы жапон мешеулігі турасында: «Бұдан соңғы бір жаңалығы: Бұрын Жапонияда әрбір тайпаны бір даймоис, яки князь билейтін. Бұлардың бәрі де қол астындағы халқынан алым алып, қолдарына көп батырлар, яки әскер сақтайтын. Бұлардың өзі білімсіз, өзі жуан болған соң елге келтіретін зияны көп болды. Жаңалық оларды да орынан домалатты», – дейді.

«Қорғансыздың күні» әңгімесін де осындай еріккен бай мен оның жылпос көмекшісінің қарапайым халыққа қанша қасірет сыйлайтыны туралы айтылмай ма? Мақалада айтылған әрбір тайпаның «даймоисы» біздің болыстар да, болыстың ұстайтын батырлары мен әскері барымташылар. Олар да мешеу Жапонияның даймоистары секілді халыққа зияны көп болатын. Жалған намысты ту етіп, барымташыларына өзгенің малын шаптырып, ел мазасын алар еді. М.Әуезов әңгімесіндегі қорғансыздардың жанайқайына, Ғазизаның өліміне адам емес, қоғам, сол кездегі сондай билікке мүмкіндік берген заман кінәлі.

Жазушының «Қорғансыздың күні» әңгімесі 1921 жылы «Қызыл Қазақстан» газетінде басылған. «Жапония» мақаласынан кейін 3 жылдан соң. Яғни жазушы мешеу жапон мен өз тұсындағы қазақтың проблемаларын қос векторлы параллел қарай алып, өз шығармалары арқылы әдебиет айдынында Мэйдзи реформасын жасағысы келген деуімізге де болады.

Әңгіме: «Ғазизаның шашы азырақ дудырап қапты. Денесінің жартысын қар басқан. Әкесінің бейітіне жабысып, қасіретті өмірдің ақырғы қуатын сол жерде берген екен. Өлер сағатына шейін қабағын басқан қайғы бұл уақытта жадыраған ізі қалған жоқ. Балалық жүзінде: «Менде жазық жоқ, мен тазамын»,— деген ашық тазалықтың белгісі, қайғы-қасіреттен сейілген жас баланың ажары бар.

Жауыздықтың жас құрбаны қасіретке толы өмірінің азапты ақ түтегінен адасып өліп, мәңгі толас тапқандай, – [6] деп аяқталатын еді. Бәлки жазушы әңгіменің соңғы шешімі арқылы мұндай болыскейлерден ертерек құтылмасақ, бастықсымақтардың ертерек көзін жоймасақ көрген күніміз Ғазизаның күні деп айтқысы келгендей. Өкініштісі сол, бұл шығарма Кеңес өкіметінің оң жамбасына келіп, байлар мен болыстарды жерге тыққан шығарма деп танылған. Арғы мәні мен ойы ол заманда қаралған жоқ.

М.Әуезов Жапонияны зерттей жүріп, өзінің көркем шығармашылығына да бірнеше ықпалды дүниелер тапқанын осылайша байқауға болады.

Мақаладағы: «Жапонияның бұларға қарсы бетке ұстайтын қаруы болмады. Көп айлалы, қомағай, білімді жұрттардың ортасына түсіп, өзіндігінен айырылып, халыққа жем болатын уақыт келді. Осы себеп қамшы болып, Жапонияның сүйегіне сіңген ұлтшылдық, жігерлілік қаны оянды. Айлалы, азулы, жауға өзінің ұстап келген қаруындай қару ұстап, өзінің сүйенген тәртібіндей тәртіпке сүйенбесе, басқа лаж болмайтын болды. Жұрт басшысы, қамқорлары бұл халді ұғып, осының жолына бастарын сарп етіп, жаңа жол табуға ізденді», – деген сөздер кездеседі.

Біздіңше М.Әуезов осы пікірді айтар тұста Абай мен әкесі Құнанбайдың арасындағы диологты негізге алса керек. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы әке мен баланың диологын еске түсірейік:

– ...Үшінші, орысшылсың. Солай қарай ден қойып барасың. Дін, мұсылман жат санайтынын ескермейсің! – деді.

– ...Үшінші, орысты айттыңыз. Халық үшін де, өзім үшін де дүниенің ең асылы – білім-өнер. Сол өнер орыста. Мен барлық тірліктен ала алмаған асылды содан алатын

болсам, ондай жер жатым бола ма? Жатырқап, қашықтауым надандық болса болар, бірақ қасиет болмас...– деді. [5]

Жазушы М.Әуезовке де, ғалым М.Әуезовке де, журналист М.Әуезовке де Абайдың әсері аз болған жоқ екенін осыдан-ақ байқауымызға болар. Тек М.Әуезовке емес, сол замандағы барша қазақ зиялыларына Абайдың әсері зор болған.

Абай мен әкесі Құнанбай арасындағы бұл диолог ертеден белгілі. Шындығында да өмірде болған әңгіме. Тек біршама басқа болған еді. Бұл туралы М.Әуезовтің өзі жазады. Ол «Абайтану» атты ғылыми монографиясын 4 рет қайта өңдеп бастырған. Соның алғашқы екі басылымында Абай әкесінің орысшылсың деген мініне: «Заман орыстыкі, ол – жеңген, біз – жеңілген елміз. Ендігі күнде алысатын дұшпанның айласы мен әдісін білмесең, алысқа шығудан мағына жоқ. Мен орыстың өзін сүймесем де, өнері мен ебінен үлгі алуға керек», –[7] деп жазылған болатын. Кейіннен «Абайтану» монографиясына саясаттың араласуымен соңғы екі басылымында бұл сөз жоғарыда «Абай жолында» жазылған диологтың қалпына түсті.

Жапония туралы мақаласы М.Әуезовтің кейінгі шығармашылығына әсер еткен жоқ, оның алғашқы еңбектері де «Жапония» мақаласын тереңдеп жазуға үлкен жол ашқан. Мысалы М.Әуезовтің 1917 атақты «Адамдық негізі – әйел» атты мақаласы жарық көрген. Яғни ол қазақ қоғамындағы әйелдер тақырыбына ертеден мән берген. Жапония туралы мақала жазарда да ол жапон әйелінің тұрмысына үңіледі. Өйткені, адамдықтың негізін әйел деп танитын қаламгер дамыған елдің әйелдері туралы да жазып, өз халқы үшін жол көрсетуі керек емес пе?

«Енді Японияның әйелінің хәліне келейік. Бұрынғы уақытта Японияның әйелі елеусіз күйде болып, ескі ата-бабалар салтымен әйелге өсіп-өну салтымен қарайтын. Бұл күнгі жаңалық ағымы ол салтты қалдырып, әйелді де мемлекеттің құрметті мүшесінің бірі деп біліп, қатарға кіргізіп барады. Әйелдер үшін төменгі дәрежелі мектептер өз алдына жоғары дәрежелі мектептер де салына бастады. Японияда әйелдер оқитын мектептердің тәртібі бұл күнде Европа әйелдерінің мектептерінен артық түр тапты. Әйел оқығанда бір жағынан үй ішінің шаруасын үйрену керек, бір беткей оқумен кететін Европа әйелдері үй шаруасына ыңғайы аз, еркек секілді сөлекет болып кетеді, өмірден алыстап кетеді деп, бар әйелдер мектебінде шаруа жағын құнттап тәрбие қылады». [3]

Мақаладан байқағанымыздай, автор жапон әйелінің күніне қызығушылық танытады. Олардың оқып, көзі ашылып жатқанына және батыстың қарадүрсін білімімен емес, таза жапондық үлгіде білім, тәрбие алып жатқаны жазушыны қатты сүйсінтеді. Шынтуайтына келгенде бұл мәселе бүгінгі күнге дейін өз шешімін толықтапқан жоқ. Тек бұл емес, XX ғасыр басында жазылған «Жапония» мақаласындағы көптеген мәселелер біздің қоғамның әлі де әлсіз тұсы болып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жылқыбай Д. Азиядан ауған американдықтар //«Ақ желкен» журналы. №2 сан, 2018ж.
2. Жылқыбаева Ш. Қызыл қақпаның құпиясы.- Алматы: Жалын баспасы, 2013. - 192 бет.
3. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 1-том: Мақалалар, пьесалар.
4. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. Үшінші том. Повест, әңгіме, аудармалары. - Алматы: «Алаш» баспасы, 2005. - 304 бет.
5. Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 2004. – 368 бет.
6. Әуезов М. Қорғансыздың күні. Әңгімелер мен повестер.– Алматы: «Атамұра», 2002.– 432 бет.
7. Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. – Алматы: «Санат», 1997. – 416 бет.

Аннотация: Статья М. Ауэзова Япония и её влияние на творчество писателя Первая четверть XX века была подготовительным периодом к переходу казахского народа к новой системе и новым изменениям. До этого времени на казахской земли существовала заложенная

Абаем профессиональная поэзия. Но уровень прозы и драматургии, журналистики и литературоведения был низким. В это время все просвещенные казахи выложили все свои усилия для развития искусства и литературы казахского народа. Пришедшие в литературу поэты работали в сфере прозы и драматургии. Что касается журналистики, то тут и так всё ясно. Для неокрепшего, развивающегося государства нужно было государство, которое показала дорогу, направление развития. Представители просвещенной интеллигенций, такие как А. Бокейханов, А. Байтурсынов искали эту дорогу. И нашли её в Японии. В результате многочисленных исканий и исследований появились статьи о том, что казахское государство должно развиваться по пути Японии, и только тогда казахи сохранят своё национальное своеобразие. Среди этих статьи своей научной точкой зрения своими исследованиями выделялась статья М. Ауэзова "Япония ".

В этой работе описывается становление молодого, начинающего писателя. Искания в этой статье повлияли на дальнейшее развитие писателья. В то же время были затронуты некоторые вопросы о влиянии Японской литературы на казахскую литературу XX века. А внешнюю оболочку статьи составляет братство, общность казахского и японского народов.

Abstract: Article Auezova Japan and the world's first creative engineer The twentieth century was the twentieth century for the development of the Kazakh system in the new system and new changes. This is a professional poetry dedicated to the life of the Kazakh land. No doubt, there were prose and dramaturgy, journalism and literary criticism. All this time, all the prominent Kazakh clans have developed their own artifacts for art and literary works of the Kazakh people. The literary poetry worked in the field of prose and dramaturgy. Что касается журналистики, то тут и так всё ясно. For a nonexistent, developing state, the state was necessary, which led to the proletariat, the direction of development. The presidents of the proselytizing intelligentsia Bokeyhanov, A. Baitursynov scoundrels. I found out in Japan. In consequence, many studies and studies have emerged as a matter of fact that the Kazakh state would have to develop in Japan, and only then the Kazakhs will preserve their national self-sufficiency. The article was published in the article by the research staff. Auesova "Japan".

ӘОЖ 911.3

Отарбаева А.К., Момбай Г.Ә.
Магистр, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,Шымкент,Қазақстан
Студент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҰЛАҒАТТЫ ҰЛЫ ТҰЛҒА

Түйін: Тәңірберген Отарбаев ақын және ұлағатты ұстаз болған тұлға.Тәңірберген Отарбаевтің қазақ халқы үшін жасаған еңбектері ұшан теңіз. 1917-1920 жылдар аралығында уездік халық ағарту орындарында жұмыс істеп,ауылды советтендіру,Бержар мен Бадам бойында, Шымкент төңірегіндегі ірі елді мекендерде жаңа мектептер ашып халықты сауаттандыру жолындағы күрестің алдыңғы шебінде болған жан. Тәңірберген Отарбаев 1920-1923 жылдары уездік Қосшы Одағы комитетінің уәкілі болып көптеген болыстарда батырақтар одағын құрып,партия ұяларын ұйымдастыруға мықты көмек көрсеткен адал азамат.Сонымен қатар Шымкентте мектеп меңгерушісі,балалар үйінің директоры болыпта үлкен қызметтер атқарған. Тәңірберген Отарбаев ұстаз ғана емес, сонымен қатар өз тірлігіне өте адал жан,сонымен қатар ақын және көркем әдебиет зерттеуші болған.Тәңірберген Отарбаев жазған өлең,әңгіме,очерктерді сол уақыттағы ел тынысын танытатын тарихи құжат десе де болады. Тәңірберген Отарбаев өлеңдері Түркістан Совет ресбубликасы кезінде Ташкенттен шығатын «Шолпан», «Сана», «Терме», журналдары мен «Ақжол» газетінде өлең-жырлары жиі басылатын.Тәңірберген Отарбаев сонымен қатар ұлы тұлғаларды тәрбиелеп шыққан ұлы тұлғалы ұстаз.

Кілттік сөздер: Болыс, Коммунист, Қосшы Одағы, Комитет, Уезд, Советтендіру, Партия, Ағартушы, Ақын, Одақ, Уәкіл, Нквд

Кіріспе:

Тәңірберген Отарбаев 1893жылдың қаңтарында Шымкент қаласы,Қатынкөпір ауылында, он саусағынан өнер тамған Отарбай ұстаның шаңырағында дүниеге келген.

Тәңірберген Отарбаев медресе оқыған кездері ол шығыс,қазақ әдебиеті бұлағынан еркін сусындай Әкесі Тәңірбергенді сол кездегі беделі жоғары Кенжекожаның медресесіне оқуға береді.Әсіресе ауыз әдебиетімен,жыраулар шығармаларымен,Абай,Сұлтанмахмұт сынды халқымыздың біртуар тұлғаларының еңбектерімен терең танысады.Сонымен қатар бұл жерден орыс тілін жете үйреніп,қала кітапханаларынан әлем,орыс әдебиеті классиктерінің шығармаларын алып оқиды. Оны әсіресе Пушкиннің,Лермонтовтың,Крыловтың шығармалары баурап алатын.Осылайша бойына мол рухани байлық жинаған.Және өмір жолында Тәңірберген Отарбаевтің қазақ елі үшін жасаған ерліктері өте көп екенін ерекше айта аламын. Тәңірберген Отарбаев ақын, ағартушы, ұстаз, көркем әдебиет зерттеушісі, сонымен қатар Абайтанушы кісі болған. Тәңірберген Отарбаевтың өзгеше бітім бейнесін шәкірті Бауыржан Момышұлының жазушы Мамытбек Қалдыбайға айтып берген "Ұшқан ұяға адал болайық" естелігінде былай суреттелген екен : "…Ұзын бойлы, келбетті келген, сабырлы, өте ақылды кісі еді". Ал ұстаздық шеберлігін шәкірттік алғау сезіммен қалай жеткізген. "…Ол кісі сабақ бергенде біз рахаттанып отырып тыңдаушы едік". Демек шәкірттерінің бар ынта-ықыласын өзіне, пәнге, тақырыпқа аудара білген, өзіндік оқыту тәсілі бар нағыз ұстаз екені анық. "…Қазір жасым жетпіске келгенде байқасам ол кісі шынында әдебиет зерттеушісі екен, шынында ақын екен" деген сөздерінде байқасам Тәңірберген Отарбаевтің қандай азамат болғанын жете түсінемін. Өмірінің соңына дейін ұстазын есінен шығармапты. Тәңірберген Отарбаевтың өз ісіне жан-тәнімен берілген мұғалім ғана емес, көркем әдебиеттің зерттеушісі әрі ақын болғанында ерекше айта аламыз. Менің байқауымша, ол кісі орысшаны жақсы білетін жан болуы керек. Абайдың Пушкиннен, Лермонтовтан, Крыловтан аударған өлеңдерін айта аламын. Сонымен қатар Тәңірберген Отарбаев ұстаздық жолының арқасында қазақ ауылдарының арасында халықтың сауатын ашуы үшін тайсалмай еңбек еткен азаматтардың бірі болды.

Сурет 1.

Теориялық талдау бөлімі

Болыс, Коммунист, Қосшы Одағы, Уезд, Партия, Ағартушылық,Нквд

Болыс- Әкімшілік –аумақтық басқар бөлік, сондау-ақ осы бөлікті басқарушы лауазымды қызмет иесі

Уезд- 18-20 ғасырлардың бас кезіндегі Ресей империясының әкімшілік-аумақтық бірлігі.

Қосшы одағы-Түркістан АКСР-інде ауыл қыстақ кедей шаруаларынан құрлған бұқаралқ ұйым

Коммунизм-(лат communis-«ортақ»)- деген мағынаны білдіреді.

Партия- Партия сөзі мағынасы бұл ортақ мүдделері, ойлары бар адамдар тобы

Ағартушылық- қоғамдқ саяси ағым. Оның өкілдері ізгілік, әділеттілік идеялары мен ғылыми таным-білім негіздерін халыққа тарату

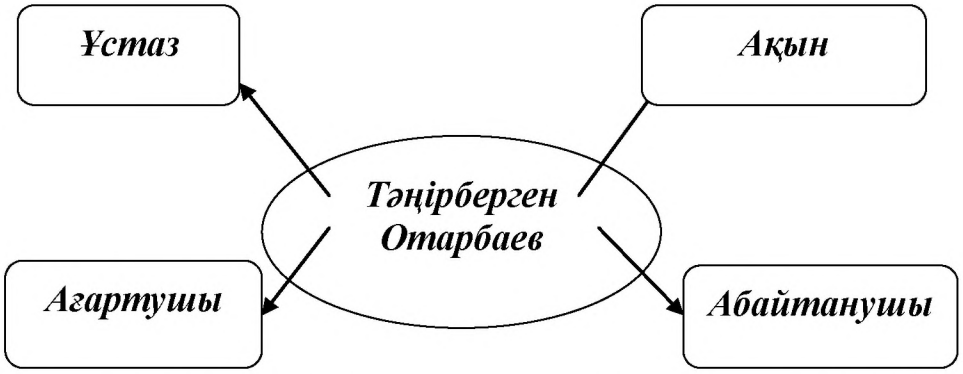
НКВД- Кеңес одағндағы 1937-1946 жылдардағы қылмыстық істер мен қоғамдық нстер мен қоғамдық тыныштықты бұзушылықпен айналысатын Мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз ететін КСРО мемлекеттік атқару орталық органы

Тәжірбиелік бөлім

2). Тәңірберген Отарбаев 1917жылға дейін өз ауылында бала оқыта бастайды.1917-1920 жылдар аралығында уездік халық ағарту орындарында жұмыс істеп,ауылды советтендіру,Бержар мен Бадам бойында,Шымкент төңірегіндегі ірі елді мекендерде жаңа мектептер ашып халықты сауаттандыру жолындағы күрестің алдыңғы шебінде болды.1920 жылы коммунистік партияға кіріп,1923 жылға дейін Шымкентте мектеп меңгерушісі,балалар үйінің директоры болып қызмет атқарған кезінде шығармашылық

еңбекке мейлінше ден қойып,өнімді еңбек етеді .Тәңірберген Отарбаев жазған өлең,әңгіме,очерктерді сол уақыттағы ел тынысын танытатын тарихи құжат десе де болады. (1)1920-1928 жылдары Шымкент қаласында тұңғыш жеті жылдық қазақ мектебінде қазіргі Қ.Сыпатаев атындағы №7 техникалық лицей мектебінде қазақ тілі мен қазақ әдебиетіне сабақ берген. Тәңірберген Отарбаев 1920-1923 жылдары уездік Қосшы Одағы комитетінің уәкілі болып көптеген болыстарда батырақтар одағын құрып,партия ұяларын ұйымдастыруға мықты көмек көрсеткен.(3)Тәңірберген Отарбаевтің 1920-1925 жылдары Түркістан Совет ресбубликасы кезінде Ташкенттен шығатын «Шолпан», «Сана», «Терме», журналдары мен «Ақжол» газетінде өлең-жырлары жиі басылатын.Шығармаларының негізгі тақырыбы тап күресі,әйел теңдігі, жаңа заманда қол жете бастаған бостандық пен теңдік болған.Көп өлеңдерін жастар жаттап алып,келесі жиындарда айтып жүрген екен.

Тәңірберген Отарбаевқа сипаттама

Ұзақ жылдар халық ағарту жүйесінде,партия,совет жұмысында болған арыстық Мелдебек Досқараевтың «Қосшылар одағының жиналыстарында Тәңірберген Отарбаевтың тап күресі жайлы жазылған өлеңдерін жатқа айтушы едік деген сөздері, Қазақ халқынан осындай нар тұлғалы азаматтың шыққаны мені сөзсіз қуантырады.(4) Тәңірберген Отарбаевтың ұстаздық жолында аса жемісті еңбек еткен шағы 1923-1928 жылдардың арасы болды.Бұл кезде ол Шымкент қаласында ашылған тұңғыш жеті жылдық қазақ мектебінде қазақ тілі мен қазақ әдебиетінен дәріс оқыды .1928 жылы Ташкент рабфагіне оқушылар даярлайтын екі жылдық курста қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ беруге шақырылады.Ұстаздық жұмысын жалғастыра жүріп,Ташкенттегі педагогикалық институтты 1930 жылы бітірірген

Студенттік куәлік.

Сурет2.

Куәлік

Сурет 3.

Бұдан кейін қаладағы арнаулы орта және жоғарға дәрежелі оқу орындарында өз мамандығы бойынша дәріс береді.Тәңірберген Отарбаев Ташкентте Сәкен Сейффуллин,Мұхтар Әуезовпен танысады.Әсіресе С.Сейфуллин жақын досы болады. 1934 жылы Тәңірберген Отарбаев Ташкенттен Сарағашқа ауысып,осындағы Қапланбек зоотехникалық –мал дәрігерлік текникумында ұстаздық етеді.(5) 1935 жылы Қазақстанның 15 жылдығына орай Ташкент маңында тұратын ақын-жазушылар шығармаларынан «Социалды шашу» жинағын құрастырып бастырады.Осы кітапта өзінің «Мырзаби оқиғасы» атты тарихи әңгімесі де бар еді.Өкінішке қарай,Тәңірберген Отарбаевтің бар шығармалары сақталмаған. Бұл оңтүстік қазақтарының қоқан езгісіне қарсы күресін шыншылдық тұрғыдан баяндаған тұңғыш көркем шығарма.Көп уақыт өтпей Ташкентке қайта оралып ,1938 жылыдың мамырына дейін орта Азия ауылшаруашылық рабффагінде дәріс оқиды.

Нәтижелер мен талдау бөлімі

3) Тәңірберген Отарбаев туралы айтқанда,алдымен,оның азаматтығы,ұстаздық ұлы тұлғасы елестейді «Ұстаз шәкірттерімен ұлы» демеуші ме еді. Өзі ағартушы,ақын болғанымен оны осынау биіктерге көтерген ұстаздығы,шәкірттері десек қателесе қоймаспыз.Соның бірі Бауыржан Момышұлы Тәңірбергендей ұстазын өмір бойы ұлық тұтып өткен.Өзінің «Ұшқан ұяға адал болайық» деген естелігінде батыр ағамыз ұстазы жайлы былай деп толғанады «Есімде қалған үлкен ұстаздарымның бірі –Тәңірберген Отарбаев.Медресе бітірген,басына ақ сәлде орап,дамулла молда болу орнына мұғалім болып кеткен.Арабша өз алдына,қазақ әдебиетінен жақсы білетін,бізге ол кісі қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ берді.Ұзын бойлы,келбетті келген,сабырлы,өте ақылды ақын адам еді.Ол кісі сабақ бергенде біз рахаттанып тыңдаушы едік.Қазір жасым жетпіске келгенде байқасам,ол кісі шынында әдебиет зерттеушісі екен,шынында ғалым еді деп сипаттап жазған.

Өзі бізге ... классикалық әдебиеттегі насихаттанушы еді.Ол кісінің тағы бір әдеті сабаққа домбырасын әкелетін.Абайдың,Сұлтанмахмұттың,халық жырауларының өлеңдерін жатқа білетін.Домбыраны жақсы,асықпай тартушы еді.Ол кісіде әншілік,музыкалық орындаушылық және дұрыс талдап,түсіндірушілік ғажап еді.Ол шынында ғалым еді деп айтқан болатын.(2) Тәңірберген Отарбаевтың өз ісіне жан-тәнімен берілген мұғалім ғана емес, көркем әдебиеттің зерттеушісі әрі ақын болған.. Ал Бауыржан Момышұлы атамыздың естелігіне қарасақ, сол жылдары Абайдың аудармадағы

шеберлігіне алғашқылардың бірі боп ғылыми пікір айтқан Тәңірберген Отарбаев екеніне еш күмән қалмайды. Демек ол Абайтанушы да болған. Осыдан кейін батырдың қадыр тұтқан ұстазы жайында қалай көп білуге ынтықпайсыз. Өнегелі ұстаз Отарбаевтың қиын да қилы тағдыр туралы осыдан біраз бұрын "Оңтүстік Қазақстан" газетіне жазушы-ғалым Мамытбек Қалдыбайдың "Ұстаз" очеркі, журнал-зерттеуші Жанәлі Ырсымбетовтың "Ақын, ағартушы" мақаласы жарық көрген болатын. Тәңірберген Отарбаевтың білікті, білімді ұстаз болғанын шәкірттеріне қарап білесіз. Олар қатарында Бауыржан Момышұлы, Төлеген Тәжібаев, Қажым Жұмалиев, Асқар Тоқмағамбетов, Әбділда Тәжібаев, Әзімбек Ысмайлов. Бірі – батыр, бірі – ақын, бірі – жазушы, бірі – ғалым, бірі қайраткер. Алдыңғысы әлемге танылған кейінгілері Одаққа, елге әйгілі жандар. Бұлардан басқа ұстазының жолын жалғастырған, Отанға адал еңбек сіңірген қарапайым ізбасарлары қаншама.

Бірақ бір өкініштісі 1938 жылдың 12 мамырында НКВД-ның жендеттері ұстап, бұрынғы мәселелерді қайта қозғап, "халық жауы" атап, сот үкімімен 5 жылға бас бостандығынан айырды. Бұл бір аласапыран кезең еді.Жазықсыз қаншама адамдар жалаға ұшырап «Халық жауы» деген қара таңбаның құрбаны болды.Бұл бір аласапыран адамдар өз көлеңкесінен қорқатын кезең еді.Бүгін бар, ертең жоқ боп жатқан уақыт болатын.Жазықсыз адамдарға «халық жауы» деген қара таңба басылып,қиянат өктемдік құрған жендет шақта Тәңірберген Отарбаевқада қанды шеңгелін салған болатын.Қараңғы халқының зердесін сәуле түсіріп,рухани дүниесін жақсылық нұрымен жиһаздауға бүкіл өмірін сарт еткен ардақты азамат,қарымды қаламгер сол шеңгелден құтыла алмай жала жабылады.(6) 2001 жылы 31 мамырда Ресейдің құрамындағы Коми АССР-нің мұрағатынан жіберілген №14/596 құжатында мынандай сөздер жазылыпты. "Бұл анықтама Тәңірберген Отарбаевтың СССР НКВД жанындағы аса маңызды кеңестің 1940 жылы 10 қыркүйектегі Советтерге қарсы ұлтшылдық ұйымдарға қатысқаны үшін 5 жылға бас бостандығынан айырған шешімі негізінде келісімді мерзімін өтеуде болғанын растайды. Бас бостандығынан айыру уақыты 1938 жылдың 12 мамырынан бастап есепке алынған. 1940 жылдың 22 желтоқсанынан бастап Коми АССР-і, Ухта қаласындағы НКВД-ның "Ухтижемлагте" отырды.. Тағы бір құжатта Тәңірберген Отарбаевтың жүрек ауруынан бақилық болғаны жазылған екен. Тәңірберген Отарбаев түрмеде кезінде көптеген өлеңдер жазған.Ал сия үшін түрмедегі қандаланың қанын пайдаланыпты деген деректер де бар.Түрмеде жүріп 1945 жылы Коми АССР-і,Ухта деген поселкеде сүзектен қайтыс болғанын хабарлайды.Елі жерінен жырақта болған ,ажалы шын мәнінде неден болғаны бір Құдайға ғана аян.Оған Тәңірберген Отарбаевтің түрмеде жазған хаттары толық куә бола алады. Тәңірберген Отарбаевтің өз өлеңінен:

Қарасаң қалпы жаман замананың,
Біреуді біреу арбап,азғырып жүр.
Біреудің қарны тоқ,қара басы,
Қайда ауса,сонда кетіп қаңғырып жүр.
Кейбіреу өтірік айтып,өсек тасып,
Жалғанға жанын сатып,сендіріп жүр.
Көнбеске көмескі өмір көндіріп жүр.

Деуі оның зар заман қалпын,ешкімді аямай жазбай танығанын аңғартатын секілді.

Ал бір деректерде 1957 жылы 9 қыркүйекте Өзбек ССР прокуратурасы Тәңірберген Отарбаевтың ісін қайта қарап, ақталуына байланысты ісін өндірістен алып тастайды. Өкініштісі сол, Отарбаев айдаудан босауына екі ай қалғанда өмірден озған деп айтылады. Қазақтың кең маңдайына солай тағы бір ақыл-ой иесі сыймай қапыда кетті.

Қайғыдан ғаріп жаным пара-пара,
Сұм тағдыр жазылмайтын салды жара.
Айырылып ел-жұртымнан қалдым жалғыз,

Өлеңім – жан серігім жалғыз ғана.

Бұл Тәңірберген Отарбаевтың түрменің қапасында, айдаудың азабында жүріп жазғаны. Осы бір шумақтан оның сол азапты күндері жан тебірентерлік талай өлеңдер жазғаны байқалады. Амал қанша, елге солардың бәрі түгел жеткен жоқ. Үшбу хатпен келген аз ғана өлеңдерін үлкен қызы Яһуда көзінің қарашығындай сақтапты. Сондай сирек келетін хаттарының бірінде ол: "Дүниеден өмір бітіп өтсем де өзім, аралап жердің жүзін жүрер сөзім" деп жазыпты. Бұл өз қаламының қуатына сенетіндердің сөзі. Ол онда өмір үшін күресті. Сол үшін жанымен жыр жазды. Кесімді уақытын бітіріп, елге есен-сау оралса, сол туындыларының жарыққа шығарына да кәміл сенді. Келешек ұрпақтардың жырларына сусындап, өлеңдерін жатқа айтатынына да күмәні болмаған. Әттең асыл жанның өмірі қысқа болды. Ойы жеткенге өмірі жетпеді. Ал біздегі аз ғана мұрасының құнды дүниелер екенінде дау жоқ.

Тәңірберген Отарбаевтің жазған шығармалар аз болмаған.Оның Күнделікті баспасөз бен әдеби басылымдар бетінде жарияланғандарының да бүгіндері архив қазынасына айналған жағдайы бар. «Тұрымтай тұсымен,балапан басымен» болған заманда қол-жазбалары салынған сандықтың өкінішке орай қайда қалғаны мен кімнің қолында кеткені де белгісіз.Әрине бұдан Тәңірберген Отарбаевтің іздегенімен табылмайды деген ұғым тумайды.Өткен жылы Тәңірберген Отарбаевтің өмірі мен қолда бар шығармалары толық жинақтаған белгілі ақын Н.Сүлейменовтің»Ұстаз» атты зерттеу кітабы тұңғыш рет «Қасиет» баспасынан жарық көрді(7)

Қорытынды бөлім:

«Аққа қара жақ»кезінде шаш ал десе,бас алатын жағдайлардың жалалы уысына түсіп,мезгілінен ерте мерт болған абзал азамат бүгінде жан жолдастарымен бірге қара күйеден аршыла алынды.Шәкірттері сүйікті ұстазын еске алып,кездесулер ұйымдастырып,естеліктер айтуды ұмытпаған.Халқы үшін еңбек етіп,не бір бұралаң жол мен тайғақ кешуден өткен, жас ұрпақты тәрбиелеуге, замандастарының рухани дүниесін байытып,ұлттық мақтаныш сезімін оятуға білімімен де,өлең-жырларымен үлес қосқан ардақты ұстаз болған кісі.Мен де осындай нар тұлғалы азаматың ұмытылмауы үшін өз тақырыбымды Тәңірберген Отарбаевтай азаматқа арнадым. Осы жұмысымда ең қуантар жағдайлардың бірі Тәңірберген Отарбаевтің екінші қызы Ұлжан Отарбаева Редакцияға берген сұхбатында әкесінің есімін Шымкент қаласындағы жаңа көшеге берілгені жайлы айтқан ақпараты болды. Енді келешек ұрпақ Тәңірберген Отарбаев есімін мәңгі есінде сақтайтын болады.Менде осы алып отырған жұмысымды жазу барысында, Тәңірберген Отарбаевтай ұлы тұлғамен танысқан болатынмын.Мен Тәңірберген Отарбаевті зерттеу барысында қазақ еліне тигізген пайдасы өте көп екенін білдім. Менде енді осындай нар тұлғалы азаматтың есімі өшпес үшін қолымнан келгенше , мәңгі сақтау үшін тырысамын.

Тәңірберген Отарбаевқа арналған көше

Сурет 4.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1.630 қор,тізім 2,бума 1,№16 іс
2.630 қор,тізім 2,№17 іс
3.630 қор, тізім 2, бума 1, №12 іс
4.630 қор,тізім 2,бума 1,№8 іс
5.630 қор,тізім 2, бума 1,№16 іс
6.630 қор, тізім 2, бума 1,№8 іс
7. 630 қор, тізім 2,бума 1,№13 іс

Аннотация: Танерберген Отарбаев был поэтом и учителям. Тәнерберген Отарбаев имеет много работ для казахского народа.с 1917 по 1920 год он работал в окруженных государственных учебных заведениях и внес большой вклад в сельское образование посредством сельского образования открыв новых школы в Берджаре и Бадаме больших населенных пунктах.В 1920-1923 год Выступая в качестве комиссара Коммунистического союза Коммунистический партии,он помогал организовать партииные организации, создав объдинение стад во многих населенных пунктах. Член Коммунистической партии. В 1923 году - директор школы–интерната в Шымкенте. Танерберген Отарбаев- не только учитель, который предан своему делу, но также поэт и исследователь художественной литературы. Одной из самых работ Танерберген Отарбаева, который описал борьбу южных казахов с угрозой « Мырзабийских событий». И его стихи часто публиковались в журналах «Шолпан», «Сана», «Терме» и в газете «Акжол». Из его рук воспитвал много великие людей .

Abstrakt: Tanerbergen Otarbayev was a poet and teachers. Tanerbergen Otarbayev has many works for the Kazakh people . From 1917 to 1920 he worked in district state educational institutions and mad a great contribution to rural education through rural education by opening new schools in large settlements in berzhar and Badam. In 1920-1923 acting as commissar of the Communist Union the Communist Party he helped organize party organizations that created herds in many localities. Anember of the Communist party was the director of a boarding schools in shymkent in 1823 .Tanerbergen Otarbayev is not only a teacher who is devoted to his work but also a poet and researcher of art literature. Tanrbergen Otarbayev is the founder of the first Kazakh compilation of the brightest works of the Kazakh state «Myrzabi event» against the fight against the threat of the South Kazakhs . And his does wher ofnen pubbished in the magazines « Sholpan», « Terme» and in the ntwspaper «Akzhol» . There were many great people brought up by Tanerbergen Otarbayev.

ӘОЖ.371.333.(574)

Серікбаева Қ.Қ., Байгунова Д.М., Байсымақова А.
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАДА САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР МҰРАСЫНЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ МЕН ЗАМАНАУИ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Түйін: Салт-дәстүр — әр ұлттың, халықтың діні мен сеніміне, тұрмыс-тіршілігіне, ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес ғасырлар бойы жинақталып, өмірдің өзі туғызған ғұрыптардың жиынтығы. Күнделікті қолданыста бір мәдени топты екіншісінен айыратын және бейресми жолмен реттейтін қабылданған мінез-құлық ережесіне немесе әлеуметтік әрекеттерді жөнге келтіретін терминге жатады. Салт-дәстүр ұлт үшін өмір, қоғам заңы болып негізделіп, сана, тағылым, тәрбие, тіршілік ережесі ретінде ел зердесіне рухани байлық — өнеге тәжірибесін құраған.

Елбасы өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында қазіргі кезеңдегі әлемдік жаһандану жағдайында заман ағымына икемделуді, жаңа дәуірдің озық үлгілерін бойымызға сіңіруді, ұлттық кодымызды сақтауды міндеттеді. Осы міндеттерді орындау аясында еліміздегі алдыңғы қатарлы оқу орындары Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру ұстанымын алға тарта отырып оқу-тәрбие үрдісінде халықтық салт-дәстүрлер негізінде қазіргі жаңаша технологияларды ұштастыра қазіргі жастарға білім беруді қолданып жүр.

Кілттік сөздер: Салт, дәстүр, ұлт, рух, ұлттық құндылықтар, дүниетаным, ұлттық идея, мәдениет, этнопедагогика, тұлға, тәрбие.

Елбасы өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында қазіргі кезеңдегі әлемдік жаһандану жағдайында заман ағымына икемделуді, жаңа дәуірдің озық үлгілерін бойымызға сіңіруді, ұлттық кодымызды сақтауды міндеттеді.

Ақиқатында этносты (халықты) анықтаушы бір белгі, ол – этникалық мәдениет. Сол мәдениетке халықтың тілі, ділі, діні, салт-дәстүрі, әдетғұрпы, музыкасы, өнері, т.б. кіреді. Бұлар ұлттық кодтың элементтері. Олай болса, ұлттықтүп-тамырымызды, ұлттық құндылықтарымыздың бірі – ата-бабамыздан келе жатқан дәстүріміздің озық үлгілерін атадан балаға мирас етіп жеткізу керек. Дәстүр – ұлтқарухберіп, оның ішкі, сыртқыкелбетін өрнектеп көрсетіп тұратын сипаттардың бірі. Дәстүр – адамдардың ғасырлар бойы қалыптастырған құндылығы, әлеуметтік-мәденимұрасы. АкадемикА.К.Конның этикалық сөздігінде «әдет-ғұрыпдегеніміз – белгілі бір қоғамда немесе ұжымда белгілі бір тарихи жағдайға байланысты адамдар арасында қалыптасқан қоғамдық тәртіптің түрі» деп көрсеткен. Дәстүріміз бұзылса, онда қоғамның тарихи дамуының сабақтастығыда бұзылады. Әрине, дәстүр қатып қалған өзгеріске түспейтін құбылыс емес. Ол заманның ағымына қарай негізін сақтай отырып, толығып, өзгеріске ұшырап отырады. Ұлттық кодымызды сақтау үшін дәстүрдің озық үлгілерін насихаттап, ұлттық тәрбиеміздің ірге-тасы етіп тұрақтандырумыз керек. Қазақ тұрмысында ұрпақты қоғамға, отбасына бейімдеп, адамгершілікке, отансүйгіштікке, ержүректілікке, имандылыққа тәрбиелейтін әдет-ғұрып, салт-дәстүріміз жеткілікті.

Ерте кезеңнен ақ ата-бабаларымыз бала, ұрпақ тәрбиесіне көп көңіл бөліп, оларды үлкенге тағзым, кішіге ілтипат етіп, бауырмалдыққа, мейірімділікке, ізеттілікке баулыған. Қазақ халқының әліде түпқазығын сақтап отырған әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінің қай қайсысы болмасын, оның дамуында, қалыптасуында негізгі идеологияның бірі болып табылады. Сондықтанда ата-бабаларымыздың өмір тәжірибесімен қалыптасқан әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімізді ұлттық кодымыздың анықтаушы бір элементі ретінде қоғамдық, отбасылық іс-әрекетімізде, тұрмыс-салтымызда ұстануымыз керек. Себебі, ұлттық әдет ғұрып, салт дәстүрлер арқылы – қазақ халқының өзіндік дәстүрлерін бойына

сіңіре білетін, салт-дәстүрлерімізді ұғына білетін, оны ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыра білетін, ұлттық рухпен қаруланған тұлғаны қалыптастыруға мүмкіншілік аламыз. Халқымыздың тәрбиенегізі, асыл қазынасы – салт-дәстүрлерді дұрыс жеткізе білсек, ұлтжанды азаматтық алып тастырдық деп, нықайтуға болады.

Қазіргі таңда қоғамның әлеуметтік сұранысының негізі жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру Бұл жеке тұлғаның жан-жақты дамуын қамтамасыз ететін іс-әрекет түрлері арқылы іске асады. «Баланды өз тәрбиеңмен тәрбиелеме, өз ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле» деген екен дана халқымыз. Сондықтанда, сан ғасырлар бойы сұрыпталған ұлттық құндылықтарымызды оқу-тәрбие процесіне енгізу арқылы ұлттың тұнып тұрған асыл мұралық рухани байлығынан болашақта ел билейтін ұрпақтарды сусындатып, ұлтшылдықпен отаншылдық қабаулып, өзхалқын, өз мемлекетін көздің қарашығындай қорғайтын, бойында ұлттық санасы қалыптасқан тұлғаларды тәрбиелеп шығару – жалпы ұлттың алдында тұрған ұлы міндет болып отыр. Қандайда бірелдің рухани мәдениеті, әдебиеті мен өнері, ғылым мен техникасы, әлеуметтік жағдайы, материалдық өндірісінің ең маңызды жетістіктері тәрбиесінен көрінуі арқылы оның ұлттық құндылықтарының мәніне ие болады және өскелең ұрпақтың азаматтығы мен отаншылдықты, рухани-адамгершілік жан-дүниесі қалыптасуына белсенді түрде ықпал етеді. Әрбір халықтың тарихи өмірінде қол жеткізген ең құнды дүниелері – рухани және адами қасиеттері, моральдық нормалары, ұлттық құндылықтары бар. Ұлттық құндылықтар – қандайда бір этникалық қауым өкілдерінің өзіндік тарихи көрінісі бар рухани мұраттарының жиынтығы. Ұлттық құндылықтардың әрбір халықтың өмірінде алатын орны өзгеше екені белгілі. Сондықтанда әрбір жаңа ұрпақ үшін мәнді тәрбие – ұлттық тұрғыдағы тәрбие үлгісі болып табылады. Өйткені,мұнда тәрбиенің негізі ғасырлар бойы қалыптасып келген асыл рухани құндылықтар және биік ізеттілік пен моралдық тұрғысындағы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жататын, адамның адамдық қасиетін нығайтып әрі асылдандыра түсетін, халықтыңданалық өмір–салтынан туындап отыратын бұлжымас ережелер мен қағидалар құрайды. Қазақы дүниетаным, ақыл-ой, тағылымды құлағат ғасырлар бойышыңдалып қалыптасты. Солсан ғасырлық ұлттық тәрбиенің негіздерін бір арнаға түсіріп тәрбие мәселесінде пайдалану бүгінгі таңда күн тәртібінде тұрған ең басты қажеттілік деп білемін. Ұлттық отаншылдықты қалыптастыруда ата – бабаларымыздың ұлағатты ойлары мен тәлімдік тәрбиесінің атқаратын орны ерекше. Қазақтың ұлттық құндылықтарын жаңғырту бүгінгі мемлекеттен өзінің ішкі және сыртқы саясатын ұлттық сипатта жүргізуді талап етеді. Қазақи рухы биік ұлттық идеяның қалыптасуында ұлттық құндылықтардың маңызы зор. Ұлттық тәрбие туралы идея бүгінгі күнталабы мен өмірлік қажеттіліктен туындап отыр. Ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын, ұлттық құндылықтармен жалпы адамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын толық кемелді, ұлт жанды тұлғаны тәрбиелеу ұлттық идеяның негізгі бағыты болып табылады. Ұлттық идея – қазақ халқы тудырған моральдық нормаларда және ұлттық құндылықтарда бекітілген патриоттық тәжірибені меңгеру, ұлттық этномәдени дәстүрлермен әдет-ғұрыптардытану, тарихты құрметтеу арқылы іске асырылады. Бүгінгі жасұрпақты балашақтан, яғни ерте жастан ұлт құндылықтарына сүйене отырып тәрбие жүргізу керек. Тәрбие ісі – мемлекеттік іс. Өйткені бүгінгі дұрыс тәрбие – болашақтағы жақсы елдікті танытар азаматтардың өсетінін танытады.

Сол себептенде Елбасы өзінің мақаласында «Ұлттық салт-дәстүріміз, тілімізбен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгік алуы тиіс» – деп ой қорытады. Бүгінгі күнтұрғысынан қарайтын болсақ, егемен елдің бейбітшілігі мен бірлігін сақтайтын жасұрпақтың бойына жастайынан ата-бабаларымыз негізін салған ерлік рухты, отаншылдық сезімді сіңіру кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып отыр. Ұлттық сезіммен ұлттық намыс, ұлттық рухты

көтеру – бүгінгі таңның кезек күттірмес міндеті деп білемін. Яғни елдің туын көтеріп, тәуелсіздік талаптарын орындау ісіне батыл бет бұрыс жасаған бүгінгі таңда адамзатты қигіліктерді, халқымыздың ғасырлар бойы армандаған мәдени-рухани мұрағаттары мен ұлттық тәрбие саласында жұмыс жасау басты міндетіміз. Ұлттық құндылықтар – ұлттық идеяның негізгі өзегі, ұлт қалыптасуының басты факторларының бірі. Осы ұлттық идеяны іске асыратын басты фактор мемлекет болып табылады. Сондықтан да осы мемлекеттік іске салғырт қарамай ұлттық идеяның негізгі бағыттарының тетіктерін жасау қажет. Ұлттық идея – туған жер, өскен орта әсерлерінен қалыптасып, халықтың тілі, ауыз әдебиеті, салт-санасы, әдет-ғұрпы, ырымдары мен тыйымдары арқылы жүйеленген сезім. Ол – ұлттың болмысы, психологиялық өзіндік ерекшелігі.

Салт-дәстүр — әр ұлттың, халықтың діні мен сеніміне, тұрмыс-тіршілігіне, ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес ғасырлар бойы жинақталып, өмірдің өзі туғызған ғұрыптардың жиынтығы; қауым мен қоғамда қалыптасқан мінез-құлықтың үлгілері. Күнделікті қолданыста бір мәдени топты екіншісінен айыратын және бейресми жолмен реттейтін қабылданған мінез-құлық ережесіне немесе әлеуметтік әрекеттерді жөнге келтіретін терминге жатады.

Салт-дәстүр ұлт үшін өмір, қоғам заңы болып негізделіп, сана, тағылым, тәрбие, тіршілік ережесі ретінде ел зердесіне рухани байлық — өнеге тәжірибесін құраған. Бұл талаптар мен ережелерді халық бұлжытпай орындаумен бірге оны құрметтемеген, сақтамаған адамдарды сол заң негізінде жазалап та отырған. Өткен заманда қазақ қоғамы үшін салт-дәстүр бұлжымас заң рөлін атқарды. Мысалы, той, наурыз көже, қыз ұзату, қонағасы, шашу, ерулік ата салты болып саналады. Салт-дәстүрдің ел арасындағы тәлімдік, тәрбиелік, халықтық мәні зор. Халықтың атадан балаға көшіп, дамып отыратын тарихи әлеуметтік, мәдени-тұрмыстық, кәсіптік, салт-сана, мінез-құлық, тәлім-тәрбие және рухани іс-әрекетінің көрінісі дәстүр арқылы танылады. Салт-дәстүр байлығы — мәдениеттің байлығы. Мысалы, ата-ананы, үлкенді құрметтеу, байғазы, көрімдік, сүйінші, кәде сұрау, сәлем беру, ат тергеу, құрдастық қалжың, т.б. салт-дәстүрге жатады. Қазақ халқы салт-дәстүрге бай. Әдет, ғұрып, ишара, ырым, тыйым, дағды бәрі осы салт-дәстүр көрінісі.

Қазіргі таңда салт дәстүр мәселесі алғашқы орындарды тіреп тұр. Қазақ халқында көптеген салт дәстүрлер мен ырымдар бар. Ата баба өсиеті болып келе жатқан салт дәстүрлердің өзіндік ерекшеліктері болса, ырым жырымдар арнайы тыйымдар үшін қолданылған. Ұлттық құндылықтар – қандай да бір этникалық қауым өкілдерінің өзіндік тарихи көрінісі бар рухани мұраттарының жиынтығы. Ұлттық құндылықтар бір этностық топқа тиесілі адамдардың мінезқұлқының әлеуметтік және нормативтік-мәдени аксиомасы рөлін атқарады. Балалар мен жастарды әлеуметтендіру мәселелеріндегі қауіптер мен тәуекелдер ең алдымен ғаламданудың дәстүрлі құндылықтар жүйесіне тигізер қысымымен байланысты. Ашық әлем жағдайында бұқаралық мәдениетті үстемелей, орынсыз пайдалану жалпыадамзаттық, сол сияқты ұлттық құндылықтардың бұзылуына әкеледі.

Барлық қазақстандықтар үшін ең ұлы құндылық, елдің әрбір азаматының оны көзінің қарашығындай сақтаудағы борышы және намысы − тәуелсіздік. «Тәуелсіздік» түсінігінің дәл мағынасы толық автономиялықты және өркениеттің өз ұлттық факторларының көмегімен дербес даму қабілетін білдіреді.

Қоғамдық өмірдің қай саласында болмасын өз ұлтының нағыз патриоты болу дегеніміз бір ұлттың екінші ұлттан үстемдігінің көрсеткіші ретінде емес, өз ұлтының қазақстандық, адамдық өркениеттің ортақ процесіне қосқан үлесі ретінде қарастырылады. Елбасының этносаралық және конфессияаралық келісімінің бірегей үлгісі жас ұрпақтың толеранттылығын қалыптастыруда, оның этникалық және діни айырмашылықтарды түсінуі мен құрметпен қабылдауына негіз болуы тиіс. Президентіміз Н.Ә.Назарбаев айтып өткендей, толеранттылық Қазақстан халқының ұлттық құндылығы әрі байлығы болып

табылады. Ол қазақ халқының бірнеше ғасырлық дәстүрі мен мәдени нормалары негізінде қалыптасты. «Ел-жұрт», «Жеті ата», «Қонақ жайлылық», «Асар», «Сыйластық», «Сабырлылық» сынды түсініктер қазақтардың дүниетанымдары мен өмірлік салт-дәстүрі негізінде қалыптасқан. Осындай құндылықтардың арқасында біздің ортақ үйімізде бейбітшілік пен тыныштық сақталған. Сондықтан да, толеранттылықты қалыптастыратын өзіндік әлеуметтік-мәдени нормаларда қазақтардың салт-дәстүрін, жалпы адамзаттық маңыздағы материалдық емес мәдени мұраның элементі ретінде қарастыру қажет. Тұрақтылық – Қазақстан жетістігінің негізі және дамуының басты нәтижелерінің бірі. Елдегі көпэтникалы және көпконфессиялы халықтың бірлігі – толық құндылық және барлық ұрпақтың міндеті – елдің өркендеуі үшін осы құндылықты сақтау және көбейту.

Ана тілі – халықтың ғасырлар бойы жиған өмірлік тәжірибесін жеткізудің табиғи тетігі, тұлға үшін халықтың көпғасырлық даналығына, оның мәдениеті мен болмыс бейнесіне қосылудың бірден бір жолы. Ұлттық тіл – адамзат өркениетінде әлемді түсіну мен әлемді сезіну ерекшеліктерін, өмір сүру және мәдениет, адамгершілік және эстетикалық құндылықтар бейнесін ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің негізгі жолы.

Дәстүр мен мәдениет – ұлттың генетикалық коды. Біздің қоғамда әртүрлі мәдени элементтер бір-бірімен біріккен және бірін-бірі толықтырып тұрады, біріне-бірі нәр беріп тұрады. Біз өзіміздің ұлттық мәдениетіміз бен дәстүрлерімізді осы әралуандығымен және ұлылығымен қосып қорғауымыз керек, мәдени игілігімізді бөлшектеп болса да жинастыруымыз керек». Тұлғаның дамуы мен әлеуметтенуінде әр халықтың және бүкіл адамзаттың рухани және материалдық өмір саласындағы байлығы – этникалық мәдениет сарқылмайтын мүмкіндіктерге ие. Осындай ұлттық құндылықтар жүйесіне этнопедагогикалық құндылықтар – халықтың ұлттық мәдениеті, тарихы, тілі, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары негізінде тәрбиелеу мен оқытудың этникалық ерекшеліктерін реттейтін, сол сияқты этникалық топтарды сақтау және дамыту мақсатында ұрпақтар арасында сабақтастық буын қызметін атқаратын материалдық және рухани құндылықтар жиынтығы жатады. Этнопедагогикалық құндылықтар этникалық топтардың дамуы процесінде қалыптасады, этнос нысанының зердесінде сақталады, ұрпақтар сабақтастығының көмегімен тасымалданады. Этнопедагогикалық құндылықтар жүйесінде тіл, тарих, ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, ұлттық ойындар және фольклор мен мәдениеттің басқа элементтері ерекшеленеді. «Этнопедагогикалық құндылықтар» түсінігінде этномәдени құндылықтар бар. Алайда, құндылықтар иерархиясына сәйкес «ұлттық», соның ішінде этномәдени түсініктер педагогикалық мәні жағынан ерекшеленетін «этнопедагогикалық құндылықтар» түсінігінен бір саты жоғары тұрады. Мысалы, қазақ халқы баланың еңбекке ұмтылысын мадақтау арқылы ынталандырған. Ересектер баланың өздігімен атқарған алғашқы еңбегіне назар

Дәстүрлер – қоғамда немесе жекелеген топтарда ұзақ уақыт аралығында сақталған, тарихи қалыптасқан және ұрпақтан ұрпаққа берілетін әдет-ғұрыптар, мінез-құлық нормалары, салттар, қоғамдық нұсқамалар, мұраттар мен құндылықтар, әлеуметтік-мәдени мұра элементтері. «Дәстүр» түсінігі моральдық бастаулармен тығыз байланысты. Қоғам үнемі өз азаматтарының алдына дәстүрлерді сақтау талаптарын қояды. Бұл оларды адамдар арасындағы, сондайақ халықтар арасындағы қарым-қатынасқа қатысты өмірлік ережелермен берік етеді. Ұлттық дәстүрлер ең алдымен, халықтың қоғамдық өміріне қатысты және негізінен өз елінің ауқымында бірдей байқалатын барынша терең қасиеттерді көрсетеді. Ұлттық әдет-ғұрыптар ең алдымен осы халыққа тән отбасылықтұрмыстық ерекшеліктерді білдіреді. Отбасы барлық адамзаттың басты құндылығы болып табылады. Әрбір адамның өмірдегі жолы отбасынан басталады және отбасы тұлға қалыптасуы мен дамуына баға жетпес ықпал етеді. Отбасының негізгі міндеті - тұлғаны тәрбиелеу және әлеуметтендіру. Отбасы аясында этникалық дәстүрлер мен рухани құндылықтар ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Отбасында қаланған адамгершілік

адамның өмір бойы серігі, сондай-ақ қоғамдағы мінез-құлықтың бағдары болады. Махаббат, бала тәрбиесіндегі қажеттілік, жауапкершілік, туралық, адалдық, отбасы алдындағы борыш сезімі сияқты адамгершілік-эстетикалық қасиеттер отбасында қаланады және берік отбасын құрудың негізі қызметін атқарады. Тәрбие жүйесін жаңғыртуды жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарға сүйене отырып жүргізу керек. Білім беру саласында жастар алған білімдерін адамзат игілігіне пайдалануға мүмкіндік беретін білім ғана емес, сонымен қатар ғасырлар бойы жинақталған жалпыадамзаттық және халық даналығын ұрпақтан ұрпаққа беруі тиіс.

Қазіргі оқу орындары мен педагогикалық ұжымдар ұсынылып отырған көпнұсқалыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез келген үлгі бойынша қызмет етуіне мүмкіндік алды. Бұл бағытта білім берудің әр түрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әртүрлі оқыту технологияларын оқу мазмұны мен оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Оқу-тәрбие үрдісінде қолданып, айтарлықтай нәтиже беріп жүрген жаңа педагогикалық технологиялар мыналар: дамыта отырып оқыту әдістемесі (Л.Занков, Д.Эльконин, В.Давыдов, В.Репин, В.Левин); оза отырып оқыту (С.Лысенкова); іс-әрекетті бағалау (Ш.Амонашвили, И.Волков); тірек және тірек конспектілері арқылы оқыту (В.Шаталов); саралап оқыту; шоғырландырып қарқынды оқыту жүйесі; деңгейлік тапсырмалар арқылы дамыта оқыту; жобалап оқыту технологиясы

Алдымен, халықтық педагогиканы іс-әрекетте пайдаланып, адамгершілік сипат пен мінез-құлықты жастар арасында жаңартудың басты қағидалары: жеке тұлғалар арқылы қоғамды дамыту, демократияландыру, ізгілендіру.

Бүгінгі таңда Қазақстанда Ш.Қаланованың, Ж.Қараевтың, Ш.Таубаеваның, Қ.Қабдықайыровтың, С.Лактионованың, М.Жанпейісованың, Ә.Жүнісбек пен Қ.Нағымжановаңың, С.Көшімбетованың, т.б. ғалымдардың зерттеулерінде оқытудың жаңа технологиялары жан-жақты қарастырылады.

Тәрбие жүйесін жаңартудың негізгі талаптары – білім берудің заманауи жағдайларында ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым және практиканың жетістіктері негізінде тұлғаның қалыптасуына, дамуы мен кәсіби тұрғыдан кемелденуі үшін білім алуға қажетті міндеттерін толық көрсететін, қоршаған әлемді, өз тұлғасының әлемін тануға, саналы түрде өзіндік тануы мен өзіндік басқару біліктерін игеруге және дамытуға қабілетті тұлға қалыптастыру. Заманауи жағдайларда рухани-адамгершілік тәрбиені енгізу проблемаларына көп көңіл бөлінуде. Рухани-адамгершілік тәрбие тұлғаның өзін-өзі тануы мен өзіндік сана арқылы өтеді. Адамзаттық құндылықтардың барлығы әр жас кезеңінде: мектепалды, мектеп, колледж, жоғары оқу орны ұлғайып жатқан шеңбер принципі бойынша оқыту мазмұны болады. Оқытудың әр жас кезеңінде «адам-әлем» ара қатынасының мәнін ашатын бірнеше проблемалық түйіндерді көрсетуге болады, олар қалпына келеді және әр жолы білім алушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес жаңарып отырады. Қандай да бір құндылық, егер оны тұлға сезінген және бағалаған нысандарды ұйымдастыру және іріктеу бойынша қажеттілік туындаған жағдайда мақсатты қызмет жүзеге асырылады және тұлға қажеттілігінің нысаны болады. Салт-дәстүрлер мұрасының рухани құндылығы мен заманауи қажеттілігі жалпыадамзаттық құндылықтарды іске қосудың әлеуметтік ұйымдасқан процесі ретінде қарастырылуы мүмкін. Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар мен педагогтердің

жаңашыл тәсілдері негізіндегі тәрбие жүйесі үнемі жетілдірілуде, жаңартылуда. Еліміздегі алдыңғы қатарлы оқу орындары Елбасының Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру ұстанымын алға тарта отырып оқу-тәрбие үрдісінде халықтық салт-дәстүрлер негізінде қазіргі жаңаша технологияларды ұштастыра қазіргі жастарға білім беруді қолданып жүр.

Әдебиеттер тізімі

1. Қисымова А. Қ. Қазақтың халықтық педагогикасы арқылы оқушыларға адамгершілік тәрбие беру. Пед.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 1994. – 150б
2 Сәдірмекова Ж. Б. Жеткіншектерді халықтық педагогика арқылы адамгершілікке тәрбиелеу. Пед.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 1994. – 150 б.
3. Сқақова Р. Ә. Тұрмыс-салт жырлары негізінде оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеу. – Пед.ғыл.канд. дисс. автореф. – Алматы, 2002. – 29 б
4. Төлеубекова Р. К. Бастауыш класс оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуде халықтық педагогиканың озық дәстүрлерін пайдалану. Пед.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 1993. – 150 б.
5. Төленова Ұ. Т. Балабақшадағы аралас топ балаларын ұлттық ойындар арқылы адамгершілікке тәрбиелеу. – Пед.ғыл.канд. дисс. автореф. – Атырау, 2002. – 28б
6. Жарықбаев Қ. Әдеп және жантану. Ұлттық тәлім-тәрбие хрестоматиясы. Алматы, 1996. – 225 б.
7.Төлегенова А.Б.Жеке тұлғаны ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеу
8. Молодой ученый -2015 №7,2 64-65б
9.Әдеп және дінтану (хрестоматия) Алматы 1996

Аннотация: Традиции-это совокупность обычаев, создаваемых самой жизнью, формировавшихся на протяжении веков в соответствии с верой и верой, бытом народа, особенностями национального строя. В повседневном употреблении одна культурная группа относится к общепринятым правилам поведения или терминам, регулирующим социальные действия, которые лишают другую и регулируют неформальным путем. Традиции для жизни нации, общества, основываясь на закон, сознание, традиции, воспитание, правила жизни, как духовное богатство страны коллективному интеллекту родить — пример опыта составил.
В своей статье «ориентир в будущее: модернизация общественного сознания» Глава государства поставил задачу в условиях мировой глобализации на современном этапе адаптировать к течению времени, привить передовые модели нового времени, сохранить национальный код. В рамках выполнения этих задач передовые учебные заведения страны используют современные технологии обучения современной молодежи на основе народных традиций и обычаев в учебно-воспитательном процессе.

Abstract: Traditions are a set of customs created by life itself, formed over the centuries in accordance with faith and belief, the life of the people, the peculiarities of the national system. In everyday usage, one cultural group refers to generally accepted rules of conduct or terms governing social actions that deprive the other and regulate in an informal way. Traditions for the life of the nation, society, based on the law, consciousness, tradition, education, rules of life, as the spiritual wealth of the country's collective intelligence to give birth-an example of the experience made up.
In his article "a guide to the future: modernization of public consciousness" the Head of state set the task in the conditions of world globalization at the present stage to adapt to the flow of time, to instill advanced models of the new time, to preserve the national code.

УДК 903/904(574)

Сулейменова Ж.Ж., Кабланова Г.Б.
«Археологиялық зерттеулер» ғылыми зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Археология және этнология» мамандығының 2 курс магистранты,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВАЯ КЕРАМИКА ГОРОДИЩА ПШАКШИТОБЕ

Аннотация: В статье исследована раннесредневековая керамика городища Пшакшитобе. В 2019 г. продолжались археологические исследования городища Пшакшитобе, начатые ЮКГУ им. М. Ауэзова в 2015 г. Раскопки велись на территории раскопа II в северо-восточной части верхней площадки центрального бугра. Раскоп был расширен в ЮВ и ЮЗ направлении и был углублен. В полевом сезоне этого года на раскопе II обнаружено и расчищено ряд помещений. Все они являются частью многокомнатного сооружения кангюйской эпохи, принадлежащего строительному периоду Б. Помещения были расчищены по уровню второго яруса. Было установлено, что стены их сложены из сырцовых кирпичей размером 46-50х27-29х10 см, имеют хорошую штукатурку. Основания стен всех помещений уходят ниже раскопанного уровня. Все помещения забутованы кирпичной кладкой и ленточной пахсой. Кладка забутовки не содержит находок.

Ключевые слова: г.Пшакшитобе, керамика, Отырар, раскопки, артефакты,

В 2019 г. продолжались археологические исследования городища Пшакшитобе, начатые ЮКГУ им. М. Ауэзова в 2015 г. Раскопки велись на территории раскопа II в северо-восточной части верхней площадки центрального бугра. Раскоп был расширен в ЮВ и ЮЗ направлении и был углублен. В полевом сезоне этого года на раскопе II обнаружено и расчищено ряд помещений. Все они являются частью многокомнатного сооружения кангюйской эпохи, принадлежащего строительному периоду Б. Помещения были расчищены по уровню второго яруса. Было установлено, что стены их сложены из сырцовых кирпичей размером 46-50х27-29х10 см, имеют хорошую штукатурку. Основания стен всех помещений уходят ниже раскопанного уровня. Все помещения забутованы кирпичной кладкой и ленточной пахсой. Кладка забутовки не содержит находок.

В ходе археологических раскопок получено значительное количество находок, состоящих из керамическихизделий. Они происходят из верхнего строительного горизонта холма (дерновый слой и позднейшие оплывы под ним), золисто-гумусированных отложений, перекрывающих часть кирпичной закладки в северо-западной части раскопа, а также из хозяйственных ям.

Находки, полученные из слоя позднейших оплывов под дерном в южной и юго-восточной частях раскопа, а также из горизонта золисто-гумусированных отложений имеют явно перемешанный характер. Здесь наряду с фрагментами керамики раннекараханидского периода, встречаются также фрагменты лепной посуды предарабской эпохи.

Керамический материал с уровня ВСГ представлен кухонной и тарной посудой. Выделяются кувшины, миски, горшки, котлы, крышки, кружки, хумы и хумчи. Значительная часть их изготовлена на гончарном круге.

Кувшины разной емкости. Выделяются несколько типов, изготовленных как вручную, так и на гончарном круге. Наряду с водоносными кувшинами имеются столовые кувшины. Тесто данных кувшинов хорошо отмучено, с небольшим количеством песка и других добавок. Обжиг в основном равномерный, но также встречены фрагменты со структурой, темной в изломе, в результате резкого перепада температуры. Поверхность

сосудов покрыта красным или серым ангобом, некоторые украшены потеками темных красок. Они имели венчики с закраиной в виде валиков и манжет, вертикально отогнутые от массивного тулова. Небольшие ручки у кувшинов крепились к горловине в верхней части и к тулову в нижней. Ручки пластинчатые с продольной ложбиной. Тулово у сосудов в виде овалоида, с зауженной верхней и нижней частью и широкими стенками в центральной части.

Имеются в комплексе и плохо сохранившиеся фрагменты, форма которых, судя по некоторым признакам, также типична для водоносных кувшинов. Назначение кувшинов подобного типа – перенос и хранение жидкостей.

Довольно большое количество торцовых и донных частей водоносных и столовых кувшинов. Они все сформованы на песчаной подсыпке. Диаметр донца 9-13 см, диаметр тулова – от 16 до 24 см. Некоторые из них подправлены пальцами и инструментами гончара в виде ножей и гребенок у перехода дна к стенкам Внешняя поверхность покрыта светлым ангобом и часто украшена потеками красной краски (Табл.1.Рис. 1-5).

Кухонная керамика в комплексе немногочисленная по типам: выделяются горшки, миски, котлы, кружки.

Горшки в комплексе немногочисленны. Они с короткой шейкой со сферическим туловом, с отогнутым наружу венчиком. Выделяется фрагмент верхней части горшка. Горшок изготовлен на гончарном круге из плотного теста с незначительной примесью извести, покрыт красным ангобом. Сосуд отличается тщательной гончарной выделкой, красноватым обжигом. Верхняя ее часть выражена в виде г-образно отогнутого венчика. По внешней закраине венчика имеется фаска. Сферическое тулово у горшка раздутое. В верхней части тулова, на месте плеч имелись маленькие петлевидные ручки. Другой невысокий столовый горшок с шаровидным сильно суживающимся ко дну туловом. Сохранилась только боковая часть. Сосуд отличается тщательной гончарной выделкой, красноватым обжигом. Дно у сосуда уплощенное, но неровное. Петлевидная ручка прикреплена верхним концом к венчику, а нижним к плечику сосуда (Табл.1.Рис. 6-13).

Лепная керамика представлена кухонными горшками. В комплексе имеются несколько мелких фрагментов венчиков и два экземпляра археологически целых сосудов. Кухонные горшки, сильно прожженные, имеют баночное тулово и слабовыраженную горловину с отогнутым наружу прямым венчиком.Сосуды изготовлены от руки из грубого теста с примесью дресвы и шамота. Обжиг неполный, поверхность прожжена, сохранились остатки копоти. Имеются фрагменты донных частей и стенки горшков.

Выделяются фрагменты сосудов, высокие, напоминающие кувшины по форме и фрагменты, типичные для этого вида сосуда. Первый фрагмент имеет вертикальную закраину, прямоугольную в изломе. Тулово у сосуда раздутое, сферическое. Выполнен данный фрагмент вручную, в составе имеется большое количество песка. Поверхность данного фрагмента сильно обожжена, сосуд использовался в хозяйстве. Второй фрагмент имеет вертикальную закраину, округлую в изломе. Тулово сильно раздутое, в виде сегмента шара. В верхней части к венчику и в нижней к тулову крепилась небольшая петлевидная ручка. Второй фрагмент в составе имеет дресву и шамот.

Крышки представлены тремя фрагментами двух изделий. Форма у крышек в виде диска толщиной около 1 см, без существенных изгибов. Тесто у данных изделий рыхлое, с различными примесями, дающие жаропрочность. Еще один фрагмент имеет орнамент на внешней стороне в виде геометрических линий, которые были прочерчены по сырому тесту. По краю крышки имеется орнамент в виде насечек (Табл.1. Рис. 17).

Крупными тарными сосудами являются хумы и хумчи, использованные для хранения сыпучих и жидких продуктов. Диаметр венчика 36-42 см. Все сосуды выполнены вручную. Данная посуда в комплексе представлена различными типами венчиков.

Первый тип посуды имеет валикообразный венчик треугольный в сечении с ложбиной, подчеркнутой в ходе формовки. Тесто у данного типа среднее по качеству, имеется пористость. В составе теста содержатся фрагменты, как дресвы, так и шамота. Стенки у данного типа массивные.

Второй тип имеет прямоугольный в сечении валикообразный венчик, который прикреплялся к не очень толстым стенкам. Тесто у данного сосуда среднее по качеству, с примесями мелко-дробленных камней. Обжиг неровный, такое же, как и у предыдущего типа.

Третий тип – вертикальный венчик с округлой закраиной в верхней части. Тесто у сосудов выше по качеству, с примесью мелкого песка в структуре. Данный тип имеет качественный обжиг.

Четвертый тип – с закраиной в изломе в виде трапеции. Венчик имеет слабый изгиб наружу. Поверхность снаружи покрыта ангобом черного цвета. Угол наклона закраины позволял плотно закрыть сосуд крышкой. В составе теста имеется шамот и дресва, обжиг ровный, тесто местами имеет пористую структуру.

Пятый тип – сосуд в виде хумчи. Данная хумча имела вертикальный венчик, округлый в верхней части. Угол наклона закраины позволял плотно закрыть сосуд крышкой. Поверхность снаружи сильно обожжена, но ранее имелся ангоб, который фиксируется в виде потеков. Тесто у сосуда качественное, хорошо отмученное. В составе теста имеются фрагменты мелко-дробленных камней (Табл.1.Рис.20-29).

Донные части хумов представлены в большом количестве. Донца широкие, неровные и сформованы на песчаной подсыпке (Табл.1. Рис.30-33).

В комплекс включены также материалы из горизонта золисто-гумусных отложений, перекрывающих небольшую часть монолитного сооружения "Б". Находки представлены фрагментами кувшинов, котлов, хумчей и хумов. Полученные здесь находки имеют явно перемешанный характер. Наряду с формами лепной керамики доарабской эпохи, здесь встречаются фрагменты керамики раннекараханидского времени. Это, по-видимому, объясняется тем, что одна из хозяйственных ям (яма № 10), спущенная вниз с уровня верхнего горизонта, прорезает горизонт золисто-гумусных отложений.

Среди кувшинов имеются как узкогорлые, так и широкогорлые сосуды. Все сосуды изготовлены на гончарном круге из хорошо отмученного теста без видимых примесей. Обжиг равномерный. Внешняя поверхность сосудов покрыта светло-желтым или красноватым ангобом. У широкогорлых кувшинов невысокие широкие горловины со слегка отогнутым наружу утолщенным венчиком. Вертикальные петлеобразные или дугообразные ручки кувшинов овальные в разрезе.

Аналогичная этим сосудам керамическая продукция широко известна в материалах Согда, Ташкентского и Отрарского оазисов, Шымкента и датируются IX-X вв. [1, с. 33; 2, 105; 3, с. 114-115].

Имеются фрагменты донец и стенок кувшинов. Данные фрагменты имеют ангобирование и следы от гребенки. Дно у сосудов уплощенное, сформовано на песчанной подсыпке. На некоторых фрагментах имеются отверстия диаметром 0,5 см. (Табл.2.Рис.1-9).

Горшки с короткой шейкой со сферическим туловом с отогнутым наружу венчиком, образованным легким выгибом стенки горловины наружу. У верхнего края устья расположены петлеобразные желобчатые ручки, являющиеся продолжением венчика. Снаружи, иногда и изнутри украшены полосами темного ангоба поверх красноватой поверхности. Диаметр венчика 20-24 см. Некоторые из них имеют прочерченный по сырой глине орнамент в виде косых штрихов по горлу. Внизу его дополняет прочерченный зигзагообразный орнамент. Плечики одного из горшков украшен тамгообразным знаком(Табл.2.Рис.7). Часть знака уходит под обломок сосуда. Аналогичные знаки

зафиксированы в материалах верхнего горизонта Шаушукумтобе [4, с. 109, табл. XIX]. Подобные формы горшков характерны для нижнего горизонта Шаушукумтобе и Актобе 2 [5].

Котлы в комплексе представлены в двух фрагментах. Первый фрагмент – верхняя часть сосуда, который сохранился по уровню венчика и тулова. Венчик у данного сосуда треугольный, горловина вертикальная. Плечи на поверхности имеют орнамент в виде насечек. Сосуд имел форму сферы. Еще найден фрагмент дна котла. Данный фрагмент имеет чуть отогнутые от неровного дна стенки.

Хумы и хумчи в комплексе представлены в небольшом количестве. Первый фрагмент – часть венчика хума. Данный фрагмент – прямоугольный в сечении, отогнутый наружу. Изнутри сосуд подправлялся ножом. Тесто как изнутри, так и снаружи серое по цвету. Донце у хума имеет массивную структуру. Выполнено донце грубо, на песчаной подсыпке. Боковины у хумов имеют орнаментацию в виде прочерченных линий. Хумча представлена в одном экземпляре. Данный фрагмент – часть венчика. Сосуд был лепным, с неровной поверхностью. По поверхности венчика имеются следы потеков ангоба (Табл.2. Рис.8).

К этому же времени VIII-IX вв. относятся материалы из ямы № 21, спущенной в холме с верхнего уровня Пшакшитобе. Здесь среди традиционных форм кувшиновесть фрагменты кувшинов яйцевидной формой с короткой горловиной и петлеобразной ручкой. Ручки пластинчатые с продольной ложбиной. Лепныехумы и хумчи с раздутым туловом и крутыми плечиками (Табл.3. Рис.1-33).

Таким образом, часть материалов верхнего строительного горизонта холма, слоя золисто-гумусных отложений, а также из ямы №21 представлена небольшим количеством керамики раннего средневековья. Характерная особенность керамического комплекса – это наличие лепных хумов и горшков, в том числе с тамгой, единичные фрагменты кувшинов с невысокой цилиндрической горловиной и дастарханов ранних форм.

Список литературы:

Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (XI-нач. XIII в.). Алма-Ата,1986.-256 с.

Байтанаев Б.А. История Шымкента. Алматы, 2012. 252 с.

Байтанаев Б.А. Керамика Сайрама. Алматы, 2016. 315 с.

Максимова А.Г., Мерщиев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чардары. – Алма-Ата: Наука, 1968. -255 с.

Левина Л.М. Керамика Нижней и Средней Сыр-Дарьи. -Москва: Наука, 1972. -252 с.

Түйін: Мақалада Пышақшытөбе қалажұртының керамикасы туралы жаңа материалдар ұсынылған. Бұл жұмыс «AR05132830 Отырар алқабы ежелгі Орталық Азияның мәдени дәстүрлерінің қиылысында (Кангюй дәуірі)» жобасы аясында, Қазақстан Республикасы Білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен жүзеге асырылды. Керамикалық бұйымдарды жүйелеу және салыстырмалы талдау қыштың ассортименті туралы сенімді ақпарат береді және зерттеу аймағында керамика өндірісінің дамуын бақылайды.Мақалада қыш бұйымдардың пішімі, құрамы, ою-өрнектері, жасалу технологиялары айтылды. Қыш бұйымдардың графикалық суреттері жасалып, кестесі жасалынды. Пшақшытөбе қалашығындағыкезекті қазба жұмыстарынан алынған керамикалар негізінен жоғарғы құрылыс қабаттары мен күлді-гумустық қабаттардан және тұрмыстық шұңқырлардан алынған. Кейбір керамикалық бұйымдарды сипаттау барысында олар типтерге бөлінді. Керамикалық бұйымдардың ішінде негізінен құмыра, табақтар, қазандар, қақпақтар, хұм, хұмша және т.б секілді ыдыстар

сипатталды.

Abstract: The article presents new materials on ceramics of the ancient city of Pshakshitobe. This work was carried out as part of the project "AR05132830" Otrar oasis at the crossroads of the cultural traditions of ancient Central Asia (Kangyu era) "with financial support from the Science Committee of the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan. Systematization and comparative analysis of ceramic products provide reliable information about the assortment of pottery and trace the development of ceramic production in the study area. The article highlights the forms, composition, ornaments, manufacturing techniques of ceramic products. Graphic drawings of ceramic products were made, graphics were made.Ceramics obtained from excavations in the Settlement of pshakshytobe were mainly extracted from the upper construction tiers and ash-humus pits and household pits. When describing some ceramic products, they are divided into types. Among the ceramic products are mostly described such vessels, such as jugs, plates, the boilers, the caps, the Hum, huma etc.

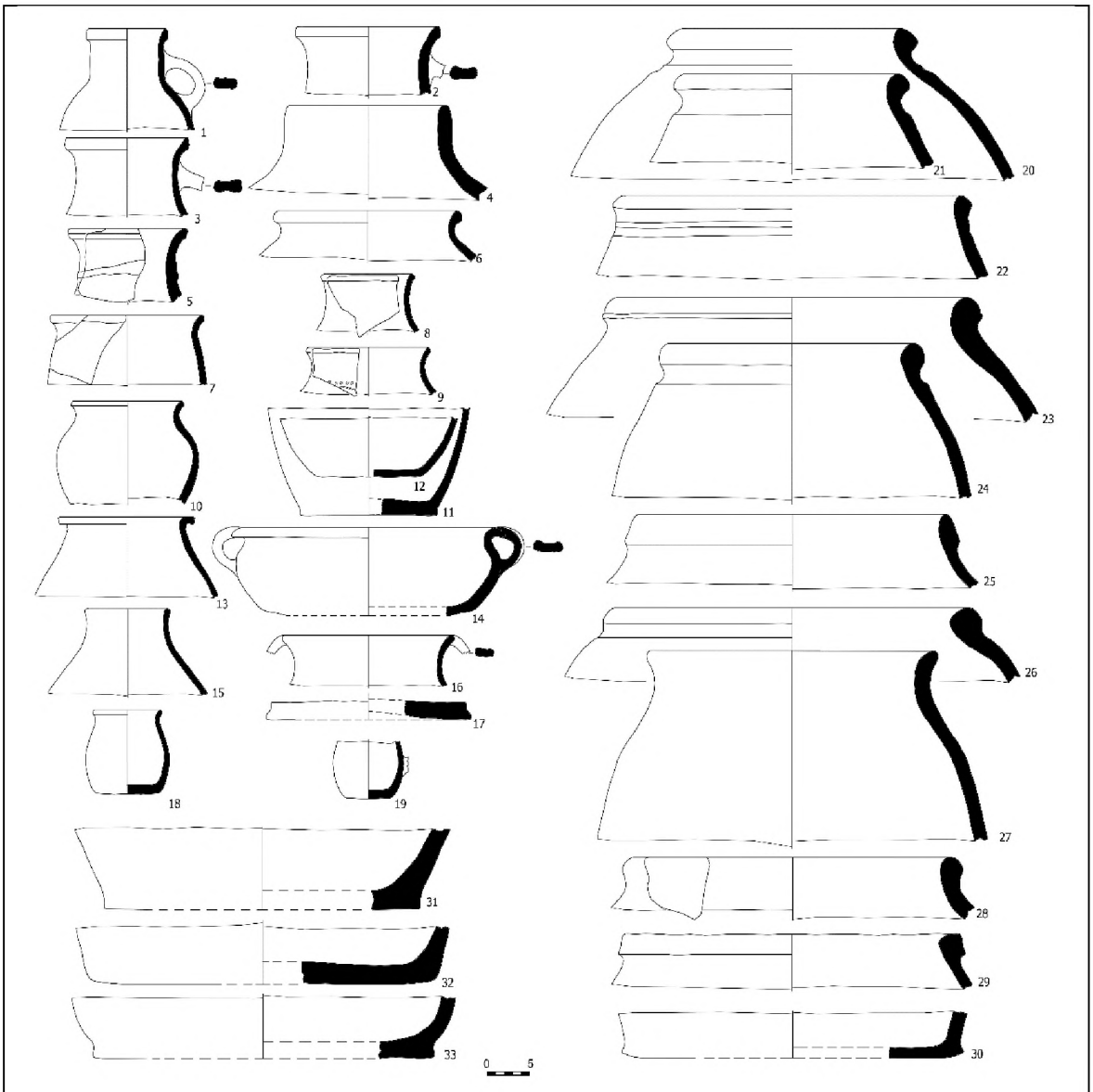

Таблица 1. Керамика верхнего строительного горизонта Пшакшитобе

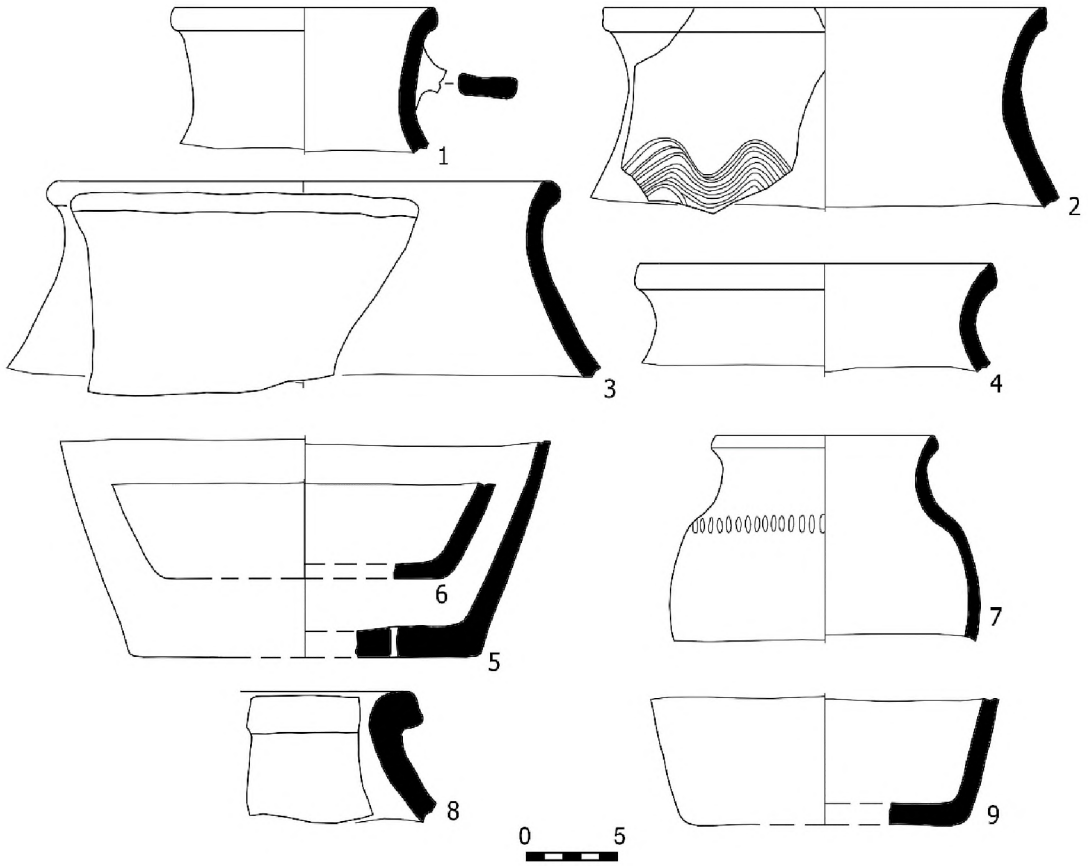

Таблица 2.Материалы из горизонта гумусно-золистых отложений

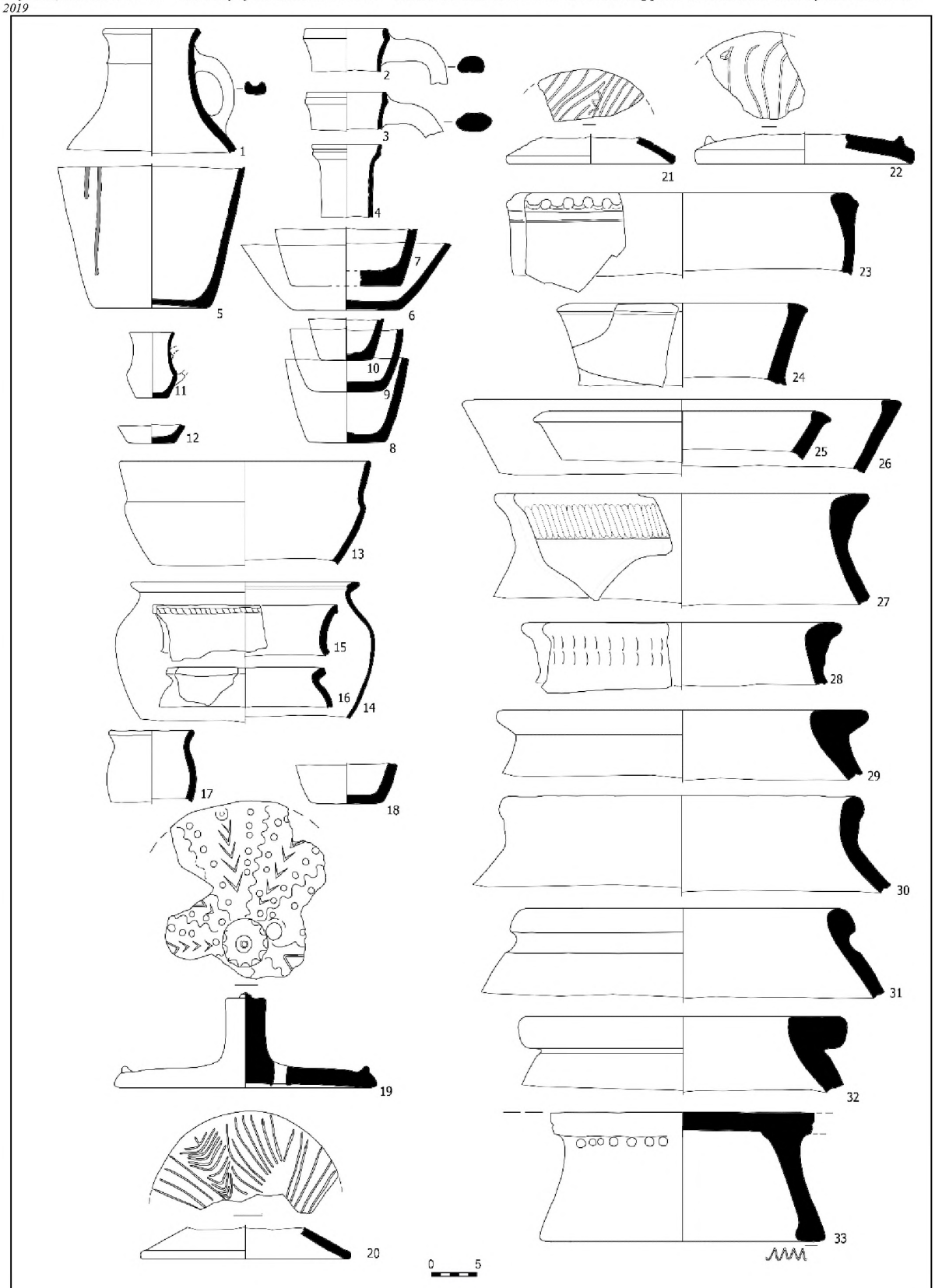

Таблица 3.Материалы из ямы № 21

.

УДК 930.253

Ағыбаев Б.Қ.
«6Д011400-Тарих» мамандығының 2-курс докторанты
Абай атындағы ҚҰУ, Алматы, Қазақстан

ШАЯН ӨҢІРІНІҢ САЯСИ ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРІН АЙҒАҚТАЙТЫН ҚҰЖАТ ТАБЫЛДЫ

Түйін: Бұл мақалада Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивінің қорында сақталған Бәйдібек ауданының тарихына қатысы бар құжат баяндалады. Құжат араб графикасынан аударылып, ғылыми айналымға енгізу мақсатында тұңғыш рет жарияланып отыр. Құжатта Шаян болысының 1928 жылғы саяси қоғамдық өмірі баяндалған. Елбасымыздың Ұлы даланың жеті қыры «Рухани жаңғыру», «Туған жер», «Архив-2025» бағдарламаларында атап көрсетілгендей, қазіргі кезде өлкетану туған жердің тарихына терең бойлап, археологиялық-тарихи үйірмелер жұмысын жандандыру жұмыстары өзекті болып тұр. Осы орайда, Өлкетану матреиалдарын архивтік деректермен толықтыру маңызды. Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивінің қорынан [75] қазіргі Түркістан облысы, Бәйдібек ауданының тарихына қатысы бар баға жетпес құжат табылды. Құжат мәлімдеме хат түрінде жазылған.

Кілт сөздері: Байдібек ауданы, күнделікті өмір тарихы, Шаян болысы, Туған жер бағдарламасы.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында, «Рухани жаңғыру», «Туған жер», бағдарламаларында атап көрсетілгендей, қазіргі кезде өз өлкеңнің тарихына терең бойлау, археологиялық ескерткіштер мен тарихи-мәдени орындардың маңыздылығын түсіну әрбіріміздің міндетіміз іспетті. Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивінің қорынан [76] қазіргі Түркістан облысы, Бәйдібек ауданының тарихына қатысты құжат табылды. Құжат мәлімдеме хат түрінде жазылған.Шаян болысынан Қазақстан Орталық Атқару комитетіне Алматы қаласына жолданған. Құжатта Шаян болысының 1928 жылғы саяси қоғамдық өмірі баяндалған. Құжатты жіберуші Пиалай Күнтуқызы. Құжат ғылыми айналымға енгізу мақсатында тұңғыш рет жарияланып отыр.

Хаттың мазмұны 6 бөліктен тұрады: 1-Болыстық кеңсе жайынан, 2-Болыстық жердің заң орындау жайы, 3-Болыстық жердегі Союз Қосшы ісі жайынан, 4-Болыстық жердегі ағарту бөлімінің ісі турасына, 5-Болыстық жердегі денсаулық жайы, 6-Болыстық жердегі қалықтың шаруа жағдайы. Құжат араб әріптерімен (Ахмет Байтұрсынұлының төте жазу емлесі) қазақ тілінде жазылған. Төменде осы хаттың мәтінін төте жазудан аударып, орфографиялық және стилистикалық ерекшеліктерін сақтай отырып сол күйінде береміз.

Бұл мақала Бәйдібек ауданының тарихын өлкетану бағытында зерттеу ғылыми ізденіс жұмысының бір бөлімі болып саналады. Архив материалдарымен танысып, жинақтау барысында анықталған архив құжаттарымен таныстыруды көздейді.

Қазақстан Кіндік Атқару Комитетіне!
Шаян болысының жағдайы туралы
Пиалай Күнтуқызынан сіздерге не істеп отырған жайлы түсінігі

Ардақты Қазақстан Атқару Комитет Мүшелері: Мен сіздердің алдарыңызға келуге, бір қана өзім жүрген болысты емес, бүткіл Шымкент уезінің тұрмыс жағдайынан түсінік беріп өту мойындағы міндеттік бек үлкен еді.

Бұл мақсатты іс жүзінде асыра алмағаныма себепші: хат танымағандығым. Саяси

[75] ҚР ОМА фонд №5 «Қазақстан Орталық Атқару Комитеті»
[76] ҚР ОМА фонд №5 «Қазақстан Орталық Атқару Комитеті»

білімімнің таяздығы. Бұны айталмаған күнде де өздеріңізге мәлім: хат танымаушылық пен саяси соқырлықтан кешегі кеңес бостаншылығына шейін қараңғылықта жатып, кеңес бостаншылығының арқасында ғана дүние жарықтығын танып, адам баласының бір жиыны әйел болып, дүниеге жаралғаннан бері адамдық құқығымызды алғандығымыз.

Бұлай болғандықтан күнде ісін істесіп, жатсамда тұрсамда өзім мен бірге жүрген кісідей болып қалған, Шаян атты болыстық жердегі елдің жәй түйінен төмендегіше түсінік беріп өтпекпін!

І. Болыстық кеңсе ісі жайынан.

Бұл күнде болыстық кеңсе халықтың ортасынан салынып 28 – жылдың басынан бері қарай болыстың кеңсе ісі жақсы жолға қойылды. Болыстық атқару камитеті мен болыстық партия камитетінің байланысы жақсы. Болыстық партия камитеті барлық болыстық іскергерге жолбасшылық қылып тұрады. Партияның нағыз саясатын қолдану мен өздерінің ауызбіршілігі арқасында. Елдегі жікшілдер мен бұрынғы ескі салдарда келе жатқан, бай, атқамінер тиісті, қожа молда сияқты суаяқтардың аты өшіп, саны азайып, сапасы кетуде. Осылар құрыған сайын ел арасы тыншып, кедей, дихан, батырақтардың өкімет сасатын тану жөніндегі түсүнігі күннен, күнге ілгерлеп дүниежүзінің еңбекшілер үстемдігін орнату ісіне тайындалуда. Бұл іске жалпы халықтың әзірлігін күшейту ретінде болыстық партия камитетімен белсенді азаматтардың іске кірісуі жақсы.

Жақсылығы елдегі кедей, дихан, батырақтардың жалпылық арасында іскерлік қызметін үйрету жөнінде үгіт насиқат арқылы түсінік беріп жүр. Сонымен қатар осы жылдың май айынан бастап, сіздердің нұсқаларыңыз бойынша іскерлік қызметін үйренуге жиылған адамдардың жатын жәйін дайындау жөніндегі әзірлікті ескеріп болыстық кеңсе: .... ынтымаған белгіледі. Бұдан былайда соларға ауқат көлік дайындау жөнінде әзірлік етбек.

Болыстар мен бірге аудандастыру мәселесіде ескеріліп, бұрын Шаян болысын 27 – ауыл бөлетін болса 14 ауылын қысқартып қалған ауыл аткомдерге ықшамдап осы күні 13 – ауыл атком бөлінді.

2. Болыстық жердің заң орындау жәйі

Бұл жағы жақсы жолға қойылып жатыр. Жақсылығына дәлел болатын нәрсе губерналық жерден прокорордың орын басары бір тергеушімен шығып, елдегі үкімет заңынан тысқары кеткендерді ақтара тексеріп қианатшылдардың жазасын беріп жатыр. Қианатшылдар байлар, молдалар, жуан жұдырықтар, пәреқорлар, атқа мінерлер сияқтылардың жауыздығын бұрын алдында әшкерілеп бір жағынан қалықты үгіттеп қараңғылықтан оятып жатыр. Осы мен бірге әйел теңдігінің заңда үгіт насихат жөнімен қалыққа таралып жатыр.

Болыстық жердегі әйелдердің басын қосып сауатсызын сауаттандырып әйел теңдігін ұғындыру мен үкімет саясатын таныстыру жолы істеліп жатыр.

3.Болыстық жердегі Союз Қосшы ісі жайынан[77].

Болыстық жердегі Союз Қосшы ісі нашар. Болыстық, ауылдық жерлерден Союз Қосшы ісін жүргізу жөнін басқарушылар дайындалса да союз қосшы ісін басқара алмайды. Мәселен ауылдық жерден с/қ старшын сайланса оған қызмет ақы жоқ. Старшындыққа сайланған азамат «мен ауылдық жерде с/қ старшыны болдым. Маған қызмет ақыны үкімет бермеген мен халықтың өзі беруге тиісті.соны халық өздерің бір жағдайын қарастырып қызмет ақы бермесеңдер болмайды» деген сөздермен союз қосшыға мүше болып жүрген азаматтардың басын қатырады.

С/қ ұйымын ұйымдастыру мен бірге жәбірленген кедейлерді ұйымға тартатын

[77] Түсініктеме: «Союз Қосшы» дегені Қосшы Одағы ұйымы. Қазақстанда 1921-1933 жылдар аралығында жұмыс істеді.

арқылы бұлардың жағдайына керекті нәрсені үкіметтен алып беріп байлардың құлдығынан ажыратайын деген пікір ойына кіріп те шықпайды. Құр с/қ – мүшеі болдым старшыны болдым, болыс болдым деген жоғарыдағы айтылған әсіретті істерді істегеннен басқа түк те бітірмейді.

Бұларға болыстық с/қ бастығы яғни жоғарғы с/қ бастықтары жол басшылық қылуды білмейді. Осы күнге шейін кеудесі кердендесе с/қ мүшелерінің кей біреулерінің билетін екі жылдан, үш жылдан бері жаңалап берген емес. С/қ мүшелері кімдерден қай табынан құрылған, онда қайта тексеру жасап ажыратқан емес. Нақ осы күнде с/қ аты болмаса заты жоқ. Сондықтан сіздерден менің сұрайтыным осы с/қ ісін жолға қою шарасын ізденіп қастарыңыздан кіндік с/қ басқармасына нұсқау жібертсеңіздер екен.

4. Болыстық жердегі ағарту бөлімінің ісі турасына

Болыстық жердегі ағарту бөлімінң ісі әлінше жақсы. Қаржы кемі болғанмен істеуі бұл мәселен болыстық жерге қарасты мектеп бар. Бәріде елдің жиы жерінен тұрғызылған. Әр уақытта уездің ағарту бөлімінен адам барып тексеріп тұрады. Сонда да болса жоғарыдағыдай айтылған қаржының кемдігінен мектептің оқу құралдары жетімсіз.

Керек болғанда ғана мектептің оқу са...інде[78] балаларға жеткізе алмайды. Молдалардың баяғы оқу әдісі жөнінен кемсітігі бар. Оқу әдісінің құралдары жоқ. Балалар мектепке қатынап оқиды. Ілгергі ниетінен сіздерден күтеміз осы көрсетілген кемістіктерді толықтырар деп.

5. Болыстық жердегі денсаулық жәйі

Қалықтың денсаулық жәйі нашар! Әсіресе елде мерез ауруы көп. Онымен қатар өкпе құрт сияқты аурулар аз емес. Бұлар мен күресуге болыстық жердегі доқтыр әрекет қылса да дәрі дәрмен жетіспейді. Дәріні көбейтуге қаржы кемтар. Бұнымен бірге қалық малының аурулар есебін оны қарап дәрі, дәрмек беретін мал доқтыры жоқ. Бар болғанымен де малды қарамақ түгіл өзі ауыруға шалынып 3-4 айдан бері жатыр. Осы тақылетіне малдың да ауруы ұлғаюда.

6. Болыстық жердегі қалықтың шаруа жағдайына келейік

Жылдағыдан қарағанда биылғы жылы қалықтың тұрмыс ақуалы нашар. Нашарлығына себепші: 27 жылдың қысқа маусымында қар жөнді жаумауы көктемінде жаңбыр сирек жауып ауа райы құрғақ болды. жұрттың дақылы өнбей еңбегі жерде қалды. Қысқы азығын алалмады. Бұл кемшілік, жері болса ағын суы болмай құр аспаннан түсетін, дымқылға қарап аузын ашып отырған көбі кедей еккен егіннен ғана үміт ететін қалық. Қай жерде де болса бар шығар. Сондада болса көзге көрініп тұрғанға, осы ақуалдығының ең қысымда тұрғаны біздің Шаян қалқы.

Сонымен бірге 28 жылға қараған қыстың түсуі қатты болып, құрғақшылықтан шөп жинай алмаған шаруалардан көбінің малы суыққа ұрынып күніне жүз деп, екі жүз деп малдары қырылуда. Бұл суық малды алуы мен тұрмай күн үшін түн жебелеп байлардың малын бағып жүрген жалшылар, тұрмысы нашар кедей, ауыл қыдырып нәзір тілеп жүрген молдаларды да үстіріп жатыр. Міні осы сияқты табиғаттың құбылысымен бірге құбылып жатқан оқиғаны істермен күресудеміз.

Мағұлмат етуші: Күнту /қолы/

12/... /Пиалай Күнту қызы/

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. 2017. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана: Егемен Қазақстан. 12

[78] Түсініктеме Осы жерде .... қойылған бір сөз анық оқылмады

сәуір

2. ҚР ОМА фонд №5 «Қазақстан Орталық Атқару Комитеті»

Аннотация. В этой статье найденный документ в фондах Центрального Государственного Архива Республики Казахстан. Архивный документ переведен с арабской графики и впервые публикуется, с целью введения в научный оборот. В настоящее время работа по интенсификации работы археологических и исторических кругов углубляется в истории родного края, что отмечается в программах «Рухани жангыру», «Туган жер» и «Архивы-2025». В связи с этим важно заполнить местную математику архивными данными. Центральный государственный архивный фонд Республики Казахстан обнаружил бесценный документ, связанный с историей Байдибекского района Туркестанской губернии. Документ представляет собой письменное заявление.

Abstract. In this article, the document found in the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. The archival document is translated from Arabic graphics and is published for the first time, with the aim of introducing into scientific circulation. At the present time, the work on intensifying the work of archaeological and historical circles is deepening in the history of the native land, as it is noted in the programs of the "Spiritual Renaissance", "Land of the Land" and "Archives-2025". In this regard, it is important to fill Local Mathematics with archival data. The Central State Archive Fund of the Republic of Kazakhstan has found an invaluable document related to the history of the Baydibek district of the Turkestan Province. The document is a written statement.

УДК 340(12)

Татимова М.Н., Адирбаева А.А., Асильбекова Л.Р.
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В СВЕТЕ ПОСЛАНИЯ ГЛАВЫ ГОСУДАРСТВА

Аннотация: На современном этапе развития казахстанское образование, в его неразрывной, органичной связи с наукой, становится все более мощной движущей силой экономического роста, повышения эффективности и конкурентоспособности экономики государства, что делает его одним из важнейших факторов национальной безопасности и благосостояния страны, благополучия каждого гражданина. Сегодня профессионализм становится важнейшим условием оптимального включения человека в трудовую деятельность, своеобразным личностным гарантом занятости, фактором эффективного функционирования национального рынка труда. В этом отношении подготовка высокообразованных и высококвалифицированных кадров для отраслей экономики должна стать одним из ключевых компонентов политики государства на национальном рынке труда. Исходя из этой задачи, должны строиться прогнозы и программы реформирования сферы образования, подготовки, переподготовки и повышения квалификации кадров, формирования эффективной системы непрерывного образования, которая бы отвечала требованиям проводимых реформ, обеспечивала на национальном рынке труда рабочую силу необходимой квалификации.

Ключевые слова: наука, квалификация, экономический рост, рынок труда, образование, эффективность

Мир живет в период глобальных вызовов. Это новые технологические достижения и внедрение инноваций, ускоренное развитие IT-технологий и мобильность человеческих ресурсов.В этих условиях образование и наука должны быть на переднем крае преобразований. Ведущие экономики мира достигают процветания только за счет высокого уровня человеческого капитала. Этому способствуют новые образовательные стратегии и политики.

Современный этап модернизации казахстанской системы образования и науки предполагает доступность для каждого качественного дошкольного воспитания и школьного образования, возможность получить новые профессиональные навыки в колледже и университете, развить исследовательские и творческие компетенции.

Принятый в 2011 году Закон Республики Казахстан «О науке» открыл новые возможности для передовых научных достижений.

Развитие казахстанской науки во благо интересов экономики и бизнеса обозначено в Законе Республики Казахстан «О коммерциализации результатов научной и научно-технической деятельности». В 2015 году внесены изменения и дополнения в Закон Республики Казахстан «Об образовании». Законодательно регламентируется поэтапный переход на обновленное содержание школьного образования, дуальное обучение, получение первой рабочей профессии в колледжах бесплатно, переход от государственной аттестации к независимой аккредитации колледжей и вузов и др.Особый статус и государственная поддержка молодежи обозначены в новом Законе Республики Казахстан «О государственной молодежной политике».

Тем самым создана основа для реализации новых образовательных стратегий и научных достижений. Программа разработана на основе Плана Нации «100 конкретных шагов» с учетом ведущих мировых трендов.

Программа прошла широкое обсуждение в педагогической и научной общественности. Учтены предложения работодателей, бизнес-сообщества и международных экспертов.

Основными целями системы образования в Республике Казахстан являются: формирование общенаучной и общекультурной подготовки учащихся; социальная адаптация школьников к жизни в обществе; воспитание гражданственности и любви к Родине; обеспечение потребностей общества в квалифицированных рабочих и специалистах, переподготовка и повышение их квалификации. Среднее общее образование гарантировано и является обязательным для всех граждан. Перед системой среднего общего образования стоят следующие задачи:охват обучением всех детей школьного возраста;реализация государственных общеобязательных стандартов среднего общего образования;повышение качества образования в школах путем усовершенствования содержания и методов обучения, введения объективных критериев и подходов к оценке знаний учащихся и деятельности педагогов;обеспечение мер по охране здоровья учащихся и педагогов.Среднее общее образование приобретается поэтапно путем усвоения образовательных программ трех ступеней: начальной (1-4 классы), основной (5-9 классы) и старшей (10-11 или 12 классы). Указанные ступени могут функционировать вместе, в одном общеобразовательном учреждении, или раздельно, в начальной или основной общеобразовательной школе. В республике функционируют 8290 школ, где обучаются 3117,7 тыс. детей, в том числе 8191 общеобразовательная школа с 3097, 0 тыс. учащихся. Наряду с дневными школами действуют 31 вечерние общеобразовательные школы. Развивается сеть общеобразовательных учреждений нового типа (гимназии и лицеи), число которых составляет 320, в том числе гимназий – 178, лицеев – 142. С учетом этнических потребностей населения обучение в школах ведется на 7 языках. Из общего числа школ - 3474 ведут обучение на казахском языке, 2514 — на русском, 2107 — на русском и казахском, 78 школ - на узбекском, 13 — на уйгурском, 3 — на таджикском, 1 школа — на украинском и 1 школа — на немецком языках.

В местах компактного проживания малочисленных национальностей организовано изучение 14 родных языков. Основные задачи профессионально-технического образования:разработка и внедрение государственных общеобразовательных стандартов профессионального образования, их обновление с учетом ситуации на рынке труда и структурных изменений в экономике;создание условий для повышения доступности

профессионального образования;поддержка негосударственного сектора профессионального образования;организация и развитие социального партнерства в системе профессионального образования;расширение международного сотрудничества по вопросам подготовки и переподготовки кадров в учебных заведениях профессионального образования.

Основные цели приоритетных направлений развития науки и образования: обеспечение равного доступа к качественному дошкольному воспитанию и обучению;обеспечение равного доступа к качественному среднему образованию, формирование интеллектуально, физически, духовно развитого и успешного гражданина; социально-экономическая интеграция молодежи через создание условий для получения технического и профессионального образования;обеспечение отраслей экономики конкурентоспособными кадрами с высшим и послевузовским образованием, интеграция образования, науки и инноваций;обеспечение реального вклада науки для ускоренной диверсификации и устойчивого развития экономики страны.

Основные задачи приоритетных направлений развития науки и образования: улучшение качественного состава педагогических кадров дошкольных организаций и повышение престижа профессии;увеличение сети дошкольных организаций с учетом демографической ситуации;обновление содержания дошкольного воспитания и обучения, ориентированного на качественную подготовку детей к школе;усовершенствование менеджмента и мониторинга развития дошкольного воспитания и обучения;повышение престижа профессии педагогов и повышение их качественного состава;обеспечение инфраструктурного развития среднего образования;обновление содержания среднего образования;формирование у школьников духовно-нравственных ценностей.Так же общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» и культуры здорового образа жизни;усовершенствование менеджмента и мониторинга развития среднего образования;повышение престижа системы технического и профессионального образования; обеспечение доступности ТиПО и качества подготовки кадров; обновление содержания ТиПО с учетом запросов индустриально-инновационного развития страны;укрепление духовно-нравственных ценностей Общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» и культуры здорового образа жизни;усовершенствование менеджмента и мониторинга развития ТиПО; обеспечение качественной подготовки конкурентоспособных кадров; модернизация содержания высшего и послевузовского образования в контексте мировых тенденций;создание условий для коммерциализации результатов научных исследований и технологий;вовлечение молодежи, высших учебных заведений в укрепление духовно-нравственных ценностей Общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» и культуры здорового образа жизни;усовершенствование менеджмента и мониторинга развития высшего и послевузовского образования;увеличение вклада науки в развитие экономики страны;укрепление научного потенциала и статуса ученого;модернизация инфраструктуры науки;усовершенствование менеджмента и мониторинга развития науки.

Существуют целевые индикаторы: доля детей 3-6 лет, охваченных дошкольным воспитанием и обучением по обновленному содержанию, в 2017 году – 87,5 %, в 2019 году – 100 %;доля школ, перешедших на обновленное содержание образования по опыту автономной организации образования «Назарбаев Интеллектуальные школы» (далее – НИШ), в 2016 году – 100 %, в 2019 году – 100 %;доля учащихся с успеваемостью на «хорошо» и «отлично» (качество обучения) в 2017году – 62 %, в 2019 году – 70 %;доля выпускников учебных заведений технического и профессионального образования, обучившихся по государственному образовательному заказу, трудоустроенных и занятых в первый год после окончания обучения, в 2017 году – 92 %, в 2019 году – 95 %; доля выпускников вузов, обучившихся по государственному образовательному заказу,

трудоустроенных в первый год после окончания вуза по специальности, к 2017 году – 85 %, в 2019 году – 90 %; количество вузов Казахстана, отмеченных в рейтинге QS-WUR:

	2017 год	**2019 год**
топ-200	0	2
топ-300	2	2
топ-500	2	3
топ-701+	7	9

доля затрат на опытно-конструкторские разработки в общем объеме финансирования научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ (далее – НИОКР) в 2017 году – 21,2 %, в 2019 году – 22,3 %;доля коммерциализированных проектов в общем количестве прикладных научно-исследовательских работ в 2017 году – 17,5 %, в 2019 году – 20 %.

Приоритетными направлениями в период 2019-2020 годов станут: более усовершенствованная законодательная базы, инфраструктурное развитие и наращивание ресурсного потенциала образования и науки.

Список литературы:

1. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016 - 2019 годы
2.Стратегия Казахстан -2050
3.Стратегия Казахстан -2030

Түйін: Дамудың қазіргі кезеңінде қазақстандық білім, ғылыммен ажырамас және органикалық байланыста, мемлекет экономикасының тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыратын, экономикалық өсудің күшейткіш күшіне айналуда, бұл оны ұлттық қауіпсіздік пен елдің әл-ауқатының, әрбір азаматтың әл-ауқатының маңызды факторларының біріне айналдырады. Бүгінгі таңда кәсібилік адамның еңбек қызметіне оңтайлы енуінің маңызды шарты, жұмысқа орналасудың жеке кепілі, ұлттық еңбек нарығының тиімді жұмыс істеу факторы болып табылады. Осыған байланысты экономика салалары үшін жоғары білімді және жоғары білікті кадрлар даярлау ұлттық еңбек нарығындағы мемлекеттік саясаттың маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болуы керек. Осы міндеттің негізінде білім беру, кадрларды даярлау, қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру, жүргізіліп жатқан реформалардың талаптарына жауап беретін, ұлттық еңбек нарығындағы қажетті жұмыс күшін қамтамасыз ететін үздіксіз білім берудің тиімді жүйесін қалыптастыру үшін реформалар мен бағдарламалар құру қажет.

Abstract: At the present stage of development, Kazakhstani education, in its inextricable, organic connection with science, is becoming an increasingly powerful driving force for economic growth, increasing the efficiency and competitiveness of the state's economy, which makes it one of the most important factors of national security and welfare of the country, the well-being of every citizen. Today, professionalism is becoming the most important condition for the optimal inclusion of a person in labor activity, a kind of personal guarantee of employment, a factor in the effective functioning of the national labor market. In this regard, the training of highly educated and highly qualified personnel for sectors of the economy should become one of the key components of state policy on the national labor market. Based on this task, forecasts and programs should be built to reform the sphere of education, training, retraining and advanced training of personnel, the formation of an effective system of continuing education that would meet the requirements of ongoing reforms, provide the labor force of the necessary qualifications on the national labor market.

ӘОЖ 371.333 (574)

Турдалиева Ш.Ж., Байгунова Д.М., Отарбаева Б.Қ.
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,Шымкент,Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,Шымкент,Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,Шымкент,Қазақстан

ЖАСТАР ОЙЫН-САУЫҒЫНЫҢ КӨШ ҮЛГІЛЕРІН ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: Мақалада жастар ойын-сауығы өжеттікті, батылдықты, шапшандықты, ептілікті, тапқырлықты, табандылықты,байсалдықты т.б. мінез-құлықтың ерекшеліктермен бірге күш-қуат молдылығын, білек күшін, дененің сомданып шығуын қажет ететін құбылыс. Ойын дегенміз — жас ерекшелікке қарамайтын, адамның көңіл-күйін көтеретін, ойландыратын үрдіс. Ойын-төзімділікті, алғырттықты, тапқырлықты, ұқыптылықты, ізденпаздықты, іскерлікті, дүниетаным өрісінің көлемділігінің, көп білуді, сондай-ақ, басқа да толып жатқан сапалылық қасиеттердің қалыптастыруға үлкен мүмкіндігі бар тиімді әдістерінің бірі. Ойын-сауықтың басты мақсаты - көппен араласу психологиясын қалыптастыруға негіз қалайтындығын халқымыз жақсы түсінген. Ойындарға халық ерекше мән берген. Сондықтан халық оған тек ойын-сауық, көңіл көтеретін орын деп қана қарамаған. Ең бастысы – ел қорғауға қабілетті болашақ қайраткер, өзінің осы қабылетін шаршы топтың алдында, баршаға тең (доска да, дұшпанға да) еркін бәсекеде жеңіп алуға тиіс болған. Сондай-ақ талапты жас ойын, сайыс өнеріне өзінен жасы үлкен, танымал ұстаздан үйреніп жаттығатынын, аянбай тер төгетінін байқаймыз.

Кілттік сөздер: Ойын, жастар, диалог, іскерлік, рухани, өнер, сейіл, алтыбақан, қыз қуу.

Ойынға зер салып, ой жүгіртіп қарар болсақ, содан үлкен де мәнді- мағаналы істер туындап өрбитінің байқаймыз. Өйткені ең алдымен ненің болсын бас алып, жол бастар қайнар көзі болатыны белгілі. Ойын жайлы мағлұматтар Үнді Ведаларында, Библияда ежелгі философтар (Платон, Аристотель) шығармаларында кездеседі. Ежелгі тілдердегі «ойын» сөзінің түбіріне үңілген қызықты.Оны гректерде балаларға тән әрекет деп атады. Римдіктердегі сөз мәні қуаныш, көңіл көтеруден, ал еврейлерде әзіл сызбадан шыққан. Соскрит те ойын ды қуаныш ретінде өрнектеді. Ал ежелгі германдықтар оны ләззат сыйлаушы маятник тербелісі секілді жеңіл қалқыма қозғаылспен байланыстырды.Ойын дегенміз — жас ерекшелікке қарамайтын, адамның көңіл-күйін көтеретін, ойландыратын үрдіс. Ойын-төзімділікті, алғырттықты, тапқырлықты, ұқыптылықты, ізденпаздықты, іскерлікті, дүниетаным өрісінің көлемділігінің, көп білуді, сондай-ақ, басқа да толып жатқан сапалылық қасиеттердің қалыптастыруға үлкен мүмкіндігі бар тиімді әдістерінің бірі.Мәдениеттану саласында ойын теориясын терең зерттеген Голланд мәдениеттанушысы Йохан Хейзинга. Оның ойын теориясы мәдениеттің ойындық бастауларының генезисі мен мәнін терең және толық талдануының арқасында қазіргі ғылымдағы назар аударарлық ойын теориясының негізгілерінің бірі болып отыр. Бұған дейінгі зерттеушілер ойынды байсалды өмірдің маңызы зор қажетті қосымшасы деп қарастырса, Й.Хейзинга ойынның мәдениет үшін маңыздылығын өзінше дәлелдеп қана қоймайды, сонымен қатар мәдениеттің өзі ойынның бір түрі деп тұжырымдайды. “Мен үшін басты мәселе мәдениеттің басқа да құбылыстарының ішінде ойынның алатын орнын анықтау емес, мәселе мәдениеттің ойындық сипатын анықтау еді. Мен үшін маңыздысы мәдениет пен ойынның өзара байланысын, ойын-мәдениет - қайсысының басымдырақ екенін анықтау”,- деген ұстанымын белгілейді.

Ойындарға халық ерекше мән берген. Сондықтан халық оған тек ойын-сауық, көңіл көтеретін орын деп қана қарамаған. Ең бастысы – ел қорғауға қабілетті болашақ қайраткер, өзінің осы қабылетін шаршы топтың алдында, баршаға тең (доска да, дұшпанға да) еркін бәсекеде жеңіп алуға тиіс болған. Сондай-ақ талапты жас ойын, сайыс өнеріне өзінен жасы үлкен, танымал ұстаздан үйреніп жаттығатынын, аянбай тер төгетінін байқаймыз.

Қазақтың ұлттық ойындары, сайыстары жөнінде үлкен еңбек жазған М . Гуннер төмендегідей классификация ұсынады:

- 1) күрес және қарсылық көрсету элементтері бар ойындар – тартыс, ат үстінен тартыс, жаяу тартыс, кісі көтеру;
- 2) ашық алаңдағы – қара сиыр, ақ сүйек (2 вариантта);
- 3) қыс кезіндегі ойындар – таяқ жүгірту, аққала;
- 4) демалуға арналған ойындар – соқыртеке (2 вариантта), ешкі, шөп, қасқыр (әзіл есеп), жар – жалау, мыршым, көрші, шыт тастау (2 вариантта), балтам тап;
- 5) ат – спорт сайыстары мен ойындары – аударыспақ, мүше алып қашу, ат омырауластыру;
- 6) аттракцион – арқан шалу, кепеш алу, түйе байлау, тымақ ұру, алтыбақан.

Өзімізге белгілі автор, қазақтың ұлттық ойындары туралы алғашқы ғылыми еңбектің авторы М.Таникеев халқымыздың негізгі өмірі төрт түлікке қатыстылығын ескере келіп: атқа байланысты (қатысты) және атқа байланысты емес деп үлкен екі топқа бөлсе, Сағындықов Е. төмендегідей пікір айтады: “Қазақтың ұлттық ойындары тақырыпқа бай және әр алуан болып келеді. Ұзақ жүргізілген жинау, зерттеу нәтижесінде біз ұлт ойындарының тақырыбына, мазмұнына, ондағы көзделген мақсатына байланысты үш үлкен салаға бөліп топтастыруды лайық деп таптық. Атап айтқанда: ойын-сауық, тұрмыс-салт ойындары, дене шынықтыру, спорт ойындары мен оймен келетін ойындар”. Олардың барлығының атқаратын бір ортақ күрделі міндеті қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырып, әр адамның жеке дамуына, өмірлік ортасында үйлесімділік жағдаятын құруға мүмкіндік туғызу.

Ойынды-сайыстар ұйымдастыру процесіне орай үш кезеңнен тұрады:

– дайындық кезеңі (ойын сайыстарды таңдау, аудиторияны безендіру,қатысушылармен күні бұрын жүргізілетін жұмыстар);

– ойындық ахуал жағдайына енгізу (ойынға,сайысқа қатысуға шақыруға психологиялық көңіл-күй жасау);

– ойынды сайыстарды жүргізу (ойынға сайысқа қатысуға шақыру, ережесін түсіндіру, ойынды-сайыстың жүруін қамтамасыз ету, нәтижелерін енгізу);

Ойын-сауықтың басты мақсаты - көппен араласу психологиясын қалыптастыруға негіз қалайтындығын халқымыз жақсы түсінген. Ұлттық ойындарымыздың табиғатына жеке-жеке тоқталмас бұрын, олардың үш түрін атап өтейік: сейілдік, өнерлік, еркіндікойын-сауық түрлері.Сейілдікдегеніміз – көш кезінде, Наурызда, жазғы мезгілде жастардың қырға шығып бой жазып, сейілдеп жүргенде ойналатын ойындары. Бұған мысал үшін Ә.Диваев жазып қалдырған “Қыз ойнақ”, “Жігіт қуу”, “Қыз қуу” т.б. ойындарды жатқызуға болады. Бұлар көптің көзінен таса болмай-ақ белгілі бір дәрежеде еркіндікте бозбала мен бойжеткендердің аралас-құралас ойын-сауық құруы.

Ал енді өнерлік дегеніміз – өнер жарысын мақсат тұтатын ойын-сауық түрі. Мұның фольклорлық дәстүрі басым келеді. Фольклор араласып, соның үлгісінде өтетін ойын-сауықтың бірі – айтыс осыған жатады. Олар орындалу ерекшеліктері, пішіні бойынша әдет-ғұрып, салтпен байланысты айтыстарға/бәдік, жар-жар, қайым айтыс/ жақын. Дегенмен, айтыс ойындарының өзіндік белгілері де жоқ емес. Бұларда табан астында жанынан өлең шығарып айту жоқтың қасы, негізінен мәтіні жаттамалы, тұрақты болып келеді. Сыртқы пішіні ұқсастығы болмаса, айтыс ойындары суырып-салмалық ақындық өнерден гөрі, жаттап алған драмалық фольклорға өте жақын.

Нағыз өнерлік ойын-сауықтың екінші бір түрі – бұл “Алтыбақан”. Мұны негізінен ән өнерінің жарысы деуге болатын ең бір асыл ойынның түрі. Алтыбақанға тербетіліп тұрып, ал көне кезде музыкалық аспапқа сүйеніп ән айту оңай шаруа емес. Ол шеберлікті талап ететін, биік өнер жарысы.

Үшінші түрі – біз шартты түрде еркіндік деп аталған топқа жататын ойын-

сауықтар. Бұл ел көзінен тасада бозбалалар мен бойжеткендердің еркін сырласуына, сезім күйлерін шертісуіне ыңғайлы ойындар болып табылады. Бұларға "Ақсүйек" , "Серек құлақ", "Хан жақсы ма?" т.б. ойын түрлері жатады. Ақсүйек оыйынына тоқталайық. Ақсүйек – қазақтың ежелгі ойыны. Ойынды бастаушы мен ойнаушылар арнайы әкелінген жылқының бақай сүйегін, ол болмаса қойдың жілігін, жаурынын, жамбасының қу сүйегін әкеледі де, ойнаушыларға көрсетіп, белгілеп алады. Ойнаушылар екі топқа бөлінеді. Ойыншылардың бірі ақсүйекті аулағырақ апарып лақтырады. Бәрі жапа-тармағай іздейді. Қай топтың ойыншысы тапса, сол топ жеңімпаз атанады. Ойын үстінде сүйекті тартып әкетуге болады. Сондықтан ойын шапшаң қимылды, ептілікті, қараңғыда жол бағдарынан адаспауды, серіктесін көзден таса етпейтін қырағылықты, жүйріктікті талап етеді. Ойын тек дене шынықтыру мақсатын көздемейді. Жазық далада, бірін бірі жете танитын ортада жастардың оңаша кездесіп, сыр тартысатын, сезімін білдіруге мүмкіндік туғызатын психологиялық жағдаят жасайтын халықтық педагогикалық әдісі.

Ойын сауық қашанда бір себеп салдарға байланысты құрылады. Қазақ халқы ойын-сауықтың өтуіне себеп ретінде "Ораза", "Айт" сияқты діни мерекелерден тыс өзіндік ұлттық сипаты басым мерекелер қалыптастырған. Мұның ең үлкені "Наурыз", "Қыз ұзату", "Үйлену тойы" сияқты адамның жеке басы қуанышына қатысты ойын-тойлар.

Қазақ жастарының тағы бір еркіндік белгісі – ойын-сауықты кез-келген уақытта өткізуге мүмкіндігі барлығы. Ондай жиынның бір түрі "бастаңғы" дейді. Үлкендер қыдырыста жүргенде жастар тағы бір бас қосып, ойын-сауық ұйымдастырады.

Сейілдік ойын-сауықтар көбіне кең далада, жасыл шалғынды өлкеде өткізіледі. Оларда көбіне кенеттен бола қалғандай "сол сәттіліктен" гөрі, алдын-ала ойластырылған сипат басым келеді. Сейілдік ойын-сауықтар жазғы жайлауға көшкен тұста көп болады. Екі-үш күнге созылатын көш жолы қыз-бозбаланың жанын жадыратып, қызық думанға молынан тояттайтын кезі. Мұнда әлгі "Айтыс" та, "Қыз қуу" да, кезек алмасып, бірінен-бірі туындап жатады.

Белгілі этнограф, қазақ фольклорын жинаушы, әрі зерттеуші Ә.Диваев өзінің "Қазақ жастарының ежелгі ойындары" деген 1907 жылғы мақаласында осындай сейілдік ойын-сауықтың бірнешеуін келтіреді. Соның бірі бүгінгі күні елеусіз қалған "Қыз ойнақ" ойыны. Ойынның тәртібін және өту жолдарын автор былайша баяндайды: "... мерекелерде бойжеткен қыздар өздерінің жақсы киімдерін киініп, тұтастай бір думанды топ болып жиылып, мерекелеуге далаға шығады. Бойжеткендерді әйелдер қошеметтеп жүреді. Әрбір бойжеткеннің қолында бір-бір таяқ болады. Далаға келген соң, бойжеткендер ұсақ топтарға шашырап, бөлініп-бөлініп кетеді".

Ойынның басталар тұсы әлі белгісіз болғанмен және қандай ойын екенін әзірше білмегенімізбен, біз мұнда алдын-ала дайындық бар екеніне көз жеткіземіз. Яғни бұл күні бұрын ойластырылған ойын.

Автор ойын әрі қарай жалғастырайық: "Осындай серуен сәтінде алыстан топ-топ болып салт аттылар көрінеді. Олар да солай сәнденіп, жақсы киінген басқа рудың жас жігіттері болады. Бойжеткендерге жақын келіп, олар өз аттарынан түсе қалады да, бойжеткендер бағытына қарай тездетіп жүгіреді. Бірақ бойжеткендер қашпастан өз орындарында тұра береді. Қыздардың тобына сыналай кірген жігіттер оларды ұстап, сүйіп-құша бастайды. Сол сәтте бойжеткен қыздар қолдарындағы таяқтарымен жігіттерді ұра бастайды". Ойын осылай бірнеше рет қайталанады. Бір қарағанда қарабайыр, анайылау көрінгенімен бұл ойында сезім де, қылық та, наз да бар. "Дүниеде қыз қызық, бозбалада ой бұзық" деп Шәкәрім ақын тауып айтқандай, бозбала мен бойжеткен арасындағы қылықты іс-әрекет көпшілік көзінен таса жерде еркіндікпен жүзеге асқан, жастар бір-біріне деген сезімін ойын арқылы білдірген. Олардың сорақы іс-әрекетке баруына немесе шамадан тыс еркіндік жетегінде кетуіне мүмкіндік жоқ, өйткені, жандарында жеңге "қарауылдар" жүр. Бұл ойында бойжеткендерде белсенділік те, билік

те басымдау. Қыз қадірлеу осыдан көрініс тапса керек-ті. Сезім отын тұтататын бұл ойында қыз бала қолындағы таяғын кімге сілтерін, кімге сілтемесін, кімді қатты, кімді сыпайы ұрып наздылық танытар сәті де осы. Бұл ойынның ежелден келе жатқандығы туралы Әбубәкір Диваев "Мұндай ойын шамамен мұнан 200 жылдан астам бұрын болған" деген ой айтады. Яғни бұл "Қыз ойнақ" ойыны – өте ертеде болған жастар ойыны.

Сонымен бірге автор "Қызқашар" аттыойынды да суреттеген. Бүгінгі күні мерекелерде дәстүрімізге бері кенген "Қызқуу" ойынының алғашқы нұсқасы секілді. Бұл көбіне қыз ұзату тойларында ойналатын ойын ретінде сипатталады. Жүйрік ат мінген қалыңдық қашып, күйеу қуады. Мұндағы жеңіске деген ұмтылыс ең алдымен қалыңдық қадеген құштарлықты танытады. Мұнда да қызеркіндігібасым. Бірнеше жұп болып бірін-бірі қуар жігіттерге ерік берілген. Өз жұбын оңды көрген бойжеткеннің қашып кетуге де, жігітпен қылықты ойнап-күлуге де мүмкіндігі мол.

Екі жақтан бірдей жанған сезім ғана олардың жұптасуына жолашады. Ал бұл дегеніңіз жастардың нәзік жанын сезіне білген қазақ халқының сейіл сәтінде олардың ашық-жарқынараласып, жастарға тән мінез-құлық көрсетуіне, өздеріне жарасымды ойын-сауық құруына жол ашу еді. "Қызқашар" ойыны қазақ халқының салтанатты тойларында ғана емес, жайлы жағдай болғанда, кез-келген сейілдік сәтті пайдаланып ойнала берген. Оның екінші бір жақсы жағы ешбір арнайы дайындықты қажет етпейді. Көшбойында да, ен даланы қыдырыстап жүрген уақытта да бір басқарушының жетекшілігі мен ойнала береді. Бұл ойынның қазақ жастары үшін сүйкімділігі зор болғандығында дау жоқ. Қызулықты да, асаулықты да, алып-ұшпа сезімді де бойына жиған бұл ойын-суық желмен жарысқан отты сезімнің бастауы сияқты. Осы ойын-сауықтар барысында өзгеше әсер алған жастар кеш мезгілінде жалғасар өнерлік, еркіндік ойын-сауықтарына асқан шабытпен, биік романтикамен араласатын болған.

Өнерлікойын-сауықтар "Алтыбақан", "Айтыс" түрінде өтетін тартыстар да сезімсіз өтуі мүмкін емес. Қазақ ойын-сауықтарының астарында үнемі осы бір жас ғұмырға қажет махаббат сезімі мен жастық жалынға өріс ашу жатады. Жастар ойын-сауығының ежелгі түрлерінде осыған ыңғайлау басым келеді. Өнерлі койын-сауықтарда өнер алғашыққанымен мұндажастардың сезімі жеңіпкетіп отырады.

Жастар үшін ұйымдастырылатын мәдени әрекеттердің роман-эпопеяда суреттелген тағы бір түрі – сауық. «Ойын –сауық аса қызу болып басталып, таң аппақ атқанша солғындаған жоқ»,- делінген романда. Мұнша ұзақ мерзімде жастар тарқамауы, сауықтың қызықтылығында болса керек. М.Әуезов қажетті мәлімет ретінде мұндай сауық мазмұнын да суреттей берген. «Бұл түнде ұзақ әсем ән де шырқалды,... ойындар да тегіс ойналды». Әр ойынның арасында қыздар мен жігіттердің айтыстары, ән жарыстары да көп. Сауық кеш тек ақын, жыршылар келуіне байланысты ғана емес, тойдың құрамдас әрекеті ретінде, бастаңғы жасағанда, алтыбақан басында да ұйымдастырылады. Сонымен, сауық кеші күрделі мәдени іс –шараның құрамдас әрекеті немесе дара өткізілетін жастардың ойын, өнер сайысы, шығармашылығын шындау ортасы. Сауық кештері сайыс, сынға айналу себебі көпшілік талғамынан шығатын өнер туындысы, дарынды әнші, күйшілер іріктеліп, сөз шеберлеріне баға берілген. Сонымен бірге сауық тек өнер ортасы ғана емес, жастардың танысып, табысу, сырласу, сынасу ортасы да болған. Ондағы киім киіс, жүріс –тұрыс, орынды өнерлілік байқату, сөзден жаңылмай жауап қату –бәрі үлкен сын, тәрбиелілік көрсеткіші болған.

Жастар қарым-қатынасын мерекелер барысында байқатуға да, сыннан өтуге де толық мүмкіндік туындайды. Ойын-сауықтың жалпы формалары да рәсімделген үлгілері де орын алатын кешенді мәдени әрекеттің бірі қыз ұзату тойы.

Жоғарыда көрсетілгендер сейілдік, еркіндік, өнерлік ойындар үлгісі болса келесі тоқталатынымыз бұрын соңды қазақ әдебиетінде кең орын алмаған түрі - әскери ойындар

туралы болмақ. Ойындар қатарынан олардың даралану себебі мазмұны мен құрылымына еркіндік пен өнерлік ойындар сипатын жинақтауы. Орыс тілінде «военное искусство» «әскери өнер» ұғымы бар. Ұрыс тәсілдерін еркін игеруді білдіреді. Қазақ әскери шеберлікті ойын деп айтқаны туралы пікірді көне жырлардан табамыз. «Ер Тарғында»: ойын соғыс, ұрыс мағынасында айтылғанын

Толып жатқан қалмаққа
Тарғын салды ойынды, - деген жолдардан табамыз.

XIX ғасырдың ортасында қазақ жерлерін Россияға қосу саясатымен келген шенеуніктерге бітімге келген жиыннан кейін көрсетілген әскери ойын – байқауды суреттеген А.Янушкевич жазбасынан оқимыз.Осы арада ойынның ерекше түрі - әскери ойын туралы сөз қозғайық. Бұрын-соңды мәдени, этнографиялық туындыларда қазақ әскери ойындары туралы жазылмаған еді. Мәдени мұра бағдарламасы бойынша жарық көріп отырған әдебиеттен анықтағанымыз қазақ батырлары өз жасақтарымен әскери шыңдау шараларын өткізгені туралы мәлімет табылды. А.Янушкевич еңбегінде келтірілген мәліметке қарасақ, ондай іс-шара үлкен жиындарда көрсетілген көрінеді.

Басқа ойындармен салыстырғанда араларында негізгі ерекшелік – арнайы дайындықты қажет етпейтін, жалпы ережені білу негізінде еркіндік пен шеберлік байқата білу қабілеттілігіне сүйенуінде. Бұдан шығатын қорытынды – қазақ ойыны таным мен талғамды, тапқырлық пен шеберлікті, жағдаятқа қарай тиімді әрекет жасай білетін шығармашылық қабілеттілікті қажеттілік екені белгілі болып отыр. Ойынды тамашалаушы да, қатынасушы да осы мәдени қажеттілікті игеруі арқылы тыныңу әрекетін мәдени-рухани баю амалына айналдырып отырған. Оны игере алмау – қабілетсіздікті таныту, мәдени айналым ортасынан тыс қалу.

Сонымен, ересектер тіршілігіне кеңінен араласа қоймаған баланың тіл игеруі ойын арқылы, ойын барысында жетіліп отырған. Ал қолғабысқа жараған бала сөйлеу шеберлігін үлкендерден үлгі алып өскен. Туыстық қарым-қатынасқа лайықталған өзіндік тілдесу жолдарын игерген. Аға-апасымен сыйластық, еркелік байқатса, жезде-жеңгесімен әзіл сөз арқылы астарлы сөз мағынасына мән беріп, дидарласуда тапқырлық, өткір жауап қайтаруға шыңдалған. Қатарластарымен бірге жастар ойын-сауығын тамашалауға қатынасып, ауылға келген ақындар мен сал-серілер өнеріне қанықкан, талабы барлары ақындық өнерге талпынып, өз-ара сайысқа түсу арқылы шешендік өнерге бейімделе бастаған.Қорыта келгенде ойын өрлікті, өжеттікті, батылдықты, шапшандықты, ептілікті, тапқырлықты, табандылықты,байсалдықты т.б. мінез-құлықтың ерекшеліктермен бірге күш-қуат молдылығын, білек күшін, дененің сомданып шыныңуын қажет ететін құбылыс

Әдебиеттер тізімі:

1.Арғынбаев Х. Қазақ отбасы. – Алматы, 2003.
2. Кенжеахметов С. Қазақ салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы, 2004.
3. Акатай С.Н. Древние культы и традиционная культура казахского народа : Монография / С. Н. Акатай. - Алматы :Print-Express, 2011. - 424 с. - (На рус., каз. яз.).
4.Кыдыралина Ж.У. Нация и история / Ж. У. Кыдыралина. - Астана :Елорда, 2009. - 304 с.
5.Камалова Н.К. Мәдени-тыныңу жұмысының ұлттық дәстүрлері. Алматы, Эверо, 2017.

Аннотация: В статье "молодежное развлечение" -рассматривается явление, которое требует огромной силовой энергии, закаливания тела, ловкости, находчивости, упорства и т. д. Игра из себя представляет — не только физический рост человека, и рост настроения, повышающий процесс размышления. Игра-один из эффективных способов формирования выносливости, ловкости, находчивости, аккуратности, изысканности, умения, объемности кругозора, многообразия, а также многообразия других человеческих качеств. Мы хорошо понимаем, что главная цель развлечения-формирование психологии личности. Особое внимание

народ уделял играм. Самое главное-воспитать будущего деятеля-личности, способного защищать страну, выиграть в спорте, и вести здоровый образ жизни.Творческое игры-развлечения “Качели”, “Айтыс”, который пройдут в виде состязания. Среди казахских развлечений всегда есть чувства любви и молодости, необходимые для этой возрастной жизни.

Abstract: In article "youth entertainment" - the phenomenon which demands huge power energy, hardening of a body, dexterity, resourcefulness, persistence, etc. is considered. the game represents-not only physical growth of the person, and growth of mood increasing process of reflection. The game is one of the effective ways of forming endurance, dexterity, resourcefulness, accuracy, sophistication, skill, three-dimensional Outlook, diversity, as well as a variety of other human qualities . We are well aware that the main purpose of entertainment-the formation of personality psychology. People paid special attention to games. The most important thing is to bring up a future figure-a person capable of defending the country, winning in sports, and leading a healthy lifestyle. Creative games-entertainment "Swing”," Aitys”, which will be held in the form of a competition. Among Kazakh entertainments there are always feelings of love and youth necessary for this age life.

МАЗМҰНЫ - СОДЕРЖАНИЕ

КІРІСПЕ СӨЗ - ПРЕДИСЛОВИЕ

Дария Пернешқызы Қожамжарова 3
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ
ПОЗДРАВИТЕЛЬНОЕ СЛОВО

1 **Тұрашбеков Нұрбол Әбдісаттарұлы** 5
Түркістан облысы,
Түлкібас ауданының әкімі
ӘЛЕМДІК ДЕҢГЕЙДЕГІ ҚАЙРАТКЕР – ҰЛЫ ТҰЛҒА

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІСТІҢ БАЯНДАМАЛАРЫ
ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ

1 **Оразалы Сабден** 7
доктор экономических наук, профессор, академик НИА РК, Президент Союза ученых Казахстана,
Лауреат Государственной премии РК, Алматы, Казахстан
ТУРАР РЫСКУЛОВ – ВЫДАЮЩИЙСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ

2 **Талас Омарбеков** 14
тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті жанындағы ғылыми орталықтың директоры, Қазақ Ұлттық Ғылым Академиясының
Құрметті академигі
ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ: «ҰЛТШЫЛ АУЫТҚУШЫЛЫҚҚА» АЙЫПТАЛҒАН ЖӘНЕ ҰЛТТЫ ҚОРҒАҒАН КҮРДЕЛІ ТАҒДЫР

3 **Кабульдинов Зиябек Ермуханович** 20
доктор исторических наук, профессор,
директор Института «Истории и этнологии им.Ш.Ш.Валиханова»
МАССОВЫЕ ОТКОЧЕВКИ НАСЕЛЕНИЯ ИЗ РЕСПУБЛИКИ И РОЛЬ ТУРАРА РЫСКУЛОВА В СПАСЕНИИ ГОЛОДАЮЩЕГО КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ (В НАЧАЛЕ 30-Х ГОДОВ XX ВЕКА)

4 **Раджабов Кахрамон Кенджаевич** 26
доктор исторических наук, профессор,
руководитель сектора «История Узбекистана советского периода (1917 – 1991 гг.)» Института Академии Наук
(г.Ташкент) Республика Узбекистан
ТУРАР РЫСКУЛОВ О ВООРУЖЕННОМ ДВИЖЕНИИ ПРОТИВ СОВЕТСКОГО РЕЖИМА В ТУРКЕСТАНЕ

5 **Тұрсұн Хазретәлі Маханұлы** 31
т.ғ.д., профессор. Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ ГЕРМАНИЯҒА САПАРЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРАЛАРЫ

6 **Әлібек Сейдехан Нұрмаханұлы** 34
тарих ғылымдарының докторы, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының
профессоры, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ МАҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ
ҰЛТТЫҚ – ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР

7 **Рыскулов Владимир Владимирович** 40
родной внук Турара Рыскулова, пенсионер,
выпускник историко-филологического факультета Института стран Азии и Африки
при Московском государственном университете имени М.В.Ломоносова,
Москва. Российская Федерация
ТУРАР РЫСКУЛОВ И ЕГО ОКРУЖЕНИЕ

8 **Ходжикова Сауле Кулахмедовна** 44
исполнительный директор
Республиканского историко-просветительского общества «Адилет»
Алматы, Казахстан
ДЕТИ «ВРАГОВ НАРОДА»

9 **Көлбай Адырбекұлы** 55
журналист, жазушы,
Халықаралық «Түркістан» газетінің қызметкері
Алматы, Қазақстан
БАЙЖАРАСОВ ПЕН ШӘРІПОВ НЕДЕН ЖАЗЫҚТЫ БОЛДЫ?

10 **Мұхтар Қазыбек** 57
Қазақстан Жазушылар
одағының мүшесі, тұрартанушы, Алматы, Қазақстан
ТҰРАРҒА ҚАТЫСТЫ ҚҰПИЯ ҚҰЖАТТАР

11 **Бекбосынова Р.Н.** 64
Т.Рысқұлов атындағы №16 орта мектептің
тарих пәнінің мұғалімі,музей жетекшісі.
Тұрар Рысқұлов ауылы, Талғар ауданы, Алматы облысы, Қазақстан
ТАЛҒАРДАН ШЫҚҚАН ТҰҒЫРЛЫ ТҰЛҒА

1 СЕКЦИЯ
ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ: ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ
ТУРАР РЫСКУЛОВ:
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

1 **Аманжолова Д.А.** 68
д.и.н., профессор, ведущий научный сотрудник ИРИ РАН, г. Москва, РФ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТУРАРА РЫСКУЛОВА В ЕВРАЗИЙСКОМ КОНТЕКСТЕ

2 **Айтай Б.С., Тилеукулов Г.С.** 74
т.ғ.к.,аға оқытушысы, ОҚМПУ Шымкент, Қазақстан
т.ғ.к., М. М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
БІРТҰТАС ТҮРКІСТАНҒА ОРТАҚ ҚАЙРАТКЕР ТҰЛҒА ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ

3 **Ураков Д.Дж., Отарбаева Г.К., Мусакулова Г.И.** 79
т.ғ.к., доцент, М. Улугбек атындағы Ұлттық университет, Ташкент, Өзбекістан Республикасы
т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
т.ғ.к., аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Казахстан
ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ – ТҮРІКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ САЯСИ ЕГЕМЕНДІГІ ЖОЛЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

4 **Ертаев М.Ә, Аширов Ш.А.** 90
с.ғ.к., доцент, ОҚМА, Шымкент, Қазақстан
т.ғ.к., доцент, ОҚМА, Шымкент, Қазақстан
ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ ТҮРКІСТАН АССР-ҒЫ САЯСИ ҚЫЗМЕТІНДЕ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУ ЖОЛЫНДАҒЫ ЕҢБЕГІ

5 **Рахматов М.Г.** 98
доктор философии (PhD) по историческим наукам,
Навоийский государственный педагогический институт, Навои, Узбекистан
ТУРАР РЫСКУЛОВ О ГОЛОДЕ В ТУРКЕСТАНСКОЙ АССР И О ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯХ

6 **Алдаберген М.Н., Байшуакова А.Д., Наурызова Қ.** 102
т.ғ.к.доцент ОҚМПУ.Шымкент. Қазақстан
аға оқытушы ОҚМПУ. Шымкент. Қазақстан
магистр-оқытушы ОҚМПУ. Шымкент. Қазақстан
ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ ХАТТАРЫ – ЗУЛМАТ КЕЗЕҢІНІҢ ДЕРЕК КӨЗДЕРІ РЕТІНДЕ

7 **Акбаева З.** 107
преподаватель Самаркандского государственного университета,
г.Самарканд, Республика Узбекистан
ТУРАР РЫСКУЛОВ О МУСУЛЬМАНСКОМ БЮРО ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ

8 **Байгунакова Г.С., Нарымбет Г.Б.** 112
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
САЯСИ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ – ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ

9 **Баймаханов Н.Б., Сахтаганова Ж. О., Қалдыбек А.Б.** 116
гуманитарлық ғылымдар магистрі,М.Әуезов ОҚМУ, Шымкент қ, Қазақстан
Жт-19-2к2 тоб.студенті, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,Шымкент қ, Қазақстан
Жт-19-2кс тоб. студенті, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қ, Қазақстан
ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ – XX ҒАСЫРДЫҢ КӨРНЕКТІ ҒАЛЫМЫ,

САЯСИ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ

10 **Батырбекқызы Г. Турегелдиева Э.М.** 120
старший преподаватель, ЮКГУ им. М.Ауезова
главный специалист управления «Парасат», ЮКГУ им. М.Ауезова
ТУРАР РЫСКУЛОВ И ИДЕЯ СОЗДАНИЯ ТЮРКСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

11 **Бекжігітова С., Утеева К.Қ., Үмбет М.Ә.** 125
құқықтану магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
саяси ғылымдар магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
теология магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,Шымкент, Қазақстан
АЛАШТЫҢ ҰЛЫ ТҰЛҒАСЫ

12 **Джунусбаев С.М.** 129
к.и.н., доцент, ЮКГУ им. М.Ауэзова
О РЕПРЕССИЯХ 1920-30 ГОДОВ В ТРУДАХ КАЗАХСТАНСКИХ УЧЕНЫХ

13 **Жамелов Б.А., Тұрсынбек Е.Н., Шекер Т.У.** 136
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
18-3тк тобының студенті, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
18-3тк тобының студенті, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ЕЛ ҮШІН ЖҮРЕГІН ЖАЛАУ ЕТКЕН ТҰЛҒА

14 **Жанысбекова Г.А.** 140
т.ғ.к., доцент, «Қоғамдық сананы жаңғырту» жобалық кеңсесінің басшысы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ 1922-1923 жж.
ОРТААЗИЯЛЫҚ БЮРОДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

15 **Мулдахметова Ж.И.** 146
к.и.н., старший преподаватель
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ВКЛАД ТУРАРА РЫСКУЛОВА
В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО КАЗАХСТАНА

16 **Омаров Н.Қ., Нақышова А.Н., Исабек Ә.Ұ.** 151
ф.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
мұғалім, №198 жалпы орта мектеп, Қызылорда, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ ЖӘНЕ ҚАРАШ-ҚАРАШ ОҚИҒАСЫ

17 **[1]Пазилов Е.Д., [2]Әнуарбек Ә.Қ.** 154
[1]аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
[2]№15 Д.И.Менделеев атындағы мектеп-лицейінің оқушысы, Шымкент, Қазақстан
БЕСЕУДІҢ ХАТЫ: ЕМБЕРГЕН АЛТЫНБЕКОВТІҢ
ӨМІРІ МЕН ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

18 **Тажмуханова Н.Е., Мусаева С.Т.Отарбаева А.К.** 159
к.и.н., старший преподаватель ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.и.н., доцент ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, старший преподаватель ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ТУРАР РЫСКУЛОВ - СЫН СВОЕГО НАРОДА!

19 **Татимова М.Н., Абдухаимова А., Бейдиева А.** 165
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
ТУРАР РЫСКУЛОВ - ВЫДАЮЩИЙСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И РОССИИ

2 СЕКЦИЯ
ҚАЗАҚСТАН ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ: ТАРИХЫ МЕН ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢІ
ИНДУСТРИАЛЬНОЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

1 **[1]Abdrakhmanov B, [1]Aitkenov Z, [2]Razdykov S.** 171
[1]candidate of Historical Sciences, PSPU, Pavlodar
[1]candidate of Historical Sciences, PSPU, Pavlodar
[2]candidate of Historical Sciences, ENU named after L.Gumilyov, Nur-Sultan
THE FORMATION OF THE KAZAKHSTAN UNITY AND TOLERANCE MODEL BASED ON THE ACTIVITIES OF THE ASSEMBLY OF PEOPLE OF KAZAKHSTAN

2 **Акынбекова Д.Н.** 176
к.э.н., Национальная палата предпринимателей РК «Атамекен», Нур-Султан, Казахстан
РАЗВИТИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В МИРЕ И КАЗАХСТАНЕ

3 **Қайранов Е.Б., Байсынов С.Қ., Жунисбаев М.С.** 184
философия докторы (PhD), Т. Жүргенов ат. ҚазҰӨА доценті, Алматы қ., Қазақстан
Т.Жүргенов ат.ҚазҰӨА 6М041500-«Мүсін» мамандығының 2-курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан
Т.Жүргенов ат.ҚазҰӨА профессоры, «Құрмет» орденінің иегері, Алматы қ., Қазақстан
ҚАЗАҚСТАННЫҢ МҮСІН ӨНЕРІНДЕГІ ТҰҢҒЫШ ҚАЗАҚ КӘСІБИ МҮСІНШІ ХАКІМЖАН НАУРЫЗБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ОРНЫ

4 **Мухамедин М.М.** 192
п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ САНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ

5 **[1]Накышов Н.Н., [2]Татимова М.Н., [3]Сәдібекова М.С.** 196
[1]з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан
[2]М.Сапарбаев атындағы институттың оқытушысы, Шымкент, Қазақстан
[3]Ә.Қуатбеков атындағы ХДУ магистранты, Шымкент, Қазақстан
ШАНХАЙ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫ – КӨПЖАҚТЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫ ДАМЫТУДАҒЫ ЖАҢА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМ

6 **Накышов Н.Н., Тлеулов Б.Э., Спабеков А.У.** 206
з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан
з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан
з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан
АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ

7 **Сейтмагзимова Г.М., Абдижаппарова Б.Т., Сакибаева С.А.** 216
к.т.н., профессор, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., доцент, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., профессор, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ЕВРОПЕЙСКИЙ ОПЫТ В РАЗВИТИИ ДОКТОРСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

8 **Сейтмагзимова Г.М., Абдижаппарова Б.Т.** 220
к.т.н., профессор, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., доцент, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
АККРЕДИТАЦИЯ ДОКТОРСКОЙ ПРОГРАММЫ ЮКГУ ИМ. М. АУЭЗОВА В СООТВЕТСТВИИ СО СТАНДАРТАМИ IQAA,

РАЗРАБОТАННЫМИ В РАМКАХ ПРОЕКТА С3QA ПО ПРОГРАММЕ ERASMUS

9 **Тасмаганбетов А.Б.** 226
э.ғ.к., доцент, Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ, Ақтөбе, Қазақстан
ИННОВАЦИЯ МАРКЕТИНГІНІҢ МӘНІ МЕН КЕШЕНІ

10 **Таңатаров Д.Ж.** 232
магистрант, Қорқыт Ата атындағы ҚМУ, Қызылорда, Қазақстан
1941-1945 ЖЫЛДАРДЫҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

11 **Татимова М.Н., Абдухаимова А., Бейдиева А.** 239
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ В УСЛОВИЯХ ЧЕТВЕРТОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕВОЛЮЦИИ

12 **Татимова М.Н., Нарбекова Т.М., Асильбекова Л.Р.** 244
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
ИННОВАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВУЗА В РАМКАХ ПОСЛАНИЯ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

13 **Таукеев С.У., Жумагулова Ж.Ж., Айтпенбетова Г.А.** 247
к.ф.н., доцент, ЮКГУ, Шымкент, Казахстан
к.ф.н., доцент, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, магистр, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ДОМИНАНТЫ В РОМАНЕ А.АЛИМЖАНОВА «ГОНЕЦ»

14 **Файзуллина Э.Е.** 252
аспирант 2 курса кафедры «Педагогики и психологии»,
филиала Московского государственного института культуры в г.Уральск, Казахстан
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ И МОТИВОВ В СОВРЕМЕННОМ ДИЗАЙНЕ ОДЕЖДЫ

15 **Шелестова Т.Ю., Оспанова А.К.** 256
доктор PhD доцент кафедры «Теория и практика перевода»
КГУ им. академика Е.А. Букетова, Казахстан,
докторант кафедры «Теория и методика иноязычной подготовки»
КГУ им. академика Е.А. Букетова, Казахстан
ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОГРАММЫ ДВУСТОРОННЕГО ПОГРУЖЕНИЯ В ЯЗЫКОВУЮ СРЕДУ В УСЛОВИЯХ ТРЕХЪЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА

3 СЕКЦИЯ
ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ: ЕУРАЗИЯНЫҢ МӘДЕНИ-ТАРИХИ МҰРАСЫ
ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКСКОГО МИРА:
КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ЕВРАЗИИ

1 **Арынғазиева Б.Б.** 262
филос.ғ.к., профессор м.а. ОҚМПУ, Шымкент, Қазақстан
БАТЫСТАНДЫРУ ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЖАҢАРУ МӘСЕЛЕСІ

2 **Байкабулов Х.С., Әсен З.Ш, Төлеген Ұ.Ш.** 269
т.ғ.к., доцент, ХГТУ, Шымкент, Қазақстан
магистр оқытушы, ХГТУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, ХГТУ, Шымкент, Қазақстан
ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ МЕШІТТЕРДІҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

3 **Бейсембаева А., Казанбаева Ж.С., Сатыбалдиева А.Н.** 273
к.ю.н., Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
к.э.н., Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
магистр экономики., Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ ЧЕТВЕРТОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕВОЛЮЦИИ

4 **Бөлетова Р.А.** 278
дидактикалық құралдарды өңдеу бөлімінің басшысы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ-БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

5 **Джалилов А.М.** 281
магистр гуманитарных наук, ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ДЕПОРТАЦИЯ КУРДОВ ИЗ ГРУЗИИ В КАЗАХСТАН

6 **Ерланқызы А., Амирова Г.О, Мирзамсеитова Г.Е.** 286
магистр оқытушы , М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ – АЗАТТЫҚ БАСТАУЫ

7 **Ертаев М.А., Аширов Ш.А.** 290
с.ғ.к., доцент, ОҚМА, Шымкент, Қазақстан
т.ғ.к., доцент, ОҚМА, Шымкент, Қазақстан
Н.ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ ӨТУ, АҒАРТУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ БАСПАСАЛАЛАРЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ МЕН НӘЗІРТАНУ МӘСЕЛЕСІ

8 **Әмірхан Е.Ә., Абдурасулов А.Т., Бозоров Р.Ю.** 300
Гуманитарлық ғылымдар магисті, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан СМ-19-2р тобының студенті, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
СМ-19-2р тобының студенті,М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ-КӨНЕ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ЖАЛҒАСЫ

9 **Жумабай Л.Ж., Мусакулова Д.А., Мекенбаева Э.А.** 303
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ҰЛТ ТАРИХЫНДАҒЫ ҰЛЫ ТҰЛҒАЛАРДЫ НАСИХАТТАУДА

БҰҚАРАЛЫҚ МЕРЕКЕЛЕРДІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

10 **Исенгалиева А.Г., Мусаева С.Т.** 308
к.филол.н., доцент, ЮКГУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
к.п.н., доцент, ЮКГУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
ВСЕМИРНАЯ БИБЛИОГРАФИЯ И ЕЕ ВЗАИМОСВЯЗЬ С НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОГРАФИЕЙ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

11 **Кашей А.К., Закириянова Ж.Х., Досумова А.С.** 313
магистр, оқытушы, С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен, Қазақстан
аға оқытушысы, С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен, Қазақстан
оқытушы, С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен, Қазақстан
ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ СЫРЛЫ САЗДЫ СЫБЫЗҒЫСЫ

12 **Қарабаева К.У., Молдаш Б.А., Қансейтова А.К.** 317
а.ш.ғ к., доцент ХГТУ, Шымкент, Қазақстан
магистр,ХГТУ, Шымкент, Қазақстан
магистрХГТУ, Шымкент, Қазақстан
КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМҰЛЫ:ТҰЛҒА,ТАҒДЫР, ДӘУІР

13 **Мусаева С.Т., Сейтимбетова Д.Е., Лабенова Р.С.** 322
к.п.н., доцент, ЮКГУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
ст.преподаватель, ЮКГУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
ст.преподаватель, ЮКГУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
МИХАИЛ ЕВГЕНЬЕВИЧ МАССОН И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

14 **Назаров Н.А.** 325
саясаттану ғылымдарының докторы, философия ғылымдарының докторы, профессор
Ташкент сәулет-құрылыс институты, Ташкент, Озбекистан.
ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ТАРИХИ ПАРАЛЕЛЛИКДЕР

15 **Омаров Н.Қ., Нақышова А.Н., Шәріп С.Н.** 331
ф.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
мұғалім, №198 жалпы орта мектеп, Қызылорда, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
М.ӘУЕЗОВТІҢ «ЖАПОНИЯ» МАҚАЛАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

16 **Отарбаева А.К., Момбай Г.Ә.** 336
Магистр, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,Шымкент,Қазақстан
Студент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ҰЛАҒАТТЫ ҰЛЫ ТҰЛҒА

17 **Серікбаева Қ.Қ.,Байгунова Д.М., Байсымақова А.** 343
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАДА САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР МҰРАСЫНЫҢРУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ МЕН ЗАМАНАУИ ҚАЖЕТТІЛІГІ

18 **Сулейменова Ж.Ж., Кабланова Г.Б.** 349
«Археологиялық зерттеулер» ғылыми зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Археология және этнология» мамандығының 2 курс магистранты,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
РАННЕСРЕДНЕВЕКОВАЯ КЕРАМИКА ГОРОДИЩА ПШАКШИТОБЕ

19 **Ағыбаев Б.Қ.** 356
«6Д011400-Тарих» мамандығының 2-курс докторанты
Абай атындағы ҚҰУ, Алматы, Қазақстан
ШАЯН ӨҢІРІНІҢ САЯСИ ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРІН АЙҒАҚТАЙТЫН ҚҰЖАТ ТАБЫЛДЫ

20 **Татимова М.Н., Адирбаева А.А., Асильбекова Л.Р.** 359
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, Шымкент, Казахстан
ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В СВЕТЕ ПОСЛАНИЯ ГЛАВЫ ГОСУДАРСТВА

21 **Турдалиева Ш.Ж., Байгунова Д.М., Отарбаева Б.Қ.** 363
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,Шымкент,Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,Шымкент,Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,Шымкент,Қазақстан
ЖАСТАР ОЙЫН-САУЫҒЫНЫҢ КӨШ ҮЛГІЛЕРІН ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

IV nomer 2019 jyly 12 jeltoksanda ótken Kornekti qoǵam jane memleket qairatkeri Turar Rysqulovtyń 125 jyldyǵyna arnalǵan
«QAZAÓ ELINIŃ UMYTYLMAS ULY TULǴALARY»
halykaralyq gylymi konferencıasyna arnalǵan

IV номер посвящен международной научной конференции
«НЕЗАБВЕННЫЕ ВЕЛИКИЕ ЛИЧНОСТИ КАЗАХСКОЙ НАЦИИ»
приуроченной к 125-летию выдающегося общественного и государственного деятеля Турара Рыскулова проведенной 12 декабря 2019 года

IV ussue dedicated to the International Scientific Conference,timed ted to the 125th anniversary of the
«NATIONAL SPIRIT – BATYRS OF THE GREAT STEPPE» outstanding public and state leader Turar Ryskulov held on 12th December 2019

Баспа сөзге қойылған 29.11.2019 Формат 60x80 1/8 Тираж 100 дана
Көлемі 16:1000. Тапсырыс №3624
Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5 тел: 30-08-57
Шымкент, Казахстан, 2019
© ЮКГУ им.М.Ауэзова